

Тәжібаев оқулары
Тажибаевские чтения
Tazhibaev readings

«БІЛІМ БЕРУ МЕН ПСИХОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ДАМУЫ: ӨТКЕНІ, БҮГІНІ, БОЛАШАҒЫ»

Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның

МАТЕРИАЛДАРЫ

МАТЕРИАЛЫ

Международной научно-практической конференции

«РАЗВИТИЕ ОБРАЗОВАНИЯ И ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКИ: ПРОШЛОЕ, НАСТОЯЩЕЕ, БУДУЩЕЕ»

MATERIALS

International Scientific and Practical Conference

«DEVELOPMENT OF EDUCATION AND PSYCHOLOGICAL SCIENCE: PAST, PRESENT, FUTURE»

Алматы, 2025

ҚАЗАҚ УНИВЕРСИТЕТІ
БАСПА ҮЙІ

ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
ФИЛОСОФИЯ ЖӘНЕ САЯСАТТАНУ ФАКУЛЬТЕТІ
ЖАЛПЫ ЖӘНЕ ҚОЛДАНБАЛЫ ПСИХОЛОГИЯ КАФЕДРАСЫ

Т. ТӘЖІБАЕВ ОҚУЛАРЫ

«БІЛІМ БЕРУ МЕН ПСИХОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ДАМУЫ:
ӨТКЕНІ, БҮГІНІ, БОЛАШАҒЫ» атты
Халықаралық ғылыми-практикалық конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ

ТАЖИБАЕВСКИЕ ЧТЕНИЯ

МАТЕРИАЛЫ
Международной научно-практической конференции
«РАЗВИТИЕ ОБРАЗОВАНИЯ И ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКИ:
ПРОШЛОЕ, НАСТОЯЩЕЕ, БУДУЩЕЕ»

TAZHIBAEV READINGS

MATERIALS
International Scientific and Practical Conference
«DEVELOPMENT OF EDUCATION AND PSYCHOLOGICAL
SCIENCE: PAST, PRESENT, FUTURE»

Алматы
«Қазақ университеті»
2025

ӘОЖ 37
КБЖ 74
Б 94

Бас редакторы:
Түймебаев Ж.Қ. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Басқарма төрағасы – Ректоры, филология ғылымдарының докторы, профессор;
Дүйсенов Е.Е. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Басқарма төрағасының орынбасары – Бірінші проректоры, заң ғылымдарының докторы, профессор;
Мейрбаев Б.Б. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті философия және саясаттану факультетінің деканы, философия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор;
Мыңбаева Ә.Қ. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті философия және саясаттану факультетінің «Жалпы және қолданбалы психология» кафедрасының меңгерушісі, педагогика ғылымдарының докторы, профессор.
Редакциялық ұжым:
Осербаев Е.Н.– Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті философия және саясаттану факультеті деканының ғылыми-инновациялық қызмет және халықаралық ынтымақтастық жөніндегі орынбасары, педагогика ғылымдарының кандидаты;
Садвакасова З.М. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Жалпы және қолданбалы психология» кафедрасы меңгерушісінің ғылыми-инновациялық қызмет пен халықаралық ынтымақтастық жөніндегі орынбасары, педагогика ғылымдарының кандидаты;
Кабакова М.П. – – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің жалпы және қолданбалы психология кафедрасының профессоры Әл-Фараби, психология ғылымдарының кандидаты;
Мәуленов А.А. – Жамбыл атындағы Филология ғылыми орталығының директоры, Қазақ ұлттық университетінің қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының докторы;
Жұбаназарова Н.С. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Жалпы және қолданбалы психология» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, психология ғылымдарының кандидаты;
Адилова Э.Т. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Жалпы және қолданбалы психология» кафедрасының доцент міндетін атқарушы, PhD доктор;
Баймолдина Л.О. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Жалпы және қолданбалы психология» кафедрасының аға оқытушысы, PhD доктор;
Закарьянова Ш.Н. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Жалпы және қолданбалы психология» кафедрасының аға оқытушысы, психология ғылымдарының кандидаты;
Дуйсенбаева А.О. - Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Жалпы және қолданбалы психология» кафедрасының докторанты;
Нурмаханбетов А.Л. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Жалпы және қолданбалы психология» кафедрасының профессоры, психология ғылымдарының докторы;
Садықова Н.М. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Жалпы және қолданбалы психология» кафедрасының аға оқытушысы, психология ғылымдарының кандидаты,
Сейтнұр Ж.С. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Жалпы және қолданбалы психология» кафедрасының аға оқытушысы, психология ғылымдарының кандидаты;
Қонысбай Т.Е. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, жалпы және қолданбалы психология кафедрасының докторанты;
Гумерова А.А. – Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, жалпы және қолданбалы психология кафедрасының докторанты;
Оразгулова А.О.– Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, «Жалпы және қолданбалы психология» кафедрасының докторанты.

Б 94 **«Білім** және психологиялық-педагогикалық ғылым: жүйелілік, сабақтастық, инновация» атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Т. Тәжібаев оқулары. – Алматы: Қазақ университеті, 2025. – 507 б.

ISBN 978-601-04-7082-8

Жинақта академик Т.Тәжібаев (1910-1964) негізін салған психология-педагогика ғылымдары дамуының өзекті мәселелері қарастырылған. 24-ші Тәжібаев оқулары келесі секциялар бойынша өтті: 1-секция. Білім және психологиялық ғылым тарихы, ғылыми идеялар және академик Т. Тәжібаевтың басқарушылық қызметі. Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдардағы инновациялар: әлемдік практика және оны шешудің тәсілдері. 2-секция. Жеке тұлғаның психологиялық денсаулығы мен әл-ауқаты. Практикалық психология мәселелері. 3-секция. Тұлға дамуы мен кәсіби өсудің әлеуметтік-психологиялық және педагогикалық тәсілдері. Басылым психологтарға, педагогтарға, білім беру саласының мамандарына, психология мен педагогика дамуының заманауи мәселелеріне қызығушылық танытатындардың барлығына арналған..
В сборнике рассмотрены актуальные вопросы развития психологической и педагогической науки, родоначальником становления которой был академик Т.Тажибаев (1910-1964). 24-е Тажибаевские чтения проходили по секциям: **1)** История образования и психологической науки, научные идеи и управленческая деятельность академика Т.Т. Тажибаева. Инновации в социально-гуманитарных науках: мировая практика и подходы к ее решению; 2) Психологическое здоровье и благополучие личности. Вопросы практической психологии; 3) Социально-психологические и педагогические подходы к развитию личности и профессионального роста. Издание адресовано психологам, преподавателям, специалистам в области образования, и всем тем, кто интересуется современными проблемами развития психологии и педагогики.

ӘОЖ 37
КБЖ 74

ISBN **978-601-04-7082-8**

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2025

АЛҒЫ СӨЗ

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС БАЯНДАМАЛАРЫ
ДОКЛАДЫ ПЛЕНАРНОГО ЗАСЕДАНИЯ
PLENARY SESSION REPORTS

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Басқарма төрағасы-Ректоры ***Түймебаев Жансейіт Қансейітұлының*** *мемлекет және қоғам қайраткері, дипломат, педагогика ғылымының докторы, профессор Төлеген Тәжібаевтың 115 жылдығына арналған «Білім беру мен психология ғылымының дамуы: өткені, бүгіні, болашағы» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының пленарлық мәжілісінде сөйлейтін алғысөзінің жобасы*

ҚАДІРЛІ ЗИЯЛЫ ҚАУЫМ! ҚҰРМЕТТІ ҚОНАҚТАР, БІЛІМ АЛУШЫ ЖАСТАР!

Қазақ білімінің, руханиятының қарашаңырағы әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетіне қош келдіңіздер!

Сіздерді мемлекет және қоғам қайраткері, дипломат, педагогика ғылымының докторы, профессор Төлеген Тәжібаевтың 115 жылдығына арналған «Білім беру мен психология ғылымының дамуы: өткені, бүгіні, болашағы» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының басталуымен құттықтаймын.

Былтыр әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің 90 жылдық мерейтойын атап өттік. Бұл – тек біздің оқу орнының ғана емес, бүкіл қазақ елінің білім мен ғылым саласындағы маңызды белесі. Білім ордасының іргесі қаланғаннан бері еліміздің интеллектуалдық және мәдени дамуына өлшеусіз үлес қосып, нағыз ұлттық университет дәрежесіне жетті.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ – еліміздегі тарихы терең, ерекше мәртебеге ие жоғары оқу орны. QS WUR бойынша әлемнің ең үздік 200 университетінің тобына кіреді. Аталған рейтингте әл-Фараби атындағы ҚазҰУ 163-орында тұр. ҚазҰУ – QS Stars Rating System халықаралық рейтингінде «Бес жұлдыз» басымдық белгісіне ие болған Орталық Азиядағы тұңғыш және жалғыз жоғары оқу орны.

Университетімізде 16 факультет, 67 кафедра, 8 ғылыми-зерттеу институты, 29 ғылыми орталық жұмыс істейді. 3000-ға жуық профессор-оқытушы дәріс береді. Оқу ордамызда 27 мыңнан астам студент, магистрант, докоранттар білім алуда, олардың 10%-ынан астамы – әлемнің 42 елінен келген шетелдік азаматтар. Бүгінгі күні бірқатар шет мемлекеттерде, атап айтсақ, Түркия, Қырғызстан, Ресейде ҚазҰУ-дың филиалдары ашылды. Алда ҚазҰУ-дың филиалдарын өзге елдерде де ашу мақсатында жұмыс жүргізіліп жатыр.

Шын мәнінде әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті сындарлы тарихы, терең тәжірибесі, әлемге әйгілі ғалымдары мен түлектері бар көп салалы іргелі, үздік жоғары оқу орны. Университеттің қабырғасында мыңдаған қазақстандықтар мен шетелдік студенттер білім алды, оның ішінде адами рухани тәлім-тәрбие қабылдады! Менің ойымша бұл бүкіл әлемдегі өркениетте қалыптасқан философия, ғылым және сенімнің сабақтастығының белгісі және нәтижесі! Бүгінгі конференциямыз Екінші дүниежүзілік соғыс пен одан кейінгі қиын-қыстау заманда Еліміздің сыртқы істер, Оқу-ағарту саласында талай биік қызметтерді атқарған, университетіміздің ректоры болған, Қазақ білімінің қарашаңырағының өркендеуіне, отандық психология, педагогика ғылымдарының қалыптасуына зор үлес қосқан мемлекет және қоғам қайраткері Төлеген Тәжібаевтың 115 жылдық мерейтойына арналып отыр. Біздің

университетіміздің ғасырға жуық тарихында, жеткен жетістіктерінде Төлеген Тәжібайұлының да қолтаңбасы бар деп мақтанышпен айта аламыз.

Халқымыздың біртуар, аяулы перзенттерінің бірі көрнекті ғалым-педагог, психолог Төлеген Тәжібаев ұлт тарихындағы орны бөлек тұлға.

Төлеген Тәжібаевты шын мәнінде халқымыздың зиялы тұлғасы, кемел ойшыл, ұлт қайраткері деп таниды.

Төлеген Тәжібаев (1910-1964) – қазақтың тұңғыш ғалым-психологы, қоғам және мемлекет қайраткері, ҚазКСР Халық Комиссарлары Кеңесі төрағасының орынбасары (1941-1944), ҚазКСР Министрлер Кеңесі төрағасының орынбасары (1953-1957), ҚазКСР бірінші сыртқы істер министрі (1944-1948), Ағарту Наркомы (1940), С.Киров атындағы ҚазММУ ректоры (1948-1953), педагогика ғылымының докторы, профессор, Қазақ КСР Ғылым академиясының академигі.

Төлеген Тәжібаев 1947 жылдан 1953 жылға дейін С.Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің ректоры қызметін абыроймен атқарды. Төлеген Тәжібайұлының университетімізді басқарған жылдары аса жемісті жылдар болды. Ғылыми-зерттеудің жаңа бағыттары қолға алынып, сапалы мамандар құрамымен толықтырылды, ғылыми мектептердің қатары молайып, оқу орындарының материалдық-техникалық базасы күшейе түсті. Қайраткердің білім мен ғылым саласына сіңірген орасан зор еңбегінде де азаматтық болмысы, терең білімі, талғам биігі, іскерлігі жарқырай көрінді. Осы кезеңде университетте философия, экономика факультеттері ашылды. Кешкі және сырттай оқу жүйелері енгізілді. Шоқан Уәлиханов атындагы студенттік ғылыми қауымдастық құрылды. Студенттік көркемөнерпаздар үйірмесі мен спорттық секциялар ашылды. Университеттік ғылымның дамуына көңіл бөлініп, жұмысқа тәжірибелі мамандар шақырылды.

Төлеген Тәжібайұлының білімі, ойшыл ғалымдығы психология ғылымын зерттеуде де нақты көрініс тапты. Ғалым елімізде алғашқылардың бірі болып психология ғылымының қалыптасуына зор үлес қосты, аталған саланың теориялық мәселелерін зерделеген көптеген еңбек, соның ішінде тұңғыш рет қазақ тілінде «Жалпы психология» оқулығын жазды. Алаш ардақтысы Жүсіпбек Аймауытұлының ізін жалғастырып, ана тілінде психология ғылымы терминдерінің тұтас шоғырын негіздеп, қазақ тілінің ғылыми әлеуетін көтерді.

Ғалым биік парасат иесі, ұлттық мәдениет пен психологияның қыры-мен сырын терең меңгерген жан болуымен қоса төл руханияттың даналық маржандарын терген тереің ойшыл еді. Қазақ педагогикасы мен психологиясының тарихын, кезеңдерін, өзіндік арнасын електен өткізіп, төлтума болмысымыз бен бен ділімізді тереңінен саралады. Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин, Абайдың философиялық, психологиялық және педагогикалық көзқарастарын жан-жақты зерттеп, ғылыми негіздемесін жасады.

Төлеген Тәжібаевтың өмір жолы, еңбектері, сындарлы қызметі ғалымдарымызға да, мемлекеттік қызметте жүрген азаматтарымызға да үлгі-өнеге. Еліміздің дамуына белсенді араласып, мемлекет және қоғам қайраткері, ғалым ретінде дипломатия, білім мен ғылым, әлеумет өміріндегі игі бастамаларға үн қосты. Мемлекеттік, Оқу-ағарту саласы, дипломатиялық қызметтерін жоғары деңгейде атқарды. Университетімізде студенттерге дәріс оқыды, ғылыми зерттеулермен айналысты. Әрдайым жастардың жанашыр тәлімгері болып, шәкірттеріне өнегелі білім беріп, ел алдындағы мәртебесі одан әрі биіктей берді. Мұны оқу ордамыз, университет ғалымдары ешқашан ұмытпақ емес. Төлеген Тәжібаевтың есімі университетіміздің тарихында мәңгілік алтын әріптермен жазылып қалды. Бүгінгі айтулы ғылыми іс-шара да осының жарқын мысалы бол алады.

Саналы ғұмырын ұлтын ағарту ісіне, ғылымға арнаған Ұлт алыбының есімі мәңгі есімізде сақталады.

Бүгінгі конференция жұмысына Қазақстан, Эстония, Ресей, Өзбекстан,

Қырғызстан және басқа елдердің ғалымдары, оқытушы-профессорлары қатысуда. Жиында жаңа идеялар, ұтымды ұсыныстар айтылады деген ойдамын.

Бүгінгі «Білім беру мен психология ғылымының дамуы: өткені, бүгіні, болашағы» атты халықаралық ғылыми конференция педагогика ғылымының дамуына, педагогтардың зерттеу мәдениетін қалыптастыруға бағытталған тың идеялар мен серпілістер береді, баршамыз үшін тәжірибе алмасудың үлкен диалог алаңы болады деп сенемін.

Конференция жұмысына табыс тілеймін!

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Басқарма төрағасы - Ректор, филология ғылымдарының докторы, профессор
Қ. Ж. Түймебаев

ҚАРА ШАҢЫРАҚ ҚАЗҰУ -ДЫҢ АҢЫЗ РЕКТОРЫ ТӨЛЕГЕН ТӘЖІБАЕВ

Мауленов А.А.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан

Мақалада автор Төлеған Тәжібаевтың Қазақстандағы жоғары білімнің дамуына қосқан үлесін талдайды.
Түйін сөздер: *жоғары білім, білім тарихы, ғалым тұлғасы.*

В статье проанализирован вклад Толегана Тажибаева в развитие высшего образования Казахстана.
Ключевые слова: *высшая школа, история образования, личность ученого.*

In the article, the author analyzes the contribution of Tolegan Tazhibaev to the development of higher education in Kazakhstan.
Keywords*: higher education, history of education, personality of the scientist.*

Университет-қасиетті атау. Елдің екпінді дамуын, мәдениеті мен өркениетін көрсететін ерекше белгісі. Тоқсан жылдық тарихы бар қара шаңырақ ҚазҰУ- бүгінде алдыңғы қатарлы білім ордасының біріне айналып отыр. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті егеменді еліміздің ғылымын дамытуда, білікті кадрларды даярлауда еркін бәсекелестікте үнемі алдыңғы орында. Өйткені ол еліміздің бас оқу орны ретінде оған үлкен жауапкершілік пен талаптар жүктелетіні белгілі.

1934 жылдың 15 қаңтарынан бастау алатын университет тарихында қаншама тұлғалардың есімдері тарих беттерінде хатталып, кейінге ұрпаққа өшпес үлгі-өнеге болып жетіп отыр. Сондай ірі тұлғалардың бірі немесе бірегей мемлекет және қоғам қайраткері, дипломат, академик 1948-1953 жылдары С.М. Киров атындағы ҚазМУ-дың ректоры болған Төлеген Тәжібаев.

1948 жылғы 15 наурызда КСРО Жоғары білім министрінің бұйрығымен Төлеген Тәжібаев С.М. Киров атындағы ҚазМУ-дің ректоры болып тағайындалады. Бұған дейін еліміздегі жалғыз университетте жергілікті ұлт өкілінен ректор тағайындалмапты.1934-1940 жылдары Ф.Т. Оликов, ал 1940-1947 жылдар аралығында И.К. Лукьянец басқарған екен. Тұңғыш қазақ ұлтының өкілі еліміздің Бас жоғары оқу орнының ректорлық қызметіне тағайындалуы үлкен сенім мен жауапкершілік жүктейтіні түсінікті.

Екінші дүние жүзілік соғыстан кейінгі экономикалық-әлеуметтік ауыр қиыншылық жағдай республиканың бас оқу орнында да бар еді. Профессорлық-оқытушылық құрамның тапшылығы, университеттің материалдық-техникалық жағдайының төмендігі мен жетіспеушілігі, сондай-ақ оқу-тәрбие жұмысының ойдағыдай жүзеге аспай жатуы бәрі де - жаңа бір серпінді, жаңа бір қуатты күшті талап еткендей болатын. Оған бірден бір лайықты тұлға деп Т.Тәжібаевтың аты аталды. Ол кезде Т.Тәжібаев не бары 38 жаста еді. Бірақ өмірлік тәжірбиесі қалыптасқан, соғыс кезінде Д.А. Қонаевпен бірге елдің экономикасы мен мәдениетін көтерудегі азаматтық және елдік істері ел жадында еді.1940-1945 жылдары ҚазКСР ХКК төрағасының орынбасары (мәдениет және идеология бойынша) ретінде жауапты істердің үдесінен шыға білген азамат болатын.

1944 жылы тұңғыш рет еліміздің Сыртқы істер халық комиссариатын құрып, жолға қояды. Осындай ұйымдастырушылық қабілеті жетілген, тәжірбиесі мол азаматқа елдің бас оқу орнының ректорлық қызметі қоса тапсырылады. Бұл кезде Т. Тәжібаев Сыртқы істер министірі болатын. Университеттегі жиналып, қордаланып қалған күрмеуі қиын мәселелерді шешу Т.Тәжібаевтан үлкен іскерлік пен жауапкершілікті және рухани адамгершілік пен азаматтықты талап етті. Жаңадан келген басшы университеттің қалыптасқан ахуал-жағдайын зерттеуден бастады. Не себептен кадр жетіспеушілігі туындап отыр, не себептен жергілікті

ұлт өкілдері балаларының саны төмен, материалдық- техникалық оқу базасының жабдықталуы неге нашар деген және тағы да басқа сансыз сұрақтар жаңа басшының алдынан шыққаны белгілі? Мұның шешу жолдары қандай? Қысқа уақытта, тез арада қалай жүзеге асыруға болады деген мазасыз ойлар ректорды әділетті және байсалды бастамаларды тудыруға себепші болған құралдардың бірі болды.

Университеттің әлуметтік-экономикалық жағдайын түземейінше, оған жан-жақты қолдау көрсетпейінше белгілі бір нәтижеге қол жеткізу бос әурешілік болатынын жаңа басшы бірден-ақ түсінді. Алдыменен, ішкі резервтерді дұрыс жолға қойып, олардың барынша тиімділігін арттыру мәселесі. Екінші сырттан келетін бүгінгі түсінікпен айтқанда (инвестиция) тарту мәселесі, үшінші бөлінген қаржыларды тиімді пайдалана білу тәртібін жолға қою мәселесі. Осыларды ретке келтіре білген ректор Т.Тәжібаев бір жылдан кейін-ақ университет өз нәтижесін бере бастағанын өз баяндамасында атап өтеді.

Ректор Т.Тәжібаев өмірдің тепіреші мен тар жол тайғақ кешуін өз басынан өткерген жан болатын. Жастайынан жетімдіктің зардабын, ащы дәмін тартқан Төлеген Тәжібаев алдыменен университетте оқитын студенттердің жағдайын барынша қадағалап, назарында ұстап отырды. Алдына жағдайын айтып келген студенттерді әкелік мейіріммен, ағалық қамқорлықпен қабылдап, барынша әділетті шешімдер шығаратын еді. Ол туралы студенттер арасында ақиқатпен астасқан аңыздар тарап, ҚазМУ-дің ректор туралы жақсы пікірлер қалыптасты.

Ректор Т. Тәжібаевтың «Менің рұқсатымсыз студенттер жатақханасына бөтен адамдар мен университет қызметкерлері орналастырылмасын» деп басталатын бұйрығы болатын. Осыдан кейін-ақ бұрын бір бөлмеде он адамнан тұратын болса, енді алты студент емін-еркін жата бастады. Жатақханада сабаққа дайындалатын бөлмелер пайда болып, үстел, орындықтар қойылып, біршама жағдай тұрақталып, қалыпқа келтірілді. Бұл студенттердің елдің ертеңіне деген сенімдіктілерін оятып, жаңа бір лептің келгендігін сездірткендей еді.

Студенттік асханада да жағдай реттеліп, бұрын ашқұрсақ боп жүретін студенттердің бойларына қуат кіріп,өзектері талмайтын болды. Университеттің беделі мен студенттердің қамы үшін ректор барлық жерде қатаң тәртіп орнатты.Ол өз нәтижесін беріп те жатты. Ректор Т. Тәжібаев негізгі үш саланы қатар дамытты: алдымен оқу орнының материалдық-техникалық базасын дамыту, екінші, оқу-тәрбиелік жұмыстың сапасын арттыру, үшінші профессорлық-оқытушылар құрамы мен студенттердің әлеуметтік жағдайларын жақсарту мәселелерін қатар алып дамытты.

1 суретте 1945-1950 жылдары ҚазМУ-дың филология факультетін бітірген түлектердің суретін қазақ әдебиеті тарихы және әдебиет теориясы кафедрасының аға оқытушысы, ф.ғ.к,. Нұрлан Сағындық мырзаның жеке архив құжаттарынан алынды (сурет 1). Нүрекеңе осындай тарихы танымы терең суретті сақтап, бізге жариялауға бергені үшін үлкен рахметімізді айтамыз.

Іскер басшы, қабілетті ұйымдастырушы университетке септігі тиетін тетіктерді үнемі назарда ұстайтын. Ол өзіне тиісті мінберлерді орынды іске асыра білетін. Оның бір мысалы ретінде: Қазақстан Компартиясының IV сьезінде « Жоғары оқу орындарының материалдық базаларын кеңейтіп, ұлғайту ісіне көңіл бөлінбей келеді. Қазақ ССР Министрлер Советі мен ҚК (б) П Орталық Комитеті жыл сайын жаңа оқушылар алу алдында жоғары оқу орындарына көмек көрсетуді көздеген қаулылар қабылдайды. Ал бұл қаулылардың құрылыс жөніндегі, оқу-шаруашылық жабдықтармен қамтамасыз ету жөніндегі тармақтары орындалмай қалады» деп университеттің болашағы үшін биік мінберден осылайша сыни-пікірлерін жеткізе білетін.

Ол кезде мұндай айтылған сын-пікірлер аяқсыз қалмайтын. Университет ректоры Т. Тәжібаевтың сөзінің де, сынының да салмағы бар болатын. Оның барлық мақсаты университетті ірі ғылыми және жоғары оқу орнының орталығына айналдыру болатын. Оған оның жеке басының беделі мен адамгершілік қасиеттері де қызмет етті. Университетке атақты ғалымдар мен беделді оқымыстылар шақыртылып дәрістер оқытылды. Ректор Т.Тәжібаев университеттің ішкі потенциалын дұрыс жолға қойып, өз ғалымдарын даярлай бастады. Аспирантура мен доктарантураға қабылданғандардың саны күрт арта бастады. Оқытушылар сабақ берумен шектелмей, өз тақырыптары боыйынша ғылыми-ізденіс жұмыстарымен

айналыса бастады. Мұның өзі күтпеген үздік нәтижелерге қол жеткізді. Университеттің барлық факультеттері мен кафедраларында ғылыми-шығармашылық ахуал қалыптасты.

Сурет 1 - 1945-1950 жылдары ҚазМУ-дың филология факультетін бітірген түлектер

Төлеген Тәжібаев ҚазМУ-ді бес жыл басқарды. Осы бес жылда университеттің беделі мен абыройы асқақтап көкке көтерілді. Бұрын мүлде болмаған спорттық комплекстер ашылып, студенттердің физикалық-денсаулық сақтау шараларын ұйымдастыру орталығына айналды. Қалалық және Республикалық жарыстарда жүлделі орындарға қол жеткізе бастады. Ректордың айналысатын сүйікті спорт түрі – шаңғы тебу болатын. Қалалық жаппай спорт сүйер қауымымен бұл спорт түрі - бұқаралық сипат алды. Қашанда ерік-жігері мол, ашық-жарқын Т.Тәжібаев өзі бастамашыл болып студенттердің оқумен, ғылыммен, спортпен және көркем өнерпаздар үйірмелерінде шығармашылықпен айналысуына мүмкіндіктер аша білген білікті басшы бола білді.

1949 жылы университетте 10 спорт секциясы жұмыс істеп тұрды. Ректордың құптауымен 1949 жылы ҚазМУ-дің 15 студенті мен оқытушылары Алматыдағы атақты «Комсомол шыңын» бағындырып, альпинизмнің дамуына бағыт сілтеді. Өзі педагогика мен психология ғылымын терең меңгерген Т.Тәжібаев саламатты өмір сүрудің мәнінде не жатқанын терең ұғындыра білді. Адамның жан-жақты дамуына күш беретін спорт пен өнер екенін жастарға насихаттай білген көреген Ректор бола білді.Университет ұжымы да ректордың бастамасын қолдап, әрмен қарай жалғастырып алып кетті. Студент жастардың оқу, біліммен қатар осындай іс-шараларға қатысуы оларға болашақта дұрыс өмір сүру мен қызметте үлкен табыстарға қол жеткізуіне алғы шарттар еді. Мұның бәрін көре білген ректор Т.Тәжібаевты олар мәңгі естерінде қалғаны естеліктері сыр шертеді.

Бүгінде университетімізде « Қазақ университеті» деген газетіміз бар. Оның да негізін қалап кеткен Т.Тәжібаев болатын. Алдыменен бұл газет « Үздіксіз оқу үшін» деген атпен 300 данамен шыққан еді. Ректор Т.Тәжібаев Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетіне бұл газеттің тиражын мыңға дейін көтеріп, атын «Қазақ университеті» деп өзгертіп қою туралы хатта жазған болатын. Оның бұл идеясы қазір жүзеге асқанымен, бастамашыл болған Т.

Тәжібаев екенін ұмытпауымыз керек деп есептеймін. Қазақ университеті дейтін киелі қара шаңырақта Т.Тәжібаевтың бастамасымен дүниеге келген, немесе жаңа өрісін ашқан қаншама игі істерді санамалап шығудың өзі оңай дүние емес.

Бір жылдың ішінде ғана ректордың қолдауымен 13 кафедра ашылыпты. Әр бір кафедраның жасақталуына, оның жұмыс істеп кетуіне қаншама қаржы,қаншама кадрлық қызметкерлер даярлау керек. Міне осының барлығы ғылым үшін, елдің игілігі үшін, ҚазҰУ-дің болашағы үшін жасалған қыруар дүниелер болатын. Т. Тәжібаевтың кезінде философия және экономика факультеті ашылып, тарих факультеті жеке отау боп бөлініп шықты.

Ректор Т.Тәіжібаевтың осы жылдар ішіндегі қызметін айтқанда алдыменен еске алатын жайт- қазақ жастарына және қазақ тіліне деген айрықша қамқорлығы.Университет қабырғасына келген қазақ жастарын барынша демеп, олардың техникалық мамандықтарды игеруге деген ұмтылыстарымен талаптарына үнемі қолдау көрсетіп отырды. Ректор университеттің жаратылыстану пәніне қазақ жастарының не себептен аз келуінің себептерін анықтап, Қазақстан Компартиясы Орталық комитетінің Ivсиезінде баяндамасында атап өтеді.

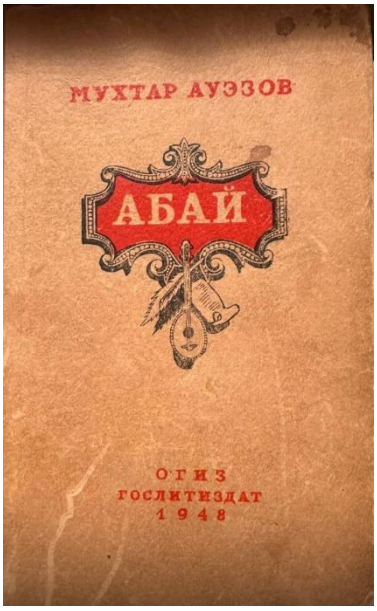
Университет ашылғалы бері тек 17 пайыз ғана қазақтар бітірген. Бұлардың көбі гуманитарлық саладағы мамандар. Сондықтан бұл мәселенің бірден-бір шешу жолы мектептермен байланысты екендігіне баса назар аудару керектігін айтады. Ол жоғары оқу орындарында химия, физика, математика және биология факультеттерінен қазақ бөлімдерін ашу қажеттілігі күн тәртібіндегі өткір мәселесіне тоқталады. Айтқандай-ақ ректордың бастамасымен биология факультетінде қазақ бөлімі ашылады. Ректордың арманы барлық жаратылыстану факультеттерінде қазақ бөлімдерін ашу болатын. Бірақ оның бұл арманы ол кезде орындалмады. Оған сол кездегі тоталитарлық жүйе де, уақытта сай келмеді.

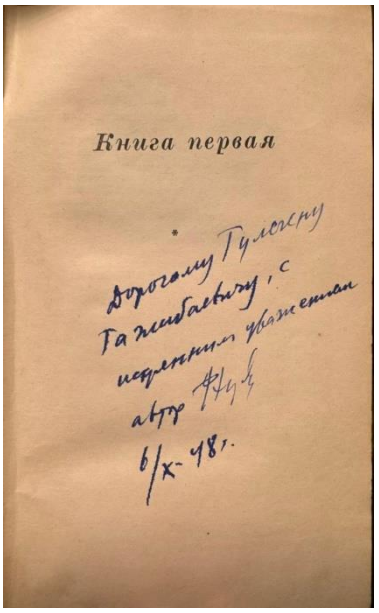
Тәуелсіздіккке қол жеткізген соң ғана Т.Тәжібаевтың армандары орындала бастады. Бұған да тәуба дейміз. Ал оның жекелей қазақ жастарына жасаған әкелік қамқорлығы туралы айтылған аңыз-әңгімелер көзі тірісінде-ақ айтылып жүретін. Айтылған аңыз-әңгімелердің негізінде ақиқатпен астасқан шындық жатары белгілі. «Ұлық болсаң кішік бол»,- деген қағиданы жақсы білетін ҚазМУ-дің ректоры Т.Тәжібаев алдына қиналып келген студент жастардың мәселелерін бір ауыз сөзбен шешіп жіберетін. Ректорға кіріп-шыққан студенттер ол кісі туралы айтқанда ауыздарынан суы құрып баяндайтын. Бүгіндері атақты жазушы, мемлекеттік сыйлықтың иегері Қалихан Ысқақ ағамыз өзінің естеліктерінде былайша баяндайды. Емтиханның бәрін ойдағыдай тапсырып шыққан ағамыздың жолына бір жапырақ мінездеме қағазы кедергі болады. Журналистика факультеті деканының орынбасары мінездеме қағазы жоқ деген сылтаумен оқуға қабылдатпай тастайды. Не істерін білмеген ағамыз жанында жатқан студенттерден ректорға кіріп, мән жайды баяндау керектігін ұғады.

Ректордың қабылдауында отырған жас Қалихан шынында да қатты сасады. Үлкен кісі, қаурыт шаруалары бастан асады. Мен сияқты ауылдан келген қарапайым қазақтың баласын қабылдай ма екен деген көкейінде қорқынышта бар екенін жасырмайды. Міне ғажап ректордың хатшысы кезек ағамызға келіп, ректорға кіруін сұрайды. Болған мән-жәйді ұққан ректор дереу деканның орынбасарын шақыртып, мынандай жас баладан мінездеме қағазының жоғына бола оқуға қабылдамауы ақылға қонымсыз деп шешеді. Бірден оқуға алдыртып, степендия мен жатақханадан орын бергізеді. Ректордың осындай асыл қасиеті болмаса, бүгіндері Қалихан Ысқақтай жазушы болар ма еді, болмас па еді? Кім білсін? Бүгінде көзі тірі куәгер тоқсанның біріне кеп отырған Т. Тәжібаевтың төл шәкірті профессор Жолмұқан Түрікпенұлы ағамызда талай естеліктер айтып, сағынышпен еске алып, абзал азаматтың арда істерін ұлғі ететін. Өзінің ұстазы жайында зерттеу жұмыстарын жүргізіп, бүгінгі ұрпаққа шынайы қалпында жеткізіп отыр.

Жоғарыдағы суретте 1945-1950 жылдары ҚазМУ-дың филология факультетін бітірген түлектердің суретін беріп отырмыз. Ректор Т. Тәжібаев ғылыми-зерттеу жұмыстарымен терең де шынайы айналысқан ғалым-ұстаздарға үлкен қамқорлық танытып отырған тұлға болатын. Кейде оларды шын мәнінде адал бағалап, жұрттың көзінше көтермелеп те отыратын. Сондай ұлы тұлғалардың бірі - Мұқтар Омарханұлы Әуезов болатын. 1948 жылғы Орталық Комитеттің « Космополитизммен күрес» атты қаулысы шыққаннан кейін қазақ зиялыларына

қарсы екінші бір науқан басталғаны тарихтан белгілі. Т. Тәжібаевтың құдай қосқан жары Әзиза апайдың мына бір естелігін бүгінде шөбересі болып келетін Лайла Еркежанқызы Тәжібаева былай деп әжесінің әңгімесін айтып берген еді. Сол Қаулы шыққаннан кейін М. Әуезовке қарсы қайтадан қаралау шаралары үлкен әзірлікпен ұйымдастырыла бастады. Оның бір ұшы шәкірті Қ. Мұхаметқановқа тиіп жатты. Осындай қайта қуғындау әрекеттері басталғанда ректор Т. Тәжібаев жазушыны өз үйінде 3-4 күн жасырын ұстап, аман-есен Мәскеуге шығарып салады. Мұның қаншама батылдықты, қайсарлықты талап ететіні айтпаса да түсінікті. Соның айғақ белгісі ретінде, шын дос, адал көңілмен өз кітабының алғашқы шыққан данасын Төлегенге сыйға тартқан екен.Ұлыларды ұлылар ғана танитынына осы бір Мұқаңның шын жүректен жазған авторлық қолтаңбасы куәгер боп тарихта таңбаланып тұр.

Сурет 2

Төлеген Тәжібаевтың жанын сала қорғаған азаматтарының-бірі Ермахан Бекмаханов болатын. Ол қазақ арасынан шыққан тарих ғылымдарының тұңғыш докторы, ҚР Ғылым академиясының корреспондент мүшесі, профессоры еді. Оның 1946 жылғы «XIX ғасырдың 20-40 жылдарындағы Қазақстан» деген монографиясы сынға түсіп, авторы қудалауға ұшырады. Оның бүкіл ғылыми еңбектері қайшыға түсіп, қырқылып тасталды. Т. Тәжібаев Академиядан шеттетілген Е. Бекмахановты университетке шақырып, оқытушылық қызмет беріп қолдау көрсеткен еді. Өзіне де қара күйе жағылатынын біле тұра шын ғалымға араша түсті. Қаншама дау-жанжалдардан Е.Бекмахановқа қана емес Т. Тәжібаевты да қаралап «Правда» газетіне мақалалар ұйымдастырылды. Мұндай арызқойлардың шағымына келіспеген жалғыз адам болды - ректор Т. Тәжібаев еді. Тотаритарлық жүйенің тепкіні темірдей қатқыл болатын. Оған шыдас бергендер ғана аман қалатын. Т.Тәжібаев тағдырдың бұл қатқыл сынағынан да арына дақ түсірмей шыққан бірегей тұлғалардың қатарынан орын алған арда азаматтың-бірі боп тарихта қалды.

ВКЛАД Т.ТАЖИБАЕВА И А.И. СЕМБАЕВА В РАЗВИТИЕ ИСТОРИИ ПЕДАГОГИКИ И ПСИХОЛОГИИ КАЗАХСТАНА

(к 115-летию Т.Тажибаева и 120-летию А.И. Сембаева)

Мынбаева А.К.
Казахский национальный университет им.аль-Фараби
Алматы, Казахстан

Мақалада академик Т.Тәжібаев пен А.И. Сембаевтың өмірбаяндық деректері мен психологиялық-педагогикалық зерттеулерінің дамуына қосқан ғылыми үлесі талқыланады.
Түйін сөздер: ғалым тұлғасы, педагогика тарихы, білім тарихы.

В статье рассмотрены биографические данные и научный вклад в развитие психолого-педагогических исследований академика Т.Тажибаева и А.И. Сембаева.
Ключевые слова: личность ученого, история педагогики, история образования.

The article examines the biographical data and scientific contribution to the development of psychological and pedagogical research of academician T. Tazhibaev and A. I. Sembaev.
Keywords: personality of the scientist, history of pedagogy, history of education.

Легендарная личность для Казахстана – академик Тулеген Тажибаев активно сотрудничал и работал в академической среде интеллегенции того времени, с известными общественными и государственными деятелями: Жумабаем Шаяхметовым (1902-1966), Нуртасом Ондасыновым (1904-1989), Динмухаммедом Кунаевым (1912-1993), Канышем Сатпаевым (1899-1964), Ермуханом Бекмахановым (1915-1966), Абдихамитом Сембаевым (1905-1989) и другими выдающимися учеными и государственными деятелями. В условиях независимости нашей страны необходимо уделять большое внимание изучению и пропаганде вклада ученых и общественных, государственных деятелей середины XX века для развития государственности и дальнейшему развитию нашей республики. Сам академик Т.Тажибаев посвятил научные исследования сбору исторических данных по становлению системы школьного образования в XVIII-XIX веках. Г.Ж. Менлибекова продемонстрировала на рисунке несколько собранных изданий академика (рис.1).

Рисунок 1 – Труды Т.Тажибаева

В области истории образование можно наблюдать преемственность трудов Т.Тажибаева и А.И. Сембаева: от истории XVIII-XIX вв. к истории школ XX века. Символично, что два ученых работали продолжительное время наркомами в правительстве Казахской ССР; в разное время работали наркомами просвещения Казахстана.

В 2025 году обоим ученым историкам образования исполняются юбилеи: 115-лет Т.Тажибаеву и 120-лет А.И. Сембаеву. В данной статье подробнее остановимся на вкладе А.И. Сембаева в развитие отечественного образования и психолого-педагогической науки.

1 января 2025 года – исполнилось 120 лет со дня рождения Абдихамита Ибнеевича Сембаева (1.01.1905–06.06.1989), государственного и общественного деятеля, педагога, доктора педагогических наук, профессора, члена–корреспондента Академии педагогических наук СССР.

В 1955-1963 гг. А.И. Сембаев работал проректором по учебной работе и в 1956-1961 гг. заведующим кафедрой педагогики и психологии Казахского государственного университета им. С.Кирова (сейчас КазНУ им.аль-Фараби).

Абдихамит Ибнеевич Сембаев – легендарная личность, выдающийся ученый и организатор системы образования Казахстана, почти 15 лет (с 1941 до 1955 года - 5 лет нарком просвещения + 9 лет министр просвещения КазССР) возглавлял министерство просвещения КазССР. Участник Великой Отечественной войны и министр, возглавлявшей государственный образовательный орган в тяжелые **военные** и послевоенные годы.

Краткая биография

Абдихамит Ибнеевич Сембаев родился в 1905 году; учился в Каркаралинском и Семипалатинском педагогических техникумах. В 1927 году закончил Каркаралинский педагогический техникум. С 1926 года работал учителем в школе. В 1928-1931 году учился и закончил химический факультет КазГУ-КазПИ. После окончания работал в Наркомпросе КазССР методистом, инспектором управления школ. В 1940-41 гг. он работает ассистентом, преподавателем, зам.директора, директором Казахского сельскохозяйственного института. В военном 1941 году директор Казахского сельскохозяйственного института уходит на фронт в составе «химических войск». Однако, вскоре его отзывают и в декабре 1941 г. назначают наркомом просвещения КазССР. Он руководит министерством до 1955 г. В 1954 году защищает кандидатскую диссертацию «Казахская советская школа от Великого октября до начального всеобуча (1917 – 1950 гг.)».

После работы в министерстве около 8 лет был проректором и заведующим кафедрой педагогики и психологии КазГУ. За время заведования кафедрой и руководства учебной работой КазГУ способствовал росту научного потенциала в области дидактики и частных методик, занимался внедрением научных достижений в практику работы образовательных учреждений. Инициировал создание оригинальных учебников и пособий на казахском языке.

В 1963-1974 гг. – директор научно-исследовательского института педагогических наук им. И. Алтынсарина. В 1965 г. по совокупности работ ему присуждается ученая степень доктора педагогических наук. С 1967 г. – профессор, член-корреспондент Академии педагогических наук СССР. С 1974 г. – старший научный сотрудник НИИ педагогических наук им. Алтынсарина, с 1975 г. – профессор кафедры педагогики КазПИ им.Абая. Умер профессор А.И. Сембаев в 1989 году (06.06.1989).

Научно-педагогический вклад

Как историк педагогики и образования Абдихамит Ибнеевич Сембаев провел масштабные исследования и систематизировал данные о развитии системы школьного образования с дореволюционного времени до 1957 года. В работах А.И. Сембаева «Очерки по истории казахской советской школы» (Алма-Ата: Каз.гос.уч.пед.изд., 1958. = 327 с.), «История развития советской школы в Казахстане» (Алма-Ата: Казучпедгиз, 1962. – 367 с.) последовательно и скрупулезно зафиксированы исторические данные и примеры развития сети школ Казахстана, проведена периодизация развития школьного образования, систематизированы и охарактеризованы учебно-методические и дидактические материалы, оснащение школ, показано мощное развитие инфраструктуры школьного образования

Казахстана. В его работе можно найти учебные планы школ (в т.ч. городских и сельских), трансформацию названий и количества предметов, которые изучались в школе, фотографии обложек-титулов школьных учебников, схемы детского самоуправления в школе и др. (рисунок)

Первый столбик показывает хронологию времени – начальную периодизацию развития школьного образования в XX веке, предложенную А.И.Сембаевым. Второй столбик – название разделов книги. Далее включены подзаголовки. Части, не имеющие подзаголовков, содержащие общее описание были названы «История событий. Директивы, основные направления развития и др.» (название наше). Названия, повторяющиеся в подзаголовках, выделены нами для понимания системности построения монографии, а также возможности определения для исследователей критериев и показателей развития системы школьного образования в образовательной политике.

Рисунок – Инфограмма содержания монографии А.И. Сембаева «Очерки по истории казахской советской школы» (Алма-Ата, 1958)

Через его работы, а также труды других историков образования, мы можем оценить исторический вклад А.И. Сембаева в развитие советского образования, государственную политику образования в 40-60-е годы XX века. Именно глубина знания вопросов изнутри, биографические события его жизни (учеба в школе, техникуме, первом университете, работа методистом наркомпроса, вузовская работа), опыт управления образованиям на разных уровнях позволили ему обобщить развитие школьного образования Казахстана, создать столь важные системные научные труды по истории образования. Труды А.И. Сембаева выстроены на основе принципов историчности, периодизации, статистического комплексного подхода, системности, объективности.

Профессор Абдихамит Ибнеевич Сембаев - автор более 80 научных работ. Под его руководством защитились 15 кандидатов наук.

Имя Абдихамита Ибнеевича Сембаева золотыми буквами вписано в историю нашего государства и народа. Его имя стоит в одном ряду с учеными, государственными и общественными деятелями К.И. Сатпаевым, Т.Т. Тажибаевым, А.Х. Маргуланом, Е.Букетовым и другими. Для начинающих исследователей и менеджеров образования он является примером самоотверженной работы и преданности делу просвещения Казахстана.

Литература

Сембаев А.И. Очерки по истории казахской советской школы. - Алма-Ата: Каз.гос.уч.пед.изд., 1958. - 327 с.

Сембаев А.И. История развития советской школы в Казахстане. – Алма-Ата: Казучпедгиз, 1962. – 367 с.

Сембаев А.И. Научно-педагогические вопросы народного образования в Казахстане. – Алма-Ата, 1976. – 97 с.

Касымбекова Н.С. Общественно-педагогическое и научное наследие А.И. Сембаева: автореф. … канд.пед.наук 13.00.01. – Астана, 2008. – 32 с.

ИССЛЕДОВАНИЕ АУТОДЕСТРУКТИВНЫХ МЫСЛЕЙ У МОЛОДЕЖИ

Мамбеталина А.С., Абдыкаликова М.Н., Сисенова А.Т.
Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева
Астана, Казахстан

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің психология кафедрасында BR24993083 «Суицидке дейінгі көзқарастар кешенді көрсеткіш және мониторинг объектісі ретінде: Қазақстандағы жасөспірімдер мен жасөспірімдерді популяциялық зерттеу» бағдарламалық-мақсаттық қаржыландыру жобасын іске асыру шеңберінде. Л.Н. Гумилев «Жастардағы аутодеструктивті ойлар және олардың өзара байланыстары» атты сауалнама әзірледі. Бұл мақала сауалнама мен зерттеу базасын ұсынады.

Түйін сөздер: *аутодеструктивті ойлар, жастық шақ, суицид, сауалнама, зерттеу.*

В рамках реализации проекта программно-целевого финансирования BR24993083 «Пресуицидальные установки как комплексный индикатор и объект мониторинга: популяционное исследование юношества и молодых взрослых в Казахстане» на кафедре психологии Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева разработан опросник «Аутодеструктивные мысли у молодежи и их корреляты». В данной статье представлены опросник и база исследования.

Ключевые слова: *аутодеструктивные мысли, молодежь, суицид, опросник, исследование.*

Within the framework of the programme-targeted funding project BR24993083 "Pre-suicidal attitudes as a complex indicator and monitoring object: a population study of youth and young adults in Kazakhstan" a questionnaire "Autodestructive thoughts in youth and their correlates" was developed at the Department of Psychology of the L.N. Gumilev Eurasian National University. This article presents the questionnaire and the research base.

Keywords: *autodestructive thoughts, youth, suicide, questionnaire, research.*

Введение. Проблема самоубийств среди молодежи Казахстан является одной из самых острых социальных и психологических проблем современного общества. Согласно данным Всемирной организации здравоохранения, самоубийство является второй по распространенности причиной смерти среди людей в возрасте от 15 до 29 лет и Казахстан входит в число стран с самым высоким уровнем суицидов в мире. Количество суицидальных исходов не снижается, принося человеческое горе близким и накладывая бремя на социально-экономическое развитие страны. Считается, что большая часть самоубийств могла бы и не произойти, если бы были предприняты надлежащие вмешательства.

Увеличение числа самоубийств и попыток суицида среди молодежи подчеркивает необходимость разработки и внедрения эффективных психологических инструментов выявления аутодеструктивных мыслей и проведения интервенций, направленных на предотвращение пресуицидальных установок и снижение риска самоубийств.

Основная часть.

В рамках диссертационного исследования на тему «Психологическая интервенция пресуицидальных установок у молодежи», были поставлены следующие задачи: идентификация целевой выборки - выявление выборки среди молодежи, подверженной суицидальному риску, диагностика аутодеструктивных мыслей и проведение исследования, направленного на выявление и анализ аутодеструктивных мыслей у молодежи с последующим выделением суицидальных установок и разработки программы интервенции на основе полученных данных.

Для решения поставленных задач была разработана методика «Аутодеструктивные мысли у молодежи и их корреляты», состоящая из двух разделов. Первый раздел включал инструкцию и подтверждение согласия участия в исследовании, представленные ниже:

«Уважаемый респондент!

Просим Вас принять участие в опроснике в рамках нашего исследования.

Цель опроса - исследовать аутодеструктивные мысли у молодежи в Казахстане, изучение текущего состояния и проблем послужат основой для разработки практических рекомендации по тематике исследования.

Опрос займёт в среднем от 20 до 30 мин.

Ваше участие является добровольным. Вы можете отказаться от участия в любое время без каких-либо последствий.

Опрос носит сугубо конфиденциальный характер, гарантируется полная приватность Ваших ответов.»

Единственный вопрос данного раздела «Пожалуйста, подтвердите своё согласие на участие, выбрав один из вариантов ниже: да, нет».

Раздел второй, собственно опросник включает 36 вопросов открытого и закрытого характера. Первые пять вопросов включены в опросник для выявления демографических характеристик, таких как гражданство, пол, возраст, род занятий и родительский статус. На рисунке 1 ниже, представлена диаграмма ответов на вопрос о гражданстве:

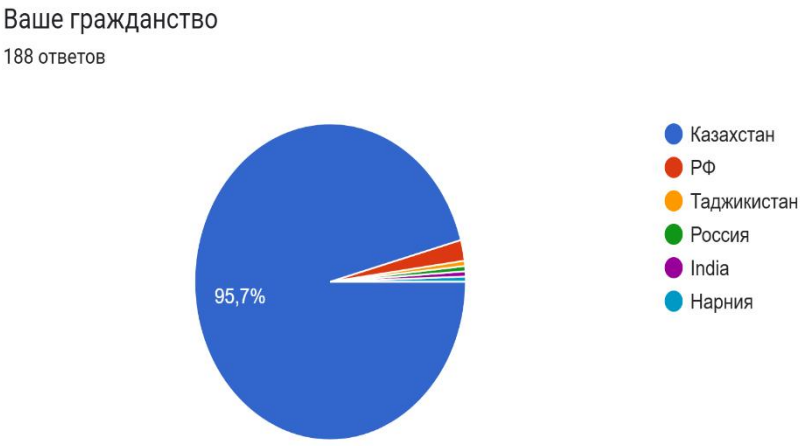

Рис. 1 - Ваше гражданство

Следующие вопросы закрытого типа предполагают четкий и короткий ответ. К примеру, вопрос «Считаете ли вы себя социально ущемленным/исключенным/обделенным?» предполагаемые выборы ответов «да» или «нет» и представлен на рисунке 2.

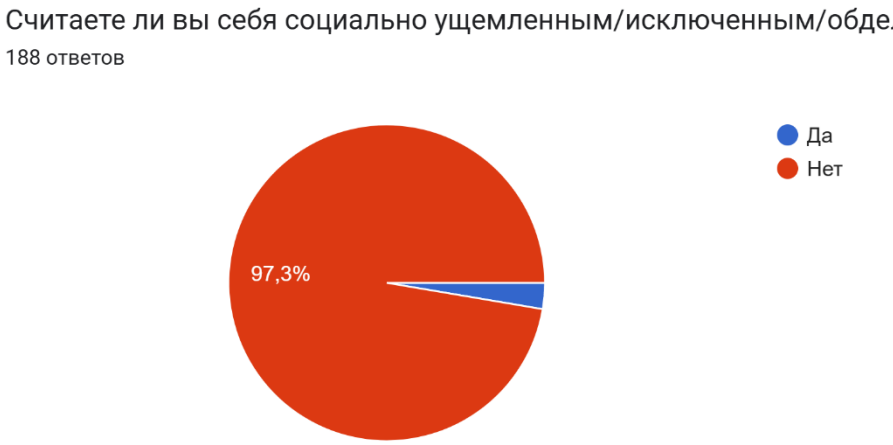

Рис. 2 - Считаете ли вы себя социально ущемленным/исключенным/обделенным?

В опроснике имеется группа вопросов, где пункты опросника представляют собой простые утверждения, которые испытуемому нужно оценить, исходя из своего личного представления. Представлено 5 градаций:

полностью согласен (на)
согласен (на)
не уверен (на)
не согласен (на)
полностью не согласен(на).

Примером данного варианта вопроса является рисунок 3 с утверждением «Насколько Вы согласны со следующими утверждениями?»

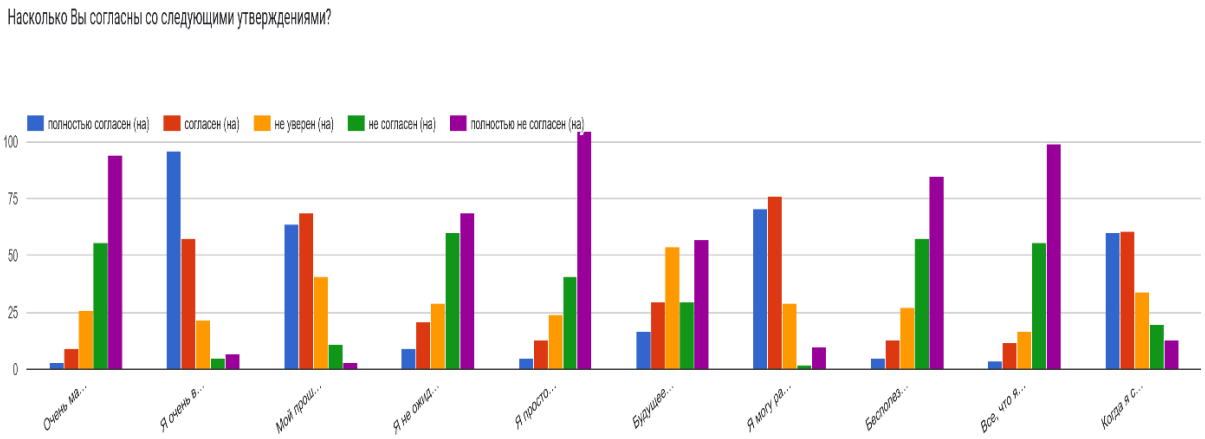

Рис. 3 - Насколько Вы согласны со следующими утверждениями?

Вопросы открытого типа предполагают наличие развернутого ответа, например «Что вас больше всего беспокоит в жизни?», «Если в вашем близком окружении были преждевременные уходы из жизни, то каким образом?» и представлены на рисунке 4.

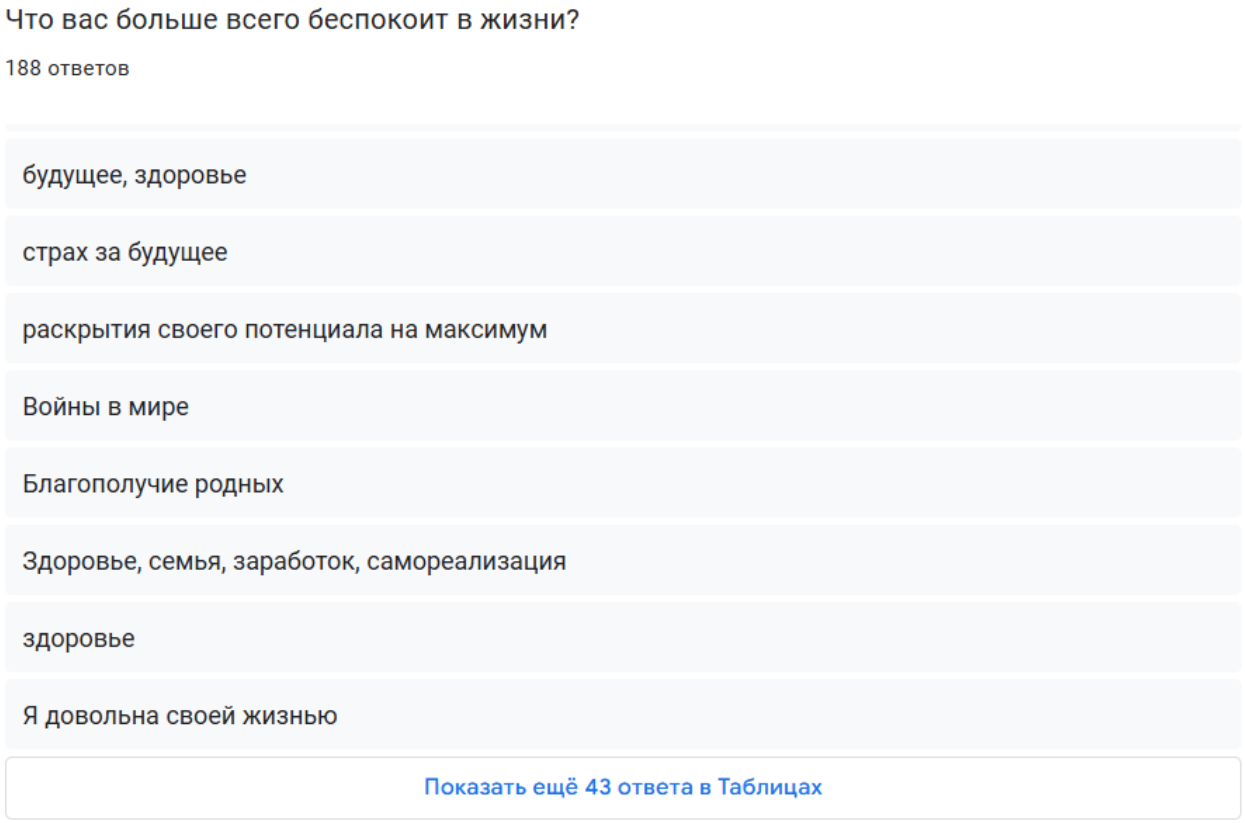

Рис. 4 - Что вас больше всего беспокоит в жизни?

Наше исследование проводится на базе Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева среди обучающихся бакалавриата и магистратуры. Опросник проводится на государственном и русском языках и планируется участие более 300 респондентов. На сегодняшний день опросник прошли 188 респондентов с русским языком обучения и 100 респондентов с казахским.

Заключение. Таким образом, разработанная методика позволит выявить аутодеструктивные мысли у молодёжи и их корреляты. Использование закрытых вопросов в опроснике позволит собрать важную информацию о респондентах, открытые вопросы, в свою очередь, помогут выявить суть проблемы и позволят в поиске решения проблемы. По завершении исследования будет подготовлена научная публикация в журнале международной базы, а результаты представлены на международной конвенции исследователей в области психологии в США.

Однако, при определении выборки, мы столкнулись с проблемой, что основной выборкой могут быть только обучающиеся вуза, старших курсов бакалавриата и магистратуры. Возможности проведения данного исследования в старших классах школы затруднены отсутствием доступа исследователей в школьную среду, несмотря, на то, что выделяются гранты на проведение исследований, на протяжении многих лет к нам обращаются представители школ и Министерства просвещения с просьбой оказать содействие в профилактике буллинга и аутодеструктивного поведения подростков и юношей.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ПРОБЛЕМЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО СТАНОВЛЕНИЯ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ

Болтаева Б.Х., Холбоева К.
Ташкентский фармацевтический институт
Ташкент, Узбекистан

Бұл мақалада қоғамдағы өзгерістерге және білім беру жүйесіндегі инновацияларға байланысты негұрлым қарқынды талқыланатын кәсіби даму және қалыптасу мәселелерінің қазіргі заманғы жағдайлары кеңінен қамтылған.
Түйін сөздер: *кәсібилік, тұлға, когнитивтік, мотивация.*

В данной статье широко освещаются современные условия проблем профессионального становления, наиболее интенсивно обсуждаемых в связи с изменениями в обществе, инновациями в системе образования.
Ключевые слова: *профессионализм, личность, когнитивный процесс, мотивация.*

This article broadly highlights the current conditions of the problems of professional formation, most intensively discussed in connection with changes in society, innovations in the education system.
Keywords: *professionalism, personality, cognitive, motivation.*

Введение

В современных условиях проблема профессионального становления стала одной из наиболее интенсивно обсуждаемых в связи с изменениями в обществе, инновациями в системе образования. Эти изменения требуют преподавателей, обладающих высоким уровнем профессиональной компетентности, что в свою очередь предполагает выявление условий и средств, способствующих становлению профессионализма преподавателей высшей школы.

Остановимся более подробно на самом понятии «становление». Вот некоторые подходы к его пониманию. «Становление, по словарю русского языка Ожегова, - это возникновение, образование чего-то в процессе развития». Е. М. Борисова считает, что в большинстве случаев становление понимается как то, что уже возникло, но далеко от своего завершения, «как развернутый во времени процесс овладения профессией». В.И.Слободчиков рассматривает становление как составляющую процесса развития и как формирование, и как преобразование, «переход от одного определенного состояния к другому - более высокого уровня». С.В.Попов считает, что более действенен термин становление, чем развитие, так как процесс становления, который проявляется посредством смены ситуаций, вызывается естественными и искусственными процессами. Таким образом, учитывая вышесказанные трактовки, становление можно рассматривать как образование в процессе развития личности.

Проблема личности рассматривалась в трудах К.А.Абульхановой-Славской, Г.Айзенка, Б.Г.Ананьева, Б.С.Братуся, В.П.Зинченко, А.Маслоу, Р.Мэя, Р.Кеттелла, А.Н. Леонтьева, В.С. Мерлина, В.С. Мухиной, А.В. Петровского, К.К. Платонова, К. Роджерса, С.Л. Рубинштейна, В.В. Слободчикова и др.

По мнению С.Л.Рубинштейна, мотивы и мотивация составляют фундамент становления и развития: "проблема направленности - это прежде всего вопрос о динамических тенденциях, которые в качестве мотивов определяют деятельность, сами, в свою очередь, определяясь ее целями и задачами".

Становление личности для С.И.Гессена - это работа над осуществлением целей и заданий, но для достижения своей индивидуальности личность должна задаваться «сверхличными задачами». Не отбрасывая других, он отдавал приоритет в образовании самой личности, ее мотивационно-деятельностному началу, саморазвитию. У В.С. Леднева становление личности заключается «в прогрессивном изменении качеств человека, то есть включает в себя: развитие

функциональных механизмов психики; усвоение опыта личности; воспитание типологических свойств личности».

В процессе общего становления личности важное место занимает ее профессиональное становление, которое можно рассматривать как процесс овладения профессией. Самой популярной за рубежом теорией профессионального развития является концепция Д.Сьюпера, где профессиональное становление понимается как длительный, целостный процесс развития личности. Д.Сьюпер подчеркивает, что в процессе профессионального развития основное внимание должно быть перенесено на изменение поведения человека, «на эволюцию поведения человека в плане профессионального развития и способов постановки, уяснения, изменения и реализации им своих решений. Развитие человека в профессиональном отношении продолжается в течение всей его жизни. Оно является одним из активов его общего развития...».

Профессиональное становление личности рассматривается в работах многих авторов (И.С.Алексеева, Е.М.Борисова, С.Б.Елканов, Э.Ф.Зеер, Е.А.Климов, Т.В.Кудрявцев, Н.В.Кузьмина, Л.М.Митина, Ю.П.Поваренков, И.С.Алексеева, К.В.Сергеева, Л.А.Новоселова, Л.Ф.Обухов, У.Ордон, В. Д.Щадриков, А.И.Щербаков и др.), а многие стороны формирования личности преподавателя в процессе профессионального становления в вузовской педагогике стали предметом исследования таких ученых, как А.В.Барабанщиков, В.А.Беляева, Л.Ф.Бенидито-ва, Н.В.Бордовская, Л.Е.Варфоломеева, С.Г.Годник, В.И.Горова, Л.И.Гурье, А.В.Дмитриев, С.Б.Елканов, С.Ф.Есарева, С.П.Желтобрюх, В.Г.Иванов, С.Г.Измайлов, В.Е.Иноземцева, С.В.Кабачова, А.А.Кирсанов, М.И.Кряхтунов, Н.В.Кузьмина, Е.А.Леванова, Т.В.Лисовский, А.К.Маркова, Г.У.Матушанский, А.В.Никитин, М.И.Плугина, В.Г.Пряникова, А.А.Реан, Л.И.Романкова, В.А.Сластенин, Ю.Н.Сопильняк, О.Ю.Тришина, А.Н.Ходусов, Р.Х.Шакуров и т.д.

У В.С.Леднева становление личности заключается «в прогрессивном изменении качеств человека, то есть включает в себя: развитие функциональных механизмов психики; усвоение опыта личности; воспитание типологических свойств личности».

В процессе общего становления личности важное место занимает ее профессиональное становление, которое можно рассматривать как процесс овладения профессией.

Самой популярной за рубежом теорией профессионального развития является концепция Д.Сьюпера, где профессиональное становление понимается как длительный, целостный процесс развития личности. Д.Сьюпер подчеркивает, что в процессе профессионального развития основное внимание должно быть перенесено на изменение поведения человека, «на эволюцию поведения человека в плане профессионального развития и способов постановки, уяснения, изменения и реализации им своих решений. Развитие человека в профессиональном отношении продолжается в течение всей его жизни. оно является одним из активов его общего развития...».

Профессиональное становление личности рассматривается в работах многих авторов (И.С.алексеева, Е.М.Борисова, С.Б.Елканов, Э.Ф.Зеер, Е.А.Климов, Т.В.Кудрявцев, Н.В.Кузьмина, Л.М.Митина, Ю.П.Поваренков, И.С.алексеева, К.В.Сергеева, Л.А.Новоселова, Л.Ф.Обухов, У.Ордон, В. Д.Щадриков, А.И.Щербаков и др.), а многие стороны формирования личности преподавателя в процессе профессионального становления в вузовской педагогике стали предметом исследования таких ученых, как А.В.Барабанщиков, В.А.Беляева, Л.Ф.Бенидитова, Н.В.Бордовская, Л.Е.Варфоломеева, С.Г.Годник, В.И.Горова, Л.И.Гурье, А.В.Дмитриев, С.Б.елканов, С.Ф.есарева, С.П.Желтобрюх, В.Г.Иванов, С.Г.Измайлов, В.е.Иноземцева, С.В.Кабачова, А.А.Кирсанов, М.И.Кряхтунов, Н.В.Кузьмина, Е.А.Леванова, Т.В.Лисовский, А.К.Маркова, Г.У.Матушанский, А.В.Никитин, М.И.Плугина, В.Г.Пряникова, А.А.Реан, Л.И.Романкова, В.а.Сластенин, Ю.Н.Сопильняк, О.Ю.Тришина, А.Н.Ходусов, Р.Х.Шакуров и т.д.

Т.В.Кудрявцев рассматривает профессиональное становление как длительный процесс развития личности с начала формирования профессиональных намерений до полной реализации себя в профессиональной деятельности.

С.Г.Вершловский исследует профессиональное становление личности с момента вхождения и активного освоения ею профессиональной деятельности.

Профессиональное становление, по Э.Ф.Зееру, - это развитие личности в учебно-профессиональной и профессиональной деятельности, направленное на формирование устойчивых положительных мотивов профессиональной деятельности, социально значимых и профессионально важных качеств личности: готовности к постоянному профессиональному росту, нахождение оптимальных приемов и способов качественного и творческого выполнения профессиональной деятельности в соответствии с индивидуально-психологическими особенностями личности специалиста. он выделяет в целостном непрерывном процессе профессионального становления личности семь стадий, где, по нашему мнению, наиболее широко представлены основные психологические новообразования: аморфная оптация, оптация, профессиональная подготовка, профессиональная адаптация, первичная и вторичная профессионализации, профессиональное мастерство.

Опираясь на классификации Е.А.Климова и Э.Ф.Зеера, мы предполагаем, что профессиональное становление преподавателя раскрывается как поэтапный, непрерывный процесс, проявляющийся в различные периоды жизни человека и обеспечивающий преподавателю возможность совершенствовать уровни реализации профессиональной деятельности под влиянием социальной ситуации.

Е.А.Климов предложил периодизацию развития человека как субъекта труда, здесь последняя шестая стадия развития профессионала (от 16-23 лет до пенсионного возраста) характеризуется дальнейшим вхождением человека в систему данной профессиональной общности и развитием всех элементов структуры субъекта деятельности. Данную стадию автор подразделяет на фазы интернала, мастерства, авторитета и наставничества.

Ю.П.Поваренков в своей концепции профессионального становления личности в отличие от других периодизаций, основанных на хронологическом возрасте личности, составил периодизацию, основанную на «профессиональном возрасте» личности, то есть на длительность ее профессионализации.

В последние годы в Психологическом институте Рао происходит активное исследование профессионального становления личности учителя, проводящееся под руководством Л.М.Митиной, которая рассматривает этот процесс как «врастание» человека в профессию. она отделяет профессиональное развитие от профессионального становления по следующему критерию: доминирующими в профессиональном развитии являются внутренние факторы, в профессиональном становлении - внешние. По ее мнению, на профессиональное становление педагога можно оказывать искусственно-техническое воздействие через организацию самоидентификации и рефлексии, а одним из основных внешних условий профессионального становления педагога является профессиональное образование.

Понятие «профессиональное становление» А.Р.Фонарев рассматривает в несколько ином варианте: «если развитие может быть только положительным, то есть способствовать наиболее эффективному выполнению деятельности, то профессиональное становление может быть "искривленным", деформирующим личность, и потому как способствовать, так и препятствовать освоению профессии». А.Р.Фонаревым разработана концепция модусной детерминации личностного становления профессионала независимо от возраста и стажа работы по специальности. он разработал три модуса человеческого существования, которые являются этапами становления профессионала: обладания, социальных достижений и служения. Каждый модус характеризуются такими параметрами, как отношение личности к себе, отношение к другим, отношение к делу.

К изучению профессионализации как целостного процесса относится также концепция системогенеза профессиональной деятельности В.Д.Шадрикова. он рассматривает становление профессионала как процесс освоения профессиональной деятельности, развития профессионально значимых личностных качеств.

Одной из самых разработанных проблем профессионализации является проблема профессионального самоопределения. Психологическую концепцию профессионализации

труда педагога разрабатывает А.К.Маркова. ею описаны возможные варианты различных соотношений социализации и профессионализации на примере личностного и профессионального самоопределения на различных этапах жизни человека.

Профессиональное самоопределение, считает Е. М. Борисова, это «процесс развития личности в профессиональной деятельности на основе наиболее полного использования своих способностей и индивидуально-психологических возможностей».

В.А.Толочек важнейшим условием становления профессионала назвал направленность личности, включающую: мотивы, ценностные ориентации, профессиональную позицию, профессиональное самоопределение.

Т.В.Кудрявцев и В.Ю.Шегурова определяют профессиональное самоопределение «как устойчивое положительное отношение к себе как к субъекту профессиональной деятельности».

Н.Н.Никитина, Н.В.Кислинская рассматривают процесс профессионального становления педагога через изменение его профессионализма и профессионального мастерства.

В.А.Сластенин считал направленность учителя на саморазвитие одним из составляющих мотивационного компонента подструктуры творческого стиля педагогической деятельности в профессиональном становлении.

Профессионализация - процесс становления профессионала. Не всякий процесс профессионализации означает подлинное профессиональное развитие, писал А.А.Деркач. «Развитие профессионала есть сложный многоуровневый процесс. Не всякий субъект деятельности достигает уровня квалифицированного специалиста, не всякий специалист вырастает в профессионала».

В процессе профессионального становления учителя как личности важное влияние оказывает профессиональное саморазвитие учителя. На основе изучения процесса саморазвития М. И. Кряхтунов построил аксиологическую модель профессионального саморазвития учителя, состоящую из нормативно-деятельностного, личностного и организационного компонентов. основываясь на этой модели профессионального саморазвития учителя, мы поддерживаем позицию, согласно которой профессиональное саморазвитие представляет собой процесс освоения учителем системы ценностей - ценности собственной личности учителя, ценности предметной деятельности и ценности личности ученика - и предполагаем, что на профессиональное становление преподавателя высшей школы оказывают значительное влияние такие психолого-педагогические условия профессионального саморазвития учителя как обнаруживание себя, доверие к себе, выявление собственных психологических трудностей в педагогической деятельности, самостоятельная работа, преодоление самим психологических кризисов. Потребность в достижении ценностного образа является одним из источников профессионального саморазвития, а сам процесс саморазвития является одной из категорий акмеологии как науки о вершине творческого расцвета личности, профессионализма. В этом отношении профессиональное саморазвитие обеспечивает профессионализм.

Большой интерес представляет собой изучение профессионального становления в рамках акмеологии. Профессионализм как основополагающая категория акмеологии исследуется такими учеными, как А.Н.Рыбников, Б.Г.ананьев, Н.В.Кузьмина, В.А.Сластенин, А.А.Деркач, М.И.Плугина, И.А.Сушко и др.

Акмеология различает профессионализм деятельности и профессионализм личности. Профессионализм деятельности отражает высокий уровень профессиональной компетентности, а профессионализм личности -высокий уровень развития субъекта труда профессионально-значимых и личностно-деловых качеств. «Педагогический профессионализм, - пишет В.а.Сластенин, - есть внутреннее свойство личности, ее готовность самостоятельно и продуктивно осуществлять профессиональную деятельность и получать соответствующие качественные результаты».

М.И.Плугина разработала акмеологическую концепцию профессионального становления преподавателей высшей школы и дала авторское определение понятию «профессиональное

становление», которое понимается как «сложный, динамический, поэтапный процесс возникновения, закрепления и преобразования содержательных характеристик потреб-ностно-мотивационной, когнитивной, личностной и эмоционально-волевой подструктур, обеспечивающих субъекту деятельности возможность проявлять социальную и профессиональную активность, направленную на решение конкретных задач, преодоление профессиональных проблем; определять вектор и содержание жизненной стратегии в соответствии с содержанием и требованиями социальной ситуации профессионального становления; соотносить реальный образ с эталоном и проектировать оптимальную модель деятельности профессионала; определять точки вершинных достижений на каждом этапе».

По мнению В.А.Сластенина, Е.А.Левановой, А.В.Мудрика, А.Б.Серых, С.Б.Серяковой, профессионализм педагога как результат его творческой деятельности предполагает формирование такой личности, которая была бы способна продуктивно, грамотно решать социальные, профессиональные и личностные задачи.

Поддерживая основные идеи Э.Ф.Зеера, Е.А.Климова, Л. М. Митиной и опираясь на исследования М.И.Кряхтунова и М.И.Плугиной, можно считать, что профессиональное становление преподавателя высшей школы - это сложный, динамический, поэтапный, непрерывный процесс, проявляющийся в различные периоды жизни человека и обеспечивающий субъекту профессиональной деятельности возможность совершенствовать профессионально значимые качества педагога под влиянием внешних воздействий и саморазвития, определять точки вершинных достижений на каждом этапе профессионального становления и интегрировать приобретенный опыт для вершинного достижения.

Литература

1. Борисова Е. М. Профессиональное самоопределение: Личностный аспект: Ав-тореф. дис. ... д-ра психол. наук. - М., 1995.
2. Фонарев А. Р. Психология личностного становления профессионала: Монография. - М., 1998.
3. Митина Л. М., Кричевский Р. Л. Проблемы профессиональной социализации личности. - Кемерово, 1996.
4. Зеер Э. Ф. Психология профессионального образования: Учебное пособие. -Москва-Воронеж, 2003. - 480 с.

ПСИХОЛОГИЯ ДЕСТРУКТИВНОЙ РЕЧЕВОЙ КОММУНИКАЦИИ

Мыскин С.В.
ГАОУ ВО «Московский государственный педагогический университет»
Москва, Россия

Мақала сөйлеу коммуникациясының әртүрлі деструктивті формалары мен көріністерінің пайда болуына ықпал ететін қазіргі заманғы адамның өзара әрекеттестігі дамып жатқан күрделі әлеуметтік-психологиялық жағдайларға арналған.

Түйін сөздер: *әлеуметтік-психологиялық жағдайлар, сөйлеу коммуникациясы, қайта интерпретация, патогендік мәтін, психосемантикалық тәсіл.*

Статья посвящена сложным социально-психологическим условиям, в которых разворачивается современное человеческое взаимодействие, способствуют появлению различных деструктивных форм и проявлений речевой коммуникации.

Ключевые слова: *социально-психологические условия, речевая коммуникация, реинтерпретация, патогенный текст, психосемантический подход.*

The article is devoted to the complex socio-psychological conditions in which modern human interaction unfolds, contribute to the emergence of various destructive forms and manifestations of speech communication.

Key words: *socio-psychological conditions, speech communication, reinterpretation, pathogenic text, psychosemantic approach.*

Сложные социально-психологические условия, в которых разворачивается современное человеческое взаимодействие, способствуют появлению различных деструктивных форм и проявлений речевой коммуникации. В связи с этим, как отмечают специалисты в области

языковой безопасности, существенно возросли риски реинтерпретации сущности языка, ревизии теории и терминологии языковых контактов, дискредитации коммуникативной мощности национального языка, искусственного теоретического дробления языка, его «оскуднения». Однако особой характерной негативной особенностью современной коммуникации выступает утрата ею социально-психологической нормативности, т. е. обеспечения инициации и развития совместной со-творческой деятельности коммуникантов. Все больше язык используется как средство нанесения материального, психологического, культурного ущерба. Причем сценарии и приемы деструктивного воздействия эволюционируют по мере разработки профилактических и нормативных мер. Кроме того, меняется ценностное отношение к самой агрессии среди молодежи: с неприемлемого на одобряемое. Фейки, диффамации, буллинг, мошенничество, экстремизм и прочие речевые деструкции, которые еще несколько десятилетий назад были исключением, единичным явлением, осуждаемым обществом, в нынешних условиях зачастую используются как средство достижения экономического и психологического успеха.

В социологии существует мнение, что разнообразие коммуникативных ситуаций с агрессивным потенциалом увеличивается с ростом социальной напряженности. Агрессия как социально-психологическое явление эволюционирует. И язык в этом случае выступает эффективным средством. Каждая форма психологического насилия предполагает использование соответствующих её психологической цели языковых и неязыковых средств. Ложные обвинения, оскорбления, унижения, высмеивание, директивность, сниженная лексика и другие языковые средства выступают очевидным признаком деструктивных текстов. Конечно же, любой из таких текстов имеет свою грамматическую, лексическую и стилистическую специфику, но всем присуще психологическое свойство по дестабилизации эмоционально-потребностной сферы личности, разрушению категориальных структур сознания реципиента. Для классификации подобных речевых сообщений психолингвистикой предложено понятие *патогенного текста*, обобщающее разновидности деструктивных текстов, не содержащих интенцию на сотрудничество. Кроме деструктивных (директивных) текстов, к патогенным относятся и симулятивные.

Отмеченное разнообразие патогенных текстов обусловлено единым аффективным экстралингвистическим контекстом, что позволяет выделить особый агрессивный и аутоагрессивный дискурс. Включение агрессивной и аутоагрессивной коннотации в единое понятие обусловлено положением культурно-исторического подхода Л.С. Выготского о том, что как человек относится к другим, так он относится и к самому себе. Очень «тонкая грань» между агрессивным и аутоагрессивным поведением. Принося вред другому человеку, агрессор во временной перспективе разрушает и себя. Кроме того, клиническая практика свидетельствует о рисках самоповреждающего поведения у людей, не находящих адекватный выход сильным эмоциональным переживаниям, связанных с агрессией во вне. С позиции психосемантического подхода, агрессия как сильный аффект «уплощает» категориальные структуры сознания, что приводит к стереотипному и шаблонному восприятию окружающего мира. При этом у агрессора «разрушается» способность к адекватной и гибкой стилистической подстройки к различным коммуникативным ситуациям. Допущение о схожих внутренних механизмах и внешних проявлениях этих состояний и послужило основанием для объединения их в одно понятие агрессивный и аутоагрессивный дискурс.

Также необходимо отметить, что дискурс рассматривается нами исходя из основных положений дискурсивной психологии. Дискурс трактуется как ситуативное использование языка и речи в повседневной практике общения. Ключевым для нашего исследования выступает тезис о том, что дискурсы создают мир, который выглядит реальным или истинным для говорящего. В связи с этим значимым выступает учет культурных факторов, которые влияют на формирование категориальных структур сознания человека, на его идентификацию как субъекта деструктивной коммуникации.

Можно с полной уверенностью утверждать, что агрессивный и аутоагрессивный дискурс прочно занял свое место в речевой коммуникации современных людей, в особенности

молодежи. Данное обстоятельство обусловливает участие агрессивного и аутоагрессивного дискурса в формировании индивидуального, а также общественного сознания. В связи с этим представляется актуальным проведение анализа агрессивного и аутоагрессивного дискурса с целью выявления тех структур и механизмов, которые обеспечивают его устойчивое функционирование в общественном языковом сознании. Следует отметить, что поставленная исследовательская цель может быть достигнута в рамках междисциплинарного подхода с использованием теоретического и практического инструментария языкознания, психолингвистики, психологии и социальной психологии. Данный методический прием позволит вскрыть системные закономерности агрессивного и аутоагрессивного дискурса.

Очевидно, что патогенный текст имеет прямое отношение к человеческому знаковому поведению, которое трактуется как агрессия – индивидуальное или коллективное поведение, действие, направленное на нанесение физического или психологического вреда, ущерба либо уничтожение другого человека. За злокачественной агрессией Э. Фромм закрепил специальное обозначение – деструктивность. По Э. Фромму, деструктивность – это неотъемлемая характеристика жизни современного человека, являющаяся следствием конформизма и страха перед сложностью бытия. Он отмечает, что исторический опыт демонстрирует разрушительный характер насилия, на котором основано человеческое общение. Без большой натяжки можно человеческую деструктивность, ссылаясь на Э. Фромма, идентифицировать с патогенными текстами, которые суть злокачественная агрессивность, направленная на разрушение человеческого общества. Всю совокупность психологических особенностей личности, обусловливающих продуцирование речевых деструкций – иррациональное восприятие речи, а также порождение патогенных текстов, обладающих такими воздействующими характеристиками, которые способствуют сужению, «уплощению» сознания реципиентов, можно обобщить в понятии *патология языковой личности*.

Феномен языковой личности невозможно осмыслить вне социального контекста, поскольку сам язык как продукт культурно-исторического развития по сути является социальным явлением. Поэтому патология языковой личности должна рассматриваться не только в рамках единичного субъекта, но и распространяться на всю ситуацию общения и коммуникантов, то есть вскрывать социально-психологические закономерности.

В психолингвистике для раскрытия социальности языковой личности используется понятие речевого воздействия. Воздейственный потенциал речевого сообщения заключается в ряде таких характеристик, как целевая установка говорящего, ее мотивационная обусловленность и планируемая эффективность. Причем планируемый эффект рассматривается в аспекте реакции со стороны адресата. В целом, быть субъектом речевого воздействия это значит регулировать посредством речи интеллектуальную деятельность и поведение собеседника. Патологическая же языковая личность использует для регуляции деятельности другого патогенные тексты. Патогенность текста раскрывается в его потенциале развивать деструктивные процессы сознания. Сознание объекта патогенного влияния подвергается (успешно или нет зависит от личностных особенностей адресата) неадекватной трансформации, вследствие чего оно становится суженным, уплощенным, «тоннельным». Психолингвистическим механизмом сужения сознания служит усиление реакции на «второстепенную», не существенную интенцию речевого сообщения, и нивелирование смыслового контекста ситуации в целом. Предрасположенный к восприятию патогенного текста не способен к адекватной интерпретации его имплицитной составляющей.

Итак, патологическая языковая личность искаженно воспринимает объективную реальность, продуцирует соответствующие патогенные тексты и предъявляет их для восприятия партнерам по общению, «заражая» их иррациональностью.

Следует подчеркнуть, что «воздействие» в данном случае не только предполагает, но и опирается на «взаимодействие». Адресат патогенных текстов часто «сам обманываться рад». Упрощенный текст, всегда содержит в себе «простой способ решения сложных проблем», – таким и является любой патогенный текст. Он ориентирован на «уплощенное», в смысловом плане, сознание. В обществе сложилась целая система аттитюдов и экспектаций, которая

облегчает трансляцию таких текстов, в результате чего они доставляются «по адресу». В случае умысла, автор и адресант патогенного текста сознательно ориентирован именно на такого адресата – будь то жертвы мошенничества, пропаганды, буллинга, деструктивных культов и т.д. Виктимность связана, прежде всего, с готовностью сознания к добровольному, зачастую в силу неразвитой произвольности, «самопожертвованию».

Литература

1. Мыскин С.В., Сапилова Н.А. Профилактика буллинга среди детей и подростков в образовательных организациях // Организационная психолингвистика. М.: ООО «Агентство социально-гуманитарных технологий», 2022. № 2(18). С. 46–70.

2. Мыскин С.В., Трухановская Н.С. Психолингвистические проблемы буллинга // Язык и мышление: психологические и лингвистические аспекты **:** тезисы и материалы XXII Международной научной конференции, посвящённой 150-летию Московского педагогического государственного университета и 70-летию со дня рождения профессора А. А. Гагаева, г. Покров, 14–16 сентября 2022 г. / Под общ. ред. А. В. Пузырёва. [Электронное издание сетевого распространения]. Москва : МПГУ, 2022. С. 104–109.

3. Мыскин С.В., Бережковская Е.Л., Олтаржевская Л.Е. Безопасная школа. Мониторинг и обеспечение безопасности образовательной среды в средней школе: учебное пособие. М.: ООО «Агентство социально-гуманитарных технологий», 2023. 146 с.

4. Мыскин С.В. К постановке проблемы «патологии языковой личности» // Организационная психолингвистика. М.: ООО «Агентство социально-гуманитарных технологий», 2023. № 3(23). С. 10–24.

5. Мыскин С.В., Кудрявцев В.Т. Языковая личность в норме и патологии / Материалы Международной конференции «Психическое здоровье личности. Языки психиатрии и психологии», 19–21 октября 2023 г., г. Ереван, Армения. Ереван: АГПУ, 2023. С. 430–443.

6. Мыскин С.В., Тарасов Е.Ф. К постановке проблемы патогенного текста // Материалы международной междисциплинарной научной конференции «Лингвистика первой четверти XXI века: тенденции, итоги и перспективы», Тверь, 12–13 октября 2023 г. / Отв. ред. А.А. Романов. – Тверь: ТГУ, 2023. С. 306–309.

7. Мыскин С.В. Проблема патологии языковой личности / IV Международная научная конференция «Исследования России, Восточной Европы и Центральной Азии: междисциплинарный подход», 24–26 ноября 2023 г., г. Шанхай, КНР. Шанхай, КНР: Шанхайский университет иностранных языков, 2023.

8. Мыскин С.В. Психологические и «патологические» трансформации языковой личности // Материалы Международной научно-практической конференции «Язык и личность: социокультурные и психологические трансформации», 15–16 декабря 2023 г., Москва. М.: ООО «Агентство социально-гуманитарных технологий», 2023. С. 15–20.

9. Мыскин С.В., Тарасов Е.Ф. Концепция патологии языковой личности / Лингвистика первой четверти XXI века: тенденции, итоги и перспективы: коллективная монография / Отв. ред. А.А. Романов. – Тверь: ТГУ, 2024. С. 43-56.

10. Мыскин С.В., Тарасов Е.Ф. Проблема симулятивного текста в молодежной субкультуре мегаполиса // Материалы IV международной научно-практической конференции «Диалог культур. Культура диалога в многонациональном городском пространстве», 27 февраля – 1 марта 2024 г., Москва. М.: МГПУ, 2024. С. 459-463.

11. Мыскин С.В., Кравцов Л.Г. Речевой инвариант агрессивного и аутоагрессивного дискурса // Филологические науки. Научные доклады высшей школы. 2024. №5(1). С. 51–63. DOI: 10.20339/PhS.5.1-24.051

ПСИХОЛОГИЯ ТАРИХЫНДАҒЫ РЕДУКЦИОНИЗМ МӘСЕЛЕСІ

Ж.С. Сейітнұр
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан

Мақалада психология тарихындағы редукционизм мәселелері қарастырылады. Редукционизмнің негізгі түрлері талданады: биологиялық, социологиялық, физикалық және когнитивтік (ақпараттық редукционизм) және олардың психология ғылымының дамуына әсері көрсетіледі. Психологиялық білім берудегі редукционистік ойлаумен байланысты мәселелерге, сондай-ақ редукционизмнің қазіргі формаларына әсер ететін негізгі факторлар мен тенденцияларға ерекше назар аударылады.

Түйін сөздер: *редукционизм, дуализм, зерттеу бадары, психологиядағы мектептер, психологияның объектісі мен пәнінің ерекшелігі, демаркация мәселелері, парадигмаларды таңдау*

В статье рассматриваются проблемы редукционизма в истории психологии. Анализируются основные виды редукционизма — биологический, социологический, физический и когнитивный (информационный редукционизм) и их влияние на развитие психологической науки. Особое внимание уделяется вызовам, связанным с редукционистским мышлением в психологическом образовании, а также основным фактором и тенденциям, влияющим на современные формы редукционизма.

Ключевые слова: *редукционизм, дуализм, исследовательская ориентация, школы в психологии, специфика объекта и предмета психологии, проблемы демаркации, выбор парадигм*

The article discusses the problems of reductionism in the history of psychology. The main types of reductionism are analyzed — biological, sociological, physical and cognitive (informational reductionism) and their impact on the development of psychological science. Special attention is paid to the challenges associated with reductionist thinking in psychological education, as well as the main factors and trends influencing modern forms of reductionism.

Keywords: *reductionism, dualism, research orientation, schools in psychology, specifics of the object and subject of psychology, problems of demarcation, choice of paradigms*

Психология тарихына қарап отырсақ, психология ғылымы өмір бойы өзің дербестігін дәлелдеумен келеді. Оның егемендігіне жаратылыстану ғылымдары үнемі қол сұққысы және мүмкіндік болса өздеріне қосып алғысы келеді. Бүгінде ғылыми ортада когнитивтік ғылымдар, нейробиология түбі психологияны алмастырады деген түсінік орын алуда.

Қазір психологиялық білім беруде кездесетін проблеманың бірі редукционизм құбылысы. Жалпы редукционизм дегеніміз не? Редукционизм (латын тілінен reductio – кері қайтару, қайта оралу деген сөзден шыққан) – күрделі құбылыстарды қарапайым құбылыстарға тән заңдылықтар арқылы толық түсіндіруге болады дейтін әдіснамалық принцип. Психологияда бұл психикалық құбылыстарды физиологиялық, биологиялық, әлеуметтік және т.б. құбылыстарға әкеп телуді білдіреді. Редукционизм барлық түсініктемелерді құрамдас бөліктерге бөлу арқылы оңайлатып жайдақтатуда.

Психологиядағы редукционизмнің адам санасы мен мінез-құлқын түсінудегі ғылыми көзқарастардың эволюциясын көрсететін ұзақ және күрделі тарихы бар. Редукционизм идеяларының қайнар көзін Демокрит сияқты ежелгі философтардан бастауға болады, олар барлық құбылыстар атомдардан және бос орындардан тұрады деп дәлелдеді. Жаңа заманда Рене Декарт (1596–1650) бұл дәстүрді жалғастырып, денені физикалық заңдарға бағынатын механизм ретінде қарастырып, психикалық процестерді физиологиялық механизмдер арқылы түсіндіруге тырысты.

XIX ғ. екінші жартысындағы эксперименттік психологияның қалыптасуымен редукционистік тұғырлар жаңа дамуға ие болды. Бұл психикалық құбылыстарды физиологиялық процестерге әкеп саюға тырысқан танымал тұғыр болды (мысал ретінде Вундт пен оның зертханасында тұжырымдалған “физиологиялық психологиясын” атап өтуге болады). Оның көзқарасы бойынша, күрделі психикалық процестерді зерттеуге болатындай етіп қарапайым элементтерге бөлуге болады.

ХХ ғасырда редукционистік бағыттардың әр алуан түрлері өмірге келді. Мысалы, ХХ ғасырда редукционизм психология ғылымындағы бірнеше негізгі бағыттарда көрінді: бихевиоризм, психоанализ, когнитивті психология. Әсіресе ХХ ғасырдың алғашқы ширегінде бихевиоризм мінез-құлықты тек стимул мен реакциялар арқылы түсіндіре отырып, редукционистік көзқарастарды қатаң ұстанды.

Осылайша, психологиядағы редукционизм тарихы ғалымдардың күрделі психикалық құбылыстарды қарапайым компоненттерге бөлу арқылы түсінуге деген ұмтылысын көрсетеді. Бірақ олар бәрібір адам тәжірибесінің жан-жақтылығын, күрделігін ескеру талабына тап болды.

Өкінішке орай, психология ғылымы зерттейтін нысанның нақты күрделілігін қарабайырлап жеңілдетілген тұғырлар әлі де болса орын алуда. Бүгінгі таңда психологияда редукционизмнің мынадай келесі түрлері кездеседі:

1. Биологиялық редукционизм: психикалық құбылыстарды ми мен жүйке жүйесінің жұмысы тұрғысынан түсіндіру.

2. Социологиялық редукционизм: адамның мінез-құлқын мәдениет, тап, экономикалық жағдай сияқты әлеуметтік факторлармен түсіндіру.

3. Физикалық редукционизм – сана мен эмоцияны физикалық заңдар мен молекулалық процестер арқылы түсіндіру.

4. Ақпараттық (когнитивтік) редукционизм: психиканы адам миының ақпаратты өңдеу процестері мен механизмдеріне әкеп саю.

Оның үстіне бүгінгі таңда магистратура мен докторантураға әр түрлі мамандық өкілдері келетін болғандықтан редукциялық ойлаудан құтылу оңай емес. Адам табиғаты көзбен көріп, қолмен ұстайтын құбылыстарға анағұрлым сенім артады. Ал көзге көрінбейтін идеалды, ішкі әлемді зерттеу танымдық деңгейде қиындық туғызады. Сол себепті біз оқыту барысында түрлі метафора, теңеулерге жүгінеміз. Өкінішке орай студенттер дидактикалық тәсілді тура мағынада түсініп психиканы материалды табиғат құбылыстармен теңдестіріп жатады. Алайда психологияның басқа ғылымдардан ерекшеленетін өте айқын спецификалық белгілері бар. Оны түсінбеген адам басқа пәннің аймағына оңай өтіп кетеді. Оның үсіне психологияда сан алуан түсіндірмелер мен концепциялардың болуы мәселені одан әрі күрделендіріп жібереді. Теориялық бірліктің жоқтығы бірыңғай теорияның қажеттілігіне деген сұранысты артуда. Бұл жайт жекелеген бағыттарды жалпылайтын метатеорияға көшуді талап етеді.

Бүгінде бізде психологиялық редукционизм жиі көрніс табуда. Оның бастауы XIX ғасырда физиология мен нейрофизиологияның дамуы нәтижесінде психикалық процестерді мидың жұмысымен түсіндіру әрекеттерінен айқын көрінді. Әсіресе, Сеченов, Павлов, Бехтерев еңбектеріндегі рефлекстік теория психикалық іс-әрекетті рефлекстерге әкеп саяды. Психикалық құбылыстарды физиологиялық құбылыстар мен процестерге, нейрондар арасындағы құрылымдық байланыстарға, жүйке орталықтары және ми бөліктері (психофизиологиялық проблема делінетін) қызметіне телу арқылы түсіндіру әрекеті орын алды. Мұның салдары: психикалық құбылыстарды зерттеу нейрофизиологиялық құбылыстарды зерттеумен ауыстырылады. Когнитивті нейроғылымдар түбі сананың жұмбағын шешіп түсіндіре алатын күн туады деп есептеді. Біз жан-тәндік дуализм мәселесін шешудің кейбір әрекеттері жанды миға айналдыруға әкеп саятынын көреміз.

Бүгінгі таңда психологиялық түсіндіруді биологиялық түсіндірулерге әкеп соғатын редукционистік ұмтылыстар бәсеңдеудің орнына тіпті күшейе түсуде. Егер редукционизм жеңіп табысты іске асатын болса, онда психологиялық түсіндірулердің қажеті не, ол жайлы неліктен алаңдауымыз керек? Басқаша айтқанда: психология тек биологтар өзінің ақырғы сөзін айта алатын сәт туғанға дейін ғана қажет сала боп шығады. Сосын психологияны батыл түрде биология құрамына қосуға болады.

Мәселе мынада, көптеген студенттер мидың ағза қатысатын кез келген оқиғалар үшін қажет екенін, алайда ол дененің күллі әрекеттерін өз бетімен орындай алмайтынын түсініп ажыратпайды. Ми қажетті, бірақ ол жеткілікті шарт бола алмайды. Қол тек хирургтың құралы, бірақ оның іс-әрекетінің себебі болмағаны сияқты, ми да психикалық іс-әрекетінің құралы

ғана, бірақ оның себебі емес. Психиканың органы жалғыз ми емес, бүтіндей алынған ағзаның өзі. Жүйкелік және психикалық процесстер бір нәрсе емес.

Нейрондарды өзара әрекеттесетін оқиғалардың бүкіл кешені үшін жеткілікті жағдайға айналдыру өмірлік бақылауларға қарсы болуды білдіреді. Нейрондарда оқиғалар болмайды және оларды тудырмайды. Психологиялық әрекет оның құрамдас элементтерінің тұтас кешенінің нәтижесі болып табылады: ағзаның биологиясы, сыртағы әсерлерге жауап беру және онымен байланысты мағыналар, контекст, сондай-ақ адамның жеке даму тарихы. Бұл элементтердің жиынтығы бірігіп барып жеткілікті шартты құрайды. .

Қажетті шарт болып табылатын миға осы кешеннің жалпы атқаратын міндетін жатқызу, рөлін таңу дұрыс емес. Нейрондардағы түсті, бет-жүзді, есте сақтауды, эмоцияны, бейнені немесе символды әлі ешкім байқаған жоқ. Хабарламаны немесе тіпті сигналды жіберетін нейронды ешкім ешқашан көрген емес; хабарламалар мен сигналдар құрастырушылар мен түсіндірушілердің болуын қажет етеді. Шындығында, зерттеушілер электрохимиялық импульстарды немесе визуализация әдістерін қолданған жағдайда тек қан ағымының динамикалық көрінісін ғана байқайды.

Визуализация әдістерін қолданатын эксперименттер қабылдау процесі немесе бет-жүзді елестету кезінде мидың белгілі бір аймақтарында қан ағымының белсенділігінің жоғарылағанын көрсетеді. Бұдан біз осы аймақтағы нейрондар импульстардың көбірек санын жібереді деген негізделген қорытынды жасай аламыз. Алайда, нейрондардың өздері бір нәрсені қабылдайды немесе есте сақтайды деген қорытынды жасау негізделген тұжырым болмайды. Нейрондар антропоморфты тіршілік иелері емес. Птолемей жасаған әлем моделі мен Коперник әлемі моделінің басты айырмашылығы неде? Әлемнің геоцентрлік жүйесінен гелиоцентрлік жүйеге көшуі ғаламды анағұрлым дәл түсіндіруге әкелді. Тура сол тәрізді психиканы «мидан өмірге» емес, «өмірден миға» қарай зерттеу керек. Психика бастапқыдан мида емес, субъект пен әлем арасында орналасады.

Кез келген пәнді оқыту оны өзгелерден ерекшелеуден басталады. Яғни психикалық құбылыстар сферасын осы шеңберге кірмейтін қалған сан алуан болмыс түрлерінен аражігін ажырату маңызды әдіснамалық мәселе. Психикалық пен психикалық еместіктің демаркацияланған шекарасы бар ма? Іргелі мәселердің басын бірден ашып алу өте маңызды. Біздегі шатасудың бәрі осы жерден басталады. Теориялық үлгі ретінде қолданылатын бір объектінің қасиеттерін екінші объектіде қарастыру әрі сипаттау өз алдына әлі психикалық құбылыстардың қайталанбас ерекшелігін ашпайды. Психологияның өз тілі, өз терминологиясы бар. Расымен, физиология мен психологияның ара-жігін қалай ажыратамыз? Әсіресе кез келген психикалық процестің механизмі, негізінен, бір физиологиялық ұғымдар жүйесінде және бір жалпы физиологиялық тілде сипатталатын жағдайда. Немесе психиканы есептеу машинасы тілінде түсіндірсек ол қаншалықты дұрыс? Психологияны оқып үйрене бастаған студент міндетті түрде ақпаратты өңдеу тақырыбына тап болады. Заманауи оқулықтарда әдетте ақпараттың қоршаған әлемнен сезім мүшелері арқылы адам ағзасына қалай түсетіні және жүйке немесе когнитивті жүйе арқылы қалай өңделетіні туралы айтылады. Егер оқулықтар толығымен когнитивтік көзқарас тұрғысынан жазылса, онда ішкі кодтау және декодтау, ақпартты өңдеу блоктары мен кезеңдері, жадтан ақпаратты іздеу және алу механизмдері, сәйкестік (сигналды күшейту және әлсірету) құрылғылары, рекодер, кері байланыс контурлары, ақпаратты сақтау жүйелері туралы айтылады. Негізгі ой желісі адам ағзасы, әсіресе оның жүйке жүйесі компьютерлік бағдарлама сияқты. Бұл жағдайда студент компьютер теориясы саласынан алынған көптеген терминдерді кездестіреді. Терминологиялық ұқсастықтардан басқа, бұл оқулықтарда қоршаған әлемді компьютерге ұқсас нейрондық механизмдер бейнелейді деп түсіндіріледі.

Психология тарихы көрсеткендей, XX ғ. екінші жартысында психологияда когнитивтік бағыт үстем жағдайға ие болды. Онда адамдарды компьютердің ерекше түрі ретінде қарастыру әрі зерттеу орын алуда. Ақпаратты өңдеу, ақыл-ой, схема, кодтау, сана, мидың себепті байланысы және ішкі бейнелеу сияқты терминдерді пайдалану когнитивтік психологияға тән ерекшелік болып табылады. Олардың пікірінше, компьютерлермен ұқсасым (аналогия)

бейнелеуді түсінудің ең жақсы тәсілі болып табылады. Олар теорияны дамыту үшін компьютерлік модельдеу мен математикаға бет бұрды.

Когнитивті редукционизм - бұл психикалық процестерді ақпаратты өңдеудің когнитивтік механизмдеріне әкеп саю (келтіру). Оның үстіне психикалық құбылыстарды ақпараттық процестер ретінде талдау көбінесе психиканың онтологиялық ерекшелігін ескерместен сыртқы әлем туралы ақпаратты түрлендірудің мүмкін модельдерін құрастыру, сондай-ақ оны ұйымдастыру және сақтау әдістерін құрумен шектеледі. Бұл тенденция әсіресе американдық когнитивті психологияда айқын көрінеді. Мұнда психиканың ақпараттық моделі психиканы компьютермен салыстыру және ұқсату негізінде жасалады.

Бізге шын мәнінде ұғымдардың таза өзіндік психологиялық жүйесін жасап дамыту керек. Көшірме мен түпнұсқа, карта мен территорияның ұқсас, ортақ белгілері болғанымен олар бір нәрсе емес. Осы сияқты психикалық бейнелеу табиғаты жағынан өзге бейнелеу түрлеріне тепе-тең, бірдей болмайды. Оны қазақ психологы С.М. Жақыпов өз кітабында жақсы түсіндіреді [1]. Қазақ психологы С.М. Жақыпова 2013 жылы «Қазақ университеті» баспасынан психология мамандықтарын таңдаған білім алушылардың іргелі теориялық дайындықтарын қамтамасыз етуге бағытталған «Жалпы психология: Кіріспе» кітабын (оқулығын) басып шығарды. Кітап психологияны оқытушылар мен практик психологтардың кәсіби психологиялық ойлауын дамыту үшін жүйеленген дидактикалық материал ретінде қызмет етеді. Бірінші тақырып психология ғылымы мен практикасының пәні мен міндеттерін ашудан басталады. Ғалым психологиялық механизмдерді көрсетпесек, онда психология тек «құбылыстармен» шектеліп қалатынын, бірақ содан кейін ғылым ретінде психология пәні жойылып, оның ғылыми танымның дербес саласына деген талаптануы жойылатын атап өтеді.

Киім пішімі - бұл киімнің матасы еместігі секілді психика физикалық дене емес. Өз механизмі мен өз заңдылықтары бар бөлек саланың нысаны мен пәні. Психика табиғатын организм ішіндегі физиологиялық өзгерістер немесе сезім мүшелерімізге әсер ететін тітіркендіргіштердің физикалық қасиеттері арқылы ашып бере алмайсың. Физика мен физиология процестерінен тікелей алуға болмайды. Изоморфтық қағидасы психологияға жүрмейді. Квалиа сияқты сапалы күйлерді, умами сияқты дәмді психология ғана сипаттай алады. Дэвида Юм жазғандай: «Біз ананастың дәмін іс жүзінде татып көрмей, оның дәмі туралы шынайы түсінік қалыптастыра алмаймыз». Сырттан бақылаушы үшін ағзадағы процестер ғана қол жетімді. Ал ішкі әлемді зерттеуді психологтарға қалдырған абзал. Өйткені, психикалық күйлерді физикалық әдістермен толықтай зерттеу мүмкін емес. Түрлі адамдар бір затты не бір оқиғаның өзін әртүрлі қабылдауы мүмкін. Ғылымтанушылар психикалық деп аталатын процестердің ерекше класын анықтауды, зерттеуді психологтарға берді. Пәнаралық байланыс пайдалы болғанымен, ол пәндік дербестіктен бас тартуды білдірмейді. Психологтан эндокринолог, психиатр, когнитивист-программист, әмбебап маман жасап қажеті жоқ.

Бүгінгі таңда редукционизм психикалық процестерді физиологиялық, жүйкелік немесе когнитивті механизмдерге әкеп саяды. Мысалы, мінез-құлықты ми мен нейротрансмиттерлердің жұмысы арқылы, ал эмоцияларды химиялық реакциялар, гармондар қызметі арқылы түсіндіргені сияқты. Бұл тәсіл кейде дидактикалық тұрғыда психиканы зерттеуге көмектеседі, бірақ тым үстірттік пен қарабайырландыруға әкеп соғу қаупі бар. Сол үшін де редукционизмді біржақтылық пен әлеуметтік және мәдени факторларды елемегені үшін орынды сынап жатады. Ірі методолог С.Рубинштейн психиканың табиғатын білу үшін психикалық процестердің "механизмдерін" физиологиялық талдаудың маңызы қаншалықты зор болса да, психикалық процестердің заңдылықтарын физиологиялық заңдылықтарға дейін түсіруге болмайтыны айтады. Психологияның негізгі, түпкілікті теориялық міндеті - оның өзіне тән ерекше психологиялық заңдылықтарын ашу.

Редукционизмнің қазіргі формалары даумына нейроғылымдар мен мінез-құлық генетикасы, социобиология сияқты пәндер өзіндік үлестерін қосуда.

Нейроғылымдар миды және оның психикалық процестермен байланысын белсенді зерттеуде. Мұнда ескеретін бір жайт бар: әлеуметтілік - адам психикасының ажырамас қасиеті,

сондықтан, ең болмағанда, адам психикасына қатысты биологиялық бағытталған ғылымдағы нейробиологиялық парадигманың әдіснамалық жарамдылығы әлсіз.

Мінез-құлық генетикасы: адамның мінез-құлқын генетикалық факторлармен түсіндіруге тырысу. Мысалы, социобиология (Э.Уилсон) мінез-құлықты табиғи сұрыпталудың өнімі ретінде түсіндіруге тырысады. Осылайша, мінез-құлық өз гендерін популяцияда сақтау әрекеті ретінде қарастырылады. Социобиологиялық ойлауға тән нәрсе - белгілі бір мінез-құлық белгілеріне әсер ететін белгілі бір гендер немесе гендердің комбинациясы ұрпақтан-ұрпаққа мұра болуы мүмкін деген идея.

Соңғы онжылдықта эволюциялық психология идеялары кең таралды. Кейбір эволюциялық психологтар эволюциялық теория психологияның бүкіл саласын біріктіретін іргелі метатеориялық негізді қамтамасыз ете алады деп есептейді.

Зерттеушілер редукционизмнің әлсіз жақтарын орынды сынайды. Оларға қандай кемшіліктер тән. Соны атап өтейік:

1) Қарадүрсінділікке салыну: редукционизм психикалық құбылыстардың күрделілігін елемейді.

2) Шектеулілігі : психиканың барлық аспектілерін түсіндіре алмайды (сана, ерік, шығармашылық).

3) Қауіпі: әлеуметтік және мәдени факторларды дұрыс бағаламауға әкелуі мүмкін

Психологияның құзыретіне не жататынын және оның шеңберінен тыс не барын ажырату үшін нақты өлшемдер қажет. Бұл ғылымның қолданбалы салаларында жұмыс істейтін психолог шешетін және шешуі тиіс практикалық мәселелерді түсіну үшін де маңызды.

Ғылым пәнін айқын түсінбей эксперименттік зерттеу жүргізу қиынға соғады. Психологиялық қызмет көрсету саласында табысты практикалық жұмыс үшін психология пәнін дұрыс түсіну қажет. Әйтпесе, психологтардың басқа мамандардан (дәрігерлер, мұғалімдер, әлеуметтік қызметкерлер және т.б.) ерекшелендіретін, ажыратын нәрсе не болмақ? Психикалық құбылыстардың механизмдерін зерттеу үшін де пәнді анықтау мәселесі маңызды. Психологияның әдіснамалық мәселелері, әдетте, психологияның екі орталық сұрағына жауап іздеумен байланысты: а) Психологияның зерттеу пәні қандай? ә) Психикалық құбылыстарды зерттеу процесінде алынған білімнің ғылыми сенімділігі мен объективтілігіне қалай қол жеткізуге болады?

Әдіснаманы - ғылымның тірегі, іргетасы деп те атауға болады, өйткені ғылым өзінің негіздері мен таным әдістерін білмей, яғни әдіснамасыз ол бірте-бірте өз пәнін, мақсаттарын, содан кейін мағынасы мен миссиясын жоғалтады. Психологияда басқа салаларға қарағанда құрлыста іргетас пен қабырғаларды әртүрлі жерлерге бөлек салғаны тәрізді теория мен практиканы екі жаққа айырып бөліп жіберу жиі орын алады. Олар кейде бір-біріне қатыссыз дүние секілді көрініп кетеді. Ал олар шын мәнінде бірін-бірі толықтырып отыратын, өзара байланысты жүйелер.

Сонымен, ойымызды қорыта айтсақ, редукционизм психологияның дамуында маңызды рөл атқарғанымен, оның өзіндік шектеулері бар. Қазіргі заманғы психология психиканы жан-жақты түсінуге тырысады. Интегративті тұғырлар таза редукционистік үлгілердің шектеулерін жеңуге және адам табиғатының күрделілігін мойындауға деген ұмтылысты көрсетеді.

Әдебиет

1. Джакупов С.М. Общая психология: введение. Учебное пособие. Алматы: Қазақ университеті, 2013. 140 с.

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ (НИРС И НИРМ) КАФЕДРЫ ОБЩЕЙ И ПРИКЛАДНОЙ ПСИХОЛОГИИ КАЗНУ ИМ.АЛЬ-ФАРАБИ

Нурмаханбетов А.Л.
Казахский национальный университет им. аль-Фараби
Алматы, Казахстан

Мақалада Төлеген Тәжібаевтың ғылыми мұрасы – оның қазақстандық психологияның дамуына негіз қалаған идеялары мен ой-пікірлеріне терең талдау жасалған. Оның ғылыми рухы мен жаңашылдыққа деген ұмтылысын ескере отырып, мен баяндамамды: «Бүгінгі күні психология ғылымын қоғамымыз үшін не құнды етеді?» деген сұрақтан бастағым келеді.
Түйін сөздер: *цифрлық трансформация, жасанды интеллект, жаһандану.*

В статье представен глубокий анализ научного наследия Толегена Тажибаева – его идей и мыслей, заложивших фундамент развития казахстанской психологии. В соответствии с его научным духом, его стремлением к новаторству, я хотел бы начать свой доклад с вопроса: «Что делает психологическую науку сегодня ценной для нашего общества?».
Ключевые слова: *цифровая трансформация, искусственный интеллект, глобализация.*

The article presents a deep analysis of Tolegen Tazhibayev's scientific heritage - his ideas and thoughts that laid the foundation for the development of Kazakhstani psychology. In accordance with his scientific spirit, his striving for innovation, I would like to begin my report with the question: "What makes psychological science valuable for our society today?".
Keywords: *digital transformation, artificial intelligence, globalization.*

Ответ очевиден – это новые знания о психике человека, механизмах ее функционирования, развития и преобразования, которые позволяют нам прогнозировать, корректировать и оптимизировать человеческое поведение в условиях цифровой трансформации, искусственного интеллекта, глобализации и других вызовов современного мира.

Но как мы получаем эти знания? Единственный путь – это научные исследования, где методы должны быть надежными, результаты – доказательными, а выводы – ориентированными на практику.

Современная мировая психологическая наука движется в сторону доказательных исследований, где качество инструментов и точность проведения исследований – являются ключевые условия достоверности полученных результатов.

Особую роль в этом процессе играет качество подготовки молодых ученых. Магистранты и докторанты – это будущее нашей академической среды. Именно они уже сегодня формируют новый научный ландшафт, разрабатывают решения, которые должны удовлетворять запросы общества.

Но соответствуют ли исследования наших молодых ученых в области психологии современным требованиям?

Чтобы ответить на эти вопросы, мы инициировали проект по анализу магистерских и докторских диссертаций, выполненных на кафедре психологии нашего университета за последние 10 лет.

В рамках проекта мы изучаем:

1. Какие темы наиболее часто исследуются молодыми учеными – отражают ли они актуальные запросы общества и мировые тренды?
2. Какие инструменты и методы используются – соответствуют ли они научным и международным стандартам и насколько надежны полученные результаты?
3. Как осуществляется практическое внедрение исследований – насколько они востребованы и приносят реальную пользу?

Результаты данного исследования должны стать основой совершенствования образовательных программ подготовки молодых ученых, а также выделить приоритеты для научного развития психологии в будущем.

Работа в данном направлении ведётся, но уже можно сделать определённые промежуточные выводы, которые хотелось бы сегодня озвучить.

Положительные тенденции

Первое – тематика исследований значительно расширилась. Активно изучаются клиническая, спортивная, детская, организационная психология, а также психология детекции лжи.

Второе – совершенствуются методы исследования. Молодые ученые все чаще используют цифровые платформы для сбора данных, программные методы анализа, что повышает точность результатов.

Третье – увеличивается объем выборок и меняется тип исследований. Если ранее преобладал описательный анализ, то сейчас больше работ основано на экспериментальных методах.

Можно было бы продолжать этот ряд положительных тенденции. Но нас в большей степени интересуют проблемы, решение которых повысить качество научных работ по психологии и определить сможет ли она конкурировать на мировом уровне.

Ключевые проблемы и вызовы

Первая наиболее острая проблема – качество применяемых психологических тестов. В психологии надежность тестов – это фундаментальная основа исследований.

Использование некачественных тестов ведет к искажению данным и серьезным ошибочным выводам. Так, лауреат Нобелевской премии известный психолог Даниел Канеман предупреждал, что использование некачественных тестов усиливает репликационный кризис.

Так в 2015 году международный проект «Открытое научное сотрудничество» повторил 100 классических психологических экспериментов. Лишь 36% результатов подтвердились. Одна из основных причин – ненадежность тестов.

И это в странах, где психологическая наука развита на достаточно высоком уровне, имеются большая сеть исследовательских институтов, центров по психологии.

А как обстоят дела у нас?

В Казахстане нет собственных психологических тестов. Мы используем тесты, адаптированные российскими или даже советскими учеными.

Но насколько корректно их применять в нашей реальности?

Понятно, что многие из нас помнят СССР, у нас имеются общие исторические корни, но сейчас, особенно у молодого и зрелого поколения, совершенно иное мышление и представление о картине мира.

За более 30 лет независимости, различия в культуре, традициях, образовательных моделях, социально-экономических условиях, транслируемые идеодогмы привели к совершенно новому, отличительному менталитету казахстанцев.

И это различие с годами будет только увеличиваться.

В этой связи использование российских тестов, порождает серьезные методологические проблемы для наших исследований.

В международной практике существует несколько ключевых авторитетных организаций, устанавливающих требования к адаптации и сертификации психологических тестов. И у нас в стране нет тестов, адаптированных согласно стандартам этих организации.

В этой связи нам крайне важно уже сейчас комплексно решить вопрос адаптации психологических тестов для казахстанской выборки. Иначе мы:

теряем научную достоверность наших исследований, из-за чего очень низкая практическая применимость результатов;

ограничиваем доступ к международным публикациям и грантовым проектам, так как требования к психометрии – одно из основных в Scopus и Web of Science, международных организации;

принимаем необоснованные решения как для общества, так и для конкретного человека, в том числе формируем неверные данные о специфике психологии казахстанцев.

Что необходимо сделать?

✔ Создать национальный центр психометрии, где будет проводиться научно обоснованная адаптация психологических тестов.

✔ Начать квалифицированное обучение специалистов в области психометрии и ввести обязательное лицензирование психологических тестов.

✔ Разработать собственные национальные тесты, соответствующие международным стандартам.

Яркий пример такого кейса Турция, которая в 2000-х годах в сотрудничестве с Американской ассоциацией психологов (APA) и Европейской федерации психологических ассоциаций (EFPA) смогла создать национальную систему тестирования. Теперь их тесты соответствуют международным стандартам, основана на учете локальных особенностей психики и культуры и полностью охватывает весь спектр применения тестов – от разработки до стандартизации норм среди населения, от тестов в детской психологии до тестов профессионального отбора взрослых.

Вторая, не менее важная проблема - недостаточное внимание к цифровой психологии

Сегодня приоритетами в мировой психологии являются её интеграция с высокими технологиями, искусственным интеллектом (ИИ) и цифровым миром, которые открывают новые практические возможности в здравоохранении, образовании, бизнесе и социальной политике.

Нехватка научных исследований в этой области уже сегодня приводит:

- к трудностям развития законодательной базы, стратегий и практических мер по предотвращению манипуляций сознанием через соцсети, цифровой зависимости, кибербуллинга и других интернет-рисков;

- к отставанию в вопросах использования цифровых технологий в развитии детей, совершенствования образовательных систем, развитию конкурентоспособности нации в целом;

- к катастрофической нехватке конкретных методик в работе с проблемами онлайн-зависимости, интернет-коммуникации, влияния ИИ и виртуальной реальности на психику

Что необходимо сделать?

✔ Разработать стратегический план развития киберпсихологии на базе одного из ведущих вузов и создать исследовательские центры, лаборатории по цифровой психологии.

✔ Включить обязательные курсы по киберпсихологии в образовательные программы, средних и высших учебных заведений.

Третья проблема — это «слабость» практической ценности в научных исследованиях.

Большинство диссертационных исследований по психологии не находят применения в образовании, медицине и социальной политике повседневной практике.

Важно понимать, что основное предназначение науки — это поиск и выработка оптимальных решений для практики и удовлетворения потребностей общества.

Особенно сегодня, когда мир быстро меняется и роль человека становится ключевой, психологическая наука должна не только генерировать новые знания, но и трансформировать их в реальные инструменты, в которых остро нуждается нынешнее образование, здравоохранение, бизнес, социальная политики и многие другие сферы.

Предлагается внедрить портфели научных проектов по психологии, в рамках которых будет апробироваться результаты исследований на конкретных площадках — в образовательных учреждениях, медицинских центрах, организациях и других социальных институтах.

Такой подход позволит:

- повысить практическую значимость научных работ, обеспечив внедрение их результатов в реальное производство;

- создать устойчивую научную экосистему, где темы диссертантов станут частью более крупного проекта кафедры;
- направить усилие кафедр на решение актуальных запросов общества, укрепляя связь между наукой и практикой

Без четкой ориентации на практическую значимость научные разработки так и останутся в архивах университетов, а проблемы общества так и останутся нерешёнными.

Так ряд ведущих вуза мира используют подобный подход и эффективно реализуют комплекс портфелей научных исследований, что позволяет осуществлять комплексную апробацию результатов научных исследований на практике *(Гарвард – изучение когнитивных процессов и применение в образовательной практике, Оксфорд – стресс и профилактика депрессий, МГУ – развитие критического мышления у школьников, СПбГУ – профилактика эмоционального выгорания у врачей)*.

Наш анализ продолжается, и окончательные выводы еще предстоит сделать. Так как многие из предлагаемых мер будут выходить за рамки кафедры, поскольку это касается почти всей психологической науки Казахстана, а ряд вопросов носить междисциплинарный характер, приглашаем ученых присоединится к обсуждению мер, в том числе к научной коллаборации для выработки наиболее оптимальных путей совместного развития.

ОБРАЗОВАНИЕ И ЦИФРОВИЗАЦИЯ: КАК ОСНОВНОЙ ФУНДАМЕНТ ПОДГОТОВКИ НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ

Абдыбекова Н.А., Калыбаев А.
Кыргызской государственной академии физической культуры
и спорта им. Б. Т. Турусбекова,
Бишкек, Кыргызстан

Мақала дене шынықтыру және спорт саласындағы мамандарды дайындайтын жоғары оқу орындарында «Мұғалімдердің цифрлық дағдылары» бағдарламасын әзірлеу және енгізу мәселелеріне арналған. Сондай-ақ, қашықтықтан оқыту мәселесі бойынша жоғары оқу орындарының магистранттары арасында жүргізілген сауалнаманың нәтижелері берілген. Магистранттардың университеттегі білім берудің сан алуан түрлеріне, білім беруді цифрландыруға, инновациялық технологияларға қатысты көзқарасы анықталды. Гибридтік білім сапасына әсер ететін факторлар анықталды.

Түйін сөздер: *цифрлық трансформация, дене шынықтыру және спорт, кадрларды даярлау, қашықтықтан оқыту.*

Статья посвящена разработке и внедрению программы «Цифровые навыки педагогов» в вузах, обучающих специалистов в области физической культуры и спорта. Также представлены результаты анкетирования магистрантов высших учебных заведений по проблеме дистанционного обучения. Выявлено отношение магистрантов к различным формам обучения в вузе, к цифровизации обучения, к инновационным технологиям. Определены факторы, влияющие на качество гибридной формы обучения.

Ключевые слова: *цифровая трансформация, физическая культура и спорт, подготовка кадров, дистанционное обучение.*

The article is devoted to the development and implementation of the digital skills of teacher's program in universities that train specialists in the field of physical education and sports. The results of the survey of undergraduates of higher educational institutions on the problem of distance learning are also presented. The attitude of undergraduates to various forms of higher education, to the digitalization of education, and to innovative technologies has been revealed. The factors influencing the quality of the hybrid form of education are determined. The purpose of the research is to create a digital ecosystem that will improve the process of education and training of specialists, as well as increase the effectiveness of sports practice. An analytical review, identification of a common and especially systematic approach to the conclusions formulated in the most important publications of Soviet and pro-Soviet, Kyrgyz and foreign researchers on pedagogical science related to the process of digitalization of education provides a theoretical and practical justification for the development of the course "Formation of digital skills of a teacher in the field of Physical culture and sports", which includes a combination of effective means of development digital skills using a set of course components. In addition, it is necessary to study a comprehensive system of teaching methods and techniques in the context of digitalization. The

results of the study show the prospects of introducing the course "Formation of digital skills of a teacher in the field of Physical culture and sport" into the educational process and the importance of further development of this area to improve the quality of training specialists in the field of Physical Culture and Sport.

***Keywords**: digital transformation, physical education and sports, personnel training, distance learning.*

Введение. Цифровизация и трансформация образования не ограничивается только внедрением и развитием инноваций, но и идет создание новых технологий к взаимному сотрудничеству между людьми, институтами и современным оборудованием. В связи с этим, возникает необходимость подготовки научно-педагогических кадров по направлению «Физическая культура и спорт» в условиях цифровизации.

Для эффективной реализации государственной политики в области физической культуры и спорта в новых социально-экономических условиях Правительством Кыргызской Республики предпринимаются различные меры, направленные на формирование системы физической культуры и спорта. В частности, в Указе Президента Кыргызской Республики С.Н. Жапарова «О духовно-нравственном развитии и физическом воспитании личности» особое внимание уделяется развитию физической культуры и спорта учащейся молодёжи, как одного из приоритетных направлений государственной политики в развитии физической культуры и спорта в Кыргызстане. В этой связи вопросы физического воспитания молодёжи в системе образования нашей республики приобретают особую значимость, требуют тщательного изучения и принятия необходимых мер по их совершенствованию.

Таким образом, при повышение цифровой грамотности у магистрантов первого и второго года обучения в Кыргызской государственной академии физической культуры и спорта им. Б.Т. Турусбекова профессорско-преподавательский состав активно использует возможности современных цифровых технологий, а это проведение циклов теоретических и практических онлайн занятий с использованием цифровых платформ, таких как Google classroom, Zoom, YouTube channel и т.д (Абдыбекова, 2024:15).

Как было отмечено Н.А.Абдыбековой, У.Э.Мамбетакуновым (2024) современные цифровые технологии были использованы во время пандемии Covid 19 с использованием цифровых платформ, таких как Google classroom, Zoom, YouTube, Microsoft Teams, Vivo Meeting, Cisco Webex.

Методика обучения CLIL (Content and Language Integrated Learning) неоднократно проходил свою успешную апробацию. Авторами данной дефиниции являются Дэвид Маршем, и Анна Мальерс (Финляндия) и данный термин впервые применен в 1994г. (Абдыбекова, 2023: 283).

Этот подход нами был использован в процессе проведения интегрированных занятий, совместивших физическую культуру и английский язык.

Особо следует отметить, что цифровой подход в современном образовательном процессе осуществляется двояким образом: во-первых, посредством применения таких технических средств таких как, интерактивные доски, проекторы, иные приборы и внедрение электронной журнальной регистрации (Мамытов, 1998: 81).

Проблемы подготовки педагогических кадров по физкультуре и спорту в условиях реформы системы образования в Кыргызстане поднялся А.М. Мамытовым (1998).

Большое значение в процессе цифровизации высшего образования в сфере физической культуры и спорта имеет систематизацию эволюции данного процесса, которое включает ряд последовательных этапов, таких как оцифрованное, трансформация и инновация цифрового характера.

Первый этап, включает в себя процесс цифровизации опубликованной и рукописной информации. Следующий период трансформации заключается в адаптации к цифровым и автоматизированным алгоритмам.

Заключительным итогом процесса цифровизации является распространение инновации последних достижений цифровых образовательных технологий в сфере физической культуры и спорта (Материалы конференции, 2021: 4).

В VII-й Всероссийской научно-практической конференции с международным участием «Проблемы и инновации спортивного менеджмента, рекреации и спортивно-

оздоровительного туризма» подняли вопрос инновации последних достижений цифровых образовательных технологий в сфере физической культуры и спорта (2021).

Материалы и методы исследования. Для достижения поставленных целей использовались следующие методы:

1. Аналитический метод — для изучения современных тенденций в области искусственного интеллекта и их применения в спортивной практике.
2. Экспертный анализ — для определения ключевых требований к учебной программе «Искусственный интеллект» в вузах, а также для оценки потребности в подготовке специалистов в области спортивных технологий и информационных систем.
3. Кейс-метод — для анализа практических примеров внедрения ИИ в спортивные организации и учебные заведения ближнего и дальнего зарубежья.
4. Опрос — для изучения мнений студентов, преподавателей и специалистов в области физической культуры и спорта о возможностях и перспективах применения ИИ в образовательном процессе.
5. Проектный метод — для разработки структуры и содержания учебной программы «Искусственный интеллект», а также для создания модели цифровой экосистемы, которая будет интегрирована в процесс обучения в вузах.

Результаты и обсуждения. Исследование проводилось на базе Кыргызской государственной академии физической культуры и спорта имени Б.Т.Турусбекова и Кыргызско-Турецкого университета «Манас». В научном изыскании приняли участие 258 педагогов по направлению «Физическая культура и спорт».

В рамках исследования нами также выявлены мнения преподавателей и магистрантов о внедрении дистанционного высшего образования и квалифицированности менеджмента образовательной деятельности в режиме онлайн.

Миссия анкетирования представляет собой дизайн педагогической среды и выбор необходимого цифрового формата, дающих ощутимый импульс профессионализации будущих педагогов по специальности «Физическая культура и спорт».

При изучении проблемы исследования, провели анкетирование среди респондентов стран СНГ.

На вопрос «Как проходит твое дистанционное обучение: твоя учебная активность в промежутках онлайн обучения?» - более половины ответов (53,1%) положительны, магистранты стараются ежедневно заниматься и выполняют задания. 37,5% ответов не адекватны задачам учебного процесса - пропадает мотивация учиться (рис.2). Остальные пожаловались на то, что им сложно заниматься «удаленно», так как в домашних условиях не получается организовать положительное отношение к учебе.

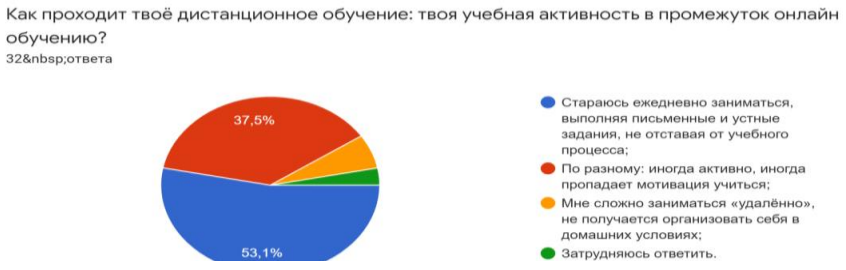

Рисунок 1 – Активность магистрантов в условиях дистанционного обучения

В свете совершенствования технологии дистанционного обучения по направлению «Физическая культура и спорт» были разработаны и внедрены в учебный процесс критерии по формированию общепрофессиональных компетенций с применением информационных технологий (Абдыбекова Н.А., 2020:15).

Впервые в период пандемии Covid-19 Н.А.Абдыбековой разработана модель цифровой компетентности педагога по направлению физической культуры и спорта (2020).

Есть предпосылки утверждать, что цифровизация учебного процесса стимулирует повышение интереса к обучению, о чем, в частности, свидетельствуют ответы магистрантов на вопрос «Как Вы адаптировались к условиям дистанционного обучения?» (Рис. 1).

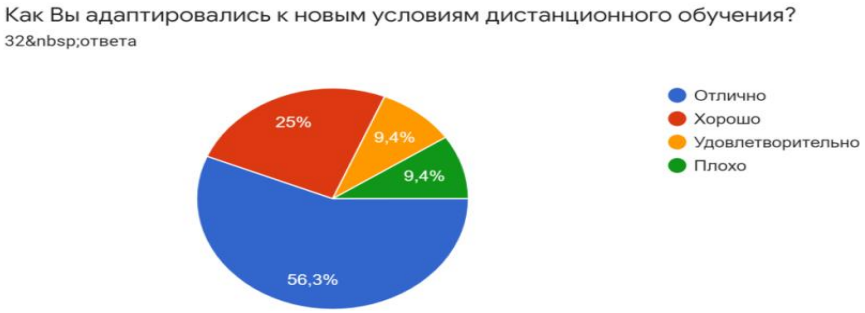

Рисунок 2 – Адаптация магистрантов к условиям дистанционного обучения

Результаты анкетирования впечатляют: 56,3% ответов говорят о том, что процесс адаптации к дистанционной форме обучения прошел легко, 25% ответов -хорошо, 9,4% - удовлетворительно, 9,3% -плохо (Рис. 2).

Рисунок 3 – Структура цифровой компетентности педагога по направлению физической культуры и спорта

Разработана программа по формированию цифровых навыков, которая может быть использована в учебном процессе спортивного вуза и в условиях повышения квалификации педагогов и тренеров по физической культуре и спорту.

Провели 22 занятия по каждому компоненту курса – продолжительность 2 учебных часа. На примере 3 компонента, содержание которой включает методику использованию Zoom платформ и организацию видео-лекций. Выборка учебных ресурсов, изложения и корректировка отобранных образовательных источников на основе цифровой компетентности педагогов (Рис. 3).

Методика ведения курса по дистанционному образованию в условиях цифровизации реализуется с 2019 года на ранних стадиях пандемии Covid-19, когда учащиеся, студенты, магистранты, педагоги, семьи и политики столкнулись с фундаментальными вопросами о том, как продолжать образование.

Для подготовки видео занятия имеющийся видео источник необходимо откорректировать и загрузить на платформу. Обратить внимание на процесс съемки и монтаж видеоуроков.

Обрезать лишние кадры, настроить видео по свету, использовать графические и звуковые эффекты, добавить музыку. Визуальные подсказки необходимы для создания контактов с аудиторией. Нужно поддерживать интерес своей аудитории. Разделить длинные темы на несколько 30-минутных, лучше 12-минутных видео.

Разработана программа по формированию цифровых навыков, которая может быть использована в учебном процессе спортивного вуза и в условиях повышения квалификации педагогов и тренеров по физической культуре и спорту.

Разработан внедрён в учебный процесс:

✓ УМК курса (рабочие программы, силлабус, экзаменационные билеты, контрольные вопросы, тест по всем преподаваемым предметам);

✓ Онлайн учебное пособие.

✓ Создан *авторский канал YouTube* и размещен на канале https://www.youtube.com/channel/UC_eRxoIzuM5FE2y1JcdmqiQ

Проведенное исследование показало, что на пути к цифровой трансформации образования в области физической культуры и спорта серьезными барьерами являются кадры, компетенции, цифровая грамотность.

По результатам внедрения дистанционного обучения получен следующий результат:

1. Выявлены научно-теоретические основы формирования цифровых навыков педагога.
2. Внедрена технология онлайн курсов среди преподавателей вузов.
3. Повысился интерес и качества успеваемости у магистрантов к изучению иностранных языков.

PBL - PROBLEM BASED LEARNING - Проблемно-ориентированное обучение базируется на парадигме изыскания путей раскрытия исследуемых вопросов, которые формулирует педагог для студентов.

PBL структурирован таким образом, чтобы будущие педагогик входе реализации в обязательном порядке ориентировались к теоретическим разработкам требуемых спецкурсом. Эта система состоит из цикла лекций и семинаров. На начальном этапе педагог ознакомляет обучающихся с квинтэссенцией дискутированных вопросов совместно с магистрантами детализируя ход дальнейших занятий. На последующей стадии главной целью является совместный анализ предыдущей лекции и поиск различных модификации достижения цели. Заключительная часть спецкурса проводится в презентационном формате, который включает в себя оценку эффективности использованного метода и тем самым магистрантам предоставляется возможность развития свои риторики.

Цифровизация образования происходит в следующих формах: цифровизация обучающегося процесса: внедрение интерактивных досок, проекторов и других приборов; цифровизация административной работы: внедрение электронных журналов и других приборов.

Проведенное исследование показало, что на пути к цифровой трансформации образования в области физической культуры и спорта серьезными барьерами являются кадры, компетенции, цифровая грамотность.

Заключение. Выводы:

1. Разработана и экспериментально проверена влияние проектной программы на формирование цифровых навыков у педагогов спортивного вуза.
2. Обоснована комплекс педагогических условий, обеспечивающих целевое достижение результата проектной деятельности.
3. Разработанная программа «Цифровые навыки педагога в сфере физической культуры и спорта» для магистрантов первого и второго года обучения (в онлайн и офлайн формате) способствует созданию цифровой экосистемы, которая объединяет различные аспекты спортивной науки, образования и практики.
4. Впервые будет разработано научно-прикладное программное и учебно-методическое обеспечение для ВУЗа (программа, элективный курс, электронная тетрадь), виртуальной лаборатории внедрения цифрового образования:

Внедрение данной программы позволит повысить квалификацию специалистов в области физической культуры и спорта, а также поможет улучшить результаты спортсменов и тренеров.

Литература

1. Абдыбекова Н.А., Муратбек уулу С., Аскалиев Б.Ж. Аралыктан окутууда студеттердин жалпы профессионалдык компетенттүүлүгүн калыптандыруу [Электронный ресурс]/ Известия КГТУ им. И.Разакова, 2020. - № 4 (56). - С. 15-22. – Режим доступа: https://elibrary.ru/item.asp?id=45705375.

2. Абдыбекова Н.А., Мамбетакунов У.Э. Применение информационных технологий в подготовке магистрантов по направлению «Физическая культура и спорт». материалы Всероссийской научно-практической конференции с международным участием. – Москва, 2024. – С.12-16. Режим доступа: https://elibrary.ru/item.asp?id=66088138.

3. Мамытов А.М. Высшее физкультурное образование в Кыргызстане: Современное состояние и перспективы на будущее. [Текст] / А.М. Мамытов – Б.: Технология, 1998. – 208 с.

4. Абдыбекова Н.А. Подготовка магистров по направлению «Физическая культура и спорт» в условиях дистанционного обучения [Текст] / Н.А.Абдыбекова, // Вестник физической культуры и спорта №1 (31), 2023 года. - С.283-292. [Электронный ресурс] - URL: https://www.elibrary.ru/item.asp?id=46283987

5. Проблемы и инновации формирования профессиональной компетенции студентов по направлению физическая культура и спорт в эпоху цифровизации // Сборник статей VII-й Всероссийской научно-практической конференции с международным участием «Проблемы и инновации спортивного менеджмента, рекреации и спортивно-оздоровительного туризма», 2021г, С.4-6.

ВНЕДРЕНИЕ МЕР ПО УЛУЧШЕНИЮ БЛАГОПОЛУЧИЯ ОБУЧАЮЩИХСЯ НА ПРИМЕРЕ ВЕДУЩИХ УНИВЕРСИТЕТОВ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА

Миралеева А.И., Книсарина М.М., Неталина Г.К.
НАО «Западно-Казахстанский медицинский университет имени Марата Оспанова»
Актобе, Казахстан

Мақалада Қазақстан Республикасының Мемлекеттік жастар саясатын жүзеге асырудың арқасында білім алушы жастардың әлеуметтік-психологиялық әл - ауқатын жақсартуға ықпал етуге арналған Батыс Қазақстанның жетекші университеттері құрылымдарының мақсаттарына, міндеттеріне және негізгі қызмет түрлеріне шолу жасалған.

Түйін сөздер*: Студенттер, әлеуметтік - психологиялық салауаттылық, Батыс Қазақстан.*

В статье приводится обзор целей, задач и основных видов деятельности структур ведущих университетов Западного Казахстана, призванных способствовать улучшению социально- психологического благополучия обучающейся молодежи, благодаря реализации государственной молодежной политики Республики Казахстан.

Ключевые слова: *студенты, социально- психологическое благополучие, Западный Казахстан.*

The article provides an overview of the goals, objectives and main activities of the structures of the leading universities of Western Kazakhstan, designed to improve the socio-psychological well-being of young students, through the implementation of the state youth policy of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: *students, socio-psychological well-being, Western Kazakhstan.*

Введение. В настоящее время государство обладает большими возможностями создания благоприятных условий для полноценного воспитания нового поколения, развития их культуры, духовности, осознанного отношения к окружающему миру, повышения чувства счастья, в частности так называемого Индекса благополучия. Целенаправленное повышения качества жизни связаны, прежде всего, такими государственными программами и проектами, как «Молодёжная практика», «С дипломом – в село!», «Жасыл Ел», Единая программа поддержки и развития бизнеса «Дорожная карта бизнеса 2020», Международная стипендия «Болашак», Государственная молодёжная премия «Дарын», Серпін-2050, Бесплатное техническое и профессиональное образование для всех, Проект развития молодёжного корпуса, Молодёжный кадровый резерв и другие. Помимо государственных программ в каждом регионе проводится курс, нацеленный на укрепление суверенитета и стабильности,

объединение духовной и культурной консолидации нашего народа и преемственности поколений – популяризацию проводимых в стране политических реформ,воспитание молодежи в культуре, повышение ее интеллектуального уровня и содействие развитию общества, а также умение молодежи правильно находить свое место в жизни

Цель исследования - анализ возможностей повышения благополучия личности в условиях его профессионального становления в современном университете (регион Западного Казахстана). В исследование включены НАО «ЗКУ имени Махамбета Утемисова», г. Уральск, Атырауский Университет имени Х. Досмухамедова, НАО «ЗКМУ имени Марата Оспанова», г. Актобе, НАО «Каспийский университет технологий и инжиниринга им. Ш. Есенова», г. Актау.

Основная часть. Реализацию государственной молодежной политики Республики Казахстан в НАО «ЗКУ имени Махамбета Утемисова» [1] осуществляет *Департамент по воспитательной работе и молодежной политике.*

Основные цели:

Создание социально-экономических и политических условий для всестороннего развития молодежи Республики Казахстан; повышение духовного, морального, физического и интеллектуального потенциала, социального статуса и экономического статуса, политической, правовой, экологической и духовной культуры.

Основные задачи: помощь в реализации государственной молодежной политики Республики Казахстан; участие в защите политических, экономических, социальных и других прав молодежи; формирование патриотизма и гражданского отношения к Казахстану, уважение к государственным символам Республики, культурное наследие, язык и традиции народа Казахстана.

Основные виды деятельности Департамента- участие в создании социально - экономических и других условий для всестороннего развития молодежи, повышение ее нравственного, интеллектуального потенциала, социального статуса, политической, правовой и духовной культуры, развитие и пропаганда государственного языка.

Молодежные организации Университета проводят разные мероприятия: интересные встречи, вечера, конкурсы, круглые столы, конференции, концертные программы и фестивали, направленные на развития толерантности и дружбы среди молодежи, студенческие дебаты развивают у студентов навыки публичной речи, логику мышления, растет кругозор будущего специалиста, решают правовые, социально-экономические и бытовые проблемы студенческой молодежи, активно участвуют в становлении независимого Казахстана.

В ЗКУ имени Махамбета Утемисова работают такие молодежные организации как : Студенческое самоуправление, дебатный центр «Ақиқат», МОО «Жас экономист», Молодежное крыло «Жас отан», студенческий клуб «Жаңғыру жолы», институт общественного воспитания «Қыз Жібек», студенческое движения «Альянс студентов Казахстана».

Управление социальной поддержки и развития молодёжи в НАО «Каспийский университет технологий и инжиниринга им. Ш. Есенова»[2] ставит перед собой решение следующих задач: организация воспитательного процесса в университете по реализации государственной молодежной политики; создание условий для профессионального становления и самореализации творческого потенциала студенческой молодежи, выявление новых ярких дарований и развитие их творческих способностей; организация работы по оказанию социальной поддержки обучающимся; организация контроля и регулирование работы по жилищным вопросам обучающихся и работников университета; формирование физической культуры личности обучающегося с учетом его индивидуальных способностей, состояния здоровья и мотивации; организация и координация работы творческих коллективов; организация смотров, конкурсов и фестивалей для студенческой молодежиж оказание содействия студентам для участия в областных, республиканских конкурсахж организация и контроль работы клубов по интересам, кружков, секций, любительских объединений для содержательного досуга молодежи; учет обучающихся из социально-уязвимых слоев населения; координация работы медицинского кабинета; учет и распределение мест в студенческих общежитиях; осуществление связи с иными молодежными организациями, различными правительственными и неправительственными организациями области, республики.

В Университете студенты могут реализовать свой потенциал в таких молодежных организациях как: студенческое самоуправление, кружок юмористов и смекалок» Жайдарман», кружок «Домбыра», кружки современного и казахского танцев, кружок рисования, спортивные секции по плаванию, настольному теннису, единоборствам и командным видам спорта, Yessenov Language Center, центр студенческого отдыха «Тофу», Студенческая телестудия, клуб «Union», читательский клуб «Керменгер».

Атырауский Университет имени Х. Досмухамедова [3]

Общественно-воспитательная работа в университете осуществляется непосредственно под руководством Департамента молодежной политики.

Цель департамента молодежной политики-создание условий для гражданского, социального, личностного становления молодежи и их развития в социальной, инновационной сфере. В достижении поставленных целей необходимо реализовать следующие задачи: информирование молодежи о потенциальных возможностях самореализации, научное, творческое обеспечение и поддержка предпринимательской активности с привлечением их к социальному опыту; поддержка полного формирования инициативной и талантливой молодежи, обладающей лидерскими навыками; гражданское образование и патриотическое воспитание молодежи, содействие формированию среди молодежи их культурных и нравственных ценностей.

Департамент организует общественные, социально-культурные мероприятия и тесно сотрудничает со студентами в соответствии с Законом РК о государственной молодежной политике, Концепцией государственной молодежной политики Республики Казахстан до 2020 года "Казахстан 2020: путь в будущее и Законом РК «Об Образовании».

В подразделение входят отдел по работе с молодежью и социальным вопросам, центр спортивного и культурного развития и психологическая служба.

В Университете работают следующие молодежные организации: «Студенческое самоуправление», команда КВН «Халел құрамасы», клуб поэтов "Актангер", студенческий театр «SAF», «Asumit» благотворительный фонд и учебный центр, «Саналы ұрпак» - студенческий клуб по борьбе с коррупцией, «Asu life» media club, «Kids university» детский университет, «Болашак» спортивный клуб, книжный клуб «Сана», дебатный клуб «Сенатор», «Студенческий совет», клуб «Қыз жибек», интеллектуальный конкурсный клуб «Көшбасшы», эко-клуб "Greenway", «Таным» психологический-медицинский клуб, клуб изучения языка «IDEP».

В НАО «ЗКМУ имени Марата Оспанова» [4] реализуются такие программы повышения благополучия молодежи как «Университет Үміті», работают служба социально-психологической поддержки.

Целью программы «Университет Үміті» является омоложение кадрового потенциала университета и поэтапное привлечение молодых специалистов в преподавательскую деятельность.

Основные требования к претендентам программы «Университет Үміті»: высшее медицинское образование, сертификат специалиста, наличие научных публикаций, уровень владения английским языком не ниже Pre-Intermediate, возраст до 35 лет; средний балл успеваемости по окончанию интернатуры и резидентуры (GPA) — не ниже 3,33 балла; рекомендательное письмо от руководителя кафедры.

Университет, признавая значительную роль молодых специалистов, принимает на себя следующие обязательства: предоставление работы в соответствии со специальностью и квалификацией; создание условий для профессиональной адаптации молодых специалистов; направление на семинары, стажировку, курсы повышения квалификации в сфере профессиональной деятельности; возможности участия в научных проектах; выплата единовременного денежного пособия в размере 1 000 000 (один миллион) тенге; предоставление комнаты для проживания в общежитии Университета; ежемесячная надбавка в размере 50% от должностного оклада штатного преподавателя Университета при приеме на должность ассистента кафедры в течение 1 года.

Служба социально-психологической поддержки

Цель: оказание всесторонней социально-психологической поддержки для студентов и сотрудников университета.

Задачи службы: психологическое сопровождение студентов и профессорско-преподавательского состава, психологическая профилактика и предупреждение проблем с психическим здоровьем; сопровождение студентов из социально-уязвимых групп; пропаганда здорового образа жизни; улучшение социально-психологического климата в учебной группе и коллективе работников университета; профилактика профессионального выгорания и эмоционального истощения среди работников университета; создание благоприятной ситуации для социального развития студентов; организация качественного досуга для студентов, направленных на психологическую разгрузку и релаксацию; профилактика религиозного экстремизма и терроризма; коррупционных рисков и формирование антикоррупционного мировоззрения;

Основная деятельность: адаптация студентов 1-х курсов (включая иностранных студентов); индивидуальная психологическая консультация работников университета; групповые занятия по профилактике профессионального выгорания и эмоционального истощения среди работников университета; индивидуальное консультирование студентов всех курсов и факультетов по проблемам учения, развития, жизненного и профессионального самоопределения, взаимоотношений со взрослыми и сверстниками, самовоспитания и социальным вопросам; учет и социальная помощь для социально уязвимых студентов; разработка и проведение групповых занятий и тренингов по психологическим вопросам студентов всех курсов; исследование социально-психологического климата в группах и коллективах; исследование особенностей студентов, их интересов, способностей склонностей с целью индивидуального подхода в процессе воспитательной работы, помощи в профессиональном и личностном самоопределении; диагностика взаимоотношений студентов со взрослыми и сверстникам, выявление психологических причин нарушения общения.

На базе службы социально-психологической поддержки, функционирует Y-PEER центр. Основной задачей центра является охрана репродуктивного здоровья подростков и молодежи, а также профилактика ранней беременности и инфекций, передаваемых половым путём. YPEER-центр доступен для посещения абсолютно всем студентам и студенческим объединениям университета для проведения тематических мероприятий, а также свободного времяпровождения.

Служба по делам молодежи.

Цель: осуществление государственной молодежную политики, гражданско-патриотического, правового, нравственного, эстетического воспитания. В целях развития творческих способностей в интересах общества в университете систематически ведется работа по регулированию культурного, научного, профессионального становления молодежи. Основными задачами деятельности по делам молодежи являются эффективная организация досуга студентов, привлечение активных студентов к общественно полезной работе, организация участия талантливых студентов в конкурсах городского, областного, республиканского, международного уровней.

При Службе по делам молодежи действуют следующие организации: спортивный клуб «Сұңқар, клуб «Сыр мен сымбат», дебатный клуб «Жалын», студенческий хор имени Алины Гизатуллиной, объединение талантливой молодежи «MedSTARS», народный коллектив ансамбль танца «ЖасStar», команда КВН «Оспанов құрамасы», ансамбль народных инструментов «Серпер», студенческий клуб «Достық», клуб молодых поэтов и чтецов «Жас қалам».

Деятельность:

В течение года на постоянной основе в целях профессионального воспитания в общежитиях университета проводятся встречи с профессорами, ведущими преподавателями. В ходе данных встреч студенты получают дополнительные сведения по своим специальностям и информацию о личном опыте профессоров старшего поколения и врачебной деонтологии.

Регулярно организуются встречи со специалистами правоохранительных органов, Центра СПИД, городского и областного ресурсного центра по таким темам, как вымогательство, финансовые пирамиды, наркомания, лудомания, профилактика финансового мошенничества.

Ежегодно для каждой группы студентов 1-го курса назначаются кураторы из числа преподавателей и сотрудников университета. Формирование профессиональных, образовательных специалистов, склонных к саморазвитию в духовном, научном, человеческом и творческом направлениях, осуществляется через активную работу кураторов групп. В целях надлежащей организации кураторской деятельности в университете функционирует Совет кураторов.

Специалисты службы в течение года регулярно проводят работу по размещению, переселению студентов, а также проводят рейды в студенческих общежитиях, работу со студентами-нарушителями, координируют работу студенческих комитетов общежитий, проводят собрания и организовывают субботники.

В течение года службой по делам молодежи проводится ряд праздничных мероприятий, таких как ярмарка студенческих организаций «Жас талап», «Посвящение в студенты», День Республики, Международный женский день 8 марта, Наурыз мейрамы, юбилеи университета, вечера памяти, церемонии открытия и закрытия спортивных турниров различного уровня, челленджи, праздники Дивали и Наваратри для иностранных студентов, областные и внутриуниверситетские дебатные турниры, межфакультетские игры КВН, поэтические вечера и конкурсы молодых поэтов по приглашению известных в республике писателей-поэтов.

Заключение. Таким образом, проведенный нами анализ показал, что университеты активно участвуют в формировании гуманистического мировоззрения студентов, гражданской позиции, чувства патриотизма, свободы и самобытности правовой и политической культуры, уважения к государственным символам, национальным традициям и обычаям.

Студентам создают благоприятные условия для самореализации как личности, а также для развития высокой профессиональной компетентности в социальной деятельности как гражданина Казахстана, что, несомненно повышает социально-психологическое благополучие личности. Статья публикуется в рамках научного проекта ИРН AP19678139 «Оценка социально-психологических возможностей интенсивного роста благополучия обучающейся молодежи в Западном Казахстане» (грантовое финансирование Комитет науки МНВО РК).

Литература

1.НАО «ЗКУ имени Махамбета Утемисова» https://wku.edu.kz/ru/
2.НАО «Каспийский университет технологий и инжиниринга им. Ш.Есенова» https://yu.edu.kz/ru/
3.НАО «Атырауский Университет имени Х. Досмухамедова» https://asu.edu.kz/ru/
4.НАО «ЗКМУ имени Марата Оспанова» https://zkmu.edu.kz/ru/

I СЕКЦИЯ * I – SECTION

БІЛІМ ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМ ТАРИХЫ, ҒЫЛЫМИ ИДЕЯЛАР ЖӘНЕ АКАДЕМИК Т.Т. ТӘЖІБАЕВТЫҢ БАСҚАРУШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ. ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАРДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛАР: ӘЛЕМДІК ПРАКТИКА ЖӘНЕ ОНЫ ШЕШУДІҢ ТӘСІЛДЕРІ

ИСТОРИЯ ОБРАЗОВАНИЯ И ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКИ, НАУЧНЫЕ ИДЕИ И УПРАВЛЕНЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АКАДЕМИКА Т.Т. ТАЖИБАЕВА. ИННОВАЦИИ В СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫХ НАУКАХ: МИРОВАЯ ПРАКТИКА И ПОДХОДЫ К ЕЕ РЕШЕНИЮ

HISTORY OF EDUCATION AND PSYCHOLOGICAL SCIENCE, SCIENTIFIC IDEAS AND MANAGEMENT ACTIVITY OF ACADEMICIAN T.T. TAZHIBAEV. INNOVATIONS IN SOCIO-HUMANITARIAN SCIENCES: WORLD PRACTICE AND APPROACHES TO ITS SOLUTION

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ДАМУЫ МЕН ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ РЕСЕЙ ҒАЛЫМДАРЫНЫҢ ҮЛЕСІ

Акажанова А.Т.
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан

Мақалада Отандық психологияның дамуы мен қалыптасуына ерекше үлес қосқан Ресей ғалымдары А.П.Нечаевтің, И.Л. Стычинскийдің, В.Я.Струминскийдің өмір жолы, ғылыми еңбектері және Қазақстандық психолог кадрлерді даярлаудағы жасаған іс- әрекеттері сипатталады. Автор осы тарихы кезеңдерде ғалымдардың жүргізген зерттеулері мен ЖОО орындарында жасалған еңбектеріне тоқталып, олардың қысқаша мазмұнына шолу жасайды.

Түйін сөздер: *педагогикалық психология, психофизикалық синдром, педология, диалектикалық қағидалар.*

В статье описывается вклад Российских ученых А.П.Нечаева, И.Л. Стычинского, В.Я.Струминского в развитии и формировании отечественной психологии, их жизненный путь, научные труды, а также их деятельность в подготовке психологов Казахстана. Автор дает краткий обзор содержанию исследований и их деятельности в Высших учебных заведениях того исторического периода.

Ключевые слова: *педагогическая психология, психофизиологический синдром, педология, диалектические принципы.*

The article describes the contribution of Russian scientists A.P.Nechaev, I.L. Stychinsky, V.Ya.Struminsky in the development and formation of Russian psychology, their life path, scientific works, as well as their activities in the training of psychologists in Kazakhstan. The author gives a brief overview of the content of research and its activities in Higher education institutions of that historical period.

Keywords: *pedagogical psychology, psychophysiological syndrome, pedology, dialectical principles.*

Отандық психология ғылымдарының дамуына ерекше үлес қосқан ғалымдардың бірі ***Александр Петрович Нечаев (1870 – 1948).*** Нечаев 1935 жылы Ресейдің орталығынан Қазақстанға жер аударылып, Семей қаласына мекендеді. 1942 жылдан 1944 жылға дейін басқарманың әдіскері болып, кейінен Облыстық санитарлық ағарту мекемесінің директорлық

қызметін атқарды. 1944-1948 жылдар аралығында А.П. Нечаев Семейдегі Н.К. Крупская атындағы педагогикалық институтының педагогика және психология кафедрасының меңгерушісі болып жұмыс істеді. Бұл жерде Нечаев сырттай оқитын студенттер үшін оқу-әдістемелік кешендер әзірлеп, ұсынды. Ресей ғалымы 1920–1935 жылдар аралығында қомақты ғылыми-педагогикалық жұмыстар атқарды [1,151-154].

А.П. Нечаевтың ғылыми көзқарастарын қалыптастыру өте қиын және қарама-қайшылықты жағдайда өтті. Психологияны ғылым ретінде қалыптастыруда ол физиологиядан бастау алуды ұсынды, бұл революцияға дейінгі прогрессивті бағыттылық еді. А.П. Нечаевтың диалектикалық көзқарасына Сеченовтың идеялары ерекше әсер етті. Ол «Система психофизических синдромов («Психофизикалық синдромдар жүйесі», 1941) монографиясында өзінің тұжырымдамасын «синдромды психология жүйесі немесе психофизиология» деп атайды. Ондағы «синдром» ұғымы адам психикасының барлық аумағын қамтиды. «Синдром» ұғымы бәрімізге мәлім – ол небір ауыру жағдайындағы адаммен еріп жүретін бірнеше белгілердің жиынтығы, – деп жазады ғалым. Психикалық өмірде біз үнемі әртүрлі синдромдарды ұдайы байқап жүреміз: жоғары дәрежедегі иландыру, зейінің тарылуы, есте сақтау қабілетінің әлсіреуі, қорқыныш жағдайында абыржу, тез әрекеттенуге ұмтылу, иландыруға қарсылық білдіру, ашу-ыза жағдайындағы сананың шектелуі және т.б. бір-бірімен байланысқан белгілер, яғни дақпыртты синдромдар». Осылайша, Нечаевтің «синдром» ұғымы психологиялық тұлғаның ерекшеліктерін көрсетудің маңызды белгісі бола тұра, адам психикасының барлық салаларын қамтиды. Егер «синдром» терминін психофизиология аумағына ауыстырғанда, біз оның тар-патологиялық маңыздылығын ғана емес, оның кең екенін байқаймыз, – деп ескереді зерттеуші.

Ғалымның пікірінше, үш негізгі психикалық синдром бар: *сенсорлық, аффективті және эмоционалды*. Адам тұлғасының компоненті бола тұра, олар әртүрлі сананың қалпына байланысты зор немесе аз күшін байқатады. Осылайша, сенсорлық синдромға тән белгілер: санадағы қабылдаудың қасиеттеріне тәуелді: аффективтік – жағымды немесе жағымсыз қозғыштықтан немесе тынышталудан, эмоционалдық – қиналу қалыптан және оның шешімін табудан. Жеке тұлға теория мәселесін А.П. Нечаев психиканың даму үдерісі ретінде қарастырады – бір деңгейден басталып жаңа күрделі және жоғары деңгейге дейін.

«Үстемді синдром тек адам мінез-құлығының жалпы формасын анықтайды. Бұл мінез-құлықтың мазмұны сыртқы ортамен анықталады. Психологияны дамытуға қатысты «Синдром» ұғымын пайдалану – әлемді үнемі өзгеретін өмірлік процесс ретінде қарастыруды міндеттейді, себебі бұл бүкіл табиғатпен біртұтастықты білдіреді. Тәрбиелеу және қайта тәрбиелеу мүмкіндігін негіздей келе, ол адамның психикалық дамуының нәтижесі деп есептейді. Жеке тұлғаның ұйытқысы – ол оның қызығушылығы, бейімділігі, қиялы және басым сезімдері. Тұлғаның құнды-өнегелік идеалы тәрбие, ол адамның дүниетанымын қалыптастыруда шешуші рөль атқарды деп есептеді. Балалардың психикалық дамуы ерекшеліктері, мектепке дейінгі және мектеп жасындағы балалардың психикасындағы жеке айырмашылықтар, мектеп оқушыларының зияткерлік жұмысын ұйымдастыру және гигиенасы сияқты зертханалық зерттеулер білім берудің әртүрлі сатыларында оқытудың принциптері, әдістері мен әдістемелерін, сондай-ақ мектептің іс-әрекетін ғылыми ұйымдастыруға арналған мәселелерді шешуге негіз болды. Академик Д. Узнадзенің келесі мәлімдемелері сенімді: «Менің ойымша, осы уақытқа дейін ешкім, біздің кеңестік психологиямыздың шешілуіне байланысты мәселеде кең және көп жақты эксперименталды материалды (тек эксперименттік жағын ғана емес) бермеді. Бұл материал авторға адамның құрылымында үш компонентті ажырату қажет екеніне толық сенімділікпен дәлелдеуге мүмкіндік берді және бұл құрылым осы немесе сол компоненттің басым болуына байланысты әр түрлі жеке жағдайда дифференциаланады» [3, 141-143].

А.П. Нечаевтің 1920-1930 жылдар аралығында жазған еңбектері бүгінгі күнге дейін өзектілігін жоғалтқан жоқ олар: «Табак и его влияние на умственную деятельность взрослых и детей» (1925 г.), «Память. Как ее сохранить и улучшить» (1927 г.), «Психология побед и поражений в шахматной игре» (1928 г.), «Сила воли и средства ее воспитания» (1928 г.),

«Психическое утомление» (1929 г.), «Психология технического изобретательства» (1929 г.), «Характер человека» (1929 г.), «Труд и утомление» (1930 г.), «Гимнастика по радио» (1930 г.)

Қазақстандағы жас және педагогикалық психология мәселелері соғыстан кейінгі жылдары қарқынды дамыды. Қазақ тілінде жоғары біліктілік пен университет оқулықтарының болмауына байланысты жергілікті ұлт өкілдеріне психологияны оқыту қиынға соқты.

КОКП Орталық Комитетінің «Жоғары мектептегі логика мен психологияны оқыту туралы» белгілі шешімі (1946 ж. Желтоқсан) Қазақ мемлекеттік университетінде Логика және психология кафедрасы 1947 ашылды. Ол ұйымда Т.Т. Тажібаев пен И.Д. Стычинский белсенді түрде қатысты. 1951-1953 жылдары осы бөлімнің үш шығарылымы болды. Осы уақыт аралығында 70-тен астам түлек жас және педагогикалық психологияның түрлі аспектілері бойынша диссертация қорғады. Дегенмен, Республикада және Алматы қаласындағы мұғалімдердің тәжірибесін жинақтайтын материалдарға негізделген тақырып бойынша жұмыстар әлі де аз болған. Бұл материалдарды оқу-тәрбиелік жұмыс тәжірибесінде өте сирек пайдаланылған.

Қазақстанның психология ғылымына елеулі үлес қосқандардың бірі – ***Иосиф Лазаревич Стычинский (1896–1969).*** Ол Қазақстанда 1944 жылдан бастап қызмет етті. 1919 жылы И.Л. Стычинский Саратов университетінің медициналық факультетін бітіріп, осы университеттің жүйке және жан аурулары кафедрасының ординаторы және доценті болып орналасты. 1921 жылдан 1923 жылға дейін Стычинский Саратов халықтық білім беру институтында психологиядан сабақ береді. 1921 жылы ол Саратовта халықтық білім берудің губерниялық бөлімінде (губотнароба) психологиялық лаборатория ұйымдастырады, кейіннен ол лаборатория Халықтық білім беру институтындағы психологияны оқытудың базасына айналды. 1923– 1926 жылдары Стычинский Саратов мемлекеттік университетінің психология кафедрасының ассистенті болды. 1931 жылдан бастап ол профессор міндетін атқарады және Саратов мемлекеттік мединститутының психоневрология кафедрасын меңгереді, ал 1935 жылы профессор атағына бекітіледі. 1944 жылға дейін И.Л. Стычинский Саратов педагогикалық және медициналық институтының профессоры болып қызмет атқарады [1,162-163].

И.Л. Стычинский Саратов ЖОО-ғы ғылыми-педагогикалық қызмет атқарып жүрген кезеңде 30-ға жуық еңбек жазды. Олардың көбі бөлек кітап болып басылып шықты, кейбіреулері журналдарда жарияланды. Ғалымның зерттеулері негізінде балалар және ересектер психопатологиясы және психоневрологиясы тақырыбына, сонымен бірге еңбек психологиясы мәселелеріне арналады.

Саратов университетінің медицина факультетінің педология кафедрасының меңгерушісі болып тұрған кезде педологияға қатысты бірқатар кітаптарын жазды («Метрическая шкала для исследования умственного развития на основе «Binet Simon», «Метод коллективного исследования умственного уровня» және т.б.). Ол өзінің бір еңбегінде, сондай-ақ, аз уақыт ішінде толықтай ұжымның және оның ақыл-ой деңгейінің дамуы туралы ауқымды мәліметтер алуға болатындығы туралы жазды. 1936 жылдан бастап И.Л. Стычинский балалар және педагогикалық психология мәселелерін зерттеуге арнады. Бұл еңбегі, әсіресе, Қазақстанда кеңінен таралған еді. 1944 жылы ғалым Алматыға көшіп келіп, Абай атындағы Қазақ мемлекеттік педагогикалық институтының психология кафедрасының меңгерушісі болды, ал қызметінің соңғы жылдарында аталған ЖОО-ның профессорлық қызмет атқарды. 1958 жылы И.Л. Стычинский АПН РСФСР жанындағы Психологтар қоғамының Қазақстандық бөлімінің төрағасы болып сайланды. Оның жетекшілігімен Психологтар қоғамының төрт конференциясы өтті (1958, 1962, 1964, 1966 жж.).

И.Л. Стычинскийдің отандық психолог мамандарды даярлау бойынша жасаған ғылыми-ұйымдастырушылық жұмыстары айтарлықтай маңызды. Ол Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің логика және психология бөлімін ұйымдастырушылардың бірі. Кейіннен, Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтының психология кафедрасы құрылған кезде, И.Л. Стычинский сол жерде аспирант-психологтарға жетекшілік етті. Онжылдықтың (1952–1963) көлемінде профессор И.Л. Стычинскийдің ғылыми

жетекшілігімен бірнеше психология ғылымдарының кандидаты дайындалды, оның ықпалымен ҚазақКСР-де жоғары жүйке қызметінің лабораториясы құрылды [2,109-110].

КСРО-дағы халыққа білім беру жүйесіндегі өзгерістерге байланысты профессор Стычинский балаларды еңбекке баулудың психологиялық негіздерін зерттейді (1958). Профессор И.Л. Стычинский мен А.В. Запорожецтің «Опыт психологии труда в процессе политехнического обучения» атты бірлескен ғылыми еңбегі шықты, онда оқушыларды еңбекке баулуда жүйелілік принципін ұстанумен байланысты теоретикалық ережелер қарастырылады. Авторлар психологиялық талдаудың негізінде мектеп бағдарламасына жону ісін (токарное дело) ұсынған кешенді оқытудың артықшылықтары анықталды. Сонымен қатар ол студенттерді педагог мамандығына дайындау мәселесін де негізге алған. Стычинский педагогикалық мамандықтың психологиялық негіздерін зерттеді, педагогикалық қабілеттілік және т.б. туралы көптеген еңбектер жазды.

И.Л. Стычинский, ойлау және сөйлеу мәселелері бойынша бірқатар теоретикалық мақалалардың авторы бола отырып (тіл мен сөйлеудің арақатынасы, іштей сөйлеу және ойлау операциялары туралы, олардың байланысы жайлы), ойлау мен сөйлеу секілді процестердің диалектикалық байланысын ашады.

Василий Яковлевич Струминскийдің (1880–1967) өмірі Қазақстанмен байланысты болды, КСРО ПҒА корреспондент-мүшесі, педагогика тарихы саласындағы еңбектерімен танылған. Ол Қазан революциясына дейін Орынбор қаласында өзінің педагогикалық қызметін бастап және де сол уақытта Орынбор мұрағаттық комиссиясында ғылыми жұмыспен айналысқан. Кейіннен Струминский Орынбор губерниясының мұғалімдер конференциялары мен съездерінде сөйлеген сөздері мен баяндамаларында жаңа кеңес мектебінің құрылуына көп күш жұмсайды. Қазақстандағы халыққа білім беру институтын құруға қатысады. В.Я.Струминский аталған институттың бірінші ректоры бола отырып, жергілікті ұлт өкілдерінен мұғалім кадрларды дайындауға бүкіл жанын салады. Ол жаңадан құрылған Казнаркомпростың өтініші бойынша бірқатар құнды әдістемелік нұсқаулар әзірлейді, олар сол кезде қазақтың оқу-ағарту қайраткерлерінің еңбек мектептеріне арналған бағдарламалар мен оқу жоспарларын құрастыру үшін үлкен көмек болған [1, 148-149].

В.Я. Струминский Қазақстанда алғаш рет шығарылған "Психология" атты кітаптың авторы. Онда ол маркстік негізде құрылған жаңа психология қандай болатынын жазады. Корниловтың кейінірек айтылған марксизм психологиясын қайта құру қажеттілігі туралы идеясын болжаған, бірақ ол эмпирикалық психологиядан алшақтай алмады. Бұл туралы 1926 жылы К.Н. Корнилов былай деп жазды: " В. Струминскийдің («Психология») кітабында бүкіл сөзіндегі дұрыс ұстанымдарының бірі – диалектиканың қағидалары (принциптері) субъективті психологиядан емес, адам мінез-құлық психологиясынан алынған фактілер бойынша зерттелуі қажет". В. Струминскийдің кітабы жөнінде және оның жасаған елеулі әдіснамалық қателіктері туралы «Под знаменем марксизма» журналында жазылды.

В.Я. Струминскийдің Орынбор қаласында педагогикалық психологияға қатысты келесі еңбектері шығады: «Опыт словаря к жаргону оренбургского школьника I ступени», «Основные проблемы в работе школы II ступени (1926), «Настольная книга для работников просвещения трудовой школы» (1922–1923). Онда В.Л. Струминский кеңестік педагогикалық психология мәселелеріне қатысты дұрыс позицияларды білдірді. Алайда, В.Я. Струминскийдің «Психология» кітабындағы әдістемелік қателіктері, оның сол кезеңдегі барлық жұмыстарының мәнін төмендете алмайды. Оның жасаған қателіктері іс жүзінде көптеген кеңес психологтарының (К.Н. Корнилов, П.П. Блонский, А.Б. Залкинд және т.б.) қателіктерінен ерекшеленбейді, олар психологияны қайта жазу үшін, марксисттік әдіснаманы дұрыс келтіре алмаған болатын [3, 146].

Ғалымның педагогикалық психология мәселелеріне арналған басқа жұмыстарында да қызықты ойлар орын алады. В.Я. Струминский психологияны жаңа марксистік негізде қалпына келтіруге шын жүректен талпынды және бұл оның үлкен жетістігі болды.

Қорыта келгенде, жоғарыда аталған ғалымдардың (А.П. Нечаев, И.Л. Стычинский, В.Я. Струминский) отандық психология ғылымының дамуына қосқан үлесі мен ұлттық кадрларды дайындаудағы әрекеттері орасан зор.

Әдебиеттер

1. Жарикбаев К.Б. Психологическая наука Казахстана в XX веке. – Алматы: Эверо, 2006. – 429 с.
2. Акажанова А.Т. Возрастная и педагогическая психология Казахстана. – Алматы: Альманахъ, 2022. – 246 с.
3. Акажанова А.Т., Ж. Түрікпенұлы. Психология тарихы: Оқулық. – Алматы: NURPRESS, 2019. – 292 б.

СОВРЕМЕННАЯ ЗАРУБЕЖНАЯ ПСИХОЛОГИЯ ГОЛЬФА: СИСТЕМНЫЙ ПОДХОД ГАНЗЕНА И ЕГО ПРИМЕНЕНИЕ

Покровская А.В. [1], **Рогалева Л. Н.** [1], **Ким А. М.** [2]
[1]Уральский Федеральный университет имени первого Президента России Б.Н. Ельцина, Екатиринбург, Россия
[2]Казахский национальный университет имени аль-Фараби Алматы, Казахстан

Мақала кез келген жүйені өзара байланысты төрт категория арқылы қарастыратын Ганзеннің жүйелік көзқарас призмасы арқылы шетелдік гольф психологиясы саласындағы заманауи зерттеулерді талдауға арналған: уақыт, кеңістік, энергия және ақпарат. Мақалада бұл категорияларды жаттығудың техникалық, физикалық және психологиялық аспектілерін біріктіре отырып, гольф ойыншыларының нәтижелерін түсіну және жақсарту үшін қалай қолдануға болатыны көрсетілген. Визуализация, өзін-өзі гипноз, қоршаған ортаның рөлі және эмоционалды басқару сияқты гольфте табыстың негізгі факторларын құрылымдауға мүмкіндік беретін тәсілдің жаңалығына ерекше назар аударылады. Мақалада жаттықтырушылар мен ойыншыларға практикалық ұсыныстар ұсынып, спортшыларды дайындауға кешенді көзқарастың маңыздылығына баса назар аударылады. Үлес қазіргі заманғы ғылыми деректерді жүйелі әдіснамамен біріктіруде жатыр, бұл гольф бойынша тиімді оқыту бағдарламаларын және психологиялық қолдау көрсетуді дамытудың жаңа перспективаларын ашады.

Түйін сөздер: *спорт психологиясы, гольф, жүйелік тәсіл, психикалық дайындық, психологиялық тұрақтылық.*

Статья посвящена анализу современных исследований в области зарубежной психологии гольфа через призму системного подхода В.А. Ганзена, который рассматривает любую систему через четыре взаимосвязанные категории: время, пространство, энергия и информация. В статье демонстрируется, как эти категории могут быть применены для понимания и улучшения результатов гольфистов, объединяя технические, физические и психологические аспекты подготовки. Особое внимание уделяется новизне подхода, который позволяет структурировать ключевые факторы успеха в гольфе, такие как визуализация, самовнушение, роль окружения и управление эмоциями. Статья подчеркивает важность комплексного подхода к подготовке спортсменов, предлагая практические рекомендации для тренеров и игроков. Вклад заключается в интеграции современных научных данных с системной методологией, что открывает новые перспективы для разработки эффективных программ тренировок и психологической поддержки в гольфе.

Ключевые слова: *психология спорта, гольф, системный подход, ментальная подготовка, психологическая устойчивость.*

The article is devoted to the analysis of modern research in the field of foreign golf psychology through the prism of the systemic approach of V.A. Ganzen, who considers any system through four interrelated categories: time, space, energy and information. The article demonstrates how these categories can be applied to understand and improve the results of golfers, combining technical, physical and psychological aspects of training. Particular attention is paid to the novelty of the approach, which allows structuring the key factors of success in golf, such as visualization, self-hypnosis, the role of the environment and emotional management. The article emphasizes the importance of an integrated approach to training athletes, offering practical recommendations for coaches and players. The contribution lies in the integration of modern scientific data with a systemic methodology, which opens up new prospects for the development of effective training programs and psychological support in golf.

Keywords*: sports psychology, golf, systemic approach, mental preparation, psychological stability.*

Введение. Гольф, как вид спорта, требует не только высокого уровня физической и технической подготовки, но и значительных психологических усилий. Успех в гольфе зависит от множества факторов, включая точность ударов, стратегическое мышление, эмоциональную устойчивость и способность адаптироваться к изменяющимся условиям на поле. В последние

годы зарубежная психология гольфа активно развивается, предлагая новые подходы к пониманию и улучшению результатов игроков. Однако, несмотря на множество исследований, посвященных отдельным аспектам игры, таких как техническая подготовка, ментальная устойчивость или роль окружения, остается актуальной задача интеграции этих знаний в единую систему.

Системный подход, предложенный Владимиром Ганзеном, предоставляет уникальную возможность структурировать ключевые аспекты подготовки и выступлений гольфистов. Этот подход рассматривает любую систему через четыре взаимосвязанные категории: время, пространство, энергия и информация. В контексте гольфа это позволяет не только анализировать отдельные элементы игры, но и понимать, как они взаимодействуют друг с другом, создавая целостную картину успеха.

Цель данной статьи — проанализировать современные исследования в области психологии гольфа через призму системного подхода Ганзена и показать, как эти категории могут быть применены для улучшения результатов гольфистов. Мы рассмотрим ключевые аспекты, такие как техническая подготовка, ментальная устойчивость, визуализация и роль окружения, и покажем, как они связаны с категориями времени, пространства, энергии и информации.

Актуальность исследования заключается в необходимости комплексного подхода к подготовке гольфистов, который учитывает не только физические и технические, но и психологические аспекты игры. Использование системного подхода позволяет не только улучшить индивидуальные результаты, но и разработать эффективные программы тренировок и психологической поддержки, что делает его ценным инструментом для тренеров и спортсменов.

В статье будут рассмотрены конкретные примеры, иллюстрирующие влияние каждой из категорий системного подхода на профессиональное развитие гольфистов. Это позволит не только глубже понять механизмы успеха в гольфе, но и предложить практические рекомендации для улучшения результатов. Таким образом, статья вносит вклад в развитие современной психологии гольфа, предлагая новый взгляд на подготовку спортсменов через призму системного подхода Ганзена.

Системный подход Ганзена в психологии. Системный подход, предложенный Владимиром Ганзеном, предполагает рассмотрение любой системы через четыре взаимосвязанные категории: время, пространство, энергия и информация. Применительно к психологии гольфа это позволяет структурировать ключевые аспекты подготовки и выступлений спортсменов.

1. **Время.** Время в гольфе играет ключевую роль как на уровне тренировок, так и во время соревнований. Исследование «Key factors promoting professional development in golf» подчеркивает важность постоянной практики и накопления опыта. Гольфисты, которые регулярно участвуют в соревнованиях и уделяют время анализу своей игры, демонстрируют более высокие результаты.

Пример: Профессиональный гольфист, который ежедневно уделяет 2 часа технической подготовке и 1 час ментальной тренировке, показывает стабильный прогресс. Это иллюстрирует, как распределение времени между различными аспектами подготовки (техническим, физическим и психологическим) влияет на общий результат.

2. **Пространство.** Пространство в гольфе связано как с физическим окружением (поле для гольфа, условия игры), так и с ментальным пространством (концентрация, фокус). Исследование «Visualisation Techniques in Sport – The Mental Road Map for Success» показывает, что визуализация помогает игрокам «освоить» пространство поля, мысленно проигрывая различные сценарии.

Пример: Гольфист, который перед каждым ударом визуализирует траекторию мяча и его приземление, лучше адаптируется к изменяющимся условиям на поле. Это демонстрирует, как ментальное освоение пространства улучшает техническую точность и стратегическое мышление.

3. **Энергия.** Энергия в гольфе включает как физическую энергию (выносливость, сила), так и психологическую (мотивация, уверенность). Исследование «The Effects of Instructional and Motivational Self-Talk on Self-Efficacy and Performance in Golf Players» показывает, что мотивационное самовнушение помогает игрокам сохранять энергию и справляться со стрессом.

Пример: Гольфист, который использует мотивационные фразы, такие как «Ты можешь это сделать», демонстрирует более высокий уровень уверенности и лучше справляется с давлением во время соревнований. Это подчеркивает, как управление психологической энергией влияет на общую производительность.

4. **Информация.** Информация в гольфе включает знания о технике, стратегии и психологических приемах. Исследование «Functions of Mental Imagery in Expert Golfers» показывает, что профессиональные гольфисты активно используют мысленные образы для улучшения техники и стратегии. Также исследование «More than carrying a bag? The role of the caddie in facilitating a golfer's psychological performance» объясняет, как кэдди предоставляют игрокам стратегическую информацию и эмоциональную поддержку.

Пример: Гольфист, который анализирует свои прошлые игры и использует визуализацию для планирования будущих выступлений, демонстрирует более высокий уровень мастерства. Это иллюстрирует, как обработка и использование информации способствуют профессиональному развитию.

Заключение

Современная зарубежная психология гольфа предлагает множество инструментов для улучшения результатов спортсменов. Использование системного подхода Ганзена позволяет структурировать эти инструменты и понять, как время, пространство, энергия и информация взаимодействуют друг с другом. Это открывает новые возможности для разработки комплексных программ подготовки, которые учитывают все аспекты игры в гольф.

Литература

1. Ганзен В. А. Системные описания в психологии. - Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1984. - 176 с.
2. Roos S.J.,Kruger A.,Jooste J. Key factors promoting professional development in golf: a mixed-studies systematic review.//Cogent Social Sciences,10:12417046.
3. Linnér L. THE EFFECTS OF INSTRUCTIONAL AND MOTIVATIONAL SELF-TALK ON SELF-EFFICACY AND PERFORMANCE IN GOLF PLAYERS / Linnér L. [Электронный ресурс] // DiVA Portal: [сайт]. — URL: https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:399609/FULLTEXT01.pdf (дата обращения: 07.02.2025).
4. Predoiu R.,Predoiu A.Mitrache G., Firanescu M.,Cosma G.,Dinuta G.,Bukuroiu R.A.Visualisation Techniques in Sport – The Mental Road Map for Success. //Physical Education, Sport and Kinetotherapy Journal, vol.59,Issue 3,245-256.
5. Bernier, M., Fournier, J. F. Functions of Mental Imagery in Expert Golfers / M. Bernier, J. F. Fournier // Psychology of Sport and Exercise,2010,11(6),444-452.
6. More than carrying a bag? The role of the caddie in facilitating a golfer's psychological performance. 2021, APA,DOI: 10.1037/spy0000271. (дата обращения: 07.02.2025).
7. Bum C.-H.,Shin S.H.The Relationships between Coaches' Leadership Styles, Competitive State Anxiety, and Golf Performance in Korean Junior Golfers.//Sport Science Review,vol XXIV,no 5-6,2015,371-386.

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Алимкулова Ж.Ж.
Казахский национальный университет им. аль-Фараби
Алматы, Казахстан

Қазақстанның жоғары білім беру жүйесі цифрландыру, академиялық мобильдік, автономияның кеңеюі және тәжірибеге бағытталған оқыту арқылы жаңғыруда. Реформалар интернационализация, бәсекеге қабілеттілік және ғылыми зерттеулерді дамытуға ықпал етеді. Нәтиже тұрақты даму кепілі.
Түйін сөздер: *Цифрландыру, академиялық мобильдік, автономия, тәжірибеге бағытталған оқыту, ғылыми зерттеулер*

Система высшего образования Казахстана претерпевает динамичную модернизацию посредством цифровизации, академической мобильности, расширения автономии и практико-ориентированного обучения. Реформы способствуют интернационализации, повышению конкурентоспособности и развитию научных исследований. Эффективная реализация реформ укрепляет будущее.
Ключевые слова*: Цифровизация, академическая мобильность, автономия, практико-ориентированное обучение, научные исследования*

Kazakhstan's higher education system is undergoing transformation through digitalization, academic mobility, expanded autonomy, and practice-oriented training. Reforms promote internationalization, competitiveness, and research development, ensuring a sustainable future for the nation.
Keywords: *Digitalization, Academic Mobility, Autonomy, Practice-Oriented Training, Research Development*

Введение. Высшее образование играет ключевую роль в развитии общества и экономики страны, обеспечивая подготовку квалифицированных специалистов и развитие научных исследований. В условиях глобализации и цифровой трансформации система высшего образования Казахстана переживает значительные изменения. В последние десятилетия были внедрены новые модели управления, цифровые технологии и программы академической мобильности. Настоящее исследование направлено на выявление основных тенденций развития высшего образования в Казахстане, анализ текущего состояния и оценку эффективности проведенных реформ [1].

Основная часть. Основные этапы развития высшего образования. Реформирование системы высшего образования в Казахстане можно разделить на несколько этапов:

-1991-1994 гг. – создание законодательной базы и нормативных актов;

-1995-1998 гг. – модернизация образовательных программ и адаптация их к международным стандартам;

-1999-2000 гг. – децентрализация управления и расширение экономических свобод университетов;

-2001 – настоящее время – стратегическое развитие высшего образования, направленное на его интернационализацию, цифровизацию и повышение конкурентоспособности (Отчет для ЮНЕСКО).

На каждом из этих этапов были введены значительные изменения, способствующие модернизации образовательной системы страны.

Современные тенденции. Цифровизация образовательного процесса. Введение цифровых технологий стало одной из ключевых реформ в казахстанских вузах. Согласно результатам исследования, проведенного среди студентов и преподавателей трех крупных университетов Казахстана (КазНУ, Назарбаев Университет и ЕНУ), 76% студентов считают, что онлайн-курсы и дистанционные программы улучшают доступность образования. Однако 40% преподавателей отметили, что внедрение цифровых технологий требует дополнительной подготовки и адаптации учебных программ [2].

Академическая мобильность. В рамках Болонского процесса и программ, таких как *Erasmus+* и *Болашак*, казахстанские студенты и преподаватели получили возможность

обучаться и стажироваться за рубежом. Данные Министерства образования и науки Казахстана показывают, что количество студентов, обучающихся за границей по международным программам, увеличилось на 25% за последние 5 лет. Это свидетельствует о растущем интересе к международному образованию и интеграции страны в мировую образовательную систему.

Автономия вузов. Начиная с 2018 года, казахстанские университеты получили большую академическую и финансовую самостоятельность. Исследование, проведенное среди руководителей 20 университетов, показало, что 82% респондентов считают автономию важным шагом для повышения конкурентоспособности вузов, однако некоторые университеты испытывают сложности с переходом на новый формат управления из-за нехватки административных ресурсов [3].

Практико-ориентированное обучение. Современный рынок труда предъявляет новые требования к выпускникам. Анализ данных от Ассоциации работодателей Казахстана показал, что 70% работодателей предпочитают выпускников, имеющих практический опыт работы во время обучения. В связи с этим казахстанские вузы активно внедряют дуальные образовательные программы, сотрудничая с промышленными предприятиями и IT-компаниями.

Развитие научных исследований. Количество научных публикаций казахстанских ученых в международных журналах, индексируемых в *Scopus* и *Web of Science*, выросло на 35% за последние 10 лет. Однако, согласно опросу среди научных сотрудников, 54% исследователей сталкиваются с нехваткой финансирования для проведения прикладных исследований, что остается важной проблемой для развития науки в стране [4].

Анализ современных тенденций высшего образования в Казахстане позволил выявить несколько ключевых результатов:

1. Цифровизация образования улучшает доступность, но требует адаптации со стороны преподавателей и студентов.
2. Академическая мобильность растет, что способствует интернационализации образования.
3. Автономия вузов повышает их конкурентоспособность, но требует улучшения системы управления.
4. Практико-ориентированные программы способствуют лучшему трудоустройству выпускников.
5. Научная деятельность активно развивается, но нуждается в дополнительной финансовой поддержке.

Заключение. Система высшего образования в Казахстане находится в процессе динамичной модернизации. Внедрение цифровых технологий, развитие академической мобильности, расширение автономии вузов и усиление научно-исследовательской деятельности являются основными направлениями реформ. Однако остаются вызовы, требующие внимания: необходимость повышения квалификации преподавателей для работы в цифровой среде, совершенствование системы управления автономными вузами и увеличение финансирования научных исследований.

Результаты исследования показывают, что Казахстан движется в направлении создания конкурентоспособной системы высшего образования, интегрированной в мировое образовательное пространство. Однако для дальнейшего развития необходимо продолжить реализацию реформ, ориентированных на современные требования глобального рынка труда и науки.

Литература

1. Государственная программа развития образования в Республике Казахстан на 2005-2010 годы. - Астана, 2004.

2. Гуревич А. Я. Системные реформы высшего образования в Казахстане: исторические уроки в свете мирового опыта. - Алматы, 1999.

3. Жакенова К. А. Реформа системы высшего образования в Республике Казахстан // Вестник КазНУ. Серия

психологии и социологии. – Алматы, 2002. - № 1 (8). - С. 109-117.
4. Концепция развития образования в Республике Казахстан до 2015 года // Вестник образования и науки. - Алматы, 2004. - № 1. - С. 34-48.
5. Шекербекова Л. К. Стратегические направления реформирования образования в Республики Казахстан // Вестник университета «Кайнар». - 2006. - № 1/1. - С. 38-44.

АДАПТАЦИЯ И ПЕРЕВОД ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ТЕСТОВ: МИРОВАЯ ПРАКТИКА И ПЕРСПЕКТИВЫ ПРИМЕНЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ

Аймаганбетова О.Х., Сариева Э.М.
Казахский национальный университет им.аль-Фараби
Алматы, Казахстан

Психологиялық тесттерді бейімдеу және аудару – оларды көпмәдениетті ортада табысты қолданудың маңызды кезеңдері. Бұл мақалада тесттерді халықаралық деңгейде бейімдеудің негізгі аспектілері қарастырылып, әртүрлі елдерде жүргізілген зерттеулерден алынған мысалдар келтіріледі. Сонымен қатар, Қазақстан контексінде осы үдерістің маңыздылығы атап өтіледі. Лингвистикалық, мәдени және психометриялық аспектілерге, сондай-ақ тесттерді мәдени және тілдік ерекшеліктерді ескере отырып локализациялауға ерекше назар аударылады. Қазақстандағы психологиялық тесттерді бейімдеу бойынша диагностикалық дәлдік пен нәтижелерді әділ түсіндіруді жақсарту мақсатында ұсыныстар берілген.
***Түйін сөздер**: тесттерді бейімдеу, психологиялық диагностика, жергілікті нормативтер, кросс-мәдени психометрия, Қазақстан*

Адаптация и перевод психологических тестов являются важнейшими этапами их успешного применения в мультикультурной среде. В данной статье рассматриваются основные аспекты адаптации тестов на международном уровне, включая примеры из исследований в разных странах, и подчеркивается значимость этих процессов в контексте Казахстана. Особое внимание уделено лингвистическим, культурным и психометрическим аспектам адаптации, а также локализации тестов с учетом культурных и языковых особенностей. Представлены рекомендации по адаптации психологических тестов в Казахстане с целью повышения их диагностической точности и справедливости интерпретации результатов.
***Ключевые слова**: адаптация тестов, психологическая диагностика, локальные нормативы, кросс-культурная психометрия, Казахстан*

Adaptation and translation of psychological tests are crucial stages for their successful application in a multicultural environment. This article examines the key aspects of test adaptation at the international level, including examples from studies conducted in different countries, and highlights the importance of these processes in the context of Kazakhstan. Special attention is given to linguistic, cultural, and psychometric aspects of adaptation, as well as the localization of tests considering cultural and linguistic characteristics. Recommendations are provided for adapting psychological tests in Kazakhstan to improve their diagnostic accuracy and fairness in result interpretation.
***Keywords:** test adaptation, psychological assessment, local norms, cross-cultural psychometrics, Kazakhstan.*

Введение

Эффективное использование психологических тестов в международном контексте требует их адаптации, поскольку большинство стандартных тестов разрабатываются в странах с западной культурой, таких как США, Канада, Великобритания или Германия. Эти страны обладают устоявшимися системами психологической диагностики, однако их тесты изначально создаются с учетом специфики западных обществ. При прямом переводе и применении таких инструментов в других странах без адаптации могут возникать существенные искажения результатов, приводящие к ошибкам в диагностике [1]. Научные исследования подтверждают, что тесты, разработанные в одной культурной среде, могут не учитывать когнитивные, языковые и социальные особенности другой среды. Например, шкалы оценки депрессии в западных странах часто акцентируют внимание на эмоциональных аспектах, таких как чувство вины или сниженное настроение, в то время как в азиатских и восточных культурах депрессия чаще проявляется через соматические симптомы, такие как усталость или головная боль [2]. Это показывает, что без соответствующей адаптации диагностические инструменты могут не отражать истинную картину психического состояния

испытуемых. Казахстан представляет собой государство с богатым этнокультурным разнообразием, где исторически сложилось сосуществование различных языков и культурных традиций. В стране официальными являются казахский и русский языки, что создает дополнительные трудности при использовании международных тестов. Без адаптации диагностических инструментов возможно искажение интерпретации результатов, что может негативно сказаться на точности диагностики и эффективности психологического консультирования [3]. В данной работе рассматриваются существующие подходы к адаптации тестов, анализируются международные примеры успешной локализации диагностических инструментов и предлагаются возможные пути адаптации психологических тестов для Казахстана с целью повышения их диагностической точности и научной обоснованности.

Методология адаптации тестов: мировой опыт

1. Лингвистическая адаптация

Лингвистическая адаптация представляет собой один из ключевых этапов процесса перевода и локализации психологических тестов. Этот процесс включает не только дословный перевод вопросов и инструкций, но и учет культурных различий в значении отдельных слов и выражений. Ошибки, допущенные на этом этапе, могут существенно повлиять на точность диагностики и интерпретации результатов тестирования. Метод обратного перевода (back translation) является наиболее распространенным инструментом для обеспечения семантической эквивалентности переведенного теста [4]. Суть метода заключается в том, что тест сначала переводится с исходного языка на целевой, а затем другой специалист, не знакомый с оригинальным вариантом, переводит его обратно. Сравнение оригинального и обратного переводов позволяет выявить семантические расхождения и минимизировать смысловые потери. В качестве примера можно привести адаптацию шведской версии Patient Health Questionnaire (PHQ-9), в ходе которой были выявлены значительные различия в восприятии эмоционально окрашенных терминов. В результате локальной коррекции и дополнений валидность теста была значительно улучшена, что позволило повысить его диагностическую точность [5].

2. Культурная апробация

Культурная апробация является неотъемлемым этапом адаптации психологических тестов, поскольку она позволяет выявить особенности восприятия тестовых стимулов в целевой культурной среде. Тестирование переведенного материала на репрезентативной выборке целевой аудитории позволяет определить, насколько корректно участники интерпретируют вопросы и шкалы теста. Исследование Laher (2024), посвященное адаптации опросника депрессии Бека в Южной Африке, показало, что западная версия теста недооценивала значение соматических симптомов (например, болей в теле), которые являются важными индикаторами депрессии в данном культурном контексте [6]. Это подчеркивает необходимость проведения культурной апробации для точной адаптации диагностических инструментов.

3. Психометрическая проверка надежности и валидности

Адаптированный тест должен пройти тщательную психометрическую проверку, включающую оценку его надежности (стабильность результатов при повторных измерениях) и валидности (способность теста измерять именно тот психологический конструкт, для которого он предназначен). Исследование Dandachi-FitzGerald et al. (2025) показало, что отсутствие психометрической проверки приводит к снижению диагностической точности и увеличивает вероятность ложноположительных и ложноотрицательных результатов [7]. В ходе адаптации тестов в Казахстане необходимо проведение статистического анализа факторов надежности и валидности с целью устранения возможных искажений.

Казахстанский контекст: проблемы и перспективы

Казахстан представляет собой уникальную среду для адаптации психологических тестов, поскольку в стране используются сразу два официальных языка – казахский и русский. Это требует особого внимания к языковым различиям при переводе диагностических инструментов [8]. Исследования показывают, что идиоматические выражения, используемые

в одном языке, могут не иметь точных аналогов в другом, что может повлиять на интерпретацию тестовых заданий. Например, понятие «самопринятие» в русском языке имеет более индивидуализированный смысл, тогда как в казахском языке оно чаще связано с общественным контекстом [9].

Казахстанская культура акцентирует внимание на семейных и коллективных нормах, что влияет на восприятие психологических характеристик, таких как уровень уверенности в себе или склонность к индивидуализму. Например, оценочные шкалы тревожности, разработанные в западных странах, могут давать завышенные показатели среди казахстанских респондентов из-за особенностей выражения эмоций и социальных ожиданий [10].

Для успешной адаптации психологических тестов в Казахстане необходимо учитывать несколько ключевых аспектов:

1. Формирование мультидисциплинарных команд. Процесс адаптации тестов должен включать участие специалистов из различных областей: лингвистов, психологов, психометристов и культурологов. Такой подход обеспечит комплексный анализ и снижение вероятности ошибок при переводе.
2. Проведение пилотных исследований. Перед массовым внедрением тестов важно проводить их апробацию на репрезентативных выборках, что позволит выявить потенциальные недочеты и своевременно их устранить [10].
3. Анализ психометрических характеристик. Регулярный анализ показателей надежности и валидности тестов позволит повысить точность диагностики и снизить риск ошибок. Для этого необходимо использовать современные методы статистического анализа, такие как факторный анализ и тестирование внутренней согласованности шкал. Ниже представлена таблица последних исследований в области адаптации психологических тестов и основные выводы.

Приведем примеры в таблице об успешной адаптации тестов в мире.

Таблица – Ключевые примеры успешной адаптации тестов

Исследование	Тест	Страна	Основные выводы
Badinlou, F., Johansson, M. (2025)	PHQ-9	Швеция	Перевод и локализация улучшили чувствительность теста к локальному контексту
Laher, S. (2024)	Опросник депрессии Бека	Южная Африка	Добавление соматических шкал повысило точность диагностики депрессии
Alanzi, M., Alanazi, M. (2024)	CANHELP Lite	Ближний Восток	Учет семейных факторов улучшил восприятие результатов опроса
Geisinger, K.F. & Lambert, M.C. (2024)	Личностные тесты	Разные страны	Создание локальных нормативов предотвращает культурные искажения результатов

Заключение

Адаптация психологических тестов является критически важным этапом их внедрения в новые культурные контексты, поскольку без тщательной локализации и проверки тестовые инструменты могут давать искаженные результаты, снижая их диагностическую точность и научную ценность. В последние десятилетия международные исследования подтверждают, что адаптация тестов должна включать не только перевод, но и всестороннюю психометрическую проверку, культурную апробацию и учет языковых особенностей целевой аудитории. Для Казахстана, как многоязычной и многокультурной страны, процесс адаптации психологических тестов имеет стратегическое значение. Русский и казахский языки обладают различными семантическими и грамматическими структурами, что может приводить к

расхождениям в интерпретации тестовых заданий. Кроме того, культурные нормы и социальные ожидания в казахстанском обществе могут оказывать влияние на результаты тестирования, особенно в области диагностики личностных черт и эмоциональных состояний. Например, в коллективистских культурах, подобных казахстанской, самооценка и выражение эмоций часто зависят от социального контекста, что требует адаптации шкал, измеряющих самоэффективность, тревожность или депрессивные симптомы. Внедрение локальных нормативов и масштабных исследований позволит обеспечить объективность и достоверность диагностики, минимизировать ошибки, связанные с культурными и языковыми различиями, а также повысить качество психологического консультирования, клинической диагностики и образовательных тестов. Для этого необходимо формирование междисциплинарных исследовательских групп, включающих психологов, лингвистов, специалистов по психометрии и культурологов. Дальнейшие шаги в этом направлении должны включать создание национальных стандартов адаптации тестов, разработку двуязычных инструментов диагностики и их валидацию на казахстанских выборках. Только такой комплексный подход обеспечит научную обоснованность и практическую применимость тестов в психологической практике страны.

Литература

1. Badinlou, F., Johansson, M. (2025). Psychometric properties of the Swedish version of the Patient Health Questionnaire-9: an investigation using Rasch analysis and confirmatory factor analysis. BMC Psychiatry, 25, 36.
2. Laher, S. (2024). Assessment futures: Reflections on the next decade of psychological assessment in South Africa. African Journal of Psychological Assessment, 6(0), a166.
3. Dandachi-FitzGerald, B., et al. (2025). International perspectives on adapting psychological tests: Challenges and recommendations. International Journal of Testing, 25(1), 1-15.
4. Alanzi, M., Alanazi, M. (2024). Cultural adaptation of the CANHELP Lite questionnaire for use in Middle Eastern populations. Palliative & Supportive Care, 22(3), 345-352.
5. Geisinger, K.F., Lambert, M.C. (2024). Establishing local norms to prevent cultural bias in personality assessments. Journal of Cross-Cultural Psychology, 55(4), 567-580.
6. Ермолова, Е.О., Родионова, А.А. (2024). Психометрический анализ опросника личностных черт: кросс-культурное исследование. Вопросы психологии, 70(2), 45-58.
7. Cheung, F.M., et al. (1999). The Chinese MMPI-2: Research and applications. Psychological Assessment, 11(3), 235-244.
8. Глебко, Н., Косова, Е. (2024). Адаптация шкалы удобства использования (SUS) для русскоязычных пользователей. Психологическая наука и образование, 29(1), 112-125.
9. Torres-Mendoza, B.M., et al. (2024). Validation of the Spanish version of the Compassion Fatigue Scale among healthcare professionals. International Journal of Nursing Studies, 135, 104356.
10. Rebustini, F., et al. (2024). Psychometric evaluation of the Italian version of the CANHELP Lite questionnaire in palliative care settings. BMC Palliative Care, 23, 78.

СТРЕССТІҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МИГРАНТ ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ БЕЙІМДЕЛУІНЕ ӘСЕРІ

Бердібаева С.Қ.[1], Мүлік Б.[1], Айткулова Ж.Б.[2]
[1]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
[2]Т. Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық Өнер Академиясы
Алматы, Қазақстан

Мақалада Қазақстандағы мигрант жасөспірімдердің әлеуметтік-психологиялық бейімделуіне стресстің әсері қарастырылған. Бұл мақалада мигрант жасөспірімдердің бейімделуіне стресс әсерінің негізгі аспектілері қарастырылған, сонымен қатар олардың қоғамға интеграциясын жақсарту бойынша ұсыныстар берілген.
Түйін сөздер: *стресс, бейімделу, жасөспірім, миграция.*

В статье рассматривается влияние стресса на социально-психологическую адаптацию подростков-мигрантов в Казахстане. В данной статье показаны основные аспекты влияния стресса на адаптацию подростков-мигрантов, а также предлагаются предложения по улучшению их интеграции в общество.
Ключевые слова: *стресс, адаптация, подростковый возраст, миграция.*

The article examines the influence of stress on the socio-psychological adaptation of migrant teenagers in Kazakhstan. This article examines the main aspects of the influence of stress on the adaptation of migrant teenagers, and also offers suggestions for improving their integration into society.

Keywords: *stress, adaptation, adolescence, migration.*

Кіріспе

Қазіргі жағдайда миграция процестері Қазақстанның әлеуметтік-мәдени және демографиялық құрылымын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Жаһандану және көші-қон процестерінің өсуі жағдайында мигрант жасөспірімдердің әлеуметтік-психологиялық бейімделуі қазіргі қоғамның өзекті мәселелерінің біріне айналуда. Қазақстан көпұлтты мемлекет болғандықтан, түрлі мәдениет өкілдеріне, соның ішінде Қытайдан келген қандастарымызға деген қажеттілікке тап болып отыр. Жеткіншектердің стресс деңгейіне және бейімделуіне әсер ететін факторларды зерттеу өте өзекті, өйткені дәл осы жаста негізгі әлеуметтік және тұлғалық қасиеттер қалыптасады. Қазақстандағы иммигрант жасөспірімдерді бейімдеу бойынша арнайы шараларды зерттеу негізгі кедергілерді анықтауға және қолдау көрсетуге мүмкіндік береді [1]. Бұл келісімдер олардың өмір сүру сапасын ғана емес, сонымен бірге елдегі бірлік қағидатын құрметтейді, бұл тақырыпты ғылымда да, өндірісте де жаңашыл етеді.

Зерттеудің өзектілігі Қазақстанның бірегей мәдени және контекстін ескеру қажеттілігін де талап етті. Қытайдан тарихи отанына оралған қандастар жаңа әлеуметтік-мәдени ортаға интеграциялану және этникалық бірегейлігін сақтауға байланысты қиындықтарға кезігуде. Жеткіншектер ең осал топ ретінде ерекше назар аударуды қажет етеді, өйткені бейімделуден туындаған стресс олардың психикалық денсаулығына теріс әсер етуі мүмкін.

Қазіргі жағдайда миграция процестері Қазақстанның әлеуметтік-мәдени және демографиялық құрылымын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Мигранттар арасындағы ерекше топ – тарихи отанына шетелден, оның ішінде Қытайдан оралған қандастар. Олардың жаңа әлеуметтік ортаға енуі көптеген қиындықтармен, әсіресе тұлға дамуының қиын кезеңінде тұрған жасөспірімдер үшін жүреді.

Жеткіншектік кезең жоғары эмоционалдық осалдықпен, әлеуметтік рөлдердің өзгеруі және өзін-өзі растауға ұмтылумен сипатталады. Миграция жағдайында жасөспірімдер аккультурациялық стресс, тілдік кедергілер, кемсітушілік, жаңа нормалар мен ережелерге бейімделу қажеттілігі сияқты қосымша стресстерге тап болады. Бұл факторлар олардың әлеуметтік-психологиялық жағдайына айтарлықтай әсер етіп, интеграция процесін баяулатуы мүмкін. Мигрант жасөспірімдердің бейімделу контекстіндегі күйзеліс сипаттамаларын зерттеу мемлекеттің қандастарды қоғамға табысты интеграциялау жөніндегі стратегиялық мақсатын ескере отырып, Қазақстан үшін ерекше өзекті болып табылады.

Негізгі бөлім. Қазіргі әлемде стресс құбылысы өзекті. Біздің әрқайсымыз өмірімізде белгілі бір стресстік жағдайларды бастан өткереміз. Қазір бұл ғылыми термин бірнеше ондаған жылдарға қарағанда жиі естіледі. Шынында да, стресс - бұл ағзадағы ең күшті шиеленіс, сонымен қатар соматикалық және психологиялық сияқты көптеген аурулардың себебі болып келеді.

Ғылымда алғаш рет стресс терминін канадалық дәрігер Г. Селе енгізген. Оның стресс теориясына сәйкес, стресс - адамның психикасындағы жүйке жүйесінің оған деген реакциясына үлкен немесе аз сәйкессіздіктен туындаған тұрақты шиеленіс күйі ретінде қарастырылады [2].

Стресс - бұл эмоционалды және физикалық стрессті тудыруы мүмкін сыртқы және ішкі ынталандыруға дененің реакциясы. Көші-қон контекстінде стресстің бірнеше түрі бар:

1. Әлеуметтік стресс – әлеуметтік ортаның өзгеруінен, оқшауланудан және қолдаудың болмауынан туындайды.

2. Мәдени стресс – жаңа мәдениетпен, тілмен, дәстүрмен бетпе-бет келгенде пайда болады.

3. Экономикалық стресс – қаржылық қиындықтармен, жұмыстың жоқтығымен және тұрақсыздықпен байланысты.

4. Аккультурациялық стресс - жаңа әдет-ғұрыптарға, құндылықтарға және нанымдарға тап болған кезде көрінеді [3].

Жасөспірім мәселесі – психологиялық-педагогикалық мәселелердің орталығы. Басты мәселелермен талқыланатын қоғамдық және әлеуметтік маңыздылық әсіресе демократиялы мемлекеттің құрылу кезеңінде айқындала түседі. Мемлекеттің экономикалық жағдайының өршуі, бүкіл әлемге деген көзқарастың жаңашылдыққа көшуі ішкі қиыншылықтар мен конфликтерге алып келеді. Әсіресе бұл кезең өсіп келе жатқан жас ұрпақ үшін өте қиын. Жасөспірімдер арасында нигилизм, агрессия күшеюде. Сонымен қатар ауытқушылықтың жаңа түрлері де пайда болып жатыр. Бұл ауытқушылықтарды түзеуге болады. Ол үшін болып жатқан қоғамдық процестердің мәніне ғана емес, сонымен қатар патологиялық жүріс-тұрыс нормаларын, психологиялық факторларын, жасөспірімдік кезеңдегі психика мен мінез-құлық бұзылыстарының формаларын, «қиын жасөспірім» мәселесінің пайда болу себептерін қарастыру міндетті.

Жасөспірімдік және жастық шақ аса үлкен қауіп тудыратын кезең. Жасөспірімдік кезеңде баланың жыныстық толысуы оның мінез-құлқына әсер етеді. Жыныстық даму кезеңінде бірінші жағдайда эмоционалды көңіл- күй бұзылыстары, екінші жағдайда мінез-құлық бұзылыстары байқалады.

Мигрант жасөспірімдер жиі стресстің барлық түрлерін бір уақытта бастан кешіреді, бұл олардың бейімделуін айтарлықтай қиындатады.

Әлеуметтік-психологиялық бейімделу - бұл индивид жаңа әлеуметтік ортаның нормалары мен құндылықтарын меңгеретін, әлеуметтік байланыстар орнататын және өзінің жеке басын қалыптастыратын процесс. Мигрант жасөспірімдер үшін бұл процесс бірнеше себептерге байланысты әсіресе қиын болуы мүмкін.

Аккультурациялық стресс – адамда жаңа мәдени ортаға бейімделу процесінде пайда болатын психологиялық күйзеліс. Қандас жеткіншектер үшін бұл стресс олардың әлеуметтік және психологиялық бейімделуінің сәттілігін анықтайтын негізгі факторлардың бірі болып табылады. Жеткіншектік кезеңнің өзі тұлғаның қалыптасу кезеңі болып табылады, онда қоршаған ортаның өзгеруі, әдеттегі белсенді шеңбердің жоғалуы, тілдік кедергілер және жаңа нормалар мен құндылықтарды игеру қажеттілігі сияқты қосымша стресс факторлары пайда болады.

Аккультурациялық стресстің себептері:

1. Тілдік кедергілер. Қандас жеткіншектер көбінесе қабылдаушы елдің тілі туған тілінен өзгеше болса, қарым-қатынас жасауда қиындықтарға тап болады. Бұл оқу үдерісін қиындатып қана қоймай, ел ішінде құрылыс мүмкіндіктерін шектейді.

2. Мәдени ерекшеліктер. Дәстүрлердегі, құндылықтардағы және мінез-құлық нормаларындағы айырмашылықтар түсінбеушілік немесе жаттық сезімін тудыруы мүмкін. Жасөспірімдер ата-ана болуды теңестіруге тырысқанда сәйкестік қақтығыстарын бастан кешіруі мүмкін.

3. Әлеуметтік оқшаулану. Жаңа ортада достардың және әлеуметтік байланыстардың болмауы жалғыздық сезімін тудырады және депрессияға әкелуі мүмкін. Мектеп қызметкерлерінің немесе жергілікті қауымдастықтың жеткіліксіз қолдауы одан сайын қиындатады

4. Кемсіту және стигматизация. Қандас жеткіншектер стресстен аулақ болу және жетістікке жету жолы ретінде алдын ала пікірлерге, стереотиптерге немесе тіпті тікелей кемсітушілікке тап болуы мүмкін.

5. Отбасылық мәселелер. Кейбір жағдайларда жолаушылардың ата-аналары да күйзеліске ұшырайды, бұл жасөспірімнің эмоционалдық күйі сияқты көрінеді. Мысалы, қаржылық қиындықтар немесе мәдени үрдістер аясындағы ұрпақтар арасындағы қақтығыстар шиеленісті арттыруы мүмкін [4].

Стресстің көріністері:

Эмоционалды белгілер: мазасыздық, депрессия, тітіркену және көңіл-күйдің өзгеруі.

Когнитивті белгілер: төмен концентрация, ақпаратты есте сақтау проблемалары, оқу

жүктемесінің төмендеуі.

Мінез-құлық белгілері: Қоршаған ортадан оқшаулану, әлеуметтік қарым-қатынастан, жанжалдан аулақ болу.

Физикалық белгілер: бас ауруы, ұйқының бұзылуы, салмақ жоғалту немесе жоғарылау. Жеткіншектік кезеңде тұлғалық және әлеуметтік бірегейлік белсенді түрде көрінеді.

Стресс мигрант жасөспірімдердің бейімделуіне теріс және оң әсер етуі мүмкін:

1. Теріс әсер:

- Психологиялық бұзылулар. Стресстің жоғары деңгейі депрессияға, мазасыздыққа және басқа психикалық бұзылуларға әкелуі мүмкін.
- Әлеуметтік оқшаулану. Стресс жалғыздық сезімін арттыратын әлеуметтік аулақ болуға ықпал етуі мүмкін.
- Оқу үлгерімінің төмендеуі. Эмоциялық күйзеліс жасөспірімдердің оқу іс-әрекетіне кері әсер етуі мүмкін.

2. Жағымды әсер:

- Стресс мотивация ретінде. Кейбір жағдайларда стресс жасөспірімдерді белсенді түрде шешім іздеуге және бейімделуге итермелеуі мүмкін.
- Тұрақтылықты қалыптастыру. Қиын жағдайларды жеңу жеке төзімділік пен күресу дағдыларын дамытуға көмектеседі.

Стресспен күресу қабілеттері:

Әлеуметтік қолдау: Мектептегі және сабақтан тыс іс-шаралар арқылы құрдастарымен байланыс орнату. Мәдени-қоғамдық іс-шараларға қатысу арқылы қандастар мен олардың отбасын қолдау.

Конструктивті копинг-стратегияларына оқыту: Мәселелерді шешу, дамуды басқару және көмек іздеу мүмкіндіктерін дамыту.

Психологиялық көмек: Стресс деңгейін төмендетуге бағытталған жеткіншектерге жеке немесе топтық кеңес беру.

Білім беру бағдарламалары: Тіл курстары, мәдениетаралық қарым-қатынас бағдарламалары, мұғалімдерге жұмыс жасау бойынша тренингтер өткізу.

Интеграциялық әрекеттер: Қандас жеткіншектер беделді тұлғалармен және сезімдермен қарым-қатынас жасай алатын мектеп және қоғамдастық іс-шараларын ұйымдастыру [5].

Мигрант жасөспірімдерге стресстің теріс әсерін азайту және олардың бейімделуін жақсарту үшін келесі ұсыныстарды ұсынуға болады:

1. Қолдау ортасын жасау. Жасөспірімдер үшін қолдау мен түсіністік таба алатын қоғамдастықтар құру маңызды.
2. Тіл үйрету. Тіл үйрену бағдарламалары жасөспірімдерге жаңа мәдениетке оңай араласуға көмектеседі.
3. Психологиялық қолдау. Психикалық денсаулық қызметтеріне қол жеткізу жасөспірімдерге эмоционалдық қиындықтарды жеңуге көмектеседі.
4. Мәдени алмасулар. Мәдени алмасуға ықпал ететін іс-шараларды ұйымдастыру жасөспірімдерге жаңа ортаны жақсырақ түсінуге көмектеседі.

Қорытынды. Әлеуметтік бейімделу үдерісінің басты идеясы – жеке тұлғаның жаңа әлеуметтік ортамен формалды және формалды емес әлеуметтік қатынас барысында ондағы қалыптасқан нормалар мен құндылықтар жүйесін қабылдауы.

Сонымен, адам бейімделуінің табысты немесе табыссыз болуы оның ішкі, мотивтік құрылымға, адам мотивтерінің өзара тәуелділігіне қатысты. Мотивтік тәуелділік қажетті мінез-құлық стратегиясын таңдауға және жүзеге асыруға үйытқы болады. Психологиялық және әлеуметтік-мәдени бейімделу процесінде әлеуметтік орта мен индивид оның міндетті жақтарын құрайды. Қазақстандағы мигрант жасөспірімдердің әлеуметтік-психологиялық бейімделуіне стресстің әсері көп қырлы және күрделі процесс. Стресске ықпал ететін факторларды түсіну және тиімді қолдау стратегияларын әзірлеу жасөспірімдердің жаңа әлеуметтік ортаға бейімделуін айтарлықтай жақсарта алады. Мигранттардың қоғамға табысты интеграциялануына жағдай жасау үшін мемлекеттік және жеке ұйымдардың жұмыс істеуі маңызды.

Әдебиеттер

1. Абетова З.Т., Искакова Д.В. Мектеп және жоғары оқу орындары түлектеріне жүргізілген сауалнаманың нәтижелері бойынша жастардың білім беру және еңбек көші-қонының болжамдаушылары // ҚазҰУ Хабаршысы. Психология және әлеуметтану сериясы. - Т.81(2). - Б.113–122.
2. Селье Г. Стресс без дистресса / – Москва // Юридическая психология: хрестоматия: [учебное пособие] / авт.-сост. В.В. Романов. – 2-е издание, переработанное и дополненное. – Москва: Юрайт, 2010. – С. 122-133.
3. Оралмандар туралы статистикалық ақпарат // Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігінің Статистика комитетінің ресми сайтындағы электрондық нұсқа. – https://stat.gov.kz (20.04.2019).
4. Дрожжина Д. С. Изучение адаптации иностранных студентов: дискуссия о методологии // Эмпирические исследования // Universitas. 2013. Т. 1. № 3. С. 33-47.
5. Бодров В.А. Проблема преодоления стресса. Процессы и ресурсы преодоления стресса // Психологический журнал. – 2006. – Т. 27. - №2. – С. 141-148.

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ПЕН ӘЛЕУМЕТТІК ЗЕРТТЕУЛЕР: ЖАСАНДЫ ӘДІС - ТӘСІЛДЕР МЕН ПРАКТИКАЛЫҚ ҚОЛДАНЫСТАР

Бейсенбаева А.К.
Әлихан Бөкейханов атындағы орта мектебі
Жамбыл облысы, Қазақстан

Мақалада жасанды интеллекттің әлеуметтік зерттеулердегі рөлі мен маңыздылығы талқыланады. Авторлар жаңа әдіс-тәсілдерді, соның ішінде деректерді өңдеу, талдау және болжау тәсілдерін қарастырады. Бұл технологиялардың әлеуметтік ғылымдар саласындағы зерттеулерге тиімділігі мен ықтимал қолдану мүмкіндіктері жан-жақты көрсетілген.

Түйін сөздер: *Жасанды интеллект, әлеуметтік зерттеулер, деректерді талдау, машинамен оқыту, практикалық қолданыс.*

В статье обсуждается роль и важность искусственного интеллекта в социальных исследованиях. Авторы рассматривают новые методы, включая методы обработки, анализа и прогнозирования данных. Всесторонне продемонстрирована эффективность и возможные возможности применения этих технологий в исследованиях в области социальных наук.

Ключевые слова: *искусственный интеллект, социальные исследования, анализ данных, машинное обучение, практическое применение.*

The article discusses the role and importance of artificial intelligence in social research. The authors consider new methods, including methods of data processing, analysis, and forecasting. The effectiveness and possible applications of these technologies in research in the field of social sciences have been comprehensively demonstrated.

Keywords: *artificial intelligence, Social Research, data analysis, machine learning, practical application.*

Жасанды интеллект (ЖИ) қазіргі қоғамда түрлі салада қарқынды даму үстінде, оның ішінде әлеуметтік зерттеулерде де маңызды рөл атқарады. Әлеуметтік ғылымдар дәстүрлі әдістермен алынған деректер мен қорытындыларды талдау және түсіндіру арқылы қоғамның жағдайын зерттейді. Алайда, деректердің көлемі мен күрделілігінің артуы, сондай-ақ зерттеу нәтижелерінің дәлдігін арттыру қажеттілігі, ЖИ технологияларының көмегін қажет етеді. Жасанды интеллект әлеуметтік зерттеулерде деректерді өңдеу, талдау және болжам жасау үдерістерін тиімді әрі дәл жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Бұл тақырыптың өзектілігі бүгінгі таңда әлеуметтік зерттеулерде жаңа әдіс-тәсілдердің енгізілуі мен технологиялардың дамуымен байланысты. Жасанды интеллекттің әлеуеті әлеуметтік зерттеулердің сапасын арттыруға, деректерді тереңірек және жан-жақты талдауға ықпал етеді. Мақсат – ЖИ әдістерінің әлеуметтік зерттеулердегі мүмкіндіктерін, тиімділігін және қолдану ауқымын қарастырып, оның практикалық маңыздылығын көрсету. Сонымен қатар, ЖИ технологияларының әлеуметтанулық зерттеулердегі тиімділігін талдай отырып, оның болашақта қоғамның әлеуметтік мәселелерін шешудегі рөлін анықтау.

Жасанды интеллект (ЖИ) – бұл адамның интеллектісін модельдейтін компьютерлік жүйелер мен алгоритмдердің жиынтығы, яғни машиналардың өз бетінше ойлап, шешім

қабылдауы, деректерді өңдеуі және жағдайға сәйкес әрекет етуі. ЖИ жүйелері адамды толықтай алмастыру емес, бірақ оның қабылдау, ойлау, үйрену және шешім қабылдау қабілеттерін жасанды түрде симуляциялау мақсатында жасалады.

Жасанды интеллект кең ауқымды тұжырымдаманы қамтиды, оның ішінде бірнеше негізгі бағыттар бар:

Тар ЖИ (Narrow AI) – бұл нақты бір тапсырманы орындауға бағытталған жүйелер. Мысалы, дауыс тану, бейнемазмұнды талдау, тілдік аударма, медициналық диагноз қою. Тар ЖИ тек бір нақты тапсырмаларды орындауға қабілетті және өздігінен басқа тапсырмаларды шешу үшін бейімделе алмайды.

Жалпы ЖИ (General AI) – бұл адамның интеллектісіне ұқсас жүйе, яғни адамның кез келген тапсырманы орындауға икемділігіне тең деңгейде әрекет ететін ЖИ. Бұл сала әлі толық дамымаған және зерттеулер деңгейінде қалып отыр [1].

Жасанды супер интеллект (Superintelligence) – болашақта ЖИ адамның интеллектуалдық қабілеттерінен асып түсетін жүйе. Бұл сала әзірге тек ғылыми фантастика деңгейінде талқылануда, бірақ ғалымдар оның даму жолдарын зерттеуде.

Машинамен оқыту (Machine Learning, ML) – ЖИ-дің бір тармағы, мұнда жүйе деректерді өңдеу арқылы белгілі бір тапсырманы орындауды үйренеді. Машинамен оқытуда бағдарламаның алдын ала белгіленген ережелерден емес, деректердің үлгілерінен үйренуі негізінде шешім қабылданады. Машинамен оқытуның негізгі үш түрі бар:

Бақыланатын оқыту (Supervised Learning) – жүйе алдын ала белгіленген деректер жиынтығын пайдаланып, нақты жауаптарды болжауды үйренеді.

Бақыланбайтын оқыту (Unsupervised Learning) – деректерде алдын ала белгілер жоқ, бірақ жүйе өздігінен деректердің құрылымын анықтауға тырысады.

Күшейтілген оқыту (Reinforcement Learning) – жүйе қоршаған ортадан алған жауаптарға байланысты өз шешімдерін реттейді [2].

Нейрондық желілер (Neural Networks) – бұл машинамен оқытудың тағы бір маңызды әдісі, адамның миының жұмыс принциптеріне ұқсас жасалған модельдер. Нейрондық желілер көптеген өзара байланысқан жасанды нейрондардан тұрады, олардың әрқайсысы деректерді өңдеуге арналған шағын өңдеу бірлігі болып табылады. Бұл әдіс күрделі мәселелерді шешуде, мысалы, бейнемазмұнды тану немесе тілдерді өңдеу сияқты тапсырмаларда кеңінен қолданылады.

Терең оқыту (Deep Learning) – бұл нейрондық желілердің кеңейтілген түрі, мұнда көптеген қабаттар арқылы деректерді өңдеу жүзеге асырылады. Терең оқыту өздігінен ерекшеліктерді анықтау қабілетіне ие, бұл оны бейнелерді, дыбыстарды және мәтіндерді өңдеу үшін өте тиімді етеді.

Табиғи тілмен өңдеу (Natural Language Processing, NLP) – бұл компьютерлік лингвистика мен жасанды интеллектің саласы, ол тілдік деректермен жұмыс істеуге арналған. NLP жүйелері мәтіндерді түсіну, талдау, аудару, сондай-ақ адаммен табиғи тілде байланыс орнату үшін қолданылады [3].

Деректердің кластеризациясы мен ассоциациясы – деректердің белгілі бір үлгілері немесе өзара байланыстарын анықтау мақсатында қолданылады. Бұл әдіс әлеуметтік зерттеулерде үлкен деректер жиынтығын зерттеу үшін өте маңызды.

Жасанды интеллекттің осы әдіс-тәсілдері әлеуметтік зерттеулерде деректердің тиімді талдануын, тереңірек түсінік қалыптастыруды және болашақтағы үрдістерді болжауды жеңілдетеді.

Жасанды интеллект әлеуметтік зерттеулерде маңызды рөл атқарады, өйткені ол зерттеушілерге деректерді тиімді жинауға, өңдеуге және талдауға мүмкіндік береді. Бұл технологиялар әлеуметтік процестерді тереңірек түсінуге және қоғамдық мінез-құлықты болжауға көмектеседі. ЖИ әдістері әлеуметтік ғылымдарда жаңа мүмкіндіктер ашып, зерттеу тәсілдерін жаңартады.

Жасанды интеллект қоғамдық трендтер мен мінез-құлықты болжау үшін маңызды құрал болып табылады. Әлеуметтік ғылымдарда ЖИ әдістері қоғамдық өзгерістердің, саяси және

экономикалық процестердің бағыттарын болжау үшін пайдаланылады.

Қоғамдық трендтерді болжауда ЖИ қолданудың мысалдары:

Әлеуметтік медиа анализі: Twitter, Facebook сияқты платформалардан жиналған деректер арқылы адамдардың көңіл-күйін, саяси көзқарастарын, қоғамдық пікірін зерттеу.

Демографиялық өзгерістер: тұрғындардың мінез-құлқы мен әлеуметтік құрылымдағы өзгерістерді болжау, мысалы, миграция, жұмыссыздық, білім алу үрдістері.

Сатып алу мінез-құлқы: экономикалық өзгерістерді, тұтынушылардың сатып алу әдеттерін және трендтерін анықтау.

Жасанды интеллект бұл үрдістерді тек қана тарихи деректер негізінде болжаумен шектелмей, сонымен қатар нақты уақыттағы деректермен жұмыс істеп, қоғамдық трендтердің дамуын алдын ала болжайды.

Жасанды интеллект әлеуметтік талдауды тереңдетуге және оның дәлдігін арттыруға мүмкіндік береді. Қазіргі уақытта ЖИ әлеуметтік ғылымдарда инновациялық құралдар ретінде кеңінен қолданылуда:

Жүйелерді сараптау (Expert Systems): эксперттердің пікірлерін автоматты түрде жинақтап, шешім қабылдау үшін қолданылатын жүйелер. Бұл әлеуметтік талдауды оңтайландыруға және тиімді басқару шешімдерін қабылдауға көмектеседі.

Генетикалық алгоритмдер: әлеуметтік құбылыстарды модельдеу мен болжау үшін қолданылатын әдістер, мысалы, қоғамдағы дағдарыс жағдайларын алдын ала болжау.

Болашақ трендтерді сараптау: алгоритмдер мен машиналық оқытуды пайдалана отырып, жаңа әлеуметтік құбылыстарды анықтау және оларды алдын ала болжау.

Жасанды интеллектті әлеуметтік зерттеулерде қолдану зерттеулердің дәлдігін, тиімділігін арттырып, жаңа перспективалар мен мүмкіндіктер ашады. Бұл әдістер қоғамдық мәселелерді түсінуге, оларды шешуге бағытталған зерттеулердің сапасын арттыруға ықпал етеді.

Жасанды интеллект (ЖИ) әлеуметтік зерттеулерде тек теориялық емес, практикалық тұрғыдан да үлкен маңызға ие. Әлеуметтік ғылымдарда ЖИ технологиялары зерттеу әдістерін жеңілдетіп, деректерді тиімді өңдеуге және нақты уақыттағы ақпараттарды талдауға мүмкіндік береді. Бұл оның әлеуметтанулық, экономикалық, саяси және мәдени зерттеулерде кеңінен қолданылуына себепші болады.

Жасанды интеллект әлеуметтік сауалнамаларды жүргізу және талдау процесін автоматтандырып, оны әлдеқайда тиімді әрі дәл ете алады. Сауалнамалардың нәтижелерін жедел түрде өңдеп, трендтерді анықтау үшін ЖИ әдістері кеңінен пайдаланылады.

ЖИ алгоритмдері сауалнама жауаптарын тез арада талдап, түрлі категорияларға бөледі. Бұл үлкен көлемдегі деректерді адам күшінсіз өңдеуге мүмкіндік береді.

Әлеуметтік медиа платформалардағы пікірлер мен пікірталастарды талдау үшін табиғи тілмен өңдеу (NLP) технологиялары қолданылады. Бұл қоғамдық пікірдің бағыттарын анықтап, қоғамның көңіл-күйі мен қажеттіліктерін зерттеуге мүмкіндік береді [4].

Машинамен оқыту әдістері негізінде өткен сауалнама нәтижелерін пайдалана отырып, болашақтағы қоғамдық трендтер мен мінез-құлықты болжауға болады.

Жасанды интеллект қоғамдық саясатты әзірлеуде маңызды рөл атқарады, өйткені ол әлеуметтік проблемаларды тиімді талдауға және саясат шешімдерін қабылдауда нақтылықты қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. ЖИ әдістері мемлекеттік органдарға қоғамның қажеттіліктерін түсініп, оларды ескеретін саясатты дайындауға көмектеседі.

ЖИ әлеуметтік мәселелерді түсіну үшін қоғамдық пікірді және түрлі әлеуметтік топтардың қажеттіліктерін талдауға мүмкіндік береді. Бұл мәліметтер негізінде қоғамдық саясаттың тиімді бағыттарын анықтауға болады.

ЖИ құралдары қоғамдық саясаттың ықтимал нәтижелерін болжауға және әртүрлі шешімдер бойынша ықтимал әсерлерді талдауға мүмкіндік береді. Мысалы, әлеуметтік бағдарламалар мен экономикалық саясаттың қоғамға әсері алдын ала зерттеледі.

ЖИ даулар мен әлеуметтік мәселелерді шешудің жолдарын қарастыруда да қолданылады, бұл үдерісті жеңілдетіп, шешімдер қабылдауды жеделдетеді.

Жасанды интеллекттің экономикалық, саяси және мәдени зерттеулерде қолданылуы осы

салалардағы деректерді терең әрі жан-жақты талдауға мүмкіндік береді. Бұл ЖИ-дің әлеуеті тек ғылыми зерттеулерге ғана емес, сонымен қатар нақты өмірде де пайдалануға болады.

ЖИ экономикалық үрдістерді, нарықтағы өзгерістерді болжау және талдау үшін кеңінен қолданылады. Экономикалық деректерді өңдеу арқылы инфляция, жұмыссыздық деңгейі және тұтынушылардың мінез-құлқы туралы болжаулар жасауға болады.

Саяси жүйелердің жұмысын, сайлау нәтижелерін және қоғамдық пікірдің ықпалын зерттеу үшін ЖИ әдістері қолданылуда. Әлеуметтік медиа мен басқа да деректер көздерінен алынған ақпарат саяси науқандарды жоспарлау және жүргізу үшін пайдаланылуы мүмкін.

ЖИ мәдени үрдістер мен қоғамдағы өзгерістерді зерттеу үшін де қолданылады. Мысалы, кино, музыка немесе кітап индустриясындағы трендтерді анықтап, мәдени бағыттар мен қоғамдық талғамдарды болжауға болады [5].

Жасанды интеллект әлеуметтік зерттеулерде тек деректерді талдап қана қоймай, қоғамның әртүрлі салаларында тәжірибелік нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді. Бұл оның әлеуметтік, экономикалық және саяси мәселелерді шешудегі маңыздылығын арттырады.

Жасанды интеллекттің әлеуметтік зерттеулерде қолданылуы көптеген мүмкіндіктер ұсынғанымен, ол бірнеше қиындықтар мен шектеулерге де тап болады. Осы мәселелерді шешу зерттеушілер мен практикада қолданушылар үшін маңызды болып табылады.

Жасанды интеллекттің тиімділігі көбінесе оған берілген деректердің сапасына байланысты. Әлеуметтік зерттеулерде жиі кездесетін мәселе – деректердің толықтығы мен сенімділігі. Қате немесе толық емес деректер ЖИ жүйелерінің дұрыс жұмыс істеуіне кедергі келтіреді, бұл зерттеу нәтижелерін бұрмалай алады.

Жасанды интеллект жүйелері күрделі және көп жағдайда түсініксіз болуы мүмкін. Әлеуметтік зерттеулерде қолданылатын ЖИ моделдерінің дәлдігін қамтамасыз ету үшін олардың жұмыс істеу принциптерін түсіну қажет. Мысалы, нейрондық желілер мен терең оқыту әдістері "қара қорап" (black-box) деп аталады, өйткені жүйе қалай шешім қабылдайтынын түсіну кейде өте қиын.

Жасанды интеллект жүйелері алға қойған міндетті орындау үшін қолданылатын деректерге негізделеді, ал егер бұл деректерде қателіктер немесе бейтараптық болса, алгоритмдер де бұрмаланған нәтижелерді көрсете алады. Бұл, әсіресе, әлеуметтік зерттеулерде адамдар мен қоғамдар туралы ақпараттар өңделгенде маңызды мәселе болады.

Жасанды интеллектті әлеуметтік зерттеулерде қолдану үшін мамандандырылған бағдарламалық жасақтамалар, жоғары есептеу қуаттары мен ресурстар қажет. Бұл, әсіресе, шағын зерттеу ұйымдары үшін қаржылық қиындықтар тудыруы мүмкін.

Жасанды интеллекттің әлеуметтік зерттеулерде қолданылуы этикалық мәселелер мен деректердің қауіпсіздігіне қатысты бірқатар маңызды сұрақтарды туындатады:

Әлеуметтік зерттеулерде жиі жеке ақпараттарды жинау қажет болады, мысалы, сауалнамалар, әлеуметтік медиа пікірлері немесе онлайн мінез-құлық деректері. Мұндай деректерді жинау және өңдеу кезінде жеке тұлғаның құпиялылығы мен құқығын бұзбау өте маңызды. Жасанды интеллект жүйелерінің бұл деректерді қалай пайдаланатынын және сақтау қауіпсіздігін қадағалау керек [6].

Әлеуметтік зерттеулерде алынған деректердің қалай қолданылатынын және ол қоғамның әртүрлі топтарына қандай әсер ететінін түсіну маңызды. Жасанды интеллекттің дұрыс пайдаланылмауы немесе манипуляция жасау арқылы адамдардың немесе топтардың құқықтарын бұзуға әкелуі мүмкін. Мысалы, әлеуметтік медиа деректерін саясаткерлер мен коммерциялық ұйымдар тарапынан манипуляциялау.

Жасанды интеллекттің қолданылуы кезінде әділетсіз шешім қабылдауға жол бермеу маңызды. Мысалы, жұмысқа қабылдау, әлеуметтік қамсыздандыру, несие беру сияқты салаларда ЖИ әділетсіз немесе кемсітуші шешімдер қабылдауы мүмкін, егер жүйелер дұрыс емес деректерге негізделсе немесе қоғамның белгілі бір топтарына қарсы болса.

Жасанды интеллект жүйелері үлкен көлемдегі деректерді өңдейді, оның ішінде жеке және сезімтал ақпараттар болуы мүмкін. Бұл деректердің жоғалуы, ұрлануы немесе дұрыс пайдаланылмауы қоғамдық қауіпсіздікке үлкен қауіп төндіруі мүмкін. Сондықтан деректерді

қорғау және оларды қауіпсіз сақтау басты міндеттердің бірі болып табылады.

Жасанды интеллекттің әлеуметтік зерттеулерде тиімді әрі этикалық қолданылуы үшін осы мәселелер мен қиындықтарды шешуге бағытталған жүйелі шаралар қажет. Бұл тек ғылыми зерттеулердің ғана емес, жалпы қоғамның да сенімін арттыруға көмектеседі [7].

Жасанды интеллект (ЖИ) әлеуметтік зерттеулерде үлкен әлеуетке ие және оның қолданылуы бұл салаға жаңа көзқарас пен мүмкіндіктер әкелуде. ЖИ технологиялары деректерді өңдеу, талдау және болжау үдерістерін айтарлықтай тиімді етті, сонымен қатар олар әлеуметтік ғылымдардың әртүрлі салаларында жаңа әдіс-тәсілдерді енгізуге мүмкіндік берді. Алгоритмдер мен машинамен оқыту әдістерінің дамуы әлеуметтік мәселелерді тереңірек түсінуге, қоғамдық трендтерді болжауға және саясатты неғұрлым негізделген шешімдермен әзірлеуге ықпал етті.

Жасанды интеллект (ЖИ) қазіргі әлеуметтік зерттеулерде жаңа мүмкіндіктер мен тәсілдерді енгізу арқылы маңызды рөл атқарып отыр. ЖИ технологиялары деректерді жинау, өңдеу, талдау және болжау үдерістерін едәуір жеңілдетіп, зерттеушілерге әлеуметтік құбылыстарды тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Әлеуметтік ғылымдарда жасанды интеллекттің қолданылуы қоғамдық трендтер мен мінез-құлықты болжау, әлеуметтік саясатты әзірлеу және экономикалық-саяси зерттеулердің тиімділігін арттыру сияқты маңызды мәселелерді шешуде жаңа деңгейге көтерілуге ықпал етеді.

Алайда, жасанды интеллектті әлеуметтік зерттеулерде қолдану барысында бірнеше қиындықтар мен шектеулер де бар. Бұл, әсіресе, деректердің сапасы мен қауіпсіздігі, алгоритмдердегі бейтараптық, этикалық мәселелер сияқты аспектілерге қатысты мәселелерді шешуді талап етеді. Осы мәселелерге дұрыс көзқарас пен шешімдер табу, ЖИ технологияларының әлеуетін толық жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Жалпы, жасанды интеллекттің әлеуметтік зерттеулерде қолданылуы болашақта жаңа ғылыми нәтижелер мен практикалық шешімдерге жол ашады. Әлеуметтік ғылымдардың дамуы мен қоғамның қажеттіліктеріне сәйкес ЖИ-дің ықпалы артып, оның әлеуметтанулық зерттеулердегі рөлі барған сайын маңызды бола түседі.

Әдебиеттер

1. Brynjolfsson, E., & McAfee, A. The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies. W. W. Norton & Company. - 2014.
2. Chen, H., Chiang, R. H. L., & Storey, V. C. Business Intelligence and Analytics: From Big Data to Big Impact. MIS Quarterly, 2012. - 36(4) – P. 1165-1188.
3. Diakopoulos, N. Data-Driven Journalism: The Role of Artificial Intelligence and Data Analytics in Social Research. Routledge. - 2016.
4. Gandomi, A., & Haider, Z. Beyond the hype: Big data concepts, methods, and analytics. International Journal of Information Management, 2015. - 35(2). – P. 137-144.
5. Kshetri, N. 1 Artificial Intelligence in Social Science Research: Potential and Challenges. Springer. - 2018.
6. Lazer, D. M. J., et al. Computational Social Science: Obstacles and Opportunities. Science, 2020. - 369(6507), P. 1060-1062.
7. Russell, S., & Norvig, P. Artificial Intelligence: A Modern Approach (3rd ed.). Pearson Education. - 2016.

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ЖӘНЕ ЭТИКА: ЦИФРЛЫҚ ДӘУІРДЕГІ АДАМ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН ҚОРҒАУ

Сарсенбай А.Қ.
Әлихан Бөкейханов атындағы орта мектебі
Жамбыл облысы, Қазақстан

Цифрлық дәуірдің дамуы мен жасанды интеллектің (ЖИ) өркендеуі қоғамның түрлі салаларында елеулі өзгерістерге алып келді. Жасанды интеллект адам өмірінің барлық аспектілеріне әсер ете отырып, жаңа этикалық сұрақтарды туындатуда. Бұл мақала ЖИ мен этиканың өзара байланысын қарастырып, цифрлық технологиялар мен адам құндылықтарын қорғау мәселелеріне назар аударады. Жасанды интеллекттің адам құқықтары, әділдік, жауапкершілік және жеке өмірді қорғау сияқты этикалық аспектілері талқыланады.
Түйін сөздер: *жасанды интеллект, этика, цифрлық дәуір, адам құндылықтары.*

Развитие цифровой эпохи и прогресс искусственного интеллекта (ИИ) привели к значительным изменениям в различных сферах общества. Искусственный интеллект оказывает влияние на разные аспекты человеческой жизни, порождая новые этические вопросы. В статье рассматривается взаимосвязь ИИ и этики, а также поднимаются вопросы защиты человеческих ценностей в условиях цифровых технологий. Обсуждаются этические аспекты искусственного интеллекта, такие как права человека, справедливость, ответственность и защита личной жизни.
Ключевые слова: *искусственный интеллект, этика, цифровая эпоха, человеческие ценности.*

The development of the digital era and the advancement of artificial intelligence (AI) have led to significant changes in various areas of society. Artificial intelligence impacts all aspects of human life, raising new ethical questions. This article examines the relationship between AI and ethics, as well as the issues of protecting human values in the context of digital technologies. Ethical aspects of artificial intelligence, such as human rights, justice, responsibility, and the protection of privacy, are discussed.
Keywords: *artificial intelligence, ethics, digital era, human values.*

Цифрлық дәуірдің дамуымен ақпараттық технологиялар мен коммуникациялар саласында үлкен өзгерістер орын алды. Бұл кезеңде интернет, мобильді құрылғылар, үлкен деректер және жасанды интеллект (ЖИ) сияқты технологиялар қоғамның барлық аспектілеріне әсер етуде. Жасанды интеллекттің дамуымен адамдардың күнделікті өмірінде жаңа мүмкіндіктер туындады, бірақ бұл да жаңа сын-қатерлер мен проблемаларды алып келді. ЖИ адамның өмір сүру сапасын жақсартуға, білім беру, денсаулық сақтау, өнеркәсіп және бизнесте тиімділікті арттыруға ықпал етеді. Дегенмен, автоматтандыру мен цифрлық технологиялардың кең таралуы жұмыс орындарын қысқартуға, қоғамда теңсіздік мәселелерін туғызуға және жеке деректердің қауіпсіздігіне қатысты алаңдаушылықтар тудыруда.

Жасанды интеллекттің дамуы, оның кеңінен қолданылуы, көптеген этикалық мәселелерді көтереді. ЖИ жүйелері тек техникалық мүмкіндіктермен шектелмей, адам өміріне әсер ететін моральдық және этикалық шешімдер қабылдайды. Мысалы, ЖИ қолданылатын салаларда әділдік, дискриминация, жауапкершілік, жеке өмірдің бұзылуы, деректердің құпиялылығы сияқты мәселелер туындауда. Бұл сұрақтар тек техникалық емес, сонымен қатар құқықтық, әлеуметтік және мәдени контекстерде де қарастырылуы керек. Сондықтан ЖИ этикасы бұл мәселелерді шешу үшін маңызды бағытқа айналды. Жиі жасанды интеллект жүйелерінің шешімдері адамның моральдық стандарттарына сәйкес келе ме, немесе олар зиян келтіруі мүмкін бе деген сұрақтар өзекті болуда.

Жасанды интеллект (ЖИ) адамның өміріне терең еніп, жеке құқықтар мен бостандықтарға қатысты көптеген этикалық дилеммаларды туғызады. Адам құқықтары мен ЖИ арасындағы қарым-қатынас ерекше маңызға ие, себебі ЖИ-дің дамуы адамның жеке өміріне, деректеріне, еңбек құқықтарына және басқа да негізгі құқықтарына әсер етуі мүмкін. Осының негізінде бірнеше негізгі этикалық мәселелер туындайды [1].

Жасанды интеллекттің дамуы жеке мәліметтерді жинау мен өңдеудің жоғары деңгейіне жетті. Бұл, әсіресе, адамдардың құпия өміріне қол сұғу мәселесін көтереді. Әлеуметтік желілерде, онлайн қызметтерде және басқа да цифрлық платформаларда жеке деректерді

жинау және сақтау мәселесі көбінесе жеке құқықтар мен қауіпсіздікке қатысты алаңдаушылықтарды тудырады. ЖИ жүйелері арқылы жеке деректердің жиналуы адамның рұқсатынсыз жүзеге асуы мүмкін, бұл заңсыз ақпарат жинауға немесе жеке өмірді бұзуға әкеп соғуы мүмкін.

ЖИ жүйелері адамдарды әртүрлі сипаттамалары бойынша саралап, таңдау жасай алады. Бұл процесс әділетсіз немесе дискриминациялық болуы мүмкін. Мысалы, жұмысқа қабылдау немесе кредит беру кезінде қолданылатын алгоритмдер адамды жынысы, нәсілі, әлеуметтік жағдайы және басқа да жеке сипаттамалары бойынша бағалауы мүмкін, бұл дискриминацияға әкеп соғуы ықтимал. Сонымен қатар, ЖИ жүйелері адамдардың құқықтарын, мысалы, еңбек құқықтарын бұзу мүмкіндігіне ие.

ЖИ жүйелері тәуелсіз шешімдер қабылдайды. Егер бұл шешімдер қателікке немесе зиянды әрекеттерге әкеп соқтырса, онда жауапкершілік кімге жүктелуі керек? ЖИ-дің шешімдері мен әрекеттері автоматты түрде жүзеге асатындықтан, бұл жүйенің жасаған қателіктері үшін жауапкершілік қою мәселесі әлі толық шешімін тапқан жоқ. Бұл, әсіресе, медициналық, құқықтық немесе қаржылық салалардағы ЖИ қолдану кезінде маңызды.

Жасанды интеллекттің қолданылуы әділдік пен теңдікті сақтау мәселелерін күрделендіреді. ЖИ технологияларының өзі де адамзаттың әлеуметтік, мәдени және экономикалық құрылымдарын айқындайды, бірақ бұл жүйелер әділ және тең бола ма? Бұл сұрақ цифрлық дәуірдегі үлкен этикалық проблемалардың бірі болып табылады.

ЖИ жүйелері көптеген жағдайларда адамдарға қарағанда тез әрі тиімді шешімдер қабылдайды. Алайда, егер алгоритмдер дұрыс құрастырылмаса, олардың қабылдаған шешімдері әділ болмауы мүмкін. ЖИ алгоритмдері адамның өткен тәжірибесі мен деректеріне сүйеніп жұмыс істейді, бірақ егер бұл деректер әділ емес немесе теңгерілмеген болса, онда нәтижелер әділетсіз болуы мүмкін. Мысалы, өткенде еңбек нарығында немесе құқық қорғау органдарында жыныстық, нәсілдік және басқа да кемсітушіліктер болған жағдайда, сол деректер негізінде ЖИ жүйелері әділетсіз шешімдер қабылдауы мүмкін.

Жасанды интеллекттің бірқатар әлеуметтік топтарға тигізетін әсері қоғамдағы теңсіздікті күшейтуі мүмкін. Технологиялық жетістіктерге қол жетімділік тек белгілі бір әлеуметтік топтарға ғана тән болуы мүмкін, ал басқа топтар оған қол жеткізе алмайды. Бұл білім беру, жұмысқа орналасу, денсаулық сақтау және басқа да салаларда үлкен теңсіздіктерге әкеп соғуы мүмкін. ЖИ қолдану арқылы бұл жағдайлар одан әрі қиындай түсуі ықтимал, өйткені технологиялар бірінші кезекте көп ресурстары бар адамдар немесе компаниялар тарапынан пайдаланылады.

Әділдік мәселесі тек шешімдердің әділ болуы ғана емес, сонымен қатар, алгоритмдердің өздерінің теңдігімен байланысты. Алгоритмдерде жасырын немесе айқын кемсітушілік болуы мүмкін. Мысалы, алгоритмдер кейбір топтарды басқа топтардан басым немесе маңызды деп тануы мүмкін. Әлеуметтік тұрғыдан алғанда, бұл алгоритмдердің әділдікті сақтауы үшін оларды үнемі тексеріп, жаңартып отыру маңызды.

Жасанды интеллекттің әлеуетін толық пайдалану үшін барлық азаматтарға тең мүмкіндіктер ұсынылуы қажет. ЖИ технологиялары білім беру, жұмыс табу, денсаулық сақтау және басқа да қызметтерге қол жеткізу салаларында тең мүмкіндіктерді қамтамасыз етуі керек. Бірақ бұл тек ресурстарды әділ түрде бөлу арқылы жүзеге асуы мүмкін.

Жасанды интеллекттің қоғамдағы әділдік, теңдік және адам құқықтары мәселелері күн сайын өзектілігін арттыруда. ЖИ технологияларының этикалық қолданылуы үшін жүйелердің әділдігі мен теңдігін сақтау маңызды. Бұл үшін ЖИ-ді дамыту барысында әртүрлі әлеуметтік, құқықтық және мәдени аспектілерді ескеру қажет, сондай-ақ алгоритмдер мен шешім қабылдау механизмдерін үнемі бақылау мен жақсарту қажет.

Жасанды интеллект (ЖИ) жүйелері көбінесе адамның қатысуынсыз деректер негізінде шешімдер қабылдайды. Бұл автоматтандырылған шешімдер жүйелерін қолданудың бір жағынан тиімділігі жоғары болса да, екінші жағынан жауапкершілік мәселесін күрделендіреді. Егер ЖИ қабылдаған шешімдер қателікке немесе теріс нәтижеге әкеп соқтырса, онда жауапкершілік кімге жүктелуі керек деген сұрақ туындайды [2].

ЖИ жүйелері өздігінен шешім қабылдаған жағдайда, оның дұрыс немесе бұрыс болуына байланысты жауапкершілік нақты бір адамға жүктелуі қиын болуы мүмкін. Мысалы, егер ЖИ жүйесі денсаулық сақтау саласында қате диагноз қойса немесе құқық қорғау органдары оның негізінде заңсыз әрекет етсе, онда кінәні кімге артамыз? Бұл сұрақ техникалық және құқықтық тұрғыдан маңызды, өйткені жауапкершілікті нақты анықтау қажет. Әдетте, мұндай жағдайларда жауапкершілік ЖИ жүйесін жасаған немесе іске қосқан адамдарға, ұйымдарға немесе компанияларға жүктеледі.

ЖИ жүйелері тек алдын ала бағдарламаланған алгоритмдерге негізделеді. Алайда, бұл жүйелердің қолданылу жағдайлары көбінесе динамикалық болып келеді және олардың нәтижелері тек алгоритмдерге ғана емес, адамның да шешім қабылдауына байланысты. Мысалы, ЖИ жүйелері арқылы ұсынылған шешімдер адамның бағалауымен немесе түзетуімен бірге жүзеге асырылуы мүмкін. Мұндай жағдайларда, шешім қабылдау процесіндегі адам факторы өте маңызды рөл атқарады. ЖИ қолданушысы жүйенің ұсыныстарын дұрыс түсініп, қажетті өзгерістер мен түзетулер енгізу керек.

Кейде ЖИ жүйелері толықтай автономды әрекет ететін болады. Бірақ осындай автономды жүйелердің жауапкершілігін кім көтеретіні әлі де сұрақ туғызып отыр. Мысалы, автомобильдерде қолданылатын автономды жүйелер (өздігінен жүретін көліктер) қауіпсіздік мәселесіне байланысты жауапкершілікті автоматтандырылған жүйе мен адамның арасындағы қатынасқа қарай бөлу керек.

Цифрлық дәуірде жеке өмірді қорғау және деректер қауіпсіздігі ең маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Жасанды интеллект пен цифрлық технологиялардың кеңінен қолданылуы адамдардың жеке деректерінің көп мөлшерде жинақталуына әкеп соқты. Осыған орай жеке өмірдің қорғалуы, ақпараттың құпиялығы және деректердің қауіпсіздігі туралы мәселелер өткір қойылып отыр.

Жасанды интеллект көптеген қызметтер мен қосымшалар арқылы адамдардың жеке деректерін жинақтайды. Бұл деректердің ішінде жеке ақпарат, қаржылық жағдай, әлеуметтік байланыстар және т.б. болуы мүмкін. Адамдардың осы ақпаратқа қатысты бақылауын жоғалтуы мүмкін, бұл олардың құпиялылығына нұқсан келтіруі мүмкін. Мысалы, әлеуметтік желілерде адамның әдеттері, таңдау мен мінез-құлқы туралы жиналған деректер оның өмірін бақылау мен манипуляция жасау үшін пайдаланылуы мүмкін [3].

Жасанды интеллекттің жұмыс істеуі үшін үлкен деректер жиынтығын сақтау және өңдеу қажет. Бұл деректер жиынтығының қауіпсіздігі мен қорғалуы аса маңызды мәселе болып табылады. Қазіргі таңда киберқауіптер мен деректерді ұрлау іс-әрекеттері күн сайын артып келеді, бұл жеке тұлғалардың және ұйымдардың ақпараттық қауіпсіздігіне қатер төндіреді. Жасанды интеллект жүйелері арқылы алынған деректерді қауіпсіз сақтау және өңдеу міндеті жауапкершілікті талап етеді. Бұған арналған арнайы қауіпсіздік шаралары, мысалы, шифрлау, аутентификация және деректерді басқарудың жақсы тәжірибелері қажет.

Жеке өмірді қорғау мәселелерін реттейтін халықаралық және ұлттық деңгейде заңдар мен нормативтік актілер әзірленуде. Мысалы, Еуропалық Одақта GDPR (Жалпы деректерді қорғау ережесі) жеке деректердің қорғалуын қамтамасыз ететін негізгі заң болып табылады. ЖИ технологиялары мен цифрлық платформалар осы заңдарға сәйкестікті қамтамасыз етуі тиіс. Осыған байланысты деректерді жинау мен өңдеуге қатысты нақты ережелер мен шектеулер енгізу, адамдардың өз деректерін бақылауға алу үшін құқықтарын қорғау қажеттілігі туындайды.

Жеке деректерді қорғау және құпиялылық мәселелерін шешу үшін адамдардың деректерін басқаруға қатысуы маңызды. Әр адам өз деректерін жинақтау, пайдалану және сақтау процестеріне бақылау жасап, оның қай жерде және қалай пайдаланылатыны туралы ақпарат алуы тиіс. Бұл тұтынушылардың құқығын қорғау және жеке өмірдің құпиялылығын сақтау үшін өте маңызды.

Жеке өмірді қорғау және деректер қауіпсіздігі цифрлық дәуірде өте өзекті мәселеге айналып отыр. Жасанды интеллект және басқа цифрлық технологиялар деректерді жинақтаған сайын, жеке тұлғалардың құпиялылығын сақтау және олардың деректерінің қауіпсіздігін

қамтамасыз ету міндеті өте маңызды болады. Осы мәселелерді шешу үшін заңдар мен қауіпсіздік шараларының қатаң сақталуы қажет, ал қоғамның осы саладағы білімі мен түсінігі арттырылуы тиіс.

Цифрлық дәуірдің басталуымен адам өмірі мен қоғамның құрылымы түбегейлі өзгерді. Жаңа технологиялардың, әсіресе жасанды интеллект (ЖИ) пен цифрлық трансформацияның әсерінен адам құндылықтары да өзгеріп отыр. Қазіргі уақытта адам құндылықтарының өзгеруіне ықпал ететін бірнеше факторлар бар. Бұл өзгерістер жаңа сын-қатерлерді туғызады және оларды тиімді шешу үшін жаңа көзқарастар мен саясаттарды қабылдау қажет.

Цифрлық дәуірде адамдардың өмірі әр түрлі цифрлық технологиялармен тығыз байланысты. Интернет, әлеуметтік желілер, мобильді құрылғылар, автоматтандырылған жүйелер және басқа да технологиялар жеке өмір мен қоғамдық қатынастарды жаңа деңгейге көтерді. Дегенмен, бұл өзгерістер адам құндылықтарына да әсер етті. Технологияның дамуымен адамдар арасында жеке және қоғамдық қарым-қатынастар өзгере бастады.

Адамның жеке өмірі мен оның құпиялылығы цифрлық әлемде бұрын-соңды болмаған қауіп-қатерлерге тап болды. Әлеуметтік желілерде, онлайн дүкендерде, цифрлық қосымшаларда жеке деректердің сақталуы мен пайдалану әдістері адам құндылықтарының бір бөлігі болып табылады. Технологиялардың дамуы жеке өмірдің қорғалуының маңыздылығын арттырды.

Цифрлық технологиялар мен ақпараттық ресурстарға қолжетімділік теңсіздігі, әсіресе әлеуметтік тұрғыдан осал топтар арасында, адам құндылықтарын қорғау мәселелеріне үлкен әсер етеді. Ақпаратқа тең қол жеткізу қазіргі қоғамда маңызды құндылықтардың бірі болып саналады. Дегенмен, барлық адамдар мен қоғамдар ақпаратқа бірдей қол жеткізе алмайды, бұл жаңа теңсіздіктерді туындатады.

Технологиялардың дамуы әлеуметтік байланыстардың өзгеруіне ықпал етті. Әлеуметтік желілер арқылы адамдар өзара байланыс орната алады, алайда бұл байланыстар кейде бетпе-бет кездесулердің орнына виртуалды болып қалады, бұл адамдардың эмоционалды байланыстары мен қатынастарын әлсіретуі мүмкін. Технологиялар адамның сезімдері мен құндылықтарына әсер етуі ықтимал, әсіресе жастар арасында [4].

Цифрлық дәуірдегі адам құндылықтарының өзгеруімен қатар, қоғам алдында бірнеше жаңа сын-қатерлер де пайда болды:

Цифрлық технологиялар мен жасанды интеллект адамның мінез-құлқына әсер ету үшін пайдаланылуы мүмкін. Мысалы, әлеуметтік желілерде адамдарды белгілі бір саяси немесе коммерциялық мақсаттарға бағыттау үшін алгоритмдер қолданылуы мүмкін. Бұл адамдардың тәуелсіз шешім қабылдау қабілетіне кері әсер етеді және адамның жеке құндылықтары мен еркіндігін бұзуы мүмкін.

Жасанды интеллекттің және робототехниканың дамуы көптеген жұмыс орындарын алмастырып жатыр. Бұл экономикалық теңсіздікке, жұмыссыздыққа және әлеуметтік тұрақсыздыққа әкеп соғуы мүмкін. Адамдардың еңбек ету құндылықтары, яғни кәсіби қабілеттері мен еңбек нарығындағы орны өзгеруі мүмкін. Бұл қоғамның әлеуметтік құрылымына жаңа сын-қатерлер туғызады.

Цифрлық технологиялардың әсерінен жеке адамдар мен топтардың өмірі виртуалды әлемде көп уақыт өткізуге айналды. Бұл әлеуметтік құндылықтарды қайта бағалауға себеп болды. Мысалы, онлайн құбылыстардың артуы кезінде, физикалық қатынастар мен адамның шынайы әлемдегі орнын қалай түсінетіні туралы сұрақтар туындайды. Виртуалды әлемде адамдардың адамгершілік, моральдық құндылықтары өзгеруі мүмкін.

Цифрлық дәуірдегі жаңа сын-қатерлерге жауап ретінде адам құндылықтарын қорғаудың жаңа тәсілдері қажет:

Жасанды интеллект пен цифрлық технологияларды этикалық тұрғыда пайдалану үшін арнайы цифрлық этика қағидалары әзірленуі тиіс. Бұл адамдардың құқықтарын, әділдікті, жеке өмірді қорғауды және әлеуметтік теңдікті қамтамасыз ету мақсатында маңызды рөл атқарады [5].

Сөзімді қорытындылай келе, цифрлық дәуірдегі жасанды интеллект технологиялары

адамның өміріне әртүрлі ықпал ететін маңызды фактор болып табылады. ЖИ-дің әлеуеті айтарлықтай зор, бірақ оны дұрыс басқару және этикалық тұрғыда қолдану маңызды. Жасанды интеллекттің дамуы қоғамдағы түрлі мәселелерді шешуге мүмкіндік береді, бірақ бұл үдеріс барысында адам құндылықтарын қорғау, адам құқықтарын сақтау және әлеуметтік әділдікке назар аудару қажет.

ЖИ жүйелерінің этикалық және құқықтық негіздеріне сәйкес басқарылуы оны қоғамның мүдделеріне сәйкестендіріп, қауіпсіз және әділ пайдалану мүмкіндігін арттырады. Алдағы уақытта ЖИ мен этиканың байланысын нығайту үшін халықаралық стандарттар мен нормаларды жетілдіру, жүйелердің ашықтығы мен бақылауын күшейту, және әлеуметтік жауапкершілікке баса назар аудару өте маңызды. Сонымен қатар, ЖИ-дің әлеуетін барша қоғамның игілігіне бағыттау, жаңа жұмыс орындарын құру және жаңа технологияларды әділ пайдалануға мүмкіндік беру үшін қоғамның әртүрлі салаларында үйлестірілген жұмыс жүргізу керек.

Әдебиеттер

1. Binns, R. Ethics in Artificial Intelligence: A Literature Review. Journal of Ethics in Technology, 2018. - 42(3), P. 256-268.
2. Floridi, L. The Ethics of Artificial Intelligence: The Implications of AI and Machine Learning for Ethics and Society. Springer. - 2019.
3. Tegmark, M. Life 3.0: Being Human in the Age of Artificial Intelligence. Penguin Books. - 2017.
4. Bryson, J. J., & Winfield, A. F. Standardizing Ethics in Artificial Intelligence and Robotics. In Proceedings of the International Conference on Robotics and Automation, 2017. – P. 3324-3329.
5. Gunkel, D. J. Robot Rights. MIT Press. -2018.

THE TRANSFORMATION OF THE ENGLISH LANGUAGE AMONG STUDENTS INFLUENCED BY THE INTERNET: CHANGES AND IMPACT ON STUDENTS IN EDUCATION AND UPBRINGING

Aliaskar A.A.
№1 Дінмұхамед Қонаев атындағы мектеп-гимназиясы,
Жамбыл облысы, Қордай ауданы, Қордай ауылы

Бұл зерттеу интернеттің ағылшын тілінің өзгеруіне терең әсерін зерттейді, әртүрлі контексттердегі өзгерістер мен әсерлерді зерттейді. Интернетті динамикалық әлеуметтік-мәдени күш ретінде орналастыратын теориялық негізге негізделген зерттеу лингвистикалық өзгерістерді, онлайн жаргондарды қабылдауды және тіл динамикасындағы өзгерістерді зерттейді. Сандық сауалнамадан алынған нәтижелер қарым-қатынас үшін интернетті кеңінен пайдалануды және онлайн тілді енгізудің әртүрлі үлгілерін көрсетеді. Маңыздысы, зерттеу осы лингвистикалық өзгерістердің студенттерге қалай әсер ететініне жарық түсіріп, цифрлық дәуірде тілді оқытуға саналы түрде қарау қажеттілігін көрсетеді. Зерттеу тіл, технология және дамып келе жатқан коммуникациялық ландшафт арасындағы күрделі өзара әрекеттесу туралы құнды түсінік береді. Тәрбиеге көптеген факторлар, соның ішінде әлеуметтік-мәдени нормалар мен дәстүрлер, сондай-ақ ата-аналардың отбасында қабылдаған педагогикалық тәсілдері әсер етеді. Жаңа технологиялар дәуірінде ата-аналар да, балалар да виртуалды әлеммен көбірек араласады. Ата-ана тәрбиесінің заманауи динамикасын қарастыру және баланы дамытудың ең озық әдістерін қолдану қажеттілігіне баса назар аударылады. Қазіргі ата-аналар балаларымен қарым-қатынас жасау кезінде нақты мінез-құлық үлгілерін қабылдауы керек екендігі көрсетілген. Тиісті тәрбиені қамтамасыз ету үшін ата-аналар үздіксіз білім алып, әртүрлі заманауи білім беру тәсілдеріне бейімделуі керек.

Түйін сөздер: *Интернет Трансформациясы, Тіл Эволюциясы, Цифрлық Қосылым, Онлайн Сленг, Байланыс Динамикасы, Тілдік Өзгерістер*

В статье рассмотрено глубокое влияние Интернета на трансформацию английского языка, происходящие изменения и последствия в различных контекстах. Опираясь на теоретические исследования, в которой Интернет изучают как динамичную социокультурную силу, показаны лингвистические трансформации, распространение онлайн-сленга и изменения в языковой динамике. Результаты количественного опроса свидетельствуют о широком использовании Интернета для общения и различных моделях использования онлайн-языка. Важно отметить, что исследование проливает свет на то, как эти лингвистические изменения

влияют на учащихся, подчеркивая необходимость продуманного подхода к обучению языку в эпоху цифровых технологий. Статья дает ценную информацию о сложном взаимодействии между языком, технологиями и меняющимся коммуникационным ландшафтом. На образование влияют многочисленные факторы, включая социокультурные нормы и традиции, а также педагогические подходы, принятые родителями в семье. В эпоху новых технологий и родители, и дети все чаще взаимодействуют с виртуальным миром. Особое внимание уделяется необходимости учитывать современную динамику воспитания и использовать самые передовые методы развития ребенка. Показано, что современные родители должны придерживаться определенных моделей поведения при взаимодействии со своими детьми. Для обеспечения надлежащего воспитания родители должны постоянно учиться и адаптироваться к различным современным образовательным подходам.

Ключевые слова: *Трансформация Интернета, Эволюция языка, Цифровое подключение, Онлайн-сленг, Динамика коммуникации, Лингвистические изменения.*

This research investigates the profound influence of the internet on the transformation of the English language, examining changes and impacts across diverse contexts. Rooted in a theoretical framework that positions the internet as a dynamic sociocultural force, the study explores linguistic transformations, the adoption of online slang, and shifts in language dynamics. The findings, derived from a quantitative survey, highlight widespread internet usage for communication and diverse patterns in online language adoption. Importantly, the research sheds light on how these linguistic changes influence students, emphasizing the need for a deliberate approach to language instruction in the digital age. The study contributes valuable insights into the intricate interplay between language, technology, and the evolving communication landscape. Education is influenced by numerous factors, including sociocultural norms and traditions, as well as the pedagogical approaches adopted by parents within the family. In the era of new technologies, both parents and children increasingly engage with the virtual world. Emphasis is placed on the necessity of considering contemporary parenting dynamics and employing the most advanced child development methods. It is demonstrated that modern parents should adopt specific behavioral models when interacting with their children. To ensure proper upbringing, parents must continuously learn and adapt to various modern educational approaches.

Keywords: *Internet Transformation, Language Evolution, Digital Connectivity, Online Slang, Communication Dynamics, Linguistic Alteration Sociocultural Influence, Language Education, Technological Impact, Educational Research*

Introduction

In the rapidly evolving landscape of communication, the Internet stands as a transformative force, shaped by the rapid advancements in 21st-century information and communication technologies. Celebrated initially as a technological milestone, the Internet's influence on societal norms became increasingly evident. Within this context, the English language, a central element, undergoes a paradigm shift significantly influenced by the omnipresence of the internet.

The field of language studies actively engages in unraveling the intricate dynamics of this linguistic transformation. Researchers explore multifaceted changes and profound impacts stemming from digital connectivity, from the introduction of online slang to modifications in communication styles. This exploration recognizes the symbiotic relationship between language evolution and technological advancements, prompting a detailed investigation into how the internet fundamentally alters the structure of English expression.

Central to our inquiry is the pivotal research question: "How does the internet influence and alter the English language among students in education, and what are the consequential changes and impacts observed?" This article seeks to expand the existing body of knowledge, proposing a theory that views the digital sphere not as a passive medium but as an active agent shaping language use, fostering innovative expressions, communication forms, and linguistic conventions among students.

Anchored in a theoretical framework that positions the internet as a dynamic sociocultural force, our investigation transcends the surface-level exploration of linguistic alterations. By adopting a theoretical lens that perceives the internet as an active participant in shaping language among students, our analysis aspires to unravel the nuanced intricacies of this profound linguistic shift.

Literature Review

In the dynamic realm of language evolution influenced by the internet, researchers have made notable contributions to understanding the communicative dynamics of online spaces. Scholars like E. I. Goroshko, A. P. Atyagina, D. Crystal, K. Weller, N. G. Asmus, and M. A. Pavlov have actively explored microblogs and internet dynamics, contributing diverse perspectives to the discourse.

The evolution of the English language among students, influenced by the Internet, constitutes a

dynamic and multifaceted area of study, particularly within the context of foreign language education. Researchers in this domain have explored various dimensions of this linguistic transformation, shedding light on the changes and impacts experienced by students engaging with English through digital platforms.

E.I. Goroshko, in the exploration of microblogs and internet communication [2], contributes insights into the communicative dynamics shaped by the online sphere. Understanding these dynamics is crucial for foreign language education, where students navigate a virtual environment to enhance their language proficiency.

Asmus N. G.'s research delves into the interaction between virtual space and language, introducing the concept of virtual discourse [2]. This concept is particularly relevant for foreign language educators as it influences the linguistic identity of students. The formation of distinct discourse types, genres, and internet-specific jargon, including e-mail language, internet slang, and game language, highlights the need for educators to consider these variations in their teaching approaches.

The concise nature of communication on platforms like Twitter has led to the creation of specialized dictionaries like the "Twittonary," reflecting the evolving linguistic landscape [4]. This phenomenon is noteworthy for foreign language educators as it introduces new lexicons and expressions that students may encounter in their language learning journey.

Social networks, particularly Facebook, play a pivotal role in introducing new meanings to words like "like" and "unfriending" [2]. In foreign language education, understanding these shifts in meaning is essential for educators to provide comprehensive language instruction that goes beyond traditional vocabulary.

Additionally, the emergence of language variants like Spanglish and Konglish, creatively blending standard English with native or studied languages, introduces nuances that impact students' language use [1]. For foreign language educators, recognizing and addressing these variations contribute to a more culturally responsive and inclusive language education environment.

In therefore, foreign language instructors can learn a great deal from the literature on how students' use of the Internet has changed the way they speak English. The significance of modifying teaching strategies to include digital language variations is emphasized, guaranteeing that students have the language abilities required for successful communication in conventional and digital situations.

Research Design

This research utilized a quantitative research approach to assess the impact of the internet on the English language, exploring the associated changes and their consequences. The survey was administered through an online questionnaire, created using Google Forms, and distributed through 5th-7th grades students of school-gymanisium named after Dinmukhamed Konaev, Kordai, Kazakhstan. The questionnaire was initially written in English.

Results

A substantial majority, 68.75%, reported using the internet very often for various communication purposes such as chatting, social media interactions, or emails (Table 1).

Table 1 - Internet Usage for Communication

Internet Usage	Very Often	Sometimes	Rarely	Never
Percentage (%)	68.8	31.3	0	0

Another 31.25% indicated that they engage in online communication sometimes. Notably, none of the respondents claimed to use the internet rarely or never for communication. This collective inclination towards frequent internet communication underscores the pervasive role of digital platforms in the daily interpersonal interactions of the surveyed individuals. The findings align with broader societal trends, emphasizing the increasing reliance on digital channels for diverse communication needs.

1. **Adoption of Online Words and Phrases:**

In examining participants' incorporation of online language into their everyday communication, diverse patterns emerged. A significant portion (25%) explicitly adopted specific online slangs like

"swag" and "situationship." Another group (18.8%) embraced general online words and phrases, while a similar percentage (18.8%) integrated online abbreviations like "LOL" and "BRB." Some respondents (18.8%) reported selective use or humorous application of online words. A smaller portion (12.5%) used online words occasionally, showcasing a restrained adoption. Additionally, a subset (6.3%) consistently used online slangs. This nuanced analysis underscores varied responses to digital language influences, reflecting individual preferences and contextual considerations.

Table 2 - Impact of Online Communication on Language: Commonly Used Internet-Specific Jargon

Internet Jargon	**Internet Slang**	**Emoticons/Emojis**	**Hashtags**	**Abbreviations**	**None of the Above**
Percentage (%)	56.3	18.8	6.3	18.8	0

Internet slang is the most frequently used jargon, with 56.25% of respondents indicating its common use or encounter. Emoticons/Emojis and Abbreviations (e.g., LOL, BRB) are also used, each cited by 18.75% of participants. Hashtags are the least commonly used, mentioned by only 6.25% of respondents. Interestingly, none of the participants reported not encountering any of the listed internet-specific jargon. This suggests a high degree of familiarity with and usage of digital expressions, with a notable prevalence of internet slang in online communication among the surveyed students.

Table 3 - Influence of the Internet on Students' Language (Educational Settings)

Influence on Students' Language	Minimal Influence	Some Influence	Moderate Influence	Significant Influence
Percentage (%)	6.3	56.3	31.3	6.3

The majority of respondents, accounting for 87.5%, believe that the internet has at least some influence on the way students use language in educational settings. Among these, 56.25% perceive a "some influence," while 31.25% believe in a "moderate influence." A smaller portion, 6.25%, acknowledges a "minimal influence," and another 6.25% attribute a "significant influence" to the internet. This collective acknowledgment highlights the extension of digital language trends into formal educational contexts, shaping language acquisition and expression among students.

Table 5 - Use of Internet Abbreviations in Face-to-Face Communication

Use of Abbreviations in Face-to-Face	Yes, Frequently	Yes, Occasionally	No, Rarely	No, Never
Percentage (%)	62.5	18.8	18.8	0

This indicates that a majority of respondents (62.5%) frequently use internet abbreviations in face-to-face communication, while a smaller percentage (18.8%) do so occasionally. A combined 37.5% rarely or never incorporate online abbreviations in offline conversations, showing a varied approach to the integration of internet language conventions in physical interactions.

Table 6 - Impact of Online Slang on English Communication and upbringing

Impact of Online Slang	Made More Casual	No Significant Impact	Made More Formal	Not Sure
Percentage (%)	81.3	6.3	6.3	6.3

The majority (68.8%) perceives that online slang has made communication more informal, highlighting a shift toward casual expression. This perception aligns with the broader trend of digital communication fostering a more relaxed and expressive linguistic environment.

Conclusion

In conclusion, our research explores the complex relationship between the internet and students' changing use of the English language. Our findings reveal the complex dynamics of this linguistic alteration, and they are based on a theoretical framework that emphasizes the internet as a dynamic sociocultural force. The widespread usage of acronyms, the ubiquity of online slang, and the familiarity with terminology such as "Twittonary" highlight the significant influence of digital communication on language. The study highlights the importance of intentional language instruction while acknowledging the variety of methods for integrating online language into in-person interactions. Moreover, the few instances of language mixing on the internet and the notion that online slang facilitates informal communication draw attention to the fine line that separates linguistic creativity from clarity. Overall, our research highlights the critical importance of purposeful language instruction in the digital age and offers insightful information on the intersection of language, technology, and education.

References

1. Pavlov M.A. (2017) Peculiarities of the Internet Comment Genre in Social Networks / M.A. Pavlov // Science and Education: New Times.
2. Weller K. (2014) Twitter and Society / K. Weller, A. Bruns, J. Burgess.
3. Vasileva M.C. (2017) New Communication in Social Networks and Its Implementation in Teaching Methodology. Problemy sovremennogo obrazovanija.
4. Abdu M. Talib Al-Kadi, Rashad Ali Ahmed. (2018) Evolution of english in the internet age/ Indonesian Journal of Applied Linguistics,
5. Irma I.M. (2015) Influence of the Internet on Studying English / International Education Studies.
6. Ganiyevna K.N. (2023). The role of internet in learning foreign language. Horizon. J. Human. Artif. Intell.
7. Khalaf A.J. (2018). The effectiveness of using internet in TEFL learning. Theory Pract. Lang. Stud.
8. Lekawael R.F.J. (2017). The impact of smartphone and internet usage on English language learning. Engl. Rev. 5, 255–262.
9. Marhaditya F. (2021). Learning English through internet.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL ADAPTATION OF STUDENTS WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS AT IN HIGHER EDUCATION

Shuiinshali A.S.[1], Liyasova A.A.[2]
[1]Southern Federal University (SFU), Rostov-on-Don, Russia
[2]Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Жоғары оқу орындарында ерекше білім беру қажеттіліктері бар студенттердің әлеуметтік-психологиялық бейімделуі – бұл оқу, әлеуметтік және эмоционалдық орталарға интеграциялану процесі. Мақалада бейімделудің негізгі кедергілері, оның ішінде психологиялық, ұйымдастырушылық және коммуникативтік қиындықтар қарастырылады. Инклюзивті білім беру технологиялары, психологиялық қолдау, әлеуметтік өзара әрекеттестікті дамыту сияқты негізгі қолдау стратегиялары талданады. Ерекше білім беру қажеттіліктері бар студенттер үшін қолжетімді білім беру ортасын қалыптастырудың маңыздылығы атап өтіледі.

Түйін сөздер: *инклюзия, ерекше білім беру қажеттіліктері бар студенттер, әлеуметтік бейімделу, психологиялық қолдау, жоғары білім.*

Social and psychological adaptation of students with special educational needs (SEN) in higher education is a complex process that includes integration into academic, social, and emotional environments. The article examines key adaptation barriers, including psychological, organizational, and communicative difficulties. The main support strategies are analyzed: inclusive educational technologies, psychological support, and the development of social interaction. The importance of creating an accessible educational environment and an individual approach to teaching students with SEN is emphasized.

Keywords: *inclusion, students with special educational needs, social adaptation, psychological support, higher education.*

Социально-психологическая адаптация студентов с особыми образовательными потребностями (СОП) в ВУЗе – сложный процесс, включающий интеграцию в академическую, социальную и эмоциональную среду. В статье рассматриваются основные барьеры адаптации, включая психологические, организационные и коммуникативные трудности. Анализируются ключевые стратегии поддержки: инклюзивные образовательные технологии, психологическое сопровождение, развитие социального взаимодействия. Подчеркивается важность формирования доступной образовательной среды и индивидуального подхода к обучению студентов с СОП.

Ключевые слова: *инклюзия, студенты с особыми образовательными потребностями, социальная адаптация, психологическая поддержка, высшее образование.*

Introduction. One of the key tasks of modern society is to ensure equal conditions and opportunities for all citizens to participate in social life. Special attention is paid to the accessibility of higher education for people with disabilities. Inclusive education in universities contributes not only to the academic success of students with special educational needs, but also to their social adaptation, the development of communication skills and professional self-realization. Creating a barrier-free educational environment makes it possible to eliminate obstacles to acquiring knowledge and ensure equal opportunities for all students.

It is important to note that the successful integration of students with disabilities and special educational needs into the higher education system requires an integrated approach and the solution of several tasks. Studies and surveys of this category of students show that they face the need for socio-psychological support, especially in matters of professional and personal self-determination, the preservation of psycho-emotional well-being, as well as the development of social activity and personal growth [1, p. 4].

In modern socio-economic conditions, students are expected not only to have a high level of professional training, but also to have such personal qualities as independence, activity, creativity, self-confidence, sociability and the ability to adapt to a changing environment. This problem becomes especially relevant for students with special educational needs (SOEs), who often find it more difficult to integrate into the educational and social space of the university. The organization of academic and extracurricular activities plays a key role in the process of adaptation of students with disabilities. In the context of inclusive education, they may experience an interpersonal crisis, which is largely due to widespread stereotypes about reduced cognitive abilities and learning difficulties. Insufficient social activity and isolation of students with disabilities can increase their isolation, while students without developmental disabilities may lack information about the characteristics of their peers with disabilities, which makes it difficult for them to interact. This can lead to misunderstandings, emotional stress, as well as the formation of a negative background of communication, aggression and intolerance.

This problem is especially acute for first-year students with disabilities, who, when entering a new educational environment, experience stress, anxiety, and difficulties in establishing contact with their classmates. It is important to take these factors into account when organizing the educational process, creating conditions conducive to the successful socialization and adaptation of students with special educational needs [2].

Main part. In adolescence and youth, integrative approaches should be expanded to cover not only social but also professional adaptation. However, this requires a comprehensive medical and social assessment of the psychological state of young people, as well as systemic support for their desire for equal participation in a peer group. It is important that this work be carried out in cooperation with the psychological service of the educational institution. Achieving a full-fledged professional education for students with disabilities is possible only if there are specially organized educational conditions. At the same time, it must be borne in mind that the integration of students with disabilities into the academic environment is a complex process. Some students with disabilities may lack clear professional intentions due to low self-esteem, passivity, and personality traits. Others, on the contrary, underestimate the severity of their condition, mistakenly believing that they will recover soon, and make unrealistic plans that do not correspond to their physical capabilities.

According to L.S. Vygotsky, personality is a social phenomenon that includes all supranatural and historically determined aspects that arise in the process of socio-cultural development [3]. In turn, A.V. Petrovsky considers personality as a subject of personalization, which is formed through the development of an individual's needs and ability to influence other people [4]. S.L. Rubinstein defines personality as a set of internal conditions through which external influences pass and transform [5]. Despite the differences in interpretations, all the authors agree on the existence of the inner potential of a personality, its individuality and social conditioning.

The socio-pedagogical support of students with special educational needs is considered on the basis of research in the field of inclusive education. In our country, the study of an inclusive educational environment is actively developing. In their works, M.P. Ospanbayeva and S.N. Kurmanova note that social and pedagogical support is a system of professional activity of a specialist aimed at creating conditions for the psychological development of a child and effective learning in the process of his interaction with society [6].

In Kazakhstan, the process of adaptation of children with special educational needs to the general education system began in 2002. This year, Kazakhstan became the first country among the CIS countries to adopt the Law "On Social, medical and pedagogical support for children with disabilities." Within the framework of this law, special attention was paid to the issues of early education of such children, as well as their educational, social and medical care. The main achievement was a clear definition of the principles of inclusive education. In 2008, Kazakhstan signed the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities, committing itself to creating an enabling environment for people with special needs. In this regard, international conferences and seminars on this issue are regularly held in the country.

In 2011, the state program "Development of Education for 2011-2020" for the first time included tasks for the development of inclusive education, defining specific areas for its implementation. In Kazakhstan, the right of children with special educational needs to receive free educational, social and medical services is enshrined in the Constitution of the Republic of Kazakhstan, as well as in the laws "On Education", "On Social and medical-pedagogical support for children with disabilities", "On the protection of the rights of persons with disabilities in the Republic of Kazakhstan" and "On special social services". To date, such scientists as A.T. Iskakova, G. Zakayeva, Z.A. Movkebayeva have made a significant contribution to the development of inclusive education in Kazakhstan. They consider a wide range of theoretical issues, analyze international and domestic experience, and explore interdisciplinary approaches to organizing inclusive education. Of particular interest are studies devoted to modeling the educational environment for inclusive learning, adaptation and modification of the educational process, as well as the introduction of innovative forms of work with parents [7].

Socio-pedagogical support for students with special educational needs is considered based on research in the field of inclusive education. In Kazakhstan, the study of an inclusive educational environment is developing dynamically. M.P. Ospanbayeva and S.N. Kurmanova in their works define social and pedagogical support as a system of professional activity of a specialist aimed at creating conditions for the psychological development and successful education of a child in the process of his interaction with society [6].

According to scientists, effective social and pedagogical support for students with special educational needs should take into account several key areas: The medical field is the diagnosis and consideration of the health characteristics of students. The psychological direction is the identification and correction of possible adaptation problems. The pedagogical direction is the development of individual educational programs. The social direction is the creation of conditions for full integration into the social and student environment.

L.V. Mardakhaev and E.A. Orlova emphasize that the effectiveness of accompanying students with disabilities is determined by the level of their adaptation in the educational environment, as well as the ability to track changes in the process of socialization. Currently, this issue remains relevant, therefore, the creation of an inclusive educational environment contributes to the expansion of students' social opportunities and their successful learning in equal conditions. Social and pedagogical

support should include not only individual support for students, but also comprehensive measures aimed at preventing or correcting possible problems.

The researchers note that support can be organized on several levels: **The macro level** is the formation of legal and social conditions for students with special educational needs, improving their legal status and accessibility of educational resources. **The meso–level** is working with the student's immediate environment, changing the attitude of teachers and fellow students towards him, creating a favorable environment for successful adaptation. **Microlevel** is individual work with a specific student aimed at understanding their situation, finding solutions and developing independence in overcoming difficulties.

Z.A. Movkebaeva analyzes L.N. Kharavina's views on inclusive education and identifies four main stages of social and pedagogical support:

Diagnostic stage – analysis of the educational institution's resources, forecasting the number of students with special educational needs and assessing their individual characteristics for the development of adaptation programs.

Search and variable stage – defining the goals of support, developing individual programs taking into account the specific educational needs of students, discussing strategies with the participation of specialists.

Practical stage – implementing individual support, monitoring the dynamics of student development, coordinating the actions of all participants in the educational process.

Analytical stage – assessing the effectiveness of specialists, identifying the strengths and weaknesses of support, making adjustments to adaptation programs [8].

Thus, effective support for students with special educational needs requires an integrated approach, including medical, psychological, pedagogical and social support, as well as the organization of an inclusive educational environment at various levels.

According to Erickson, adolescence is a period in which an identity crisis is formed, which includes a series of social and individual-personal choices, identifications and self-determination. If a young person does not cope with these tasks, he develops an inadequate identity, which can manifest itself in four directions:

– avoiding psychological intimacy and avoiding close interpersonal relationships;

– impaired sense of time, inability to make life plans, fear of growing up and change;

–decreased productivity and creativity, inability to mobilize internal resources and focus on specific activities;

– the development of a "negative identity", the rejection of self-determination and the choice of negative role models to follow [9].

Admission to higher education strengthens the confidence of young people in their own abilities and capabilities, giving hope for a fulfilling and interesting life. However, in the second and third years, students often begin to doubt the correctness of choosing a university, profession, and future specialty. According to B.G. Ananyev, the student age is a sensitive period for the development of key human sociogenetic potentials. Higher education has a significant impact on the student's psyche and personal development. Under favorable learning conditions, there is an active development of all levels of the psyche, which forms the orientation of consciousness and professional orientation of the individual. Successful development of educational programs requires a high level of intellectual development, including perception, imagination, memory, thinking, attention, erudition, a wide range of cognitive interests and mastery of certain logical operations. In some cases, a decrease in this level can be compensated by high academic motivation, efficiency, perseverance, attentiveness and accuracy. However, this compensation has its limits: if the level is insufficient, the compensation mechanisms no longer help, which can lead to deduction. The level of requirements may vary from university to university, but in general, if you compare prestigious and less prestigious specialties, metropolitan and regional educational institutions, you can find some similarities between them. To successfully master the humanities, a student needs to possess a pronounced verbal intelligence [10].

From the moment they enter the university, future specialists begin to develop such personal qualities as a positive attitude towards socially acceptable norms, an adequate self-assessment of their

capabilities and awareness of professional responsibility. Successful student activity requires the elimination of internal discomfort and the prevention of conflicts with the environment. This is achieved by adapting to the specifics of the educational process at the university. In the first years, students develop student self-awareness, acquire skills in organizing intellectual activities, become aware of the relevance of their chosen profession, and develop an optimal balance between study, everyday life, leisure, and work. During this period, work on self-education and the formation of professionally significant personality traits is systematized.

Methods and strategies for social adaptation of students with special educational needs:

1. Creating an Inclusive Educational Environment

One of the key factors for successful adaptation of students with special educational needs (SEN) is the formation of an inclusive educational space. Essential elements of such an environment include: **1. Barrier-free infrastructure**: ramps, elevators, adapted classrooms, and learning materials in different formats (Braille, audiobooks, subtitles, etc.). **Flexible learning process**: options for distance learning, extended deadlines for assignments, and individual consultations. **Adapted learning materials**: digital textbooks, large print for visually impaired students, and audio versions of lectures.

2. Psychological Support and Counseling. Students with SEN often face psychological challenges related to their studies and social integration. Important measures include: **Individual counseling sessions**: helping students cope with emotional, personal, and academic difficulties. **Support groups**: regular meetings where students can share their experiences and receive emotional support. **Stress reduction programs**: cognitive-behavioral therapy, art therapy, and mindfulness training.

3. Mentorship and Tutoring Programs. Mentorship and tutoring are highly effective strategies for integrating SEN students into academic and social life. Their functions include: Helping with campus orientation and navigation. Academic assistance and explanation of complex topics. Organizing extracurricular activities. Encouraging self-confidence and independence.

4. Social Interaction and Peer Engagement: To combat social isolation, universities should: Implement group projects and teamwork activities; Organize awareness programs on disability inclusion; Establish student clubs that encourage interaction between SEN students and their peers.

5. Professional Development and Career Readiness: to prepare SEN students for future employment, institutions should: Provide career counseling services; Offer internships and connect students with inclusive employers; Conduct workshops on professional skills development.

Conclusion. The socio-psychological adaptation of students with special educational needs (SEN) in higher education is a complex and multi-level process that encompasses academic, social, psychological, and professional integration. The modern educational environment must be designed to provide students with disabilities not only access to quality education but also a sense of inclusion and equal participation in academic and social life. Creating an inclusive university environment goes beyond ensuring physical accessibility; it also involves establishing psychological support systems that foster a welcoming and supportive atmosphere. Accessible learning resources, flexible academic programs, and digital transformation play a crucial role in providing equal opportunities for SEN students.

Psychological support is an essential component of adaptation, as students with SEN often experience heightened anxiety, social isolation, and challenges in building relationships. Implementing mentorship and tutoring programs helps facilitate smoother integration into the academic environment, empowering students with the confidence and skills needed for success. Socialization and peer engagement are key factors in adaptation. Universities should actively organize joint academic and extracurricular activities to foster inclusivity, break stereotypes, and build a culture of acceptance. These initiatives create opportunities for SEN students to interact with their peers, reducing the risk of social isolation and encouraging mutual understanding.

Another critical aspect of adaptation is preparing students with special educational needs for their future professional careers. Career counseling, internships, vocational training, and job placement assistance are essential in supporting SEN students in their transition to the workforce. Equipping them with necessary skills and connecting them with potential employers increases their chances of

long-term professional success. Technology plays a pivotal role in enhancing accessibility in education. Online learning platforms, interactive courses, and adaptive technologies (such as speech synthesizers, screen readers, and specialized keyboards) help minimize barriers and create a more inclusive learning environment.

In conclusion, the socio-psychological adaptation of students with SEN requires a comprehensive approach that addresses accessibility, interpersonal support, psychological counseling, and professional development. Universities that actively implement inclusive strategies not only improve educational outcomes for SEN students but also contribute to the development of a more humane, tolerant, and inclusive society where every individual, regardless of physical or cognitive limitations, has equal opportunities for growth and self-realization.

References

1. Yaraya T.A., Rokotyanskaya L.O. Methodology for assessing the effectiveness of implementing a learning model and individual socio-pedagogical support for students with musculoskeletal disorders // Standards and Monitoring in Education. – 2017. – Vol. 5. – No. 3. – P. 3-17.
2. Evdokimova V.V. Adaptation of students with disabilities to the new educational environment as one of the directions of the psychological service of SPC MGPPU // Inclusive Education: Methodology, Practice, Technologies. – URL: https://psyjournals.ru/nonserialpublications/inclusive_edu/contents/44224 (accessed: 08.02.2025).
3. Vygotsky L.S. Collected Works. In 6 volumes. Vol. 3-4. Moscow, 1983-1984.
4. Dubrovina D.N. Psychological adaptation as a factor of personal self-determination in late adolescence // World of Psychology. 2007. No. 4.
5. Dzhakupov S.M. Psychological structure of the learning process. — 2nd ed. Almaty: Kazakh University, 2009. - 308 p.
6. Mardakhaev L.V., Orlova E.A. Special Pedagogy. Textbook [Text] / L.V. Mardakhaev, E.A. Orlova – Moscow: Yurayt, 2014. – 447 p.
7. Iskakova A.T., Movkebayeva Z.A., Zhakayeva G., Aitbayeva A.B., Baitursynova A.A. Fundamentals of Inclusive Education. Textbook. Almaty: Private Enterprise "Balausa", 2016. – 320 p.
8. Movkebayeva Z.A. Inclusive Education [Text]: Textbook / Z.A. Movkebayeva, I.A. Denisova, I.A. Oralkanova, D.S. Zhakupova. – Almaty: [n.p.], 2014. – 199 p.
9. Voronsky V.A. Research on students' adaptation to university conditions / V.A. Voronsky // Socionics. – 2001. - No. 6. – P. 29-33.
10. Lyubimova G.Yu. From freshman to graduate / G.Yu. Lyubimova // Bulletin of Moscow University. Series 14. Psychology. – 2001. – No. 1. – P. 48-52.

ӘЛЕУМЕТТІК ИНТЕЛЛЕКТІНІ ЗЕРТТЕУДЕГІ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТАЛДАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Сайлинова К.К.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан

Мақалада әлеуметтік интеллектіні адамның мінез-құлқын адекватты түсіну және бағалау қабілеті деген анықтама беріледі. Бұл қабілет тиімді тұлғааралық байланыстарды орнату және табысты бейімделу мәселелерін шешеді.

Түйін сөздер: *әлеуметтік интеллект, когнитивтік, эмоциялық, мінез-құлық, әлеуметтік бейімделу, қарым-қатынас*

В статье социальный интеллект определяется как способность адекватно понимать и оценивать поведение человека. Эта способность решает проблемы установления эффективных межличностных отношений и успешной адаптации.

Ключевые слова: *социальный интеллект, когнитивный, эмоциональный, поведение, социальная адаптация, общение.*

In the article, social intelligence is defined as the ability to adequately understand and evaluate human behavior. This ability solves the problems of establishing effective interpersonal relationships and successful adaptation.

Keywords: *social intelligence, cognitive, emotional, behavior, social adaptation, communication.*

Әлеуметтік интеллектіні зерттеулер өткен ғасырдың басында АҚШ-та басталды. Алғаш рет "әлеуметтік интеллект" ұғымын өз еңбектерінде 1920 жылы Э. Торндайк қолданған. Ол оны "басқа адамдарды түсіну және басқаларға ақылмен әрекет ету немесе әрекет ету қабілеті" деп санады, бұл әлеуметтік интеллектінің танымдық және мінез-құлық аспектілерін қарастыру қызығушылығын тудырды. Өзінің эмпирикалық зерттеулерінің нәтижелерін ескере отырып, Э.Торндайк біріншіден, абстрактілік деңгейі тұлғаның дерексіз ауызша символдарды түсіну қабілетіне тікелей жауап беретін және осы түсінікке сүйене отырып, осы таңбалармен белгілі бір қарапайым немесе күрделі әрекеттерді орындауды білдіретін интеллект, екіншіден, нақтыланған–материалдық әлемнің заттары мен құбылыстарын түсінуге және сол заттарға немесе құбылыстарға қатысты белгілі бір әрекеттерді орындауға мүмкіндік беретін интеллект, үшіншіден, әлеуметтік интеллект басқа адамдарды түсінудің және осы негізде олармен өзара әрекеттесудің жалпы қабілеті ретінде анықтайды [1].

Әлеуметтік интеллект әр түрлі қырынан қарастырылады: әлеуметтік ойлау, коммуникативті құзыреттілік, тұлғааралық өзара әрекеттестік, субъект-субъектілік қарым-қатынас және жалпы танымдық қабілет ретінде зерттелген. И.Б. Кудинова мен И.С. Вотчин әлеуметтік интеллектіні субъект-субъектілік қатынастарда көрінетін, тұлға аралық өзара әрекеттестіктің өнімділігін және әлеуметтік бейімделудің табыстылығын қамтамасыз ететін салыстырмалы тұрақты психологиялық формациялар жиынтығы ретінде анықтайды Ғалымдар әлеуметтік интеллектіні басқа адамдардың тиімділігін ынталандыруға және арттыруға көмектесетін белгілі бір нейрондық желілерде құрылған тұлға аралық құзыреттер жиынтығы деп түсінеді [2].

П.Е. Вернон кейін бұл ұғымды кеңейте түседі. Оның айтуынша, әлеуметтік интеллект адамның басқа адамдармен үйлесіп, тіл табысуынан танылады, қоғамдық ортада, әлеуметтік топ ішінде өзін ұстаудың әлеуметтік техникасын меңгерген, қарым-қатынаста жайлы, әлеуметтік мәселелерді жақсы білетін, топтағы басқа адамдардың мінез ерекшеліктерін қабылдай алатын, қабілетін танытады [3].

Н.А. Аминов, М.В. Молоканов, А.И. Савенков өз жұмыстарында әлеуметтік интеллектінің когнитивтік, эмоционалдық және мінез-құлық компоненттерін қарастырады. А.И. Савенков зерттеуі бойынша:

Когнитивтік компонент:

- әлеуметтік білім – адамдар туралы білім, арнайы ережелерді білу, басқа адамдарды

түсіну;

- әлеуметтік жады – есімдерге, тұлғаларға арналған жады;
- әлеуметтік интуиция – сезімдерді бағалау, көңіл-күйді анықтау, басқа адамдардың әрекеттерінің мотивтерін түсіну, әлеуметтік контекст аясында байқалатын мінез-құлықты адекватты түрде қабылдау қабілеті;
- әлеуметтік болжау – өз бетінше жоспар құру
- әрекеттер, олардың дамуын қадағалау және көрсету және пайдаланылмаған балама мүмкіндіктерді бағалау.

Эмоциялық компонент:

- әлеуметтік экспрессивтілік – эмоционалды экспрессивтілік, сезімталдық, бақылау;
- эмпатия – басқа адамдардың жағдайына ену, өзін басқаның орнына қоя білу («коммуникативтік және моральдық эгоцентризмді жеңу» ;
- өзін-өзі реттеу қабілеті - өз эмоциялары мен көңіл-күйін басқара білу.

Мінез-құлық компонент:

- әлеуметтік қабылдау – әңгімелесушіні есту қабілеті, юмор сезімін түсіну;
- әлеуметтік өзара әрекеттестік – бірлесіп жұмыс істеу қабілеті мен дайындығы, ұжымдық әрекеттестік қабілеті және оның ең жоғары түрі – ұжымдық шығармашылық;
- әлеуметтік бейімделу - басқаларды түсіндіру және сендіру қабілеті, басқа адамдармен тіл табыса білу, басқаларға қатысты ашықтық [4].

Сонда интеллектуалды жетілудің критерийі субъектінің кез-келген жағдайды өзінің объективті шындықта болған күйінде қабылдауға дайындығы, сондай-ақ оның іс-әрекеттің объективті талаптарын ескере отырып, бастапқы мотивтерді өзгертуге, мақсаттарды құралдарға айналдыруға дайындығы болады

Әлеуметтік өзіндік анықталу дегеніміз – ең алдымен қоғамның адамгершілік құндылықтарына қатысты, белгілі бір әлеуметтік шеңберге немесе адамның қоғамдағы орнын анықтау. Бұл әлеуметтік сананы қалыптастыру, дінге, саясатқа, өмір философиясы мен моральға деген жеке көзқарастарды анықтау.

Әлеуметтік ұтқырлық - бұл адамның немесе адамдар тобының әлеуметтік мәртебесін өзгертетін жағдай. Адам өзінің әлеуметтік қабатын өзгерте алады немесе сол қабатта қала алады және оның мәртебесі ғана өзгереді. Әлеуметтік мәртебе немесе әлеуметтік позиция – тұлға қоғамда белгілі бір орынды иемденуі.

Әлеуметтік өзін-өзі анықтау адамның «өзін» білу негізінде ғана жүзеге асырылады. Психологияда адамның санасында оның «Мен» бейнесін бейнелеу үлгісі белгілі: басқалардың оған деген көзқарасы - бұл өзі туралы өз ойының көрінісі. Әлеуметтік интеллектіні өлшеу қабілеттеріне тұлғаның өзара әрекеттесу дағдыларын анықтау кіреді. Бұл сонымен қатар оларды мінез-құлық тұрғысынан бағалау қабілетін анықтайды. Тұлғаның барлық өзара әрекеті қандай-да бір контекстпен жүреді. Тиімділігі басқа контекстпен өзара әрекеттесуге арналған контексттерді игеруді қамтиды. Осы логикаға сүйене отырып, әлеуметтік интеллект контексттік мәнді түсінуді білдіреді. Әр түрлі контексттерде және олардың арасында қалай қозғалу керектігін және әр түрлі жағдайда өзін қалай ұстау керектігін біле отырып, адам өзінің тиімді өзара әрекеттесу мақсаттарына қол жеткізе алады[5].

Әлеуметтік интеллект - бұл мінез-құлық арқылы көрінетін дағдылардың жиынтығы. Жеке адам өзінің мінез-құлқының басқаларға әсерін бағалайды. Өзгелермен қарым-қатынаста сәттіліктің деңгейі жаңа мінез-құлықпен тәжірибе жасауға және жаңа өзара әрекеттесу стратегияларын қарастыруға мүмкіндік береді. Сонымен, әлеуметтік интеллект «адамдармен тіл табыса білу» қабілеті ретінде анықталады. Бұл өсу және қарым-қатынас жасау кезінде, адам басқа адамдармен қарым-қатынас жасау тәжірибесін жинақтағанда болады.

Әдебиеттер

1. Малышева Л.В. Модели интеллекта: 100 лет развития / Л.В. Малышева. – М.: Изд-во Московского психолого-соц. института; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2006. – 280 с.

2. Креативный интеллект успеха: анализ креативности и мотивации достижений. О.И. Якутина. Научная мысль Кавказа № 3 2009. С. 23-29.

3.“Social Intelligence” in Research. “Socialigence”. Developing “Social & Emotional Intelligence”. [Electronic resource]. — Access mode: https://www-socialigence-net.translate.goog/blog/social-intelligence-in-research/

4. Савенков А.И. Социальный интеллект как проблема психологии одаренности и творчества / А.И. Савенков // Психология. Журнал Высшей школы экономики. – М.: ГУ ВШЭ, 2005. – Т.2. – № 4. – С. 94-101.

5. Социальный интеллект: Теория, измерение, исследования / Под ред. Д.В. Ушакова, Д.В. Люсина. М., 2004, С.12.

ВЗАИМОСВЯЗЬ ГЕНЕТИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ И ДЕТСКОЙ ПСИХОЛОГИИ: НА ПРИМЕРЕ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Худайберганова У.Б. [1], Исмаилова А.С. [2]
[1]Ургенчский государственный педагогический институт, Ургенч, Узбекистан
[2]Ташкентский университет прикладных наук, Ташкент, Узбекистан

Мақалада мектепке дейінгі білім беру контекстіндегі генетика мен бала психологиясының өзара байланысы қарастырылады. Баланың дамуындағы генетикалық факторлар, оның ішінде темперамент, интеллектуалдық қабілеттер мен генетикалық ақаулар, оның психологиялық және әлеуметтік дамуындағы рөлі талданады. Сонымен қатар, мақалада психологиялық тәсілдер мен оқыту әдістерін балалардың жеке генетикалық ерекшеліктеріне бейімдеудің маңыздылығы атап өтілген. Мақалада мектепке дейінгі білім беру ортасында генетикалық және психологиялық факторларды сәйкестендіру арқылы балалардың оңтайлы дамуы үшін жағдай жасау әдістері көрсетілген. Бұл зерттеу оқу тәжірибесінде жеке бағытты қолданудың ғылыми негізін береді.

Түйін сөздер: Генетикалық ерекшеліктер, бала психологиясы, мектепке дейінгі білім беру, темперамент, интеллектуалдық даму, генетикалық ақаулар, жеке бағыт, оқыту әдістері, стресске төзімділік, бала дамуы.

В данной статье рассматривается взаимосвязь генетики и детской психологии в контексте дошкольного образования. Анализируются генетические факторы развития ребенка, в том числе темперамент, интеллектуальные способности и генетические дефекты, и их роль в его психологическом и социальном формировании. В статье также подчеркивается важность адаптации психологических подходов и методов обучения к индивидуальным генетическим особенностям детей. Освещены методы создания условий для оптимального развития детей путем сочетания генетических и психологических факторов в среде дошкольного образования. Данное исследование обеспечивает научную основу для использования индивидуального подхода в образовательной практике.

***Ключевые слова**: Генетические особенности, детская психология, дошкольное образование, темперамент, интеллектуальное развитие, генетические дефекты, индивидуальный подход, методы обучения, стрессоустойчивость, развитие ребенка.*

This article examines the relationship between genetics and child psychology in the context of preschool education. Genetic factors in child development, including temperament, intellectual ability, and genetic defects, and how they play a role in his psychological and social formation are analyzed. The article also emphasizes the importance of adapting psychological approaches and educational methods to individual genetic characteristics of children. Methods of creating conditions for the optimal development of children by combining genetic and psychological factors in the environment of preschool education are highlighted. This study provides a scientific basis for the use of an individual approach in educational practice.

***Keywords**: Genetic characteristics, child psychology, preschool education, temperament, intellectual development, genetic defects, individual approach, educational methods, stress management, child development*

Введение

Глубокое значение в изучении развития человека имеет взаимная интеграция генетики и психологических наук. Генетические особенности каждой особи проявляются как главный детерминант в ее физиологическом и психологическом развитии, а также в процессе социальной адаптации. В частности, развитие детей дошкольного возраста представляет собой оптимальную модель для исследования сложных взаимодействий этих процессов. Передается по генетическому наследству темперамент, познавательные способности и поведенческие предрасположенности рассматриваются как факторы, формирующие процесс психологического развития.

Психологическое развитие детей определяется генетическими факторами в сочетании с влиянием внешней среды. В частности, процесс дошкольного образования требует учета его

генетических возможностей и индивидуально-психологических особенностей с целью создания условий для интеллектуального и эмоционального роста ребенка. Это порождает необходимость оптимизации образовательного процесса, применения индивидуальных подходов и научного обоснования педагогических стратегий. Данная статья направлена на изучение взаимодействия генетических особенностей с психологическими процессами в управлении развитием ребенка в дошкольном образовании и служит для анализа теоретических и практических подходов к данному вопросу.

Анализ литературы

Интерес исследователей к детскому духу и детской психологии существовал всегда, но предмет научного изучения детства был запоздалым, предпосылки для такого изучения сформировались в педагогике, биологии, медицине, экспериментальной психологии. Педагогика всегда нуждалась в психологических знаниях, стремилась опираться на них. Y. A. Коменский, Дж. Локк, Дж. - J. Руссо, И. G. Песталоцци, Ф. Фребель, И. F. Гербарт, А. Дистервег и другие крупные педагоги прошлого подчеркивали необходимость построения воспитания и обучения на основе знания возрастных и индивидуальных особенностей детей, призывали учителей, воспитателей и родителей изучать природу детства, проявляли интерес не только к детской психологии, но и пытались понять ее закономерности. J.J. Большое влияние на развитие интереса к проблемам детской души оказала концепция естественного воспитания Руссо, согласно которой главная цель воспитания заключалась в содействии естественному развитию внутренней природы ребенка, в тщательном ее изучении. Понимая детство как особый, качественно специфический этап развития человека, относясь к нему с любовью и уважением, Дж.J.Руссо пытался раскрыть внутренние закономерности развития ребенка, построить в соответствии с ними этапы периодизации и обучения.

Фактически, в конце 18 века врачи проявили научный интерес к детям, столкнувшись с тем фактом, что детей нельзя лечить так же, как взрослых, из-за особенностей их организма и специфики болезней. Первая книга о психическом развитии ребенка была написана немецким врачом и философом т. Принадлежал тидеману (1787), который пытался детально и последовательно описать психическое развитие ребенка от рождения до трех лет. Выделяя моторную, сенсорную и сенсорную сферы как наиболее важные, он отмечал проявления ребенка в этих областях. Так, впервые психология увидела особый объект - психику малыша, а предметом изучения стало развитие ее компонентов. Немаловажным был и выбор соответствующего метода исследования - объективного внешнего наблюдения, так как ребенок, не обладающий речью и рефлексией, не может рассказать о своих переживаниях, а тем более использовать самоанализ. Кроме того, наблюдалось длительное развитие конкретного ребенка, т. е.в соответствии со стратегией продольных сечений. Необходимость такого исследования обосновывалась требованиями педагогики, так как воспитание должно опираться на конкретное знание развития психических свойств и времени их возникновения.

В середине XIX века. возрастает интерес к детской психологии, возникает научная проблема взаимосвязи педагогики и психологии, связанная с развитием общего образования, и она начинает формироваться в практике дошкольного образования в отличие от домашнего, где нелегко было реализовать индивидуальный подход к ребенку и изучить его особенности интересы.

Результаты исследования. Взаимодействие между генетическими особенностями ребенка и психологическим развитием играет важную роль в процессе дошкольного образования. Генетические факторы, в частности темперамент, когнитивные способности и эмоциональная стабильность, являются одними из основных факторов, определяющих социальную гибкость ребенка, его поведение и уровень успеха в обучении. Влияние генетических особенностей на психологическое развитие: среди детей, участвовавших в исследовании, было обнаружено, что различные формы темперамента (активный, пассивный, социализированный, внимательный) напрямую влияют на их социально-эмоциональное развитие. Например, дети с активным темпераментом, как правило, играют в большем количестве групп, что повышает их социализацию и эмоциональную стабильность. В то же время дети с осторожным

темпераментом предпочитают больше играть в одиночку, что может вызвать у них повышенную чувствительность к стрессу.

Взаимодействие интеллектуального развития и образовательной среды: интеллектуальные способности, передаваемые по генетическому наследству, определяют степень успешности ребенка в процессе обучения. Исследование показало, что дети с более высокими когнитивными способностями быстрее усваивают новую информацию и развивают логическое мышление. Однако методы обучения этих детей должны быть адаптированы к их индивидуальным потребностям, иначе их потенциал может не раскрыться полностью. Стресс и гибкость: генетически чувствительные к стрессу дети еще больше нуждаются в психологической поддержке и педагогической поддержке. Исследование также показало, что для обеспечения психологической стабильности этих детей важны индивидуальные подходы и безопасная образовательная среда. Для детей, генетически предрасположенных к стрессу, например, использование успокаивающих игр или психологических упражнений дает положительные результаты в их развитии.

Индивидуальный подход и методы обучения: учет генетических особенностей и психологических аспектов детей повышает эффективность методов обучения, адаптированных к их индивидуальному развитию. Согласно исследованию, специальные подходы к обучению (например, кинестетический, визуальный или аудиальный подходы) для детей с генетическими различиями предоставляют им наилучшие возможности для развития. Также эти подходы развивают у детей самосознание и способность решать психологические проблемы. В результате влияние генетических особенностей и психологического развития ребенка на образовательный процесс неразрывно связано, оптимизация образовательного процесса с их учетом способствует полноценному развитию детей. Это дает ценные рекомендации для научных исследований, разработки индивидуальных подходов для педагогов и учета генетических факторов.

Сравнивая ребенка, получившего образование в детском саду: с ребенком, который не посещал детский сад, нетрудно заметить, что между их уровнем мышления есть разница между Землей и небом". В науке о психологии дошкольника было сочтено целесообразным изучить этот период, разделив его на три этапа: младший дошкольный период (3-4 года); средний дошкольный период (4-5 лет); старший дошкольный возраст (до 5-6 лет); подготовительный к школе возраст (до 6-7 лет). Дошкольник в процессе развития вступает в особые особые отношения с предметами и явлениями, загадками Вселенной, созданными его предками. Он активно осваивает и овладевает достижениями, достигнутыми человечеством.

У ребенка познание мира вещей-явлений, поведения, реализуемого с их помощью, родного языка и взаимоотношений между людьми, одновременно развитие мотивов деятельности, рост способностей происходит на основе непосредственной помощи взрослого. Это происходит в семье при поддержке родителей, а в дошкольных учреждениях-при поддержке та^ланчи^. В основном именно с этого периода начинает усиливаться самостоятельная деятельность ребенка. Самостоятельность в деятельности лежит в основе самостоятельности в спонтанном мышлении. Кроме того, дошкольный этап-это и период совершенствования у них сложных движений, элементарной гигиены, формирования культурно-трудовых навыков, развития речи и формирования первых зародышей социальной морали и эстетического вкуса.

Заключение

Анализ генетических и психологических основ развития ребенка показывает важность индивидуальных подходов и педагогических стратегий в системе дошкольного образования. Генетические особенности, такие как темперамент, интеллектуальные способности и врожденные аспекты поведения, играют фундаментальную роль в социальном и эмоциональном развитии ребенка. Также важно учитывать генетические факторы, чтобы обеспечить психологическую стабильность и стимулировать когнитивный рост у дошкольников. Взаимодействие детской психологии и генетики обеспечивает важную научную основу для разработки индивидуальных подходов педагогов в дошкольном образовании. А также методы и стратегии, адаптированные к генетическим особенностям

детей в процессе обучения, способствующие их максимальному развитию. Кроме того, адаптация к генетическим особенностям позволяет более эффективно и индивидуально организовать условия обучения и воспитания детей. В то же время всестороннее исследование генетического и психологического взаимодействия служит для внедрения более прогрессивных подходов в педагогическую практику. Это открывает новые научно-практические перспективы в поддержке развития ребенка, позволяет повысить эффективность системы образования.

Литература

1. Аминов, С. Б. (2016). Бола психологиясининг асослари. Тошкент: Академия нашр.
2. Выготский, Л. С. (1978). Разум в обществе: развитие высших психологических процессов. Издательство Гарвардского университета.
3. Гарднер Х. (2006). Множественный интеллект: новые горизонты в теории и практике. Основные книги.
4. Гузик, Т. М. (2014). Генетика для мужчин: назарий йондашувлар. Тбилиси: Elva.
5. Пиаже, Ж. (1970). Наука о воспитании и психология ребенка. Издательство "Викинг Пресс".
6. Раттер, М. (2007). Наука о развитии и здоровье детей: глобальная перспектива. Издательство Кембриджского университета.
7. Шафир, Э. (2002). Психология выбора и принятия решений. Нью-Йорк: Издательство Кембриджского университета.
8. Ушаков, А. М. (2015). Генетика для будущих поколений: книга для психологов. Москва: Академия.

II –СЕКЦИЯ * II – SECTION

ЖЕКЕ ТҰЛҒАНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДЕНСАУЛЫҒЫ МЕН ӘЛ-АУҚАТЫ. ПРАКТИКАЛЫҚ ПСИХОЛОГИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ЗДОРОВЬЕ И БЛАГОПОЛУЧИЕ ЛИЧНОСТИ. ВОПРОСЫ ПРАКТИЧЕСКОЙ ПСИХОЛОГИИ ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫЕ

PSYCHOLOGICAL HEALTH AND WELL-BEING OF PERSONALITY. QUESTIONS OF PRACTICAL PSYCHOLOGY

СКАЗКОТЕРАПИЯ КАК ИНСТРУМЕНТ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ НА ДЕВИАНТНОЕ ПОВЕДЕНИЕ ПОДРОСТКОВ

Садвакасова З.М. [1], Бейсекенова Д.Р. [2], Каримова А.Б. [2]
[1]Казахский национальный университет им.аль-Фараби
[2]Специальная организация образования
Алматы, Казахстан

Мақалада ертегі терапиясы әдісі арқылы жасөспірімдердегі девиантты мінез-құлықты түзету тәсілі көрсетілген. Психолог-педагог іс-әрекетінде девиантты мінез-құлықтағы балалармен түзету ертегісі құрастыру, құру және жүзеге асыру технологиясының негізгі теориялық аспектілері ашылды. Ертегі терапиясының нормадан ауытқыған мінез-құлықты түзетуге бейімделген құралдарына (формаларына, әдістеріне, тәсілдеріне, әдістеріне) ерекше назар аударылады.
Түйін сөздер: *девиантты мінез-құлық, ертегі терапиясы, психолог, педагог.*

В статье раскрыт подход по коррекции девиантного поведения подростков с помощью метода сказкотерапии. Раскрываются основные теоретические аспекты технологии разработки, создания и проведение коррекционной сказки с детьми девиантного поведения в деятельности психолога-педагога. Особое внимание уделяется инструментарию (формам, методам, техникам, приемам, методикам) сказкотерапии, адаптированным для коррекции отклоняющего поведения от нормы.
Ключевые слова: *девиантное поведение, сказкотерапия, работа психолога, педагога*

The article highlights the approach to the correction of deviant behavior of adolescents using the method of fairy tale therapy. The main theoretical aspects of the technology of development, creation and implementation of correctional fairy tales with children with deviant behavior in the activity of a psychologist-pedagogue are revealed. Special attention is paid to the toolkit (forms, methods, techniques, methods, methods) of fairy tale therapy, adapted for the correction of deviant behavior from the norm.
Keywords*: девиантное поведение, сказкотерапия, работа психолога, педагога*

Введение

Актуальность исследования обусловлена растущей необходимостью в разработке и внедрении эффективных методов коррекции отклоняющегося поведения среди подростков. В условиях современного общества, характеризующегося ускоренными социальными изменениями, информационным перенасыщением и повышенным эмоциональным стрессом, ранний подростковый возраст становится критическим периодом для формирования личности и асоциального поведения. Девиантное поведение в этом возрасте может иметь долгосрочные негативные последствия как для самого подростка, так и для общества в целом если своевременно не вносить корректировки в поведение человека.

Историческая справка. Немного истории: как сказки стали активно применять в деятельности специалистов. С давних времен сказки использовались как средство передачи

знаний, моральных уроков и культурных ценностей. Сказка как метод терапии начал развитие в начале прошлого века в трудах австрийского психотерапевта **Йозефом Якоби**, который использовал сказки как инструмент для общения со своими пациентами и содействия их самораскрытию. Однако настоящий прорыв в развитии сказкотерапии произошел во второй половине XX века. Работа американского психотерапевта **Бруно Беттельгейма** внесла значительный вклад в его становление. В исследованиях он сосредоточился на анализе сказок с позиции психологических аспектов, показывая, какие жизненные уроки можно извлечь из рассказов, которые поначалу казались просто сказками для детей. С тех пор сказкотерапия начала набирать популярность среди психотерапевтов и других специалистов в области психологии [1].

Основная часть

Чем прекрасны сказки и почему их так активно применяют в работе с людьми? Тем, что сказки не только формируют психические процессы, но и способствуют умению устанавливать причинно-следственные связи. Именно поэтому в народе испокон веков применяли сказки. Как говорится: «Сказка – ложь, да в ней намек, добрым молодцам урок». Сказка дает возможность *«примерять», «проигрывать»* в безопасной обстановке модели поведения и формирует личность человека в целом. И ближайшие **жанры** сказки: мифы, легенды, былины, притча, басни, саги.

В словаре Википедии дано определение **«сказкотерапия»** как метода психологии, использующего сказку для решения задач в области воспитания, образования, коррекции поведения, профилактики психологических отклонений, психологической и психотерапевтической помощи и др. [2]

Вачков А. в книге «Введение в сказкотерапию», давая определение *сказкотерапии,* понимал ее как направление практической психологии, которое, используя метафорические ресурсы сказки, позволяет людям развить самосознание и построить особые уровни взаимодействия друг с другом, что создает условия для становления их субъектности. И *идея сказкотерапии* - донести смысл и поменять, изменить поведение ребенка [3].

Психологи **Шерьязданова Х.Т., Исхакова Э.В.** считают, что психокоррекционные сказки создаются для влияния на поведение ребенка. Происходит «замещение» неэффективного стиля поведения на более продуктивный, конструктивный, а также объяснение ребенку смысла происходящего [4].

Классификации сказок. На практике разработано множество вариантов проведения сказки. По классификации Т. Д. Зинкевич-Евстигнеевой все сказки можно разделить по **цели их назначения**: дидактические, коррекционные, психологические, психотерапевтические, медитативные. Также делят сказки на профилактические, лечебно-профилактические, авторские, воспитательные, терапевтические, традиционные, фольклорные [5,6].

Подходы создания коррекционной сказки

Как создавать сказки специалисту? Чтобы выбрать алгоритм сказки для коррекционной работы с детьми важно определиться с подходом. Ниже мы представляем варианты создания сказки.

Алгоритм составления психокоррекционной сказки по **Шерьяздановой Х.Т., Исхаковой Э.В.**:

1. Подборка героя, близкого ребенку по полу, возрасту, характеру.
2. Описание жизни героя в сказочной стране, чтобы ребенок нашел сходство со своей жизнью.
3. Помещение героя в проблемную ситуацию, похожую на реальную ситуацию с ребенком и «приписывание» герою все переживания ребенка.
4. Поиск героем выхода из создавшегося положения. Встреча героя с мудрым наставником. Предложить альтернативные модели поведения, найти позитивный смысл происходящего. Герой по сказке получает вознаграждение за «увиденное в правильном свете»
5. Герой понимает свою неправоту и становится на путь изменений [4].

Бакланова Ю.А., Старкова Л.А., применяя в практике сказкотерапию, предлагают схему и структуру составления сказки**:**

1. Для начала нужно выбрать героев сказки.
2. Затем придумываем зачин – начало сказки («Скоро сказка сказывается, да не скоро дело делается», «Жили-были…», «В некотором царстве, в некотором государстве…»).
3. Далее необходимо дать подробную характеристику героям (наделить их характером, темпераментом).
4. Затем сталкиваем героев с проблемой, трудностью, конфликтом (однажды Змей Горыныч похитил Василису Прекрасную).
5. Описываем реакцию героев на случившееся (Василиса заплакала …).
6. Далее наши герои начинают искать выход из ситуации, пробуют решить свою проблему.
7. В итоге герои должны справиться с ситуацией, найти верное решение.
8. Завершающий шаг – сказочная развязка (герои получают награду, и сказка приобретает счастливое завершение) [7].

Структура коррекционно-развивающей сказки см. таблице 1.

Таблица 1 - Структура коррекционно-развивающей сказки по Баклановой Ю.А., Старковой Л.А. [7]

Этапы	*Цель и содержание*
1 этап. Ритуал «входа» в сказку	Цель: создать настрой на совместную работу. Содержание: войти в сказку
2 этап. Повторение	Цель: вспомнить то, что делали в прошлый раз и какие выводы для себя сделали, какой опыт приобрели, чему научились. Содержание: через вопросы узнаем, как применяют на практике и какие есть успехи.
3 этап. Расширение	Цель: расширить представление о чем-либо. Рассказываем сказку (или фрагмент) с постановкой по преодолению препятствий.
4 этап. Закрепление	Цель: Приобретение нового опыта, появление новых качеств личности ребенка, закрепление и повторение учебного материала. Содержание: через игру совершаются символические путешествия, превращения.
5 этап. Интеграция	Цель: связать опыт с реальной жизнью. Содержание: Обсуждение и анализ ситуаций.
6 этап. Резюмирование	Цель: обобщить приобретённый опыт, связать его с уже имеющимся. Содержание: подводим итоги занятия. Отмечаем и подчеркиваем достижения.
7 этап. Ритуал «выхода» из сказки	Цель: закрепить новый опыт, подготовить ребёнка к взаимодействию в привычной среде Содержание: через игру «Чемодан» смотрим, что возьмем с собой в дорогу.

Схемы создания сказки. Для грамотного руководства психологом-педагогом можно воспользоваться схемой создания сказки, разработанной автором **О.В.Защиринской.** «Сказка, по ее мнению, это целитель сознания человека, затерявшегося в хаосе безумия и абсурда повседневности». Желательно заранее продумать способ запуска сказки и способы создания сказочного сюжета [8]

Способ 1. Воспользоваться началом уже готовой сказки. См. табл. 2

Таблица 2 - Схема текста сказки (Мали, Арямова, Климова, Пескова, 2007)

Композиционные сказки	*Тип текста*	*Форма речи*	*Временной план*
Завязка	Повествование	Монолог	Прошедшее время
Развитие действия	Повествование	Диалог	Прошедшее время
Кульминация	Повествование с элементами описания	Монолог	Настоящее и Прошедшее время
Развязка	Повествование	Монолог с элементами диалога	Прошедшее время

Способ 2. Повторить сказку за психологом. Ход размышлений упорядочить. См. табл. 3

Любая сказка должна включать размышление о поступке, действиях, результатах, иначе не будет воздействие на природу человека (таблица 3).

Таблица 3 - Схема размышлений по изменению сказочного сюжета (О.В.Защиринская)

Элемент сказки	*Творческие действия*
Главный герой	Замена главного героя или сочинение дополнительного, нового персонажа
Развязка (конец) сказки	Замена конца сказки
Основные поступки главного героя	Изменение или замена поступков главного героя
Отношение героев к происходящим событиям	Изменение отношения героев к сказочным событиям
Согласование сказочного сюжета с концом	Пересмотр согласования сказочного сюжета с концом

Способ 3. Моделировать сказочный сюжет через прием символизации (объекты, элементы, персонажи). Придумываем изображение дворца, главного героя, его родственников, волшебного персонажа, рокового события (с которого все началось), средств передвижения, основных мероприятий по устранению приключившейся беды, заключительной ситуации и счастливого конца.

Коррекционная сказка по Ткачу Р.М. имеет свою технологическую цепочку (табл. 4).

Таблица 4 - Коррекционная сказка по Ткачу Р.М. [9]

Структура	Содержание
Жили-были	Начало сказки, встреча с ее героями.
И вдруг однажды…	Герой сталкивается с какой-то проблемой, конфликтом, совпадающей с проблемой ребенка.
Из-за этого…	Показано в чем состоит решение проблемы, и как это делают герои сказки.
Кульминация.	Герои сказки справляются с трудностями.
Развязка	Развязка терапевтической сказки должна быть позитивной.
Мораль сказки…	Герои сказки извлекают уроки из своих действий. Их жизнь радикально изменяется.

Ткач Р.М. пишет, для того чтобы сказка или история *обрела силу и оказала помощь*, необходимо придерживаться определенных **правил ее создания***:*

1. Сказка должна быть в чем-то идентичной проблеме ребенка, но ни в коем случае не иметь с ней прямого сходства.
2. Сказка должна предлагать замещающий опыт, используя который ребенок может сделать новый выбор при решении своей проблемы. Либо в этом должен помочь психолог.
3. Сказочный сюжет должен разворачиваться в определенной последовательности.

Теоретик **В.Я. Пропп** предлагает свой вариант, при сочинении сказки можно воспользоваться картой (табл.5).

Авторы **Колошина Т.Ю., Трусь А.** разработали ***схему написания сказки:***

1. Место и время действия (необходимость, всегда и везде).
2. Происхождение героя и социальный статус (бедный сирота, принц, падчерица и пр.).
3. Нанесение ущерба или вреда, или желание иметь что-то (Кощей Бессмертный украл жену или невесту, срочно нужны для спасения молодильные яблоки, или очень хочется получить аленький цветочек).

Таблица 5 - Карта создания сказки по В.Я. Пропп [10]

Этапы		Этапы	
1.	Предписание или запрет	11.	Победа героя
2.	Нарушение предписания или запрета	12.	Возвращение героя
3.	Вредительство	13.	Прибытие домой
4.	Отъезд героя	14.	Ложный герой
5.	Задача	15.	Трудные испытания
6.	Встреча с дарителем	16.	Ликвидация беды. Беда исчезает
7.	Волшебные дары	17.	Узнавание героя
8.	Появление героя	18.	Ложного героя изобличают
9.	Появление злодея	19.	Наказание злодея
10.	Борьба героя и злодея.	20.	Свадьба

1. Отправка из дома (царь посылает за жар-птицей, Иван-Царевич сам уходит спасать Марью-царевну, герой идет «на других посмотреть, себя показать»).
2. Встреча с дарителем или с помощником (фея, Сивка-Бурка, серый волк, добрая волшебница). Причем эта помощь никогда не приходит просто так, как говорится, за красивые глаза. Герой должен сделать что-то хорошее, доброе, трудное, непривычное для него, одним словом, пройти проверку на звание героя сказки.
3. Встреча с антагонистом (поединок со Змеем-Горынычем, соревнование в хитрости с великаном, поражение Кощея) и, конечно же, победа героя.
4. Возвращение домой, награда (принцесса, полцарства, красота), признание окружающими (Т.Ю. Колошина, А. Трусь) [12 с. 101].

Модель работы со сказкой:

1. Название сказки.
2. Чтение сказки.
3. Речевая зарядка.
4. Беседа по содержанию.
5. Пересказ сказки (с опорой на наглядность).
6. Рассматривание иллюстраций.
7. Работа с обучающими презентациями.
8. Создание сказки (продуктивная деятельность).
9. Сказка и познание.

Технологии работы со сказкой. [11-16] (фото1)

При рассказывании сказки на практике разработаны технологии:

1. игра-драматизация;
2. сказочная имидж-терапия;
3. придумывание сказок;
4. эмоциональный анализ сказки;
5. прослушивание сказок;
6. рассказывание сказок;
7. составление вопросов к сказкам;
8. рифмование слов;
9. игра –драматизация;
10. постановка проблемных вопросов;
11. конструирование слов;
12. куклотерапия;
13. объединение нескольких сказок;
14. введение новых героев;
15. нахождение заданных слов;
16. рисование сказок;
17. медитация на сказку;

18. инсценирование сказок.

Фото 1 - Технологии работы со сказкой

Инструменты сказкотерапии [12-26] **(** табл.6 и рис. 1).

При рисовании сказок можно применять **техники:** примакивания, монотипия, набрызг, размывка, штамповка, тычкование, кляксография, выдувание, лепка из пластилина, аппликации из бумаги, ткани, различных нитей.

Таблица 6 - Инструменты сказкотерапии: способы, приёмы, формы, методы, техники работы в коррекционной сказке

Способы	**Приемы**	
— чтение и последующее обсуждение сказок; — рассказывание сказки; — характеристика героев с формулированием своего отношения; — включение в сказку персонажа другой сказки; — рисование иллюстраций к сказке; — рассказывание сказки, наоборот; — суд над персонажем; — создание сказки по имеющейся модели; — изменение концовки; — использование уже известных сказок и пересказ эмоциональных ощущений кукольная постановка по рассказанной сказке; — разговор по сюжету сказки; — сказка с нуля; — дописать/переписать	— обсуждение сказки или сказочного отрывка; — видеообсуждение сказки или сказочного отрывка; — индивидуальное написание (сочинение) сказки; — групповое написание (сочинение) сказки; — драматизация выбранной участниками или предложенной тренером сказки по определенной теме; — «рецептурные» сказки – для выявления базовых жизненных стратегий и характерных поведенческих стереотипов участников; — рассказывание сказки; — формирование собственного мнения и отношения ребенка к персонажу; — самостоятельное чтение и обсуждение придумывание собственной сказки по примеру; — инсценировка сказки; — проработка запомнившегося отрывка	
Формы	**Техники**	**Методы**
— прослушивание и обсуждение аудиосказок — чтение и обсуждение сказок, зарисовка сюжетов к ним; — сочинение сказок и зарисовка сюжетов к ним; — проигрывание сказочных игровых ситуаций; — оформление и зарисовка иллюстраций к сказкам.	— написание собственной сказки — примакивания, — монотипия, — набрызг, — размывка, — штамповка, — тычкование, — кляксография, — выдувание, — лепка из пластилина, — аппликации из бумаги, — ткани, различных нитей — дневник сказочных рефлексий — анализ сказки	— обыгрываем сказку — рассказывание и обсуждение сказок — ролевые игры и психодрама — символическая работа — арт-терапия с элементами сказки; — медитация и визуализация; — игротерапия с элементами сказки; — постановка сказок с помощью кукол; — иммерсивные сказки (погружения в тайны своей души

Приемы сказкотерапии:

— раскрашивания эпизодов сказки с применением песка, манки, пшена.
— обсуждение сказки или сказочного отрывка;
— видеообсуждение сказки или сказочного отрывка;
— индивидуальное написание (сочинение) сказки;
— групповое написание (сочинение) сказки;
— драматизация выбранной участниками или предложенной тренером сказки по определенной теме;
— «рецептурные» сказки – для выявления базовых жизненных стратегий и характерных поведенческих стереотипов участников (Т.Ю. Колошина, А. Трусь с. 94)

Для привлечения внимания в сказке хорошо помогают ***введение удивительного***: волшебники, феи, сапоги-скороходы, ковер-самолет.

Техники по работе со сказкой: обращение к реальной потребности; акцентирование интересов; актуализация позитивного образа будущего; яркие и насыщенные образы; подчеркивается окончательное решение; показ ресурсов; подчеркивание реальных достоинств [12-23]

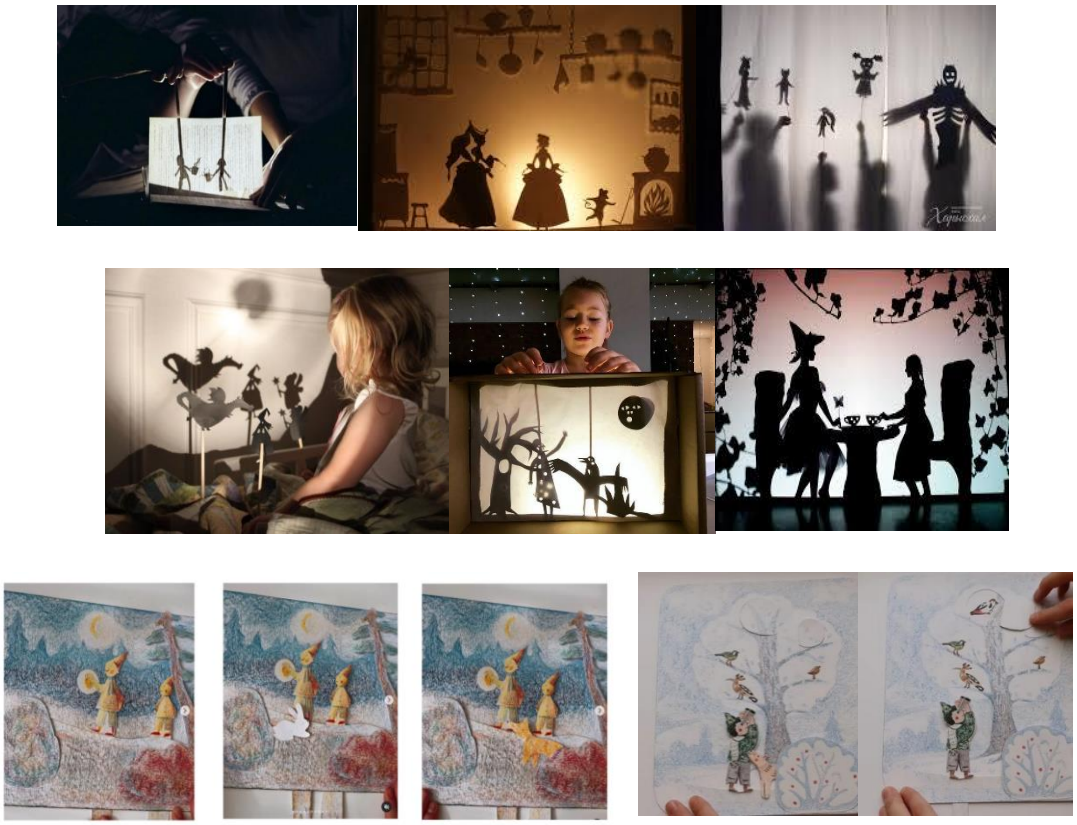

Рисунок 1 - Подвижные сказки [11,22,23]

В сказке специалисту важно придерживаться **принципы работы**: ценность, осознание, многозначность, связь с реальностью, жизненная сила. *Основной принцип* при сказкотерапии непосредственное участие ребенка в процессе решения проблем. Ребенок сам выбирает сказку, сам создает персонажей и сам находит выход из возникающих сложностей. Специалист лишь помогает ему определить причины своих трудностей и вместе с ребенком искать пути их решения.

Требования к применению сказки:

1. Ситуация, которая разбирается в сказке, не должна иметь готового или правильного

ответа.

2. Должна иметь актуальную проблему ребенка, которая «завуалирована» в сказочных образах.

3. Сказка и рассматриваемый вопрос должны быть так построены, чтобы вовлечь ребенка и побудить его самостоятельно проследить причинно-следственную связь.

Анализ сказки

Когнитивный сдвиг в коррекционном процессе происходит в сознании, если сказка анализируется человеком. *Какие пригодятся когнитивные стратегии*? **Когнитивные стратегии:** само опрос; визуализация; перефразирование сказочных идей; суммирование информации по тексту; контроль и самоконтроль понимания; сравнение, объединение новой информации с созданием аналогий; поиск паттернов новой информации; систематизирование. Также см. табл.7

Таблица 7 - Этапы анализа текста сказки (О.В. Защиринская) [8]

1 этап. Ориентировка		
Предварительный просмотр текста: чтение заголовка, подзаголовков, нескольких предложений на выбор. Описание уже известного или предлагаемого содержания		
2 этап. Понимание		
Формулирование вопросов и поиск ответов на них	Придумать и задать другим серию проверочных вопросов. Одинаково ли был воспринят основной смысл текста участниками творческого процесса?	Придумать и задать вопросы, относящиеся к решению основной проблемы в сказке. Все ли согласятся с ответами?
3 этап. Анализ		
Поиск ответов на серию вопросов: Кто? Что? Где? Когда? Почему? Как? Как это соотносится с тем, что уже известно?	Сравнить личный прогноз содержания сказки с ее реальным содержанием. Насколько последнее отличается от прогноза и чем? Стоит ли придавать этому значение и почему?	Следует ли что-то перечитать? Можно ли визуализировать информацию? Что осталось непонятным?
4 этап. Подведение итогов		
О чем была эта сказка? Как прочитанное соотносится с личным знанием, опытом?		

В коррекционном процессе инструментом воздействия на сознание и поведение подростка с девиантным поведением являются у психолога-педагога слова. Например, ***слова, побуждающие к действию***: «Посмотри…», «Подведи итог», «Смоделируй вопрос», «Прими участие в …».

Создание связи с реальным миром: покажите главные идеи сказки; предложите пояснения; примеры, взятые из сказки; примеры из реальной жизни («Листок размышлений»); примеры из сказки; подобные примеры из жизни.

Способы преодоления жизненных трудностей с помощью волшебных предметов и помощников: неожиданно менять ситуацию, причем кардинально; приумножать ресурсы; помогают герою измениться («обернуться»); помогают прятать, делать недоступным, особо оберегают; не работают при передаривании.

Заключение. Сказки кладезь знаний активно используют в коррекционной работе психолога-педагога, так как инструмент мягкого, безопасного и корректного воздействия на О-Со-Знание девиантного поведения человека. В народе писали, сказка ложь, да в ней намек. И «рациональные зерна» если грамотно подать, то можно познать духовную природу содержательного знания: вариативности модели поведения, пути формирования личностного роста.

Сказкотерапия представляет собой мощный психологический инструмент для коррекции девиантного поведения в подростковом периоде. Основываясь на теоретических аспектах

девиантного поведения и уникальных свойствах сказок как способа отражения внутреннего мира человека, сказкотерапия предлагает подросткам безопасную среду для самовыражения и самопознания. Через чтение и обсуждение сказок, ролевые игры, и творческие задания, подростки учатся осознавать и выражать свои эмоции, развивать социальные навыки, укреплять самооценку и находить конструктивные способы решения конфликтов.

Практическое применение сказкотерапии демонстрирует ее эффективность в снижении девиантного поведения и способствует формированию адекватных моделей поведения, что подтверждается множеством исследований и опытом специалистов. Таким образом, данный метод является ценным ресурсом для поддержки психологического здоровья и социальной адаптации подростков.

Литература

1. Вачков И.В. Сказкотерапия и метафора: искусство трансформации. Монография. М, 2024.-208 с.
2. Википедия. Сказкотерапия / https://ru.wikipedia.org/wiki
3. Вачков И. В. Введение в сказкотерапию, или Избушка, избушка, повернись ко мне передом… — М.: Генезис, 2011. — 288 с.
4. Шерьязданова Х.Т., Исхакова Э.В. Сказкотерапия как метод психологической работы с детьми подросткового и юношеского возраста. Учеб.метод.пос.-Алматы.: Казак университеты, 2015.-107 с.
5. Зинкевич-Евстигнеева Т. Д. Формы и методы работы со сказками. - СПб.: Речь, 2008. – 240 с.
6. Зинкевич-Евстегнеева Т.Д. Мастер сказок. 50 сюжетов в помощь размышления о жизни, людях и себе для взрослых и детей старше 7 лет. - СПб.: Речь. 2012. - 220 с.
7. Бакланова Ю.А., Старкова Л.А. Сказкотерапия, как средство развития речи детей дошкольного возраста / Ткач Р.М. Сказкотерапия детских проблем. СПб.: Речь; М.: Сфера, 2008. - 118 с.
8. Защиринская О.В. Сказкотерапия в работе психолога. Учебно-метод.пос.-СПБ.: Изд-во С.-Петерб.уни-та, 2016.-134 с.
9. Ткач Р.М. Сказкотерапия детских проблем. СПб.: Речь; М.: Сфера, 2008. - 118 с.
10. Пропп В.Я. Русская сказка. – Л., 1984.- 335 с.
11. Психотехнологии в работе с психическими нарушениями. Учебное пособие / Садвакасова З.М., Купеев А.Р., Карабалина Ж.Б., Жданова А.А., Распопова Е.А., Пивкина В.А. – Алматы: 2025. – 406 с.
12. Колошина Т.Ю., Трусь А. Арт-терапевтические техники в тренинге: характеристики и использование. Практ.пос. для тренера. – Спб.: Речь, 2010. – 189 с. (С.93-118)
13. Сказкотерапия / https://znanio.ru/media/skazkoterapiya-dlya-detej-s-zpr-2698120
14. Сказкотерапия.https://kopilkaurokov.ru/doshkolnoeObrazovanie/presentacii/skazkotierapiia_kak_sriedstvo_razvitiia_riechi_dietiei_doshkol_nogho_vozrasta. Пермь, 22.01.2017
15. Волшебная сила сказки или Сказкотерапия как средство развития связной речи, творческих способностей и эмоционального мира детей с речевыми патологиями https://kopilkaurokov.ru/logopediya/presentacii/volshiebnaia-sila-skazki-ili-skazkotierapiia-kak-sriedstvo-razvitiia-sviaznoi-riechi-tvorchieskikh-sposobnostiei-i-emotsional-nogho-mira-dietiei-s-riechievymi-patologhiiami
16. Тарарина Е. Практикум по арт-терапии: шкатулка мастера. Науч.метод.пос. – К.: Астамир-В, 2016.-224 с. (С.194-200)
17. Сказкотерапия, истории, которые лечат / https://holdyou.net/ru/news/kazkoterapya-stor-scho-lkuyut 24 03 2024
18. Завадская А. Сказкотерапия как один из креативных методов в работе с детьми дошкольного возраста /https://moi-universitet.ru/skazkoterapija-kak-odin-iz-kreativnyh-metodov-v-rabote-s-detmi-doshkolnogo-vozrasta/ 29 01 2024
19. Досаева Л. Сказкотерапия для взрослых: что это такое и как она работает / https://www.ok-magazine.ru/style/psychology/348881-skazkoterapiya-dlya-vzroslyh-chto-eto-takoe-i-kak-eto-rabotaet
20. Сиротюк П. Сказкотерапия: волшебный ключ к эмоциональному благополучию / https://psihologonline.pro/ru/skazkoterapiya-metody-primeneniya-skazok/ 14/11/2023
21. Особенности проведения сказкотерапии через песочную терапию / https://nashiskazki.com/osobennosti-provedeniya-skazkoterapii-cherez-pesochnuyu-terapiyu/
22. Подвижные сказки/ https://www.instagram.com/p/DCPmoReCBHT/?img_index=4&igsh=Y201Mzl5N3JiaW41
23. Приемы сказкотерапии пошагово с зависимым поведением. Онлайн книга «Виктимология. Психология поведения жертвы» /http://loveread.me/read_book.php?id=76575&p=227
24. Чех Е.В. Я сегодня злюсь. Расскажи мне сказку. – СПб.: Речь; М.: Сфера, 2009. – 144 с.
25. Пезешкиан Н. Торговец и попугай: восточные истории и психотерапия. – М.: Институт позитивной психотерапии, 2006. – 160 с.
26. Логинова О.И. Сказкотерапия в работе с детьми и взрослыми / https://olga2901l.narod.ru/skazkoterap.html

УВЕРЕННОСТЬ В СЕБЕ И АУТЕНТИЧНОСТЬ КАК ПРЕДИКТОРЫ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО И ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО БЛАГОПОЛУЧИЯ

Қонысбай Т.Е., Аймаганбетова О.Х.
Казахский национальный университет им. аль-Фараби
Алматы, Казахстан

Эмоционалды және психологиялық әл-ауқат әртүрлі жеке және қоршаған орта факторларының әсерінен психикалық денсаулықтың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Бұл зерттеу эмоционалдық және психологиялық әл-ауқаттың болжаушылары ретінде сенімділік пен шынайылықтың рөлдерін зерттейді. Өзіндік тиімділік пен өзін-өзі бағалауды қамтитын сенімділік адамдарға қиындықтарды тиімді шешуге мүмкіндік береді, ал ішкі құндылықтар мен сыртқы мінез-құлық арасындағы сәйкестік ретінде анықталған шынайылық өзін-өзі шынайы көрсетуге ықпал етеді. Заманауи және классикалық психологиялық теорияларға, сондай-ақ эмпирикалық зерттеулерге сүйене отырып, бұл мақала осы құрылымдардың әл-ауқатқа қалай ықпал ететінін қарастырады. Нәтижелер сенімділік пен шынайылық стресске қарсы буфер ғана емес, сонымен қатар өмірге қанағаттануды, эмоционалды тұрақтылықты және жалпы психикалық денсаулықты жақсартатынын көрсетеді. Терапевтік және білім беру қондырғыларының практикалық салдары талқыланады.

Түйін сөздер: *өзіне деген сенімділік, аутенттілік, эмоционалдық салауаттылық, психологиялық салауаттылық, өзін-өзі бағалау, өмірге қанағаттану.*

Эмоциональное и психологическое благополучие - важнейшие компоненты психического здоровья, на которые влияют различные индивидуальные и средовые факторы. В данном исследовании изучается роль уверенности и аутентичности как предикторов эмоционального и психологического благополучия. Уверенность в себе, включающая самоэффективность и самооценку, позволяет людям эффективно справляться с трудностями, а аутентичность, определяемая как соответствие между внутренними ценностями и внешним поведением, способствует подлинному самовыражению. Опираясь на современные и классические психологические теории, а также эмпирические исследования, в этой статье рассматривается, как эти конструкты способствуют благополучию. Выводы показывают, что уверенность и аутентичность не только защищают от стресса, но и повышают удовлетворенность жизнью, эмоциональную устойчивость и общее психическое здоровье. Обсуждаются практические последствия для терапевтических и образовательных учреждений.

Ключевые слова: *уверенность в себе, аутентичность, эмоциональное благополучие, психологическое благополучие, самооценка, удовлетворенность жизнью.*

Emotional and psychological well-being are critical components of mental health, influenced by various individual and environmental factors. This study explores the roles of confidence and authenticity as predictors of emotional and psychological well-being. Confidence, encompassing self-efficacy and self-esteem, enables individuals to navigate challenges effectively, while authenticity, defined as congruence between internal values and external behaviors, fosters genuine self-expression. Drawing on contemporary and classical psychological theories, as well as empirical research, this article examines how these constructs contribute to well-being. The findings highlight that confidence and authenticity not only buffer against stress but also enhance life satisfaction, emotional resilience, and overall mental health. Practical implications for therapeutic and educational settings are discussed.

Key words: *self-confidence, authenticity, emotional well-being, psychological well-being, self-esteem, life satisfaction.*

Введение. Эмоциональное благополучие является важным аспектом психологического здоровья, который включает в себя как субъективные переживания, так и объективные показатели функционирования личности. В последние годы уверенность и аутентичность стали рассматриваться как ключевые предикторы эмоционального благополучия. Уверенность относится к внутреннему состоянию, которое позволяет человеку чувствовать себя способным справляться с жизненными вызовами, тогда как аутентичность связана с истинностью самовыражения и соответствием внутренним ценностям.

Стремление к эмоциональному и психологическому благополучию становится все более значимым в современных психологических исследованиях. Благополучие включает в себя позитивное психическое здоровье, удовлетворенность жизнью и способность эффективно управлять эмоциями (Ryff, Keyes, 1995) [1, с. 721]. Среди множества факторов, определяющих благополучие, уверенность и аутентичность выделяются благодаря своим глубоким психологическим последствиям. Уверенность в себе, отражающая самоэффективность и

самооценку, наделяет людей верой в свои возможности достичь целей (Bandura, 1997) [2]. Аутентичность, с другой стороны, подразумевает согласование действий с внутренними ценностями, способствуя личной целостности (Rogers, 1961) [3]. Несмотря на их теоретическую важность, взаимосвязь между уверенностью, аутентичностью и благополучием остается недостаточно изученной. Цель данной статьи - восполнить этот пробел путем обзора соответствующей литературы и выяснения того, как эти предикторы взаимодействуют, влияя на эмоциональное и психологическое здоровье.

Цель исследования - изучить роль уверенности и аутентичности как предикторов эмоционального и психологического благополучия.

Уверенность в себе и благополучие. Уверенность в себе - это многомерный конструкт, включающий в себя самоэффективность и самооценку. Самоэффективность, по определению Бандуры (1997) [2], означает веру в свою способность влиять на события и результаты. Высокая самоэффективность ассоциируется с меньшим стрессом и большей устойчивостью. Самооценка, включающая в себя чувство собственного достоинства и самоуважение, также способствует положительному влиянию на психическое здоровье (Rosenberg, 1965) [4, с. 89].

Исследования показывают, что уверенность в себе защищает от тревоги и депрессии, повышая удовлетворенность жизнью. Люди с более высокой уверенностью в себе демонстрируют лучшие стратегии преодоления трудностей. Уверенность в себе также способствует проактивному подходу к решению проблем, усиливая чувство контроля над жизненными обстоятельствами [5, с. 107].

Уверенность в себе влияет на множество аспектов жизни, включая межличностные отношения и профессиональную деятельность. Исследования показывают, что высокая уверенность способствует более положительным эмоциям и снижению уровня стресса, что, в свою очередь, поддерживает эмоциональное благополучие. Уверенные люди чаще достигают своих целей и имеют более высокую самооценку, что также положительно сказывается на их эмоциональном состоянии [6].

Основными составляющими уверенности можно считать:

- Самоэффективность, то есть вера в свои способности решать задачи.
- Социальная поддержка, когда уверенные люди чаще ищут и получают поддержку от окружающих.
- Стратегии совладания: уверенные личности используют более эффективные стратегии для преодоления трудностей.

Аутентичность и благополучие. Аутентичность подразумевает жизнь в соответствии со своим истинным «Я», как сформулировал Роджерс [3]. Она характеризуется самосознанием, беспристрастной обработкой опыта и соответствием между внутренними ценностями и внешними действиями. Аутентичность способствует психологическому благополучию, уменьшая внутренний конфликт и повышая уровень самопринятия (Harter, 2002) [7, с. 392]. Эмпирические данные подтверждают связь между аутентичностью и благополучием. Например, исследование Керниса и Голдмана (2006) показало, что люди, практикующие аутентичность, отмечают более высокий уровень удовлетворенности жизнью и более низкий уровень стресса [8, с. 285]. Аутентичность также укрепляет социальные отношения, способствуя эмоциональной поддержке и уменьшая чувство изоляции.

Основные компоненты аутентичности:

- Самосознание - понимание своих эмоций и потребностей.
- Честность - способность быть искренним с собой и другими.
- Ценности - приверженность личным ценностям и убеждениям.

Взаимодействие между уверенностью и аутентичностью. Синергетическая связь между уверенностью и подлинностью усиливает их влияние на благополучие. Уверенность в себе придает смелости действовать аутентично, а аутентичность подкрепляет уверенность, подтверждая личные ценности. Вместе они создают положительную обратную связь, которая повышает эмоциональную устойчивость и психологическое здоровье.

Согласно современным исследованиям, уверенность и аутентичность взаимосвязаны и влияют друг на друга. Уверенные люди чаще действуют в соответствии со своими истинными убеждениями, что усиливает их аутентичность. В свою очередь, высокая степень аутентичности способствует укреплению уверенности в себе. Например, в исследовании Деси и Райана [9, с. 230] подчеркивается, что люди, которые одновременно уверены в себе и аутентичны, испытывают большую автономию и внутреннюю мотивацию. Такое соответствие способствует формированию чувства цели, что еще больше способствует общему благополучию.

Механизмами взаимодействия являются позитивное подкрепление (достижения на основе уверенности укрепляют чувство аутентичности) и эмоциональная регуляция (аутентичные люди лучше справляются с негативными эмоциями благодаря своей уверенности).

Заключение. Уверенность в себе и аутентичность являются неотъемлемой частью эмоционального и психологического благополучия. Уверенность в себе позволяет людям противостоять трудностям, а подлинность способствует подлинному самовыражению и соответствию личным ценностям. Вместе они создают прочный фундамент для устойчивости, удовлетворенности и психического здоровья. В будущих исследованиях следует изучить меры, которые одновременно способствуют развитию уверенности и аутентичности. Такие подходы могут оказать существенное влияние на терапию, образование и организационное развитие, способствуя целостному благополучию в различных контекстах. Их развитие может значительно повысить качество жизни человека. Психологические интервенции, направленные на укрепление этих качеств, могут быть полезны для повышения общего уровня эмоционального благополучия.

Литература

1. Ryff C.D., Keyes C.L. The structure of psychological well-being revisited // Journal of Personality and Social Psychology, 69(4). – 1995. P. 719-727.
2. Bandura A. Self-Efficacy: The Exercise of Control. Stanford University. W.H. Freeman and Company. New York. P. 2. – 1997.
3. Rogers C.R. On Becoming a Person: A Therapist’s View of Psychotherapy. Houghton Mifflin. – 1961.
4. Rosenberg M. Society and the Adolescent Self-Image. Princeton University Press. – 1965.
5. Schunk D.H., Pajares F. Competence perceptions and academic functioning. Handbook of Competence and Motivation. Guilford Press. – 2005. P. 85-104.
6. Водяха С.А. Психологическое благополучие современного человека [Электронный ресурс]: материалы Международной заочной научно-практической конференции (11 апреля 2018 г.) / Урал. гос. пед. ун-т ; отв. ред. – Электрон дан. – Екатеринбург, 2018.
7. Harter S. Authenticity. Handbook of Positive Psychology. Oxford University Press. – 2002. P. 382-394.
8. Kernis M.H., Goldman B.M. (2006). A multicomponent conceptualization of authenticity: Theory and research // Advances in Experimental Social Psychology. Vol. 38. P. 283-357.
9. Deci E.L., Ryan R.M. The “what” and “why” of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior // Psychological Inquiry, 11(4). – 2000. P. 227-268.

ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРДІ МӘСЕЛЕЛІ ПАЙДАЛАНУ (PROBLEMATIC SOCIAL MEDIA USE – PSMU) ТЕОРИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

Бердібаева С.Қ., Бақытжан Е.Б., Нұржау Г.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан

Мақалада әлеуметтік желілерді қолдануға қатысты әлемдік деңгейде қолданыс тапқан «Әлеуметтік желілерді проблемалы пайдалану» (Problematic social media use – PSMU) сұрағы теориялық талданады. Жағымсыз салдарға әкелетін әлеуметтік медианы қадағалаусыз пайдалану PSMU ретінде қарастырылады. Әлеуметтік желілерді проблемалы пайдаланудағы тәуелді мінез- құлық мәселесі жан-жақты талқыланады

Түйін сөздер: *әлеуметтік желілер, әлеуметтік желіні проблемалы пайдалану, тәуелді мінез-құлық, интернет-тәуелділік.*

В статье теоретически анализируется вопрос «Проблемное использование социальных сетей – PSMU», который приобрел всемирную популярность в связи с использованием социальных сетей. Бесконтрольное использование социальных сетей, приводящее к негативным последствиям, рассматривается как PSMU. Подробно обсуждается вопрос зависимого поведения при проблемном использовании социальных сетей.

Ключевые слова: *социальные сети, проблемное использование социальных сетей, зависимое поведение, интернет-зависимость*

The article theoretically analyzes the issue of "Problematic Social Media Use - PSMU", which has gained worldwide popularity in connection with the use of social networks. Uncontrolled use of social networks, leading to negative consequences, is considered as PSMU. The issue of addictive behavior in problematic use of social networks is discussed in detail.

Keywords: *social networks, problematic use of social networks, addictive behavior, Internet addiction*

Кіріспе

Соңғы онжылдықтар Интернеттің күнделікті өмірге өте жылдам енуімен сипатталады. Жағымсыз салдарға әкелетін әлеуметтік желілерді қадағалаусыз пайдалану PSMU - әлеуметтік медианы проблемалы пайдалану ретінде қаралады.

Қазіргі биопсихоәлеуметтік модель бойынша оның қалыптасуы биологиялық, психологиялық және әлеуметтік факторлардың өзара әрекеттесуіне негізделген. Шетелдік зерттеушілердің пікірінше, PSMU арқылы жағымсыз салдардың негізіне жататын психоәлеуметтік және психосоматикалық мәселелердің кең ауқымы анықталған.

«Әлеуметтік желі» түсінігін алғаш рет 1954 жылы әлеуметтанушы Джеймс Барнс қолданған. Бүгінгі таңда бұл түсінікті көбінесе виртуалды платформаны, интернет-сайтты, веб-сайтты, интернет платформаларды білдіреді, негізгі мақсаты мүмкіндігінше көп адамды біріктіру [1].

Әлеуметтік желіні көп пайдалану психикалық денсаулыққа зиян келтіреді. Канада мемлекетіндегі «Тәуелділік және психикалық денсаулық» орталығының зерттеулері бойынша, адамның әлеуметтік желілерде күніне екі сағаттан артық уақыт өткізетін жағдайлары қауіпті деп санайды.

Депрессияның салдарынан әлеуметтік желіні қолданушыларда туындайтын жағымсыздық сезімі - FOMO эффектісі (ағылш. fear of missing out), қорқыныш сезімі пайда болады. Шын мәнінде, адам басқалардың «жақсы» өмірін көріп, мен соны өзім жасай алмадым деген қорқыныштың пайда болуы. Интернеті болмаса, ашулана бастайды. FOMO эффектісінің әсері денсаулыққа теріс әсер етуі мүмкін [2].

Талқылау

Әлеуметтік желінің пайдалы және пайдасыз жақтары туралы көп айтылады, талқыланады:

-достарымен арқашықтыққа қарамастан байланысқа түсе алады;

-жоғалтып алған байланыстарды іздейді, жаңа таныстар табады;

- әлеуметтік желілерді өзін-өзі дамыту, шет тілдерін үйрену, қызықты кітаптар оқу, музыка тыңдау құралы ретінде пайдалануға болады;

- әлеуметтік желілерде сізді қызықтыратын ақпараттарды табуға болатын қызығушылық топтары құрылады;

- оқу процесіне де әлеуметтік желі көмектесе алады, көптеген оқу материалдарын және басқа да пайдалы ақпаратпен алмасу үшін пайдалануға болады.

Алайда әлеуметтік желілердің пайдалы жағына қарғанда зиянды тұстары да өте көп.

- әлеуметтік желі де өте зиянды ақпараттарды алу тәуекелділігі өте жоғары, есірткі тұтынуға, суицидке, жалған діни және мистикалық әрекеттерге, секталарға шақыру сияқты антиқоғамдық сипаттағы әрекеттер, ақпараттар жиі кездеседі;

- қаржыға байланысты алдайтын уақытша сайттар, түсініксіз сілтемелер қаншама мәселе туғызып жатыр;

- әлеуметтік желілердегі пайдасы жоқ ақпараттар және соған уақыт жіберіп ұзақ пайдалану сипаты азаюдың орнына ұлғаюда;

- міне осы факторлар физикалық, психологиялық денсаулыққа негативті әсер етіп және өзіңізді нашар сезінуге әкеледі.

Әлеуметтік желілер тәуелді мінез-құлықты тудырады. Әлеуметтік желілерге тәуелділік - бұл мінез-құлықтық тәуелділіктің бір формасы, яғни жеке бастық, әлеуметтік немесе кәсіби функциялар үшін елеулі теріс салдар беретіндігіне қарамастан әлеуметтік желілерді шамадан тыс немесе қадағалауды қоспай пайдалануда сақталып қалатын мінез-құлықтық тәуелділіктің бір түрі ретінде сипаттауға болады.

Соңғы уақытта үлкен әлеуметтік-психологиялық мәселе болып отырған жағдай, ол, балалар, жасөспірімдер мен жастар арасында интернетті қолданудың қарқынды өсуі байқалады. Интернет-технологияларды күнделікті өмірде кеңінен қолдану өзімен бірге көптеген артықшылықтарды әкеледі деп өзімізді ақтаймыз, орасан зор ақпарат пен алуан түрлі қызметтерге жылдам қол жеткізу, жаңалықтарды жаһандық ауқымда жылдам тарату, денсаулыққа қатысты интернет-технологияларды енгізу сияқты адам өміріне қажет ақпараттарды алу үшін интернетте болу өмір сұраныстарымен астасады.

Бірақ интернетте көп уақыт бөлу әрекеті интернет пайдаланушыларда «Интернетке тәуелділік» немесе «проблемалы/компульсивті Интернетті пайдалану» проблемасын дамытуда, бұл жағдай интернеттегі белсенділік уақытын қадағалауды жоғалтуға және әртүрлі психоәлеуметтік және психосоматикалық проблемалардың пайда болуына әкеледі [3].

90-шы жылдары пайда болған интернет-тәуелділік [4] әлі күнге дейін өз шешімін таппай келеді. Классикалық психология және психиатрия тұрғысынан онлайн-тәуелділік - мінез-құлыққа тәуелділіктің салыстырмалы түрде бір жаңа түрі. Әдебиеттерде бұл құбылысты сипаттайтын әртүрлі терминдерді кездестіруге болады, мысалы, «интерактивті медианы проблемалы пайдалану» [Rich], «интернетті проблемалы пайдалану», «интернетті патологиялық пайдалану», «интернет-компульсивті пайдалану», «интернет тәуелділігі» сияқты түсініктер пайда болды.

Еуропалық зерттеу тобының сарапшылары жақында жасаған шолуларында қазіргі уақытта ең қолайлысы «Интернетті проблемалы пайдалану» (PIU- (PIUgen) терминін пайдалануды ұсынады [5]. Осы барлық терминдер «Интернетті проблемалы пайдалану (PIU (PIUgen) түсінігіне әкеледі және нақты бір контентке және технологияларға арақатыстырылмайды.

Қазіргі уақытта онлайн-белсенділіктің бес негізгі айрықша түрлері анықталған, әрі олар өте мықты аддиктивті мінез-құллыққа әкелетені туралы зерттеулер жүргізілген, атап айтсақ, олар: видео ойындарды проблемалы пайдалану (PUgame), әлеуметтік желілерді проблемалы пайдалану (PSMU), интернетте порнографияны проблемалы пайдалану, интернетте құмар ойындарды проблемалы пайдалану, интернетте ақпараттарды қоймай жабысып іздеу мен интернеттегі серфинг [6].

Аддиктивті мінез-құлықтың көптеген түрлерінің арасында тек Pugame ғана ментальды бұзылыс ретінде ресми мойындалған (Internet Gaming Disorder).

Интернетті патологиялық қолдану саласындағы жаңа зерттеулер тек интернетті проблемалы пайдалану ғана емес, құмарлық ойындар, әлеуметтік желілерді проблемалы пайдалану сияқты формалары да көптеп зерттеле бастады (PIUgen, PUgame и PSMU) [7]. Ересек адамдарға

қатысты интернетті, әлеуметтік желілерді проблемалы пайдалану мәселесін қарастырған көптеген зерттеулер пайда болды (PIUgen, PUgame и PSMU) [8; 9].

Европалық зерттеу тобы ("European network for problematic usage of the Internet") әлеуметтік желілерді проблемалы пайдалануға (PSMU) қатысты, әсіресе қадағалауды жоғалтататын келесі сипаттамаларды ұсынды: [5].

Уақыт, жиілік, пайдалану ұзақтығы бойынша әлеуметтік сайттармен өзара әрекеттесуді қадағалаудың бұзылуы;

Әлеуметтік желілерде өткізілетін уақыттың басқа өмірлік қызығушылықтар мен әрекеттерден басым болуы;

Теріс салдарларға - жеке бастық, отбасылық, әлеуметтік, білім беру, кәсіптік қызметте немесе қызмет етудің басқа маңызды салаларында елеулі күйзеліс немесе құнсыздану;

Мектептегі үлгерімнің нашарлығы, денсаулыққа теріс әсер ету, әлеуметтік оқшаулану, тұлғааралық қақтығыстар, жауапкершілікке немқұрайлы қарау сияқты классикалық симптомдарының салдарларына қарамастан әлеуметтік желілерді пайдалануды жалғастыру немесе көбейту;

Ұзақтығы – әлеуметтік желіні пайдалану үздіксіз немесе эпизодтық және қайталанатын болуы мүмкін, алайда оны бәрібір ұзақ уақыт бойы пайдаланды.

Әлеуметтік желілерді проблемалы пайдалануды (PSMU) диагностикалаудың формальды критерийлері әлі жоқ болса да соған қарамастан аддикциялардың классикалық симптомдарына негізделген сұрақнамаларды қолданатын валидация әдістері бар [10]. Сонғы кездері жеткіншектердің әлеуметтік желілерді проблемалы пайдалануға қатысты тәуелділікті патологиялық тәуелділіктен ажыратып бере алатын салыстырмалы бағытта диагностикалық критерийлер пайда болды, мысалы әлеуметтік желіні проблемалы пайдалану (PSMU) бойынша клиникалық анализ, сонымен қатар «Интернетті проблемалы пайдалану (PIU (PIUgen) бойынша алты нақты белгілері нақтыланды: [6]

Мәнділігі: жасөспірімдердің қызығушылықтары мен құндылықтар жүйесінде әлеуметтік желілердің маңыздылығының артуы; әлеуметтік желілерді пайдалану эмоциялық жағдайдың оң өзгеруіне әкеледі;

Компульсивтілік және қадағалауды жоғалту: әлеуметтік желілерді пайдалануға жабысқақ (компульсивті) ұмтылыс, уақытты қадағалауды жоғалту, әлеуметтік желіні шамадан тыс пайдалану (әсіресе басқа әрекеттерге бөлінген уақытты бір мезгілде қысқарту);

Толеранттылық: әлеуметтік желілерде қарым-қатынасқа барған сайын көбірек уақыт бөлу қажеттілігі, соның ішінде дисфория эпизодтарын жеңілдету;

Болдыртпау белгілері: әлеуметтік желілерге кіру мүмкіндігі болмаған кездегі көңіл-күйдің өзгеруі (абстиненция) (депрессия, мазасыздық, агрессия);

Конфликт, негативті салдар: әлеуметтік желіде артық уақыт өткізу нәтижесінде бұрынғы қызығушылықтардың жоғалуы; әлеуметтік желілерді шамадан тыс пайдалану нәтижесінде білім алу, мәдени, спорттық және басқа да мүмкіндіктерді жоғалту; әлеуметтік желілерді пайдалануға қатысты даулар мен өтіріктер; жағымсыз салдарға қарамастан әлеуметтік желілерді пайдалануды жалғастыру;

Шиеленістер: абстиненциядан кейін желіні пайдалануға тез оралу, әлеуметтік желіні пайдалануды қадағалаудың сәтсіз тәуелсіз әрекеттері (рецидивтер) [11].

Қорытынды. Теориялық шолулар көрсеткендей, әлеуметтік желілерді проблемалы пайдалану (PSMU) ұжымдық қоғамдарда және әйелдер арасында кең таралған (7-26% - өлшеу әдістемесіне және географиялық-мәдени факторларға байланысты). Бұл патологияны диагностикалау үшін «Интернетті проблемалы пайдаланудың (“European network for problematic usage of the Internet”) Еуропалық зерттеу тобы жоғары валидтылық пен сенімділікті көрсеткен «Әлеуметтік медиа бұзылыстарының шкаласы» (SMDS) сауалнамасын пайдалануды ұсынады.

Нарциссизм, невротизм, импульсивтілік, өзін-өзі қадағалаудың төмендігі, өзін-өзі бағалаудың төмендігі және мүмкіндікті жіберіп алу қорқынышы сияқты тұлғаның

сипаттамалары әлеуметтік желілерді проблемалы пайдалануда (PSMU) қауіп факторлары болып саналады.

Сонымен қатар, өмірдің бар әлеуметтік нормаларын қабылдауға немесе қабылдамауға байланысты әлеуметтік желілердегі мінез-құлықтың екі түрі бөлінеді: әлеуметтік және антиәлеуметтік.

Антиәлеуметтік сандық мінез-құлықтың сипаттамалары анықталды.

-Коммуникация сферасында: тура комуникацияның төмендеуі және интернет қарым-қатынастың өсуі.

-Эмоциялық сферада: жалғыздық сезімі; өмірге деген қанағаттанушылықтың төменгі деңгейі және әлсіз эмпатия; әлеуметтік мазасызданудың жоғарғы көрсеткіштері және импульсивтілік; теріс эмоциялар, депрессия, ұйқысыздық; эмоциялық интеллектінің төменгі деңгейі, психологиялық жану.

-Мотивациялық сферада: төменгі өзіндік тиімділік, ерік күшінің жетіспеушілігі, дұрыс емес когнитивті ішкі бағдарлар.

- Когнитивті сферада: төменгі өзіндік бағалау, өзіндік сәйкестенудің (идентификация) төменгі көрсеткіштері, нашар оқу үлгерімі [12].

Сонғы метаанализдер интернетті проблемалы пайдалану (PIU) мен смартфонды шамадан тыс пайдалану барысында өмір сапасының психологиялық компонеттерімен қатар соматикалық компоненттердің де төмендейтінін көрсетті [13].

Қорыта айтсақ бұл күндері әлеуметтік желілерді проблемалы пайдаланудың (PSMU) көптеген сұрақтары шешілмей отыр, мысалы, себептері мен салдарының арасындағы айқын ерекшеліктерді жүргізу киындығы, PSMU мен психосоматикалық патологияның өзара байланысы әлі толық зерттелмеді, сондықтанда осы бағытта көптеген зерттеулердің туындауын талап етеді.

Әдебиеттер

1.Балымов И.Л. Представления студентов о человеке в Интернете и общении с ним // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. No 15 (39) - СПб., 2007. - С. 245 - 248.

2.David Blackwell. Extraversion, neuroticism, attachment style and fear of missing out as predictors of social media use and addiction. // Journal of Personality and Individual Differences// October 2017.

3.Manifesto for a European research network into Problematic Usage of the Internet / N.A. Fineberg, Z. Demetrovics, D.J. Stein et al. // Eur Neuropsychopharmacol. 2018. Vol. 28. № 11. P. 1232

4.Young K.S. Psychology of computer use: XL. Addictive use of the Internet: a case that breaks the stereotype // Psychol Rep. 1996. Vol. 79. № 3. Pt 1. P. 899

5.Advances in problematic usage of the internet research – A narrative review by experts from the European network for problematic usage of the internet / N.A. Fineberg, J.M. Menchón, N. Hall et al. // Comprehensive Psychiatry. 2022. Vol. 118. P. 152346.

6.Kuss D.J., Griffiths M.D. Online social networking and addiction – a review of the psychological literature // Int J Environ Res Public Health. 2011. Vol. 8. № 9. P. 3528

7.Ryding F.C., Kaye L.K. “Internet addiction”: A conceptual minefield // International Journal of Mental Health and Addiction. 2018. Vol. 16. № 1. P. 225

8.Is it meaningful to distinguish between generalized and specific Internet addiction? Evidence from a cross-cultural study from Germany, Sweden, Taiwan and China / C. Montag, K. Bey, P. Sha et al. // Asia-Pacific Psychiatry. 2015. Vol. 7. № 1. P. 20

9.Lopez-Fernandez O. Generalised versus specific internet use-related addiction problems: A mixed methods study on internet, gaming, and social networking behaviours // International journal of environmental research and public health. 2018. Vol. 15. № 12. P. 2913.

10.Problematic Social Media Use in Adolescents and Young Adults: Systematic Review and Meta-analysis / H. Shannon, K. Bush, P.J. Villeneuve et al. // JMIR Ment Health. 2022. Vol. 9. № 4. P. e33450. 11.Tereshchenko S.Y. Neurobiological risk factors for problematic social media use as a specific form of Internet addiction: A narrative review // World J Psychiatry. 2023. Vol. 13. № 5. P. 160

12.Цифровое поведение и особенности мотивационной сферы интернет-пользователей: логико-категориальный анализ / И. Погожина, А. Подольский, О. Идобаева и др. // Вопросы образования. 2020. Вып. 3. С. 60

13. Masaeli N., Billieux J. Is Problematic Internet and Smartphone Use Related to Poorer Quality of Life? A Systematic Review of Available Evidence and Assessment Strategies // Curr Addict Rep. 2022. Vol. 9. № 3. P. 235

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ И СОЦИАЛЬНАЯ ДИНАМИКА МЕЖЭТНИЧЕСКОЙ НАПРЯЖЕННОСТИ В КАЗАХСТАНЕ

Сахыбаева А.Т., Аймаганбетова О.Х.
Казахский национальный университет им. аль-Фараби
Алматы, Казахстан

Бұл мақалада Қазақстандағы ұлтаралық шиеленістерге ықпал ететін психологиялық факторлар мен әлеуметтік динамика қарастырылады. Қазақстан көпұлтты ел ретінде оның әр алуан халқы арасында әлеуметтік бірлікті нығайтуда бірегей міндеттер алдында тұр. Зерттеу тарихи мұраның, мәдени құндылықтардың және қазіргі қоғамдық-саяси оқиғалардың этникалық бірегейлікті қалай қалыптастыратынын және топаралық қатынастарға қалай әсер ететінін зерттейді. Тиісті әдебиеттерге шолу жасағаннан кейін мақала авторлары этникалық шиеленістердің психологиялық негіздерін және әртүрлі қауымдастықтар арасындағы толеранттылық пен түсіністікті насихаттаудың маңыздылығын атап көрсетеді. Нәтижелер осы психологиялық факторларды білім беру, саяси шаралар және қоғамдастықтың араласуы арқылы шешу этносаралық қақтығыстарды азайту үшін қажет екенін көрсетеді.

Түйін сөздер: *этносаралық шиеленіс, психологиялық факторлар, әлеуметтік динамика, мәдени құндылықтар, этникалық сәйкестілік.*

В статье рассматриваются психологические факторы и социальная динамика, способствующие возникновению межэтнической напряженности в Казахстане. Будучи мультикультуральной страной, Казахстан сталкивается с разнообразными проблемами. В исследовании рассматривается, как историческое наследие, культурные ценности и современные социально-политические события формируют этническую идентичность и влияют на межгрупповые отношения. Проведя обзор соответствующей литературы, авторы статьи подчеркивают психологические основы этнической напряженности и важность содействия толерантности и взаимопониманию между различными сообществами. Полученные результаты свидетельствуют о том, что для смягчения межэтнических конфликтов необходимо учитывать эти психологические факторы с помощью образования, политических мер и вовлечения сообществ.

Ключевые слова: *межэтническая напряженность, психологические факторы, социальная динамика, культурные ценности, этническая идентичность.*

This article examines the psychological factors and social dynamics contributing to interethnic tension in Kazakhstan. As a multiethnic nation, Kazakhstan faces unique challenges in fostering social cohesion among its diverse population. The study explores how historical legacies, cultural values, and contemporary socio-political developments shape ethnic identities and influence intergroup relations. By reviewing relevant literature, this article highlights the psychological underpinnings of ethnic tensions and the importance of promoting tolerance and understanding among different communities. The findings suggest that addressing these psychological factors through education, policy interventions, and community engagement is essential for mitigating interethnic conflict.

Key words: *interethnic tension, psychological factors, social dynamics, cultural values, ethnic identity.*

Введение

В условиях глобализации усиливается интерес к вопросам национальной идентичности, что приводит к обострению межэтнических противоречий. Парадокс современного мира заключается в том, что, с одной стороны, стираются государственные границы, а с другой — усиливаются внутригосударственные конфликты на этнической почве. На постсоветском пространстве это особенно заметно: экономические и политические проблемы часто приобретают форму этнических конфликтов.

Казахстан - страна, характеризующаяся богатым этническим разнообразием, включающим более 130 различных этнических групп. Это разнообразие создает как возможности для культурного обогащения, так и проблемы с точки зрения социальной сплоченности. Взаимодействие исторического наследия, психологических факторов и социальной динамики оказывает значительное влияние на межэтнические отношения в стране. Понимание этих элементов имеет решающее значение для устранения коренных причин межэтнической напряженности и формирования гармоничного общества. В последние годы Казахстан пережил различные социально-политические изменения, которые повлияли на этническую идентичность и отношения. Поскольку Казахстан продолжает ориентироваться в своей

постсоветской идентичности, важно изучить психологические факторы, способствующие межэтнической напряженности, и социальную динамику, которая либо усугубляет, либо смягчает эту напряженность [1].

Цель статьи - дать комплексный обзор существующей литературы о психологических факторах и социальной динамике, влияющих на межэтнические отношения в Казахстане. Рассматривая различные исследования и теоретические рамки, эта статья стремится осветить сложности этнических взаимодействий в многоэтническом обществе.

Обзор литературы

История Казахстана играет решающую роль в формировании его нынешнего этнического ландшафта. Советская эпоха навязала централизованную структуру управления, которая часто подавляла местную самобытность, продвигая единую советскую идентичность. После обретения независимости в 1991 году Казахстан столкнулся с необходимостью заново определить свою национальную идентичность на фоне многообразия этнических групп, имеющих свою историю и культурные традиции. Ученые утверждают, что этот исторический контекст привел к разной степени привязанности к казахстанской государственности среди различных этнических общин, особенно среди русских, проживающих в Казахстане.

Психологические факторы играют фундаментальную роль в понимании межэтнических отношений в Казахстане. Исследования показывают, что коллективная память об исторических обидах может определять современное отношение к другим этническим группам. Например, наследие советской политики породило у некоторых этнических меньшинств чувство недоверия к казахскому большинству. Кроме того, исследования показали, что воспринимаемые угрозы культурной идентичности могут усиливать тревогу и приводить к защитным реакциям среди групп меньшинств.

Концепция теории социальной идентичности обеспечивает полезную основу для анализа того, как люди классифицируют себя и других по этническому признаку. Такая категоризация может привести к фаворитизму внутри группы и дискриминации вне группы, что усугубляет межэтническую напряженность. Этническая идентичность становится особенно актуальной в периоды политической или экономической неопределенности, когда люди стремятся укрепить свою групповую принадлежность как средство противостояния воспринимаемым угрозам.

Межгрупповые отношения понимаются прежде всего как отношения, в которых могут участвовать как малые, так и большие группы, в том числе этнические. Эта точка зрения совпадает с мнением Т.Г. Стефаненко о том, что многие психологи сегодня в основном, если не исключительно, трактуют межгрупповые отношения как взаимодействие между индивидами, представляющими конкретные группы. В целом межгрупповые отношения определяются как "отношения между группами, включая этнические сообщества, где и объектом, и субъектом этих отношений являются группы". Однако межгрупповые отношения включают в себя не только конкуренцию или сотрудничество между группами; они также включают в себя отношение к группам, которое проявляется в восприятии от позитивных образов до предрассудков [2].

Культурные ценности играют важную роль в формировании межэтнических отношений в Казахстане. Традиционные казахские ценности подчеркивают гостеприимство, уважение к старшим и сплоченность общества. Эти ценности могут служить защитным фактором от межэтнических конфликтов, способствуя взаимному уважению и пониманию между различными группами. Однако, когда эти ценности ставятся под сомнение или подрываются социально-политическими изменениями, может возникнуть напряженность. Влияние глобализации также внесло новую динамику в культурное взаимодействие в Казахстане. Хотя глобализация может способствовать межкультурным обменам, она также может привести к ощущению размывания или утраты культуры среди некоторых этнических групп. Эта ощущаемая угроза культурной целостности может привести к усилению этноцентризма и сопротивлению мультикультурализму [3].

Социальная динамика межэтнических отношений зависит от государственной политики, направленной на укрепление национального единства при признании этнического

разнообразия. Политика, которая подчеркивает инклюзивность и представительство, может способствовать снижению напряженности, укрепляя чувство принадлежности к меньшинствам. И наоборот, политика, воспринимаемая как предпочтение одной этнической группы перед другими, может усилить чувство маргинализации и недовольства. Последние исследования подчеркивают важность инициатив по вовлечению сообществ в развитие межэтнического диалога и взаимопонимания. Программы, поощряющие сотрудничество между различными этническими сообществами, могут способствовать укреплению доверия и снижению стереотипов. Кроме того, образовательные инициативы, включающие в учебные программы различные культурные перспективы, необходимы для формирования атмосферы уважения и признательности ко всем этническим идентичностям [4].

Общенациональные протесты в январе 2022 года служат ярким примером того, как социально-политические волнения могут усугубить напряженность между людьми. Эмоциональный ущерб от этих волнений подчеркивает необходимость целенаправленных мероприятий по охране психического здоровья для преодоления острых стрессовых реакций в пострадавших сообществах. Более того, исследования показывают, что молодые поколения демонстрируют иное отношение к этнической принадлежности по сравнению со старшим населением. Молодые люди, как правило, более открыты и принимают разнообразие, но все еще могут испытывать давление со стороны общества, обусловленное историческими событиями [5].

Таким образом, межгрупповые отношения представляют собой совокупность социально-психологических явлений, характеризующих субъективное отражение (восприятие) разнообразных связей, возникающих между социальными группами, и способов взаимодействия этих групп друг с другом.

Заключение

Межэтническая напряженность в Казахстане обусловлена сложным взаимодействием психологических факторов и социальной динамики, коренящейся в историческом наследии, культурных ценностях и современном развитии. Для преодоления этой напряженности необходим многогранный подход, в котором приоритетными являются образование, политические меры и вовлечение общества.

Продвижение толерантности и взаимопонимания между различными этническими группами имеет важное значение для укрепления социальной сплоченности в многонациональном обществе Казахстана. Признавая психологические основы межэтнических отношений и проводя инклюзивную политику, поощряющую разнообразие, Казахстан может работать над смягчением конфликтов и построением гармоничного будущего для всех своих граждан. Будущие исследования должны продолжить изучение эволюционирующей природы этнической идентичности в Казахстане, одновременно изучая эффективные стратегии продвижения межкультурного диалога. Инвестируя в инициативы, способствующие взаимному уважению и пониманию, Казахстан сможет ориентироваться в богатом многообразии культур на пути к созданию более благополучного общества.

Литература

1. Якушева Ю.В. Динамика межэтнических отношений в Республике Казахстан. Автореферат. МГУ им. М.В. Ломоносова, Москва, 2015. - 31 с.
2. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология. – М.: Аспект Пресс, 2006.
3. Aubakirova SS, Akhmetova GG, Kudysheva AA, et al. Tolerance as an Ethical Indicator of Kazakh Mentality and Traditional Culture. Global Media Journal. 2016, S3:11
4. Karatabanov R.A., Janaleyeva K.M., Pashkov, S.V. (2020). Kazakhstan’s multiethnicity: factor of inter-ethnic tension and development of cross-border tourism. GeoJournal of Tourism and Geosites, 29(2), 732–745. https://doi.org/10.30892/gtg.29227-502
5. Glushkova N., Ivankov A., Trenina V., Oshibayeva A., Kalmatayeva Z., Temirbekova Z., Mamyrbekova S., Davletov K., Khismetova Z., Kauysheva A., Auyezova A., Zhanaspayev M., Pivina L., Koshmaganbetova G., Nurbakyt A., Sarsenbayeva G., Sadibekova Z., Gazaliyeva M., Kulimbet M., Kalmatayeva D., Zhylkybekova A., Nurgaliyeva Z., Sultanbekov K., Semenov D., Izmailovich M., Tsigengagel O., Munir K. Post-conflict acute stress reactions in Kazakhstan in the aftermath of January 2022 unrests: A national survey. Heliyon. 2023. doi: 10.1016/j.heliyon. 2023.e21065.

ОСОБЕННОСТИ СКЛОННОСТИ К ДЕВИАНТНОМУ ПОВЕДЕНИЮ ПОДРОСТКОВ

Иванов Д.В.[1], Забродина О.В.[1], Жусупова А.Н.[2]
[1]Самарский государственный социально-педагогический университет
Самара, Россия
[2]Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан

Мақалада жасөспірімдердегі девиантты мінез-құлыққа бейімділік мәселесіне теориялық және әдістемелік түсінік беріліп, «девиантты мінез-құлық» және «девиантты мінез-құлыққа бейімділік» терминдеріне қатысты психологиялық-педагогикалық ғылымның қазіргі ғылыми көздеріне талдау жасалған. Мәселе контекстінде девиантты мінез-құлыққа бейімділік әлеуметтік стандарттарға сәйкес келмейтін және теріс әлеуметтік бағалаумен сипатталатын тәуекелді және иррационалды мінез-құлыққа бағдар ретінде анықталады.
Түйін сөздер: *бейімділік, девиантты мінез-құлық, жасөспірімдік шақ, даму ерекшеліктері.*

В статье осуществляется теоретическое и методологическое осмысление проблемы склонности к девиантному поведению подростков, представлен анализ современных научных источников психолого-педагогической науки относительно терминов «девиантное поведение» и «склонность к девиантному поведению». В контексте проблемы склонность к девиантному поведению определяется как ориентация на рискованное и иррациональное поведение, несоответствующее социальным стандартам и характеризующееся негативной социальной оценкой.
Ключевые слова*: склонность, девиантное поведение, подростковый возраст, особенности развития.*

The article provides a theoretical and methodological understanding of the problem of the tendency to deviant behavior in adolescents, and presents an analysis of modern scientific sources of psychological and pedagogical science regarding the terms "deviant behavior" and "tendency to deviant behavior". In the context of the problem, the tendency to deviant behavior is defined as an orientation toward risky and irrational behavior that does not correspond to social standards and is characterized by a negative social assessment.
Key words: *tendency, deviant behavior, adolescence, developmental features.*

Введение

В настоящее время сочетание нестабильности социальной реальности и переживания ее неопределенности субъектами является фактором возникновения склонности к девиантному поведению в подростковом возрасте. При этом известно, что девиантное поведение взаимосвязано с функционированием в социальном пространстве, что объясняет его роль в дезадаптации личности.

Целью данной статьи является рассмотрение особенностей склонности к девиантному поведению подростков. В результате проведенного теоретического анализа научных исследований, посвященных проблеме склонности к девиантному поведению, можно отметить, что изучением данного феномена занимались такие зарубежные и отечественные исследователи.

В различных исследованиях показана специфика склонности к девиантному поведению подростков, в том числе подростков с нарушениями в развитии. Тем не менее, исследования особенностей склонности к девиантному поведению у подростков и своевременная психологическая помощь носят фрагментарный характер, что обуславливает актуальность данной проблемы.

Такой ученый, как P.P. Ziegler [1] определяет изучаемый феномен как сложное неэтичное поведение, которое влияет на индивидов и социум в целом. Неадекватное преднамеренное поведение субъектов может нанести вред социальной системе и препятствовать достижению общественных целей, что снижает уровень нравственности и эффективности деятельности. Данный феномен определяется как ориентация на рискованное и иррациональное поведение, несоответствующее социальным стандартам и характеризующееся негативной социальной оценкой. Как следствие, склонность к девиантному поведению предполагает поведение, убеждения, внешний вид и формы самовыражения, которые нарушают социальные нормы.

Основная часть

Изучаемый феномен выступает как поведенческая характеристика, обусловленная спецификой социального пространства, а также индивидуально типологическими функциями индивида. В отечественной науке девиантное поведение рассматривается как стремление к трансформации своего внутреннего состояния, вызванного внутриличностными конфликтами или столкновением с социальной действительностью, переживаемого как психотравматичное для субъекта. Как отмечает Е.И. Николаева [2], девиантное поведение является неадаптивным способом приспособления к стрессогенным ситуациям, выступая поведенческим паттерном, позволяющим избежать негативных эмоциональных состояний и экзистенциальной пустоты.

К тому же одной из важных психологических причин склонности к отклоняющему поведению является неудовлетворенность социальных потребностей, особенно подростка, это провоцирует возникновение внутреннего конфликта личности.

Желание удовлетворить потребность не исчезает, а деформируется в аномальную, асоциальную, более доступную, но разрушающую личность, например, часто в таком случае возникает склонность к причинению себе физического вреда (например, для привлечения внимания и демонстрации своих внутренних переживаний) и лишение себя жизни.

К проявлениям склонности к девиантному или отклоняющему поведению относят не только наносящее вред организму самого подростка, но антисоциальное поведение.

Ведь это в принципе поведение, которое отклоняется от общепринятых норм, порой оно может идти и в положительном ключе. Например, феномен «гения», «вундеркинды», по сути своей тоже представляют проявления девиантного поведения. Им так же сложно бывает вписаться в общество, как и подросткам с проявлениями девиантного поведения со знаком «минус». Важно и таким детям уделять должное внимание, помогать принять социальные нормы и адаптироваться. Значимой формой девиантного поведения выступает агрессивное и аутоагрессивное поведение.

В зарубежной психологии представлены исследования, объясняющие психофизиологические детерминанты агрессивности субъекта. В частности, в исследовании D.G. Duryea, N.G. Calleja [3] продемонстрировано, что агрессивность обусловлена следующими особенностями: снижение активности в префронтальной коре, повышение активности в переднемедиальных отделах лобных долей, левостороннее повышение активности в базальных ганглиях и/или лимбической системе по сравнению со всем мозгом и очаговые изменения в левой височной доле. Эти результаты указывают на возможный профиль церебральной перфузии у лиц, которые склонны к агрессивному поведению.

Российские исследователи склонности к девиантному поведению, такие как Е.В. Ветрова, А.В. Никишкин, В.М. Ветров, объясняют агрессивность влиянием нескольких пре- и

перинатальных факторов риска. Пренатальное употребление психоактивных веществ, низкий уровень образования матери, психическое расстройство матери, молодой возраст матери выступают значимыми факторами, связанными с развитием агрессивности личности.

Учитывая частое одновременное появление этих факторов, общий подход к изучению риска возникновения агрессивности заключается в использовании модели кумулятивного риска, которая делает акцент на количестве факторов риска, а не на интенсивности или характере конкретного фактора. Авторами показано, что модель кумулятивного риска является статистически более эффективной в прогнозировании развития агрессивного поведения по сравнению с конкретными моделями индивидуальных факторов риска. Связь факторов риска и агрессивности можно частично объяснить наследственностью. Кроме того, повторный или продолжительный стресс может вызвать длительные изменения в регуляторных системах, такие как изменения уровня гормонов стресса, а также структурные, функциональные и нейрохимические изменения в различных областях мозга, включая гиппокамп, миндалевидное тело и префронтальную кору. Эти длительные физиологические изменения могут привести к агрессивности.

Подростковый возраст характеризуется повышенной склонностью к девиантному поведению, эмоциональным напряжением и неудовлетворенностью, у детей на данном этапе

онтогенеза зафиксированы негативные эмоциональные переживания по отношению к будущему, особенно отдаленному. Это проявляется в негативном отношении к себе и окружающим. Подростки склонны к психическому истощению, у них отмечается отсутствие потребности в самоактуализации, склонность к депрессии, повышенная тревожность, импульсивность, неадекватные поведенческие реакции, конфликтность, снижение адаптивного потенциала, деструктивность, недостаточность субъективного благополучия. В подростковом возрасте происходит значительная трансформация склонности к девиантному поведению.

У подростков отмечается повышенная чувствительность, частые изменения настроения, пессимистичное отношение к своему будущему, переживание эмоционального дискомфорта, субъективно переживаемое чувство беспредметного беспокойства, нарушения внимания, сензитивность по отношению к неудачам, чувство одиночества, неудовлетворенность жизнью, склонность к девиантному поведению. Социальное функционирование подростков обусловлено уровнем соответствия их поведения социальным стандартам.

Е.В. Змановская [5] считает, что девиантное поведение подростков выступает как индикатор снижения качества их жизни и деятельности, который зависит от психобиологических и социальных факторов. В подростковом возрасте повышается склонность к девиантному поведению и его интегративность с когнитивными операциями, системой ценностей, смысложизненными самоопределением и ориентацией на социальное взаимодействие.

В исследовании Э.В. Желнина [6] продемонстрировано, что склонность к девиантному поведению проявляется в недостаточной включенности в социальное и образовательное пространство, ограниченной открытости новому опыту, направленности на негативное отношение к себе и другим. Склонность к девиантному поведению у подростков может быть детерминирована как их личностными характеристиками, так и социальными факторами, в том числе спецификой образовательного пространства. Следовательно, факторы склонности к девиантному поведению у подростков могут быть с связаны такими аспектами как:

- признаки эмоционального неблагополучия и эмоциональная лабильность;
- неспособность к эффективному межличностному взаимодействию;
- напряженные отношения с учителями и родителями;
- незаинтересованность в социальной действительности;
- направленность на индивидуальные ценности;
- дисгармоничное развитие личности;
- неудовлетворенность социальной ролью, социальными отношениями;
- нестабильная самооценка и неуверенность в себе;
- воздействие рекламы, средств массой информации;
- влияние значимых сверстников или друзей;
- медико-биологические факторы;
- неуспеваемость или недостаточная успешность в обучении;
- отсутствие интереса к социальной реальности;
- зависимость;
- недисциплинированность.

Склонность к девиантному поведению у подростков связана с их социальной пассивностью, психологической неустойчивостью, искаженной системой убеждений, а также недостаточными мотивационными аспектами, что обуславливает направленность их деятельности, деструктивную активность и дезорганизованность.

Для выявления особенности склонности к девиантному поведению было организовано исследование. Эмпирическое исследование, направленное на выявление специфики склонности к девиантному поведению у подростков, включало в себя проведение психодиагностического обследования, которое проходило на базе: ГБОУ СОШ № 3 г. о. Чапаевск.

Эмпирическое исследование проходило в два этапа: констатирующий и формирующий.

На констатирующем этапе ставилась задача провести диагностическое исследование исходного уровня психологического состояния у участников тестируемой группы. В состав группы вошло 12 человек в возрасте от 13 до 16 лет, в большинстве группу составляли представители мужского пола: 8 мальчиков и 4 девочки.

Диагностика проводилась в 2 этапа: опрос и тестирование, затем наблюдение и беседы.

На формирующем этапе ставилась задача разработать систему работы по психологической помощи подростков с девиантным поведением методами арт-терапии.

Применение опросника «Определение склонности к отклоняющемуся поведению» (А.Н. Орел) позволило выявить особенности склонности к девиантному поведению подростков.

Мы можем говорить о том, что высокий уровень установки на социальную желательность выявлен у 5%, средний уровень и умеренная тенденция выявлена у 85% диагностируемых, а низкий уровень - у 10% подростков. На основании полученных данных мы можем говорить о том, что выявлена умеренная тенденция давать при заполнении опросника социально желательные ответы, это снижает вероятность представлять себя в наиболее благоприятном свете с точки зрения социальной желательности.

Показатель «склонности к преодолению норм и правил» говорит о том, что для большинства подростков характерен средний уровень - 86%, низкий уровень выявлен у 12% опрошенных. Такой высокий процент подтверждает, что многие подростки склонны следовать стереотипам и общепринятым нормам поведения.

В группе есть те, кто склонен противопоставлять собственные нормы и ценности групповым, тенденции «нарушать спокойствие», искать трудности, которые можно было бы преодолеть. У 2% диагностируемых чаще остальных проявляется негативизм. Средний уровень склонности к аддиктивному поведению характерен для 38%, а низкий - представлен 62% выборки. Проанализировав эти показатели, можно заключить, что предрасположенность подростков к уходу от реальности посредством изменения своего психического состояния мало выражена среди испытуемых, 62% испытуемых продемонстрировали хороший социальный контроль поведенческих реакций. Средний уровень самоповреждающего поведения характерен для 20% опрошенных, высокий уровень (0%) не выявлен, а низкий уровень - у 80% представителей подросткового возраста. Таким образом полученные результаты свидетельствуют о том, что среди подростков в группе есть незначительное число тех, кто способен причинить себе вред в целях привлечения внимания, они демонстрируют склонность к реализации комплексов вины в поведенческих реакциях. Большинство же подростов высоко оценивают собственную жизнь, у них отсутствует тенденция к соматизации тревоги.

Склонность к агрессии и насилию на высоком уровне не выявлена (0%), срединные показатели по данной шкале характерны для 76% подростков, а низкие выявлены у 24% представителей подросткового возраста. Следовательно, мы можем говорить о том, что для выборки исследовательской работы характерна агрессивная направленность во взаимоотношениях с другими людьми, они чаще применяют различные формы насилия для выхода из фрустрирующих ситуаций, можно также сказать, что группа испытуемых, попадающая в этот процент, использует унижение и агрессию для утверждения своей самооценки. При этом агрессия не обязательно должна быть выраженной, она может быть и пассивной в некоторых ситуациях. Проявляться в разных формах насилия, в том числе в виде психологического насилия и различных форм манипуляций.

Изучение волевого контроля эмоциональной реакции показало, что высокий уровень данного параметра не выявлен (0%), средний уровень характерен для 56% подростков, низкий уровень - у 46%. Это говорит о том, что для представителей подросткового возраста характерна слабость волевого контроля эмоциональной сферы (это больше характерно для испытуемых 13- ти, 14-ти лет), многим с трудом удается контролировать поведенческие проявления эмоциональных реакций, большинство реализовывают негативные эмоции в своем поведении.

Шкала «склонность к делинквентному поведению» измеряет предрасположенность подростков к реализации делинквентного поведения, которое лишь при определенных обстоятельствах может реализоваться в жизни подростка. Данный компонент не выявлен на высоком уровне ни у кого из опрошенных. Средний уровень показали 40% представителей подросткового возраста и низкий уровень 60% опрошенных. Как мы видим, наличие делинквентных тенденций все же характерно для малой части диагностируемой группы, однако большая часть продемонстрировала положительный результат и высокий уровень социального контроля. Здесь важно уточнить, что никто из подростов не подвергался административным арестам и не состоит на учете в комиссии по делам несовершеннолетних. Явных склонностей к делинквентному поведению не демонстрируют.

Заключение

Таким образом, в современной психологии «девиантное поведение» выступает как направленность на действия, противоречащие актуальным социальным нормам и наносящие психофизический ущерб окружающем или собственно субъекту.

Исследователи отмечают, что склонность к девиантному поведению предполагает негативное произвольное поведение, которое может поставить под угрозу стабильность и благополучие социального пространства и его нормы. Данный феномен также определяется как ориентация на рискованное и иррациональное поведение, несоответствующее социальным стандартам и характеризующееся негативной социальной оценкой.

Как следствие, склонность к девиантному поведению предполагает поведение, убеждения, внешний вид и формы самовыражения, которые нарушают социальные нормы. Подростковый возраст характеризуется повышенной склонностью к девиантному поведению, эмоциональным напряжением и неудовлетворенностью, у детей на данном этапе онтогенеза зафиксированы негативные эмоциональные переживания по отношению к будущему, особенно отдаленному.

Литература

1. Ziegler P.P. Addiction and the Treatment of Pain // Substance Use & Misuse. 2005. Vol. 40, no 13-14. Pp. 1945-1954.

2. Николаева Е.И. Зависимое поведение: причины, последствия, профилактика // Социальная педагогика. 2012. №5. С. 111-122.

3. Duryea D.G., Calleja N.G. Current Expectations and Existing Deficits among Addiction Specialists // Alcoholism Treatment Quarterly. 2013. Vol. 31, no 2. Pp. 254-269.

4. Ветрова Е.В., Никишкин А.В., Ветров В.М. Причины формирования девиантного поведения // Государственная служба и кадры. 2021. № 5. С. 197-199.

5. Змановская Е.В. Структурно-динамическая концепция девиантного поведения // Вестник ТГПУ. 2013. №5 (133). С. 189-195.

6. Желнин Э.В. Профилактика девиантного поведения несовершеннолетних // Вестник науки. 2021. №8 (41). С. 4-13.

ПРОЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ПОВЕДЕНИЕ: ПОНЯТИЕ, ВИДЫ И ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ЕГО ПРОЯВЛЕНИЯ

Косыбаева Г.А., Аймаганбетова О.Х.
Казахский национальный университет им. аль-Фараби
Алматы, Казахстан

Мақала экологиялық мінез-құлық тұжырымдамасын, оның мәні мен жіктелуін зерттеуге арналған. Автор табиғи ресурстарға ұқыпты қарау, ластануды азайту және тұрақты тұтыну сияқты экологиялық мінез-құлықтың әртүрлі түрлерін талдайды, жеке адамдар мен топтардағы экологиялық белсенділіктің көрінісіне әсер ететін факторларды қарастырады. Экологиялық жауапкершілікке ықпал ететін немесе кедергі келтіретін психологиялық, әлеуметтік және мәдени аспектілерге ерекше назар аударылады. Мақалада сонымен қатар қазіргі қоғамдағы экологиялық сана мен белсенділікті қалыптастыруға байланысты өзекті мәселелер мен сын-қатерлер қарастырылады. Жұмысты экологиялық мотивация механизмдерін түсінуге және қоршаған ортаның тұрақты даму контекстіндегі адамның мінез-құлқына әсері ретінде қарастыруға болады.

Түйін сөздер: *экологиялық мінез-құлық және зейін, әлеуметтік аспектілер.*

Статья посвящена изучению концепта экологического поведения, его сущности и классификации; анализируются различные виды экологического поведения, такие как - бережное отношение к природным ресурсам, снижение загрязнения и устойчивое потребление; рассматриваются факторы, влияющие на проявление экологической активности. Особое внимание уделяется психологическим, социальным и культурным аспектам, которые, по мнению авторов, могут способствовать или препятствовать ответственному поведению граждан. Кроме того, здесь также рассматриваются актуальные проблемы и вызовы, связанные с формированием экологической осознанности и активизма в современном обществе. Данное исследование можно рассматривать как вклад в понимание механизмов экологической мотивации и влияние внешней среды на поведение человека в контексте устойчивого развития.

Ключевые слова: *проэкологическое поведение и осознанность, социальные аспекты.*

The article is devoted to the study of the concept of environmental behavior, its essence and classification. The author analyzes different types of environmental behavior, such as careful attitude to natural resources, pollution reduction and sustainable consumption, considers the factors that influence the manifestation of environmental activity in individuals and groups. Special attention is paid to psychological, social and cultural aspects that promote or hinder environmentally responsible behavior. The article also discusses current problems and challenges related to the formation of environmental awareness and activism in modern society. The work can be considered as a contribution to understanding the mechanisms of environmental motivation and the influence of the external environment on human behavior in the context of sustainable development.

Keywords: *pro-environmental behavior and awareness, social aspects.*

Введение. Ухудшение состояния окружающей среды, глобальные климатические изменения и истощение природных ресурсов, усиление негативных последствий антропогенной деятельности, таких как загрязнение воздуха, воды и почвы, утрата биоразнообразия, изменение климата, включая глобальное потепление заставляют человечество обратить большее внимание развитию проэкологического поведения как важной составляющей устойчивого развития общества [1, с. 80]. Постоянное увеличение концентрации парниковых газов в атмосфере ведет к повышению температуры на планете, что вызывает экстремальные погодные явления, а также таяние ледников и повышение уровня воды в мировом океане. Проэкологическое поведение, в свою очередь, включает в себя снижение углеродного следа, уменьшение выбросов CO_2 и потребление энергии из возобновляемых источников. Вредные выбросы, пластиковые отходы, химические вещества и другие загрязнители нарушают экосистемы и угрожают здоровью человека. С ростом населения планеты растет и потребление ресурсов, что приводит к их быстрому истощению. Проэкологическое поведение включает в себя рациональное потребление воды, энергии, материалов, а также поддержку практик переработки и повторного использования. Современные технологии и инновации, направленные на сокращение углеродного следа, переработку всех возможных отходов, правильное использование возобновляемых энергоисточников, требуют активного внедрения и поддержки со стороны потребителей, включая представителей бизнеса. Проэкологическое поведение способствует минимизации загрязнения, сохранению биоразнообразия и улучшению качества жизни [2, с. 82].

Приверженность экологическим стандартам, сортировка мусора, снижение использования пластика и развитие круговой экономики помогают сократить негативное воздействие. Приверженность экологическим принципам способствует воспитанию более ответственного отношения к окружающей среде и формированию экологической культуры.

Таким образом, проэкологическое поведение является неотъемлемой частью глобальных усилий по сохранению планеты и поддержанию устойчивого развития, что делает его исключительно актуальным в условиях современных экологических вызовов.

Целью данной статьи является рассмотрение понятийного аппарата проэкологического поведения, классификации его видов и факторов, влияющих на его проявление. Задачи исследования: дать определение понятию проэкологического поведения; охарактеризовать основные виды проэкологического поведения, проанализировать факторы, влияющие на проявление проэкологического поведения, включая психологические, социальные,

экономические, законодательные и технологические аспекты; оценить роль каждого из факторов в формировании устойчивых экологических практик.

Объектом исследования является проэкологическое поведение как таковое. *Предметом исследования* выступают виды проэкологического поведения и факторы, влияющие на его реализацию.

Методологической основой исследования являются методы системного и сравнительного анализа, а также междисциплинарного подхода, что позволяет рассматривать проэкологическое поведение как комплексный процесс, включающий социальные, экономические, психологические и культурные аспекты. Таким образом, статья направлена на раскрытие механизма проэкологического поведения, что поможет разработать более эффективные стратегии для повышения экологической сознательности и вовлечения населения в практики устойчивого потребления и охраны природы.

Основная часть. Проэкологическое поведение — это совокупность действий, привычек и установок, направленных на защиту и улучшение состояния окружающей среды, рациональное использование природных ресурсов, максимальное уменьшение негативного воздействия на природу и сохранение экосистем. Подобное поведение характеризуется ответственным и осознанным отношением к вопросам экологии и устойчивому развитию [3, с. 326].

Основными признаками проэкологического поведения являются: ответственность за экологические последствия, когда люди, практикующие проэкологическое поведение, понимают, что их действия, даже на индивидуальном уровне, могут оказывать значительное воздействие на природу и климат. В свою очередь, сбережение ресурсов является важным аспектом проэкологического поведения, который подразумевает как рациональное использование воды, энергии, сырья, а также отказ от излишнего потребления, так и минимизацию количества отходов, их сортировку, переработку и повторное использование. Отказ от одноразовых пластиковых изделий, поддержка устойчивого производства и рационального потребления поможет включать покупку экологически чистых товаров, выбор продуктов с меньшим углеродным следом, участие в инициативах по защите природы и поддержка организаций, занимающихся экологическими проблемами. С другой стороны, забота о биоразнообразии и экосистемах, направляется на охрану дикой природы, сохранение природных территорий, защиту животных и растений, а также участие в проектах по восстановлению экосистем. Проэкологическое поведение, таким образом, не ограничивается исключительно действиями на уровне каждого отдельного индивидуума, но также включает в себя и участие в коллективных усилиях по охране окружающей среды — от волонтерских проектов до поддержки законодательных инициатив, направленных на защиту природы, что делает его важной частью культуры устойчивого развития и требует активного вовлечения как отдельных людей, так и всего общества в целом [4, с. 14].

Проэкологическое поведение можно разделить на несколько видов в зависимости от направленности и масштабов воздействия на окружающую среду. Эти виды охватывают индивидуальные и коллективные действия, направленные на сокращение негативного воздействия на природу и поддержание экологического равновесия. Основные направления включают в себя рациональное потребление ресурсов, а именно, экономию воды, электричества, газа, а также выбор энергосберегающих бытовых приборов, сокращение отходов и их переработку, что предоставляет возможность людям, следящим за экологией, сортировать мусор, т.е. минимизировать использование одноразовых пластиковых изделий, порождая тем самым повторное использование материалов, включая приобретение экологически чистых продуктов с минимальной упаковкой, осознанный выбор товаров, произведенных с учетом устойчивых методов производства [5, с. 9-10].

Говоря об экологическом транспорте, следует упомянуть, что снижение использования личных автомобилей с высоким уровнем выброса углекислого газа в пользу общественного транспорта, велосипедов или пешеходных прогулок. К данному следует добавить и возобновляемые источники энергии. Установка солнечных панелей, как альтернативных

средств выработки энергии, ветровых генераторов, входит в программу поддержки «зеленых» энергетических инициатив [5]. Таким образом, без внимания не остается и социальное проэкологическое поведение, которое включает в себя действия и инициативы, направленные на решение экологических проблем через коллективные усилия и взаимодействие в социуме [6, с. 142].

Немаловажную роль играет участие отдельных граждан, общественных и коммерческих организаций во всевозможных экологических акциях и мероприятиях, так называемых, волонтерских проектах, уборке городских территорий, высадке деревьев, в акциях по защите природы, а также пропаганде экологически чистого образа жизни, включаемой в обязательном порядке в образовательные программы, способствующие распространению знаний о важности защиты окружающей среды. Содействие экологическим некоммерческим организациям, участие в их мероприятиях, поддержка инициатив через благотворительные взносы или активное волонтерство, должны стать частью общественной жизни каждого гражданина.

В свою очередь, развитие должны получить корпоративное и производственное проэкологическое поведение, связанное напрямую с экологически устойчивыми методами работы и управления на уровне организаций и предприятий. Внедрение технологий и процессов, минимизирующих уровень загрязнения и отходов, нацелены на применение возобновляемых материалов и энергии, а также производство товаров с минимальным углеродным следом. Сегодня производственные многие компании уже работают в рамках экологических стандартов (ISO 14001), следуя принципам устойчивого развития. Корпоративная социальная ответственность подразумевает включение экологических инициатив в стратегию компании для поддержки проектов по защите окружающей среды, заботу о своих сотрудниках, улучшение экологической ситуации в регионе.

На государственном и законодательном уровнях для формирования устойчивого проэкологического поведения предполагается создание законодательных и нормативных актов, направленных на улучшение экологической ситуации, что требует принятия и реализации законов, регулирующих выбросы загрязняющих веществ, защиту дикой природы, сохранение биоразнообразия и рациональное использование природных ресурсов, а также реализацию национальных и международных экологических программ, направленных на снижение климатических рисков и защиту экосистем [7].

Экологическое поведение в рамках круговой экономики основывается на принципах переработки и повторного использования ресурсов с целью минимизации отходов и сохранения природных ресурсов. Оно должно включать в себя многократное использование сырья, поддержку промышленности, ориентированной на вторичное употребление ресурсов, в то время как граждане страны должны придерживаться политики приобретения долгосрочно используемых товаров, которые можно восстановить или переработать после износа. Таким образом, виды проэкологического поведения могут охватывать широкий спектр действий, от личных привычек и повседневных решений до крупных социально-экономических и законодательных изменений. Важно понимать, что каждое из этих видов поведения играет собственную роль в обеспечении устойчивого и гармоничного совместного существования человека, и природы [8, с. 8].

Проэкологическое поведение является результатом взаимодействия множества факторов, которые могут и способствовать, и препятствовать его проявлению. Данные факторы могут быть как индивидуальными, так и социальными, экономическими или культурными. Рассмотрим основные из них. Психологические особенности человека оказывают значительное влияние на его экологическое поведение. Люди, осознающие серьезность экологических проблем, таких как климатические изменения, загрязнение воздушной среды, утрата биоразнообразия, чаще склонны принимать меры для защиты природы, и в этом главную роль играют их личностные убеждения**.** Индивидуальные ценности – забота о будущих поколениях, приверженность к устойчивому развитию или этическим принципам, могут способствовать проэкологическим действиям [9, с. 94].

Но, при этом, однако, давление со стороны социальной группы, в которой человек находится, может поощрять или подавлять проэкологическое поведение. Например, если в семье или коллективе распространено сортировать мусор, индивид скорее всего будет следовать этим практикам. Следовательно, общественные установки и культурные особенности играют ключевую роль в формировании проэкологического поведения, а уровень экологического сознания и знания об экологии прямо влияют на действия человека – чем больше человек знает о проблемах окружающей среды, тем более склонен он к экологически безопасному поведению. Общество, в котором придается значение заботе о природе, оказывает влияние на каждого члена этого общества. В странах с высокоразвитыми экологическими традициями граждане чаще придерживаются принципов устойчивого потребления. Напротив, в странах с культурами избыточного потребления или быстрого потребления (например, мода на одноразовые товары) люди могут не воспринимать необходимость в изменении привычек, что затрудняет внедрение проэкологического поведения.

Экономические условия и стимулы также имеют огромное значение. Цена и доступность экологически чистых продуктов или технологий, таких как солнечные панели или энергоэффективные бытовые приборы, напрямую влияют на возможность их использования. Развитие и доступность технологий, уменьшающих углеродный след и воздействие на окружающую среду, может мотивировать людей и компании к более экологичному поведению. Мотивирующие меры, такие как налоговые скидки для компаний, применяющих устойчивые практики, или субсидии на покупку энергоэффективных товаров, могут способствовать росту проэкологического поведения.

Информационные каналы и медиасреда обязаны проводить информационные кампании, направленные на культивацию проэкологического поведения. Реклама и образовательные программы, нацеленные на информирование о проблемах экологии, могут значительно изменить общественное мнение и способствовать изменению поведения. Личности, популярные в социальных сетях, блогеры и активисты, способны через платформы влиять на подписчиков и побуждать их к экологически ответственной жизни. Если человек считает, что его действия могут иметь реальное воздействие на экологическую ситуацию, он будет более мотивирован к изменению своего поведения. Это связано с личной ответственностью и желанием внести вклад в улучшение экологической ситуации. Люди, заинтересованные в здоровье, благополучии или будущем своих детей, могут воспринимать экологичное поведение как способ заботиться о долгосрочных интересах. Таким образом, проэкологическое поведение − это результат взаимодействия различных факторов, понимание которых позволяет создавать эффективные стратегии для изменения поведения людей в сторону устойчивого и экологически ответственного поведения.

Заключение. В результате проведенного исследования можно сделать несколько ключевых выводов относительно проявления проэкологического поведения, его видов и факторов. Проэкологическое поведение представляет собой осознанное и ответственное отношение к охране окружающей среды, которое проявляется через индивидуальные и коллективные действия, направленные на уменьшение негативного воздействия на природу и устойчивое использование природных ресурсов. В ходе исследования были выделены основные виды проэкологического поведения, такие как - рациональное потребление ресурсов, сокращение количества вырабатываемых отходов, а также использование возобновляемых энергоисточников, участие в экологических акциях и поддержка устойчивого производства. Каждое из этих направлений играет важную роль в формировании экологически безопасных практик и содействует устойчивому развитию. Также были проанализированы различные факторы, влияющие на проявление проэкологического поведения. Среди них ключевыми оказались психологические, социальные, экономические, технологические и политические аспекты. Каждый из этих факторов способен как способствовать, так и препятствовать внедрению экологически устойчивых привычек, что подчеркивает важность комплексного подхода к решению экологических проблем.

Полученные результаты могут стать основой для разработки эффективных программ экологического образования, а также для создания инициатив, направленных на поддержку и распространение проэкологичных практик среди населения. Таким образом, осознание важности проэкологического поведения и активное вовлечение в экологически устойчивые практики являются необходимыми шагами для создания более здоровой и устойчивой планеты для будущих поколений.

Литература

1. Баришполец Б.А. Анализ глобальных экологических проблем. // Экология: концепции и решения. РЕНСИТ. - 2011. – Т. 3. – № 1. – С. 79-96. URL: analiz-globalnyh-ekologicheskih-problem.pdf (Дата обращения: 15.01.2024)
2. Ермолаева Ю.В. Проэкологическое поведение и климатический менеджмент // Вопросы управления. - 2023. – №4 (83). – С. 81-94. URL: ПРОЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ПОВЕДЕНИЕ И КЛИМАТИЧЕСКИЙ МЕНЕДЖМЕНТ (Дата обращения: 15.01.2024)
3. Ермолаева П.О., Ермолаева Ю.В. Критический анализ зарубежных теорий экологического поведения // Мониторинг общественного мнения: Экономические и социальные перемены. - 2019. – № 4. – С. 323-346.
4. 1_s2.0_S2212420915300388_main__5_.pdf URL: (Дата обращения: 15.01.2024)
5. Александрова Е.С. Взаимосвязь проэкологического поведения и личностных ценностей индивида: гендерный аспект // Туристическая и экспериментальная психология. – 2021. – Т. 14. – №4. – С. 13-14. URL: Взаимосвязь проэкологического поведения и личностных ценностей индивида: гендерный аспект Александрова Е.С. (Дата обращения: 15.01.2024)
6. Концепция по переходу Республики Казахстан к «зеленой экономике». – Астана, 2013. – 52 с. URL: КОНЦЕПЦИЯ ПЕРЕХОДА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН К ЗЕЛЕНОЙ ЭКОНОМИКЕ
7. (Дата обращения: 15.01.2024)
8. Тлеппаев А.М. и др. Исследование экологического поведения жителей агломераций Казахстана. // Экономика: стратегия и практика. 2022. – Т. 17. – №3. – с. 138-155. URL: Ekopovedenie.pdf (Дата обращения: 15.01.2024)
9. Об утверждении обновленного национального вклада РК в глобальное реагирование на изменение климата. Постановление правительства РК №313 от 19.04.2023 г. URL: Об утверждении обновленного национального вклада Республики Казахстан в глобальное реагирование на изменение климата - ИПС "Әділет" (Дата обращения: 15.01.2024)
10. Агарди Т., Эш Н. Дж., Купер Х.Д., Диас С., Ярсвельд А. и др. Экосистемы и благосостояние человека. Доклад международной программы «Оценка экосистем на пороге тысячелетия» (ОЭ). // − Вашингтон, округ Колумбия: Из-во Института мировых ресурсов. 2005. – 98 с. URL: file:///C:/Users/User1/Desktop/document.786.aspx.pdf (Дата обращения: 15.01.2024)
11. Исмаилов Р.А. и др. Экологический патриотизм современной молодежи. // Криминологический журнал. 2023. – № 3. – с. 93-98. URL: ekologicheskiy-patriotizm-sovremennoy-molodezhi.pdf (Дата обращения: 15.01.2024)

ВЗАИМОСВЯЗЬ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО СОСТОЯНИЯ И ФИЗИЧЕСКОГО ЗДОРОВЬЯ

Устенко Д.С.
Научный руководитель: **Нурмаханбетов А.Л.**
Казахский наиционалньй университет им. аль-Фараби
Алматы, Казахстан

Психологиялық және физикалық аспектілердің өзара байланысын қарастыру, стресстің физиологиялық ішкі процестерге және салауатты өмір салтының психологиялық күйге әсері адамның жалпы әл-ауқаты мен денсаулығының кілті болып табылады. Қазіргі уақытта Қазақстанда психологиялық қолайсыздық деңгейі артып келеді, бұл осы мәселені зерделеу қажеттігін көрсетеді. Адамның психологиялық және физикалық денсаулығына кешенді көзқарастың маңыздылығы.

***Түйін сөздер**: денсаулық, психосоматика, стресс.*

Рассмотрение взаимосвязи психологического и физического в человеке, влияние стресса на физиологические внутренние процессы, влияние здорового образа жизни на психологическое состояние – ключ к пониманию общего благосостояния и здоровья человека. В настоящее время в Казахстане растет уровень психологического неблагополучия, что требует детального изучения данной проблемы. Важен комплексный подход как к изучению психологического, так и к физического здоровья человека.

***Ключевые слова**: здоровье, психосоматика, стресс.*

Consideration of the relationship between the psychological and physical aspects, the impact of stress on physiological internal processes and a healthy lifestyle on the psychological state is the key to overall well–being and human health. Currently, the level of psychological distress in Kazakhstan is growing, which highlights the need to study this issue. The importance of an integrated approach to both psychological and physical health.

***Keywords**: health, psychosomatics, stress.*

Введение. Здоровье человека является главной человеческой ценностью и потребностью. Довольно часто, задумываясь о том, чем для нас является здоровье, мы думаем в первую очередь о физиологической ее составляющей, что может быть обусловлено традиционным “доказательным” медицинским подходом, который в большинстве своем разделяет психику и физиологию. То есть, если человек болеет, то проблема как считают большинство, будет заключаться строго в соматических причинах. В этой статье будет проведен теоретический анализ исследований, доказывающих, во-первых, взаимовлияние психологического состояния на физическое, во-вторых, важность понимания их взаимосвязи.

Основная часть. Согласно Уставу ВОЗ, здоровье определяют как состояние не только физического благополучия, а также душевного и социального. То есть речь идет не только об “отсутствии болезней и физических дефектов” [1].

Физическим здоровьем является то состояние организма, при котором все внутренние системы и органы человека функционируют нормально. Его основу составляет здоровый образ жизни: наличие спорта (от пеших прогулок на свежем воздухе до профессиональных занятий), полноценный сон и отдых, налаженный режим, пополнение организма всеми необходимыми нутриентами посредством правильного питания, гигиена, поддержание водно-солевого баланса, закаливание. Это хорошо известные факты, к которым приучают человека с детства. Что касательно определения психологического здоровья это довольно обширное понятие, включающее в себя множество разных показателей. В целом, его можно описать так: это то состояние, при котором человек чувствует внутреннее благополучие и согласованность. Для психологического здоровья характерна целостность, развитая эмоциональная устойчивость, последовательность, гибкость, здоровая адаптивность, а также способность удовлетворить свои потребности, уважая ограничения внешнего мира и ценности других людей; способность к установлению взаимоотношений в социуме, продуктивной деятельности.

Теперь рассмотрим их двустороннюю связь:

1) влияние стресса на организм. Рассматривая понятие “стресс”, важно подметить, что в последнее время его полностью разделяют на физиологический и психологический. Физиологический возникает в ответ на внутренние или внешние физические воздействия, к примеру, травмы или активные тренировки. К психологическому относится реакция организма на длительные интенсивные для человека переживания и чувства. К примеру, как реакция на сильную тревогу, гнев, страх в связи с трудностями в жизни. Отсюда важно задать вопрос, как стресс проявляется в организме?

Во время стресса у нас запускается симпатическая нервная система, ответственная за активацию организма и реакцию “бей или беги”. Данный механизм берет свое начало в далеком прошлом, когда нашим предкам было необходимо моментально среагировать и сконцентрировать все свои ресурсы и силы, чтобы сразиться с врагом или убежать от него. Процесс таков, что симпатическая нервная система направляет кровь в мышцы, чтобы человек мгновенно начал действовать, тем самым заставляя железы вырабатывать всеми известные адреналин, норадреналин и кортизол. В результате чего мы получаем высокое артериальное давление, учащенное сердцебиение, высокий тонус мышц, иногда тремор. А наша парасимпатическая нервная система, выделяя ацетилхолин, наоборот замедляет все эти процессы, успокаивая, приводя человека в норму.

В краткосрочной перспективе стресс может быть полезен, так как помогает мобилизовать ресурсы, сконцентрироваться, адаптироваться под новые условия, способствует формированию психологической устойчивости, а также служит стимулятором человека к решительным действиям.

Однако, когда стресс продолжается длительное количество времени, и переходит в хронический, “резерв” человека сильно истощается. Ганс Селье в своей классификации стресса описал, что на последней третьей стадии истощения “снижается общая сопротивляемость организма, он становится ослабленным и уязвимым к болезням (например, человек начинает болеть в отпускной период из-за предваряющих отпуск стрессов на работе). Это связано с тем, что возможности организма не безграничны и при сильном и длительном воздействии они истощаются” [2, с.19].

Выходит так, что при каждом частом стрессе наш организм запускает целый каскад сложных реакций, которые из раза в раз влекут за собой нагрузку на сердечно-сосудистую систему, понижают работу вышеописанной парасимпатической нервной системы (следовательно организм менее способен к восстановлению и самосохранению), отсюда начинает хромать иммунитет и повышается подверженность инфекциям и болезням. Таким образом, могут развиться психосоматические заболевания. Их процесс образования таков: “Действующий стрессор вызывает эмоциональное напряжение, которое приводит к активизации нервных клеток. Постоянная активность нервной системы ведет к изменению сосудистой системы и, в конечном счете, к изменению внутренних органов” [2, с.41].

Например, нарушение баланса нейромедиаторов во время длительного стресса (например, норадреналина и дофамина, серотонина) может привести к развитию миофасциального синдрома. Этот синдром характеризуется высоким мышечным напряжением, спазмами в теле. Приводит к снижению порога болевой чувствительности и соответственно, усиливаются болевые ощущения.

Из-за повышенной работы “гормонов стресса” в течение долгого срока, и сопутствующих интенсивных переживаний, чувствительность серотониновых рецепторов постепенно снижается, что влечет за собой низкий уровень дофамина и серотонина. Это может привести к перепадам настроения, повышенной тревожности, апатии, сонливости, раздражительности, клинической депрессии, расстройствам сна, частой усталости, снижению секреции ЖКТ.

Касательно крайнего последствия, было проведено немало исследований, в которых подробно описывается и доказывается влияние стресса на работу желудочно-кишечного тракта. Каким образом это происходит: “под воздействием стресса происходит активация системы “борьба или бегство”, что приводит к изменению кровоснабжения органов пищеварения, сокращению перистальтики, а также снижению выработки пищеварительных ферментов” [3, с 748]. Таким образом, длительный “хронический” стресс может стимулировать к возникновению таких заболеваний, как язвенный колит, гастрит, язва желудка, СРК (синдром раздраженного кишечника) и многих других [4, с.123]. Что интересно, кишечник также может влиять на мозг. Патогены в микрофлоре могут вызывать воспаление, влияющее на работу нервной системы, от чего человек может находиться в депрессивном состоянии.

2) Влияние ЗОЖ на психологическое благополучие. Доказанный факт, что регулярные физические нагрузки помогают справиться и снизить риск развития депрессии и тревожности. Регулярные физические нагрузки способствуют выработке эндорфинов, которые отвечают у нас за настроение и чувство счастья; активизируют работу центральной нервной системы, мышц и суставов, органов, тем самым придавая прилив бодрости; влияют на качества сна, снимая напряжение с тела [5, с.263]. Полноценный качественный сон нам необходим для того, чтобы нервная система смогла перезагрузиться, “отдохнуть” от пережитого напряжения. Правильное питание напрямую влияет на психологическое состояние и на работу мозга (нейромедиаторов). Полноценное питание, наполненное всеми необходимыми элементами служит профилактикой стресса, создавая эмоциональную устойчивость; снижает риск депрессии; помогает стабилизировать настроение. К примеру, при частом потреблении продуктов с высоким содержанием сахара усиливается раздражительность, усталость, происходят перепады настроения. Даже достаточное потребление воды влияет на наше психоэмоциональное состояние, так как обезвоживание влечет за собой торможение многих процессов в организме, снижая выработку серотонина. Было проведено исследование, в

котором эмпирически доказали, что регулярное употребление теплой воды положительно влияет на психологическое благополучие [6, с. 109].

Исходя из данных РНПЦПЗ Министерства здравоохранения РК (Республиканского научно-практического центра психического здоровья) уровень депрессии у граждан с каждым годом только растет: диагноз поставлен 732,7 тыс. человек в 2024 год, что повышает место страны в мировом рейтинге [7]. А исследование 4Service при поддержке фармацевтической компании Гедеон Рихтер отмечает: “Каждый пятый за последние четыре месяца чувствовал безысходность и физическое истощение” [8]. Исследователи во многих источниках обращают внимание на то, что данная тенденция связана с низким уровнем ознакомленности, грамотности граждан по вопросам собственного психологического здоровья. Многие люди даже не подозревают, что ряд психосоматических симптомов являются сигналом обратить внимание на свое психологические состояние и обратиться за профессиональной помощью. Вместо этого внушительное количество казахстанцев предпочитают заниматься самолечением. Текущая закономерность характерна не только для нашей страны, она имеет международный характер. На наш взгляд, одними из множества причин могут быть, во-первых, установки наподобие “обращаться за помощью – стыдно”, “я должен быть сильным и стойким”, что требует отдельного глубокого исследования; во-вторых, проистекающее из этого нежелание обращать внимание на свое недомогание и истощенность, предпочитая “закрывать глаза”; в-третьих, недостаточная доступность профессиональной и качественной психологической помощи для всех слоев населения.

Заключение. Таким образом, данная статья проливает свет на необходимость рассмотрения здоровья как совокупности множества факторов (от физических до психологических), а также необходимость в просвещении граждан по вопросам психического здоровья, развитии профессиональных услуг и центров, занимающихся данными вопросами.

Невозможно быть физически здоровым человеком, когда многократно интенсивно испытываешь тревогу и стресс, не обладая нужными навыкам, чтобы с ним справиться. И ровно наоборот, без должного внимания человека на те важные составляющие, что делают его физически здоровым, не будет психологического благополучия.

Важно уметь прислушиваться к своему телу и чувствам в равной степени. Отслеживать что вас беспокоит, как вы себя чувствуете и ощущаете в той или иной ситуации, ваши убеждения; почему есть чувства, которые вам может быть трудно принимать, проявлять и обговаривать; насколько вы уважаете свои потребности и свою уязвимость; насколько вы позволяете и разрешаете себе быть несовершенным и многое другое. Гармония и здоровье наступают тогда, когда мы придаем значение комплексно всему, что происходит внутри нас.

Литература

1. Устав (Конституция) Всемирной организации здравоохранения — URL: https://www.who.int/ru/about/governance/constitution
2. Зинченко. Е.В. Психологические аспекты стресса: учебное пособие. – Южный федеральный университет. – Ростов-на-Дону, 2017. – 19 с.
3. Ганижонов П.Х., Мирзажонова С.А. ВЛИЯНИЕ СТРЕССА НА ФИЗИОЛОГИЮ И МОРФОЛОГИЮ ПИЩЕВАРИТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ: АСПЕКТЫ ИЗМЕНЕНИЙ (ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ) // Экономика и социум. – 2023. – №12(115) -2. – 748 с.
4. Рахимжанович А. Ғ. , Кудратулло угли И.Р. ВЛИЯНИЕ СТРЕССА НА ПИЩЕВАРИТЕЛЬНЫЙ ТРАКТ // Central Asian Journal of Education And Innovation . –2023. –Volume 2, Issue 5, Part 2. – 123 p.
5. Питкин В.А. ВЛИЯНИЕ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ НА ПСИХИЧЕСКОЕ ЗДОРОВЬЕ ЧЕЛОВЕКА // Ученые записки университета им. П. Ф. Лесгафта. –2023. –№8 (222). – 263 с.
6. Шкляев А.Е., Галиханова Ю.И., Толмачев Д.А. Влияние уровня депрессии и стресса на функциональное состояние желудочно-кишечного тракта //Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Медицинские науки –2023. –№3– 109-110 с.
7. https://ranking.kz/reviews/world/rasprostranyonnost-depressii-v-kazahstane-prevysila-srednemirovoy-pokazatel.html – 11.03.2024
8. https://dknews.kz/ru/dk-life/267679-kakovo-sostoyanie-psihicheskogo-zdorovya-zhiteley – 24.12.2022

ТӨТЕНШЕ ЖАҒДАЙЛАР ДЕПАРТАМЕНТІ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРІНІҢ ЭМОЦИЯЛЫҚ ЖАНУЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Рахатқызы Ш., Баймолдина Л.О.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан

Төтенше жағдайлар департаменті (ТЖ) қызметкерлерінің эмоционалды күйіп қалуы-бұл тұрақты күйзеліс, жоғары кәсіби жүктеме және эмоционалды күйзеліс жағдайында дамитын күрделі психологиялық процес. Ең стресстік мамандықтардың бірі, сондықтан көбінесе бұл мамандықтың өкілдері ұзақ мерзімді стресстің салдарынан туындаған эмоционалды, психикалық және физикалық сарқылу күйін сезінеді.Бұл мақалада күйіп қалудың теориялық аспектілері, оның ішінде оның негізгі компоненттері қарастырылады: эмоционалды сарқылу, стресс және кәсіби жетістік сезімдерінің төмендеуі. Мақалада стресс факторларының ұзақ уақыт әсер етуі психологиялық және физиологиялық ресурстардың сарқылуына қалай әкелетінін түсіндіреді.

Түйін сөздер: *эмоционалды күю, стресс, психологиялық және физиологиялық әсері, төтенше жағдай қызметкерлері, ықпал етуші факторлар, кәсіби сарқылу.*

Эмоциональное выгорание сотрудников департамента по чрезвычайным ситуациям (ЧС)-это сложный психологический процесс, который развивается в условиях постоянного стресса, высокой профессиональной нагрузки и эмоционального выгорания. Одна из самых стрессовых профессий, поэтому зачастую представители этой профессии испытывают состояние эмоционального, умственного и физического истощения, вызванное длительным стрессом.В этой статье рассматриваются теоретические аспекты выгорания, в том числе его основные компоненты: эмоциональное истощение, стресс и снижение чувства профессионального успеха. В статье объясняется, как длительное воздействие стрессоров приводит к истощению психологических и физиологических ресурсов.

Ключевые слова: *эмоциональное выгорание, стресс, психологическое и физиологическое воздействие, аварийный персонал, способствующие факторы, профессиональное истощение.*

Emotional burnout of emergency department employees is a complex psychological process that develops under conditions of constant stress, high professional workload and emotional burnout. one of the most stressful professions, so often representatives of this profession experience a state of emotional, mental and physical exhaustion caused by prolonged stress. this article examines the theoretical aspects of burnout, including its main components: emotional exhaustion, stress and a decrease in the sense of professional success. the article explains how long-term exposure to stressors leads to depletion of psychological and physiological resources

Keywords: *emotional burnout, stress, psychological and physiological impact, emergency personnel, contributing factors, professional exhaustion.*

Еңбек субъектісі ретінде адамға деген қызығушылықтың артуы зерттеушілердің назарын кәсіби қызметті жүзеге асыру процесінде тұлғада болатын өзгерістерге аударды. Бұрын отандық әдебиеттерде жеке тұлғаны дамыту үшін еңбек қызметінің оң мәні көрсетілген, адамды тиімді кәсібилендірудің тетіктері мен шарттары сипатталған. Екінші жағынан, шаршау, монотония, стресс сияқты жұмыстағы адамның жағымсыз психикалық күйлері деп аталды, бірақ кәсіби қызметтің адамның психикалық және физикалық денсаулығына кешенді әсері "экраннан тыс"қалды [1]. "Жану" терминінің өзін, яғни, күйіп қалу, американдық психиатр Х. Дж. Фрейденберегром 1974 жылы кәсіби көмек көрсету кезінде эмоционалды күйзеліске ұшыраған атмосферада клиенттермен (пациенттермен) қарқынды және тығыз қарым-қатынаста болған дені сау адамдардың психологиялық жағдайын сипаттаған [2]. Қазіргі заманғы мәліметтерге сәйкес," психикалық сарқылу " дегеніміз - Әлеуметтік сала мамандықтарында көрінетін физикалық, эмоционалдық және психикалық сарқылу жағдайы [3]. В.В. Бойко эмоционалды күйіп қалуды психологиялық қорғаныс механизміне жатқызады, ол кәсіби қызметтегі кез-келген стресстік жағдайларға эмоционалды реакцияны блоктаудан тұрады. Ол күйіп қалудың динамикалық моделінің авторы, оның ішінде үш фазаның белгілері-кернеу, қарсылық, сарқылу [4].

"Адам-адам" мамандықтарындағы эмоционалдық күйіп қалу, оған ІІМ қызметкерлерінің қызметі де жатады, бірқатар зерттеулер көрсеткендей, көптеген ішкі және сыртқы факторлардың әсерінен көрінеді (К. Маслач, С. Джексон, Т. Моррисон, Т.В. Форманюк, А.К. Маркова, В.В. Бойко, Н.Е. Вопьянова, Т.Н. Ронгинская). Бұл құбылыстың көріну ерекшеліктері

ІІМ қызметкерлерінің жеке қасиеттеріне де байланысты, мысалы, олардың стресске төзімділігі, бұл адамға стресстің әсеріне төзуге мүмкіндік беретін психологиялық ерекшеліктердің жиынтығы деп түсініледі [5]. Жану синдромы үш негізгі компонентті қамтиды: 1) эмоционалды сарқылу-бұл өз жұмысынан туындаған эмоционалды күйзеліс пен шаршау сезімі; 2) деперсонализация еңбекке және оның жұмыс объектілеріне деген циникалық көзқарас ретінде; 3)қызметкерлерде өздерінің кәсіби саласында қабілетсіздік сезімінің пайда болуы, ондағы сәтсіздік туралы хабардар болу сияқты кәсіби жетістіктерді азайту [6]. Сондай ақ қызметтік қатынастардағы жағымсыз факторлар келесі факторлар болуы мүмкін:

- ұжымдағы жоғары айналым,
- басшылықтың жиі өзгеруі,
- қызметкерлердің жетіспеушілігі,
- басшының түсініксіз талаптары,
- басқарудың авторитарлық стилі және қызметтік іс-әрекеттің қатаң реттелуі-мұның бәрі оңтайлы және үйлесімді қатынастары бар біртұтас және біртұтас ұжымды қалыптастыруға мүмкіндік бермейді, керісінше шиеленіс, сенімсіздік, ұжымдағы дәстүрлердің тұрақсыздығы, талаптар жүйесі мен топтық нормалар атмосферасын тудырады [7, б.36].

А.В. Кокурина, А.И. Мокрецова, Д.А. Красова атап айтқанда, басшының құзыреттілігінің жеткіліксіздігі қылмыстық-атқару жүйесі қызметкерінің қызметтік-кәсіби қызметіне әсер ететін теріс фактор болуы мүмкін деп жазады [8, б.74]. Осылайша, қылмыстық-атқару жүйесі қызметкерінің қызметтік мақсаты туралы субъективті идеялармен және кәсіби іс-әрекеттің шындықтарымен (қолайсыз психологиялық және әлеуметтік еңбек жағдайлары) туындаған қайшылықтар кәсіби күйіп қалу құбылысының пайда болуына ықпал етеді. Мұнда Л. Фестингердің когнитивті диссонанс теориясында анықталған және ашылған психодинамикалық ерекшеліктер пайда болуы мүмкін [9, б.45]. Осы теорияға сәйкес, когнитивті деңгейде диссонанс күйін болдырмау үшін адам тиісті оқиғаларға (кәсіби қызметке) қатысты өз білімін немесе көзқарасын қалыптастырады. Сонымен, мазасыздық мінез-құлқы мен когнитивті диссонанс жағдайы кәсіби күйіп қалу синдромының әртүрлі көріністерін тудыруы мүмкін:

- эмоционалды күйзеліс және физикалық әлсіздік;
- дәрменсіздік сезімі;
- жалпы тонустың төмендеуі;
- мотивацияның төмендеуі;
- басқалармен агрессия мен жанжал деңгейін арттыру;
- кәсіби тұрғыда дәрменсіздік сезімі;
- жұмысқа ресми көзқарас;
- жұмысқа деген қызығушылықты жоғалту;
- өзін басқа салада жүзеге асыруға деген ұмтылыс [10].

А.П. Самоновтың пікірінше, ТЖМ қызметкерлерінің стресстің субъективті себептеріне тәжірибенің жеткіліксіздігі, психологиялық дайындықтың болмауы, эмоционалдық тұрақтылықтың төмендігі жатады [11]. Үлкен физикалық жүктемелер құрылымдарды бөлшектеу, жабдықты орнату, жең желілерін салу, өрт-техникалық жабдықтармен жұмыс істеу, зардап шеккендерді және материалдық құндылықтарды эвакуациялау кезінде жұмыстың жоғары қарқынынан туындайды. Көбінесе жатып, жорғалап, шектеулі кеңістікте, тыныс алуға жарамсыз ортада, ауыр арнайы жабдықтар мен құралдармен жұмыс істеу керек. Мысалы, тыныс алу мүшелерін зиянды әсерлерден оқшаулайтын құралдар жиынтығының салмағы 15 кг-ға дейін жетеді. Сонымен қатар, өрт болған жағдайда айналадағы көріну түтіннің жоғары деңгейімен шектеледі. Жоғары температура мен ылғалдылық жағдайында қарқынды физикалық жұмыс дененің терморегуляциясының бұзылуын, су-тұз балансын, бас ауруын, реакциялардың тежелуін, қозғалыстардың қаттылығын тудырады. Оттегі концентрациясының өзгеруі және жану кезінде бөлінетін улы газдардың болуы өрт сөндірушілердің денесіне зиянды әсер етеді [12]. С.Ф. Гончаров, Г.П. Лобанов ТЖМ жеке құрамы адамның қайғы-қасіреті мен өліміне жиі куә болады, бұл ерте ме, кеш пе кәсіби қызметке әсер ететін күрделі

психологиялық проблемаларға әкеледі деп мәлімдейді. Зерттеушілердің жұмысын талдау (С.Ф. Гончаров, Е.В. Горячев, Г.П. Лобанов, М.С. Титаренко және С.П. Шклярук) ТЖМ қызметкерлерінің еңбегі қауіптің тұрақты соқтығысуы болып табылатын қызмет түрлеріне жатады деп айтуға мүмкіндік береді. Қызметкерлердің кәсіби тәжірибесінің ажырамас бөлігі болып табылатын - Төтенше жағдайлар олардың өміріне, физикалық және психикалық денсаулығына, сондай-ақ айналасындағылардың өміріне, денсаулығына, әл-ауқатына, жаппай адам шығынына және елеулі материалдық шығындарға қауіп төндіруіне байланысты олардың қызметіне экстремалды жағдайлар жасайды [13].

М.С. Титаренко мен С.П. Шкляруктың зерттеулеріне сәйкес, ТЖМ қызметкерлерінің кәсіби күйіп қалуы экстремалды жұмысқа байланысты. Мамандардың негізгі міндеттеріне өрт сөндіруге, су тасқынына, табиғи апаттарға және басқа да төтенше жағдайларға байланысты құтқару жұмыстары ғана емес, сонымен қатар жазатайым оқиғалардың салдарын жою (мысалы, жол-көлік оқиғасы) кіреді. Тұрақты тәуліктік кезекшілік күннің салауатты режимін бұзады, бейімделмейтін процестердің дамуына ықпал етеді. Бұл факторлар теріс функционалды жағдайлардың дамуына әсер етеді, аурулардың, жарақаттың шамадан тыс жұмысының себебі болады [14]. ТЖМ жеке құрамының қызметіндегі стресстің нақты факторы тәуліктік кезекшілікте болатын, алаңдатарлық күту режимі болып табылады. ТЖМ қызметкерлерінің шақыруын күту тстресстік уайым тудырады, ол негізінен Төтенше жағдайлар кезінде туындайтын барлық реакциялардан асып түседі. Кезекшілікте болған кезде төтенше жағдайлар департаментінің қызметкері төтенше жағдай туындаған жағдайда тез және уақтылы әрекет етіп, оқиға орнына келіп, оның салдарын жоюы үшін мүмкіндігінше професионалды дайындықта болуы керек.

Ю.С. Шойгу өзінің "өрт сөндірушілер мен құтқарушылардың төтенше жағдайларының психологиялары" кітабында осы кәсіптердің кәсіби күйіп қалуын анықтайтын қауіп факторларының үш тобын анықтайды:

1. Объективті факторлар тобы (еңбек жағдайлары, адамдардың өмірі мен денсаулығы үшін жауапкершілік, ерікті процестерді қызметке үнемі қосу, эмоционалды қанықкан тұлғааралық байланыстар, созылмалы шиеленісті эмоционалды белсенділік).
2. Әлеуметтік-психологиялық факторлар тобы (аймақтағы әлеуметтік экономикалық жағдай, кәсіптің имиджі мен әлеуметтік маңыздылығы, қызметті тұрақсыздандыратын ұйымдастыру, кәсіби қызметтің қолайсыз психологиялық атмосферасы).
3. Субъективті факторлар тобы (денсаулық жағдайы, эмоционалды ұстамдылыққа бейімділік, адамгершілік ақаулар және жеке тұлғаның бағдарсыздығы, қисынсыз сенімдер, кәсіби қызметтегі эмоционалды қайтарудың әлсіз мотивациясы, жұмыссыздық, өмірдегі өзгерістер саны) [15].

Қазіргі уақытта ең танымал және қолданылатын тұжырымдама-бұл Американдық ғалымдар К. Маслач пен С. Джексон, олар психикалық жануды эмоционалды сарқылудан, иесізденуден және әлеуметтік сала мамандықтарында туындайтын жеке жетістіктерді қалпына келтіруден тұратын синдром ретінде анықтады. Авторлар күйіп қалу синдромының кәсіби сипатына баса назар аударады және оны кәсіби мәселелердің нәтижесі ретінде қарастырады [16, б. 28]. Кәсіби күйіп қалу контекстінде Т. Кокс және А. Гриффитс бұл кәсіпқойдың күшті мотивациясы мен ол жұмыс істеуі керек белгілі бір кәсіби ортаның жағдайлары қақтығысқан кезде пайда болады деп санайды. Сіз - жану көбінесе "көмекші" мамандықтарда кездеседі, авторлар оларда идеалистік көзқарастар мен жоғары мотивацияның кәсіби ортаның нақты жағдайларымен қақтығысы болатынын түсіндіреді. Бұл мамандықтар "бәрін емдегісі келетін, бәріне көмектесе алатын" сезінетін адамдар деп аталатын түрді тартады және нақты жұмыс жағдайлары өте қиын және стресске толы болғандықтан, бұл сөзсіз күйіп қалуға әкеледі [17, б. 33]. Дж. Пфиферлинг пен Ф. Ескель қызметкерлердің күйіп қалу белгілерінің дамуына әсер ететін ұйымдардың ерекшеліктерін анықтады. Сонымен, авторлар аталған сипаттамалардың үшеуі анықталған кезде де ұйымды "күйіп қалуға бейім"деп санайды. Бұл мынаны білдіреді – - кернеудің (стресстің) тұрақты жоғары деңгейі; - ұжымдағы иерархиялық өзара әрекеттесулердің жүктемесі;-бұл үшін ең аз сыйақысы бар қызметкерден қосымша күш-

жігерді күту; - этикалық және моральдық нормаларға назар аудармау, жұмыстың монотондылығы, қызметкерлер үшін функционалдық міндеттердің қатаңдығы, шешім қабылдау процесіне қызметкерлердің жеткіліксіз қатысуы [17, б. 32]

Осылайша, ТЖМ қызметкерінің жұмысы келесі ерекшеліктермен сипатталады: травматикалық жағдайлар, стресстік әсерлер және тәуекелге үнемі дайын болу. Еңбек қызметінің ерекшеліктеріне байланысты ТЖМ қызметкері мынадай кәсіби маңызды қасиеттерге ие болуы тиіс: батылдық; қиын жағдайларда жауапкершілікті өз мойнына алу қабілеті; өзіне деген сенімділік; қажетті ақпараттың жетіспеуі және оны түсінуге уақыттың болмауы кезінде дұрыс шешім қабылдау қабілеті; жоғары белсенділікті ұзақ уақыт сақтау қабілеті; бірнеше әрекеттерді, функцияларды, тапсырмаларды орындау кезінде зейінді бөлу және ауыстыру мүмкіндігі; жақсы есте сақтау, тепе-теңдік, қақтығыстар кезінде өзін-өзі бақылау, тәуекелге бейімділік. Бұл қасиеттердің болмауы немесе жеткіліксіз дамуы кәсіби қызметтің тиімділігін төмендетеді және кәсіби күйіп қалу қаупін арттырады.

Әдебиеттер

1. Самыкина Н., Сулицкий В. Синдром выгорания у сотрудников пенитенциарной системы / Н.Самыкина, В. Сулицкий. –социальная психология, №2 –2005
2. https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%AD%D0%BC%D0%BE%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D0%B5_%D0%B2%D1%8B%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B5
3. https://klinika34.ru/dispensary/psikhoterapiya/sindrom-emotsionalnogo-vygoraniya/
4. Бойко В.В. Психоэнергетика - СПб.: Питер, 2008. - 416 с.
5. Рыбников В.Ю. Экспресс-методика "Прогноз-2" для оценки нервно-психической неустойчивости кандидатов на учебу в ВУЗ // Тез. докл. на I всеарм. совещании. М.: Воениздат, 1990. - С. 132-135.
6. Доценко О. Н. Эмоциональная направленность как фактор «выгорания» у представителей социономических профессий // Психологический журнал. - 2008. - Т. 29. - № 5. - С. 91-100.
7. Мушастая Н. В. Эмоциональное выгорание как фактор деформации ценностно-смысловой сферы личности в условиях экстремальных ситуаций: дис. канд. психол. наук. Ростов н/Д, 2007. - 177 с.
8. Кондратьева О.Г. Профессиональные деформации личности педагогов при формировании синдрома эмоционального выгорания // Российская академия медицинских наук. Бюллетень Национального научноисследовательского института общественного здоровья, 2012. - № 2. - С. 13-20.
9. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса. – СПб.: Речь, 2000. - 320 с.
10. Тимофеев М. Правила борьбы с «выгоранием» // Справочник по управлению персоналом, №8. - 2007. - С.70-75.
11. Реан, А.А. Факторы стрессоустойчивости учителей: учебное пособие. – СПб.: Мирт, 2006. – 249 с.
12. Марьин М.И., Ефанова И.Н., Поляков М.Н. Профессиографическое описание основных видов деятельности сотрудников ГПС МВД России: пособие / ред... - Мі: ВНИИПО,2010. - 132 с.
13. Демина, А. Д. Психологическая адаптация к умственному труду в условиях нервно-эмоционального напряжения: учебное пособие. – М.: Просвещение, 2006. – 236 с.
14. Дежкина Ю.А. Развитие профессионально важных качеств сотрудников государственной противопожарной службы МЧС России в процессе профессионализации. Автореферат дисс. На соиск. Ученой степени кандидата псих. Наук. - С-Пб.: РГПУ, 2008.
15. Feudenberger H. J. Staff burn-out // Journal of Social Issues. – 2004. – V. 30. – P. 159-165
16. Маслач, К. Профессиональное выгорание: как люди справляются / К. Маслач. – СПб.: Питер, 2014. – 514 с.
17. Чутко, Л.С. Синдром эмоционального выгорания. Клинические и психологические аспекты. – 2-е изд. – М.: МЕДпресс-информ, 2014. – 256 с.

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ АТА-АНАЛАРМЕН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Садыкова Н.М.[1], Маханбетжан Ә.С.[1], Тұрақұл А.Е.[2]
[1]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
[2]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Бұл мақалада жасөспірімдер мен ата-аналар арасындағы қарым-қатынастың психологиялық ерекшеліктері қарастырылады. Жасөспірімдік кезеңдегі өзгерістер, тәуелсіздікке ұмтылу, түсініспеушілік пен конфликтілердің негізгі себептері талданады. Сонымен қатар, ата-аналар мен балалар арасындағы байланысты нығайту жолдары ұсынылады. Эмоционалды қолдау көрсету, ашық диалог орнату, тәуелсіздікке мүмкіндік беру және ортақ іс-шаралар ұйымдастыру қарым-қатынасты жақсартудың тиімді тәсілдері ретінде сипатталады. Мақала жасөспірімдер психологиясын зерттеушілерге, ата-аналарға және педагогтарға арналған.

Кілт сөздер: *жасөспірімдер психологиясы, ата-ана қарым-қатынасы, эмоционалды қолдау, жасөспірімдер тәрбиесі, отбасы динамикасы.*

В статье рассматриваются психологические особенности взаимоотношений между подростками и их родителями. Анализируются изменения, происходящие в подростковом возрасте, стремление к независимости, причины недопонимания и конфликтов. Также предлагаются способы укрепления связи между родителями и детьми. Описываются эффективные методы улучшения взаимоотношений, такие как эмоциональная поддержка, установление открытого диалога, предоставление подросткам возможности для самостоятельности и организация совместных мероприятий. Статья предназначена для исследователей подростковой психологии, родителей и педагогов.

Ключевые слова: *психология подростков, взаимоотношения с родителями, эмоциональная поддержка, воспитание подростков, семейная динамика.*

This article examines the psychological characteristics of relationships between adolescents and their parents. It analyzes the changes occurring during adolescence, the desire for independence, and the main causes of misunderstandings and conflicts. Additionally, it suggests ways to strengthen the bond between parents and children. Effective methods for improving relationships, such as emotional support, establishing open dialogue, providing opportunities for independence, and organizing joint activities, are described. The article is intended for researchers in adolescent psychology, parents, and educators.

Keywords: *adolescent psychology, parent-child relationships, emotional support, adolescent upbringing, family dynamics.*

Кіріспе. Жасөспірімдік кезең – адамның физиологиялық, психологиялық және әлеуметтік дамуының аса маңызды сатысы. Бұл кезеңде тұлғаның когнитивті, эмоционалдық және әлеуметтік дағдылары қарқынды дамып, өзіндік көзқарастар жүйесі қалыптасады. Сонымен қатар, жасөспірімнің өзін-өзі тану үдерісі мен әлеуметтену деңгейі артып, сыртқы ортамен қарым-қатынасы жаңа мазмұнға ие болады. Ата-аналар мен жасөспірім арасындағы қарым-қатынаста өзгерістер байқалып, олардың өзара түсіністігі мен сенімділік деңгейі ерекше мәнге ие болады. Дегенмен, ата-аналар бала мінезіндегі өзгерістерді түсіну және реттеу барысында қиындықтарға тап болып, кейде жанжалдық жағдайлардың туындауына себепші болуы мүмкін. Осыған байланысты жасөспірімдердің ата-аналарымен қарым-қатынас ерекшеліктерін ғылыми тұрғыдан талдау өзекті мәселе болып табылады.

Белгілі американдық психолог Эрик Эриксонның психоәлеуметтік даму теориясына сәйкес, жасөспірімдер осы кезеңде «құндылықтар дағдарысын» бастан кешіреді, бұл олардың өз орнын іздеуге және жеке тұлғалық сәйкестігін қалыптастыруға әсер етеді. Ол: «Жасөспірімдер өздерінің кім екенін және болашақта кім болғысы келетінін анықтау үшін өзіндік зерттеулер мен эксперименттерден өтеді» [1] деп атап көрсеткен. Бұл пікір жасөспірімдік кезеңдегі жеке тұлғалық ізденістің маңыздылығын көрсетеді. Осы кезеңде жасөспірімдер әлеуметтік рөлдерін, құндылықтар жүйесін және болашақтағы өмірлік ұстанымдарын қалыптастырады. Э.Эриксонның теориясы бойынша, осы процесте ата-аналардың, құрдастардың және

қоғамның ықпалы шешуші рөл атқарады, себебі сыртқы орта жасөспірімнің өзіндік «Мен» концепциясын айқындауға көмектеседі.

Ал ресейлік психолог Л.С. Выготскийдің мәдени-тарихи теориясы бойынша, жасөспірімдердің танымдық және эмоциялық дамуы олардың қоршаған ортасымен және әлеуметтік қарым-қатынасымен тығыз байланысты. Ғалым: «Баланың дамуы ең алдымен оның әлеуметтік ортасымен анықталады. Жасөспірімдер үшін құрдастары мен отбасының ықпалы шешуші рөл атқарады» [2] деп тұжырымдайды. Осыған байланысты, ата-аналармен қарым-қатынастың сапасы жасөспірімдердің өзін-өзі бағалауына, мінез-құлқына және болашақтағы әлеуметтік бейімделуіне айтарлықтай әсер ететіндігін көреміз. Ғылыми зерттеулер көрсеткендей, ата-аналармен сенімді және қолдау көрсететін қарым-қатынаста болған жасөспірімдер эмоционалдық тұрақтылыққа ие болып, стресстік жағдайларды жеңіл еңсереді. Ал керісінше, ата-аналар тарапынан бақылаудың артуы немесе немқұрайлылық олардың өзін-өзі бағалау деңгейіне және қарым-қатынас дағдыларына кері әсер етуі мүмкін.

Жасөспірімдердің танымдық және эмоциялық дамуы олардың ата-аналарымен, достарымен және мұғалімдерімен қарым-қатынасына байланысты. Бұл кезеңде ата-аналар тарапынан сенім мен қолдау көрсету аса маңызды. Жасөспірімдер ересектердің сөзінен гөрі, олардың әрекеттеріне көбірек назар аударады, сондықтан ата-аналар олардың өмірінде үлгі болуы керек.

Сонымен қатар, цифрлық технологиялар ата-ана мен бала арасындағы байланысты өзгертуге әсер етті. Кейбір жасөспірімдер әлеуметтік желілерде көп уақыт өткізіп, ата-анасымен қарым-қатынасы әлсіреп жатады. Мұндай жағдайларда ата-аналар балаларымен ортақ қызығушылықтарды табуға және ашық диалог орнатуға тырысуы қажет.

Жасөспірімдік кезеңдегі ата-ана мен бала арасындағы қарым-қатынас өзара сенім мен қолдауға негізделуі тиіс. Балалар ата-аналарынан өздеріне деген сенімділік пен түсіністік күтеді. Ата-аналар жасөспірімдердің жеке шекараларын құрметтеп, олармен ашық әрі шынайы диалог жүргізуі қажет.

Негізгі бөлім. Жасөспірімдер мен ата-аналар арасындағы қарым-қатынас динамикалық процесс болып табылады. Бұл кезеңде жасөспірімдердің жеке тұлғалық ерекшеліктері айқындалып, олардың қоғамдағы орны анықтала бастайды. Олар өз көзқарастарын қалыптастырып, дербестікке ұмтылады, сонымен қатар сыртқы орта мен ата-аналарының қолдауын қажет етеді. Жасөспірімдік кезеңде мінез-құлықтың өзгеруі ата-аналардың тәрбие беру стиліне және отбасындағы қарым-қатынас сипатына тікелей байланысты болады. Егер ата-аналар баласының эмоционалды қажеттіліктерін ескеріп, түсіністік танытса, олардың арасындағы сенімді қарым-қатынас сақталады. Ал, керісінше, бақылаудың шамадан тыс күшеюі немесе эмоциялық суықтық жасөспірімнің қарым-қатынастан алшақтауына және конфликт жағдайларының туындауына себепші болуы мүмкін. Жасөспірімдік кезеңдегі қарым-қатынас келесі ерекшеліктерімен сипатталады:

- Тәуелсіздікке ұмтылу – жасөспірімдер ата-аналарының бақылауынан шығуға және жеке шешімдер қабылдауға тырысады;
- Эмоционалды тұрақсыздық – гормоналды өзгерістердің әсерінен көңіл-күйдің жиі ауысуы байқалады;
- Конфликт жағдайларының жиілеуі – ата-аналар мен жасөспірімдер арасындағы пікір қайшылығы қарым-қатынасты қиындатуы мүмкін;
- Қарым-қатынастағы ашықтықтың маңыздылығы – жасөспірімдер өздерінің ойлары мен сезімдерін ата-аналарына ашық білдірген жағдайда, өзара түсіністік деңгейі жоғарылайды.

Жасөспірімдік кезеңде ата-аналар мен балалар арасында бірқатар қиындықтар туындауы мүмкін. Бұл қиындықтар көбінесе жасөспірімдердің дербестікке деген ұмтылысы мен ата-аналардың бақылау қажеттілігі арасындағы тепе-теңдіктің бұзылуымен байланысты. Сондай-ақ, жасөспірімдердің эмоциялық тұрақсыздығы мен қарым-қатынастағы күрделі өзгерістер өзара түсініспеушілікті күшейтуі мүмкін. Ата-аналар көбіне өз балаларын кішкентай ретінде қабылдап, олардың жеке пікірін елемеуге бейім болады, ал жасөспірімдер мұны шектеу

ретінде көреді, нәтижесінде жанжалдар туындайды. Бұл қиындықтар көбінесе төмендегі факторларға байланысты:

- Ата-аналардың шамадан тыс бақылауы – жасөспірімдер өз бостандығын шектеу ретінде қабылдайды;
- Эмоционалдық суықтық – ата-аналар мен балалар арасындағы эмоционалдық байланыстың әлсіреуі өзара сенімнің төмендеуіне әкеледі;
- Қарым-қатынастағы сенімнің төмендеуі – ата-аналардың тым талапшыл немесе тым салғырт болуы балалардың ашықтығын азайтады;
- Заманауи технологиялардың әсері – смартфондар мен әлеуметтік желілер жасөспірімдер мен ата-аналар арасындағы қарым-қатынасқа кері әсерін тигізуі мүмкін.

Жасөспірімдер мен ата-аналар арасындағы қарым-қатынасты нығайту үшін өзара түсіністік пен эмоционалды қолдауды арттыру қажет. Қарым-қатынасты жақсарту үшін ата-аналар жасөспірімдердің пікірін ескеріп, олардың жеке тұлғалық ерекшеліктерін қабылдауға мән беруі тиіс. Сонымен қатар, сенімді диалог орнату және бірлескен іс-шаралар ұйымдастыру жасөспірімдердің отбасы мүшелерімен жақын байланыс орнатуына көмектеседі. Жасөспірімдер мен ата-аналар арасындағы қарым-қатынасты нығайту үшін төмендегі әдістер ұсынылады:

- Ашық және шынайы диалог құру – жасөспірімдердің пікірін ескеру, оларды тыңдау қарым-қатынасты жақсартуға көмектеседі;
- Эмоционалды қолдау көрсету – ата-аналар балаларының эмоционалды қажеттіліктеріне назар аударуы керек;
- Тәуелсіздікке мүмкіндік беру – жасөспірімдерге өз бетімен шешім қабылдауға және өз іс-әрекеттеріне жауапкершілік алуға жағдай жасау;
- Ортақ іс-шаралар ұйымдастыру – отбасылық демалыстар, мәдени шаралар, спорттық іс-шаралар арқылы қарым-қатынасты нығайту;
- Қақтығыстарды басқару дағдыларын дамыту – мәселені ашық талқылау, компромисс табу және өзара құрмет көрсету маңызды.

Жасөспірімдер мен ата-аналар арасындағы қарым-қатынасты тиімді ету үшін екі жақтан да өзара түсіністік пен қолдау көрсету маңызды. Американдық психолог Д.Баумриндтің зерттеулеріне сәйкес, ата-аналардың тәрбиелік стилі жасөспірімдердің эмоционалды дамуына және мінез-құлқына тікелей әсер етеді [3]. Ол демократиялық ата-ана стилін ең тиімді деп атап көрсетіп, бұл тәсіл жасөспірімдердің өзін-өзі бағалауына және тәуелсіз шешім қабылдау қабілетіне оң ықпал ететінін дәлелдеген. Сонымен қатар, американдық психолог У.Бронфенбреннердің экологиялық жүйелер теориясы бойынша, ата-ана мен бала арасындағы қарым-қатынас баланың дамуына әсер ететін негізгі әлеуметтік факторлардың бірі болып табылады. Ол өз зерттеулерінде отбасының, мектептің және қоршаған ортаның өзара байланысы баланың мінез-құлқына және тұлғалық қалыптасуына ықпал ететінін көрсеткен [4]. Ата-аналардың тәрбиелік әдістерін бейімдеу және балаларымен ашық қарым-қатынас жасау жасөспірімдердің әлеуметтік бейімделуіне, эмоционалдық тұрақтылығына және жауапкершілікті сезіну қабілеттеріне оң әсерін тигізеді.

Қорытынды. Жасөспірімдер мен ата-аналар арасындағы қарым-қатынастың тиімді болуы жасөспірімдердің тұлғалық дамуына, өзін-өзі бағалауына және болашақтағы әлеуметтік қатынастарға үлкен әсер етеді. Ғылыми зерттеулер көрсеткендей, ата-аналар тарапынан жеткілікті қолдау көрген жасөспірімдер эмоционалды тұрақтылыққа ие болып, өзара сенімді қарым-қатынастар орнатуға бейім болады. Ал ата-аналармен қарым-қатынаста қиындықтар туындаған жағдайда, жасөспірімдерде оқшаулану, өзіне деген сенімсіздік және қоғаммен өзара әрекеттесуде кедергілер байқалуы мүмкін. Сондықтан ата-аналар жасөспірімдерді түсіну, олармен ашық байланыс орнату және қолдау көрсету арқылы олардың дұрыс қалыптасуына ықпал етуі тиіс. Бұл өз кезегінде, жасөспірімдердің психологиялық әл-ауқатын жақсартып, олардың болашақта табысты әлеуметтік бейімделуіне негіз болады.

Әдебиеттер

1. Эриксон Э. Х. Детство и общество. – Санкт-Петербург: Летний сад, 1996. – 416 б.

2. Выготский Л.С. Психология развития ребенка. – Москва: Эксмо, 2004. – 512 б.
3. Baumrind, D. The Development of Instrumental Competence through Socialization // Minnesota Symposium on Child Psychology. – 1973. – Vol. 7. – P. 3–46.
4. Bronfenbrenner, U. The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979. – 330 p.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ ФОРМИРОВАНИЯ САМООПРЕДЕЛЕНИЯ У ШКОЛЬНИКОВ

Галилолла А.Г.
Научный руководитель: **Сейітнұр Ж.С.**
Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан

Мақалада мектеп оқушыларының өзін-өзі анықтауын қалыптастырудың психологиялық механизмдері, оның ішінде білім беру ортасының, тұлғалық қасиеттердің және әлеуметтік факторлардың әсері қарастырылған. Жоғары сынып оқушыларының кәсіби өзін-өзі анықтау үлгілеріне және олардың кәсіптік бейімділігіне әсер ететін факторларға ерекше назар аударылады.
Түйін сөздер: *өзін-өзі анықтау, кәсіптік бағдар беру, мектеп оқушылары, психологиялық механизмдер, мамандық таңдау*

В статье рассматриваются психологические механизмы формирования самоопределения у школьников, включая влияние образовательной среды, личностных качеств и социальных факторов. Особое внимание уделяется моделям профессионального самоопределения старшеклассников и факторам, влияющим на их карьерные предпочтения.
Ключевые слова: *самоопределение, профессиональная ориентация, школьники, психологические механизмы, выбор профессии*

The article examines the psychological mechanisms of self-determination formation in schoolchildren, including the influence of the educational environment, personal qualities and social factors. Particular attention is paid to the models of professional self-determination of high school students and the factors influencing their career preferences.
Keywords: *self-determination, career guidance, schoolchildren, psychological mechanisms, choice of profession*

Самоопределение школьников является важным этапом личностного развития, определяющим их будущую профессию и отношению к миру. В современных условиях информационного общества и стремительных изменений на рынке труда вопрос осознанного выбора будущей профессии приобретает особую значимость. Ведь готовность к профессиональному самоопределению формируется задолго до момента выбора специальности, и этот процесс во многом определяется психологическими механизмами, обеспечивающими личностный рост, мотивацию и осознание собственных возможностей.

В частности психологические аспекты самоопределения включают в себя развитие самосознания, формирование системы ценностей, мотивационной сферы, а также способность принимать решения. Осознание этих механизмов позволяет разрабатывать эффективные стратегии сопровождения школьников на пути к осознанному выбору профессии, помогая им интегрировать личные интересы, способности и требования общества.

В исследовании А.А. Резаковой анализируется проблема личностного самоопределения в психолого-педагогическом контексте. Автор подчёркивает, что успешное самоопределение требует наличия определённых предпосылок, которые закладываются в процессе обучения и воспитания. Одним из ключевых факторов, влияющих на этот процесс, является образовательная среда, способствующая осознанию учащимися своих целей, ценностей и перспектив.

Особое внимание А.А. Резакова уделяет дидактическим принципам системы развивающего обучения Л. В. Занкова, которые были экспериментально проверены и направлены на развитие личности школьников. Среди таких принципов выделяются: обучение на повышенном уровне сложности, приоритет теоретических знаний, осознание учащимися процесса учения и

системная работа над их личностным развитием. Эти аспекты создают условия для формирования у обучающихся самостоятельности, критического мышления и способности к осознанному выбору.

Одним из значимых аспектов, рассмотренных в исследовании, является осознание учащимися своей социальной роли в образовательном процессе. Создание среды, в которой школьники понимают особенности своей деятельности, осознают значение учебного процесса и могут целенаправленно организовывать свою работу, становится основой для развития их субъектности.

Кроме того, А.А. Резакова акцентирует внимание на концепции универсальных учебных действий (УУД), направленных на развитие субъектных качеств личности и успешное самоопределение. Автор опирается на исследования А.Г. Асмолова и Г.В. Бурменской, согласно которым личностный блок УУД включает действия, обеспечивающие профессиональное и жизненное самоопределение, смыслообразование и нравственно-этическую оценку. Эти процессы формируются на основе ценностно-смысловой ориентации, включающей осознание моральных норм, выделение нравственных аспектов поведения и способность соотносить свои поступки с принятыми этическими принципами [1].

В исследовании В.А. Исаенко рассматривается модель формирования навыков профессионального самоопределения школьников, включающая несколько ключевых компонентов. Особое внимание уделяется первичному профессиональному ориентированию учащихся 7–8 классов, которое является важным этапом воспитательной программы. Данный компонент направлен на развитие позитивного отношения детей к выбору профессии, включение их творческого потенциала и активное вовлечение родителей в процесс обсуждения будущей карьеры ребёнка.

В рамках первичного профессионального ориентирования решаются следующие задачи:

- расширение представлений школьников о различных профессиональных сферах;
- формирование первоначальных трудовых навыков;
- воспитание уважительного отношения к труду представителей разных профессий;
- развитие творческого потенциала, способствующего осознанию личных интересов и склонностей к определённой деятельности.

Для реализации этих целей применяются традиционные методы обучения и воспитания, адаптированные к задачам профессионального самоопределения. Среди них: беседы с игровыми элементами, просмотр видеоматериалов о профессиях, чтение специальной литературы, участие в сюжетно-ролевых и дидактических играх, наблюдение за трудовыми процессами в ходе экскурсий. Особенно эффективными формами работы стали психологические занятия («Что я знаю о профессиях»), профориентационные квизы и конкурсы, исследовательские проекты («Трудовые династии»), тематические смены в летних лагерях, а также лектории для родителей («Роль семьи в профессиональном выборе») [2].

В статье А.В. Сидоровой рассматриваются вопросы профессионального самоопределения младших школьников, акцентируется внимание на теоретических аспектах формирования профессиональных интересов и склонностей у детей данного возраста.

Младший школьный возраст рассматривается как первый этап личностного самоопределения, основным механизмом которого является идентификация, формируемая через социальное окружение. В этот период происходит становление учащегося как субъекта учебной деятельности, осознание им своего места в окружающем мире, а также интериоризация ценностей родной культуры.

Используются такие методы активной профориентации: как деловые игры, творческие группы, общественно полезные работы и индивидуальные беседы. Эти активности помогают младшим школьникам осознать влияние профессии на человека и общество, а также формируют мотивацию к выбору будущей специальности. Автор подчеркивает, что для успешного профессионального самоопределения младших школьников необходим комплексный подход, включающий воспитание, образование, взаимодействие с родителями и практическую профориентационную деятельность. Такое сотрудничество всех участников

образовательного процесса создаёт основу для формирования гармоничной и уверенной в своём будущем личности [3].

В статье И.В. Захаровой рассматривается профессиональное самоопределение старшеклассников, анализируются ключевые социальные факторы и личные мотивы, влияющие на выбор будущей профессии. Данные анкетирования позволили выявить несколько важных тенденций, отражающих уровень осознания старшеклассниками своих карьерных перспектив и степень их подготовленности к выбору профессии.

Результаты исследования показали, что большая часть старшеклассников не имеет чёткого профессионального выбора, многие затрудняются с определением будущей профессии или дают противоречивые ответы. Социальные и экономические факторы оказывают значительное влияние на выбор образовательной стратегии: уровень доходов семьи, перспективы трудоустройства и качество жизни в регионе часто становятся определяющими. Высокий процент выпускников ориентирован на учебную миграцию, но при этом многие слабо осведомлены о вузах за пределами региона. Недостаточное взаимодействие школ и вузов приводит к информационному вакууму в вопросах профориентации. На основе данных исследования выделены различные модели профессионального самоопределения учащихся:

«Целеустремлённые» – обладают чёткими карьерными интересами, осведомлены о профессии и условиях поступления, часто имеют предварительный опыт в выбранной сфере, демонстрируют высокую самоэффективность и активную социальную позицию.

«Стратеги» – не имеют жёсткой привязанности к конкретной профессии, рассматривают различные направления профессионального развития, осведомлены о системе высшего образования и вариантах трудоустройства.

«Искатели» – стремятся к переменам и независимости, ориентированы на новые впечатления и переезд в другой город, обладают знаниями о различных вузах и профессиях, но не имеют выраженных профессиональных предпочтений.

«Фаталисты» – не проявляют активного интереса к выбору профессии, ориентируются на минимальные проходные баллы, имеют слабую мотивацию, низкий уровень самоэффективности и ограниченные представления о профессиональных перспективах.

«Малообеспеченные» – хорошо осведомлены о финансовых аспектах обучения и трудоустройства, обладают высоким уровнем подготовки, но их выбор вуза определяется преимущественно возможностью получения бюджетного места, а не профессиональными интересами [4].

Таким образом, профессиональное самоопределение школьников представляет собой сложный и многогранный процесс, который формируется под влиянием личностных, социальных и экономических факторов. Успешный выбор будущей профессии требует осознания своих возможностей, интересов и карьерных перспектив, что возможно при комплексном подходе, включающем взаимодействие образовательных учреждений, семьи и самих учащихся. Недостаток информированности, слабая профориентационная работа и социально-экономические ограничения могут препятствовать осознанному выбору, что подтверждают исследования.

Литература

1. Резакова, А. А., Федотова, Е. Л. Проблема личностного самоопределения в психолого-педагогических исследованиях // Начальное общее образование: вопросы развития, методического и кадрового обеспечения: материалы IV Всероссийской научно-методической конференции с международным участием, Иркутск, 12 ноября 2021 года / Иркутский государственный университет. – Иркутск: Аспринт, 2021. – С. 166-173. – EDN HMPNBQ.

2. Исаенко, В. А. Модель формирования навыков профессионального самоопределения школьников в общеобразовательной организации // Педагогическая перспектива. – 2021. – № 1.

3. Сидорова, А. В., Гамбарян, Г. С. Профессиональное самоопределение младших школьников / рец. Исаев, Ю. Н. – С. 29.

4. Захарова, И. В. Профессиональное самоопределение старшеклассников: социальные факторы и личные мотивы // Образование и саморазвитие. – 2021. – Т. 16, № 4. – С. 120-135.

THE IMPACT OF SOCIAL NETWORKS ON STUDENTS' SELF-ESTEEM

Imanbayev N., Zholdassova M.K.
Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan

Әлеуметтік желілер студенттердің өзін-өзі бағалауына, эмоциялық жағдайына және әлеуметтік тұлғасына айтарлықтай әсер етеді. Бұл платформалар байланыс пен қолдау көрсету мүмкіндігін ұсынса да, олар шынайы емес салыстырулар, кибербуллинг және тәуелділік сияқты қауіптерді де тудырады. Шектен тыс пайдалану өзін-өзі бағалаудың төмендеуіне және алаңдаушылықтың артуына әкелуі мүмкін, ал шектеулі және саналы түрде пайдалану мотивацияны, тұлғалық және академиялық өсу мүмкіндіктерін қамтамасыз етеді. Сандық ортаға теңдестірілген көзқарасты дамыту өте маңызды.

Түйін сөздер: *әлеуметтік желілер, өзін-өзі бағалау, студенттер, психикалық денсаулық, салыстыру*

The influence of social networks on students' self-esteem is profound, affecting their confidence, emotional well-being, and social identity. While these platforms offer validation and connectivity, they also pose risks such as unrealistic comparisons, cyberbullying, and addiction, impacting overall mental health. Excessive social media use can lead to reduced self-worth and increased anxiety, while moderated engagement may provide support, motivation, and opportunities for personal and academic growth. Understanding the dual impact of social networks is crucial in fostering a balanced and healthy approach to digital interactions.

Keywords: *social networks, self-esteem, students, mental health, comparison*

Социальные сети оказывают значительное влияние на самооценку студентов, их эмоциональное состояние и социальную идентичность. Эти платформы предоставляют возможности для общения и поддержки, но также создают риски, такие как нереалистичные сравнения, кибербуллинг и зависимость, что негативно сказывается на психическом здоровье. Чрезмерное использование социальных сетей может привести к снижению самооценки и повышенной тревожности, в то время как умеренное и осознанное взаимодействие способствует мотивации, личностному и академическому росту. Важно развивать сбалансированный подход к цифровым коммуникациям.

Ключевые слова: *социальные сети, самооценка, студенты, психическое здоровье, сравнение*

Introduction. Social networking platforms have drastically altered how students communicate, learn, and perceive themselves. These digital environments serve as a means of self-expression and social engagement, but they also encourage social comparisons that impact self-esteem. Research suggests that excessive social media use can contribute to decreased self-esteem due to exposure to unrealistic portrayals of life and beauty standards, alongside increased vulnerability to cyberbullying [1, p. 40]. Furthermore, studies indicate that students who rely on social media for validation may experience greater fluctuations in self-worth, depending on the nature of feedback received [3, p. 47]. Conversely, other studies highlight the benefits of social media, such as fostering self-confidence and offering valuable support networks [2, p. 42]. This article explores both positive and negative impacts of social networks on students' self-esteem and evaluates ways to ensure healthier engagement.

Main Section. Social media has both beneficial and detrimental effects on self-esteem. On one hand, students use platforms like Instagram, Facebook, and TikTok to engage with peers, express their ideas, and receive reinforcement in the form of likes and comments, which can elevate self-worth [3, p. 45]. Additionally, these digital spaces provide communities where marginalized individuals find acceptance and support [1, p. 43]. However, constant exposure to idealized images and lifestyles can result in dissatisfaction with one’s reality, as students compare themselves to influencers and peers who project curated and often unrealistic portrayals of success [3, p. 48].

Studies have also demonstrated that students who spend extended hours on social media tend to experience an increased risk of depression, anxiety, and poor self-perception due to the lack of direct social interactions [5, p. 55]. The psychological impact of negative feedback on social media posts has been linked to self-doubt and diminished confidence, particularly among teenagers [2, p. 51].

The issue of cyberbullying further compounds the negative impact of social media on self-esteem. Unlike traditional bullying, cyberbullying is relentless and difficult to escape. Victims of online harassment often suffer from severe emotional distress, anxiety, and depression, all of which

contribute to reduced self-esteem [2, p. 47]. Research has found that nearly 60% of students who have experienced cyberbullying report feelings of worthlessness and helplessness [4, p. 53]. Studies show that cyberbullying victims are at a significantly higher risk of experiencing self-harm and suicidal thoughts, making it imperative to implement preventive measures [2, p. 49].

Additionally, excessive social media use can negatively impact face-to-face interactions. Students who spend more time engaging with social media often struggle with real-life social skills, leading to feelings of isolation and loneliness. Although online communities can provide a sense of connection, they cannot fully replace in-person interactions, which are critical for emotional development and stability [5, p. 52]. Research suggests that students with stronger in-person relationships tend to have higher self-esteem compared to those who rely primarily on digital communication [1, p. 53].

Another growing concern is social media addiction. Many students experience compulsive behaviors, frequently checking their profiles and feeling distressed when unable to access social media. This dependency often results in poor academic performance, disrupted sleep cycles, and declining mental well-being, further affecting self-esteem [3, p. 55]. Prolonged engagement with social media has also been associated with unrealistic self-expectations, often driven by exposure to filtered and curated content that does not reflect real-life struggles [4, p. 57].

Despite these risks, social media can be a powerful tool for personal and professional growth. Platforms such as LinkedIn and YouTube provide students with career-building opportunities and access to educational content that fosters self-confidence. By leveraging these platforms to showcase their skills and accomplishments, students can gain recognition and improve their self-esteem [4, p. 55].

Maintaining a balanced approach to social media usage is essential for fostering a positive self-image. Research indicates that students who moderate their time on digital platforms and engage in offline activities tend to have a more stable sense of self-worth. Developing digital mindfulness strategies and setting clear boundaries for social media use can help mitigate negative effects while maximizing the benefits of these platforms [2, p. 59].

Discussion and Conclusion. The impact of social networks on students' self-esteem is complex, with both positive and negative consequences. While social media facilitates self-expression and connection, it also introduces challenges such as social comparison, cyberbullying, and dependency. The degree to which social media affects self-esteem largely depends on individual usage habits. Encouraging responsible digital practices and fostering media literacy can ensure that social networks serve as constructive rather than harmful tools [2, p. 59].

Educational institutions and families play a crucial role in guiding students toward responsible social media use. Schools should implement digital literacy programs that educate students about the potential pitfalls of social media, help them critically assess online content, and encourage time management. Additionally, policies aimed at addressing cyberbullying and promoting mental health support should be reinforced to safeguard students from its psychological impact [3, p. 60].

Future research should explore the different ways in which social media affects diverse student populations. By understanding how factors such as personality, age, and cultural background influence social media's impact on self-esteem, researchers can develop targeted strategies to mitigate negative effects. Establishing policies and educational programs that promote healthy digital habits can contribute to improved mental well-being among students in the increasingly digital world [5, p. 63].

References

1. Sakata M.G. The Impact of Social Media Use on Students' Self-Esteem // International Journal of Psychological and Brain Sciences, 2024, P. 40-53. DOI: 10.11648/j.ijpbs.20240903.12.
2. Shengwei Li. The Effects of Social Media on Mental Health among Adolescents // Transactions on Materials, Biotechnology and Life Sciences / 5th International Conference on Medical Imaging, Sanitation and Biological Pharmacy (MISBP 2024). Vol. 7 (2024): P. 42-61. DOI:https://doi.org/10.62051/8cx2zq67.
3. Dennig, Nick, "Selfies, Stories, and Statuses: The Impact of Social Media Usage on the Self-Esteem of College Students" (2021). Master of Arts in Higher Education (MAHE) Theses. P. 45-60.
4. Vogel E.A., Rose J.P., Roberts L.R., & Eckle, K. Social comparison, social media, and self-esteem // Psychology of Popular Media Culture, 2014, P. 50-57.
5. Gonzales A.L., & Hancock J.T. Mirror, Mirror on my Facebook Wall: Effects of Exposure to Facebook on Self-Esteem // Cyberpsychology, Behavior and Social Networking, 2011, P. 52-63.

ӨЗІН-ӨЗІ БАҒАЛАУ МЕН МАЗАСЫЗДЫҚТЫҢ ӨЗАРА БАЙЛАНЫСЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Болтаева А.М., Жұмажан А.С.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан

Бұл мақалада өзін-өзі бағалау мен мазасыздықтың өзара байланысы қарастырылады. Аталған ұғымдардың негізгі анықтамалары беріліп, олардың тұлғаның психологиялық әл-ауқаты үшін маңыздылығы атап өтіледі. Өзін-өзі бағалау деңгейінің адамның мазасыздық дәрежесіне қалай әсер ететіні сипатталады.
Түйін сөздер: *өзін-өзі бағалау, мазасыздық, өзара байланыс*

В статье рассматривается взаимосвязь самооценки и тревожности. Приводятся основные определения данных понятий и подчеркивается их значимость для психологического благополучия личности. Описывается, как уровень самооценки может влиять на степень тревожности человека.
Ключевые слова: *самооценка, тревожность, взаимосвязь*

This article examines the relationship between self-esteem and anxiety. It provides basic definitions of these concepts and emphasizes their importance for the psychological well-being of an individual. It describes how the level of self-esteem can affect the degree of anxiety of a person.
Keywords: *self-esteem, anxiety, relationship*

Кіріспе. Соңғы жылдары ғалымдар мен психологтар тұлғаның психологиялық әл-ауқатының ажырамас бөлігі ретінде өзін-өзі бағалау мен мазасыздық мәселелеріне көп көңіл бөле бастады. Бұл екі психологиялық феномен бір-біріне әсер етуі мүмкін және адамның эмоционалдық жағдайын, мінез-құлқын және қоғамдағы жалпы бейімделуін айқындай алады. Сонымен қатар, көптеген зерттеулерге қарамастан, өзін-өзі бағалау мен мазасыздық арасындағы өзара байланыс әлі де ғылыми талқылаулардың тақырыбы болып табылады. Бұл факторларды зерттеудің маңыздылығы адамның өмір сапасына, өзіне деген сеніміне және өмірлік қиындықтармен күресу қабілетіне тікелей әсер етуімен түсіндіріледі. Бұл мақалада өзін-өзі бағалау мен мазасыздықты анықтау бойынша бар көзқарастарды қарастырып, олардың өзара байланысын ашуды мақсат еткен зерттеулерді талдау арқылы, осы ұғымдардың тұлғаның психологиялық күйіне қалай әсер ететінін тереңірек түсінуге тырысамыз.

Мақаланың негізгі мақсаты – өзін-өзі бағалау мен мазасыздық ұғымдарын қарастырып, олардың арасындағы байланыстарды басқа авторлардың зерттеулері негізінде талдау. Бұл мақалада осы екі құбылыстың сипаттамасы мен олардың бір-біріне әсері зерттеледі. Сонымен қатар, олардың тұлғаның психологиялық дамуына және қоғаммен өзара әрекеттесуіне қалай ықпал ететінін түсіну мақсат етілген.

Негізгі бөлім. Қазіргі таңда өзін-өзі бағалау мен мазасыздықтың өзара байланысы тақырыбына қатысты зерттеушілердің қызығушылығы артып келеді. Өйткені қазіргі заманғы өмір салты адамның эмоционалдық жағдайына айтарлықтай әсер етуде. Көптеген ғылыми жұмыстарда өзін-өзі бағалаудың төмен деңгейі мазасыздықтың артуына себеп болатыны айтылса, керісінше, жоғары өзін-өзі бағалаудың адамның ішкі тепе-теңдігін сақтауға көмектесетіні дәлелденген. Алайда кей жағдайларда шамадан тыс жоғары өзін-өзі бағалау да белгілі бір психологиялық мәселелерге әкелуі мүмкін. Бұл байланыстарды жан-жақты зерттеу адамның эмоционалдық тұрақтылығын арттыруға және психологиялық көмек көрсетудің тиімді жолдарын табуға мүмкіндік береді.

Өзін-өзі бағалаудың әртүрлі түрлері туралы көптеген зерттеулер бар, бірақ көп жағдайда өзін-өзі бағалаудың адекватты және адекватты емес түрлері ерекшеленеді. Л.В. Бороздина бұл екі түрді жоғары және төмен өзін-өзі бағалау деп бөледі. Сонымен қатар, тұлғаның мазасыздығы мен өзіндік бағалауы арасындағы байланыстың қалыптасуына әсер ететін басқа да айнымалыларды зерттеу маңызды. Л.В. Бороздина мазасыздық деңгейіне талаптар деңгейі

мен өзін-өзі бағалаудың сәйкессіздігі әсер ететінін айтады, оны автор «психосоматикалық бұзылулардың қаупі үштігі» деп атайды [1].

С.С. Золотареваның пікірінше, өзін-өзі бағалау – бұл адамның өз-өзіне баға беруі, яғни өз қасиеттерін, мүмкіндіктерін, қабілеттерін, қызметінің ерекшеліктерін бағалау. Мұнда когнитивті құрамдас бөлік – адамның өз туралы білетіндері, сондай-ақ эмоционалды құрамдас бөлік – адамның осы білімдерді қалай бағалайтыны, жалпы ұғымы өте маңызды [2]. Демек, өзіндік бағалау мен талаптар арасындағы үйлесімсіздік тұлға ішіндегі қайшылықты тудырып, оның мазасыздығын арттырады.

А.В. Петровскийдің пікірінше, адекватты өзін-өзі бағалау – бұл адамның өзін объективті түрде бағалауы, ол өз күштерін әртүрлі міндеттер мен қоғам талаптарымен дұрыс салыстыруға мүмкіндік береді. Келесі мазасыздыққа тоқталатын болсақ, А.В. Петровский оны «адамның үрей сезінуге бейімділігі, мазасыздық реакциясының шегі төмен деңгейде болатын жағдайды сипаттайды; бұл жеке айырмашылықтардың негізгі көрсеткіштерінің бірі» деп түсіндіреді[3].

В.Ю. Бахолдина ұсынған теорияға сәйкес, адекватты өзін-өзі бағалау адамның өзіне қатысты объективті талаптар қоюына, өзін-өзі сенімді сезінуіне және оның іс-әрекетіне байланысты тұрақты және нақты деңгейдегі талаптар қоюға мүмкіндік береді. Ал адекватты емес өзін-өзі бағалау адамның талаптар деңгейін бұрмалап, қақтығыстардың көбейіп, ауытқушылық мінез-құлықтың пайда болуына және тұлғаның мазасыздығына себеп болуы мүмкін[4].

А.М. Прихожанның айтуынша, мазасыздықтың келесі түрлерін айқындау қажет: тұрақты мазасыздық (жеке тұлғалық) – белгілі бір әрекетте мазасыздықтың үнемі көрінуі; жалпы мазасыздық – бұл мазасыздық тудыратын объектілердің адам үшін маңыздылығына қарай өзгеріп отыруы. А.М. Прихожан да балалар арасында ұқсас нәтижелер алған. Зерттеушілер бұл адамдардың мазасыздық деңгейі жоғары болған сайын, олар өз құндылығы мен өзін-өзі бағалауына қатысты қауіптерді аса маңызды деп санап, шын мәнінде қауіпті емес жағдайларда да мазасыздық сезімін сезінетінін айтады[5].

Е.М. Шпакова өз зерттеулерінде өзін-өзі бағалау мен мазасыздықтың арасындағы байланысты қарастыру тек осы феномендердің мәнін айқындауға ғана емес, сонымен қатар адамның әртүрлі жас кезеңдерінде, әсіресе эмоционалдық даму мен қоғамда әлеуметтену процесінде тұлғаның қалыптасу ерекшеліктерін түсінуге мүмкіндік беретінін атап өтеді. Сонымен қатар, бұл аспектіні зерттеу психологияның көптеген маңызды қолданбалы мәселелерін шешуге ықпал етеді.

Е.М. Шпакова атап өткендей, тұлғалық және жағдайлық мазасыздықтың күшеюі өзін-өзі бағалаудың тұрақсыздығы кезінде байқалады, бұл құбылыс жасөспірімдерде де, ересектердің тұлғалық дағдарыс кезеңдерінде де орын алады [6].

Соңғы жылдардағы ғылыми жарияланымдарға жасалған қысқаша шолу өзіндік бағалау мен тұлғаның мазасыздық деңгейі арасындағы статистикалық маңызды байланыстардың бар екенін көрсетеді, бұл байланыстарды алғаш рет Ч. Спилбергер анықтаған. Алайда, әртүрлі зерттеушілер осы байланыстардың мәні мен мазмұнын әрқалай түсіндіреді.

Мысалы, А.Б. Амайрех өз зерттеулерінде өзін-өзі бағалау мен мазасыздықтың арасындағы кері байланыс бар екенін көрсеткен: олардың пікірінше, өзін-өзі бағалауы төмен адамдарда мазасыздық деңгейі жоғары, ал жоғары өзін-өзі бағалайтын адамдарда бұл көрсеткіш төмен болады [7].

М.В. Кузьминаның зерттеулерінде бұл айнымалылар арасындағы тікелей байланыс туралы мәліметтер бар, ол «өзіндік бағалаудың артуы тұлғалық мазасыздықтың да артуына әкеледі» деп мәлімдейді [8, с. 28б]. М.В. Кузьмина жас факторының маңыздылығын аша отырып, жасөспірім кезеңінен бастап мазасыздықтың өзіндік бағалаумен тығыз байланысып, оның тұлғаның әлемін қалыптастыруына әсер ететінін атап көрсетеді. Бұл мазасыздықтың мотивациялық функциясының бұрмалануының нәтижесі болып табылады. Автордың айтуынша, «мазасыздық адам үшін жеке маңызға ие бола алады және қажеттілік тақырыбына айналуы мүмкін». Мазасыздық жасөспірім шақтан бастап ересек өмірге де өтеді. Және бұл

мәселе жыл өткен сайын әртүрлі ғылыми зерттеулер мен практикалық психологияда кеңінен расталуда [8, 26б].

Қорытынды. Жасөспірімдік шақта өзін бағалау ең алдымен, адамға басқалардың беретін бағасына қарай қалыптасады. Адам өзін айналасындағылар қалай бағалайтынына қарай өзін-өзі бағалауға бейім келеді.Өзіндік бағалау тұлғаның өзіне ғана тән жеке құндылығы. Яғни өзіндік бағалау дегеніміз адамның өзін-өзі құрметтеу сезімінің дамуы, жеке құндылығын сезу. Өзін-өзі бағалау ойлауға, еске сақтауға, мінез-құлықтың қалыптасуына , өзге білік пен дағдылардың жетілуіне ықпал етеді. Ол адамның қажетіліктері мен өзіндік санасына, кәсіптік тұрғыда өзін-өзі айқындауына, тәрбие үрдісі мен мақсаттарына, оның нәтижелеріне, әлеуметтік және эмоционалдық жағдайында, адамның өз-өзіне және өзге жандарға қатынасына әсер етеді. Өзіндік бағалау өз әрекетін бағалауда маңызды роль атқарады, онсыз өмірде өзін анықтау мүмкін емес. Нақты бағалау адамға рухани қанағат пен адамгершілік қасиеттеріне қолдау көрсетеді. Жасөспірімнің өзіндік бағалауының қалыптасуының алғы шарты ретінде сенім, құрмет, түсіністік, махаббат – жасөспірімдермен қарым-қатынаста басты назарда болу керек.

Өзіндік бағалаудың маңызды рөлін ескере отырып, оның тұлғалық мазасыздықпен байланысын зерттеуді жалғастыру қажет. Бұл зерттеулердің нәтижелерін жүйелеп, жалпылап, тексеру арқылы алынған мәліметтерді нақтылау маңызды.

Қазіргі уақытта өзіндік бағалау мен мазасыздық деңгейі арасындағы қалыпты теріс байланыс анықталған, бірақ оның сипатын нақтылау үшін талаптар деңгейі, жеке қарым-қатынас тәжірибесі, жас сияқты факторлардың ықпалын да зерттеу қажет. Сондықтан өзіндік бағалау мен мазасыздық арасындағы байланысты әрі қарай зерттеу, әртүрлі жас топтарында психологиялық көмектің тиімділігін арттыру үшін маңызды.

Әдебиеттер

1. Бороздина, Л.В. Сущность самооценки и ее соотношение с Я-концепцией // Вестник Московского университета. Серия 14. Психология. 2011. №1. – с. 178-182.

2. Золотарева, С.С. Влияние индивидуальной самооценки одаренных детей на групповую самооценку в условиях детского оздоровительного лагеря // Педагогика и психология современного образования: теория и практика: материалы научно-практической конференции, Ярославль, 03–04 марта 2016 года. Том Часть 1. – Ярославль: 2016. – С. 282-287

3. Петровский, А.В. Психология: Словарь. - М.: Политиздат, 2008. - 305 с

4. Бахолдина, В.Ю. Конституциональный тип и самооценка у детей и подростков // Вестник Московского университета. Серия 23. Антропология. 2010. №2. – с. 231-237.

5. Прихожан, А.М. Изучение тревожности как переживания в контексте культурно-исторической концепции // Вестник РГГУ. Серия: Психология. Педагогика. Образование. – 2006. – №. 1. – С. 99-115.

6. Шпакова, Е.М. Соотношение уровневых параметров самооценки и притязаний с личностной тревожностью // Психологическое знание в контексте современности: теория и практика: Сборник статей по материалам VI Всероссийской научно-практической конференции с международным участием. – Йошкар-Ола: ООО ИПФ «СТРИНГ», 2016. – С. 204-208.

7. Амайрех, А.Б. Тревожность и её связь с самооценкой личности // Проблемы теории и практики современной психологии. – 2018. – № 1. – С. 9-10.

8. Кузьмина, М.В. Связь самооценки и уровня личностной тревожности в подростковом возрасте // Научный поиск. – 2019. – Т. 1. – № 3. – С. 25-28.

ЦЕННОСТНЫЕ ОРИЕНТИРЫ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ЭПОХИ

Жумагулова К.С., Аймаганбетова О.Х.
Казахский национальный университет им. аль-Фараби
Алматы, Казахстан

Мақалада жан-жақты цифрландыру мен жаһандану жағдайында пайда болып жатқан Z буынының ерекшеліктері ашылады. Мақалада Интернет ортасының, әлеуметтік желілердің және жаһандық мәдени процестердің әсерінен туындайтын негізгі құндылықтар мен мінез-құлық қатынастары қарастырылады. Авторлар индивидуализмге, икемділікке, қысқа мерзімді басымдықтарға және цифрлық белсенділікке баса назар аудара отырып, ұрпақтық бағдарлар мен дәстүрлі модельдер арасындағы айырмашылықты атап көрсетеді.
Түйін сөздер: *Z ұрпағы, құндылықтар, цифрлық орта, жаһандану, өзін-өзі сәйкестендіру.*

В статье раскрываются особенности поколения Z, формирующегося в условиях всеохватывающей цифровизации и глобализации. Рассматриваются ключевые ценности и поведенческие установки, возникающие под влиянием интернет-среды, социальных сетей и глобальных культурных процессов. Авторы подчеркивают отличие поколенческих ориентаций от традиционных моделей, делая акцент на индивидуализме, гибкости, краткосрочных приоритетах и цифровой активности.
Ключевые слова: *поколение Z, ценности, цифровая среда, глобализация, самоидентификация.*

The article reveals the characteristics of Generation Z, which is emerging in the context of all-encompassing digitalization and globalization. It examines key values and behavioral attitudes that arise under the influence of the Internet environment, social networks, and global cultural processes. The authors emphasize the difference between generational orientations and traditional models, focusing on individualism, flexibility, short-term priorities, and digital activity.
Keywords: *Generation Z, values, digital environment, globalization, self-identification.*

Современный мир невозможно представить без цифровых технологий, которые стали неотъемлемой частью повседневной жизни подростков поколения Z. Интернет, социальные сети и цифровые платформы оказывают значительное влияние на их восприятие мира, самоидентификацию и формирование ценностных ориентиров. В отличие от предыдущих поколений, зумеры с раннего детства взаимодействуют с информационными технологиями. Фактически, значительная часть межличностного общения перешла в виртуальное пространство.

Благодаря социальным сетям подростки приобретают возможность формировать многогранную идентичность, экспериментировать с ролями и активно выражать свое мнение. При этом формирование ценностей все чаще осуществляется под воздействием цифровых лидеров мнений, включая блогеров, инфлюенсеров и медийных личностей, чье влияние зачастую превосходит традиционные авторитеты — семью, школу или государственные институты.

Изучение особенностей поколения Z, включая их образовательные предпочтения, профессиональные навыки, жизненные приоритеты и уровень социальной активности, остается актуальным направлением научных исследований. Одним из ключевые вопросов остается влияние и взаимодействие между цифровой средой с системой ценностей и поведенческими установками молодежи.

К примеру, в работе Р.И. Зинуровой, Никитиной Т. Н. и Фатхуллиной Л. З. анализируется воздействие интернет-пространства на формирование жизненных ориентиров подростков, так авторы выделяют ключевые ценности, присущие поколению Z: свободу, персонализацию, стремление к познанию и честность. Эти приоритеты обусловлены влиянием глобализационных процессов, высокой скоростью распространения информации и активным использованием цифровых технологий.

Цифровая среда открывает перед молодежью широкие возможности для самоорганизации, объединения с единомышленниками и проявления гражданской позиции. Современные технологии упрощают коммуникацию, ускоряют формирование общественного мнения и мотивируют подростков к участию в обсуждении значимых социальных вопросов. Как

отмечают Зинурова и соавторы, активность в социальных сетях способствует повышенному интересу молодежи к общественно-политическим вопросам, защите прав человека и гендерному равенству [1, с. 75-78].

При этом ценностные ориентиры поколения Z формируются под влиянием не только цифровой среды, но и более широкого комплекса социальных и культурных изменений. В этом контексте мы выделяем исследование Кулаковой А. Б., которая описала нескольких поколений, отражающих их ключевые ценности и отличительные черты.

Таблица 1 - Сравнительная характеристика ценностных ориентаций разных поколений.

Поколение	Примерные годы рождения	Ключевые ценности
Молчаливое поколение	1923–1943	• Безопасность • Склонность к уходу в «книжный» идеальный мир • Осторожность и приспособленчество
Беби-бумеры	1943/46–1963/64	• Трудолюбие • Коллективизм • Семейные и социальные устои
Поколение X	1965–1979	• Профессионализм • Ценность детства (в воспитании собственных детей) • Рациональность
Поколение Y	1980–1994	• Гибкость в профессиональной сфере • Высокие ожидания к качеству жизни • Социальная и цифровая активность
Поколение Z	1995/2000–2010	•Стремление к свободе выбора и самореализации •«Клиповое мышление» и ориентация на краткие форматы • Индивидуализм • Удовольствие «здесь и сейчас» • Минимизация долгосрочной ответственности

Анализ поколений показывает, что их ценностные ориентации изменялись под влиянием исторических, экономических и технологических факторов. Молчаливое поколение, чьи ценности формировались в условиях войн, политических репрессий и нестабильной социально-экономической ситуации, ориентировано на безопасность, осторожность и приспособленность. Эти люди воспитаны в духе исполнительности, терпения и уважения к закону [2, с. 3-7].

Беби-бумеры формировали свои ценности в период стабильности, экономического подъема и общественного прогресса. Они отличаются трудолюбием, коллективизмом и ориентацией на семейные и социальные устои. Представители этого поколения активны, оптимистичны и стремятся к успеху через усердный труд.

Для поколения X, выросшего в условиях политических перемен и нестабильности, характерны рациональность, профессионализм и самостоятельность. Многие из них вынуждены были полагаться только на себя, поэтому они ценят выбор, время и возможность развиваться без внешнего давления.

Поколение Y воспитывалось в период появления цифровых технологий, СМИ и глобального потребления. Их ценности формировались под влиянием перемен в традиционной системе ценностей. Они ориентированы на гибкость в профессии, высокое качество жизни и социальную активность. Представители этого поколения легко адаптируются, предпочитают командную работу и активно используют интернет-ресурсы.

Поколение Z социализируется в условиях цифровой эпохи и экономических кризисов. Их ценности продолжают формироваться, однако уже сейчас можно выделить ключевые ориентиры: индивидуализм, стремление к свободе выбора и самореализации, удовольствие

«здесь и сейчас» и минимизация долгосрочной ответственности. Они адаптированы к быстрой смене информации, ориентированы на краткие форматы взаимодействия и активны в цифровой среде [3, с. 32-33].

Таким образом, ценности различных поколений формируются под влиянием социальных условий и технологического прогресса. Если ранние поколения ориентировались на стабильность, коллективизм и традиционные устои, то современные поколения проявляют большую гибкость, самостоятельность и цифровую активность. Поколение Z, как наиболее интегрированное в цифровую среду, демонстрирует уникальный набор ценностей, который продолжает развиваться под влиянием глобализации и технологического прогресса.

В своей статье Лобазова О.Ф., Карась Н.М. и Сипович В.Г. предлагают современный взгляд на процесс формирования ценностей у поколения Z, акцентируя внимание на влиянии цифровой среды, глобализационных процессов и социальных трансформаций. Авторы отмечают, что молодежь, выросшая в условиях постоянного технологического развития и доступности информации, отличается высокой адаптивностью, самоорганизацией и склонностью к поиску новых форм самореализации.

Одним из ключевых аспектов, затронутых в работе, является изменение жизненных приоритетов поколения Z. В отличие от предыдущих поколений, которые ориентировались на долгосрочные цели, таких как построение карьеры и создание семьи, современные молодые люди отдают предпочтение гибкости, самовыражению и краткосрочному удовлетворению потребностей. Они не стремятся к традиционному карьерному росту, поскольку он подразумевает высокую степень ответственности, что отражается и в их отношении к семейным ценностям. Воспитанные в условиях равноправных отношений между родителями и детьми, представители поколения Z не воспринимают семью как обязательный элемент жизненной стратегии, а рассматривают ее скорее как один из возможных вариантов самореализации.

Авторы также подчеркивают, что система ценностей поколения Z претерпела значительные изменения, в том числе в контексте политической и социальной активности. Если раньше молодежь ориентировалась на устоявшиеся модели поведения, то сегодня они формируют новые ценностные ориентиры, во многом определяемые цифровой средой. Социальные сети и интернет-платформы не только выступают инструментами коммуникации, но и становятся пространством для политической самоидентификации, активного участия в общественных процессах и выражения гражданской позиции.

Отсутствие четкой государственной идеологии, как отмечают авторы, привело к тому, что молодежь сталкивается с проблемой политической и ценностной идентификации. В отличие от более ранних поколений, для которых существовал сформированный идеологический курс, представители поколения Z часто испытывают трудности в выборе четких политических ориентаций. Это делает их уязвимыми к внешним влияниям и манипуляциям, особенно со стороны цифровых платформ и социальных сетей, где информация распространяется с высокой скоростью и без должной проверки [3, с. 123].

Исследование Н.Н. Демидова предлагает социологический анализ ценностных ориентаций поколения Z, акцентируя внимание на изменениях в межпоколенческой динамике и сравнении постмиллениалов с поколением Y. В основе исследования лежат данные различных социологических опросов, позволяющих выявить ключевые жизненные ориентиры, представления о ценностях и ожидания молодежи. Одним из центральных выводов исследования является сдвиг в приоритетах поколения Z по сравнению с их предшественниками. В отличие от поколения Y, которое стремилось к финансовой стабильности, карьерному росту и общественному признанию, представители Z-поколения ориентированы на личный комфорт, самовыражение и минимизацию жизненных рисков. Исследование показывает, что важнейшей ценностью для молодежи является комфортная жизнь, а карьерные амбиции и социальные обязательства отходят на второй план. В частности, многие респонденты считают, что успешная семейная жизнь для них важнее профессиональной реализации.

Кроме того, исследование подтверждает склонность поколения Z к индивидуализму и независимости. Несмотря на ориентацию на семью, молодежь стремится к самостоятельному принятию решений, формируя свой путь без жестких привязок к традиционным социальным институтам. Уровень доверия к государственным структурам остается низким, при этом надежда на поддержку семьи остается стабильной на протяжении последних десятилетий.

Автор также отмечают, что для поколения Z характерен страх перед невозможностью самореализации. Этот фактор объясняет повышенный интерес к гибким формам занятости, отказ от традиционного карьерного роста и активное участие в цифровом пространстве, где молодежь ищет возможности для саморазвития и успеха.

Исследование Демидова подчеркивает, что система ценностей поколения Z продолжает трансформироваться под влиянием глобализационных процессов, цифровизации и изменяющейся социальной среды [5, с. 31-34].

Сравнительный анализ поколений показывает, что в отличие от своих предшественников, поколение Z менее привержено традиционным институтам, таким как семья и государственные структуры, и больше ориентировано на самовыражение, цифровую активность и личный комфорт. Их ценностные установки во многом формируются под влиянием социальных сетей, где важную роль играют инфлюенсеры и онлайн-сообщества.

Таким образом, анализ особенностей ценностных ориентаций поколения Z демонстрирует значительные изменения в жизненных приоритетах и модели социализации молодежи. Влияние цифровых технологий, глобализационных процессов и изменяющейся социальной среды формирует у этого поколения новые ценности, среди которых выделяются индивидуализм, стремление к свободе выбора, ориентация на краткосрочные цели и минимизация долгосрочной ответственности.

Литература

1. Зинурова, Р. И. Социальная активность поколения Z в интернет пространстве / Р. И. Зинурова, Т. Н. Никитина, Л. З. Фатхуллина // Актуальные проблемы развития человеческого потенциала в современном обществе : материалы VIII Всероссийской (с международным участием) научно-практической конференции, Пермь, 07–08 декабря 2021 года. – Пермь: Пермский государственный национальный исследовательский университет, 2021. – С. 75-80.
2. Кулакова Анна Борисовна Поколение z: теоретический аспект // Вопросы территориального развития. - 2018. - №2 (42).
3. Лобазова О. Ф., Карась Н. М., Сипович В. Г. Новая идеология – запрос цифрового поколения // Международный научно-исследовательский журнал. - 2022. - №5-4 (119).
4. Дутко Ю. А. Поколение Z: основные понятия, характеристики и современные исследования // Проблемы современного образования. - 2020. - №4.
5. Демидов Н.Н. Ценностные ориентации поколения Z: социологический анализ // Академическая мысль. - 2021. - №2 (15).

ЭМОЦИОНАЛЬНЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ КАК ФАКТОР АДАПТАЦИИ К СТРЕССУ

Мусеева Г.О., Рысбекова Ж.К.
Казахский национальный университет им.аль-Фараби
Алматы, Казахстан

Мақалада эмоционалды интеллекттің оқу үлгеріміне, стресске төзімділікке және кәсіби белсенділікке әсері қарастырылады. Зерттеулер талдауы жоғары деңгейлі интеллектуалдық белсенділіктің жақсы бейімделуіне, стресстің төмендеуіне және өнімділіктің жоғарылауына ықпал ететінін растайды.

Түйін сөздер: *эмоционалды интеллект, стресске төзімділік, бейімделу, мотивация, стресс*

В статье рассматривается влияние эмоционального интеллекта (ЭИ) на академическую успеваемость, стрессоустойчивость и профессиональную деятельность. Анализ исследований подтверждает, что высокий уровень ЭИ способствует лучшей адаптации, снижению стресса и повышению эффективности деятельности.

Ключевые слова: *эмоциональный интеллект, стрессоустойчивость, адаптация, мотивация, стресс*

The article examines the influence of emotional intelligence on academic performance, stress resistance and professional activity. Analysis of research confirms that a high level of EI contributes to better adaptation, reduced stress and increased performance.

Keywords: *emotional intelligence, stress resistance, adaptation, motivation, stress*

В условиях стремительных изменений окружающей среды особенно важными становятся личностные качества, помогающие адаптироваться, эффективно справляться со сложными ситуациями и выстраивать продуктивные взаимоотношения. Способность понимать и управлять своими эмоциями, а также чувствовать эмоциональное состояние других играет ключевую роль в успешности человека в различных сферах жизни.

До сих пор, вопрос о возможности развития эмоционального интеллекта остается предметом научных дискуссий. В современных психологических исследованиях представлены две противоположные точки зрения (таблица 1).

Таблица 1 - Подходы к развитию эмоционального интеллекта [1]

Подход	Суть концепции	Основные представители
Эмоциональный интеллект как стабильная характеристика	EI является устойчивой системой, его уровень сложно изменить. Однако эмоциональные знания можно расширять через обучение.	Дж. Мейер, П. Сэловей, Д. Карузо
Эмоциональный интеллект можно развивать	EI поддается формированию в процессе обучения и воспитания, его можно развивать как в детском, так и во взрослом возрасте.	Д. Слайтер, Д. Гоулман, Э. Л. Носенко, Н. В. Коврига

Таким образом, несмотря на существование различных точек зрения на возможность развития эмоционального интеллекта, большинство современных исследований подтверждают его значимость для личностной адаптации и профессионального успеха. Важно учитывать, что уровень EI влияет на способность человека справляться со стрессом, регулировать эмоции и эффективно взаимодействовать с окружающими.

Как отмечает Солоднева Д.А., эмоциональный интеллект является важным фактором, определяющим способность индивида справляться с эмоциональными нагрузками и адаптироваться к изменяющимся условиям. В работе автор ссылается на ряд исследований, которые подтверждают, что высокий уровень EI способствует формированию конструктивных стратегий преодоления стресса, а его дефицит, напротив, повышает риск эмоционального истощения и затрудняет социальную адаптацию студентов [1].

Автор выделяет труд Н. В. Симбирцевой, которая отмечает специфические взаимосвязи между эмоциональным интеллектом и показателями дезадаптации, где низкий уровень развития парциального EI тесно связан с формированием отрицательного отношения к себе и высокой уязвимостью к эмоциональному истощению в неблагоприятных ситуациях

Кроме того, исследование К.А. Закаря, в котором автор приходит к выводу, что эмоциональный комфорт студента обусловлен эффективной обработкой эмоциональных стимулов и мотивационно-волевой регуляцией, что подтверждает связь EI с межличностными и внутриличностными процессами

В дополнении мы выделим эмпирическое исследовании Т.К.Садвакасова, который уделил внимание изучению влияния эмоционального интеллекта на академическую успеваемость студентов. Автор проанализировал, каким образом уровень ЭИ влияет на адаптацию к учебному процессу, мотивацию и социальные навыки. Исследование проводилось среди 60 студентов, распределенных по уровням эмоционального интеллекта, в ходе исследования были обнаружены такие зависимости:

- 75% студентов с высоким уровнем ЭИ продемонстрировали академическую успеваемость выше среднего;
- 50% студентов с умеренным уровнем ЭИ показали успеваемость на среднем уровне;
- 30% студентов с низким уровнем ЭИ имели успеваемость ниже среднего [2].

Дополнительно, автором была проанализирована взаимосвязь между уровнем ЭИ и социальными навыками:

- 80% студентов с высоким ЭИ продемонстрировали хорошие навыки командной работы.
- 20% студентов с низким ЭИ испытывали трудности при взаимодействии в групповых проектах [2].

Также выявлена связь между ЭИ и уровнем мотивации:

- 85% студентов с высоким ЭИ имели высокую внутреннюю мотивацию к обучению.
- 40% студентов с низким ЭИ испытывали недостаток мотивации [2].

Результаты подтверждают, что студенты с высоким ЭИ лучше адаптируются к учебным нагрузкам, обладают большей мотивацией и легче справляются со стрессовыми ситуациями.

В исследование Чепюка А. А., которое было направлено на выявление взаимосвязи между эмоциональным интеллектом и адаптацией студентов к учебному процессу. Автор рассмотрел, как различные компоненты ЭИ (управление эмоциями, эмпатия, самомотивация) В исследовании приняли участие 20 студентов. Результаты показали, что управление своими эмоциями положительно связано с адаптацией к учебной группе и учебной деятельности, также у большинства студентов преобладающим компонентом эмоционального интеллекта оказалась эмпатия, более 50% студентов продемонстрировали высокую адаптацию к учебной деятельности. Эмпирические данные Чепюка А. А. показывают, что эмоциональный интеллект является значимым фактором успешной адаптации студентов в вузе. Управление эмоциями и самомотивация положительно влияют на способность студентов адаптироваться к учебной среде.

В исследовании М.В. Алаевой и Н.С. Жидковой изучалась склонность к стрессу у студентов с разными уровнями эмоционального интеллекта. Авторы подчеркивают, что студенческий возраст является важным этапом личностного и профессионального становления, но при этом сопровождается высоким уровнем стресса, который может негативно сказываться на психологическом и физиологическом состоянии обучающихся.

Исследование проводилось среди 46 студентов в возрасте от 18 до 20 лет. Результаты диагностики показали, что у 52 % студентов эмоциональный интеллект находится на среднем уровне, у 28 % – на низком уровне, а 20 % испытуемых продемонстрировали высокий уровень. При этом наиболее слабо развитыми оказались способность управлять собственными эмоциями и самомотивация [4].

В рамках анализа склонности к стрессу выявлено, что 57 % студентов испытывают эустресс, то есть позитивную форму стресса, которая способствует мобилизации ресурсов. Однако 26 % находятся в состоянии дистресса, что означает сильную психологическую нагрузку и потенциальные риски ухудшения психоэмоционального состояния [4].

Авторы установили, что студенты с высоким уровнем эмоционального интеллекта чаще всего демонстрируют эустресс или низкий уровень тревоги, тогда как у лиц с низким ЭИ чаще фиксируется дистресс. В частности, у студентов с развитой эмоциональной осведомленностью и саморегуляцией стрессовые реакции проявляются в менее выраженной форме.

Таким образом, авторы делают вывод, что развитие эмоционального интеллекта может способствовать повышению стрессоустойчивости студентов, снижению деструктивных последствий стресса и формированию адаптивных стратегий преодоления трудностей.

В частности, в исследовании В. С. Деревянченко рассматривалась роль эмоционального интеллекта в преодолении профессионального стресса и выгорания у педагогов. Автор отмечает, что педагогическая деятельность является одной из наиболее стрессогенных профессий, требующих от учителей высокой эмоциональной устойчивости. Исследование показало, что у большинства педагогов эмоциональный интеллект развит на среднем уровне,

при этом наиболее выражены компоненты эмпатии и эмоциональной осведомленности, тогда как саморегуляция эмоций, самомотивация и способность управлять чужими эмоциями оказались менее развитыми [5].

Несмотря на это, уровень профессионального выгорания среди педагогов был преимущественно низким и средним. Автор исследования объясняет такие результаты фактором благоприятной организацией трудового процесса и хорошей атмосферой в рабочем коллективе. Однако отмечается, что у некоторых педагогов выявлены признаки эмоционального истощения.

При этом анализ копинг-стратегий показал, что педагоги предпочитают конструктивные стратегии совладания со стрессом, такие как самоконтроль, планирование решения проблемы, поиск социальной поддержки и положительная переоценка.

Выявленные корреляции подтвердили связь между уровнем эмоционального интеллекта, профессиональным выгоранием и копинг-стратегиями. Так, чем выше уровень саморегуляции и самомотивации, тем ниже уровень эмоционального истощения. В. С. Деревянченко делает вывод, что развитие эмоционального интеллекта, особенно навыков саморегуляции, может стать важным фактором преодоления профессионального стресса и профилактики выгорания у педагогов [5].

На основе изучения практических исследований мы отмечаем, что эмоциональный интеллект оказывает значительное влияние на адаптацию, стрессоустойчивость и эффективность деятельности в различных сферах.

В академической среде высокий уровень ЭИ способствует лучшей успеваемости студентов, развитию мотивации, успешному взаимодействию в коллективе и более легкому преодолению учебных трудностей.

В профессиональной деятельности, особенно в стрессогенных профессиях, таких как педагогика, ЭИ помогает снижать уровень эмоционального истощения, предотвращать профессиональное выгорание и повышать эффективность работы за счет конструктивных копинг-стратегий. Важнейшими компонентами, обеспечивающими данные эффекты, являются управление своими эмоциями, эмпатия и самомотивация.

Таким образом, развитие эмоционального интеллекта может рассматриваться как важное направление в образовательных и профессиональных программах, способствующее личностному росту, улучшению психологического благополучия и повышению общей продуктивности человека.

Литература

1. Солоднева Д. А. Специфика развития эмоционального интеллекта у студентов вуза //Ярославский педагогический вестник. – 2022. – №. 2 (125). – С. 150-157.

2. Astana I. T. КАК ЭМОЦИОНАЛЬНЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ ВЛИЯЕТ НА НАШЕ ОБУЧЕНИЕ? //Международный научный журнал АКАДЕМИК. – 2024. – Т. 258. – №. 1. – С. 74

3. Чепюк, А. А. Эмоциональный интеллект как фактор адаптированности студентов к обучению в вузе / А. А. Чепюк // Осознание Культуры - залог обновления общества. Перспективы развития современного общества : Материалы XXIII Всероссийской научно-практической конференции, Севастополь, 15–16 апреля 2022 года / Сост. В.В. Головин. – Севастополь: Общество с ограниченной ответственностью "Рибест", 2022. – С. 234-239.

4. Алаева, М. В. Склонность к стрессу студентов с разными показателями эмоционального интеллекта / М. В. Алаева, Н. С. Жидкова // Инновационное развитие науки и образования : монография. – Пенза : "Наука и Просвещение" (ИП Гуляев Г.Ю.), 2017. – С. 114-121.

5. Деревянченко, В. С. Эмоциональный интеллект как фактор преодоления профессионального стресса и выгорания педагогов / В. С. Деревянченко // Омский государственный университет. – 2021. – № 4.

ПСИХОФИЗИОЛОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ ВЛИЯНИЯ СТРЕССА НА ПИЩЕВОЕ ПОВЕДЕНИЕ У ПОДРОСТКОВ

Әміржанқызы Ж., Ахтаева Н.С.
Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан

Мақалада стресстің жасөспірімдердің тамақтану тәртібіне әсер етуінің психофизиологиялық механизмдері талданады және созылмалы эмоционалдық күйзеліс пен шамадан тыс тамақтану және семіздік қаупі арасындағы байланысқа баса назар аударылады. Генетикалық, әлеуметтік-психологиялық және нейробиологиялық факторлар, сондай-ақ стресс әсерінен қалыптасатын тамақтану тәртібінің түрлері қарастырылады.
Түйін сөздер: *стресс, тамақтану тәртібі, семіздік, жасөспірімдер, психофизиология*

В статье анализируются психофизиологические механизмы влияния стресса на пищевое поведение подростков и акцентируется взаимосвязь хронического эмоционального напряжения с риском переедания и ожирения. Рассматриваются генетические, социально-психологические и нейробиологические факторы, а также типы пищевого поведения, формирующиеся под воздействием стресса.
Ключевые слова: *стресс, пищевое поведение, ожирение, подростки, психофизиология*

The article analyzes the psychophysiological mechanisms of the influence of stress on the eating behavior of adolescents and emphasizes the relationship between chronic emotional stress and the risk of overeating and obesity. Genetic, socio-psychological and neurobiological factors are considered, as well as types of eating behavior that are formed under the influence of stress.
Keywords: *stress, eating behavior, obesity, adolescents, psychophysiology*

Подростковые годы представляют собой этап жизни, наполненный масштабными переменами и множеством вызовов. Именно в этот период формируется личностная идентичность, закладываются основы межличностных отношений и появляется более глубокое осознание своего места в обществе. Наряду с позитивными эмоциями и яркими впечатлениями, подростковый возраст нередко связан с повышенным уровнем стресса.

Стресс можно рассматривать как естественную реакцию организма на любые изменения и сложные обстоятельства. Тем не менее, именно в подростковом возрасте выявляются специфические факторы, способствующие возникновению как интенсивного, так и продолжительного стресса. Среди них – высокая учебная нагрузка, социальное давление, семейные конфликты и сложности, вопросы самоидентификации. В частности, в работе Голубевой А.Д. отмечает, что в подростковом возрасте стресс может оказывать комплексное воздействие, приводя как к психологическим, так и к физиологическим последствиям. Мы обобщили полученную информацию и представили в виде таблицы наиболее характерные психологические и физиологические последствия стресса у подростков (таблица 1).

Таблица 1 - Психологические и физиологические последствия стресса у подростков

Психологические последствия	Физиологические последствия
Тревожные и депрессивные состояния	Снижение иммунитета и повышенная уязвимость к болезням
Снижение самооценки и отсутствие мотивации	Нарушения сна (бессонница или чрезмерная сонливость)
Затруднения с концентрацией и проблемами в обучении	Изменения пищевого поведения (переедание или отказ от еды)
Повышенный риск деструктивных форм поведения и зависимостей	Замедление физического развития

Рассматривая психологические последствия, то действительно тревожные и депрессивные состояния у подростков часто проявляются в постоянном чувстве беспокойства,

подавленности и потере интереса к привычным занятиям. Снижение самооценки может приводить к ощущению собственной несостоятельности и отсутствию мотивации, а трудности с концентрацией затрудняют учебный процесс. Кроме того, повышается риск деструктивного поведения. Отмечая физиологические последствия, то стресс негативно отражается на иммунитете, делая организм более уязвимым к различным инфекциям и заболеваниям. Нарушения сна (бессонница или чрезмерная сонливость) препятствуют полноценному восстановлению и усиливают тревожность [1].

Несомненно, столь выраженное влияние стресса на психическое и физическое состояние подростков, может отразится в одной из возможных реакций на хроническое эмоциональное напряжение виде переедание и ожирения. В этом контексте представляют интерес исследования Мещеряковой И.Н. и Демец Е.Г. (2016), где детально рассматриваются факторы, способствующие избыточному весу, и анализируется роль психологических механизмов компенсации стресса через еду.

Авторы приводят статистику, согласно которой лишь 25% взрослых могут без особых усилий поддерживать нормальный вес, тогда как ещё четверти удаётся сохранить массу тела в границах нормы лишь при соблюдении строгих ограничительных мер. Таким образом, около 50% взрослого населения страдают от избыточной массы тела, и многие из них не в состоянии самостоятельно справиться с данной проблемой. В числе основных причин переедания и ожирения называются:

1. Фрустрация, вызванная потерей значимого человека (например, «пансионное ожирение», развивающееся после ухода из родительского дома). Дети также часто реагируют повышенным аппетитом на появление младшего брата или сестры.
2. Общая подавленность, страх одиночества и чувство пустоты, приводящие к эмоциональному перееданию.
3. Сочетание опасности и вынужденного бодрствования (повышенный уровень стресса), провоцирующего усиленный аппетит.

Согласно авторам, во всех перечисленных случаях еда начинает выполнять роль «заместительного удовлетворения»: с её помощью ослабляется эмоциональная боль, тревога или чувство утраты. Зачастую подобные привычки формируются ещё в детстве, когда сладости давались в качестве утешения, и впоследствии закрепляются в виде неосознанных психосоматических реакций на стрессовые ситуации [2].

Мы выделим исследования Пересецкой О.В. и Козлова Л.В., авторы приводят данные по распространенности избыточной массы тела и ожирения среди детей и подростков в России, ссылаясь на мультицентровое исследование, включавшее более 5 тысяч детей в возрасте 5, 10 и 15 лет. Средняя частота избыточной массы тела составила 19,9%, а ожирения – 5,6%. При этом выявлено, что максимальный уровень распространенности приходится у мальчиков на 10 лет, у девочек – на 5 и 10 лет. Напротив, наименьшие показатели отмечены в 15-летнем возрасте. Аналогичные выводы подтверждаются и данными другого исследования - Л.С. Намазовой-Барановой и соавторов, которые установили, что в группе мальчиков 11 лет ожирение встречается вдвое чаще, чем у 15-летних, а среди девочек – втрое чаще. Несомненно, в качестве причин формирования ожирения упоминаются наследственная предрасположенность и факторы внешней среды. К генетическим факторам авторы относят мутации в генах, отвечающих за ключевые механизмы обмена веществ (регуляторы аппетита, вкусовых предпочтений, инсулинорезистентности и секреции лептина). Список внешних факторов довольно обширен: в нём фигурируют социальные, психологические, поведенческие аспекты, а также культура питания, доступность и маркетинг продуктов. Кроме того, авторы выделяют основные типы пищевого поведения (ПП) (см.табл. 2) [3].

К примеру, в исследовании Михайлова А. П. и Штрахова А. В. подчеркивается, что пищевое поведение формируется и реализуется на нескольких физиологических уровнях одновременно, включая энергетические, гуморальные и нервные процессы.

Ключевую роль в данном механизме играет центральная нервная система: гипоталамические центры, взаимодействуя с корой головного мозга и обонятельными

структурами, регулируют активацию или торможение аппетита и обеспечивают баланс между метаболическим и гедоническим аспектами приёма пищи. Нарушения циркадных ритмов (например, при сбоях в работе «центральных часов» в супрахиазматическом ядре) способны вызывать компульсивное переедание и ночные приступы голода, что вторично приводит к метаболическим расстройствам.

Таблица 2 - Классификация типов пищевого поведения

Тип ПП	Ключевые особенности
Эмоциогенное (эмоциональное)	Приём пищи инициируется не чувством голода, а эмоциональным состоянием (стресс, тревога, радость). Часто встречается у 60% людей с ожирением (по данным авторов). Может проявляться как **компульсивное переедание** или **синдром ночной еды**. При типичной реакции на стресс аппетит обычно снижается, однако при эмоциогенном ПП происходит «заедание» негативных или позитивных эмоций.
Экстернальное	Переедание вызывается внешними стимулами (вид, запах или доступность еды). Сигналы внутреннего голода игнорируются; человек ест каждый раз, когда сталкивается с «привлекательной» пищей. У детей и взрослых с избыточной массой тела экстернальный тип ПП встречается особенно часто и положительно коррелирует с развитием ожирения.
Ограничительное (рестриктивное)	Характеризуется строгим контролем калорийности или частоты приемов пищи, зачастую бессистемными запретами. Может приводить к периодическим срывам и компульсивному перееданию («эффект качелей»), после чего масса тела снова возрастает. Часто связано с «диетической депрессией», чувством вины и дальнейшей демотивацией при попытках придерживаться строгих диет.

Нейрохимический фактор также играет свою роль в развитии аномалий ПП: наличие определённых полиморфизмов генов, участвующих в дофаминовой передаче, может повышать риск метаболических отклонений и ожирения. В таких случаях «питание как вознаграждение» выступает компенсаторным механизмом, восполняющим недостаток дофаминовой стимуляции. Кроме того, авторы указывают на важность сенсорных свойств продуктов: генетически обусловленное восприятие вкуса, запаха и консистенции способно влиять на скорость приёма пищи, объём съедаемого, а в долгосрочной перспективе — на формирование пищевых привычек. Физические характеристики пищи (например, текстура) могут замедлять процесс глотания, тем самым сокращая общее количество потребляемых калорий [4].

С учётом того, что при некоторых патологических состояниях «аварийные» нейронные механизмы могут провоцировать тяжёлые формы анорексии, особую ценность в рамках нашей работы приобретает исследования, Е.Н. Леоновой, где автор на основе эмпирических данных выделила шесть социально-психологических типов пищевого поведения. Каждому из них свойственен особый механизм реагирования на стресс:

1. Интернальный тип. Испытуемые в основном ориентируются на внутренние сигналы голода, слабо переживают по поводу веса и редко используют еду как способ борьбы со стрессом. Они отличаются независимостью и гибким стилем поведения, что, вероятно, способствует более адекватным стратегиям совладания с психофизиологическим напряжением.
2. Экстернальный тип. Главный стимул к приёму пищи у представителей этого типа – внешние факторы (вид, запах, реклама), а не реальный голод. При повышенном уровне стресса они могут чаще «заедать» негативные эмоции, реагируя на любые доступные пищевые раздражители и слабо контролируя чувство насыщения.
3. Неустойчивый тип. Для данной группы характерно колебание между эмоциональным «заеданием» проблем и периодическими жёсткими ограничениями в еде. При стрессе они могут переходить от одного паттерна (переедание) к другому (строгая диета), что указывает на

недостаточно сформированные механизмы психофизиологической регуляции пищевого поведения.

4. Эмоциогенно-ограничительный тип. Испытуемые сознательно ограничивают рацион, стремясь справиться с лишним весом, однако при стрессовых ситуациях нередко срываются, переедая для снятия эмоционального напряжения. Это сочетание эмоциональной уязвимости и стремления к диетическим ограничениям создаёт высокий риск развития патологии ПП, тесно связанной со стрессом.

5. Ограничительный тип. Здесь доминирует намеренный самоконтроль (жёсткие диеты, подсчёт калорий). При повышенном стрессе подростки могут утрачивать способность выдерживать строгую диету, что приводит к вспышкам компульсивного переедания и, как следствие, к дальнейшему росту тревожности и дискомфорта.

6. Эмоциогенно-экстернальный тип. Пища выступает не только способом снятия эмоционального напряжения (как при эмоциогенном типе), но и становится ответом на внешние стимулы. Подростки этого типа особенно подвержены влиянию стрессовых факторов, поскольку в их поведении сочетаются сразу две уязвимые стратегии: «заедание» сложных переживаний и поглощение дополнительных калорий при любом внешнем соблазне [5].

Таким образом, стресс оказывает существенное влияние на пищевое поведение подростков, способствуя эмоциональному перееданию, экстернальным реакциям на еду или строгим ограничениям. При этом важную роль играют как физиологические (генетические и нейроэндокринные) механизмы, так и социально-психологические факторы (семейная среда, культура питания, личные установки и образ жизни). Наличие разных типов пищевого поведения, каждый из которых по-своему реагирует на стрессовые факторы, подчеркивает необходимость комплексного подхода к профилактике и коррекции нарушений питания у подростков.

Литература

1. Голубева А. Д. Подростковый стресс: влияние на психологическое и физическое здоровье // Научный лидер. – 2023. – С. 43.
2. Мещерякова И. Н., Демец Е. Г. Механизмы психологической защиты подростков с пищевой зависимостью //ББК 88 П863. – 2016. – С. 98.
3. Пересецкая О. В., Козлова Л. В. Особенности пищевого поведения у детей и подростков с ожирением //Доктор. Ру. – 2023. – Т. 22. – №. 7. – С. 31-36.
4. Михайлова Анна Павловна, Штрахова Анна Владимировна Пищевое поведение в норме, в условиях стресса и при патологии: библиографический обзор // Психология. Психофизиология. 2018. №3.
5. Леонова Екатерина Николаевна Социально-психологические типы пищевого поведения // Вестник Удмуртского университета. Серия «Философия. Психология. Педагогика». 2017. №2.

ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІГЕ ТӘУЕЛДІЛІКТІҢ ПСИХИКАЛЫҚ ДЕНСАУЛЫҚ ПЕН ЭМОЦИОНАЛДЫ СФЕРАҒА ӘСЕРІ

Болтаева А.М., Мырзахметова Ж.Е.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан

Қазіргі қоғамда әлеуметтік желілер коммуникацияда, қоғамдық пікір қалыптастыруда және ақпарат таратудың негізгі құралы ретінде маңызды рөл атқарады. Олар пайдаланушыларға өзін-өзі дамыту, оқу үдерісін ұйымдастыру және бизнес жүргізу үшін жаңа мүмкіндіктер ұсынады. Алайда, әлеуметтік желілерді шектен тыс пайдалану адамның физикалық және психикалық денсаулығына кері әсер етуі мүмкін, зейін қою қабілетін төмендетіп, когнитивтік дағдыларды әлсіретіп, әртүрлі психологиялық бұзылыстардың дамуына ықпал етеді. Мақалада әлеуметтік желілердің оң және теріс әсерлері қарастырылып, олардың ықтимал қауіптерін азайту үшін саналы пайдалануға қатысты ұсыныстар беріледі.

***Түйін сөздер**: Әлеуметтік желілер, тәуелділік, Интернет, әлеуметтік желілердің әсері, психикалық денсаулық.*

В современном обществе социальные сети играют ключевую роль в коммуникации, формировании

общественного мнения и распространении информации. Они предоставляют пользователям новые возможности для саморазвития, организации учебного процесса и ведения бизнеса. Однако чрезмерное использование социальных сетей может негативно влиять на физическое и психическое здоровье, снижая концентрацию внимания, ухудшая когнитивные способности и способствуя развитию различных психологических расстройств. В статье рассматриваются как положительные, так и отрицательные аспекты влияния социальных сетей, а также предлагаются рекомендации по их осознанному использованию для минимизации возможных рисков.

Ключевые слова: *Социальные сети, зависимость, Интернет, влияние социальных сетей, психическое здоровье.*

In modern society, social networks play a key role in communication, shaping public opinion, and disseminating information. They provide users with new opportunities for self-development, organizing the learning process, and conducting business. However, excessive use of social networks can negatively affect physical and mental health by reducing concentration, impairing cognitive abilities, and contributing to the development of various psychological disorders. This article examines both the positive and negative aspects of social media influence and offers recommendations for their mindful use to minimize potential risks.

Keywords: *Social networks, addiction, Internet, social media influence, mental health.*

Қазіргі қоғамда әлеуметтік желілер сұранысқа ие байланыс құралы ретінде маңызды рөл атқарады. Олар ақпараттың негізгі көзіне айналып, қоғамдық пікірді қалыптастырады және өзекті әлеуметтік өзара әрекеттесу құралы болып табылады. Сонымен қатар әлеуметтік желілер адамдардың эмоцияларына, көңіл күйіне және мінез-құлқына айтарлықтай әсер етеді. Әлеуметтік желілердің үнемі дамуы мен жетілуі олардың мазмұнының кеңеюіне және пайдаланушылар санының артуына әкеледі. Қоғамдағы елеулі өзгерістер мен әлеуметтік желілердің ықпалының артуы жағдайында оларды ғылыми тұрғыдан зерттеу ерекше өзектілікке ие болуда. Ғылымда мұндай зерттеулер жүргізуге қажетті теориялық негіздер мен әдістемелік алғышарттар қалыптасты. Атап айтқанда, Дж. Тернер эмоцияларды әлеуметтік процестермен өзара байланыста зерттеді (Turner, 1999), ал Дж. Джаспер эмоцияларды әлеуметтік қозғалыстарды зерттеу барысында қарастырды (Jasper, 2011). И. Берикат социомәдени құрамдас бөліктерді адамның және әлеуметтік топтардың эмоциялық фонына әсер ететін фактор ретінде талдады (Bericat, 2016) [1].

Интернет пен әлеуметтік желілердің дамуы адамзатқа көптеген пайдалы мүмкіндіктер ашты, олардың ішінде:

- Алыстағы жақындарымен және достарымен байланыста болу, сондай-ақ іскерлік қарым-қатынас орнату. Әлеуметтік желілер пайдалы қарым-қатынас орнатуға және таныстық шеңберін кеңейтуге ықпал етеді.
- Өзін-өзі дамыту және жаңа білім алу. Пайдаланушылар музыка тыңдап, сүйікті кітаптарын оқып, шетел тілдерін үйреніп, оларды ана тілінде сөйлейтіндермен тәжірибеден өткізе алады, сондай-ақ білім беретін фильмдер мен бағдарламаларды көре алады. Интернет-қоғамдастықтар мен тақырыптық топтар құнды ақпарат алуға мүмкіндік береді.
- Оқу үдерісін ұйымдастыру. Пандемия кезінде және қашықтан оқыту жағдайында әлеуметтік желілер студенттер, оқушылар және мұғалімдер үшін таптырмас құралға айналды. Вебинарлар мен онлайн-трансляциялар оқушыларға мұғалімдермен қашықтан өзара әрекеттесуге мүмкіндік береді.
- Бизнесті дамыту. Бүгінде көптеген кәсіпкерлер өз компанияларын ілгерілету үшін интернет пен әлеуметтік желілерді пайдаланады, өйткені адамдардың басым бөлігі ақпаратты ғаламтордан алады, ол кәсіпкерлер үшін негізгі клиенттік трафик көзіне айналуда [1].

Алайда, жоғарыда аталған оң жақтарынан бөлек, әлеуметтік желілер мен Интернетті шамадан тыс пайдалану адамның денсаулығына кері әсерін тигізуі мүмкін. Бұл физикалық денсаулыққа (көру қабілетінің нашарлауы, омыртқа мәселелері, бас, бұлшықет, арқа, білек және иық буындарындағы ауырсынулар) ғана емес, сонымен қатар психикалық жағдайына да теріс ықпал етеді. Одан бөлек, бұл когнитивтік қабілеттерге әсер етеді: зейіннің шашыраңқылығы, ұзақ уақыт бойы бір нәрсеге шоғырлана алмау, ақпаратты сыртқы тасымалдаушыларға сүйену нәтижсінде есте сақтау қабілетінің төмендеуі, ойлау процесінің өнімділігінің нашарлауы және басқа да мәселелер туындауы мүмкін.

Әлеуметтік желілер адамның физикалық жағдайына айтарлықтай кері әсерін тигізеді, өйткені олар тәуелділіктің жоғары ықтималдығына ие. Бұл құбылысты түсіндіретін бірнеше негізгі себептер бар.

Біріншіден, әлеуметтік желілермен өзара әрекеттесу мидағы ләззат орталықтарын белсендіреді. Біз «лайктар», мақтау сөздер немесе қызметімізге жағымды пікірлер алған кезде оң эмоциялар сезінеміз. Бұл сезімді қайта бастан кешіруге деген ұмтылыс бізді әлеуметтік желілерге қайта оралуға мәжбүрлейді, осылайша оларда өткізетін уақытымыз біртіндеп артады.

Екіншіден, әлеуметтік желілер ақпаратты қабылдау ерекшеліктеріне әсер етеді. Пайдаланушы әртүрлі контент түрлеріне жылдам ауысады: хабарламаларға жауап береді, пікірлерді оқиды, жаңалықтар парақшаларын қарайды, музыка тыңдайды, қызықты мақаланы оқи бастайды, бірақ оны аяқтамай жатып жаңа ақпарат ағыны туындайды. Мұндай әртүрлі ақпарат ағыны аз мөлшерде, қысқа уақыт аралығында беріледі, бұл өнімділік сезімін тудырғанымен, шын мәнінде назар аударуды шамадан тыс жүктейді.

Әлеуметтік желілер ми үшін өзіндік «ақпараттық есірткіге» айналуы мүмкін. Үздіксіз ақпарат ағыны әдетке айналып, кенеттен үзілген кезде адам жайсыздықты сезінеді. Бұл, әсіресе, хабарламалық ағын азайған сәттерде – жолда немесе демалыс кезінде босаңсуға қабілетсіздік түрінде көрінеді. Күн сайын үздіксіз ақпарат алып үйренген ми жаңа ынталандыруларды талап етеді, сондықтан пайдаланушы қайта-қайта әлеуметтік желілерге жүгінеді [4].

Әлеуметтік желілер тәуелділік қалыптастыру қаупін тудырумен қатар ауыр салдарға және түрлі психикалық бұзылулардың дамуына әкелуі мүмкін. Олардың арасында келесілерді атап өтуге болады:

- «Виртуалды Аспергер синдромы». Шынайы өмірде Аспергер синдромы бар адамдар әлеуметтік қарым-қатынасқа қиындықтармен кездеседі, олар интонация немесе дене тілі сияқты вербальды емес белгілерді түсінбейді және тәртіптік шекараларды сезбейді. Интернетте осындай мінез-құлық экранның артында қорғаныс сезімі туындап, басқа қолданушыларды жазаға тартпауға себеп болады.
- «Мазохистік синдром». Бұл құбылыс назар аударуды тарту тілегімен қиылысады: теріс қарым-қатынас болса да, ол адамға қанағаттану әкеледі. Егер қоғамдық қорлау әлеуметтік желілерде жария түрде тіркелсе, ол қосымша ынталандыруға айналады, себебі ол көптеген қолданушылардың назарын аударады.
- «Лингвистикалық нацизм». Бұл құбылыстың негізінде обсессивті-компульсивті бұзылыс болуы мүмкін. Адам қатал тілдік нормаларды сақтау әлемді тәртіпке келтіруге, оны ұйымдастырылған әрі таза етуге көмектеседі деп сенеді. Нәтижесінде интернетте басқалардың қателіктері мен тыныс белгілерін түзетуге деген тоқтаусыз құштарлық пайда болады.
- «Беттің жаңартылуына фанатикалық синдром». Адамдар үнемі ақпарат алу қажеттілігіне соншалықты үйреніп кетсе психологиялық жайлылықты қалпына келтіру үшін интернет парақшаларды жаңарту олардың басты мақсатына айналады, бұл өз кезегінде басқа қызығушылықтар мен қажеттіліктерді ығыстырады [2].

Тағы бір мәселе — адам миына демалуға мүмкіндік бермейді. 2008 жылы Стокгольм корольдік технологиялық институты жүргізген зерттеулер көрсеткендей, ми тек белсенді жұмыс істеп қана қоймай, алынған ақпаратты өңдеу үшін тыныштық сәттеріне де мұқтаж. Осы тыныңу кезеңдері мидың қалыпты жұмыс істеуі үшін маңызды. Сондықтан соңғы уақытта медитацияның пайдасы жиі айтылуда, өйткені ашық ақыл күйі шығармашылық идеялар мен инсайттарға ықпал етеді. Алайда көбінесе адамдар толыққанды демалу орнына әлеуметтік желілерді қарап немесе достарымен хат алмасумен айналысады, бұл керісінше назарды бөлшектеп, ми үшін күрделі қызметі болып табылады [3].

2008 жылы журналист Николас Карр «Google бізді ақымақ ете ме?» атты эссесін жариялады. Онда ол интернеттің адам миына, зейініне, жадына, ойлау қабілетіне және қоршаған әлемді қабылдауына әсерін зерттейді. Ғылыми зерттеулерге сүйене отырып, Карр интернетті белсенді пайдаланушылардың шоғырлану қабілеті төмендейтінін, назарын оңай

басқа нәрсеге аударып алатынын және ақпаратты терең түсінуі нашарлайтынын айтады. Бұның себебі – зейінді шашыратып жіберетін медиакөпміндеттілік (медиамногозадачность). Сонымен қатар, зерттеулер интернеттің сыни ойлау, талдау жасау, ақпаратты қайта қарастыру және қиялдау қабілеттеріне кері әсер ететінін көрсетеді. Өзінің басқа еңбектерінде Карр сілтемелер арасында ретсіз ауысу адамның мәтіндерді, бейнематериалдар мен аудионы толық қабылдауына және есте сақтауына кедергі келтіретінін атап өтеді. Нәтижесінде, қажетті ақпарат ұзақ мерзімді жадыда сақталмайды [5].

Әлеуметтік желілер мен Интернеттің денсаулыққа әсерін қалай бақылауға болады?

Біріншіден, әлеуметтік желілерде өткізетін уақытты шектеу қажет. Мұның бір тәсілі – телефонда қолдану уақытына шектеу қою. Бұл интернеттегі белсенділікті азайтуға және өмірдің басқа маңызды аспектілеріне көбірек көңіл бөлуге көмектеседі.

Екіншіден, әлеуметтік желілерге деген көзқарасты өзгертіп, оларды жағымды тәжірибе көзіне айналдыру маңызды. Мысалы, мотивация беретін, психикалық және физикалық денсаулық туралы пайдалы ақпаратпен бөлісетін немесе әлемдегі жақсы жаңалықтарды насихаттайтын блогерлер мен парақшаларға жазылуға болады. Сонымен қатар, әлеуметтік желілерді достар мен жақындарымызды қолдау және олармен байланыста болу үшін пайдалануға болады.

Үшіншіден, егер менталдық денсаулыққа қатысты қиындықтар туындаса, кәсіби көмекке жүгінген жөн. Бұл психотерапия, қолдау топтарына қатысу немесе мамандардан кеңес алу болуы мүмкін. Осындай шаралар эмоцияларды жақсы түсінуге және оларды әлеуметтік желілердің кері әсерінсіз басқаруға көмектеседі [6].

Қорытындылай келе, Интернет пен әлеуметтік желілердің дамуы көптеген жаңа мүмкіндіктер мен артықшылықтар әкелді. Олар достар табуға, жақындарымыздың өміріндегі жаңалықтарды бақылауға, жаңа ақпаратты оңай тауып қабылдауға, сондай-ақ кездесулер мен іс-шараларды ұйымдастыруға көмектеседі. Әлеуметтік желілер мен Интернеттің функционалды мүмкіндіктері сөзсіз адамға үлкен пайда әкеледі. Алайда, оларды шектен тыс пайдалану, кез келген тәуелділік сияқты, зейіннің төмендеуіне, уақытты тиімсіз өткізуге, айналадағы адамдардан алшақтауға, тіпті күрделі психологиялық мәселелерге алып келуі мүмкін. Теріс әсерлерден сақтану үшін тепе-теңдікті сақтау маңызды. Желідегі уақытты шектеу, таза ауада жиі серуендеу, адамдармен бетпе-бет сөйлесу, жаңа таныстықтар орнату және хобби табу менталдық саулықты нығайтуға көмектеседі.

Әдебиеттер

1. Рязанова Т.А., Крейк А. И., Саломатова Д. Ф., Бердова Е. А. Влияние социальных сетей на эмоциональные переживания пользователей: социологический аспект // Общество: социология, психология, педагогика, № 5 (109), 2023, pp. 16-25.
2. Облаухова, А. В. Влияние социальных сетей на психическое здоровье человека // Молодой ученый. — 2019. - №23 (261). - С. 192-194. - URL: https://moluch.ru/archive/261/60301/ (дата обращения: 06.02.2025).
3. Information Overload: How The Internet Inhibits Short-Term Memory // https://www.medicaldaily.com/information-overload-how-internet-inhibits-short-term- memory-257580
4. Влияние интернета и социальных сетей на жизнь современного человека // [Электронный ресурс] – Режим доступа: https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-interneta-i-sotsialnyh-setey-na-zhizn- sovremennogo-cheloveka;
5. Nicolas Carr. “Is Google Making Us Stupid? What the Internet is doing to our brains” // The Atlantic [Электронный ресурс] URL: https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2008/07/is-google-making-us-stupid/306868/
6. Желтова Д.В. ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ НА МЕНТАЛЬНОЕ ЗДОРОВЬЕ. // Вестник науки, 2023. - 4 (2(59)), С. 361-363.

БІТІРУШІ КУРС СТУДЕНТТЕРІНІҢ МАЗАСЫЗДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Болтаева А.М., Нұрғазина А.С.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан

Мақалада бітіруші курс студенттерінің мазасыздық ерекшеліктері қарастырылады. Бұл зерттеу студенттердің оқу орнын аяқтау кезіндегі психологиялық күйзеліс деңгейін анықтап, олардың болашақ маман атануындағы , жұмыспен қамтудағы және әлеуметте өз орнын табудағы қорқыныштарын зерттейді. Мақалада мазасыздықтың негізгі түрлері мен себептері, оның студенттердің оқу нәтижелеріне әсері талқыланып, олардың эмоционалды жағдайын жақсарту үшін ұсыныстар беріледі. Зерттеу студенттердің психологиялық тұрақтылығын дамыту мен академиялық жетістіктерге жетудегі маңыздылығын мақсат етеді .

Түйін сөздер*: мазасыздық, психологиялық күйзеліс, эмоцианалды жағдай, студенттердің мазасыздығы*

В статье рассматриваются особенности тревожности студентов выпускных курсов. Это исследование выявляет уровень психологического стресса студентов при завершении учебы и исследует их опасения по поводу того , что они станут будущими специалистами, займут работу и найдут свое место в обществе. В статье обсуждаются основные виды и причины тревожности, ее влияние на результаты обучения учащихся и даются рекомендации по улучшению их эмоционального состояния. Исследование ставит своей целью важность развития психологической устойчивости студентов и достижения академических успехов .

Ключевые слова: *тревога, психологический стресс, эмоциональное состояние, тревожность студентов*

The article examines the features of anxiety in graduate students. This study identifies the level of psychological stress students experience upon graduation and examines their concerns about becoming future professionals, taking jobs, and finding their place in society. The article discusses the main types and causes of anxiety, its impact on students' learning outcomes, and provides recommendations for improving their emotional state. The research aims at the importance of developing students' psychological resilience and achieving academic success.

Keywords: *anxiety, psychological stress, emotional state, anxiety of students*

Кіріспе. Жоғары оқу орындарындағы кәсіби даярлықтың бітіруші курс студенттері – бұл кәсіби білім беру жүйесіндегі тұлғалық даму мен болашақ маман ретінде кәсіби білімді меңгерудің ерекше кезеңін өткеріп жатқан жастарды құрайды. Олар болашақ кәсіби қызметінің бағыттарын таңдауда, мансап жолдарын жоспарлаумен қатар жоғары оқу орнындағы оқу үрдісін аяқтау, дипломдық зерттеу жобалары мен эмпирикалық зерттеуге қатысты үлкен жауапкершілікті сезінеді. Бұл кезеңде мазасыздық деңгейі көбейіп, психологиялық жүктеме артады. Студенттердің мазасыздық ерекшеліктерін түсіну, олардың оқу процесіндегі өнімділігін және психологиялық денсаулығын сақтау үшін маңызды. Бітіруші курс студенттері жоғары білім алу процесінің соңғы кезеңінде түрлі эмоционалдық және психологиялық қиындықтарды бастан кешеді. Бұл кезеңде студенттердің психологиялық жағдайы өзгеріп, мазасыздық деңгейі ұлғаяды түсуі мүмкін.

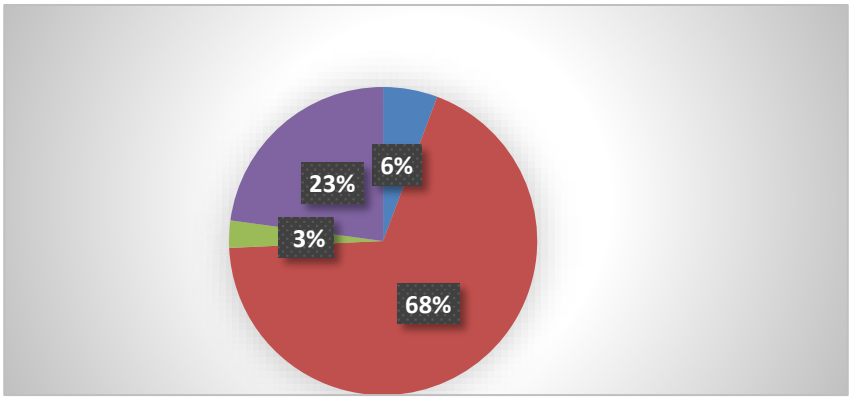
Аталған мақалада біз студентердің мазасыздық ерекшеліктерін, оның себептерін және оны жеңу жолдарын қарастырамыз. Бұл кезеңдегі әлеуметтік қысым да студенттерге психологиялық жүктеме қосады. Ата-аналардың үміттері, қоғамдағы көзқарас және студенттің жеке тұлғалық күмәндары алаңдаушылықты күшейтеді. Бұған қоса 20 жастағы кризистік кезен қосылады, адамның тек оқуы , білімі туралы алаңдаушылықтар емес сонымен осы кезенде толықтай жасөспірім рөлінен шығып ересек кезеніне өтуі және де ересек өмірдің қиыншылықтарын өз тәжірбиесінде байқауы адамды мазасыздықта душар етеді. Жастар бойында «Мен бұны жеңе аламын ба?», «Менің қолымнан келе ма?», «Кәсіби қызметке дайынмын ба?» т.с.с ойлар оны жиі мазалай бастайды .

Негізгі бөлім. Мазасыздық — адамның ішкі күйзелісін, алаңдаушылығын, қиналатын жағдайларда пайда болатын сезім. Сонымен қатар, мазасыздықтың белгілі бір деңгейі адамға қауіпті жағдайларды болжауға немесе оларға дайын болуға көмектеседі, бірақ көп жағдайда бұл сезім денсаулыққа зиян келтіруі мүмкін. Бұл әртүрлі жағдайларда туындауы мүмкін, мысалы, болашаққа қатысты алаңдаушылық, белгілі бір жағдайларға (мысалы, көпшілік алдында сөйлеу).

Біз өз дипломдық зерттеуімізде мазасыздық ерекшеліктерін анықтау үшін пайдаланған АҚШ-тағы Пенсильвания Университетінің мамандары әзірлеген Пенсильваниядағы мазасыздық сауалнамасы (Penn State Worry Questionnaire, PAQ) адамның басқа адамдарға қарағанда мазасыздыққа бейім екеніңізді анықтауға көмектеседі. Сауалнамадағы тармақтар мазасыздықтың жалпы деңгейіне де, оған бейімделу тәсілдеріне де қатысты сұрақ жауаптар: мысалы, өзіңізді кінәлау, қорқу, қалағаннан бастарту және проблемалардан аулақ болу.

Мазасыздық деңгейін анықтау Penn State Worry Questionnaire (PSWQ) сауалнамасы — респонденттер өз бетінше толтыратын мазасыздық шкаласы. Онда "жалпы мазасыздықтың бұзылуы" диагнозы қойылған клиенттер бастан кешіретін шамадан тыс, ұзақ, бақыланбайтын және мазасыздыққа байланысты жағымсыз эмоцияларды қамтитын 16 тармақ бар (мысалы, "көптеген жағдайлар мені алаңдатады"; "мен мазасыз ойларды оңай алып тастаймын", кері шкала). 16 тармақтың 5- кері шкала бар. "Маған мүлдем тән емес" (1) - ден "маған өте тән" (5) дейінгі бес балдық жауап шкаласында PSWQ жалпы ұпайының ықтимал диапазоны 16-дан 80-ге дейін.

Университеттің бітіруші курс студенті ретінде осы мазасыздық күйлері менің басымнан да өтетіндіктен группаластарыма, студенттерге көмектесу мақсатында осы тақырыпқа зерттеу жасауды мақсат еттім. Диплом жұмысының эмпирикалық зерттеу барысында біз зерттеу жүргізген бітіруші курс зерттеушілері ішіндегі мазасыздық деңгейі жоғары, себебі мазасыздықтан зардап жекпейтін адам саны 2 адам болып отыр қалған 34 адам белгілі-бір деңгейде мазасыздыққа ұшыраған. Әдістеме бойынша алынған мәліметтердің көрнекілігін қамтамасыз ету үшін мәліметтерді төмендегі диаграммаға орналастырдық (сурет).

Сурет - Пенсильваниядағы мазасыздық сауалнамасы (PAQ) нәтижелер

Мазасыздықты зерттеу қорытындыларына сүйенсек:

1. Мазасыздықтан зардап жекпейтін адамдар маны 36 адамнан небәрі 2 адам болып шықты, бұл орта шамамен 6% құрайды;
2. Мазасыздықтын орта деңгейін көрсеткен 36 адамнан 24 адам болып шықты , бұл орта шамамен 68% құрайды;
3. Созылмалы мазасыздық алдында жүрген 1 адам анықталды , бұл 3 % құрайды;
4. Мазасыздыққа бейім 36 адамнан 8 адамды құрады, бұл 23% құрайды.

Зерттеу барысында байқағанымыздай студенттер арасында орта шамамен мазасыздыққа ұшыраған адам саны көп. Жастардағы алаңдаушылық жиі кездеседі және әлеуметтік мәселелерден жеке тәжірибеге дейін әртүрлі факторлармен байланысты. Мазасыздыққа әрдайым мойынсұсына беретін күй емес.

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы (ДДСҰ) психикалық денсаулық, соның ішінде жастар арасындағы алаңдаушылық пен депрессия туралы есептер мен зерттеулерді үнемі жариялайды. Сонын ішінде мазасыздықты жеңуге бірнеше ұсыныстарды айтсақ болады:

1. Стресстік жағдайларды болдырмау және оның алдын-алу үшін барлық іс-әрекеттері мен мақсат, жоспарларын жүйелі түрде реттеу, маңыздысын анықтап отыру;
2. Тұлға аралық қарым-қатынас үшін дұрыс әдістерді қолдану арқылы мазасыздықты сәтті басқару және тұрақты өзгерістермен өмір сүруді үйрену;

3. Релаксация әдістерін, медитация мен тыныс алу жаттығуларын үйрену стресс пен мазасыздықты азайтуға көмектеседі;
4. Тұрақты психоэмоционалды жаттығулар стресс деңгейін төмендететін және жалпы денсаулықты жақсартатын эндорфиндерді шығарады;
5. Сезімдеріңізді, қиындықтарыңызды достарыңыз, отбасыңызбен немесе терапевтпен бөлісу;
6. Тұлғааралық қайшылықты мәселелерді ашық талқылау алаңдаушылық деңгейін төмендетеді;
7. Оқу және өмірлік қиындықтармен күресудің нақты жоспарын әзірлеу болашаққа қатысты белгісіздік пен алаңдаушылықты азайтуға көмектеседі;
8. Әлеуметтік желіде өткізген уақытыңызды бақылау және өзіңізді басқалармен үнемі салыстырумен байланысты жағымсыз эмоциялардан аулақ болу;
9. Жоғары мазасыздық пен стресстік бұзылулар жағдайында кәсіби маманның көмегіне жүгінсеңіз болады.
10. Білікті психотерапевт ұсынған мазасыздықты төмендетудің тиімді әдістерін жүйелі түрде орындау, мазасыздық пен стресстік жағдайдан шығудың алғышарты болып табылады.

Бұл ұсыныстарды пайдаланудағы ең бастысы - бұл проблеманы тану және оны шешу үшін жас адамның есейген кезде эмоционалдық әл-ауқатын қамтамасыз ету.

Қорыта келгенде, бұл мәселені бітіруші курс студенті ретінде өзімнен, группаластарым, құрбы-құрдастарымнан мазасыздықтын мынандай түрлерін жиі байқауға болады.

а) Бәсекелестік орта, яғни топтағы студенттер жиі бір-бірімен бәсекелеседі, бұл өз кезегінде психикалық қысым мен стресс туғызады.

ә) Ақпарат ағынының көптігі. Заманауи технологиялардың дамуы нәтижесінде ақпараттың шамадан тыс көптігі де мазасыздықты арттыра алады.

б) Бітіруші курс студенттерінің болашақ кәсіби қызметке даярлығына байланысты алаңдаушылықтар.

Сондықтан да, бітіруші курс студенттерінің тұлғалық мазасыздану ерекшеліктері олардың оқу процесіне, әлеуметтік өміріне және жалпы психологиялық денсаулығына теріс әсер етеді. Осы мәселелерді шешу үшін бітіруші курс студенттеріне жоғары оқу орны тарапынан психологиялық қолдау көрсету, уақытты тиімді басқару және денсаулықты сақтау сияқты шаралар қабылдау қажет деп ойлаймын. Бұл студенттердің кәсіби маман ретінде болашағына сенімді қадам басуына көмектеседі.

Әдебиеттер

1. Гапонова С.А. Функциональные психические состояния студентов в образовательном пространстве вуза: динамика, детерминанты, оптимизация: автореф. дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.07. – Н. Новгород, 2005.
2. Прихожан А.М. Психология тревожности. – СПб., 2009. – С. 97–103.
3. Бычкова С. Е., Клемес В. С. Особенности тревожности студентов разных направлений подготовки // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2017. – Т. 39. – С. 2056–2060. – URL: http://e-koncept.ru/2017/970738.htm.
4. Костина Л.М. Методы диагностики тревожности. – М.: Речь, 2006. – 198 с.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ МОТИВОВ СУПРУЖЕСКОЙ НЕВЕРНОСТИ У МУЖЧИН И ЖЕНЩИН

Утарова А.К., Мадалиева З.Б.
Казахский национальный университет имени аль – Фараби
Алматы, Казахстан

Мақалада опасыздықты қабылдаудағы гендерлік айырмашылықтар, оның себептері мен факторлары қарастырылады. Талдау некедегі опасыздықты социологиялық және психологиялық тұрғыдан зерттейтін зерттеулерге негізделген. Жастың, отбасылық құндылықтардың және мәдени айырмашылықтардың опасыздықты қабылдауға әсері де қарастырылады. Зерттеу некедегі қанағаттану, эмоционалдық жақындық пен ерлі-зайыптылар арасындағы сыйластықтың опасыздық ықтималдығын төмендететін факторлар ретінде маңыздылығын көрсетеді.

Түйін сөздер: *зинақорлық, опасыздық мотивтері, жыныстық айырмашылықтар, некедегі қанағаттану, эмоционалдық жақындық.*

В статье рассматриваются гендерные различия в восприятии измены, ее причины и факторы. В основе анализа лежат исследования, изучающие супружескую неверность с социологической и психологической точек зрения. Также рассматривается влияние возраста, семейных ценностей и культурных различий на восприятие неверности. Работа подчеркивает значимость удовлетворенности браком, эмоциональной близости и уважения между супругами как факторов, снижающих вероятность измен.

Ключевые слова: *супружеская неверность, мотивы измены, гендерные различия, удовлетворенность браком, эмоциональная близость.*

The article examines gender differences in the perception of infidelity, its causes and factors. The analysis is based on studies that study marital infidelity from sociological and psychological points of view. The influence of age, family values and cultural differences on the perception of infidelity is also considered. The work emphasizes the importance of marital satisfaction, emotional closeness and respect between spouses as factors that reduce the likelihood of infidelity.

Keywords: *adultery, motives for infidelity, gender differences, marital satisfaction, emotional intimacy.*

Введение. Проблема супружеской неверности остается актуальной на протяжении всей истории человечества. Она отражается в литературе, кинематографе, театре и часто встречается в повседневной жизни. Измена в отношениях рассматривается как одно из самых серьезных предательств, после которого восстановление доверия бывает крайне затруднительным. Восприятие измены у каждого человека индивидуально и зависит от множества факторов, включая характер, семейные отношения, условия воспитания и влияние социальной среды.

Основная часть. Исследователи рассматривают этот феномен с разных точек зрения, предлагая классификации и объясняя его причины, в частности в статье Гулубековой А. рассматриваются различные классификации супружеских измен. Автор опирается на работу Т.Н. Волковой, выделяя несколько мотивов неверности: отсутствие любви в браке и стремление испытать это чувство, желание отомстить за измену супруга, поиск эмоциональной близости в ситуации неразделенной любви, неверность в условиях болезни или вынужденной разлуки, стремление к новым ощущениям и желание создать новую семью после распада прежних отношений.

Кроме того, автор ссылается на типологию Э.М. Брауна, который рассматривает измену как способ защиты от разочарования, травмы или страха зависимости от партнера. По его мнению, неверность может быть связана с постоянным внутренним конфликтом и нежеланием близости. Браун также подчеркивает, что анализ причин измены может помочь извлечь психологические уроки и предотвратить повторение подобных ситуаций в будущем [1].

В исследовании Н. О. Елюшкиной и Н. С. Мендовой анализируются различия в отношении мужчин и женщин к супружеской неверности. Исследователи предположили, что мужчины более склонны оправдывать измену в отношении себя, в то время как женщины предъявляют одинаковые требования к верности как к себе, так и к партнёру.

В исследовании приняли участие 26 человек, состоящих в зарегистрированном браке, с разным стажем семейной жизни (от 3 месяцев до 40 лет). Результаты анкетирования показали, что мужчины чаще задумываются о проблеме измен (54 % против 38 % у женщин) и в 15 % случаев оправдывают её «природными» причинами. Однако 15 % женщин также отметили, что измена может быть «лекарством для брака». Кроме того, 8 % женщин считают, что в определённых обстоятельствах измена допустима, а флирт в отсутствии супруга безобиден (эта точка зрения отсутствует среди мужчин) [2].

Различия также выявились в восприятии личного пространства и общения в браке. Женщины реже делятся с супругами своими переживаниями, в то время как 69 % мужчин считают, что между близкими не должно быть секретов (у женщин этот показатель – 38 %). Кроме того, женщины чаще готовы разрешить супругу заниматься творческой деятельностью, связанной с изображением обнажённого тела (77 % против 38 % у мужчин) [2].

Проведённое исследование продемонстрировало наличие гендерных различий в восприятии супружеской неверности. Мужчины чаще оправдывают измену, объясняя её природными причинами, тогда как женщины в ряде случаев рассматривают её как возможный способ укрепления брака или вынужденную меру в определённых обстоятельствах [2].

Мы отметим исследовании Ю. А. Соколовой, в работе анализируются гендерные особенности причин супружеских измен в современных семьях. Автор отмечает, что большинство исследований на эту тему было проведено в XX веке и носило социологический характер, в то время как в отечественной психологии супружеская неверность как социально-психологический феномен остается недостаточно изученной. В связи с этим в исследовании была предпринята попытка выявить причины внебрачных связей у мужчин и женщин в разных возрастных группах (20–30, 30–40, 40–50 лет).

Результаты показали, что частота измен увеличивается с возрастом: молодые супруги 20–30 лет изменяют реже, чем респонденты 30–40 и 40–50 лет. В группе 20–30 лет основные причины измен различались по полу: женщины чаще изменяли из-за недостатка внимания со стороны партнера, а мужчины – из-за случайных связей, состояния алкогольного опьянения и длительного отсутствия супруги. В возрастной группе 30–40 лет среди женщин наиболее частыми причинами стали неудовлетворенность браком и отсутствие любви к партнеру, тогда как мужчины чаще указывали на нехватку внимания и однообразие семейной жизни. В группе 40–50 лет женщины изменяли из-за недостатка внимания и общей неудовлетворенности браком, а мужчины – из-за случайных связей и долгого отсутствия супруги.

Ключевыми факторами, способствующие к измене были низкий уровень удовлетворенности браком и неудовлетворенные супружеские потребности. Кроме того, взаимопонимание, эмоциональная близость и уважение между супругами играют значительную роль в снижении вероятности измен [3].

В исследовании А. Ю. Маленовой рассматриваются гендерные особенности восприятия супружеской измены среди молодых супругов. Автор отмечает, что измена воспринимается как стрессовый фактор, свидетельствующий о неблагополучии в семье и способный привести к её распаду.

В исследовании приняли участие 100 человек (50 мужчин и 50 женщин) в возрасте от 20 до 40 лет, состоящих в первом браке до 9 лет и не сталкивавшихся с фактом измены. Результаты показали, что подавляющее большинство участников определяет измену как сексуальные отношения за пределами брака (100% – длительные связи, 97% – разовые), включая поцелуи (85%) и флирт (44%). Женщины чаще, чем мужчины, считают изменой дружеские отношения супруга с представителями противоположного пола (20%) и переписку (18%).

Отношение к измене оказалось преимущественно негативным (92% мужчин и 88% женщин), однако 10% женщин и 8% мужчин оценили её нейтрально, а 2% женщин дали ей положительную оценку. Среди причин измены мужчины чаще указывали случайные связи (94% против 58%), тогда как женщины склонны объяснять неверность эмоциональными факторами, такими как поиск новых переживаний (94% против 80%) и любви (90% против 70%).

Женщины оказались менее уверены в верности партнера: 20% допускают вероятность измены, 14% предчувствуют её, тогда как только 66% уверены в верности мужа. В то же время мужчины более категоричны в отношении измены жены, проявляя низкую толерантность: 74% не готовы её прощать. Однако женщины в 20% случаев готовы простить измену супруга, а 36% допускают такую возможность.

Ситуация измены воспринимается обоими полами как значимый стрессовый фактор, но женщины оценивают её как более неожиданную, сложную, рисковую и неконтролируемую [4].

В исследовании Е. В. Ахмадеевой и А. О. Сыч рассматривается проблема супружеской неверности в межнациональных браках. Межнациональные браки, согласно исследованию, имеют как положительные, так и отрицательные стороны. Среди преимуществ отмечается формирование у супругов терпимости, взаимного приспособления и укрепление семьи за счет адаптации к новой культурной среде. В то же время различия в традициях, ценностях и подходах к воспитанию детей могут создавать дополнительные сложности.

В исследовании приняли участие 10 супружеских пар, состоящих в межнациональных браках, проживающих в Уфе. Анкетирование и тестирование показали, что 80 % респондентов положительно относятся к межнациональным бракам, 85 % считают, что измена одинаково неприемлема как для мужчин, так и для женщин, а также уверены, что национальная принадлежность не влияет на вероятность измены. Однако 15 % участников исследования допускают, что различия в национальных и религиозных традициях могут служить оправданием измены [5].

Анализ удовлетворенности браком выявил, что 75 % мужчин и 20 % женщин считают свой брак абсолютно благополучным, что в целом подтверждает высокий уровень семейного благополучия среди опрошенных. Интересно, что у мужчин средний показатель удовлетворенности браком (42,7 балла) оказался выше, чем у женщин (39,4 балла).

Исследование ценностных ориентаций по методике Шварца показало, что мужчины чаще всего выделяют в качестве значимых ценностей безопасность (30 %), доброту (30 %) и гедонизм (30 %), тогда как женщины акцентируют внимание на доброте (30 %), достижениях (20 %) и самостоятельности (20 %). При этом у 20 % пар наблюдается совпадение высоко- и низкозначимых ценностей [5].

Заключение. Супружеская неверность многогранна по своей природе, и ее мотивы различны в зависимости от пола, возраста и социальных условий. Согласно исследованиям, женщины чаще объясняют измену эмоциональными факторами, такими как неудовлетворенность отношениями, поиск новых ощущений или стремление к любви. Мужчины, напротив, склонны оправдывать неверность случайными обстоятельствами, физиологическими потребностями или желанием разнообразия.

Возраст также играет важную роль в частоте измен. Молодые супруги (20–30 лет) реже вступают в внебрачные связи, что связано с высокой степенью привязанности к партнеру, удовлетворенностью браком и эмоциональной близостью. В возрасте 30–40 лет частота измен возрастает, а основными причинами становятся неудовлетворенность отношениями, нехватка внимания со стороны партнера и однообразие семейной жизни. В группе 40–50 лет измены становятся более распространенным явлением, причем мужчины чаще ссылаются на случайные связи и длительное отсутствие супруги, а женщины – на нехватку внимания и эмоциональную неудовлетворенность.

Литература

1. Гулубекова, А. Проблема супружеской измены // The 12th International scientific and practical conference “Modern directions of scientific research development” (May 18-20, 2022) BoScience Publisher, Chicago, USA. 2022. 930 p. С. 532.

2. Елюшкина, Н. О., Мендова, Н. С. Отношение к супружеской неверности у мужчин и женщин // Информационно-образовательные и воспитательные стратегии в современной психологии и педагогике: сборник статей Международной научно-практической конференции, Уфа, 01 апреля 2019 года. Уфа: ООО «Аэтерна», 2019. С. 35-38. EDN BYYKMF.

3. Соколова, Ю. А. Гендерные особенности причин супружеских измен в современных семьях // Ученые

записки Российского государственного социального университета. 2012. № 7(107). С. 148-154. EDN PUAKMH.
4. Маленова, А. Ю. Гендерные особенности субъективной картины измены на этапе молодого супружества // Семья и дети в современном мире: сборник материалов конференции, Кызыл, 15 июня 2022 года / под общей и научной редакцией В. Л. Ситникова. Том VII. Кызыл: Тувинский государственный университет, 2022. С. 32-37. EDN RGLLQU.
5. Ахмадеева, Е. В., Сыч, А. О. Понимание супружеской неверности супругами в межнациональном браке // Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии. 2014. № 42.

ЖИЗНЕСТОЙКОСТЬ КАК ФАКТОР АДАПТАЦИИ СТУДЕНТОВ ВУЗА

Ниязкул А., Сейтнур Ж.С.
Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан

Мақала студенттердің төзімділігін, оның білім берудің әртүрлі кезеңдеріндегі динамикасын, оның бейімделуге, күйзеліске төзімділігіне және кәсіби дамуына әсерін зерттеуге арналған. Тұрақтылық деңгейін анықтайтын негізгі жеке факторлар қарастырылады.
Түйін сөздер: *төзімділік, бейімделу, күйзеліске төзімділік, студенттер, кәсіби даму.*

Статья посвящена исследованию жизнестойкости студентов, её динамике на разных этапах обучения, влиянию на адаптацию, стрессоустойчивость и профессиональное становление. Рассматриваются ключевые личностные факторы, определяющие уровень жизнестойкости.
Ключевые слова: *жизнестойкость, адаптация, стрессоустойчивость, студенты, профессиональное развитие.*

The article is devoted to the study of students' resilience, its dynamics at different stages of education, the impact on adaptation, stress resistance and professional development. Key personal factors determining the level of resilience are considered.
Keywords: *resilience, adaptation, stress resistance, students, professional development.*

Жизнестойкость как психологическое качество играет ключевую роль в способности человека адаптироваться к сложным жизненным обстоятельствам. Она проявляется через устойчивость к стрессу, способность к саморегуляции, осознание ценности жизни и стремление к самостоятельному выбору жизненного пути. Данные характеристики особенно значимы в условиях повышенной неопределенности и нестабильности, с которыми сталкиваются различные возрастные и социальные группы. Одной из таких групп, подверженных значительным внешним и внутренним вызовам, являются студенты высших учебных заведений.

Период обучения в вузе сопровождается множеством факторов, влияющих на уровень жизнестойкости студентов. С одной стороны, это возрастные кризисы, связанные с переходом от юности к взрослости, поиском идентичности и самостоятельности. С другой – необходимость адаптации к новым требованиям образовательной среды, высокой интеллектуальной нагрузке, а также совмещение учебной деятельности с работай. Дополнительное влияние оказывают социально-экономические условия и нестабильность будущего.

Проблема жизнестойкости в настоящее время все больше привлекает внимание исследователей. В психологии имеются теории, описывающие жизнестойкость, и близкие к ней концептуальные построения: концепция жизнестойкости С. Мадди; психология смысла и экзистенциальный подход в психологии С. Кьеркегора, Р. Мэя, В. Франкла, Э. Фромма; концепция самоэффективности А. Бандуры; концепция личностного потенциала Д.А. Леонтьева, Е.Н. Осина, Е.И. Рассказовой, Л.А. Александровой; концепция жизнеспособности А.В. Махнача, Е.А. Рыльской, концепция резилентности Э. Вернера, Р. Смита, А. Мастена;

Целью нашего исследования является выявление индивидуально-психологических особенностей студентов, составляющих психологическое содержание жизнестойкости, и

разработка рекомендаций по развитию жизнестойкости в процессе обучения в высшем учебном заведении. На основе теоретического анализа психологической литературы по теме исследования выявить критерии, условия формирования жизнестойкости.

Так в исследовании М.Ю. Луговской рассматриваются особенности жизнестойкости студентов, опираясь на труды российских ученых, изучавших данную проблему. Автор отмечает, что жизнестойкость студентов активно исследуется в отечественной психологии, а также проводится сравнительный анализ с показателями жизнестойкости у старшеклассников. Так, в работе О.Г. Холодковой и Е.А. Кабанченко подчеркивается, что уровень жизнестойкости у старшеклассников выше, чем у студентов. Сходные выводы сделаны С.В. Львовой, которая также отмечает, что школьники демонстрируют более высокий уровень жизнестойкости, чем студенты. По мнению исследователя, высокая жизнестойкость связана с такими характеристиками, как общительность, открытость, эмоциональная устойчивость и способность принимать себя без излишнего самокритицизма. В то же время студенты оказываются более уязвимыми перед стрессом.

Другой подход к анализу жизнестойкости студентов представлен в работе М.В. Логиновой, которая рассматривает данный феномен как сложную психологическую систему. Автор выявила, что жизнестойкость включает убеждения о наличии внутренних ресурсов, навыки конструктивного поведения в сложных ситуациях и способность эффективно справляться с эмоциональными перегрузками. Логинова отмечает, что жизнестойкость способствует личностному развитию и помогает использовать негативный опыт для последующего роста [1].

В своем исследовании Логинова выделяет жизнестойкость как сложное психологическое образование, связанное с экстраверсией, пластичностью, активностью и интернальной локализацией контроля. Автор отмечает, что уровень жизнестойкости изменяется в зависимости от курса обучения и его формы, а также выявляет корреляции с темпераментом студентов. В результате была предложена типология жизнестойкости, включающая три группы:

- Активные и высоко жизнестойкие студенты, ориентированные на решение проблем.
- Активные студенты со средним уровнем жизнестойкости, также предпочитающие проблемно-ориентированные копинг-стратегии.
- Пассивные студенты с низким уровнем жизнестойкости, склонные к эмоциональному реагированию на стресс.

Логинова также отмечает, что жизнестойкость коррелирует с личностными характеристиками: высокую жизнестойкость демонстрируют студенты, обладающие экстраверсией, активностью, самодостаточностью, гибкостью и высокой мотивацией к решению проблем. Напротив, низкую жизнестойкость проявляют интроверты, люди с повышенной тревожностью и эмоциональной ригидностью [2].

Одним из аспектов, влияющих на жизнестойкость студентов, является переживание кризисов профессионального становления. Г. Ю. Любимова проводила исследование среди студентов-психологов и выделила несколько этапов кризисов, связанных с процессом учебно-профессиональной деятельности:

- Кризис ожиданий (1 курс) – связан с разочарованием в выбранной профессии, когда студенты сталкиваются с реальными учебными требованиями, которые могут не совпадать с их первоначальными представлениями.
- Кризис самоопределения (3 курс) – обусловлен осознанием необходимости применения теоретических знаний на практике и формированием профессиональной идентичности.
- Кризис трудоустройства (4–5 курсы) – включает в себя вопросы карьерного выбора, поиска работы и подготовки к профессиональной деятельности.
- Кризис профессиональной адаптации (после окончания вуза) – проявляется в трудностях интеграции в профессиональную среду, необходимости адаптации к рабочим

условиям или даже смене профессии [3].

Эмпирическое исследование А. Яро, Г.Г. Гореловой и Г.В. Мануйлова было направлено на изучение жизнестойкости как ресурса адаптации иностранных студентов в российских вузах. В ходе исследования анализировались уровни жизнестойкости и их связь с разными типами адаптации. Было выявлено, что студенты, обладающие высоким уровнем жизнестойкости, демонстрируют более успешные стратегии адаптации, такие как вовлеченность в учебный процесс, уверенность в своих силах и готовность к преодолению трудностей. Они быстрее устанавливают социальные связи, чувствуют себя комфортнее в новой среде и менее подвержены стрессу. Напротив, студенты с низким уровнем жизнестойкости чаще сталкиваются с трудностями в социальной и академической адаптации. Они испытывают чувство изоляции, неуверенность, тревожность и эмоциональную нестабильность, что затрудняет их интеграцию. Среди них преобладают негативные стратегии адаптации, включая ностальгию по родной стране, уход в себя и избегание новых социальных [4].

Эмпирическое исследование Е.В. Ярославкиной было направлено на изучение динамики жизнестойкости студентов вуза в процессе их обучения. В исследовании приняли участие студенты первого и пятого курсов. Результаты исследования показали, что жизнестойкость студентов возрастает по мере обучения. Особенно выраженные изменения были отмечены по шкалам вовлеченности и контроля: первокурсники реже проявляют инициативу и ощущают меньшую способность контролировать свою жизнь, в то время как у выпускников наблюдается более высокая уверенность в своих силах, способность к саморегуляции и устойчивость к стрессу. Кроме того, исследование подтвердило, что жизнестойкость тесно связана с интернальностью, то есть ощущением контроля над событиями собственной жизни. Студенты с более высокими показателями вовлеченности и контроля лучше адаптируются к стрессовым ситуациям и воспринимают жизненные трудности как возможность для личностного роста. Напротив, низкая жизнестойкость часто сопровождается пассивностью, тревожностью и неуверенностью, что делает студентов более уязвимыми перед негативными внешними факторами [5].

Таким образом, жизнестойкость играет важную роль в адаптации студентов к учебной и профессиональной деятельности, влияя на их способность справляться со стрессом, преодолевать кризисы и эффективно строить свое будущее. Исследования подтверждают, что жизнестойкость связана с такими характеристиками, как вовлеченность, саморегуляция, контроль над ситуацией и способность извлекать пользу из сложных жизненных обстоятельств.

Анализ динамики жизнестойкости показывает, что она повышается по мере обучения в вузе, что особенно заметно у студентов старших курсов. Это связано с развитием профессиональной идентичности, ростом уверенности в своих силах и приобретением опыта преодоления трудностей. Однако различия в уровне жизнестойкости зависят от индивидуальных особенностей студентов, их темперамента, уровня экстраверсии, мотивации и стратегии адаптации.

Особую значимость жизнестойкость приобретает в контексте адаптации иностранных студентов, для которых процесс обучения в новой социокультурной среде сопровождается дополнительными стрессовыми факторами. Исследования показывают, что высокий уровень жизнестойкости способствует успешному освоению новой среды, снижает тревожность и способствует социальной интеграции. Напротив, низкая жизнестойкость увеличивает риск академической неуспешности, социальной изоляции и эмоциональной нестабильности.

Результаты исследований подчеркивают значимость программ психологической поддержки студентов, направленных на укрепление жизнестойкости, развитие стратегий совладания со стрессом и формирование внутренней мотивации. Создание благоприятной образовательной среды, поддержка личностного роста и обучение эффективным стратегиям адаптации могут значительно повысить жизнестойкость студентов.

Исследования в рамках нашей выпускной работы позволят нам в дальнейшем разработать и внедрить программу по формированию психологической поддержки и устойчивости у студентов в период адаптации в вузе.

Литература

1. Ярощук, И. В. Психология жизнестойкости: обзор теоретических концепций, эмпирических исследований и методик диагностики / И. В. Ярощук // Ученые записки СПбГИПСР. – 2020. – Вып. 1, Т. 33. – 51 с.
2. Луговская, М. Ю. Особенности жизнестойкости студентов в трудах российских исследователей // Психология. Историко-критические обзоры и современные исследования. – 2024. – Т. 13, № 4А. – С. 185-196.
3. Логинова, М. В. Жизнестойкость личности студента как фактор её успешной адаптации к условиям обучения в вузе / М. В. Логинова // Гуманитарные и социально-экономические науки. – 2009. – № 6(49). – С. 77-80. – EDN MJBHRN.
4. Яро, А., Горелова, Г. Г., Мануйлов, Г. В. Жизнестойкость как один из ресурсов адаптации иностранных студентов // Психология. Психофизиология. – 2023. – № 1.
5. Ярославкина, Е. В. Динамика жизнестойкости студентов вуза / Е. В. Ярославкина // Психология обучения. – 2011. – № 3. – С. 60-67. – EDN ODRZVJ.

БАЛАЛАРДЫҢ КОГНИТИВТІ ДАМУЫНА АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ӘСЕРІ

Садыкова Н.М., Аскарова Ж.К.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан

Қазіргі уақытта балалар ақпараттық технологияларды жиі қолданады, алайда олардың балалардың когнитивті дамуына әсерінің ерекшеліктері әлі де жеткілікті түрде зерттелмеген. Балалардың когнитивті функцияларына ақпараттық технологиялардың ықпалы ақпараттың мазмұнына, баланың жас ерекшеліктеріне және әлеуметтік ортасына байланысты елеулі түрде өзгереді. Бұл мақалада балалардың видеоконтентті қабылдау ерекшеліктері мен бейнематериалдарды тұрақты қараудың үшөлшемді қабылдауға, моторлық және атқарушы функциялардың дамуына әсері талданады. Екі жасқа дейінгі балаларда бейнематериалдарды жиі қарау сөйлеу мен жоғары психикалық функциялардың дамуын тежейтіні анықталған. Сондай-ақ, мақалада компьютерлік ойындардың когнитивті қабілеттерге ықпалы қарастырылады. Зерттеулер көрсеткендей, компьютерлік ойындар көз-моторлық координацияны және күрделі мінез-құлық стратегияларын жоспарлау дағдыларын жетілдіреді. Алайда, оларды шамадан тыс пайдалану сенсорлық жүйелердің гиперстимуляциясын тудырып, зейіннің төмендеуіне әкелуі мүмкін.

Түйін сөздер*: *ақпараттық технологиялар, когнитивті даму, зейін, видеомазмұн, компьютерлік ойындар.

В настоящее время дети часто используют информационные технологии, однако их влияние на когнитивное развитие детей все еще недостаточно изучено. Воздействие информационных технологий на когнитивные функции детей значительно варьируется в зависимости от содержания информации, возрастных особенностей ребенка и социального окружения. В статье рассматриваются особенности восприятия видеоконтента детьми, а также влияние регулярного просмотра видеоматериалов на развитие трехмерного восприятия, моторных и исполнительных функций. Установлено, что у детей младше двух лет частый просмотр видеоматериалов замедляет развитие речи и высших психических функций. Кроме того, в статье анализируется влияние компьютерных игр на когнитивные способности. Исследования показывают, что компьютерные игры улучшают глазо-моторную координацию и навыки планирования сложных поведенческих стратегий. Однако их чрезмерное использование может привести к гиперстимуляции сенсорных систем и снижению концентрации внимания.

Ключевые слова: *информационные технологии, когнитивное развитие, внимание, видеоконтент, компьютерные игры.*

Currently, children frequently use information technologies; however, the specific features of their impact on children's cognitive development have not yet been sufficiently studied. The influence of information technologies on children's cognitive functions varies significantly depending on the type of content, the child's age characteristics, and the social environment. This article examines the peculiarities of children's perception of video content and the effects of regular video material viewing on three-dimensional perception, motor skills, and executive function development. It has been found that frequent viewing of video materials in children under the age of two inhibits speech development and higher mental functions. Additionally, the article explores the impact of computer games on cognitive abilities. Research indicates that computer games enhance eye-motor coordination and the ability to plan complex behavioral strategies.

However, excessive use of computer games may lead to sensory system hyperstimulation and a decline in attention.

Keywords: *information technologies, cognitive development, attention, video content, computer games.*

Кіріспе. Қазіргі кезде гаджеттер мен ақпараттық технологияларды қолдану қарқынды өсіп, күнделікті өміріміздің ажырамас бөлігіне айналуда. Смартфондар тұрмыстық мәселелерді жеңілдетіп, маршрут құру, сауда жасау, ақша аудару және ақпарат іздеу сияқты тапсырмаларды орындауға көмектеседі. Дегенмен, смартфондарды тек ересектер ғана емес, балалар да белсенді қолданады, әрі олардың пайдалану ерекшеліктері айтарлықтай өзгеше. Соған қарамастан, гаджеттердің балалардың дамуына тигізетін әсері толық зерттелмеген күйде қалып отыр.

Негізгі бөлім. 2013 жылы жүргізілген "Нөлден сегізге дейін: АҚШ балаларының ақпараттық технологияларды пайдалануы" атты ауқымды зерттеу деректеріне сәйкес, 8 жасқа дейінгі балалардың 73%-ы смартфонды ойын ойнау мен видео көру үшін пайдаланған. Ал 2011 жылы бұл көрсеткіш 32% ғана болған. Жасөспірімдер арасында смартфон қолдану деңгейі одан да жоғары – шамамен 90%, оның ішінде 24%-ы үнемі желіде отыратындар қатарында болған [1].

Социомәдениеттік көзқарасқа сәйкес, баланың әлеуметтік және мәдени іс-әрекеті оның негізгі когнитивті құрылымдарының қалыптасуына ықпал етеді. Осы бағыттың негізгі теоретигі Л.С. Выготский дамуды әлеуметтік әрекеттердің интернализацияланған процестерге айналуы ретінде қарастырған. Ол барлық жоғары психикалық функциялардың әлеуметтік процестерден туындайтынын және оларды тек мәдениеттегі құралдық рөлдері тұрғысынан түсіну қажет екенін атап өткен. Мысалы, егер балаға сандарды көрсету үшін тек рим цифрлары ұсынылса, көптеген есептерді шешу мүмкіндігі шектеледі. Осыған байланысты мәдени құралдарды пайдалану когнитивті дамуға ғана емес, сонымен қатар баланың ойлау қабілеті мен проблемаларды шешу тәсілдерін қалыптастыруға да ықпал етеді.

Осы тұрғыдан алғанда, заманауи ақпараттық технологиялар мен гаджеттер – шынайылықты игерудің жаңа мәдени құралы. Гаджеттердің балалардың когнитивті дамуына оң немесе теріс әсері туралы зерттеулер тұрақты түрде жүргізіліп келеді, алайда олардың нәтижелері біркелкі емес. Бұл қарама-қайшылық көбінесе гаджеттерді қолдану аясындағы әртүрліліктің кеңдігімен байланысты. Бұл құбылыс әлеуметтік желілерді пайдалану, видеоконтент іздеу және қарау, компьютерлік ойындар ойнау сияқты әртүрлі сценарийлерді қамтиды.

Бұл мақалада ақпараттық технологиялардың, әсіресе видео көру мен компьютерлік ойындар ойнаудың, балалар мен жасөспірімдердің когнитивті дамуына әсері туралы қазіргі зерттеулердің нәтижелері қарастырылады.

Балалардың видеоконтентке қызығушылығы күмәнсіз факт болып табылады – олар теледидар, планшет немесе компьютердегі бейнероликтерді тамашалауды ұнатады. Көптеген ата-аналар мен білім беру мекемелері видеоны пайдаланудың басты себебі ретінде оның жаңа дағдылар мен мінез-құлық үлгілерін үйретуге көмектесетінін атап өтеді. Бұл дағдылардың кейіннен шынайы өмірде қолданылатынына сенім бар. Зерттеулердің басым бөлігі контенттің мазмұны мен оның танымдық белсенділікке ықпалын талдайды, алайда балалардың бұл ақпаратты нақты қалай қабылдайтынына аз көңіл бөлінеді.

Қазіргі таңда видео көрудің балалардың дамуы мен білім алуына тиімділігі туралы сенімді дәлелдер жоқ. Кейбір ғалымдар бұны видеоматериалдардың мазмұны мен дизайны балалардың жас ерекшеліктерін толық ескермеуімен байланыстырады.

Мысалы, Д. Андерсеннің зерттеуінде 3 жасқа дейінгі балалардың қарапайым дағдыларды меңгеру тиімділігі мұғаліммен тікелей қарым-қатынас кезінде және білім беру видеосын қарау барысында салыстырылды [2]. Нәтижесінде, балалар видеоны көру арқылы білім алған жағдайда оқу уақыты ұзарып, қателіктер саны артатыны анықталды.

Бұл "трансфер проблемасы" деп аталады және ол баланың екіөлшемді ортадан үшөлшемді шынайылыққа тәжірибені тасымалдаудағы қиындықтарымен түсіндіріледі. Видеобейнелер көрнекілік тұрғысынан шектеулі, өйткені олар баладан екіөлшемді ортадан үшөлшемді бейнені қабылдауды талап етеді. Мысалы, дәстүрлі видеокадрларда тереңдік белгілері бар:

жақын нысандар алыстағыларға қарағанда ірі болып көрінеді. Алайда, баланың онтогенездік дамуы барысында перспективаны қабылдау заңдылықтарын түсіну белгілі бір уақытты қажет етеді.

Бұл құбылыс балалардың суреттерін талдау кезінде айқын байқалады: шамамен 9–10 жасқа дейін перспективалық бейнелерді белсенді қалыптастыру қабілеті жеткілікті деңгейде дамымайды. Осылайша, 10 жасқа дейінгі балаларда перспективаны құру ережелерін меңгерудің толық қалыптаспауы екіөлшемді бейнематериалдардағы тәжірибені шынайы өмірге тасымалдауды қиындатады. Сонымен қатар, перспективаны қабылдау қабілеті баланың қозғалыс координациясы, жоспарлау және мақсат қою дағдыларының негізін құрайды.

Зерттеулер көрсеткендей, үш жасқа дейінгі балалардың видеоны тұрақты қарауы атқарушы функциялардың дамуын баяулатады, ал бұл функциялар мақсат қою және жоспарлау процестерімен тікелей байланысты [2]. Бірқатар ғалымдар ерте балалық шақтағы видеоконтентті шамадан тыс тұтыну когнитивті және нейрофизиологиялық дамуда өзгерістер тудыратынын атап өтеді. Қоршаған ортамен моторлық өзара әрекеттесудің шектелуі объектілердің қозғалыс траекторияларын, күрделі пішіндер мен перспективаны қабылдауда бұрмалануларға әкеледі [3, 4].

Объектілердің қозғалыс модельдері туралы жеткіліксіз түсінік баланың қозғалыс дағдыларының және қоршаған ортамен өзара әрекеттесуінің кедейленуіне ықпал етеді. Ж. Пиаже теориясына сәйкес, бала интеллектісін қоршаған ортамен тікелей әрекеттесу арқылы дамытады. Ерте даму кезеңдерінде (1–3 жас) видеоны жүйелі түрде қарау назар аудару қабілетінің қалыптасуына да айтарлықтай әсер етеді.

Бұл құбылысты түсіндіру үшін "сканерлеу және өзгеріс" гипотезасы (scan and shift hypothesis) ұсынылған. Бұл гипотезаға сәйкес, видеодағы кадрлардың жиі ауысуы балада ерекше зейін үлгісін қалыптастырады, ол үнемі жаңа перцептивті стимулдарды іздеуге негізделген. Мұндай стиль гаджеттер болмаған жағдайда да зейіннің тұрақсыздығын тудырады [5, 6]. Видеоконтентті үздіксіз қарау бағдарлы рефлекстің іске қосылуымен байланысты жүйелерді тұрақты түрде белсендіреді, нәтижесінде атқарушы зейін функцияларының дамуы тежеледі, атап айтқанда, шоғырлану мен маңызды стимулдарды іріктеу қабілеті әлсірейді [7, 8].

Қазіргі зерттеулер бұл нәтижелерді растайды, атап айтқанда, видеоларды шамадан тыс қарау зейіннің бұзылуына әкеледі, ал бұл өз кезегінде атқарушы функцияларға, соның ішінде жоспарлау мен өзін-өзі бақылау қабілеттеріне кері әсер етеді. Бұл процестер префронтальды қабық қызметімен байланысты [9].

Сонымен қатар, видеоны қараудың баланың тілдік дамуына ықпалы ерекше назар аударуды қажет етеді. Зерттеулер көрсеткендей, 2–3 жас аралығында күн сайын 30 минут бойы видеоконтент көру тілдің дамуында кідіріс туындау ықтималдығын 49%-ға арттырады [1].

Осылайша, қазіргі зерттеулер 5 жасқа дейінгі балалар үшін оқу және дамытуға арналған видеолардың толыққанды білім беру құралы бола алмайтынын көрсетеді. Себебі, бұл жастағы балаларда виртуалды ортада алынған тәжірибені нақты өмірге жеткізуге мүмкіндік беретін когнитивті дағдылар әлі жеткілікті түрде қалыптаспаған.

Сонымен қатар, видеоконтенттің ұзақтығы мен мазмұнын, сондай-ақ отбасының әлеуметтік-мәдени және білім беру жағдайларын ескеру қажеттілігіне назар аудару маңызды. Себебі, бұл факторлар баланың когнитивті дамуына айтарлықтай әсер етеді, ал зерттеулерде олардың ескерілмеуі нәтижелердің әртүрлілігіне әкелуі мүмкін.

Компьютерлік ойындарға келер болсақ, олар мақсат қою дағдылары мен күрделі мінез-құлық стратегияларын дамытуға оң әсер етуі мүмкін. Дегенмен, компьютерлік және дәстүрлі ойындардың балалардың когнитивті дамуына ықпалын салыстыратын зерттеулер әлі де жүйесіз және толық емес.

Компьютерлік ойындардың когнитивті дамуға бірқатар жағымды ықпалы болғанымен, олардың теріс әсерлері де анықталған. Мысалы, ойындардағы жарқын және қарқынды визуалды ағын сенсорлық жүйелерді шамадан тыс ынталандырып, оның болмауы сенсорлық депривация сезімін тудыруы мүмкін. Бұл, өз кезегінде, баланың ашуланшақ болуына және

зейін тұрақсыздығының артуына алып келеді. Сонымен қатар, қазіргі зерттеулерді талдау нәтижесінде компьютерлік ойындардың балалардың когнитивті дамуына әсерін тереңірек қарастыратын зерттеулердің өте аз екені байқалады.

Қорытынды. Қорытындылай келе, қазіргі виртуалды орта мен ақпараттық технологиялар әлеуметтік өзара әрекеттесу, білім алу және бос уақытты өткізу үшін кең мүмкіндіктер ұсынады. Бұл технологиялар ересектермен қатар балалардың дамуына да ықпал етуде. Алайда, мектеп жасына дейінгі балалардың видеоконтентті толыққанды қабылдауға дайын еместігі және оның когнитивті дамуға теріс әсер етуі ерекше назар аударуды талап етеді. Ақпараттық технологиялардың тек жағымсыз жағы бар деп айтуға болмайды, алайда балалар үшін гаджеттерді қолданудың қауіпсіз әрі тиімді үлгілерін анықтау үшін қосымша зерттеулер қажет.

Әдебиеттер

1. Zero to Eight: Children's media use in America. Common Sense Media. – 2011.
2. Anderson, D.R., Pempek, T.A. Television and very young children. // American Behavioral Scientist, 2005. - vol. 48. -№5. - P. 505–522.
3. Shonkoff, J., Phillips, D. From neurons to neighborhoods. Washington: National Academy Press, 2000. - 612 p.
4. Terlecki, M.S., Newcombe, N.S., Little, M. Durable and generalized effects of spatial experience on mental rotation: Gender differences in growth patterns. // Applied Cognitive Psychology, 2008. - vol. 22. - №7, P. 996–1013.
5. Christakis, D.A., Zimmerman, F.J., DiGiuseppe, D.L., McCarty, C.A. Early television exposure and subsequent attentional problems in children // Pediatrics, 2004. - vol. 113, №4.- P. 708–713.
6. Christakis, D.A., Ramirez, J.S.B., Ramirez, J.M. Overstimulation of newborn mice leads to behavioral differences and deficits in cognitive performance. Scientific Reports, 2012. - vol. 2, article 546.
7. Nikkelen, S.C., Valkenburg, P. M., Huizinga, M., Bushman, B.J. Media use and ADHD-related behaviors in children and adolescents: A meta-analysis. // Developmental Psychology, 2014. - vol. 50, № 9, P. 2228–2241.
8. Zelazo, P.D., Müller, U. Executive function in typical and atypical development. In: U. Goswami, U. Goswami (eds.). Blackwell handbook of childhood cognitive development. // Malden: Blackwell Publishing, 2002. P. 445–469.
9. Zimmerman, F.J., Christakis, D.A. Children's television viewing and cognitive outcomes. // Archives of Pediatrics and Adolescent Medicine, 2005. - vol. 159. - №7, P. 619–625.

КОПИНГ-СТРАТЕГИИ У СПЕЦИАЛИСТОВ, РАБОТАЮЩИХ В ЭКСТРЕМАЛЬНЫХ УСЛОВИЯХ: ОТ МЕДИЦИНСКИХ РАБОТНИКОВ ДО ВОЕННОСЛУЖАЩИХ

Женисова А.А., Ахтаева Н.С.
Казахский национальный университет им.аль-Фараби
Алматы, Казахстан

Мақалада экстремалды жағдайларда жұмыс істейтін мамандардың (медбикелер, өрт сөндірушілер, әскери қызметшілер) копинг-стратегиялары бойынша ғылыми зерттеулерге талдау жасалады. Күресу мінез-құлқы жайлы негізгі теориялық тәсілдері, сондай-ақ жіктелуі талқыланады. Әр мамандықтың кәсіби қызметінің ерекшеліктері күресу механизмдеріне қалай әсер ететіні қарастырылады.

Түйін сөздер: *экстремалды жағдай мамандары, күресу мінез-құлық, күресу стратегиялары.*

В статье представлен анализ научных исследований копинг-стратегий специалистов, работающих в экстремальных условиях (медицинские сестры, пожарные, военнослужащие). Обсуждаются основные теоретические подходы совладающего поведения, а также классификации. Рассматривается, как особенности профессиональной деятельности каждой специализации влияют на механизмы копинга.

Ключевые слова: *специалисты экстремального профиля, совладающее поведение, копинг-стратегии.*

The article presents an analysis of scientific research on coping strategies of specialists working in extreme conditions (nurses, firefighters, military personnel). The main theoretical approaches to coping behavior, as well as classifications, are discussed. It examines how the features of the professional activity of each specialization affect the coping mechanisms.

Keywords: *extreme specialists, coping behavior, coping strategies.*

Введение. Ежедневно специалисты экстремального профиля (медицинские работники, пожарные, спасатели, военнослужащие) трудятся во благо общества. Профессиональная деятельность таких специалистов часто протекает в условиях, где они подверженны разным стрессогенным воздействиям. Данные профессии требуют быстрого принятия решения в условиях высокого стресса, где иногда обстоятельства могут быть жизненно угрожающими.

Постоянное эмоциональное напряжение может приводить к профессиональному выгоранию, повышенной тревожности и снижению когнитивных функций. [1]. Такие условия предъявляют важность личностных и профессиональных качеств, обеспечивающих совладающее поведение.

Совладающее поведение и копинг механизмы все чаще изучаются в разных направлениях психологии, психологии-педагогики, а также в медико-психологическом направлении. Тем не менее, обнаруживается недостаточная изученность копинга в различных специализациях, где человек выступает как субъект своей профессиональной деятельности.

Целью статьи является теоретический анализ исследований совладающего поведения, а также особенности выбора копинг-стратегий у специалистов работающих в экстремальных условиях.

Основная часть. Отталкиваясь от определений Р. Лазаруса, стрессом является некий дискомфорт, который испытывает человек для эффективного реагирования на окружающие вызовы, при недостаточности нужных ему ресурсов. При этом восприятие недостаточности ресурсов является индивидуальным. Отдельный индивид сам решает считать ли ему вызовы окружающей среды стрессом или нет. Вместе с этим он также сам оценивает степень воздействия стрессора на него, сопоставляя с субъективным восприятием собственных возможностей. [2] Копинг – это действие человека (поведенческие, когнитивные, эмоциональные усилия), предпринимаемые для того, чтобы справиться со стрессом. Стратегиями же выступают чувства, мысли, поведение. Эти реакции также могут быть как и произвольными, так и непроизвольными, в зависимости от индивидуальных особенностей отдельной личности. [3]

Единой классификации стратегиям совладания нет. Много различных авторов предложили свои подходы. Одной из первых и классических классификаций является дихотомическое деление Лазаруса и Фолкман на эмоционально- ориентированные и проблемно-ориентированные копинг-стратегии. Данный подход является ситуационным. Мосс и Шефер же делят стратегии на сфокусированные на оценке, сфокусированные на эмоциях и сфокусированные на проблеме. Диспозиционный подход же делит все на эффективные и неэффективные стратегии. [4]

Копинг-стратегии играют ключевое значение для специалистов экстремального профиля помогая им справляться со стрессом, поддерживать психическое здоровье, а также эффективно выполнять свою деятельность. Структура копинг-стратегий зависит от специфики работы, частоты и степени выраженности воздействия стрессогенных факторов. [5] В недавнем отечественном исследовании Утеуловой А.А., Асимова М.М. и Пико Б.Ф., где выборкой выступали медсестры онкологического профиля. Авторами был использован классический опросник Лазаруса и Фолкман «Способы совладающего поведения», адаптированный Т.Л. Крюковой. Выяснялось, что чаще всего медсестры онкологического профиля используют самоконтроль как способ совладания, а также время от времени дистанцирование, где они отдаляются от источника стресса эмоционально, а также социальная поддержка. [6]

В другом же исследовании медицинских сестер, но уже теперь работающих в экстремальных условиях в секторе Египта, методом интервьюирования авторы выявили следующие основные стратегии копинга: подтверждение профессионализма (проблемно-ориентированный), подчинение-фатализм (эмоционально-ориентированный). То есть здесь медсестры находят смысл своей деятельности в сохранение преданности своей работе, несмотря на внешние сложности, а также воспринимают сложившиеся обстоятельства неизбежными, смирившись и полагаясь на власть и судьбу. [7]

Деятельность военнослужащих же отличается от других профессий экстремального профиля тем, что она имеет сильно выраженный боевой характер, вместе с этим требует как и физической, так и морально-психологической нагрузки. Нечасто военнослужащие страдают от физического и психического перенапряжения. Исследуя копинг-стратегии военнослужащих авторы Татьянченко Н., Аксенова О., Станина И. пришли к следующим результатам, где большинство испытуемых военных используют эмоциональные адаптивные копинг-стратегии и когнитивные неадаптивные копинг-стратегии. Вместе с этим авторы сделали выводы, что стратегии совладания также влияют на жизнестойкость военнослужащих. [8]

У сотрудников МЧС с разным опытом работы тушения пожаров были выражены следующие копинг-стратегии: решение проблем (проблемно-ориентированный копинг), поиск социальной поддержки (эмоционально-ориентированный копинг) и отрицание. Последнее характеризуется отрицанием у себя наличия профессионального стресса и сильным «уходом в работу». Данные результаты получили В.Ю.Рыбников и Е.Н. Ашанина в своей авторской монографии. [9]

Приведенные эмпирические исследования могут говорить о том, что в зависимости от профессиональной деятельности специалистов экстремального профиля, от условий, обстоятельств, восприятия воздействия стрессора, а также других психологических факторов разные специалисты могут использовать разные копинг-стратегии. Однако, выбранные стратегии (самоконтроль, решение проблемы, подтверждение профессионализма, избежание в работу) могут свидетельствовать о сильном погружении в работу, что чаще всего приводит к эмоциональному выгоранию. Вместе с этим такие специалисты обращаются и к эмоционально-ориентированным копингам, где поддержка со стороны социума также играет большую роль.

Заключение. Профессиональная деятельность специалистов работающих в экстремальных условиях, требует от них сильных психологических ресурсов и увиливает нагрузку на такое интегративное образование психики, как механизмы защиты и совладания. Структура копинга в различных специализациях экстремального профиля зависит от специфики работы, частоты, уровня выраженности стрессогенных факторов, если рассматривать его как субъекта профессиональной деятельности, а также от индивидуальных различий, как личности в социуме. Такие специалисты больше всего используют проблемно-ориентированные стратегии, погружаясь в работу. Также, время от времени обращаются к социуму и к эмоциональному дистанцированию.

Литература

1. Акшулакова СР. Паллиативтік көмек мейірбикелерінің жұмысындағы эмоционалды күйіп қалу. West Kazakhstan Medical Journal. 2022;63(4):182-189 с.

2. Berg C.A., Meegan S.P., Deviney P.P. A social-contextual model of coping with everyday problems across the lifespan. // International journal of Behavioral Development, 1998. — №22(2). 231-237 с.

3. Compas B.E. An agenda for coping research and theory: basic and applied developmental issues. // International journal of Behavioral Development, 1998. — №22(2). 233-235 с.

4. Moos R. H., Schaefer J.A. Life transitions and crisis. – 1986. 3-28 с.

5. В.Ю. Рыбников, Е.Н. Ашанина. Психологические механизмы копинг-механизмов специалистов экстремальных специалистов. Психопедагогика в правоохранительных органах. – 2009 №2(37) 46-49 с.

6. Утеулов А.А., Асылов М.М., Пико Б.Ф. Применение методов самосовладания (копинг-стратегий) в борьбе с эмоциональным выгоранием медсестрами онкологического профиля // Вестник КазНПУ. Серия «Психология». -2024 №3(80) 90-98 с.

7. Mohamed Mousa & Shlomo Tarba & Ahmad Arslan & Sir Cary Cooper, 2025. "When the extreme work becomes the norm: an exploration of coping strategies of public sector nurses," Public Management Review, Taylor & Francis Journals, vol. 27(1), pages 297-316

8. Татьянченко Н. П. Копинг-стратегии в системе организации жизнестойкого поведения личности военнослужащих / Н. П. Татьянченко, О. Н. Аксенова, И. Г. Санина // Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии. 2013. № 29. 78-84 с.

9. Рыбников В.Ю., Ашанина Е.Н. Психология копинг поведения специалистов опасных профессий: монография. – СПб.: ВЦЭРМ, 2011. – 92-96 с.

ЕРЛІ-ЗАЙЫПТЫЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ МЕН СИПАТТАМАЛАРЫ

Садыкова Н.М., Кенеспаева Д.Т.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан

Мақалада ерлі-зайыптылардың қарым-қатынастарына қатысты психологиялық аспекттер, олардың негізгі сипаттамалары және некенің сапасына әсер ететін факторлар қарастырылады. Эмоционалдық жақындық, қақтығыстар, байланыс және серіктестердің коммуникативтік ерекшеліктері, сондай-ақ когнитивтік және мінез-құлық аспекттеріне ерекше назар аударылады.
Түйін сөздер: *ерлі-зайыптылардың қарым-қатынастары, эмоционалдық жақындық, байланыс, қақтығыстар, коммуникативтік ерекшеліктер.*

В статье рассматриваются психологические аспекты супружеских отношений, их основные характеристики и факторы, влияющие на качество брака. Особое внимание уделяется эмоциональной близости, конфликтам, общению и коммуникативным особенностям партнеров, а также когнитивным и поведенческим аспектам.
Ключевые слова: *супружеские отношения, эмоциональная близость, общение, конфликты, коммуникативные особенности.*

The article deals with psychological aspects of marital relations, their main characteristics and factors affecting the quality of marriage.Special attention is paid to emotional intimacy, conflicts, communication and communicative features of partners, as well as cognitive and behavioral aspects.
Key words: *marital relations, emotional intimacy, communication, conflicts, communicative features.*

Кіріспе. Ерлі-зайыптылардың қарым-қатынастары адамның өмірінде маңызды рөл атқарады, өйткені олар әл-ауқат пен өмірге қанағаттанушылықтың басты факторларының бірі болып табылады. Ерлі-зайыптылардың қарым-қатынастарын үйлесімді дамыту мәселелері зерттеушілердің назарын аударады, себебі мықты және тұрақты отбасылық одақтар психологиялық жайлылықты қамтамасыз етіп, адамның әлеуметтік мінез-құлқына әсер етеді. Осы мақаланың мақсаты – ерлі-зайыптылардың қарым-қатынастарының психологиялық негіздерін талдау және олардың негізгі сипаттамаларын анықтау. Мақала гипотезасы бойынша, ерлі-зайыптылардың қарым-қатынастарының сапасы эмоционалдық жақындық деңгейімен, бауыр басу стилімен және серіктестердің коммуникативтік ерекшеліктерімен анықталады. Осы ретте, сенімді бауыр басу стилі және жоғары эмоционалдық интеллект неке қанағаттануын арттырып, некедегі қақтығыстарды азайтуға ықпал етеді.

Ерлі-зайыптылардың қарым-қатынастардың негізі ретіндегі бауыр басу теориясы. XX ғасырдың ортасына дейін отбасы мәселелерін негізінен әлеуметтану ғылымы зерттеді. Отбасылық психологияның дамуына қазіргі отбасы құрылымындағы дағдарыс себеп болды. Отбасы қазіргі адамның өміріндегі ең дағдарысты салалардың бірі болып табылады. Бір жағынан, көптеген зерттеулердің нәтижелері отбасының өмірдегі маңызды құндылықтардың бірі екенін, қызықты жұмыстан, материалдық жағдайдан және кәсіби жетістіктерден әлдеқайда маңызды екенін көрсетеді. Екінші жағынан, отбасы – өмірдегі ең проблемалы және дағдарысты салалардың бірі [1].

Соңғы жылдары қоғамда дағдарыстық әлеуметтік-экономикалық құбылыстардың күшеюі байқалады (соның ішінде COVID-19 пандемиясының салдарынан), бұл қазақстандық отбасыларға да кері әсерін тигізді: ажырасу санының өсуі, азаматтық некелердің танымалдылығы [2].

Ерлі-зайыптылардың қарым-қатынастар жас отбасының ата-аналарынан ажырап, өз алдына дербес өмір бастаған сәтте пайда болады, және сол кезде отбасының қалыптасу кезеңдері басталады. Ерлі-зайыптылар арасындағы қарым-қатынастар мен олардың бала-ата-ана қарым-қатынастарына өмір бойы әсер ететін айырмашылықтарда бар. Әрбір жұбайдың отбасылық

ережелері мен дәстүрлері айтарлықтай өзгеше болуы мүмкін: тәрбиелеу стилі, білім деңгейі, құндылықтар, ұлт, әлеуметтік тап, жас, жеке қызығушылықтар (Захарова Г.И., 2009) [3]. М. Боуэннің пікірінше, жұптың жақын және тәуелсіз қарым-қатынас орнату қабілеті көбінесе әр жұбайдың ата-аналық отбасында дербес тұлға бола алуына байланысты [4].

Джон Боулби әзірлеген бауыр басу теориясы ерлі-зайыптылардың қарым-қатынастарды түсінуде маңызды рөл атқарады. Боулбидің айтуынша, бауыр басу бала кезден қалыптасады және адамның ересек жаста жақын қарым-қатынас орната алу қабілетіне әсер етеді. Бірнеше бауыр басу стильдері (сенімді, қашқақтайтын, мазасыз т.б.) ерекшеленеді, олар эмоционалдық жақындыққа және ерлі-зайыптылардың қатынастардың тұрақтылығына ықпал етеді [5, 6]. Бұл модельдер адамның серіктестерімен қаншалықты ыңғайлы екенін, қарым қатынас стрессіне қалай жауап беретінін және басқасына сене алатынын анықтайды. Бауыр басу стильдерін балалық шақта қалыптасқанымен, олар өзгермейді. Уақыт өте келе, саналы түрде жұмыс жасау арқылы өзара әрекеттесудің қауіпсіз және үйлесімді тәсілдерін дамытуға болады. Эмоцияны білдіруді, қорқынышты талқылауды және серіктеске сенуді үйрену маңызды. Екі адам да түсінуге ұмтылған кезде, тіпті ең күрделі бауыр басу стилі де біртіндеп өзгеріп, некені берік және бақытты ете алады. Бауыр басу стилі отбасылық қарым-қатынасқа үлкен әсер етеді, өйткені ол адамдардың бір-біріне деген сенімін, ашық қарым-қатынас жасауын және жанжалдарға қалай әрекет ететінін анықтайды. Егер екі серіктес те қауіпсіз бауыр басу стиліне ие болса, олардың қарым-қатынасы тұрақты болады: олар мәселелерді ашық талқылайды, бір-бірін қолдайды және жақындықта өздерін жайлы сезінеді. Мұндай некенің негізінде сенім мен сыйластық жатыр. Егер біреуі мазасыз, ал екіншісі қашқақтайтын болса, қиындықтар туындайды. Мазасыз серіктес үнемі назар мен сүйіспеншілік талап етеді, ал қашқақтаушы серіктес өзіне тым көп эмоция керек емес деп, алшақтап кетеді. Нәтижесінде, біреуі өзін қажетсіз сезінеді, ал екіншісі – қысым астында қалғандай болады. Егер екі серіктес те тұрақсыз-үйлесімсіз бауыр басу стиліне ие болса, бәрі одан да қиын. Мұндай адамдар жақын болуды да қалайды, бірақ сонымен бірге одан қорқады. Бұл қарым-қатынаста тұрақсыздыққа әкеледі – бірде құштарлық, бірде суықтық, үнемі күдік, реніш пен ажырасулар. Бірақ ең бастысы – бауыр басу стилін өзгертуге болады. Егер адам өз реакцияларын түсініп, серіктесімен келісімге келуге тырысса, тіпті ең күрделі қарым-қатынасты жылы әрі сенімді етуге болады.

Отбасылық өмірдегі амандық әлеуметтік-психологиялық бейімделу процесіне, ерлі-зайыптылардың бір-бірімен және қоршаған ортамен өзара әрекеттесу деңгейі мен түріне байланысты. Отбасылық өмір барысында жұбайлар үнемі өздерінің үміттерін, түсініктерін, әрекеттерін, өзін-өзі бағалауын және талаптарын әлеуметтік ортаға бейімдей отырып реттеп отырады. Өздерінің әлеуметтік мәртебесін қоғамдағы өзгерістерге сәйкес таба білген және өздерінің даралығын жоғалтпай, ортаға сәйкес бейімделе алған жұбайлар ғана шынымен де бақытты әрі тұрақты отбасын құрады [7].

Сенімді бауыр басу стилі үйлесімді қарым-қатынастарды қалыптастыруға ықпал етеді, ал мазасыз және қашқақтайтын стильдер қарым-қатынастағы қиындықтарға және қақтығыстарды шешуде қиындықтарға әкелуі мүмкін.

Қарым-қатынастағы маңызды фактор ретіндегі коммуникативтік ерекшеліктер. Тиімді қарым-қатынас – табысты жұбайлық қарым-қатынастың негізі. Зерттеулер көрсеткендей, сезімдерін еркін білдіре алатын, бір-бірін тыңдай білетін және серіктесінің пікірін құрметтейтін жұптардың қарым-қатынастары берік және үйлесімді болады. Бұл практикада белсенді тыңдау, қолдау көрсету және мойындау қабілеті арқылы көрініс табады.

Вербалды емес қарым-қатынас түрлері де маңызды рөл атқарады: көзқарас, ым-ишара және дауыс ырғағы. Қарым-қатынастағы түсініспеушіліктер серіктестер арасында эмоциялық шиеленіс тудырып, қақтығыстарды қоздыруы мүмкін.

Эмоционалдық жақындық – берік жұбайлық қарым-қатынастың негізгі сипаттамасы. Бұл серәктестер арасындағы терең түсініктікте, сенімде және қолдауда көрінеді. Ерлі-зайыптылар бір-бірімен қауіпсіз сезініп, эмоцияларын ашық білдіре алатын болса, бұл өмірлік қиындықтарды жеңуге көмектесетін берік байланыс жасайды. Ол сенімнің, өзара түсіністіктің

және қолдаудың болуын, сондай-ақ өзін-өзі ашу қабілетін білдіреді. Эмоционалдық жақындықтың жоғары деңгейі күйзеліс деңгейін төмендетуге және некеге қанағаттанушылық деңгейін арттыруға ықпал етеді. Өз сезімдерімен ашық бөлісе алатын серіктестер қарым-қатынаста үлкен сенім мен қауіпсіздік сезіміне ие болады.

Эмоционалды жақындықтың маңызды аспектілерінің бірі - өзін-өзі ашу қабілеті. Бұл серіктестер өз сезімдерімен, ойларымен, тәжірибелерімен және тіпті осалдықтарымен бөлісуден қорықпайтынын білдіреді. Қарым қатынастағы ашықтық сенімді нығайтуға ғана емес, сонымен бірге эмоционалды қолдау сезімін қалыптастыруға да ықпал етеді. Егер адам өзінің сезімдері серіктес үшін маңызды екенін білсе және олар үкімсіз түсінуді күте алса, бұл қарым қатынасқа қанағаттануды арттырады.

Стрессті төмендетуде эмоционалды жақындықтың жоғары деңгейі де маңызды рөл атқарады. Егер ерлі зайыптылар өздерінің қорқыныштарын, уайымдарын ашық талқылай алса, олар өз тәжірибелерінде өздерін жалғыз сезінбейді. Бұл оларға қиын жағдайларда жалғыз емес, жақын жерде әрқашан қолдайтын сенімді адам бар екеніне ішкі сенімділік береді. Сонымен қатар, эмоционалды жақындықты некеде сүйіспеншілік сезімін арттырады. Серістестер өздерінің сезімдері мен тәжірибелерімен қаншалықты көп бөліссе, олардың байланысы соғұрлым күшті болады. Олар бір-бірін жақсырақ түсіне бастайды, эмоцияларды сөзсіз болжай бастайды және оларға қамқорлық пен назар аудара отырып жауап береді. Мұндай қарым-қатынаста ерлі зайыптылар бірге өмір сүріп қана қоймай, өздерін біртұатас сезінеді. Алайда эмоционалды жақындық үнемі назар аударуды және дамуды қажет етеді. Оны қолдау үшін үнемі бірге уақыт өткізу, тұрмыстық мәселелерді ғана емес, терең тәжірибені талқылау, серіктестің ішкі әлеміне ризашылық пен қызығушылық білдіру маңызды. Сонда ғана қарым-қатынас шынымен берік және мағыналы бола алады.

Қақтығыстар кез келген жақын қарым-қатынастың ажырамас бөлігі болып табылады. Дегенмен, қақтығыстың өзі емес, серіктестердің оны қалай шешетіні маңызды. Қақтығысты шешу стратегияларына қашқақтау, ымыраға келу, ынтымақтастық және бәсекелестік жатады. Ымыраға келу және мәселелерді талқылау қабілеті жұбайлық қарым-қатынасты нығайтады, ал мәселелерді айналып өту керісінше, жағымсыз эмоциялардың жиналуына әкелуі мүмкін.

Серіктестердің жеке тұлғалық қасиеттері некенің тұрақтылығына әсер етеді. Зерттеулер көрсеткендей, эмоционалдық тұрақтылық және экстраверсия сияқты ұқсас қасиеттері бар жұптар некеге жоғары қанағаттанушылық деңгейін сезінеді. Бір-бірінің жеке ерекшеліктерін түсіну және қабылдау қарым-қатынасты нығайтуға ықпал етеді.

Ерлі-зайыптылардың қарым-қатынастың сапасына әсер ететін факторлар. Әлеуметтік күтулер мен мәдени нормалар жұбайлық рөлдерді қабылдау және отбасындағы міндеттерді бөлуге айтарлықтай әсер етеді. Дәстүрлі құндылықтары бар мәдениеттерде рөлдердің нақты бөлінуі байқалса, заманауи қоғамдарда теңдік моделі жиі кездеседі. Күтулердегі айырмашылықтар қарым-қатынаста қақтығыстар мен түсініспеушіліктердің себебі болуы мүмкін.

Серіктестердің эмоционалдық интеллекті (EQ) де некеге қанағаттанушылыққа маңызды әсер етеді. Жоғары EQ деңгейі серіктестерге өз эмоцияларын түсінуге және басқаруға, сондай-ақ серіктесіне жанашырлық танытуға көмектеседі, бұл қақтығыстарды шешуге және қарым-қатынас сапасын жақсартуға ықпал етеді.

Ата-ана қарым-қатынастары және алдыңғы романтикалық қарым-қатынастар жұбайлық мінез-құлыққа әсер етеді. Мысалы, теріс тәжірибе алаңдаушылық пен сенімсіздікті күшейтіп, сенімді қарым-қатынас орнатуды қиындатуы мүмкін. Керісінше, жағымды отбасы үлгілері берік жұбайлық байланыстарды құруға ықпал етеді.

Қорытынды. Ерлі-зайыптылардың қарым-қатынастары – көптеген психологиялық, әлеуметтік және мәдени факторларға тәуелді күрделі өзара әрекеттесу жүйесі. Сенімді бауыр басу стилін дамыту, жоғары эмоционалдық интеллект және тиімді коммуникативтік дағдылар некенің тұрақтылығы мен сапасын арттырады.

Үйлесімді жұбайлық қарым-қатынастар өз-өзімен жұмыс жасауды, серіктесті түсінуге және қолдауға дайын болуды талап етеді. Болашақ зерттеулерде жұбайлық қарым-қатынастардың психологиялық ерекшеліктеріне жас және гендерлік айырмашылықтардың әсерін қарастыруға болады.

Әдебиеттер

1. Карвасарский Б. Д. Психотерапевтическая энциклопедия. – СПб.: Питер Ком, 1998. – 743 с.
2. Кабакова М.П., Плотников М.М., Муса К.М., Аксакалова Ж.К., Сахиева Ф.А. Социально-психологические представления о браке и семье у современной казахстанской студенческой молодежи. // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің ХАБАРШЫСЫ, «Психология» сериясы. – №2(75), 2023. С. 45-52.
3. Захарова Г.И. Психология семейных отношений: Учебное пособие. – Челябинск: Изд во ЮУрГУ, 2009 – 47 с.
4. Теория семейных систем Мюррея Боуэна. Основные понятия, методы и клиническая практика/ https://www.litres.ru/book/raznoe-65383/teoriya-semeynyh-sistem-murreya-bouena-osnovnye-ponyatiya-met-9370803/chitat-onlayn/?ysclid=m33bre84r9226465230
5. Боулби Джон. Создание и разрушение эмоциональных связей. - М.: Академический проект, 2004. – 232 с. ISBN 5-8291-0738-4
6. Боулби, Д. Теория привязанности и потеря. М.: Академический проект, 2019. – 230 с.
7. Султанова А.В. Социально-психологические особенности супружеской совместимости и благополучия в брачных отношениях. Автореферат диссертации по ВАК РФ 19.00.05, на соискание степени кандидата психологических наук. М., 2008. - 34 с.

ӘЛЕУМЕТТІК МЕДИАНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ӘЛ-АУҚАТ ПЕН ӨЗІН-ӨЗІ БАҒАЛАУҒА ӘСЕРІ

Адилова Э.Т., Жусупекова Ә.Ж.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан

Мақала әлеуметтік желілердің пайдаланушылардың психологиялық әл-ауқатына және өзін-өзі бағалауына әсерін талдауға арналған. Қазіргі әлемде әлеуметтік желілер жеке имиджді қалыптастыруда және қоғаммен өзара әрекеттесуде маңызды рөл атқарады. Жұмыста әлеуметтік желілерді қолданудың оң және теріс аспектілері қарастырылады. Әлеуметтік желілердің эмоционалды күйге, өз-өзіне деген бағалауға және виртуалды өзара әрекеттесу арқылы өзімізді қабылдауға әсері ерекше назарға алынады. Қорытындыда цифрлық сауаттылықты дамыту және әлеуметтік желілерді тым көп немесе саналы түрде пайдаланудың теріс салдарын алдын алу стратегияларын әзірлеудің маңызы атап өтіледі.

Түйін сөздер: *әлеуметтік желілер, психологиялық әл-ауқат, өзін-өзі бағалау, цифрлық сауаттылық, әлеуметтік салыстыру.*

Статья посвящена анализу влияния социальных сетей на психологическое благополучие и самооценку пользователей. В современном мире социальные сети играют значительную роль в формировании представлений о себе и взаимодействии с окружающим миром. В работе рассматриваются как положительные, так и отрицательные аспекты использования социальных платформ. Особое внимание уделяется влиянию социальных сетей на эмоциональное состояние, самооценку и восприятие себя через призму виртуальных взаимодействий. В заключении подчеркивается важность разработки стратегий цифровой грамотности и профилактики негативных последствий, связанных с чрезмерным или неосознанным использованием социальных сетей.

Ключевые слова: *социальные сети, психологическое благополучие, самооценка, цифровая грамотность, социальное сравнение.*

The article is dedicated to analyzing the impact of social media on users' psychological well-being and self-esteem. In the modern world, social media plays a significant role in shaping self-perceptions and interactions with society. The paper discusses both positive and negative aspects of using social media platforms. Particular attention is given to the influence of social media on emotional state, self-esteem, and self-perception through virtual interactions. The conclusion emphasizes the importance of developing strategies for digital literacy and preventing the negative consequences associated with excessive or unconscious use of social media.

Keywords: *social networks, psychological well-being, self-esteem, digital literacy, social comparison.*

Кіріспе

Әлеуметтік медиа біздің күнделікті өміріміздің ажырамас бөлігіне айналды. Әлеуметтік желілер миллиондаған адамдардың өмірінің маңызды бөлігіне айналды, әсіресе жастар арасында. Facebook, Instagram, Twitter, TikTok, YouTube және басқа платформалар

пайдаланушыларға қарым-қатынас жасау, мазмұнмен бөлісу, басқалардың өмірін бақылау және лүпіл, пікірлер түрінде мақұлдау алу мүмкіндігін ұсынады. Әлеуметтік медиа 2000-шы жылдардың басынан бастап қарым-қатынас мүмкіндіктерін кеңейте отырып, әлеуметтік тәжірибеге жаңа жол ашты. Соңғы зерттеулерге сәйкес адамдар күн сайын әлеуметтік желілерде 2,3 сағат жұмсайды. YouTube, TikTok, Instagram және Snapchat 2022 жылы жастар арасында барған сайын танымал бола бастады және жастардың үштен бірі бұл платформаларда тым көп уақыт өткізеді. Дүние жүзіндегі адамдардың әлеуметтік желілерде өткізетін көп уақыты зерттеушілердің назарын ықтимал артықшылықтар мен тәуекелдерге аударды. Зерттеулер көрсеткендей, шамадан тыс пайдалану негізінен психологиялық әл-ауқаттың төмендеуімен байланысты. Дегенмен, нәтижелер сонымен қатар әлеуметтік медианы пайдалану бұл пайдаланушының психикалық денсаулығын жақсартатынын немесе нашарлататынын анықтай алатынын көрсетеді [1, 2].

Негізгі бөлім

Әлеуметтік медиа әлеуметтік байланыстар мен құрдастарының қолдауын жеңілдету арқылы пайдаланушылардың психикалық денсаулығын жақсартуға мүмкіндік береді. Шынында да, онлайн қауымдастықтар стигматизация сезімін төмендететін және тиесілілік пен қабылданған эмоционалды қолдауды арттыратын денсаулық жағдайлары, жағымсыз өмірлік оқиғалар немесе күнделікті мәселелер туралы пікірталас кеңістігін қамтамасыз ете алады. Өзара достық, әлеуметтік қарым-қатынасты марапаттау және әлеуметтік желілердегі әзіл, сонымен қатар Covid-19 пандемиясы кезіндегі стрессті азайтты.

Екінші жағынан, бірнеше зерттеулер әлеуметтік медианы пайдаланудың психикалық денсаулыққа ықтимал зиянды әсерін көрсетті. Әлеуметтік медиа дене имиджінің қанағаттанбауына әкелуі мүмкін деген алаңдаушылық туды, тәуелділік пен кибербуллингке қатысу қаупін арттырады, фаббинг мінез-құлқына ықпал етеді және көңіл-күйге теріс әсер етеді. Шамадан тыс пайдалану жалғыздықтың жоғарылауына, бір нәрсені жіберіп алудан қорқуға, субъективті әл-ауқат пен өмірге қанағаттанудың төмендеуіне әкелді. Әлеуметтік медиаға тәуелділік қаупі бар пайдаланушылар депрессиялық белгілер мен өзін-өзі бағалаудың төмендігі туралы жиі хабарлайды.

Психологиялық әл-ауқатты адамның өміріне қанағаттануы, бақыт деңгейі, эмоциялық тұрақтылық пен гармонияның болуы ретінде анықтауға болады. Әлеуметтік желілердің бұл жағдайға әсері екіұшты. Бір жағынан, олар адамдарға қарым-қатынас, қолдау көрсету және эмоцияларды білдіру үшін алаң ұсына отырып, әл-ауқаттың жақсаруына ықпал етуі мүмкін. Егер байланыс пен өзара қолдау болса, әлеуметтік желілер өзін-өзі бағалауды, өзін-өзі жүзеге асыруды және жеке қарым-қатынастарды нығайтуда қуатты құралға айналуы мүмкін.

Екінші жағынан, әлеуметтік желілерде тұрақты белсенділік жалғыздық, қызғаныш, мазасыздық және депрессия сезімдеріне байланысты болуы мүмкін. Пайдаланушылар көбінесе «идеализация эффектісіне» тап болады, онда олар басқа адамдардың өмірінің тек жақсы жақтарын ғана көреді, бұл олардың өздерін дұрыс емес сезінуіне және өзін-өзі бағалаудың төмендеуіне әкелуі мүмкін.

Тұтастай алғанда, әлеуметтік медианың психикалық денсаулыққа әсері туралы нәтижелер интернеттегі әлеуметтік өзара әрекеттесуді ынталандыру арқылы психологиялық әл-ауқаттың кейбір маңызды ресурстарын көрсетеді. Дегенмен, психикалық денсаулыққа және күнделікті жұмысқа теріс әсер етуі мүмкін шамадан тыс пайдаланумен байланысты ықтимал қауіптер туралы хабардарлықты арттыру қажет [3]. Әлеуметтік медианың адамдарға тигізетін әсері туралы теріс те, оң да консенсус жоқ. Дегенмен, адамдарға әлеуметтік медиа сауаттылығын үйрету арқылы біз олардың осы платформаларда теңдестірілген, қауіпсіз және мағыналы тәжірибе алу мүмкіндігін барынша арттыра аламыз.

Әлеуметтік медианы қолданудың маңызды жағымсыз жақтарының бірі-психологиялық тәуекелдер. Зерттеулер көрсеткендей, Facebook және Instagram сияқты платформаларды белсенді пайдалану мазасыздық пен депрессияның жоғарылауымен байланысты. Пайдаланушылар желіде болған кезде де жалғыздық сезімін сезінуі мүмкін, өйткені онлайн өзара әрекеттесу әрқашан нақты қарым-қатынасты алмастыра алмайды. Әлеуметтік медиа өзін

басқалармен үнемі салыстыруға ықпал етеді, бұл өзін-өзі бағалауды айтарлықтай төмендетуі мүмкін. Адамдар достары мен атақты адамдардың өмірінің идеалдандырылған нұсқаларын жиі көреді, бұл өзін төмен сезінеді. Бұл салыстыру қызғаныш пен өзін-өзі қанағаттандырмау сезімін тудыруы мүмкін, бұл өз кезегінде жағымсыз эмоциялар мен өзін-өзі айыптауға әкеледі.

1954 жылы Л. Фестингер ұсынған әлеуметтік салыстыру теориясы индивидтердің өздерін басқалармен салыстыру арқылы өз пікірлері мен қабілеттерін бағалауға деген туа біткен ұмтылысы бар деп тұжырымдайды. Бұл процесс жеке адамдарға өзіндік тұжырымдамасын дамытуға және олардың әлеуметтік жағдайын бағалауға көмектеседі [4]. Әлеуметтік медиа контекстінде пайдаланушылар үнемі басқалардың өмірі туралы қате түсініктерге ұшырайды, бұл жоғары немесе төмен салыстыруларға әкеледі. Жоғарыға бағытталған салыстырулар жеткіліксіздік сезімін және өзін-өзі бағалаудың төмендігін тудыруы мүмкін. Керісінше, төмен бағытталған салыстырулар жеке адамдарды басқалардан жоғары сезіну арқылы өзін-өзі бағалауды арттыруы мүмкін. Бұл теория әлеуметтік желілердегі өзара әрекеттесу адамдардың өзін және олардың психикалық әл-ауқатын қабылдауына қалай әсер ететінін түсінуге негіз береді.

Өзін-өзі бағалау – адамның өзін және өзінің құндылығын қалай қабылдайтынын көрсететін маңызды психологиялық әл-ауқат элементі. Әлеуметтік желілерде өзін-өзі бағалау көбінесе сыртқы факторларға, мысалы, лайктарға, пікірлерге және жазылушылар санына тәуелді болады. Егер посттар көп оң кері байланыс алса, бұл уақытша өзін-өзі бағалауды көтеруі мүмкін, бірақ мұндай «психологиялық марапат» қысқа мерзімді және тұрақсыз болуы мүмкін.

Сонымен қатар, әлеуметтік желілер адамдарға «идеалды өмірдің» бейнесін жасауға және қолдауға мүмкіндік береді, бұл өзін-өзі бағалауға теріс әсер етуі мүмкін. Мысалы, жастар идеализирленген табыс бейнелерімен өздерінің шынайы өмірін салыстыруға бейім, бұл сәтсіздік, толыққансыздық және өзіне деген сенімнің төмендеуіне әкелуі мүмкін.

Әлеуметтік желілерді пайдалану нәтижесінде кездесетін эмоциялық бұзылулардың бірі – мазасыздық, депрессия, стресстер мен маңызды нәрсені өткізіп алу қорқынышы (Fear of Missing Out). Бұл құбылыстар әлеуметтік желілерді пайдаланушылар арасында барған сайын кең таралуда.

Әлеуметтік желілердің психоэмоционалды жағдайға әсері әсіресе жасөспірімдер мен жастар үшін алаңдаушылық тудырады, өйткені олардың психикалық жағдайы әлі де тұрақты емес. Басқа адамдармен салыстыру және басқалардың мақұлдауын іздеу маңызды проблемаларды туындатуы мүмкін, мысалы, лүпілдерге тәуелділік және өз бейнесі туралы үнемі алаңдаушылық.

Кибербуллинг-әлеуметтік медианың тағы бір маңызды жағымсыз жағы. Интернеттің анонимділігі адамдарға агрессивті және улы әрекет етуге мүмкіндік береді. Бұл зардап шеккендердің психикасына жойқын әсер етуі мүмкін, бұл мазасыздыққа, депрессияға және тіпті суицидтік ойларға әкелуі мүмкін. Желідегі жағымсыз өзара әрекеттесулер сау қарым-қатынасты және оң психоэмоционалды жағдайды сақтауды қиындататын улы атмосфераны тудырады.

Виртуалды аудиторияның басқа объективті сипаттамасының пайдаланушының өз бейнесін құру процесіне әсері, атап айтқанда оның әртүрлілігі, сонымен қатар әлеуметтік желілерде өзін – өзі таныстыру процесін заманауи зерттеудің тақырыбы болып табылады. Негізінде, кез-келген пайдаланушының аудиториясы әр түрлі топтар болып табылады, олардың ерекшелігі олардың кеңістіктік-уақыттық және әлеуметтік шекаралары үнемі бұзылып отырады. Осылайша, «Мен» бейнесін ұсыну міндеті күрделене түседі, өйткені әр түрлі әлеуметтік топтарда пайдаланушыға қатысты әртүрлі үміттер [5].

Даралықтың әр түрлі көріністеріне, өзіндік ерекшелігімен жасалған эксперименттердің барлық түрлеріне әлеуметтік бағалаудың көптігі жасөспірімдер мен жасөспірімдерде әлеуметтік медианы қолданудың маңызды себептерінің бірі болып табылады [6]. Зерттеу барысында әлеуметтік медианы саналы түрде пайдалану көптеген жағымсыз әсерлерді жеңілдететіні анықталды. Салауатты шекараларды белгілеу, жағымды мазмұнды таңдау және қолдау көрсететін қауымдастықтарға белсенді қатысу өзара әрекеттесу сапасын жақсартады

және стрессті азайтады. Әлеуметтік медианы пайдаланумен байланысты психологиялық тәуекелдерді түсіну пайдаланушыларға өздерінің онлайн тәжірибелеріне сыни көзқараспен қарауға көмектеседі.

Әлеуметтік медианы саналы түрде қолдану – әрбір адамның бұл цифрлық әлемде ұстанатын негізгі ұстанымы болуы тиіс. Әлеуметтік медианы саналы түрде пайдалану олардың психикалық денсаулыққа теріс әсерін азайтудың кілті болып табылады. Бұл желіде өткізген уақытты бақылау қабілетін ғана емес, сонымен бірге сіз өзара әрекеттесетін мазмұнды түсінуді де қамтиды. Сыни тұрғыдан ойлау және желідегі улы мінез-құлықты тану қабілеті сау онлайн ортаны қалыптастыруға көмектеседі. Психологиялық әл-ауқатты жақсарту бойынша ұсыныстар:

1. Әрекетке шақыру: әлеуметтік медианың психикалық денсаулыққа оң әсерін қалай қамтамасыз етуге болады.

2. Шекараларды белгілеу: әлеуметтік желілерде өткізуге дайын уақытты анықтау және осы шектеуді ұстану.

3. Мазмұнды қадағалау: шабыттандыратын және қолдайтын онлайн қауымдастықтарға жазылу және теріс немесе улы көздерден бас тарту.

4. Өзіндік рефлексия: әлеуметтік медианы пайдалану көңіл-күйге және өзін-өзі бағалауға қалай әсер ететінін үнемі бағалау.

5. Позитивті қауымдастықтар құру: қызығушылықтарды қолдайтын және жағымды эмоциялармен алмасуға ықпал ететін топтар мен қауымдастықтарға қатысу.

6. Нақты қарым-қатынасты есте сақтау: достармен және жақындармен виртуалды ғана емес, нақты әлемде де байланыста болуға тырысыңыз.

Осы ұсыныстарды қолдану арқылы әлеуметтік медианың психикалық денсаулыққа оң әсерін едәуір арттыруға және жалпы өмір сапасын жақсартуға болады.

Қорытынды

Әлеуметтік желілер психологиялық әл-ауқатқа және өзін-өзі бағалауға айтарлықтай әсер етеді. Олар пайдаланушыларға оң және теріс әсерлер көрсетуі мүмкін, бірақ қауіптерді түсініп, оларды азайту үшін шаралар қабылдау өте маңызды. Әлеуметтік желілерді саналы және теңгерімді пайдалану, сондай-ақ өз бейнеңіз бен бағалауыңызға сау қатынасты дамыту психикалық денсаулықты сақтау және цифрлық әлемде өмір сапасын жақсарту үшін маңызды болады. Сонымен қатар, олар мазасыздық, депрессия, өзін-өзі бағалау проблемалары және кибербуллинг сияқты көптеген психикалық денсаулыққа қауіп төндіреді. Әлеуметтік медианың психикалық денсаулыққа әсері оң немесе теріс болуы мүмкін екенін түсіну маңызды және бұл осы платформаларды қалай пайдаланатынымызға байланысты.

Әдебиеттер

1. Buchholz K. Where People Spend the Most & Least Time on Social Media. April 26, 2022. Accessed https://www.statista.com/chart/18983/time-spent-on-social-media

2. Vogels E.A. Gelles-Watnick R. Teens and social media: Key findings from Pew Research Center surveys. April 24, 2023. Accessed https://www.pewresearch.org/short-reads/2023/04/24/teens-and-social-media-key-findings-from-pew-research-center-surveys/.

3. Bányai F, Zsila Á, Király O, Maraz A, Elekes Z. Problematic social media use: results from a large-scale nationally representative adolescent sample. PLoS ONE. 2017, 12(1). https://doi.org/10.1371/journal.pone.0169839.

4. *Фестингер Леон* — статья из Электронной еврейской энциклопедии.

5. Белинская Е.П. Взаимосвязь реальной и виртуальной идентичностей пользователей социальных сетей // Образование личности. 2016. - № 2. - С. 31–34

6. Войскунский А.Е., Евдокименко А.С., Федунина Н.Ю. Сетевая и реальная идентичность: сравнительное исследование // Психология. Журнал Вышей школы экономики. 2013. - Т.10. - № 2. - С. 98–121.

СТУДЕНТТЕРДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК ОРТАҒА БЕЙІМДЕЛУДЕГІ ҚҰНДЫЛЫҚ БАҒДАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНА КОНФОРМИЗМНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ӘСЕРІ

Салимова Г.Е., Токсанбаева Н.Қ.
Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан

Конформдылық анықтамалық топтың қысымына бейімделудің жеке тәсілі ретінде анықталады. Әр түрлі конформдылық тұжырымдамаларының жалпы сипаттамасы - бұл процестің алдында жеке тұлғаны өз пікіріне сәйкес әрекет етуге итермелейтін жеке тұлғаның ішкі күштері мен жеке тұлғаны топтың күткеніне сәйкес әрекет етуге мәжбүр ететін топтың күшті жақтары арасындағы қақтығыс болады. Психологияда ең жиі кездесетіндердің бірі - топтық қысым, конформизм. Бұл топтың нақты немесе болжамды қысымымен жасөспірімдердің көзқарасын немесе мінез-құлқын өзгертуден тұрады. Құбылыс топ пен жасөспірімдердің пікірлері арасында қақтығыс болған кезде пайда болады және бұл қақтығыс топтың пайдасына шешіледі.

Түйін сөздер: *конформдылық, топ, мотивация, мінез-құлық*

Конформность определяется как индивидуальный способ адаптации к давлению референтной группы. Общая характеристика различных концепций конформности заключается в том, что процессу предшествует конфликт между внутренними силами личности, побуждающими индивида действовать в соответствии с собственным мнением, и сильными сторонами группы, которые заставляют индивида действовать в соответствии с ожиданиями группы. Одним из наиболее распространенных в психологии является групповое давление, конформизм. Он заключается в изменении взглядов или поведения подростков под фактическим или предполагаемым давлением группы. Явление возникает, когда возникает конфликт между мнениями группы и подростков, и этот конфликт решается в пользу группы.

Ключевые слова: *конформность, группа, мотивация, поведение*

Conformity is defined as an individual way of adapting to the pressure of the reference group. The general characteristic of the various concepts of conformity is that the process is preceded by a conflict between the internal forces of the individual, prompting the individual to act in accordance with his own opinion, and the strengths of the group, which force the individual to act in accordance with the expectations of the group. One of the most common in psychology is group pressure, conformity. It consists in changing the attitudes or behavior of adolescents under actual or perceived group pressure. The phenomenon occurs when there is a conflict between the opinions of the group and teenagers, and this conflict is resolved in favor of the group.

Keywords: *conformance, group, motivation, behavior*

Кіріспе

Адам - бұл әрқашан қоғаммен өзара әрекеттесетін биоәлеуметтік тіршілік иесі. Қоғам өз ережелері бойынша өмір сүреді және жұмыс істейді, әр адамға өте күшті әсер етеді. Алайда, саналы түрде адамға өзі кіретін топ әсер етеді. Бұл құбылыс «конформизм» деп аталады. Конформизмдіықпалдың бір түрі ретінде қарастыруға болады, оның барысында адамның пікірлері, ойлары, мінез-құлқы, құндылықтары тиісті топтың ұстанымына сәйкес келуге деген ұмтылысына байланысты өзгереді. Конформизм адамның топтық қысымға бағыну дәрежесін, оның белгілі бір стандартты, мінез-құлық стереотипін, нормаларын, құндылықтарын, топтың құндылық бағдарларын қабылдауын көрсетеді [1].

Конформдылық – «адамның мінез-құлқын басқа адамдардың ықпалымен басқалардың пікіріне сәйкес келетін етіп өзгерту тенденциясы, оны олардың талаптарына бейімдеу ниеті» [2, б. 363].

Конформдылық — топтық қысымға ұшырау және басқа адамдардың, топтың әсерінен мінез-құлқының өзгеруі.

С. Аш [3] конформизмді «жеке тұлғаның топқа бейімделу процесін жеңілдендіру үшін өзіне қымбат және мағыналы көзқарастардан бас тартуы»деп анықтады. Т.Л. Белоусова конформизмді «адамның мінез-құлқын басқалардың пікіріне сәйкес келетіндей етіп өзгерту тенденциясы, оны өз талаптарына бейімдеу ниеті» деп қарастырды [3]. Жаратылыстану

ғылымдарының ғалымдары конформизмді адамның қоршаған ортаға барынша еліктеу үшін әлеуметтік нормаларға бейімделуге деген ұмтылысы ретінде қарастырады.

Конформды мінез құлық құбылысын зерттей отырып, оған бейімділікті білдіретін "конформизм" ұғымын қарастырған жөн. Ю.В. Бажданова өзінің «Конформды мінез-құлық ерекшеліктерін зерттеу» атты еңбегінде «конформдылық - белгілі бір қоғамда, топта немесе жай ғана маңызды ортада, айналасындағы адамдардың ойынан кейін өз көзқарастары мен ұстанымдарын өзгертуге бейімділік» деп жазады [4].

Московичи [4] өз кезегінде жеке тұлғаның көпшілікпен келісімі нормативтік ықпалдың нәтижесі деп тұжырымдады. Анықтамалық топтың пікіріне келе отырып, адам өз пікірін басқа адамдардың пікірімен салыстырады. Нәтижесінде ол өзінің ұстанымына, құндылықтарына емес, топтың басқа мүшелеріне қаншалықты ұқсас екендігіне көбірек қызығушылық танытады. Басқалар сияқты болғысы келетін адам көпшілікпен келіседі, ол өз ұстанымын білдіреді немесе көпшілік күткен әлеуметтік қалаулы мінез-құлықты көрсетеді. Позитивті және сындарлы өзара әрекеттесуге, қоғаммен алмасуға ұмтыла отырып, адам өзін тиімді жағынан көрсете отырып, оған бағынады.

Конформды мінез-құлық құбылыстарын К.Г. Юнг та қарастырған. Сипаттау үшін ол бұл құбылысты «диссимиляция» термині арқылы түсіндірді. Яғни, субъектінің объектіге бейімделуі және субъект өз шешімін объектінің пайдасына іске асару деп түсіндірді [5, б.569]. Юнгтің сәйкес психологиялық процесі идентификация немесе иммитация деп аталады.

Конформды мінез-құлықпен адам өзінің жеке басының бұл қасиетін сырттан таңылған нәрсе ретінде анықтамайды, яғни адам шешім қабылдау және жалпы қоғамдағы мінез-құлық қоғамға байланысты екенін түсінбеуі мүмкін. Конформдылық құбылысы белгілі бір дәрежеде барлық адамдарға тән, өйткені бұл процесс адамдардың қоғамдағы эволюциясының, әлеуметтенуінің және бейімделуінің негізінде жатыр [6].

Сондай-ақ, конформды мінез құлықтың көріну дәрежесіне қарай жіктеледі. Герберт Келман бір-бірінен сапалық жағынан ерекшеленетін конформды мінез-құлықтың үш түрін анықтады: сәйкестендіру, бағыну, интернализация [7].

Даму процесінде адам әрқашан белгілі бір топтың және қоғамның құндылықтарын, нормалары мен ережелерін әр түрлі қабылдайды, осыған сүйене отырып, өзіндік мінез-құлық моделі құрылады. Мінез-құлықтың бұл моделі жалпы қабылданған талаптар мен нормаларға қаншалықты сәйкес келеді, қоғамның дамуына және жеке тұлғаның жеке дамуына қалай әсер етеді деген сұрақ 50 жылдан астам уақыт бойы көптеген психолог-ғалымдарды алаңдатып келеді. Бұл проблема қазіргі заманғы мектеп оқушылары мен жоғары оқу орындарының студенттеріне қатысты, өйткені қоғамның стереотиптеріне қарсы тұру үшін жаңа конформистік нормалар мен бұйрықтар шығаратын жастар. Мұндай конформды мінез-құлық қоғамның тұрақтылығы мен тұтастығына нашар әсер етуі мүмкін. Сондықтан бұл мәселені, атап айтқанда конформизмнің теріс әсерін жою жолдарын зерттеу өзекті болып табылады [8].

Д. Майерстің көптеген зерттеулерінен [9] біз конформды мінез-құлықтың үш себебін білеміз:

1) көшбасшының немесе авторитарлық тұлғаның қысымы адамды өзінің бастапқы пікірін қате қабылдағанына сендіруі мүмкін;

2) топ мүшелері саналы түрде немесе бейсаналық түрде көпшіліктің пікірімен келіспегені үшін сотталудан немесе жазалаудан аулақ болуға тырысады (әсіресе өзін көрсеткісі келетін және көшбасшыға жақын болғысы келетін жасөспірімдерге қатысты);

3) жағдайдың белгісіздігі және ақпараттың жеткіліксіздігі адамның шешіміне әсер етуі мүмкін.

Ортада конформдылық құбылысы маңызды рөл атқарады, өйткені ол шешім қабылдаудың қуатты тетіктерінің бірі болып табылады. Біз қазіргі адам бәріне сенімді бола алмайтынын білеміз, өйткені барлық ақпаратты тексере алмайды, сондықтан ол басқа адамдардың пікірімен бөліседі. Мұндай жағдайларда адам топтық қысымға ұшырайды, өйткені көпшілігі қателесе алмайды [10].

Адам әрқашан басқа адамдардың ұстанымы мен пікірін қабылдай бермейді. Кейде басқа адамдардың қысымы мүлдем басқа реакцияны тудырады, ол нонконформизм. Бұл жағдайда адам топтың ұстанымын бөлісуден бас тартады. Нонконформизм индивидуализм және өз пікірін тануға тырысатын адамдарға және қоғам қабылдаған нормалар мен ережелерге қарсы керісінше әрекет етуге деген ұмтылыс ретінде көрінуі мүмкін [11].

Конформдылық құбылысына алғаш рет назар аударған М. Шериф топтық талқылау белгілі бір жағдайды жеке бағалауға әсер етеді деген қорытындыға келді. Оның экспериментіне Колумбия университетінің студенттері қатысты. М. Шериф өзінің зерттеуінде аутокинетикалық әсерді қолданды – бұл адам қараңғы бөлмеде қозғалмайтын жарық нүктесін қозғалмалы деп қабылдайтын визуалды қабылдау елесі. Осы нүктеге қараған адамға нүкте белгілі бір қашықтыққа секіретін сияқты көрінеді және қашықтықты бағалау әр уақытта бұрынғыдан өзгеше болады. Субъектілердің міндеті "секіру" қашықтығын өлшеу болды. Зерттеу бірнеше рет, алдымен жеке, содан кейін топта жүргізілді. Әр кезеңнен кейін зерттеуші субъектілердің көрсеткіштерін тіркеді, сондықтан студенттер топтық кезеңнен кейін өз нәтижелерін талқылай бастағанда, әрбір субъект бірінші кезеңде айтқан бастапқы жауапқа дайын болды [12].

Конформды мінез-құлық екі негізгі себепке байланысты көрінеді: жеке (немесе ішкі) және әлеуметтік (немесе сыртқы). Әр себепті толығырақ қарастырайық [13].

Конформды мінез-құлықтың ішкі себептері:

1) туа біткен бейімділік, яғни адамның көпшіліктің пікірін қабылдауға генетикалық бейімділігі болуы мүмкін;

2) тәрбие: егер ата-аналар баласын толығымен бақылайтын болса, онда ересек жаста ол мінез-құлықтың осы үлгісін сақтайды және әрқашан басқалардың пікірін тыңдайды. Сондай ақ баланың конформды мінез-құлқының көрінісіне мектеп пен діни тәрбие әсер етеді;

3) назар аударудан қорқу: көбісі мақтауды ұнатпайды немесе басқа адамдардың сынына тым ауыр қарайды. Мұндай адамдар назар аудармауға тырысады және "бәрі сияқты" болу үшін көпшілікпен араласады;

4) жалқаулық: жалқаулар конформды мінез-құлыққа бейім, олар талдағысы, ойлағысы, гипотеза жасағысы немесе қандай да бір шешім қабылдағысы келмейді, сондықтан олар үшін басқа адам шешім қабылдайды;

5) Өзін-өзі бағалаудың төмендігі: адамның өзін-өзі бағалауы төмен болған кезде, ол өзінің іс-әрекетіне күмәнданады, сондықтан басқалардың шешімін қабылдау оған әлдеқайда оңай.

Конформдылықтың сыртқы себептері:

1) Көшбасшының әсері. Бұл мінез-құлық көптеген адамдарға тән, өйткені көшбасшылық қасиеттері бар адамды ұстануға деген ұмтылыс біздің гендерімізде және табиғатта жатыр;

2) Ұжымның қысымы. Қоғам мен адамдар тобы көбінесе басқаша ойлайтын адамдарға агрессивті әрекет етеді. Мұндай топтағы адам жанжалды жағдайлардан аулақ болуға тырысады және конформды мінез құлық көрсетуге тырысады;

3) Материалдық тәуелділік: егер адамның қаржылық жағдайы шешім қабылдауға байланысты болса, онда көп жағдайда конформдылық пайда болады [14].

Сипаттамалық зерттеулердегі конформды екпін үлгісі өте біртіндеп пайда болды. Өткен ғасырдың аяғында Р.Теодуль белгілі бір белгілерден айырылған, ағынмен жүретін және қоршаған ортаға соқыр түрде бағынатын "аморфты типті" сипаттады. Р. Теодульдің айтуынша, қоғам мұндай адамдар үшін ойлайды және әрекет етеді, олардың жетілуі тек еліктеумен шектеледі. П.Б. Ганнушкин осы түрдің кейбір ерекшеліктерін дәл сипаттады: көпшіліктің дауысына мойынсұнуға үнемі дайын болу, шаблондылық, банальдылық, серуендеу моральына, ізгілікке, консерватизмге бейімділік, бұл түрді төмен интеллектпен байланыстырды [15; 203].

Осы негізде А.Е. Личко жасөспірімдердің кейіпкерлерінің классификациясын жасады, онда ол осы критерийді қолданды. Жасөспірімдерде конформды акцентуация өте жиі кездеседі. Ол конформды типтегі психопатия жоқ екенін анықтады, ол таза түрінде тек акцентуация түрінде кездеседі, сондықтан клиникалық таксономияға кірмейді [14; С. 56]. Осы типтегі басты қасиет - өзінің тікелей таныс ортасына тұрақты және шамадан тыс

конформдылық. Олар сондай-ақ осы тұлғаларға тән сенімсіздік пен бейтаныс адамдарға сақтықпен қарауды атап өтті.

Топтық қысым құбылысы психологияда конформизм құбылысының атауын алды. «Конформизм» сөзінің өзі қарапайым тілде өте нақты мазмұнға ие және «бейімділік» дегенді білдіреді. Күнделікті сөйлеуде тұжырымдама кейбір жағымсыз реңктерге ие болады, бұл зерттеулерге кері әсер тигізеді, әсіресе егер олар қолданбалы деңгейде жүргізілсе. Сондықтан, әлеуметтік-психологиялық әдебиеттерде олар көбінесе конформизм туралы емес, конформдылық немесе конформды мінез-құлық туралы айтады, бұл топтың позициясына қатысты жеке тұлғаның позициясының таза психологиялық сипаттамасын, оның топтық қысымға бағыну өлшемін білдіреді. Соңғы жылдардағы жұмыстарда "психологиялық ықпал" термині жиі қолданылады.

Конформдылық жеке адамның пікірі мен топтың пікірі арасындағы қақтығыстың болуы және осы қақтығысты топтың пайдасына жеңу шешілген кезде анықталады. Конформдылықты көрсету дегеніміз - басқалар сияқты әрекет ету ғана емес, сонымен бірге басқалардың ықпалына түсу. Бұл өзімен бірге ұжымнан өзгеше әрекет етуді білдіреді [13; 25 б].

Конформдылық ұғымына қарама-қарсы ұғымдар ретінде - "тәуелсіздік", "позицияның тәуелсіздігі", "топтық қысымға төзімділік" айтуға болады. Кейде қарама-қарсы ұғым ретінде негативизм деп аталады - топтың қысымына қарсылық, оның нормаларын жоққа шығару, төтенше тәуелсіздікті көрсету. Алайда, тек бір қарағанда, негативизм конформизмді жоққа шығарудың бір түрі ретінде көрінеді. Егер адам кез-келген жағдайда топтың пікіріне қарсы тұруды мақсат етсе, онда ол қайтадан топқа тәуелді болады, өйткені ол топқа қарсы мінез-құлықты, топқа қарсы позицияны немесе норманы белсенді түрде шығаруы керек, яғни, топтық пікірге байланған, бірақ тек кері белгімен (негативизмнің көптеген мысалдары бар, мысалы, жасөспірімдердің мінез-құлқын айтуға болады) [14; 154 б].

Мінездің конформды түрі жасөспірімді басқаша емес, осылай жасауға итермелейтін бірқатар факторлармен қалыптасады. М. Дойч «Конформдылықтың ақпараттық теориясын» жасады, оған сәйкес топтық әсердің екі түрі анықталды: нормативті (қысым көпшілікке әсер еткенде және оның пікірін топ мүшесі норма ретінде қабылдаған кезде) және ақпараттық (қысым азшылық болған кезде және топ мүшесі оның пікірін тек оған негізделген ақпарат ретінде қарастырады) [15; 287 б].

Жасөспірімдердің санасы сыртқы факторлардың әсеріне ең сезімтал және қалыптасқан моральдық негіздер мен дүниетанымдардың соңына дейін болмағандықтан конформдылыққа бейім. Өзін-өзі бағалауы төмен болса, қоғамдық пікірге тәуелділіктің қосымша шарты болады, өйткені жеке адам топтың мақұлдауымен өзін-өзі растауға тырысады. Өз-өзіне деген сенімсіздік жасөспірімнің «бәрі сияқты» болуға деген ұмтылысын күшейтеді. Бұл қоғаммен бейбіт қатар өмір сүрудің және агрессивті жағдайларды тегістеудің кепілі болады.

Конформды мінез-құлық арқылы әлеуметтену процесі жүреді. Бала сыртқы мінез-құлық нормаларын ішкі мінез-құлыққа қабылдау арқылы әлеуметтенеді, ол өз еркімен бағынады, сонымен қатар өзінің өзін-өзі бағалауын арттыру үшін сыртқы нормаларды қабылдайды (яғни мақтау үшін мінез-құлық ережелерін сақтау) [16].

Бұл процесте адамдардың конформды мінез-құлқының жағымды және жағымсыз жақтары болуы мүмкін. Біріншіден, бұл мінез-құлық адамның көпшілік пікірін дұрыс қабылдаған кезде жіберетін қателіктерін түзетуге көмектеседі. Екіншіден, шамадан тыс конформдылық «өзін» дамытуға мүмкіндік бермейді.

Табысты процестің жүзеге асуы конформдылықтың ақылға қонымды үлесін жеткілікті өзін-өзі бағалаумен және жеткілікті сенімділікпен қарастырады.

Айта кету керек, үстем мәдениет қоғам мүшелерінің бір жағынан қандай мінез-құлыққа әсер етеді, яғни нормалардың өзін қабылдау, дәстүрлерді ұстану және қоғамның құндылықтарын бөлу қазірдің өзінде жеке адамдар жалпы қоғамға қатысты дамытатын конформистік мінез-құлық болып табылады. Екінші жағынан, адамдар өздері кіретін топтарға қатысты конформды мінез-құлықты қаншалықты дамытады.

Сонымен, американдық психолог С. Аштың пікірінше, топтардағы және жалпы қоғамдағы конформды реакциялардың жоғары дәрежесін мәдени нормалар мен дәстүрлердің әсерімен түсіндіруге болады. Батыс мәдениеттерінде адамның өзін-өзі көрсетуі және оның пікірін қорғауы жоғары бағаланады, ал конформды мінез-құлық әдетте мойынсұнушылықпен немесе конформдылықпен байланысты және біржақты жағымсыз қасиет болып саналады [17].

Дж. Берри [31] өз еңбектерінде аңшылар мен жинаушылар қоғамдарында, яғни азық-түлік қоры аз, ата-аналар балаларды тәрбиелеу процесінде кәсіпкерлікті дамытуға тырысады, нәтижесінде ересек өмірде олтөмен конформдылыққа әкеледі деп есептейді. Ал дәстүрлі қоғамдарда азық-түліктің үлкен қоры бар-әлеуметтену, керісінше, балада мойынсұнушылық пен келісімділікті тәрбиелеуге бағытталған, бұл жеке тұлғаның жоғары конформдылығына әкеледі. Жоғары немесе төмен конформдылықтыңсебептері Дж. Берри мәдениеттің ерекшеліктерін және конформды мінез-құлықты ынталандыратын әлеуметтену үлгілерін көреді.

Мысал ретінде Дж. Берри [18] темпе тайпасын Сьерра-Леонеге апарады, оның егіншілік пен мал шаруашылығымен айналысатын тұрғындары аң аулау және жинау арқылы тамақ іздейтін эскимостарға қарағанда конформдылықдеңгейі жоғары.

Р. Бонд пен П. Смит өз еңбектерінде индивидуализм мен ұжымшылдықты жеке тұлғаның конформдылық дәрежесіне әсер ететін қоғам мүшелерінің мінез-құлқын реттеу тәсілдері ретінде зерттеді. Олардың зерттеу гипотезасы ұжымдық мәдениеттерде сәйкестік индивидуалистікке қарағанда жоғары деген болжам болды. Әлемнің он жеті еліндегі конформдылық пен индивидуализм/ұжымшылдық деңгейлерін салыстыру гипотезаны растады [19].

Сондай-ақ, жапониядағы конформизм дәстүрі өз ауылына деген адалдыққа негізделген жапон ауылдық қоғамдастығының күнделікті өмірінен бастау алатынын атап өткен жөн. Сондай-ақ жапондықтардың өз ауылына деген адалдығы "сеніммен" салыстырылады. Бұл орын алады, өйткені жапондықтардың дінді қабылдауы әрқашан шынайы өмірмен тығыз байланысты болды, қасиетті мен дүниелік арасындағы тосқауылды алып тастағандай. Бұл конформизм мен бәсекелестіктің бірігуін тудырған жапондықтар арасындағы діни сананың ерекшелігі.

Мемлекеттік деңгейде, ғасырлар бойы конформизм императорға және мемлекетке деген адалдықтың көрінісінде, халықтың адалдығында көрінді, бұл тіпті жанқиярлыққа қатысты болды. Жапониядағы мемлекет біртұтас мақсатқа бағытталған берілген ретінде қарастырылатындықтан, мұндағы бәсекелестік қолданыстағы тәртіпті бұзуға әкелмейді. Жапон қоғамында мемлекеттік биліктің негізі әрқашан мемлекеттің тұрақтылығын білдіретін империялық күш болды. Ал император харизматикалық тұлғаның рөлін өзінің қасиеттеріне байланысты емес, оның мағынасына байланысты ойнады [20].

Әдебиеттер

1. Аш С. Э. Мнение окружающих и социальное давление. Москва: Флинт, 2014. 74 с.

2. Яновская С И Некоторые аспекты проблемы конффмшма в современной буржуазной социологии // Социологические проблемы познания и культуры. Вып. 2. Ноючеркасск, 1981.-С.158-177.-Деп.вИНИОН АН СССР .No8410от 04.09.81.

3.Бажданова Ю. В. Исследование особенностей конформного поведения // Научное мнение. 2018. - № 11. - С. 117-124.

4. Moscovici, S. (2008). Innovation and minority influence. Piter.

5. Ярмиев И.З., Ярмиев А.З., Мавлюдова Л.У. КОНФОРМИЗМ И КОНФОРМНОСТЬ КАК СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОДРОСТКОВ // Современные проблемы науки и образования. – 2022. – № 3. С. 54-65.

6. Ганнушкин П.Б. Избранные труды по психиатрии, М: Феникс, 1998. 418 с.

7.Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков, СПб.; Речь, 336 с.

8. Майерс Д. Социальная психология, 5-е англ. издание, 1997. - 688 с.

9. Самарин В.Г. Конформизм: сущность и особенности. - Деп. в ИНИОН АН СССР. Хабаровск, 1987. - 78 с.

10. Яновская С.П. Некоторые аспекты проблемы конформизма в современной буржуазной социологии // Социологические проблемы познания и культуры. Вып. 2. Новочеркасск, 1981. - С.158-177. -Дел. N 8410 от 04.09.81.

11. Kiesler C.A. Attraction to the group and conformity to group norms // Journal of Personality. -1963. - Vol. 31. - P. 559-569.
12. Moscovici S., Lage E., and Nafïrechoux M. Influence of a consistent minority on the response of a majority in color perception task, Sociometiy. -1969. - Vol. 32. - P. 365-379.
13. Быченков В. М. Конформизм // Новая философская энциклопедия / Ин-т философии РАН; Нац. обществ.-науч. фонд; Предс. научно-ред. совета В. С. Стёпин, заместители предс.: А. А. Гусейнов, Г. Ю. Семигин, уч. секр. А. П. Огурцов. — 2-е изд., испр. и допол. — М.: Мысль, 2010. — ISBN 978-5-244-01115-9.
14. Кон И. С. Конформизм // Философский энциклопедический словарь. — М.: Советская энциклопедия, 1983. - С. 276-277. - 840 с. -150 000 экз.
15. Аронсон Э., Уилсон Т., Эйкерт Р. Психологические законы поведения человека в социуме, М.: Прайм-Еврознак, 2004. – 558 с.
16. KEYNES, J. M., The General Theory of Employment, Interest and Money London: Macmillan.
17. Купрейченко А.Б., Табхарова С.П. Критерии доверия и недоверия личности другим людям // Психологический журнал - 2007. - Том 28. - №2. – С. 44-55.
18. Кричевский Р.Л., Дубовская Е.М. Социальная психология малой группы: Учебное пособие для вузов. - М.: Аспект Пресс, 2001. 320 с.
19. Милорадова Н.Г. - Психология: шаг к себе - другим навстречу. Учебное пособие. - М.: АСВ, 2003. – 220 с.
20. Немов Р.С. Социально-психологический анализ эффективной деятельности коллектива. - М., 1980. – 250 с.

СПОРТСМЕНДЕРДІҢ ФРУСТРАЦИЯ КҮЙІН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС АРҚЫЛЫ РЕТТЕУ ЕРЕКШЕЛІГІ

Нұрғыдыр М.Б.[1], Тохтаров А.М.[2]
[1] Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
[2]І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған, Қазақстан

Бұл мақалада қарқынды жаттығу процесі, бәсекелестік қысым және жоғары нәтижеге жету қажеттілігі нәтижесінде пайда болатын спортшылардағы фрустрация мәселесі қарастырылады. Фрустрация сенімділіктің жоғалуы, мотивацияның төмендеуі және физикалық дайындықтың нашарлауы арқылы көрінуі мүмкін, бұл спорттық көрсеткіштерге теріс әсер етеді. Фрустрацияны жеңудің тиімді әдістерінің бірі - жаттықтырушымен, командамен және спорт психологымен қарым-қатынас жасау. Жаттықтырушының қолдауы мен мотивациясы, команданың бірлігі және спорт психологының кәсіби көмегі сияқты өзара әрекеттестіктің негізгі аспектілері сипатталған. Жағымсыз эмоцияларды жеңуге және спортшылардың стресске төзімділігін арттыруға көмектесетін нақты әдістерге назар аударылады. Қорытындылай келе, қарым-қатынастың рөлі психологиялық қолдаудың маңызды құралы ретінде эмоционалды жақсылықты және қиындықтарға қарсы тұруды қамтамасыз етеді, бұл өз кезегінде спорттағы нәтижелерге оң әсер етеді.

Кілт сөздер: *фрустрация, спортшы, қарым-қатынас, стресс, қажеттілік, мақсат.*

В статье рассматривается проблема фрустрации у спортсменов, возникающей в результате напряженного тренировочного процесса, соревновательного давления и необходимости достижения высоких результатов. Фрустрация может проявляться через потерю уверенности, снижение мотивации и ухудшение физической формы, что негативно сказывается на спортивных достижениях. Одним из эффективных методов преодоления фрустрации является общение — с тренером, командой и спортивным психологом. Описаны ключевые аспекты взаимодействия, такие как поддержка и мотивация от тренера, командное единство и профессиональная помощь спортивного психолога. Уделено внимание конкретным методам, способствующим преодолению негативных эмоций и повышению стрессоустойчивости спортсменов. В заключение подчеркивается роль общения как важного инструмента психологической поддержки, обеспечивающего эмоциональное благополучие и устойчивость к трудностям, что, в свою очередь, положительно влияет на результаты в спорте.

Ключевые слова: *фрустрация, спортсмен, общение, стресс, потребность, цель.*

The article examines the problem of frustration in athletes that occurs as a result of intense training, competitive pressure and the need to achieve high results. Frustration can manifest itself through loss of confidence, decreased motivation and deterioration of physical fitness, which negatively affects athletic achievements. One of the effective methods for overcoming frustration is communication - with the coach, team and sports psychologist. Key aspects of interaction are described, such as support and motivation from the coach, team unity and professional assistance of a sports psychologist. Attention is paid to specific methods that help overcome negative emotions and increase stress resistance in athletes. In conclusion, the role of communication as an important tool of psychological support is emphasized, ensuring emotional well-being and resistance to difficulties, which, in turn, has a positive effect on results in sports.

Key words: *frustration, athlete, communication, stress, need, goal.*

Фрустрация жағдайы – мақсатқа жету жолында туындайтын объективті түрде еңсерілмейтін қиындықтардан туындаған тәжірибе мен мінез-құлықтың тән белгілерінде көрінетін адамның күйі. Бұл кезде спортшыда көңілсіздік, тітіркену, қобалжу, үмітсіздік пайда болады. Фрустрация конфликттік жағдайларда туындайды, мысалы, қажеттілікті қанағаттандыру еңсерілмейтін және жеңу қиын кедергілерге тап болған кезде. Фрустрацияның жоғары деңгейі белсенділікті ыдыратады және алмастырушы мінез-құлыққа әкеледі: бас тарту, әлсіздерге агрессия, қызығушылықты басқа әрекетке ауыстыру.

Фрустрация (лат. frustratio – алдау, бос күту) – белгілі бір қажеттіліктерді қанағаттандыра алмаудан туындайтын жағымсыз психикалық күй. Анықтама бойынша Н.Д. Левитов (1967), фрустрация - бұл тәжірибе мен мінез-құлықтың тән белгілерінде көрінетін және мақсатқа жету немесе мәселелерді шешу жолында туындайтын еңсерілмейтін қиындықтардан туындаған адам күйі. Ол көңілсіздік, реніш, тітіркену, тітіркену, ашулану, үмітсіздік тәжірибесінде көрінеді.

Көңілсіз жағдайдың қажетті белгілері, көптеген анықтамаларға сәйкес, мақсатқа жету үшін күшті мотивацияның болуы (қажеттілікті қанағаттандыру) және бұл жетістікке жетуге кедергі келтіретін кедергілер. Жеке тұлғаның мақсатқа жету жолын бөгейтін кедергілер физикалық (мысалы, түрме қабырғалары), биологиялық (қартаю, ауру, мүгедектік), психологиялық (қорқыныш, ақыл-ой кемістігі) және әлеуметтік-мәдени (нормалар, ережелер, тыйымдар) болуы мүмкін.

Фрустрациялық жағдай туындайтын жағдайларды «фрустрациялық жағдайлар» деп атайды, ал оларды тудыратын себептерді «фрустрациялық әсерлер» немесе «фрустраторлар» деп атайды. Фрустрациялық жағдайға тап болған адамның күйінде пайда болатын әсер «фрустрациялық шиеленіс» деп аталады. Бұл термин фрустрациялық жағдайларға бейімделудің психофизиологиялық механизмдерінің көріну қарқындылығын білдіреді. Бейімделу бұзылыстары кезінде шамадан тыс жоғары фрустрациялық шиеленіс дененің жүйке және гормондық жүйелері функцияларының шамадан тыс күшеюіне әкеледі және осылайша оның резервтік мүмкіндіктерінің сарқылуына ықпал етеді [1, б.539].

Фрустрацияның мәнін, фрустраторлардың сипаттамаларын, мінез-құлық реакцияларын, эмоционалды реакцияларды және жеңу стратегияларын талдау фрустрация жағдайында адамның сындарлы, тиімсіз мінез-құлық амалдарын танытуға мүмкіндік берді. Осыған байланысты, фрустрация жағдайындағы сындарлы мінез-құлық төмендегі қасиеттерімен сипатталады:

1) фрустраторға оң мінез-құлық реакцияларымен (кедергіні еңсеру; кедергіні айналып өту; өтемдік әрекеттер; қажет болған жағдайда және негізделген болса, белгіленген мақсаттан бас тарту);

2) салауатты теріс эмоциялар (алаңдаушылық, қайғы, өкініш, қайғы, тітіркену), энергетикалық мінез-құлықты жеңу;

3) бейімделу (қолдауды іздеу, өзін-өзі бағалауды арттыру, проблеманы талдау), белсенді (ассертивті әрекеттер), просоциалдық (әлеуметтік байланысқа кіру, жанама жеңу стратегиялары.

Сол себепті фрустрация жағдайындағы тиімсіз мінез-құлық біршама жағымсыз көріністерімен сипатталады:

1) фрустраторға қатысты туындаған жағымсыз агрессивті экстрапунитивті немесе интрапунитивті реакциялар, болмаса ұшу; фиксация; регресс; басу сынды теріс агрессивті емес реакциялар;

2) зиянды жағымсыз эмоциялар (мазасыздық; депрессия; кінә; ұят/ұялу; ашу);

3) зиянды (өзін-өзі айыптау, кінәлілерді іздеу), пассивті (абайлап әрекет ету, аулақ болу), асоциалды (асоциалды әрекеттер, агрессивті әрекеттер) жеңу стратегиялары [2, б.36].

Жоспарланған ісі мен алға қойған мақсаты түрлі кедергілерге ұшырап, қажеттіліктерінің қанағаттандырылуына кедергі келтіретін күтпеген келеңсіз жағдайларға кездескенде, адам

көңілі құлазып, ренжіп, бойын ашу-ыза кернеп, қайғырып, күйзеліске түседі, яғни фрустрация, қысым, мазасыздық күйді басынан кешіреді. Қанағаттанбаушылық сезіммен жан дүниесі қиналады. Мұның бәрі фрустрацияның психологиялық стрестің өзіндік бір қыры екендігін көрсетеді. Ол да стресске жақын күй. Адамның сезімі мен эмоциясы жағымсыз күйге ұшырайды. Фрустрациялық жағдайдағы көңіл күй өшпенділік, кейіс пен қаһар тудырады. Егер адам фрустрациялық жағдайға ұшыраса, яғни қажеттіліктерін қанағаттандыру мүмкін болмай, өмірдің өзіне қауіп төнсе, ондай жағдаят дағдарысқа ұшыратын болғандықтан, оны стресс, дау-дамай және дағдарыс сияқты экстремалды өмірлік жағдаяттарға жатқызады. Психоэмоциялық күйлердің зерттелуі, соның ішінде фрустрацияның талдануы екі түрлі тұжырым тұрғысында қарастырылған.

Бірінші көзқарастың өкілдері бихевиористік ағымды ұстанған ғалымдар, мәселен С.Розенцвейг, Д. Доллард, Н. Миллер, Н. Майер болса, екіншісі З. Фрейд психоанализ теориясын қарастырған. Психоанализ тұрғысында фрустрациялық күй тұлғаның алдына қойған мақсаттарына жету жолында кездескен кедергілермен бетпе-бет келгенде байқалатын ерекше психикалық күй немесе ішкі кикілжіңдер ретінде қарастырылады. Ал бихевиористік көзқарасты ұстанушылар бұл күйді тұлғаның үміттенген қажеттіліктерін қанағаттандыру барысында кедергі болатын сыртқы факторлар тұрғысынан қарастырады.

Психологиялық әдебиеттерде агрессия, мақсатты іс-әрекеттің бұзылуы сияқты фрустрация жағдайындағы жағымсыз мотивациялы және мінез-құлық реакциялары барынша зерттелінген. Тұлғаның фрустрацияларға толеранттылық мәселесіне арналған бірқатар зерттеулерде фрустрация жағдайын орынды бағалау және сол күйден күйінен шығу мүмкіндіктері, адамның фрустрация күйіне реакциялары және т.б. зерттелінді. З. Фрейд, А. Фрейд, К. Хорни еңбектерінде тұлға дамуының түрлі сатыларында фрустрацияның әртүрлі көрініс беруі анықталған [3, б.246].

Фрустрация жағдайы – мақсатқа жету жолында туындайтын объективті түрде еңсерілмейтін қиындықтардан туындаған тәжірибе мен мінез-құлықтың тән белгілерінде көрінетін адамның күйі. Бұл жағдай спортта физикалық, әлеуметтік немесе ойдан шығарылған кедергі мақсатқа жетуге бағытталған әрекетке кедергі жасағанда немесе оны тоқтатқанда жиі байқалады. Г.Селье фрустрацияны «үзілген үміттің күйзелісі» деп атады.

Фрустрация күйі тек жағымсыз құбылыс ретінде қарастырылмайды.Көптеген адамдардың мінез-құлқында ол мақсатқа жетуге көмектесетін конструктивті рөл атқарады. Адамның психикасына әсер етуіне байланысты жетістік мотивтері көбінесе тұлғаның мотивациялық сферасында басым мәнге ие болады.

Фрустрацияның адамға конструктивті әсері мынада көрінеді. Мақсатқа жету жолындағы күш-жігердің күшеюі байқалады. Пайда болатын кедергілер неғұрлым күрделі болса, соғұрлым көп адамдар оларды еңсеру үшін өздерінің ішкі резервтерін белсенді түрде жұмылдырады. Мақсатқа жету құралдарын ауыстыру және бұрынғы әрекеттерді қайта қарау, барлық жағдайды қайта бағалау және мақсатты өзгерту мүмкін.

Спорттағы фрустрация жағдайы спортшының сәтсіз әрекетінен кейін пайда болады, онда мотив қанағаттанбаған күйде қалады: қызметте табыс күткенде, соңғысына қол жеткізілмейді. Фрустрация спортшының мінез-құлқының келесі түрлеріне әкелуі мүмкін:

1) жазадан тыс форма: ашушаңдық, сезімталдықтың жоғарылауы, тітіркену, ашуланшақтық, қыңырлық, алға қойған мақсатқа жетуге ұмтылу;

2) интражазалық нысаны сәтсіздікке өзін кінәлау, алаңдаушылықпен сипатталады;

3) жазалау нысаны туындаған жағдайды спортшының өзі үшін елеусіз, болашақта түзетілетін жағдай деп санауымен және спортшының соған назар аудармауымен сипатталады.

Фрустрациямен күресудің ең тиімді құралы – ұтымды реттеу. Қалыптасқан депрессияны жою үшін психологиялық қорғаныс түрін анықтау маңызды. Рационалды психорегуляция процедуралар кешенін қамтиды: фрустрация тудырған жағдайды логикалық талдау; эмоционалды ағызу немесе психологиялық қорғаныс тактикасын таңдау; қалыптасқан жағдайдан шығудың жоспарын құру. Бірдей маңызды әдіс - спортшыда тұрақты жағымды көңіл-күйді құру және қолдау [4, б.535].

Спорттағы фрустрация жағдайы – бұл көптеген себептерге байланысты туындауы мүмкін жиі кездесетін құбылыс: жарыстардағы сәтсіздіктер, жарақаттар, мақсатқа жетудегі қиындықтар, жоғары бәсекелестік, жаттықтырушылар мен көрермендердің қысымы. Мұндай жағдайларда спортшылар теріс реакция көрсетуі мүмкін, бұл олардың әрі қарай жаттығулары мен бәсекелестік әрекеттерін қиындатады. Фрустрацияны тиімді басқару оның әсерін азайтуға және спортшының психикалық денсаулығын сақтауға көмектеседі және бұл процесте қарым-қатынас басты рөл атқарады.

Фрустрация өз талаптарын қанағаттандыру мүмкін болмаған кезде пайда болады. Ұмтылу деңгейі ұғымын психологияға Курт Левин енгізіп, оны өзімізге қойған мақсаттардың күрделілік дәрежесі ретінде анықтады. Бұл тікелей әлеуметтік ортаға байланысты.

Фрустрация жағдайы (латынша алдау, бос күту) – мақсатқа жету жолында туындайтын объективті түрде еңсерілмейтін қиындықтардан туындаған тәжірибе мен мінез-құлықтың өзіне тән белгілерінде көрінетін адам күйі. Бұл кезде спортшыда көңілсіздік, тітіркену, қобалжу, үмітсіздік пайда болады. Фрустрация, мысалы, қажеттілікті қанағаттандыру еңсерілмейтін және қиын кедергілерге (күшті қарсыластың болуы, құрал-жабдықтардың бұзылуы, біржақты төрешілік және т. Фрустрацияның жоғары деңгейі белсенділікті ыдыратады және мінез-құлықты ауыстыруға әкеледі: бас тарту, әлсіздерге агрессия, қызығушылықты басқа әрекетке ауыстыру.

Спортшының фрустрация деңгейі оның фрустрациялық жағдайға дейін қандай күйде болғанына, ол үшін фрустрацияның күші мен субъективті маңыздылығына, өмірлік қиындықтарға жауап беруінің жеке ерекшеліктеріне байланысты.

Фрустрация жағдайы тек жағымсыз құбылыс ретінде қарастырылмайды. Көптеген адамдардың мінез-құлқында ол мақсатқа жетуге көмектесетін конструктивті рөл атқарады. Адамның психикасына әсер етуіне байланысты жетістік мотивтері көбінесе тұлғаның мотивациялық сферасында басым мәнге ие болады.

Фрустрацияның адамға конструктивті әсері мынада көрінеді. Мақсатқа жету жолындағы күш-жігердің күшеюі байқалады. Көптеген адамдар үшін туындаған кедергілер неғұрлым қиын болса, соғұрлым олар оларды жеңу үшін өздерінің ішкі резервтерін белсендірек жұмылдырады. Мақсатқа жету құралдарын ауыстыру және бұрынғы әрекеттерді қайта қарау, барлық жағдайды қайта бағалау және мақсатты өзгерту мүмкін.

Фрустрацияға төзімділіктің (төзімділіктің) төмен деңгейінде (шегі) оның тұлғаға деструктивті әсері пайда болуы мүмкін, ол мыналардан тұрады: ұсақ үйлестірудің бұзылуы; когнитивтік шектеу, соның салдарынан субъект баламалы жолдарды немесе басқа мақсатты көрмейді; өзін және жағдайды бақылауды ішінара жоғалтумен эмоционалды қозу. Фрустрация күшейген сайын агрессия жалпылама сипатқа ие болады, оның көзі барған сайын бұлыңғыр және түсініксіз болады, импульсивтілік пен ретсіз әрекеттер пайда болады.

Фрустрацияның пайда болуы объективті жағдаймен ғана анықталып қоймайды, сонымен қатар жеке тұлғаның ерекшеліктеріне де байланысты. Жас спортшылардың фрустрациясы мақсатқа бағытталған іс-әрекет кедергіге тап болған кезде пайда болатын «сәтсіздік сезімі» түрінде болады [5, б.366].

Қорытынды

Спортсмендердің фрустрация күйін реттеу - жаттықтырушыдан, командадан және спорт психологынан мұқият көзқарасты талап ететін күрделі және көп қырлы процесс. Қарым-қатынас фрустрацияны басқарудың тиімді құралы болып табылады, өйткені ол спортшыға қолдау, мотивация және кәсіби басшылық алуға мүмкіндік береді. Жаттықтырушылар мен спорт психологтары спортшының эмоционалдық тұрақтылығын және өзіне деген сенімділігін дамытуға мүмкіндік беретін сындарлы диалог үшін жағдай жасауда маңызды рөл атқарады. Командамен және жаттықтырушымен өзара әрекеттесу тиесілілік пен мотивация сезімін қалыптастырады және қиындықтармен жақсы күресуге көмектеседі.

Сонымен қатар, ерік-жігер жаттығулары спортшының психологиялық дайындығының маңызды аспектілерінің бірі болып табылады. Ол адамның өз мінез-құлқы мен белсенділігін жоғары саналы түрде өзін-өзі реттеу ерік-жігерін дамытуға бағытталған, кедергілерді жеңу

және алға қойған мақсатқа жету үшін ерікті күш-жігерді жұмсаумен байланысты. Спортшы өзінің табысын қамтамасыз ететін белгілі бір ерікті қасиеттерге сүйене отырып, өзі таңдаған спорт түрінен жоғары нәтижелерге жету үшін өзінің іс-әрекетін, ой-пікірін, тәжірибесін басқаруы керек.

Ашық және сенімді қарым-қатынасты енгізу эмоционалды жағдайды ғана емес, сонымен қатар спорттық нәтижелерді де жақсартуға көмектеседі. Осылайша, қарым-қатынас арқылы фрустрацияны басқару спорттық тәжірибенің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады, ол спортшыларға психологиялық тұрақтылықты дамытуға және өз мақсаттарына жетуге көмектеседі.

Әдебиеттер

1. Психология состояний: Учебное пособие / Под ред. А.О. Прохорова. – М.: Изд-во «Когито-Центр», 2011. – 624 с. (Университетское психологическое образование)
2. Бапаева М.К., Бапаева С.Т., Исмаилова Р.Б. Белгісіздік жағдайында білім алушылардың фрустрация күйін кешіруі және стресске төзімділігі // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы «Психология» сериясы, №3(72). - 2022. – Б. 32-39.
3. Бапаева М.К., Бапаева С.Т., Ракишева Т.Б. Фрустрация жағдайындағы студенттерге психологиялық қолдау көрсету // Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің Хабаршысы, № 2 (78). - 2019. – Б. 246-252.
4. Психология физической культуры: учебник / под ред. Б. П. Яковлева, Г. Д. Бабушкина. – М.: Спорт, 2016. – 624 с.: ил.
5. Нечушкин Ю.В., Уляева Л.Г., Раднагуруев Б.Б., Уляева Г.Г. Психические состояния и переживания спортсменов в послесоревновательный период // Живая психология. - 2017. - Том 4. - № 4. - С. 359–368.

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ АССЕРТИВТІЛІГІНІҢ ӨЗІН-ӨЗІ БАҒАЛАУҒА ӘСЕРІ

Қалымбетова Э.К., Жардамханова А.Р.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан

Бұл мақалада жасөспірімдердің ассертивтілік деңгейінің олардың өзін-өзі бағалауына әсері қарастырылған. Позитивті өзін-өзі қабылдауды қалыптастырудағы өз шекарасын сенімді, бірақ құрметпен бекітудің рөлі талданады. Тұрақты және позитивті өзін-өзі бағалауды қалыптастыру үшін жасөспірімдік кезеңде ассертивтілік дағдыларын дамытудың маңыздылығы атап өтіледі. Аталған ұғымдардың негізгі анықтамалары беріліп, жасөспірімнің психологиялық денсаулығы үшін маңыздылығы айқындалады. Ассертивтілік жасөспірімдік шақта өзін-өзі бағалауға қалай әсер ететіні сипатталады.

Түйін сөздер: *жасөспірім, ассертивтілік, өзін-өзі бағалау*

В данной статье рассматривается влияние уровня ассертивности подростков на их самооценку. Анализируется роль ассертивного, но уважительного отстаивания своих границ в формировании позитивного самовосприятия. Подчеркивается важность развития навыков уверенности в себе в подростковом возрасте для формирования стабильной и позитивной самооценки. Даны основные определения этих понятий и подчеркнута их значимость для психологического здоровья подростков. Описывает, как ассертивность влияет на самооценку в подростковом возрасте.

Ключевые слова: *подросток, ассертивность, самооценка*

This article examines the impact of adolescents' assertiveness levels on their self-esteem. The role of assertiveness in establishing one's boundaries confidently but respectfully in building positive self-esteem is analyzed. The importance of developing assertiveness skills during adolescence to build stable and positive self-esteem is emphasized. The main definitions of these concepts are given and their importance for the psychological health of adolescents is emphasized. How the level of assertiveness affects the level of self-esteem in adolescence is described.

Keywords: *adolescence, assertiveness, self-esteem*

Кіріспе. Адамның қоғамда дамуына және тұлғалық тиімділік деңгейін арттыруға мүмкіндік беретін ең маңызды қасиеті – ассертивтілік. Ассертивтілік – өз құқықтарын басқа адамдардың құқықтарына нұқсан келтірмей қорғау мүмкіндігі бар жеке тұлғаның белгілі дәрежедегі дербестігі. Қазіргі уақытта ассертивтілікті көптеген ресейлік және шетелдік психологтар

зерттеген. Қоғаммен ең конструктивті қарым-қатынастарды құруға мүмкіндік беретін тұлғаның ең маңызды интегралды сипаттамасы болып табылатындығы анықталған.

Мақаланың мақсаты – жасөспірімдердің ассертивтілігін, оның өзін-өзі бағалаумен байланысын қарастырып, олардың әсерін басқа авторлардың зерттеулері негізінде талдау. Бұл мақалада осы екі құбылыстың сипаттамасы мен байланысы зерттеледі. Сонымен қатар, ассертивтілік пен өзін-өзі бағалау жасөспірімнің психологиялық дамуына және қоғаммен өзара әрекеттесуіне қалай ықпал ететінін түсіндіру мақсат етілген.

Негізгі бөлім. Ассертивтілік – ағылшын тілінен алынған термин, мұнда assert – бекіту, өз бетінше талап ету етістігінен шыққан. Ассертивтілік – адамның өзін-өзі құрметтеу және позитивті өзін-өзі бағалау негізінде әлеуметтік жағдайға адекватты және дербес әрекет ету қабілеті, сондай-ақ жеке шекаралар мен басқалардың мүдделерін құрметтей отырып, өз ұстанымын өзін-өзі растау қабілеті болып келеді. Психологияда ассертивтілік субъектінің негізгі қасиеті ретінде, адам белсенділігінің интегралды, жалпыланған сипаты бола отырып, мақсатқа ұмтылу, өзіне деген сенімділік, тәуелсіздік, бастамашылық, өзін-өзі бақылау, эмоционалды тұрақтылық, табандылық, шешімділік, өзіне және басқаларға деген талапшылдық, рефлексивтілік, басталған істі соңына дейін жеткізе білу сияқты жеке қасиеттермен байланысты. Бұл қасиеттер ассертивтілік құрылымын құрайды.

Шетелдік зерттеушілердің кейбір ғылыми еңбектерінде ассертивтілік эмоционалды интеллекттің бір бөлігі ретінде де қарастырылады. Ассертивті тұлға өзінің жеке сезімдерін нақты анықтауға мүмкіндік беретін эмоционалды интроспекция қабілетіне ғана емес, сонымен қатар жеке импульстарды тиісті формада көрсетуге жеткілікті күшке ие деп саналады.

Өзін-өзі бағалау - ассертивті мінез-құлықтың маңызды құрылымдық құрамдастарының бірі. Іс-әрекеттегі өзін-өзі бағалау – адамның белгілі бір әрекетті орындаудағы табысын, осы қызметте табысқа жету үшін қажетті қасиеттерін, білімі мен дағдыларын бағалау.Жасөспірімнің өзін-өзі бағалауының қалыптасуына көптеген факторлар әсер етеді: ата-аналардың қарым-қатынасы, олардың құрдастар арасындағы орны, мұғалімдердің қарым-қатынасы. Шамамен 14-15 жаста жасөспірім өзін-өзі талдау, өзін-өзі бақылау және рефлексия дағдыларын игереді, өзінің қол жеткізген нәтижелерін талдайды және сол арқылы өзін бағалайды[4].

Өзін-өзі бағалаудағы өзгерістер жасөспірім тұлғасының дамуының маңызды бөлігі болып келеді. Бұл жаста өзін-өзі бағалау жасөспірімнің құрдастарымен тұлғааралық қарым-қатынасын дамыту факторы және өз кезегінде жасөспірімнің өзін-өзі бағалауын анықтайды. Жасөспірімдік шақ құрдастарымен және ересектермен тиімді қарым-қатынас жасауға ықпал ететін әлеуметтік маңызды дағдыларды дамытудағы анықтаушы жас болғандықтан, қазіргі уақытта жасөспірімдерде ассертивтіліктің өзін-өзі бағалауға әсерінің психологиялық ерекшеліктеріне ерекше назар аударылу қажет.

Жасөспірімнің өзін-өзі бағалауы әлеуметтік-психологиялық аспектіде қалыптасады және дамиды - құрдастарымен, ата-аналарымен, басқа маңызды ересектермен қарым-қатынасы, олармен қарым-қатынас сипаты өзін-өзі бағалаудың қалыптасуына шешуші әсер етеді. Дәл жасөспірімнің тұлғааралық қарым-қатынас жүйесі өзін-өзі бағалауды дамытудың анықтаушысы болып табылады.

З.С. Курбанованың зерттеулерінде қарым-қатынасты дұрыс құру туралы идеяларды дамыту, басқа адамдармен өзара әрекеттесу дағдыларын меңгеру, басқалармен адекватты қарым-қатынас құруға ықпал ететін жеке қасиеттерді дамыту оң нәтиже беретіні көрсетілген. Жасөспірімнің өзін-өзі бағалауы өз кезегінде оның құрдастарына қатынасын және олармен топтық қарым-қатынастағы мәртебесін анықтайды. Сонымен қатар, жасөспірімдік кезеңде өзін-өзі бағалаудың жеткіліксіздігі жасөспірімнің айналасындағы адамдармен қарым-қатынас жүйесінің бұзылуына әкелуі мүмкін, соның нәтижесінде оның жеке және әлеуметтік сәйкестендіру процестері кешіктіріледі немесе жүзеге аспайды[1].Бұл өз кезегінде ассертивтілікпен тығыз байланысты, себебі жасөспірім шақ өте сензетивті, критикалық болады және мұнда қарым-қатынас маңызды рөл атқарады. Ал, ассертивтілік агрессивті

немесе пассивті реакцияға қарағанда ең тиімді, конструктивті қарым-қатынас жасау жолы болып келеді. Сондықтан, жасөспірімнің өзін-өзі бағалауына әсері айтарлықтай мол.

В.П. Шейнов қоғамдағы ассертивті мінез-құлықтың артықшылығын көрсетеді [2, б. 118]:

1. Адамдар арасындағы қарым-қатынастағы теңдік, өз құқықтарын қорғау;
2. Жеке дәрменсіздіктің алдын алу, адамның мүмкіндіктерін кеңейту;
3. Ассертивті адамдар табындық инстинктке аз ұшырайды;
4. Жеке тұлғаның талапшылдығы оның әлеуметтік жағдайлардағы табысын анықтайды (Р. Альберти мен М. Эммонстың тұжырымдары негізінде);
5. Ассертивті адамдар өз мақсаттарына үлкен табыспен жетеді;
6. Сыни жағдайларда ассертивтілік артықшылық береді.

В.П. Шейнов ассертивтілік адамға өз көзқарасын ұстануға, қоғамда өзінің жеке даралығын көрсетуге, белсенді позицияны ұстануға және өз көзқарасын қорғауға мүмкіндік береді деп тұжырымдайды. Оның үстіне осының бәрі адамды әлеуметтік табыстың шыңына жеткізеді. Ассертивті тұлға гуманистік психология тұрғысынан өзін-өзі жүзеге асыратын тұлға. А.Маслоудың пікірінше, өзін-өзі танытатын тұлға үшін орталық сапа – өмірді қабылдау, яғни өз-өзімен келісу және қоршаған әлеммен оның барлық кемшіліктерімен келісу [3, б. 28]. Сондай-ақ, өзін-өзі танытатын тұлға стереотиптік мінез-құлыққа бейім емес екенін атап өткен жөн. Біз атап өткендей, ассертивті тұлға заттарға сыни көзқараспен қарайды және сәйкесінше, табындық инстинктке бағынбайды.

Ассертивті адам оқуда табысқа жетуге деген жоғары мотивациямен, белгісіздік жағдайында шешім қабылдауға дайындығымен, мәселелерді шешуге сындарлы көзқарасымен, бір нәрсені тез және жақсы жасауға ұмтылуымен, жоғары деңгейге жетумен сипатталады. Ассертивті тұлға қызметінің бағыты көбінесе оның құндылық бағдарларымен анықталады.

Ассертивті деп басқалардан және жағдайлардан тәуелсіздікте, өз құқықтары мен пікірлерін өзін-өзі құрметтейтін және басқаларды құрметтей отырып қорғай білуінде көрінетін өзін-өзі растайтын мінез-құлық түсініледі. Бұнда маңызды критерийді өзін-өзі бағалау болып келеді. Сонымен, «ассертивтіліктің тұлғалық қасиет ретінде қалыптасуы ең алдымен адамнан оның мінез-құлқының қаншалықты өзінің бейімділігі мен импульстарымен анықталатынын және оның қаншалықты басқа біреу жүктеген көзқарастарымен анықталатынын білуді талап етеді»[5]. Сондықтан, жасөспірім ассертивті болуына өзін-өзі жоғары бағалауы тікелей әсер етеді.

«Өзін-өзі бағалау» және «ассертивтілік» ұғымдарының арасында өзара тығыз байланыс бар. Бұны төмендегі зерттеу нәтижелері көрсетеді. Өзін-өзі жоғары бағалау ассертивтілікке ықпал етеді, ал ассертивтілік өзін-өзі бағалауға оң әсер етеді. Олар бір-бірімен байланысты [7]. Ассертивті мінез-құлық өзіне және басқаларға деген сенімділік пен құрметті көрсетеді. Э. Онурдың пікірі бойынша [6], өзін-өзі төмен бағалау агрессивті және пассивті жеке қасиеттерді қалыптастырады, ал өзін-өзі жоғары бағалау жеке тұлғалық ерекшеліктерді қалыптастырады. М. Брух өзінің зерттеуінде жоғары ассертивті қатысушылар төмен ассертивті қатысушыларға қарағанда өздерін жоғары бағалайтындығын көрсетті. Осылайша, бұл автор өзінің алдындағы Р.Шварц пен Дж. Готтманның зертеулерін растады. Ассертивті мінез-құлқы жоғары адамдар күйзеліске қарсы тұра алады және өзін-өзі жоғары бағалауды сақтай алады [8]. Ассертивті мінез құлқы бар адамдар өзін-өзі жоғары бағалайды, сонымен қатар өмірде табысты болады . Олар өздерін және басқаларды құрметтейді, бәріне бірдей қарайды. Осының арқасында олар өз мүдделері үшін әрекет ете алады және артық алаңдаусыз өз құқықтарын талап ете алады; егер олар өздері жасағысы келмеген әрекетке "жоқ" деп айта алады; мақтауды қабылдайды және өз сезімдері туралы еш қиындықсыз айта алады. Мұның бәрі осындай адамдардың өмірін жеңілдетеді, ал айналасындағылар өздерін жайлы сезінеді; мазасыздық деңгейі төмендейді және тұлғааралық қатынастарда сенім деңгейі артады [9].

Қорытынды. Демек, жасөспірімдік шақ - бұл өзін-өзі бағалауды қалыптастыруға қолайлы баланың психикалық дамуының кезеңі, ол өзін-өзі бағалауды, өзінің қызметін, топтағы позициясын және басқа мүшелерге деген көзқарасын қамтиды. Жасөспірімнің өзін-өзі бағалауын қалыптастыру үшін әлеуетті ресурстарға ішкі ұстаным, құрдастарымен және

ересектермен қарым-қатынас, мектептегі оқу іс-әрекетін ұйымдастыру ерекшеліктері және педагогикалық бағалау, сондай-ақ тәрбие стилі мен отбасылық құндылықтар жатады. Ол өмірдің әртүрлі салаларын қамтуда үлкен тұрақтылық пен жан-жақтылыққа ие болады; өзін-өзі бағалаудың мазмұндық аспектісі білім беру іс-әрекетінен құрдастарымен қарым-қатынасқа және адамның физикалық қасиеттеріне қарай тереңдейді және қайта бағдарланады. Бұл өзін-өзі бағалау іс-әрекеттің табысты болуына, топтағы жасөспірімнің мәртебесіне және оның басқа адамдармен қарым-қатынасы мен қарым-қатынас процесіне тікелей әсер етеді.

Ассертивті мінез-құлық дағдыларын дамыту мәселесін зерттеу әсіресе жасөспірімдік кезеңде маңызды, өйткені бұл сәт тұлғаның дамуы мен дүниетанымының қалыптасуында іргелі болып табылады. Бұл кезеңде одан әрі өзін-өзі анықтау, мамандық пен жалпы өмір жолын таңдау, өзіне және таңдауына жауапкершілікті ала білу, отбасы мен қоғамда жаңа ұстанымды қабылдау сияқты маңызды мәселелер шешіледі.

Ассертивті мінез-құлықтың жоғары деңгейі жасөспірімдердің мектеп жағдайында бейімделу процестерін айтарлықтай жақсартады, олардың әлеуметтенуіне жақсы әсер етеді және олардың әлеуметтік табысқа жетуінің, өзін-өзі іске асыруының және өзін-өзі жүзеге асыруының векторын белгілейді.

Әдебиеттер

1. Курбанова З. С. Проблема развития самооценки личности подростка под влиянием взаимоотношений со сверстниками // Изв. Юж. федер. ун-та. Технические науки. 2006. - № 13. - С. 91–94.

2. Шейнов В.П. Ассертивное поведение: оценки и свойства // Российский психологический журнал. – 2014. – № 11. – С. 55-64.

3. Шейнов В.П. Детерминанты ассертивного поведения // Психологический журнал. – М.: Наука, 2015. – Т. 36. – № 3. – С. 28-37.

4. Попова И.В. Особенности ассертивного поведения в подростковом возрасте. Дисс. Канд.психол. наук. СПб. 2011 г. 236 с.

5. Степанов С.С. Популярная психологическая энциклопедия. – М.: Эксмо, 2005.

6. Blanka M., Ma A., Raul C. Niveles de asertividal, perfil sociodemografico, dependencia a la nicotina y motivos para fumar en una poblacion de fumadores que acude a un tratamiento para dejar de fumar (Spanish) // Salud Mental. 2010. Vol. 33. - No. 6. - P. 489-497.

7. Holroyd B., Rowley J., Edwards P. Assertiveness in nursing practice: an action research and reflection project //Contemporary Nurse: A Journal for the Australian Nursing Profession. 2005. - Vol. 20. - No. 2. - P. 234–247.

8. Maier K. J., Goble L. A., Neumann S. A. Dimensions across measures of dispositional hostility, expressive style, and depression show some variation by race/ethnicity and gender in young adults // Journal of Social and Clinical Psychology. 2009. - Vol. 28. - No. 10. - P. 1199–1225.

9. Alberti R., Emmons M. Stand up, speak out, talk back: The key to assertive behavior. San Louis Obispo, California: Impact Publishers, 1975

ҚАРЖЫЛЫҚ СТРЕСС ПЕН ТҰЛҒАНЫҢ ӨЗІН-ӨЗІ БАҒАЛАУЫНЫҢ ӨЗАРА БАЙЛАНЫСЫН ЗЕРТТЕУ

Тлеубай А.О., Бердібаева С.Қ., Есекина Н.Т.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан

Бұл мақалада түрлі өмірлік ситуацияларға байланысты пайда болатын стресс және қаржының жетіспеушілігінен туындайтын қаржылық стресс мәселесі қарастырылады. Қаржылық стресс адамдарға әртүрлі жолдармен әсер етеді. Ақшаның үнемі жетіспеушілігі когнитивті қабілеттерге теріс әсер етеді, шоғырлануды нашарлатады. Сонымен қатар, тұлғаның өзін-өзі бағалауының төмендеуіне, жұмыс белсенділігінің және мотивацияның төмендеуіне тікелей теріс әсер етеді. Қаржылық стресті бастан кешіріп жатқан адам жұмыста көбірек қателіктер жібере бастайды, дұрыс емес шешімдер қабылдайды немесе оларды қабылдаудан мүлдем бас тартады. Стресс, соның ішінде ақшалай қиындықтардан туындаған, адамның шамадан тыс жұмыс істеуін, ұйқысыздықты тудырады, есте сақтау қабілетін нашарлатады — мұның бәрі өнімділік пен ұтымды әрекет ете алмауға әсер етеді.

Түйін сөздер: *стресс, қаржылық стресс, өзіндік бағалау, мазасыздық, күйзеліс.*

В статье рассматриваются проблемы стресса, возникающие в различных жизненных ситуациях, а также финансовый стресс, который возникает вследствие нехватки денег. Финансовый стресс оказывает различное влияние на людей. Постоянная нехватка денег негативно сказывается на когнитивных способностях, снижает концентрацию внимания. Также это оказывает прямое негативное влияние на снижение самооценки личности, снижение трудовой активности и мотивации. Человек, переживающий финансовый стресс, начинает совершать больше ошибок на работе, принимает неправильные решения или вообще отказывается их принимать. Стресс, включая вызванный финансовыми трудностями, может привести к переутомлению, бессоннице, ухудшению памяти — всё это сказывается на продуктивности и способности к рациональному действию.

Ключевые слова: *стресс, финансовый стресс, самооценка, тревожность, напряжение.*

This article addresses stress that arises in various life situations, as well as financial stress caused by the lack of money. Financial stress affects people in different ways. The constant shortage of money negatively impacts cognitive abilities and reduces concentration. Additionally, it directly affects the decline in self-esteem, work activity, and motivation. A person experiencing financial stress begins to make more mistakes at work, makes wrong decisions, or completely refrains from making decisions. Stress, including that caused by financial difficulties, leads to overwork, insomnia, and worsens memory, all of which affect productivity and the ability to act rationally.

Keywords: *stress, financial stress, self-esteem, anxiety, strain.*

Қаржылық стресс - бұл қаржы себеп болатын адамның стресстік-ыңғайсыз жағдайы. Ол ақшаға қатысты үнемі алаңдаушылықпен сипатталады, мұнда кез - келген ақша сұрақтары жағымсыз эмоцияларды тудырады. Атап айтқанда - ашулану, реніш, көңілсіздік, қызғаныш, қорқыныш [1].

Қаржылық стресс - бұл қаражаттың жетіспеушілігі туралы үнемі алаңдаушылықпен бірге жүретін ыңғайсыз жағдай. Адам ақша мәселелеріне әуестенеді және өзінің қаржылық жағдайына тоқтаусыз алаңдайды. Психикалық және эмоционалдық шиеленіс ашу немесе қорқыныш сияқты жағымсыз эмоцияларды тудырады.

Қаржылық мәселелер бәріне таныс және адамдардың көпшілігі кейде ақшаның жетіспеушілігінен мазасызданады. Алайда, көптеген адамдар үшін ақша күйзелісі өмірді бұзатын күрделі мәселеге айналуы мүмкін: ақша туралы үнемі алаңдаушылық жұмысқа, оқуға, қарым-қатынасқа назар аударуға мүмкіндік бермейді, жеке жетістіктерден ләззат алуды төмендетеді, Өмірдің кішкентай қуаныштарын сезінуге кедергі келтіреді.

Қаржының жетіспеушілігінен туындаған ұзаққа созылған стресс жағымсыз салдарға әкелуі мүмкін, мысалы:

Психологиялық - ұйқы проблемалары, созылмалы шаршау, дүрбелең шабуылдары, апатия, депрессия;

Әлеуметтік - достармен және отбасы мүшелерімен қақтығыстар, әріптестермен қарым-қатынастағы қиындықтар, адамдармен байланысын жоғалту;

физиологиялық - жүрек және қан тамырлары аурулары, жоғары қан қысымы, созылмалы аурулардың өршуі [2].

К. Роджерстің көзқарасы бойынша, тұлғалық «Мен» — бұл ішкі механизм, ол рефлексиялық ойлау негізінде, сыртқы әсерлердің ықпалымен қалыптасады. Оның қалыптасуының бастапқы кезеңінде айналасында бағалаушы және аффективті ұстанымдар топталып, оған «жақсы» немесе «жаман» сапалары беріледі, яғни, «жақсы» немесе «жаман» сапа арқылы тұлға өзін бағалайды [3]. Бұл бағалаушы сәттерді ішке сіңіру (интериоризация) мәдениет арқылы, басқа адамдар және өзіндік «меннің» өзі арқылы жүзеге асады [4].

Ресейлік психологиялық «Мен-концепциясына» арналған зерттеулерге Т. Шибутани, А.А. Налчаджян, В.С. Агеев және басқалардың жұмыстары арналады. Олар өзіндік бағалау мен өзіндік «меннің» арақатынасын салыстыру арқылы ажыратып көрсетті. Өзін-өзі тану және оның жеке аспектілеріне арналған зерттеулерді В.В. Столин, И.С. Кон, С.Р. Пантелеев және басқалар жүргізген [5].

К. Хорни адамның нақты «менін» жүзеге асырудың маңыздылығына үлкен көңіл бөлді. Оның түсіндіруі бойынша бұл жеке тұлғаның өзін-өзі жүзеге асырудың негізгі процесі болып табылады. Ал өзін идеалды, қорғаныштық «Менмен» сәйкестендіру, идеалды өзіндік

бейнемен сәйкестену ішкі қақтығыстарды, невроздарды, яғни, түрлі өзі туралы жағымсыз пікірлер және өзін-өзі жек көруді тудырады, нәтижесінде адам үнемі «өзін жоғары және барлық нәрседен күшті сезіну мен өзінің абсолютті мағынасыздығын» сезіну арасында теңгерімсіздікке ұшырайды. Өзінің жасаған әрекеттерін өзгелердің жасаған іс-әрекеттерімен салыстыра бастайды. Психоаналитикалық бағыттың алдыңғы қатарлы өкілдерінің көзқарастарын қорытындылай отырып, Р. Уайт өзін-өзі бағалаудың феноменін былайша сипаттады, ол осы теориялардан алынған тұжырымдарды қорытындылай келе: «Психоаналитикалық теориялардағы ең кең таралған принципке сәйкес, өзін-өзі бағалау эго мен жоғарғы эго арасындағы қарым-қатынастарға негізделеді. Жоғарағы эго - нағыз нарциссистік бәрін қамтитын күштің сақтаушысы болып табылады, яғни, барлығын жасауға міндетті және ең жоғарғысы болу керек деген ұстанымды қалыптастырады. Ал Эго өзін-өзі бағалауды шындықта идеалдың ұсынылған деңгейіне сәйкес қанағаттандырады.

Егде жастағы адамдар, еңбекке қабілетті халықтың басқа мүшелерімен салыстырғанда, физикалық және ақыл-ой қабілеттерінің төмендеуіне байланысты қаржылық қиындықтардың айтарлықтай жоғары қаупіне ұшырайды. Егде жастағы кедейлік жиі кездеседі және оның денсаулық пен әл-ауқатқа теріс әсер етіп, стресстік жағдай мен өзіндік бағалауға кері әсерін тигізуі мүмкін [6].

Шетелдік және отандық психологиялық жұмыстардағы зерттеу объектісі ретінде өзін-өзі бағалау ұзақ уақыт бойы артықшылықты жағдайға ие болды, бұл өзін-өзі бағалау проблемаларымен тікелей байланысты басылымдардың жалпы көлемінің үздіксіз өсуі фактісімен дәлелденді [7].

Алдымен өзін-өзі бағалау теориясын 1890 жылы американдық психолог **Уильям Джеймс** ұсынды. Ол өзін-өзі бағалауды анықтау үшін қарапайым формуланы қолданып, өзін-өзі бағалау біздің мақсаттарымызға, құндылықтарымызға және өз әлеуетіміз туралы не ойлайтынымызға бөлінген жетістікке тең деп тұжырымдады. Яғни, егер біздің нақты жетістіктеріміз аз болса және біздің болжамды әлеуетіміз бен мақсаттарымыз жоғары болса, біз өзімізді сәтсіздікке ұшыраймыз деп санаймыз. Керісінше, егер біздің жетістігіміз күткеннен асып кетсе, біз өзімізді керемет сезінеміз және өзімізді бағалауымыз артады [8].

Психологиялық зерттеулерден өзін-өзі бағалауы төмен адамдарда мазасыздық, депрессия, сенімсіздік, тәуелділік сияқты жеке қасиеттер бар екендігі белгілі; олар тұлғааралық қарым-қатынаста үлкен қиындықтарға тап болады, олар көбінесе басқалар олар туралы жаман ойлайды, оларды жақсы көрмейді; олар аз әлеуметтік, жалғыздықты жиі сезінеді; бастамашылық пен табандылықтың жоқтығымен ерекшеленеді; олардың мақұлдау қажеттілігі анағұрлым айқын; олар стресстік жағдайларда немесе сәтсіздіктерде аз тиімді жұмыс істейді, ал стресстен кейінгі кезеңде олар бастапқы орындау деңгейіне баяу оралады; олардың кәсіби болашағы қауіпті және қараңғы болып табылады және шынымен де жұмысқа қанағаттанбау, сондай-ақ өмірінің барлық аспектілеріне қанағаттанбау ықтималдығы жоғары.

С. Эпштейннің пікірінше, өзін-өзі бағалаудың иерархиялық құрылымы бар және үш өзара әрекеттесетін деңгейден тұрады. Бұл иерархияны пирамиданың түрінде көрсетуге болады, оның негізінде даму процесінде орныққан және әсер етуші ең тұрақты және маңызды деңгей — базалық өзін-өзі бағалау орналасады. Одан кейін өмірдің әртүрлі салаларындағы өзін-өзі бағалау деңгейін көрсететін аралық деңгей келеді. Үшінші деңгей — бұл ең айқын және жағдайлық ерекшеліктерді көрсетеді: күнделікті өзгеріп отыратын, әртүрлі параметрлер бойынша өзін-өзі бағалаудың шешімдері. Психоанализ, бихевиоральды және когнитивті психология бағыттарында өзін-өзі бағалау феномені зерттелуінен бөлек, гуманистік бағыт тұрғысынан да қызығушылық тудырады. Өзінің гуманистік бағыты аясында өзін-өзі бағалауды зерттеген танымал және кеңінен оқылатын авторлардың бірі Натаниэль Бранден болып табылады. Ол өзін-өзі бағалауды экзистенциалды қажеттілік ретінде анықтап, өзін-өзі бағалауды қалыптастырудың сыртқы және ішкі факторлар әсерін зерттеген. Өзін-өзі бағалау — бұл ішкі жұмыс нәтижесі, және Н. Бранденнің пікірінше, онымен тікелей жұмыс жасау мүмкін емес, ни өзіміздің, ни басқа адамдардың өзін-өзі бағалауымен. Теориялық талдау мен психотерапевтік тәжірибеде ол өзін-өзі бағалауды қалыптастыруға көмектесетін алты негізгі

практикалық бағытты анықтады. Н. Бранден бұл бағыттарды «өзін-өзі бағалаудың бағандары» деп атады. Ол өзін-өзі бағалауды қалыптастыруға арналған белгілі бір жаттығулар мен апталық бағдарлама ұсынды.

Н. Бранден С. Куперсмиттің еңбектерінде өзін-өзі бағалау мәселесін зерттеуде үздіктердің бірі ретінде танылады. Мысалы, С. Куперсмит бойынша өзін-өзі бағалау өз маңыздылығына, табыстылығына, құндылығына және қабілеттілігіне сену арқылы байланыстырылған. Н. Бранден орташа типтегі өзін-өзі бағалау құндылық және біліктілік сияқты оң мәндермен сәйкес келеді, бірақ жоғары өзін-өзі бағалауы бар адамдарға қарағанда ол салыстырмалы түрде соншалықты жоғары емес. К. Мрук бұл типтің өзін-өзі бағалауы аутентикалық өзін-өзі бағалаумен салыстырғанда әлдеқайда жиі кездесетінін айтады. Осы типтегі адамдар, әдетте, өздеріне сенімді және өз құндылықтарын сезінеді, бірақ оларды жоғары өзін-өзі бағалауы бар адамдар сияқты жаңа тәжірибеге дайын немесе тәуелсіз деп сипаттауға болмайды. Уақытша болатын алаңдаушылық, сенімсіздік немесе қорғаныссыздық сезімі жалпы өмір сапасына айтарлықтай әсер етпейді, сонымен қатар осы типтегі адамдарды қоршаған ортаға сезімтал болуға мүмкіндік береді. Төмен өзін-өзі бағалау типі өзін-өзі бағалаудың негізгі факторларының, яғни өз құндылығын және біліктілігін сезінудің төмен дәрежесімен сипатталады. Зерттеулерге сәйкес, теріс өзін-өзі бағалауы бар адамдар жоғары өзін-өзі бағалауы бар адамдарға тән қасиеттерге қарама-қарсы қасиеттерге ие болады. Мысалы, қалаған нәрсеге қол жеткізу үшін тәуекелге барудың орнына олар сәтсіздікке ұшыраудан қорқып, оны болдырмау стратегияларын таңдайды. Өзін-өзі бағалаудың төмен деңгейін сезіну адамның автономиясын жоғалтуына және тәуелді мінез-құлықтың жоғарылауына әкелуі мүмкін [9].

Қаржылық қиындықтардың екі негізгі түрі бар. Біріншісі - ағымдағы қажеттіліктерге және несиелерге ақша тапшылығы. Екіншісі - әртүрлі объективті (ауру, жұмысынан айырылу) немесе субъективті (ұтымсыз шығындар, сәтсіз инвестициялар) себептерге байланысты әдеттегі өмір сүру деңгейі тез төмендеген кезде қаржылық жағдайдың күрт нашарлауы.

Нәтижесінде шығындардың мәжбүрлі шектелуі, өмір сапасының нашарлауы басталады. Адам өзіне және ертеңге деген сенімін жоғалтады. Отбасылық проблемалар мен келіспеушіліктердің өршу қаупі артады. Тұрақты кірістер мен жинақтардың болуы психологиялық тұрақтылықтың, адамның өз қабілеттері мен қабілеттеріне деген сенімділігінің маңызды факторы болып табылады.

Қаржылық қиындықтар мен ақшаның үнемі жетіспеушілігінен туындаған күйзелісте адамның интеллектуалды және физикалық мүмкіндіктері кірісті ұлғайту, жұмыс орнын ауыстыру және қаржылық мінез-құлықтың ақылға қонымды стратегиясын таңдау үшін азаяды.

Қорытындылай келе, стресс адамдарға әртүрлі жолдармен әсер етеді. Біреудің қысқа дүрбелеңі бар, ол тез өтеді және қиын қаржылық жағдайдан ұтымды жол іздеуге қайта оралуға мүмкіндік береді. Ақшаның үнемі жетіспеушілігі когнитивті қабілеттерге теріс әсер етеді, шоғырлануды нашарлатады. Адам жұмыста көбірек қателіктер жібере бастайды, дұрыс емес шешімдер қабылдайды немесе оларды қабылдаудан мүлдем бас тартады. Стресс, соның ішінде ақшалай қиындықтардан туындаған, адамның шамадан тыс жұмыс істеуін, ұйқысыздықты тудырады, есте сақтау қабілетін нашарлатады — мұның бәрі өнімділік пен ұтымды ойлауға әсер етеді.

Әдебиеттер

1. Максим Темченко. Лекарство от финансового стресса. 2017. 5-6 с.
2. Канер А., Вольф Э.Н. Бедность по доходам в Соединенных Штатах, 1984-99 годы: данные группового исследования динамики доходов. Обзор доходов и богатства. 2004; 50:493-518 с.
3. Роджерс К. Клиент - центрированная психотерапия. Становление личности. / Искусство консультирования и терапии. М. - 2002. – С.23-27.
4. Роджерс К.Р. Становление личности: Взгляд на психотерапию. М.: Эксмо-Пресс, 2001. – С.18-21.
5. Налчаджян А. А. Социально-психологическая адаптация личности. Ереван: АН Армянской ССР, 1988. – С. 32-34.
6. Троицкий М.С. Стресс и психопатология (обзор литературы) // Вестник новых медицинских технологий. Электронное издание. 2016. – С. 14-15.

7. Молчанова О.Н.. Низкая самооценка: восемь проблем/ психологический журнал.
8. Виктория Саитова. Статья. Как воспитать в себе адекватную самооценку
9. Тепл и др., 1989; Brecht, 1996; Emler, 2001; Rosenberg, 1965.

ДІНИ ӘДЕТ-ҒҰРЫПТАР МЕН РӘСІМДЕРДІҢ ТҰЛҒАНЫҢ СТРЕССКЕ ТӨЗІМДІЛІГІН АРТТЫРУҒА ӘСЕРІ

Қаймұханова Ж.Ж., Тленчиева Н.С.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан

Мақалада діни психологияның маңызды аспектісі, атап айтқанда, стресс пен стрессқе төзімділікті діни тұрғыдан зерттеу қарастырылады. Дін мен психологияның арақатынасы, адамның ішкі жан дүниесін тыныштандыру, эмоционалдық және психикалық тепе-теңдікті сақтаудағы діннің маңызы ерекше болып келеді. Онда діни ғұрыптар мен рәсімдердің адамдарға қалай әсер етіп, стресс кезінде психологиялық жағдайын өзгертуге болатыны түсіндіріледі. Діни әдет-ғұрыптар мен рәсімдер стрессті азайтуда, ақыл-ойды тыныштандыруда және төзімділікті арттыруда маңызды рөл атқарады деп саналады. Бұл мақалада діннің адам санасына әсер ету механизмі түсіндіріліп, діни ғұрыптар мен рәсімдердің стрессқе төзімділікті арттыратын әсері бар екені негізделеді.

Түйін сөздер: *дін психологиясы, стресс, стрессқе төзімділік, діни рәсімдер мен ғұрыптар.*

В статье рассматривается важный аспект религиозной психологии, а именно исследование стресса и стрессоустойчивости с религиозной точки зрения. Особенна связь религии и психологии, значение религии в успокоении внутренней души человека, сохранении эмоционального и душевного равновесия. В ней объясняется, как религиозные обряды и ритуалы могут влиять на людей и изменять их психологическое состояние во время стресса. Считается, что религиозные практики и ритуалы играют важную роль в снижении стресса, успокоении ума и повышении устойчивости. В данной статье объясняется механизм влияния религии на сознание человека и доказывается, что религиозные обряды и ритуалы обладают эффектом повышения стрессоустойчивости.

Ключевые слова: *психология религии, стресс, стрессоустойчивость, религиозные обряды и ритуалы.*

The article examines an important aspect of religious psychology, namely the study of stress and stress resistance from a religious point of view. The connection between religion and psychology is special, the importance of religion in calming the inner soul of a person, maintaining emotional and mental balance. It explains how religious rites and rituals can influence people and change their psychological state during stress. It is believed that religious practices and rituals play an important role in reducing stress, calming the mind and increasing resistance. This article explains the mechanism of the influence of religion on human consciousness and proves that religious rites and rituals have the effect of increasing stress resistance.

Keywords: *psychology of religion, stress, stress resistance, religious ceremonies and rituals.*

Қазіргі уақытта қоғам депрессия, стресс сияқты көптеген психологиялық қиындықтарға тап болған кезде, тұлғаның эмоционалды қиындықтарға төзімділігі мәселесі әсіресе өзекті бола бастайды. Діни тұлға, осы тұрғыда, эмоционалды қолдау мен психологиялық тұрақтылықты қамтамасыз ете алатын нанымдар мен рәсімдерге негізделген осындай жағдайларды тиімдірек басқара алатындығымен ғалымдардың назарын аударады. Діни көзқарастың эмоционалды әл-ауқатқа қалай әсер ететінін зерттеу діни тәжірибелер мен нанымдардың жағымсыз эмоционалды жағдайларға қарсы қорғаныс тосқауылы бола алатынын түсінуге көмектеседі. Бұл мақала діни нанымдар мен тәжірибелер стресстік күйлермен жақсы күресуге ықпал ететін, осылайша діни тұлғалардың өмір сапасы мен психологиялық денсаулығын жақсартатын механизмдерді анықтау мақсатында діндарлық пен эмоционалды тұрақтылықтың өзара байланысы туралы бар деректерді жүйелеуге және талдауға тырысады.

Стрессқе төзімділік - адамға қолайсыз жағдайларға сәтті бейімделуге және стресстік жағдайлардан шығуға мүмкіндік беретін маңызды қабілет. Қазіргі ғылыми зерттеулер діни рәсімдердің адамның психологиялық тұрақтылығын арттыруда маңызды рөл атқаратынын растайды. Салттық тәжірибелер адамның тұрақты эмоционалдық күйге жетуіне көмектесе отырып, психика мен физиологияға күрделі әсер етеді.

Діни ғұрыптарға қайталанбас қасиеттері бар ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлер жатады. Атап айтқанда, олар күнделікті өмірде тұрақты құрылымды жасайды, бақылау сезімін арттырады және қауымдастық сезімін ұсынады. Бұл адамның стресстің эмоционалдық және физиологиялық көріністерін жеңуге мүмкіндік беретін бейімделу қабілетіне оң әсер етеді.

Психология мен әлеуметтануды зерттеуде діндарлық адамның эмоционалды күйіне және жалпы әл-ауқатына терең әсер етуі мүмкін екендігі бұрыннан анықталған. Бұл қатынастың теориялық негіздері психоанализден бастап когнитивті психологияға дейінгі ойлаудың әртүрлі бағыттарынан бастау алады. Бұл қарым-қатынастың негізгі аспектілерінің бірі-дін адамға өмірлік оқиғаларға, әсіресе қиын кезеңдерге мән беруге көмектесетін сенім жүйесін ұсынады. Діни ілімдер көбінесе қайғы-қасірет, оның мәні және оны жеңу жолдары туралы түсініктерді қамтиды, бұл діни адамдарға эмоционалды дағдарыстармен күресу үшін ресурстар береді [1].

Тәжірибе деңгейінде көптеген діндер эмоцияларды реттеуге және стресс деңгейін төмендетуге көмектесетін рәсімдер мен дұғаларды ұсынады. Мысалы, медитация мен дұға сенушілерге ойлау, өзін-өзі тану және ішкі үйлесімділік үшін уақыт пен кеңістік бере отырып, психологиялық тепе-теңдікке жетудің тетіктері бола алады. Мұндай тәжірибелер мазасыздық деңгейін төмендетуге және көңіл-күйді жақсартуға көмектеседі, өзіңізді күнделікті мәселелерден бөліп, рухани өсу мен жеке дамуға назар аударудың жолын ұсынады. Зерттеулер діни рәсімдерге үнемі қатысу психикалық денсаулықтың жақсаруымен және өмірлік қанағаттану деңгейінің жоғарылауымен байланысты екенін растайды.

М.Е. Райан және А.Дж. Фрэнсис Құдайға сену психикалық әл-ауқатқа әсер етуі мүмкін деп көрсетті. Олар бақылау локусының үш түрін анықтады: ішкі, сыртқы және трансценденттік. Бірінші жағдайда, адам болып жатқан нәрсе өзіне, екіншісінде - Құдайға, үшіншіде - адамның Құдайды түсінуіне байланысты деп санайды. Зерттеу ішкі бақылау локусында және адам "Құдайды түсініп, онымен ынтымақтасатын" жағдайда - қалпына келтіру тезірек және сәтті болады, бірақ адам Құдайға толық үміттенген кезде - нәтижелер нашар болады деген қорытындыға келді [2]. К.Пергамент те осыған ұқсас мәлімдемелер жасайды. Ол стрессті жеңудің үш стратегиясын анықтайды: 1) "бірлескен", онда адамдар стресстік оқиғаларды жеңу үшін Құдаймен ынтымақтасады; 2)" күту", бұл жағдайда адамдар Құдайға үміттеніп, олар үшін барлық нәрсені шешуге мүмкіндік береді; 3) «өзіндік», бұл жағдайда адамдар Құдайға сенім артпайды, тек өз күш-жігерімен проблемаларды шешуге тырысады. Автор стресс кезінде сенім жағдайды жақсартуға үміт береді, бірақ сонымен бірге адам әрекет етуді жалғастыруы керек дейді. Оның пікірінше, ең табыстысы «бірлескен» күресу стратегиясы [3].

Ясин М.И. діни адамдардың стресске қарсы тұруының маңызды факторлары: біріншіден, діни топтың психологиялық қолдауы деген қорытындыға келеді. Діндар қауымында адамдар арасындағы жұмсақ қарым-қатынас және өзара қолдау мен көмек қабылданады, бұл психологиялық тұрғыдан да, практикалық көмек деңгейінде де стресс қаупіне көмектеседі. Екінші фактор – «мейірімді Құдайға» сену, ол діни адамдардың бір бөлігіне ғана қатысты, бірақ Құдайдың кешірімді және мейірімді бейнесі стресстің төмендеуімен анық сәйкес келеді. Үшіншіден, белсенді өмірлік ұстаным және ішкі бақылау локусы қажет. Егер адам «Құдаймен ынтымақтасу» стратегиясын таңдаса, оған сенсе және Құдайдың жақын екенін сезінсе – оның стресс факторларымен күресу мүмкіндігі артады [4].

Веттер дұғаға егжей-тегжейлі талдау жасайды. Әдетте адам мінез-құлықтың бұл түріне бала кезінен үйренеді, бұл әрекет тек тақуалық көрінісі ғана емес, сонымен бірге интеллектуалды жетістік болып табылады. Қалай болғанда да, баланың сеніміне мақтау арқылы қол жеткізіледі. Сондықтан әлеуметтік мақұлдау кондициялау процесінің алғашқы қадамын қамтамасыз етеді. Әрбір тамақ алдында айтылатын дұға бірте-бірте аштықты қанағаттандыру сезімімен және одан кейінгі релаксациямен байланысты бола бастайды. Ұйықтар алдында дұға ету уайым мен алаңдаушылықты жеңілдететін болса керек. Мазасыздық немесе кез келген қажеттілік жағдайында дұғаның сансыз қайталануы әрқашан жағымсыз жағдайдың аяқталуына әкеледі және бірте-бірте дұға стресстік жағдайға болжамды жауапқа айналады.

«Эмоционалды стресстен құтылу дұға әлі оқылып жатқанда болады... Дұға қайғыда айтылғандықтан әдет болып сақталады. Дұғаның қабылданатын, сол арқылы оны күшейтетін көптеген жағдайлары бар. Ал ресейлік экспериментаторлар «жоғары реттелген кондиция» деп аталатын процестерге негізделген (немесе оны «сыйақы» деп атаған теоретиктердің «екінші реттік күшейту», ол соған әкелетін мінез-құлық тізбегін бекітеді) дұға ететін адамның белсенділігінің өзі бұрын тек органикалық процестердің реттелуіне байланысты болған тепе-теңдіктің жеделдеуіне әкеледі. Бұл жағдайда дұғалар оларды қолданатындар үшін эмоционалды әсерге ие болады. Бір кездері оқиғаларды оңтайлы өзгертуге немесе қайғы-қасірет пен фрустрация күйін азайтуға қызмет еткен кондициялау процесі арқылы дұға оқу эмоционалдық күйді немесе бойсұнуды тез тудыруы мүмкін. Бұл, қажет болған жағдайда, дұғадан басқа салттық әрекеттерге де қатысты» [5].

Эндорфиндердің ашылуы психологиялық антропологияда жанды жауап алды. Ұйымдастыру тұрғысынан бұл 1980 жылы Монреалда өткен «Шаманизм және эндорфиндер» конференциясында айтылды, онда антропологтар нейрохимиктермен бірге осы күрделі мәселені талқылады. Эндорфиндердің ашылуымен шаманистік типтегі рәсімдер кезінде және өзгеру кезінде адаммен болатын бірқатар процестердің нейрохимиялық корреляциясы табылды. Адамның ішкі энергия қорларын белсендіруге мүмкіндік беретін процестерді түсінуде тағы бір қадам жасалды. Конференцияны ұйымдастырушылардың бірі Р.Принс «Шамандар және эндорфиндер: синтез гипотезалары» атты мақаласында шамандық типтегі барлық емдік рәсімдердің әмбебап сипаттамасының болуын ұсынды. Бұл гиперстресстегі адам уақыт өте келе төтенше жағдайларда күтпеген жерден ерекше тыныштық пен тіпті бақытты сезінеді. Көбінесе діни тұрғыда мұндай өзгеріс "құдіретті қорғаушы", Құдайдың араласуы ретінде бағаланады. Бұл құбылыс тек дәстүрлі емес, қазіргі қоғамға да тән. Социологиялық зерттеулерге сәйкес, АҚШ пен Англияда респонденттердің 30% -ы өмірінде кем дегенде бір рет осындай сезімдерді бастан өткерген (суперстресстен бақытқа көшу), ал 5% -ы жиі кездеседі. Р. Принс барлық осы құбылыстарды эндорфиндердің критикалық деңгейімен байланыстырады. Бір қызығы, бұл бейімделу жүйесі өмірлік дағдарыстар кезінде ғана емес, сонымен қатар ритуал жағдайында, сондай-ақ ұйқы кезіндегі гиперстрессті жағдайларда да жұмыс істейді. Канадалық ғалым бұл құбылыс психологиялық тұрақтылық пен жағымды эмоционалды тонусты қорғайтын АНС гомеостатикалық физиологиялық механизмінің психологиялық аналогы деп санайды [6].

Діни ғұрыптар мен рәсімдер адамның психофизиологиялық күйіне жан-жақты әсер етіп, оның стресске төзімділігін арттырады. Олар алаңдаушылықты жеңілдететін және эмоционалды әл-ауқатты жақсартатын болжамды құрылымды жасауға көмектеседі. Рәсімдер сонымен қатар қоғамдастық пен қауіпсіздік сезімін тудыру арқылы әлеуметтік қолдауды қамтамасыз етеді, бұл зерттеулер адамның стрессті жеңу қабілетін арттыратынын көрсетеді.

Қорытындылай келе, бұл зерттеу діндарлық адамның эмоционалдық әл-ауқатында, әсіресе стресс сияқты қиын жағдайлармен күресу контекстінде маңызды рөл атқаратынын атап өтуге болады. Теориялық негіздерді, күресу тетіктерін және эмпирикалық дәлелдерді талдау діни сенімдер мен тәжірибелер психикалық денсаулықты жақсартудың тиімді стратегияларын қамтамасыз ететінін көрсетеді. Бұл әсіресе үміт, мағына, әлеуметтік қолдау және дұға және медитация сияқты жеке өзін-өзі рефлексиялау тәжірибесін қамтамасыз ету салаларында байқалады. Сонымен қатар, діндарлықтың барлық аспектілері психикалық денсаулыққа оң әсер етпейтінін атап өту маңызды, бұл діни белсенділіктің ең қолайлы түрлерін анықтауға көмектесетін тәсілдерді әрі қарай зерттеу және әзірлеу қажеттілігін көрсетеді. Бұған қоса, діни қауымдастықтар мен көшбасшылардың рөлі қиыншылықтар арқылы сенушілерді қолдау және бағыттау процесінде маңызды болып табылады. Қорытындылай келе, діндарлық пен психикалық денсаулық арасындағы байланысты түсіну психологиялық көмек пен әлеуметтік жұмыста неғұрлым мақсатты және мәдени бейімделген тәсілдерді дамытуға негіз бола алады, бұл сайып келгенде халықтың өмір сүру сапасы мен әл-ауқатын жақсартуға ықпал етеді.

Әдебиеттер

1. Эллисон А., Сандерс К. «Психология и религия: теория и практика». М.: Академический Проект, 2020. - 320 с.
2. Ryan M.E., Francis A.J.P. Locus of control beliefs mediate the relationship between religious functioning and psychological health // Journal of Religion and Health. 2012. - Vol. 51 (3). - P. 774-785.
3. Pargament K.I. The Psychology of Religion and Coping: Theory, Research, Practice // New York, Guilford Press. 2001. - 548 p.
4. Ясин М. И., Гусева Е. С. Религиозность, дистресс и здоровье // Вестник Удмуртского Университета. Серия Философия. Психология. Педагогика. – 2017. – Т. 27. № 1. – с.46-51.
5. Аринин, Е. И. Психология религии: учеб. пособие для студентов специальности «Религиоведение» / Е. И. Аринин, И. Д. Нефедова; Владим. гос. ун-т. – Владимир: Ред.-издат. комплекс ВлГУ, 2005. - 108 с. - ISBN 5-89368-572-5.
6. Белик А. А., Культура и личность. Психологическая антропология. Этнопсихология. Психология религии; Российский государственный гуманитарный университет, 2001. ISBN 5-7281-0315-4

ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРДЕГІ МУЛЬТФИЛЬМДЕРДІҢ БАЛАЛАРҒА ӘСЕРІ

Нұржау Г. [1], Бердібаева С.Қ.[1], Айткулова Ж.Б.[2]
[1]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
[2]Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы
Алматы, Қазақстан

Мақалада әлеуметтік желілердегі мультфильмдердің балалардың эмоциялық мінез-құлқына әсері баяндалады. Даму барысындағы,мультфильмдердің мазмұны мен кейіпкерлердің іс-әрекеті,балалардың психоэмоцииионалдық дамуында және әлеуметтік дағдыларды қалыптастыруда үлкен рөл атқарады.Бұл бала үшінде,отбасы үшінде,қоғам үшінде маңызды рөлге ие.

Түйін сөздер: *мультфильм,іс-әрекет,балалар,эмоция*

В статье рассматривается влияние мультфильмов на эмоциональное поведение детей в контексте социальных сетей. В процессе развития дети сталкиваются с мультсериалами, содержание которых и действия их персонажей играют важную роль в психоэмоциональном развитии детей, а также в формировании социальных навыков. Это оказывает значительное влияние не только на самого ребенка, но и на его семью, а также на общество в целом.

Ключевые слова: *мультфильм,поведение,эмоция,дети*

The article discusses the impact of cartoons on children's emotional behavior within the context of social media. During their development, children are exposed to cartoons whose content and the actions of their characters play a significant role in their psycho-emotional development and the formation of social skills. This has a considerable influence not only on the child but also on their family and society as a whole.

Keywords*: Cartoon, behavior, emotion, children*

Кіріспе

Соңғы жылдары, әлеуметтік желілердегі әртүрлі мазмұндағы мультфильмдер мен фантастикалық кейіпкерлердің көбеюі, балаларға деструктивті әсер етуде.Балалардың алғашқы даму кезеңдерінде, цифрлы контенттер мен электронды гаджетке тәуелділігі күн сайын артып келеді.Сонымен қатар,арнайы балаларға мультфильмдік қосымшалардың пайда болуыда, ақпараттық кезеңдегі ең үлкен қауіп екенін атап өткен жөн.Халықаралық зерттеулерге сүйенсек,жылдан-жылға балалардың электронды гаджеттерге тәуелділігі артып келеді.Бұл,ендігі кезектегі "сандық аутизмнің" немесе "виртуальды аутизмнің" дамуына алып келеді.

Мультипликация (латынның multiplication – көбейту) немесе анимация (латынның anima – жан, жан бітіру)– экранда «тіріліп», арнайы жасалған суретті қозғалысқа келтіру, әртүрлі жарқын кескіндемелік бейнелердің рет-ретімен орналасуына негізделген өнер түрі[1].

Мультфильмдер-негізінен балаларға арналған өнер түрі екені бәрімізге белгілі.Соған қарамастан, жас ерекшеліктеріне, дамуына байланысты әртүрлі жаста,әртүрлі

мультфильмдерді қарау керек екенін, көбіміз білмей жатамыз.Өз кезегінде, бұл балалардың тұлғалық дамуына,эмоциялық мінез-құлқына әсер етеді.

Негізгі бөлім

Мультфильмдердің мазмұны мен фантастикалық кейіпкерлердің характері, мимикасы, сөйлеу мәнері,музыкалық сүйемелдеуі,видео эффектілер, түстер палитрасы нақты бір эмоцияны көрсете алуы тиіс.Үйлесім болған жағдайда, балалардың эмоцияны түсініп,қабылдауына көмектеседі. Мультфильмдердің жалпы эмоциялық фонының модальдігі, жас ерекшеліктеріне сәйкестігін бағалауда маңызды рөл атқарады.

Соңғы уақыттарда,балаларға арналған мультфильмдердің сюжеті күрделі, әрі сатира,ирония,ересектерге арналған әзілдер мен стереотиптік көзқарастар және эмоциялық когнитивті дисонанс тудыратын жағдайларды жиі кездестіруімізге болады.Бұл,өз кезегінде эмоциялық деструктивті модельдердің қалыптасуына алып келеді.

А.В. Шариковтың «Мектепке дейінгі жастағы балалардың өміріндегі анимациялардың рөлі» атты мақаласында балалардың мультфильмдерге ерте жастан қызығушылық танытатыны қарастырылды. Зерттеу нәтижелері аясында, сауалнамаға қатысқан ата-аналардың 95%-ы балаларының мультфильмдерді екі жасқа дейін көре бастағанын, ал 23%-ы тіпті бір жасқа толмай жатып,қарап бастағанын атап өтті.Балалардың ерте жастан қызығушылық танытуының негізгі себептері: 1. Ата-аналардың жұмыспен қолы тимеуі;

2. Мазасызданған,жылаған баланы тыныштандыру мақсатында. Зерттеу барысында шетелдік мультфильмдердің балалардың назарын ұстап тұра алатындығыны анықталды.Сондай-ақ, ата-аналардың 63%-ы балаларының көретін контентіне қанағаттанбайтынын жеткізсе, 12%-ы қанағаттанаты анықталды. Ал 25%-ы бұл сұраққа нақты жауап бере алмайтынын жеткізді [2].

Адам болмысы диалог пен қарым-қатынастан тұрады, және бұл диалог ата-ананың баламен эмоциялық байланысынан басталады.Яғни,ата-ана баламен эмоциялық қарым-қатынасқа түсе отыра, әлемді танып,көруге ең алғашқы есік болады.

«Мектепке дейінгі жастағы баланың әдеби шығарманы қабылдау психологиясы» докладында А.В. Запорожец , «баланың көркем шығарманы түсіну кезіндегі алғашқы қадамдары оның тұлғасының қалыптасуына, моральдық дамуына маңызды әсер етуі мүмкін»-дейді [3]. Сол сияқты, әрбір мультфильмдер баланың тұлға ретінде қалыптасуында өзіндік әсерін тигізеді.Ата-ана,мультфильмдерді балаларға саналы түрде бағыттап, эмоциялық рефлексия жасап отыруы маңызды. Мультфильмдегі күрделі оқиғаларды талдап,түсіндіруі деструктивті эмоциялық модельдердің қалыптасуының алдын алады.

Қазақстандағы балаларға арналған мультимедиалық контент-талдау барысында,әлеуметтік желелерден Instagram, TikTok және YouTube қосымшалары,балалар арасында ең жиі қолданылатыны анықталды. Талаптарға сәйкес, қосымша пайдаланушылар 13 жастан жоғары болуы керек.Алайда,қолданушы кез-келген жасты көрсете алады.Бұл дегеніміз,ата-аналар балаларының қауіпсіздігін қамтамасыз ете алмағанымен қоймай,эмоциялық мінез-құлқындағы өзгерістермен қатар,тұлғалық дамуына әсер ететіні айдан анық[4].

Қазіргі ақпараттық қоғамда, мультимедиалық өнімдердің мазмұнын талдауда халықаралық кешенді зерттеулер жүргізіліп жатыр.Зерттеулерге сәйкес,балалардың әрбір көрген мультфильм кейіпкерлерін қайталауға тырысатыны анықталды.Яғни, идентификациясының объектісіне айналады. Кейіпкердің рөлін сомдау арқылы, эмоцияларын,іс-әрекеттерін қайталау арқылы,бала еліктей бастайды.

Мектепке дейінгі жаста,балада моральд мен этикалық бағалаудың негізң қалана бастайды.Әрбір қоршаған ортадағы әрекеттер мен адамдарды “жақсы” мен “жаман” деп жіктеу осы кезден басталады.Мультфильмдер,моральдық өлшем,құндылықтардың тасымалдаушысына айналады.Осы кезеңде ата-ана балаға түсіндіру,талдау арқылы оларды бағыттай алады. Рефлексиялық сұрақтар қою арқылы,баладағы дихотомиялық ойлаудың алдын алады [5].

Цифрлық контенттердің кезеңінде,балаларды тұтынушы ретінде қабылдап, арнайы балаларға арналған әртүрлі мультфильмдік қосымшалар бар.Олардың қатарына Youtube

Kids,Netflix Kids, Cartoon TV-Funny, Peppa Pig:Oofificial App, Clifford the Big Red Dog т.б және Қазақстандағы жаңа қосымшалардың бірі Multiplaneta KZ.Арнайы балалар үшін қосымшалардың пайда болуы,оны балалардың қолдануы ата-аналардың балалар алдындағы жауапкершіліктерінің жоқ екенін білдіреді.

Қорытынды

Kcell сарапшыларының 2021 жылғы зерттеулеріндегі деректері бойынша қазақстандықтар арасында әлеуметтік медиа қосымшаларының танымалдығы рейтингінде YouTube қосымшасы (26,3%) бірінші орынды алды, екінші орында – Instagram (20,9%), TikTok (7,8%) үшінші орында [6].

Қазақстандық қоғамдық пікір және нарықты кәсіби зерттеушілер одақтастығың 2023 жылғы сауалнамасының нәтижелері де ұқсас деректерді көрсетті.Қазіргі уақытта Қазақстанда әлеуметтік желілерге қойылатын талаптар мен ата-аналарға қойылатын талаптардың болмауы,қазіргі уақытта балалар арасында әртүрлі тұлғалық және когнитивті дамуында әлдеқайда әсер етеді.

Қортындылай келе,қазіргі уақыттағы цифрлық контенттердің балалардың дамуына айтарлықтай әсер ететіні бәрімізге белгілі.Бірақ, саналы ата-аналар мен саналы деген қоғамның өзі үнсіз отыруы қынжылтады.Әлеуметтік желілердің балаларға әсерін зерттеген ғалымдардың еңбектерін қарастыра отырып,түйінгенім,осы уақытқа дейін белгілі бір шаралардың болмауы.Тек зерттеу күйінде ғана қалып қою,мені алаңдатады.

Әдебиеттер

1. Иткин В. Что делает мультипликационный фильм интересным // Искусство в школе. – 2006. – № 1. – С. 50–54
2. Шариков А. В. Место анимации в жизни младших дошкольников. // Культурно-историческая психология. – 2014. – Т. 10. – № 4. – С. 72–79
3. Запорожец А. В. Психология восприятия ребенком дошкольником литературного произведения: Тезисы докладов. — М., 1948.– С. 73–76
4. Қазақстандағы балаларға арналған контентті зерттеу. – Астана: «Қазақстандық қоғамдық даму институты» КеАҚ, 2023. – 182 б.
5. Собкин В.С. Мультфильм как средство социально психологического анализа моральнонравственного разви тия ребенка (по материалам исследования 1985 и 2006 гг.) // Социология дошкольного воспитания: Труды по социологии образования. Т. XI. Вып. XIX. М.: Центр социологии образования РАО, 2006. С. 73—101.
6. Самые популярные соцсети среди казахстанцев в 2021 году // Центр деловой информации Kapital.kz. 2021. [Электронды ресурс]. Қол жеткізу тәртібі: https://kapital.kz/ tehnology/101612/samyye-populyarnyye-sotsseti-sredi-kazakhstantsev-v-2021-godu.html (өтініш берілген күн: 21.11.2023)

СТУДЕНТТЕРДІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДЕНСАУЛЫҒЫН ЗЕРТТЕУ: ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

Азизова А.Ф., Баймолдина Л.О.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан

Мақалада студенттердің психологиялық денсаулығының қазіргі жағдайы мен даму тенденциялары зерттеледі. Студенттік өмірдегі стресстік жағдайлар, академиялық қысым, әлеуметтік бейімделу мәселелері мен психологиялық қолдау қызметтерінің рөлі талқыланған. Студенттердің психологиялық әл-ауқатын сақтау және жақсарту үшін түрлі зерттеулер мен бағдарламалар ұсынылған. Психологиялық денсаулықты сақтау маңызды және жалпы білім беру жүйесінің тиімділігін арттыратын фактор ретінде қарастырылған.

Түйін сөздер: *студенттердің психологиялық денсаулығы, академиялық қысым, психологиялық қолдау, стресс, әлеуметтік бейімделу.*

В статье рассматривается текущее состояние и тенденции развития психического здоровья студентов. Анализируются стрессовые факторы студенческой жизни, академическое давление, проблемы социальной адаптации и роль психологической поддержки. Рассматриваются различные исследования и программы, направленные на сохранение и улучшение психоэмоционального благополучия студентов. Психологическое

здоровье студентов рассматривается как важный фактор для повышения эффективности образовательной системы в целом.

Ключевые слова: *психическое здоровье студентов, академическое давление, психологическая поддержка, стресс, социальная адаптация.*

This article explores the current state and development trends of students' psychological health. It analyzes stress factors in student life, academic pressure, social adaptation issues, and the role of psychological support services. Various research and programs aimed at preserving and improving students' mental well-being are discussed. Students' psychological health is considered a key factor in enhancing the overall effectiveness of the education system.

Keywords: *students' psychological health, academic pressure, psychological support, stress, social adaptation*.

Кіріспе. Жоғары білім алу - тұлғаның дамуындағы маңызды кезеңдердің бірі. Мектепті бітірген соң, адам өз өмірін түсінудің жаңа кезеңіне қадам басады. Жоғары оқу орнына түсуге дайындық және өзін-өзі оқыту процесі барысында студентте өзін-өзі дамытудың жеке жоспары қалыптасып, ойлау бағыты айқындалады. Бұл кезеңде эмоциялық бақылау күшейіп, адам шын мәнінде не қалайтынын және қандай мақсатқа ұмтылу керектігін түсінеді. Жеке тұлғаның осы қасиеттері дене, психологиялық және рухани денсаулықты нығайтуға маңызды үлес қосады.

Бүгінгі таңда студенттердің психологиялық денсаулығы қоғамның өзекті мәселелерінің бірі болып отыр. Жоғары оқу орындары - жас адамдардың білім алып, кәсіби дағдыларды меңгеретін орындар ғана емес, сонымен қатар олардың психологиялық дамуы мен жеке тұлға ретінде қалыптасуы үшін маңызды кезең болып табылады. Студенттік өмірдің стресс пен ауыртпалықтарға толы кезеңі, қоғам мен оқу орындарының талаптары, әлеуметтік және академиялық қысымдар студенттердің психологиялық әл-ауқатына теріс әсер етуі мүмкін. Сондықтан студенттердің психологиялық денсаулығын зерттеу қазіргі кезде маңызды ғылыми бағыт болып табылады.

Психологиялық денсаулық - тұлғаның ішкі және сыртқы әлеммен үйлесімді қарым-қатынас орнатуға қабілеттілігі, эмоционалдық және ақыл-ой дамуының жоғары деңгейі, қиындықтар мен стресске төзімділік таныта білуі және өзінің мүмкіндіктері мен шектеулерін дұрыс бағалауы. Сондықтан, білім беру процесінде психологиялық денсаулықты сақтау және дамыту, оның маңызды аспектісі болып табылады.

Тұлғаның психологиялық денсаулығы оның оқу жетістіктеріне, әлеуметтік қатынастарына және жеке өмірінде қанағаттануына тікелей әсер етеді. Бұл тұрғыда білім беру жүйесі студенттердің жеке ерекшеліктерін ескере отырып, олардың психологиялық саулығын сақтап, дамытуға бағытталған бағдарламаларды қамтуы керек.

Студенттердің психологиялық денсаулығының жағдайы әртүрлі факторларға байланысты. Бүгінгі таңда жүргізілген зерттеулер студенттердің психикалық әл-ауқатының күрделілігін және ол студенттердің оқу процесіне, өмір сапасына және жалпы денсаулыққа қалай әсер ететінін көрсетеді.

Студенттер арасында күйзеліс, депрессия, мазасыздық және басқа да психологиялық бұзылулардың жиі кездесетіндігі анықталған. Әсіресе, емтихан кезеңдерінде, академиялық міндеттемелер мен әлеуметтік қысымдар студенттерде психологиялық ауыртпалықтарды туғызады. Адамдардың жеке ерекшеліктері мен бейімделу қабілеттері психологиялық денсаулыққа әсер етеді.

Әлеуметтік қолдау мен қарым-қатынас деңгейі де студенттердің психологиялық әл-ауқатына әсер етеді. Жеке басының құнды әрі маңызды екенін сезіну студенттің өзін-өзі бағалауына ықпал етіп, стресске төзімділігін арттырады. Ал жалғыздық, әлеуметтік оқшаулану немесе қарым-қатынас дағдарыстары психологиялық бұзылулардың пайда болуына себеп болуы мүмкін.

Өкінішке орай, психологиялық қолдау қызметтерінің әр оқу орнында бірдей деңгейде жұмыс істемейтіндігі байқалады. Кейбір оқу орындарында психологиялық қолдау қызметтері жеткілікті дамыған болса да, кейбіреулерінде ол жоқ немесе өте шектеулі.

Студенттердің психологиялық денсаулығына әсер ететін негізгі факторлар:

1. Академиялық қысым
2. Отбасылық және әлеуметтік қысым
3. Дистанциялық оқыту

Студенттердің психологиялық денсаулығының қазіргі жай-күйі қазіргі білім беру жүйесінің және әлеуметтік ортадағы өзгерістерге байланысты бірнеше маңызды үрдістермен сипатталады. Бұл үрдістер студенттердің психологиялық жағдайына әсер етіп, олардың білім алу, жеке өмірі және кәсіби дамуына ықпал етеді.

Студенттер арасында стресс деңгейі айтарлықтай жоғары. Бұл олардың академиялық жүктемесінің артуы, болашаққа деген белгісіздік, әлеуметтік қысым, жеке өмір мен оқу арасындағы теңгерімсіздік, сондай-ақ қаржылық қиындықтармен байланысты. Студенттер өздерінің оқуларына және болашаққа қатысты үлкен үміттер мен талаптарға жауап беру үшін психологиялық қысым сезінеді. Бұл күйзеліс оларды эмоционалдық жағынан әлсіретіп, психологиялық денсаулыққа кері әсерін тигізеді.

Студенттер арасында әлеуметтік оқшаулану мен жалғыздық сезімі көбейіп келеді. Бұл әсіресе қашықтықтан оқыту жағдайында байқалады, өйткені студенттер әлеуметтену мүмкіндігінен айырылады. Әлеуметтік байланыстардың бұзылуы және жеке қарым-қатынас дағдыларының жетіспеушілігі студенттердің психологиялық жағдайын нашарлатады, бұл оларды депрессия, күйзеліс және мазасыздыққа әкелуі мүмкін. Көптеген студенттер өздерінің болашағына қатысты алаңдаушылықтар мен қорқыныштарға ұшырайды, сонымен қатар академиялық жетістіктерге қол жеткізу бойынша психологиялық қысымға ұшырайды.

Студенттердің көбінде өзіне деген сенімділік пен өзін-өзі бағалау деңгейі төмендеген. Бұл әлеуметтік желілердің ықпалы мен сыртқы келбетке қатысты қысымдардан туындауы мүмкін. Өзін-өзі бағалау мен өзін-өзі қабылдау проблемалары студенттердің психологиялық жағдайына әсер етеді, әсіресе олардың өз мақсаттарына қол жеткізу жолындағы қиындықтармен байланысты.

Қазіргі таңда студенттердің психологиялық денсаулығына цифрлық технологиялар мен әлеуметтік желілер ықпал етеді. Студенттердің психоэмоционалдық жағдайын көп уақытты әлеуметтік желілерге жұмсауы және виртуалды ортада әлеуметтік байланыс орнатуы нашарлатуы мүмкін. Әлеуметтік желілерде үздіксіз ақпарат ағыны мен сымсыз қарым-қатынас, сондай-ақ интернеттегі бейнелер күйзеліс пен ішкі қысым тудыруы мүмкін.

Студенттердің арасында психологиялық көмекке сұраныс артып келеді. Олар стрессті жеңуге, эмоцияларын басқаруға, өмірлік қиындықтарды жеңуге көмек алу үшін психологтар мен кеңесшілерге жүгінеді. Психологиялық қызметтерді белсенді пайдалану студенттердің өз психологиялық денсаулығына жауапкершілікпен қарауының белгісі болып табылады.

Психологиялық денсаулыққа көбірек көңіл бөлінуінің нәтижесінде студенттер психоәлеуметтік дағдыларды дамытуға бағытталған бағдарламалар мен тренингтерге қатысуда. Бұл дағдылар өз-өзіне қамқор болуға, эмоцияларды басқаруға және әлеуметтік қарым-қатынасты жақсартуға көмектеседі.

Студенттер психологиялық денсаулығын қорғауға және дамытуға деген қызығушылықтың өсуі - маңызды тенденциялардың бірі болып табылады. Университеттер мен колледждерде психологиялық қолдау бағдарламаларын енгізу белсенді түрде жүзеге асырылуда, мысалы, стресс-менеджмент бойынша тренингтер, кеңес беру қызметтері, психологиялық консультациялар және топтық терапевтік сессиялар. Психологиялық кеңес беру білім беру процесінің маңызды бөлігіне айналды, ол студенттердің психоэмоционалдық тұрақтылығын арттыруда маңызды рөл атқарады.

Сонымен қатар, эмоционалды интеллектіні дамыту, стресс басқару және қарым-қатынас дағдыларын жетілдіруге бағытталған бағдарламалар үлкен сұранысқа ие. Мұндай бағдарламалар студенттерге тек оқу процесінде ғана емес, әлеуметтік бейімделуде, психоэмоционалдық жағдайын жақсартуда және олардың қарым-қатынастарын нығайтудың маңызды аспектілерін дамытуға көмектеседі.

Технологиялық прогресс те студенттердің психологиялық денсаулығын дамытуға ықпал етеді. Медитация мен релаксацияға арналған заманауи қосымшалар, психология бойынша

онлайн курстар мен виртуалды психологиялық консультациялар студенттерге үйден шықпай-ақ көмек алуға мүмкіндік береді, бұл қашықтан оқу және жұмыспен қамтылу жағдайында үлкен артықшылық болып табылады.

Студенттердің психологиялық денсаулығын сақтау мен дамыту мақсатында бірнеше негізгі бағытта жұмыс жүргізілуде. Бұл бағыттар келесі түрде дамып келеді:

1. Психологиялық қолдау жүйелерін дамыту

Студенттерге психологиялық көмек көрсету жүйелерін дамыту маңызды. Қазіргі уақытта көптеген оқу орындарында студенттерге арналған психологиялық кеңес беру орталықтары ашылып, олар психологиялық күйзелістерді жеңу жолдары мен эмоционалдық қолдау көрсетуде. Бұл орталықтар студенттер арасында психологиялық сауаттылықты арттыруды мақсат етіп отыр.

2. Психологиялық сауаттылықты арттыру

Студенттерге психологиялық сауаттылықты арттыру бағдарламалары мен тренингтері кең тарала бастады. Бұл бағдарламалар студенттерге стресс пен эмоциялық күйзелістермен күресудің әдістерін үйретуді мақсат етеді. Сонымен қатар, психологиялық тренингтер мен сауықтыру жұмыстарын оқу процесіне енгізу студенттердің денсаулығына оң әсер етуі мүмкін.

3. Ақпараттық технологияларды қолдану

Онлайн платформалар мен мобильді қосымшалар арқылы психологиялық қолдау қызметтері мен тренингтерді ұйымдастырудың танымалдылығы артуда. Бұл студенттерге уақытты үнемдей отырып, психологиялық көмек алу мүмкіндігін береді. Сонымен қатар, интернеттегі психологиялық қолдау жүйелері студенттердің өздерін қауіпсіз сезінуіне ықпал етеді.

4. Денсаулық сақтау және психология арасындағы ынтымақтастық

Денсаулық сақтау және психология саласындағы мамандардың бірігуі студенттердің психологиялық және физикалық денсаулығын сақтау үшін маңызды рөл атқарады. Бұл салалар арасындағы ынтымақтастық студенттердің жалпы әл-ауқатын жақсартуға көмектеседі.

Қорытынды

Студенттердің психологиялық денсаулығы - қоғамның болашағына үлкен әсер ететін маңызды мәселе. Әлеуметтік және академиялық қысымдар, стресстік жағдайлар мен жалғыздық студенттер арасында психологиялық бұзылулардың өсуіне ықпал етеді. Сондықтан жоғары оқу орындары студенттердің психикалық денсаулығына ерекше көңіл бөлуі тиіс. Психологиялық қолдау қызметтерін дамыту, психологиялық сауаттылықты арттыру және жаңа технологияларды қолдану студенттердің психологиялық әл-ауқатын жақсартуға ықпал етеді. Студенттердің психологиялық денсаулығын қорғау - бұл жалпы қоғамның сау әрі табысты болашағын қамтамасыз етудің кепілі.

Әдебиеттер

1. Барабаш Ю.Ю., Мамедова Р.К. Исследование психологического здоровья студентов //Материалы Общероссийской студенческой электронной научной конференции «Студенческий научный форум» 15-20 февраля 2011 г.http/ rae.ru/forum 2011 /75/1016. – С. 73-80.

2. Дубровина И.В. Психологическое здоровье личности в контексте возрастного развития // Развитие личности. - 2015. - № 2. - С. 67-95.

3. Федоренко, Е. Ю. Психологическое здоровье: учеб.-метод. пособие / Сиб. федерал. ун-т; сост. Е.Ю.Федоренко.- Красноярск: СФУ, 2013. - 47 с. - Изд. № 2013-644.

4. Писарев Д.В., Фильштинская А.А. Проблема сохранения здоровья студенческой молодежи // Молодой ученый. - 2021 - № 49 (391). - С. 335-337.

5. Кувичкин Н.М., Криницин Н.Н., Кулигина Н.Н. Психологическое здоровье студентов в условиях высшего образования // Гуманитарный вестник Донского государственного аграрного университета. - 2022 - № 4 - С. 208-212. – EDN KMJWSC.

ЖАСӨСПІРІМДІК ОРТАДАҒЫ БУЛЛИНГ МӘСЕЛЕСІН ТЕОРИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

Аманжанқызы Ж.[1], Токсанбаева Н.Б.[2]
[1]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
[2]І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған, Қазақстан

Соңғы жылдары мектептегі зорлық-зомбылық(буллинг) қоғамда алаңдаушылық тудыратын маңызды әлеуметтік психологиялық мәселеге айналды. Жасөспірімдер арасындағы буллинг — бұл қоғамда жиі кездесетін және көпшілікке көрінбейтін проблема. Буллинг, яғни зорлық-зомбылық пен қорлаудың бір түрі, жасөспірімдер арасында физикалық, психологиялық немесе әлеуметтік түрде көрінуі мүмкін. Бұл құбылыс оқушылардың жеке дамуына, олардың өзіне деген сеніміне, сондай-ақ психологиялық және эмоционалды денсаулығына теріс әсер етеді.Бұл мәсееле тек білім беру саласында ғана емес,жалпы қоғамның назарында.Мектепте болып жатқан зорлық-зомбылық оқушылардың психологиялық және эмоционалдық жағдайына теріс әсер етіп, олардың оқу процесіне, жеке дамуына, сондай-ақ әлеуметтік бейімделуіне кедергі келтіреді. Булингтің басты себебі – басқа адамның тұлғасына деген құрметтің болмауы, бұл болса,бұзылған қарым-қатынастар мен агрессияға әкеледі.

Мақалада буллинг түсінігі,себептері мен оның салдары,көрініс табуы және күресу жолдары туралы сөз қозғалады.Буллинг мәселесі қарым-қатынас аясында қарастырылады.

Түйін сөздер: *буллинг,зорлық-зомбылық,жасөспірім,мектептегі буллинг,агресссия.*

В последние годы буллинг в школах стал важной социальной и психологической проблемой, вызывающей общественное беспокойство. Буллинг среди подростков — это проблема, которая часто встречается в обществе, но остается малозаметной для большинства. Буллинг, то есть насилие и унижение, может проявляться среди подростков в физической, психологической или социальной формах. Это явление оказывает негативное влияние на личностное развитие учащихся, их уверенность в себе, а также на психологическое и эмоциональное здоровье. Эта проблема волнует не только сферу образования, но и общество в целом. Насилие в школе негативно сказывается на психоэмоциональном состоянии учащихся, мешает их учебному процессу, личностному развитию и социальной адаптации. Основной причиной буллинга является отсутствие уважения к личности другого человека, что, в свою очередь, приводит к разрушению отношений и агрессии.

В статье рассматривается понятие буллинга, его причины и последствия, формы проявления и способы борьбы с ним. Проблема буллинга рассматривается в контексте межличностных отношений.

Ключевые слова: *буллинг, насилие, подростковый возраст,буллинг в школе, агрессия.*

In recent years, school violence (bullying) has become an important social and psychological issue, causing public concern. Bullying among adolescents is a problem that is often present in society but remains largely invisible to the public. Bullying, which involves violence and humiliation, can manifest in physical, psychological, or social forms among adolescents. This phenomenon negatively impacts students' personal development, their self-confidence, as well as their psychological and emotional health. This issue is not only a concern in the field of education but also in society as a whole. Violence in schools negatively affects students' psychological and emotional well-being, hinders their learning process, personal development, and social adaptation. The main cause of bullying is the lack of respect for another person's individuality, which, in turn, leads to broken relationships and aggression.

The article discusses the concept of bullying, its causes and consequences, its forms of manifestation, and ways to address it. The issue of bullying is considered within the context of interpersonal relationships.

Keywords*: bullying, violence, adolescence, bullying at school, aggression.*

Кіріспе

Мақаланың мақсаты: Жасөспірімдер арасындағы буллингтің себептерін анықтау және оның салдарын зерттеу. Буллингтің оқушылардың психоэмоционалды жағдайына, оқу процесіне және әлеуметтік бейімделуіне әсерін көрсету. Мақалада буллингтің алдын алу шараларын ұсыну және жасөспірімдер арасында құрметке негізделген қарым-қатынасты дамыту жолдары қарастырылады.

Жасөспірімдер арасындағы буллинг қазіргі қоғамды алаңдататын өткір мәселелердің бірі.Буллнг,немесе зорлық зомбылық,көбінесе балалар мен жасөспірімдердің әлеуметтік ортада өзара әрекеттесуінен көрініс табады.Бұл құбылыс физикалық зорлықпен шектелмей, эмоционалдық, психологиялық және кей кезде кибербуллинг түріндеде байқалады.Буллинг себептері әртүрлі болуы мүмкін.

Н.А. Ларченко буллингтің пайда болуының келесі себептерін көрсетеді:

– өзін-өзі бағалаудың жеткіліксіздігі;
– импульсивтіліктің жоғарылауы;
– бала тәрбиесінің төмен деңгейі;
– ата-ана тарапынан немқұрайлылық немесе шектен тыс қорғану;
– отбасының әлеуметтік-экономикалық жағдайының төмендігі;
– отбасындағы жанжалдар;
– оқушының шығу тегі мен келбеті туралы теріс пікірлер;
– есірткіні, ішімдікті, компьютерлік ойындарды теріс пайдалану;
– мектепте үлгермеген/оқыған оқушыны мазақтау;
– мазохизмге немесе садизмге бейімділік;–отбасылық және жыныстық зорлық [1].

Одан бөлек буллингтің пайда болуына төмендегідей факторларды келтіреді:

Буллингтің пайда болуына мектеп ортасы да әсер етеді.

Біріншіден, мұғалімдердің буллингке қатысты позициясы белгілі екіжақтылықпен сипатталады. Осылайша, мұғалімдер буллингті өз мінез-құлқымен және мектептегі атмосферамен байланыстырмай, жасөспірімдердің психологиялық ерекшеліктерінен іздеуге бейім. Сонымен қатар, кейде мұғалімдерге сыныпта жасөспірімдерге буллингті тәртіп құралы ретінде пайдалану ыңғайлы болып келеді.

Екіншіден, мұғалімдер буллингтің нақты себептерін де, көлемін де білмейді.Буллингтің ең кең тараған физикалық түрін қарастыра отырып, жала жабу, өсек тарату, мәжбүрлеу, мүлікке зиян келтіру сияқты нысандарға аз көңіл бөле отырып, олар құбылыстың қайнар көзін жәбірленушінің сыртқы түрінен, кикілжіңінен немесе әлеуметтік жағдайынан көреді, араласпауды жөн көреді. Сыныптың ішкі істерінде көбінесе мектеп елемеу позициясын ұстанады, бұл ақыр соңында құқық бұзушылардың агрессивті мінез-құлқының күшеюіне әкеледі.

Үшіншіден, жасөспірімдерде мұғалімдермен ресми қарым-қатынастар буллинг факторы ретінде әрекет етеді [2].

Дегенмен буллинг көрсетушілер арасында девиантты мінез құлық сипатын көреміз. Яғни жасөспірімдің шақтың бөлінбейтін бөлшегі ретінде қарастырамыз.Жасөспірімдің жаста балалар девиантты мінез-құлыққа,әсіресе сыныптастарын,құрдастарын,тіпті мектептегі кез келген балаға қоқан лоққы,құрметсіздік,кей кезде тіпті физкалық күш көрсетуге дейін барады.

Буллинг кез келген жаста пайда болуы мүмкін, алайда, буллингтің пайда болуының ең ықтимал кезеңдері де бар. Мұндай жас кезеңі – жасөспірімдік жас болып табылады. А.В. Петровский пікірі бойынша жасөспірімдік шақ «өзінің даралығын (жеке тұлғалығын) белгілеу үшін құралдар мен тәсілдерді іздеумен сипатталады. Осылайша, жасөспірім өзінің құрдастары арасында мінсіз өкілдік ету қабілетін барынша жүзеге асыра отырып, өзінің жеке даралығын іс-әрекет арқылы трансляциялау үшін барлық ішкі ресурстарын жұмылдырады ... » [3].

Буллинг мәселесі қазіргі уақытта өзекті болып табылады, оны білім беру ортасындағы психологиялық климат мәселесімен өзара байланысты түрде зерттеу қажет. Мектептегі зорлық-зомбылық фактілері ұзақ уақыт бойы байқалып келе жатса да, қазіргі уақытта ғылыми білім жүйесінде нақты, жалпы қабылданған профилактикалық, реттейтін және түзететін бағдарламалар әлі жоқ. Д.А. Лэйн буллинг мәселесін шешудің қиыншылығы туралы жазады, өйткені бұл күрделі құбылыс және балалардың бір-бірімен қарым-қатынасының көптеген аспектілерін қамтиды [4].

Сондықтан буллингті шешу кезінде осы процестің қатысушыларының психологиялық ерекшеліктерін ескеру қажет, сонымен қатар агрессияның басқа адамдармен қарым-қатынасындағы рөлін түсіну және агрессивті мінез-құлықты әлеуметтік реттегіштерді ескеру маңызды.

Д.Н. Гриненко булли (агрессор) агрессивті мінез-құлықтың қалыптасуына әсер ететін әлеуметтік жағдайларды, атап айтқанда зорлық-зомбылыққа жауап ретінде жазаның болуын немесе болмауын және осы фактордың тұлғаның қалыптасуына қалай әсер ететінін қарастырады [5, 27б].

Тұтастай алғанда, Д. Олвеус типтік буллилердің мінез-құлқының әртүрлі аспектілерін сипаттап қана қоймайды, сондай-ақ оларды қалыптастыратын әлеуметтік және отбасылық факторларды да назарға алады. Бұл дегеніміз, буллилердің агрессивті мінез-құлқы тек жеке қасиеттерімен ғана емес, сонымен қатар қоршаған ортасының өзара әрекет ету динамикасымен де байланысты.

Д. Олвеус сипаттаған типтік «буллилердің» ерекшеліктері:

Д. Олвеус типтік «булли» (қудалауышы) балалардың келесі қасиеттері байқалатынын айтады:

- Билікті үстемдік етуге және басқа оқушыларды бағып алуға деген күшті қажеттілік:* Булли өз-өзін басқаларға үстем деп сезініп, оларды бағындыруды мақсат етеді.

- Импульсивтілік пен жоғары тітіркендіргіштік: Буллилердің әрекеттері көбінесе алдын ала ойланбастан, импульсивті түрде жүзеге асады.

- Эмпатия деңгейінің төмендеуі:Олар құрбандарына деген жанашырлық пен түсіністік сезімін көрсетуден бас тартады немесе мүлде сезбейді.

- Физикалық артықшылық:Егер булли – жігіт болса, әдетте ол басқа оқушылардан физикалық тұрғыда күшті болады, бұл оған үстемдік сезімін береді.

- Агрессивті және провокациялық мінез-құлық: Буллилер өз құрбандарымен ғана емес, ересектермен – ата-аналармен және мұғалімдермен де агрессивті қарым-қатынас орнатуға бейім.

Буллингке ұшыраған балалардың ерекшеліктері:

Д. Олвеус буллиге ұшыраған балалардың қасиеттерін буллилердің сипаттамаларына қарама-қарсы қылып сипаттайды:

- Физикалық әлсіздік: Физикалық күш жағынан буллиге ұшыраған балалар көбінесе басқа оқушыларға қарағанда әлсіз болады, бұл олардың өзін-өзі бағалауына әсер етеді.

- Өзіне сенімсіздік пен төмен өзін-өзі бағалау:Бұл қасиеттер олардың буллилерге қарсы тұру мүмкіндігін азайтады.

- Мазасыздық: Буллиге ұшыраған балалар жиі мазасыздық сезімін бастан кешіреді.

- Эмоционалды күйзелістер: Мұндай балалар депрессивтік жағдайға түсуге және кейде өзін-өзі өлтіру ойларына бейім болуы мүмкін.

- Әлеуметтік оқшаулану: Өз жастағы топ арасында жақын достарының болмауы олардың қолдау жүйесінің жоқтығын көрсетеді.

- Қорқақтық, сезімталдық, жабықтық және ұялшақтық: Бұл қасиеттер оларды тек қудалаушыларға қарсы әлсіретіп қоймай, сондай-ақ, туындаған қиыншылықтар туралы ересектерге айту мүмкіндігін де шектейді.

Бұл сипаттамалар буллилер мен олардың құрбандарына тән мінез-құлықтың психологиялық ерекшеліктерін түсінуге бағытталған және мектеп ортадағы қарым-қатынастарды жақсарту үшін маңызды болып табылады. [6].

Қорытынды:

Буллинг жасөспірімдер арасында психологиялық және әлеуметтік мәселелердің негізінде пайда болып, олардың өміріне теріс әсер етуі мүмкін. Бұл құбылыс әртүрлі себептермен туындап, оның ішінде ата-аналар тарапынан қамқорлықтың болмауы, баланың өзін-өзі бағалауының төмендігі, әлеуметтік жағдайлардың қиындығы және мектептегі тәртіп мәселелері негізгі рөл атқарады. Мектеп ортада буллингтің алдын алу үшін мұғалімдер мен білім беру ұйымдары бұл мәселені терең түсініп, оқушылардың психоэмоционалды күйін бағалау маңызды. Сонымен қатар, мектептің ішкі мәдениеті мен қарым-қатынас жағдайлары да буллингтің пайда болуына ықпал етеді, сондықтан педагогикалық ұжымдардың бұл мәселеге бейжай қарамауы қажет.Буллингтің алдын алу үшін құрметке негізделген қарым-қатынасты қалыптастыру, агрессия мен зорлық-зомбылық әрекеттеріне төзбеушілік принципін енгізу қажет. Мектептерде арнайы бағдарламалар мен шаралар ұйымдастыру, ата-аналарды осы мәселеге қатысты ақпараттандыру, сондай-ақ балаларға өзін-өзі қорғау дағдыларын үйрету маңызды. Сонымен қатар, буллингке ұшыраған балаларды психологиялық тұрғыдан қолдау, оларға қауіпсіз орта қалыптастыру олардың әлеуметтік бейімделуін

жақсартуға ықпал етеді.Жасөспірімдер арасындағы буллинг мәселесін шешу тек мектептердің ғана емес, қоғамның да бірлескен күш-жігерін талап етеді. Осылайша, ата-аналар, мұғалімдер және қоғам болып жұмыс атқару арқылы буллингтің алдын алып, жасөспірімдердің психологиялық әл-ауқатын қамтамасыз етуге мүмкіндік бар.

Әдебиеттер

1. Ларченко, Н.А. Буллинг -причины, формы, профилактика: методический материал [Электронный ресурс]. – Волгоград, 2015. – 23 с. – Режим доступа:http: // docplayer.ru/27581035-Bulling-prichinyformy-profilaktika.html(дата обращения: 8.01.2017)
2. Achıtaeva I.B. Dectpýktıvnye vzaımootnoshenıiav ýchebnyh gpýppah obpazovatelnyh ýchpejdenıı. Avtopefepat dıcceptatsıı na coıckanıe ýchenoı ctepenı kandıdata pcıhologıcheckıh naýk. Mockva, 2010. 25 c
3. Селиванова О.А., Шевцова Т.С. Профилактика агрессивности и жестокости в образовательном учреждении: монография. – Тюмень: Издательство Тюменского государственного университета, 2011. – 232с.
4. Лэйн, Д.А. Школьная травля (буллинг) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.psyoffice.ru/3548-ljejjn-djevid-a.-shkolnaja-travlja-bulling..html
5. Гриненко, Д.Н. Взаимосвязь условно допустимой агрессии и развитие личности участников буллинга //Психология и педагогика: Методика и проблемы практического применения.– 2014. - № 41. – 70 с
6. Кон И.С. Что такое буллинг и как с ним бороться // Семья и школа. 2006. No 11. С. 15-18.

ЦИФРЛІК ДӘУІРДЕГІ ЖАС ОТБАСЫЛАР: ӘЛЕУМЕТТІК МЕДИАНЫҢ НЕКЕ КОНФЛИКТІЛЕРІНЕ ӘСЕРІ

Садыкова Н. М.[1], Мухамбетжан А.С. [1], Турақұл А.Е. [2]

[1] Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

[2] Л.Н. Гумилёв атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Бұл мақалада жас отбасылардың қарым-қатынасына әлеуметтік медианың әсері қарастырылады. Қазіргі уақытта цифрлық технологиялар адамдар арасындағы байланыс сипатын түбегейлі өзгертті, бұл некелік қарым-қатынастарға да ықпал етеді. Әлеуметтік желілер отбасылық өмірді жақсартуға көмектескенімен, кейде сенімсіздік пен түсініспеушіліктерге әкелуі мүмкін. Мақалада әлеуметтік медианың жұбайлар арасындағы сенімге, қарым-қатынас мәдениетіне және қақтығыстардың пайда болуына ықпалы зерттеледі. Авторлар қазіргі заманғы тенденцияларды талдай отырып, жас отбасыларға әлеуметтік желілерді саналы түрде пайдаланудың маңыздылығын атап өтеді және мүмкін болатын шешімдерді ұсынады.

Түйін сөздер: *әлеуметтік медиа, жас отбасылар, неке дағдарысы, цифрлық технологиялар, қарым-қатынас.*

В статье рассматривается влияние социальных медиа на отношения в молодых семьях. Цифровые технологии кардинально изменили способы общения между людьми, что не могло не затронуть семейные взаимоотношения. Социальные сети могут как укреплять отношения, так и становиться причиной недоверия и разногласий. В работе анализируется влияние социальных медиа на доверие между супругами, культуру общения и возможные причины возникновения конфликтов. Авторы изучают современные тенденции и подчеркивают важность осознанного использования цифровых платформ для поддержания гармонии в семье.

Ключевые слова: *социальные медиа, молодые семьи, семейные разногласия, цифровые технологии, коммуникация.*

This article explores the impact of social media on young families' relationships. Digital technologies have significantly altered human communication, inevitably influencing marital dynamics. While social networks can enhance relationships, they can also lead to misunderstandings and trust issues. The study examines the effects of social media on spousal trust, communication habits, and conflict emergence. The authors analyze current trends and emphasize the importance of mindful social media use in maintaining family harmony, offering practical recommendations for young couples.

Keywords: *social media, young families, marital disputes, digital technologies, communication*.

Кіріспе

Қазіргі цифрлық заманда әлеуметтік медиа жас отбасылардың өмірінде маңызды орын алады. Олар байланыс орнату, жаңалықтармен бөлісу және қолдау көрсету үшін қолданылады. Дегенмен, әлеуметтік медианың ерлі-зайыптылар арасындағы қарым-қатынасқа әсері әртүрлі болуы мүмкін. Кейде әлеуметтік желілерде көп уақыт өткізу немесе басқа адамдармен белсенді араласу жұбайлар арасында түсініспеушілік пен қызғанышқа әкелуі мүмкін. Сонымен қатар,

әлеуметтік медиадағы мінсіз өмір көріністері шынайы өмірмен сәйкес келмей, жұбайлардың бір-біріне деген күтілімдеріне әсер етуі мүмкін.Қазақстанда әлеуметтік медианың отбасылық қатынастарға ықпалы ерекше назар аударуды талап етеді. Әлеуметтік желілердегі гендерлік стереотиптер мен рөлдер отбасындағы қарым-қатынасқа әсер етуі мүмкін. Бұл әсіресе жас отбасылар үшін маңызды, себебі олар отбасылық өмірдің бастапқы кезеңдерінде әлеуметтік медианың ықпалына көбірек ұшырайды.Сондықтан, әлеуметтік медианың жас отбасылардың неке қақтығыстарына әсерін зерттеу қазіргі қоғам үшін өзекті мәселе болып табылады. Бұл зерттеу әлеуметтік медианың отбасылық қатынастарға оң және теріс әсерлерін анықтауға, сондай-ақ неке қақтығыстарын болдырмау немесе шешу үшін тиімді тәсілдерді әзірлеуге бағытталған.

Гипотеза: Әлеуметтік желілер жас отбасылардың қарым-қатынасына екі жақты әсер етеді: бір жағынан, олар жақындықты сақтауға және эмоциялық қолдауды арттыруға мүмкіндік береді, ал екінші жағынан, уақыт өте келе тәуелділікке, сенім мәселелеріне және түсініспеушіліктерге әкелуі мүмкін. Әлеуметтік медианы саналы түрде қолдану отбасылық тұрақтылықты сақтауға ықпал етеді, ал шектен тыс пайдалануы қарым-қатынастың әлсіреуіне себеп болуы мүмкін.

Негізгі сұрақ: Әлеуметтік медианың жас отбасылардың қарым-қатынасына ықпалы қандай және оның позитивті немесе негативті әсері қандай факторларға байланысты?

Негізгі бөлім

Бүгінгі таңда, цифрлық заманда әлеуметтік медиа адамдар арасындағы қарым-қатынастың ажырамас бөлігіне айналды. Жас отбасылар үшін бұл байланыс орнатудың, эмоциялық қолдаудың және ақпарат алмасудың негізгі құралдарының бірі. Дегенмен, әлеуметтік медианың белсенді қолданылуы кейде ерлі-зайыптылар арасында түсініспеушіліктер мен жанжалдардың көбеюіне алып келеді. Бұл әсіресе сенімсіздік, қызғаныш және виртуалды қарым-қатынастар шынайы өмірдегі қарым-қатынастарға ықпал еткен кезде байқалады [1, б. 45].

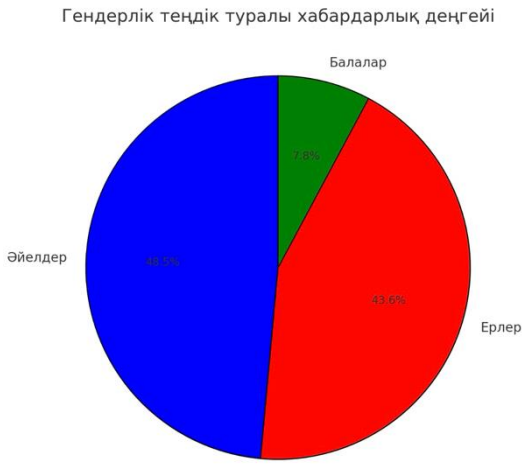
Неке қақтығыстарының негізгі себептері

Әлеуметтік медианың некелік тұрақтылыққа кері әсер етуінің бірнеше себептері бар. Біріншіден, уақыттың көп бөлігін әлеуметтік желілерде өткізу ерлі-зайыптылар арасындағы тікелей қарым-қатынастың әлсіреуіне әкеледі. Зерттеулер көрсеткендей, әлеуметтік желілерді шамадан тыс пайдалану қарым-қатынас сапасына кері әсер етуі мүмкін, өйткені адамдар шынайы қарым-қатынасқа қарағанда виртуалды кеңістікте көбірек уақыт өткізеді [2, б. 38].

Екіншіден, әлеуметтік медиадағы мінсіз бейнелер мен шынайы өмірдегі айырмашылықтар жұбайлардың өзара күтілімдеріне әсер етеді. Мысалы, көптеген қолданушылар өздерінің өмірін жағымды жақтан көрсетеді, бұл басқа адамдарда өмірлерінің жетілмегендігі туралы ой қалыптастырады. Мұндай салыстырулар кейде неке қатынастарында қанағаттанбаушылық пен көңілсіздік тудыруы мүмкін [3, б. 67].

Үшіншіден, әлеуметтік желілердегі анонимділік пен еркіндік ерлі-зайыптылар арасында сенімсіздік туғызуы мүмкін. Белгілі бір жағдайларда жұбайлардың бірінің әлеуметтік желілерде басқа адамдармен белсенді қарым-қатынас жасауы қызғаныш пен сенімсіздікке әкеліп, неке қақтығыстарының басталуына себеп болуы мүмкін [4, б. 94].

Диаграммада (сурет) қоғамның гендерлік теңдік мәселелеріне деген көзқарасын көрсетеді. Әйелдер, ерлер және балалар арасындағы айырмашылықтар олардың бұл тақырыпқа деген түсінігінің әртүрлі екенін айқындайды.Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, әйелдер гендерлік теңдік пен әйелдердің құқықтары туралы көбірек хабардар, ал ерлердің бұл мәселеге деген қызығушылығы салыстырмалы түрде төмен. Балалар арасында бұл тақырыптағы білім мен түсінік әлі де қалыптасу кезеңінде.Бұл деректер қоғамда ақпараттандыру жұмыстарын күшейту қажеттігін көрсетеді. Гендерлік теңдікке қатысты түсінікті кеңейту үшін білім беру жүйесінде және отбасылық тәрбиеде осы тақырыпқа ерекше назар аудару маңызды.

Сурет – Гендерлік теңдік тіралы хабардарлық деңгейі

Менің ойымша, әлеуметтік медианың жас отбасыларға әсері екіжақты. Ол қарым-қатынасты жеңілдетіп, ерлі-зайыптылардың арасындағы байланысты нығайтуға мүмкіндік береді. Дегенмен, оның шектен тыс пайдаланылуы түсініспеушіліктердің көбеюіне және некелік тұрақсыздыққа әкелуі мүмкін. Сондықтан, отбасылық қарым-қатынасты нығайту үшін әлеуметтік медианы саналы түрде қолдану маңызды. Жұбайлар арасында сенім мен ашық диалог орнату арқылы, әлеуметтік желілердің жағымсыз әсерін азайтуға болады [4, б. 112].

Қорытынды

Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні бар демекші, , әлеуметтік медиа жас отбасылардың қарым-қатынасына айтарлықтай әсер етеді. Оның оң және теріс жақтары бар. Егер әлеуметтік желілер дұрыс пайдаланылса, олар отбасы мүшелерінің қарым-қатынасын жақсартып, бір-біріне қолдау көрсетуге көмектеседі. Бірақ шектен тыс пайдаланылған жағдайда, ол некелік қақтығыстардың негізгі себептерінің біріне айналуы мүмкін. Сондықтан, жас отбасылар үшін әлеуметтік медианы саналы түрде қолдану және шынайы қарым-қатынасқа көбірек көңіл бөлу маңызды.

Әдебиеттер

1. Фридрих Эберт Қоры. (2022). Гендер және Қазақстан қоғамы. Алматы: Фридрих Эберт Қоры. Сілтеме: https://www.nlrk.kz/index.php?Itemid=491&catid=131&id=6248%3Agender-zh-ne-aza-stan-o-amy&lang=en&option=com_content&view=article

2. Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы. (2023). Білім алушыларды денсаулығы мен дамуына зиян келтіретін ақпараттан қорғау жөніндегі әдістемелік ұсынымдар. Астана Сілтеме: https://uba.edu.kz/storage/app/media/TARBIE%20%20KZ%20%2011111111111111111111.pdf

3. Бринкерхоф, Д. Б., Уайт, Л. К., Ортега, С. Т., Вечио, С. Дж. (2012). Әлеуметтану негіздері. Алматы: «Сырдария» университеті. Сілтеме: https://rmebrk.kz/bilim/syrdariya/brinkerhof.aleumettanu.pdf

4. Қазақстан жастары – 2019. (2019). Ұлттық баяндама. Нұр-Сұлтан: Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі. Сілтеме: https://eljastary.kz/upload/iblock/573/fm12twjo5hh0hjjn5n1fe9oz5l9i0ep7.pdf

ВЛИЯНИЕ ПОРЯДКА РОЖДЕНИЯ В СЕМЬЕ НА ФОРМИРОВАНИЕ САМООЦЕНКИ У ПОДРОСТКОВ

Минашева А.Ж.
Научный руководитель: Касен Г.А.
Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан

Мақалада отбасындағы туу тәртібінің өзін-өзі бағалаудың қалыптасуына әсері қарастырылған. Зерттеулер талдауы көрсеткендей, үлкен, орта, кіші және жалғыз балаларда өзін-өзі бағалау, өзін-өзі бағалау және тұлғалық дамуда айырмашылықтар бар.
Түйін сөздер: *туу тәртібі, өзін-өзі бағалау, өзін-өзі қарым-қатынас, бауырлар, жеке даму.*

В статье рассматривается влияние порядка рождения в семье на формирование самооценки ребенка. Анализ исследований показывает, что старшие, средние, младшие и единственные дети имеют различия в самоотношении, уровне самоуважения и личностном развитии.
Ключевые слова: *порядок рождения, самооценка, самоотношение, сиблинги, личностное развитие.*

The article examines the influence of birth order in the family on the formation of self-esteem. Research analysis shows that eldest, middle, youngest and only children have differences in self-esteem, level of self-respect and personal development.
Keywords: *birth order, self-esteem, self-relationship, siblings, personal development.*

Введение. Семья играет центральную роль в жизни и развитии детей, подростков и юношей. Именно в ней формируются базовые ценности, влияющие на стиль жизни, уровень притязаний, понимание успеха и способы его достижения. Семья остаётся главным институтом воспитания, определяющим не только процесс социализации, но и формирование представлений об успешности. А. Адлер подчёркивал, что для понимания личности важно учитывать семейный контекст, в котором человек рос [1].

Основная часть. Одним из ключевых факторов этого контекста является положение ребёнка в структуре семьи, связанное с порядком рождения. По мере её развития потребности меняются, а их удовлетворение распределяется между детьми в зависимости от их сиблинговой позиции. При этом адаптация к изменениям семейной системы у каждого ребёнка проходит по-разному, и их стратегии преодоления трудностей никогда не бывают полностью идентичны. Индивидуальное восприятие порядка рождения оказывает значительное влияние на стиль жизни и личностное развитие.

Исследование Гладких Ю.П. и Ямашевой Т.В. посвящено анализу психологических особенностей детей в зависимости от их порядка рождения в семье. Авторы рассматривают взаимосвязь между порядком рождения и самооценкой среди старших, средних, младших и единственных детей.

Результаты исследования подтверждают, что самооценка ребенка напрямую связана с его порядком рождения. Старшие дети чаще обладают более низкой самооценкой, поскольку на них возлагается ответственность, также они первыми сталкиваются с родительскими ожиданиями. Единственные и младшие дети, напротив, чаще обладают завышенной самооценкой, так как получают больше внимания и эмоциональной поддержки. Родители, как правило, проявляют к ним больше терпимости, создавая комфортные условия [2].

В исследовании Караваевой Д.О. рассматриваются различия в Я-концепции младших подростков в зависимости от конфигурации семьи (с одним ребёнком или двумя). Автор подчеркивает, что самоотношение подростков во многом определяется тем, есть ли у них братья и сестры, а также их очередностью рождения. В частности, установлено, что дети, воспитывающиеся в двудетных семьях, чаще проявляют повышенную тревожность, обусловленную конкуренцией и соперничеством между сиблингами. Старшие дети могут испытывать стресс, связанный с необходимостью соответствовать ожиданиям родителей, чувством ответственности за младшего брата или сестру, а также возможным снижением

внимания со стороны взрослых. Младшие дети, в свою очередь, нередко сталкиваются с проблемами самооценки, поскольку старший сиблинг становится для них ролевой моделью, с которой трудно сравниться [3].

В исследовании И.А. Нальгиевой рассматриваются особенности самоотношения подростков в зависимости от порядка рождения в семье. Автор подчеркивает, что самоотношение представляет собой сложное личностное образование, включающее когнитивные, эмоциональные и поведенческие компоненты, формирующееся в процессе взаимодействия с окружающим миром. В ходе эмпирического исследования, проведенного среди 194 подростков, было выявлено, что порядок рождения оказывает значительное влияние на самоотношение, формируя различные аспекты восприятия себя и своих возможностей.

Результаты показали, что наиболее высокий уровень аутосимпатии (позитивного отношения к себе) характерен для старших и единственных детей, в то время как средние дети в семье демонстрируют более низкие показатели самопринятия и уверенности в себе. Младшие дети, напротив, обладают высокой степенью самоинтереса, что может свидетельствовать о стремлении к самопознанию и поиску своей роли в семейной системе. У вторых детей в семье чаще встречается склонность к самоуничижению и самообвинению.

Интересным результатом стало различие в осознании личностных качеств у подростков разных групп. Подростки, воспитывающиеся в семьях с одним ребенком или являющиеся первыми детьми, чаще оценивают себя в превосходных формах, подчеркивая свою успешность и привлекательность. Те, кто занимают среднюю позицию в семье, проявляют большую самокритичность, а младшие дети склонны к позитивному восприятию себя, но при этом менее осознано формулируют свои достоинства и недостатки [4].

Исследование Перегудиной В.А. и Клевакиной М.Г. посвящено изучению особенностей формирования Я-концепции дошкольников в зависимости от порядка рождения в семье. Авторы рассматривают когнитивный и аффективно-оценочный компоненты Я-концепции, анализируя влияние наличия братьев и сестер на самооценку, самоотношение и представления о себе.

Результаты исследования подтверждают, что порядок рождения оказывает значительное влияние на структуру Я-концепции ребенка. Дети, имеющие сиблингов, обладают более развитой самооценкой и дифференцированным восприятием себя, поскольку они получают обратную связь не только от родителей, но и от братьев и сестер. Младшие дети чаще ориентируются на старших как на референтные фигуры, что способствует их когнитивному и личностному развитию. Старшие дети, напротив, демонстрируют наибольшую согласованность Я-образов, так как их личность становится референтной для младших.

У единственных детей наблюдается меньшая наполненность и структурированность Я-концепции, так как в их окружении нет других детей для сравнения и подражания. Их самооценка часто поляризована — либо излишне завышенная, либо, наоборот, заниженная [5].

Заключение.Таким образом, порядок рождения в семье оказывает значительное влияние на формирование самооценки. Старшие дети демонстрируют более низкую самооценку, средние – повышенную самокритичность, младшие – склонность к самоинтересу, а единственные – поляризованную самооценку.

Литература

1. Русс, С. А. Особенности системы жизненных ценностей и образа "успешного я" старшеклассников с разным порядком рождения // Вестник ТГГПУ. – 2010. – № 19.
2. Гладких, Ю. П., Ямашева, Т. В. Психологические особенности детей в зависимости от порядка рождения // Проблемы внедрения результатов инновационных разработок. – 2018. – С. 143.
3. Караваева, Д. О. Особенности Я-концепции личности младших подростков в зависимости от конфигурации семьи (с одним и с двумя детьми) / Д. О. Караваева // В. С. Мерлин и современная психология: наука, образование, практика: материалы Всероссийской научно-практической конференции, Пермь, 15–16 мая 2015 года / Ф. В. Дериш (отв. ред.); Пермский государственный гуманитарно-педагогический университет. – Пермь: ПГГПУ, 2015. – С. 56-58.
4. Нальгиева, И. А. Эмпирическое исследование психологических особенностей развития самоотношения подростка в зависимости от порядка рождения в семье // Высшее образование сегодня. – 2013. – № 1.
5. Перегудина, В. А., Клевакина, М. Г. Опыт исследования Я-концепции детей дошкольного возраста в зависимости от порядка их рождения в семье // Мир науки. Педагогика и психология. – 2023. – Т. 11. – № 4.

INTERNET ADDICTION, STRESS AND ASSERTIVENESS AMONG STUDENTS: PSYCHOLOGICAL ASPECTS AND CORRECTION STRATEGIES

Ibrayemova E.B., Kassymova M.D.
Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan

Бұл мақалада интернетке тәуелділік, стресс деңгейі және ассертивтілік арасындағы байланыс студенттер арасында қарастырылады. Зерттеулер интернетке тәуелділіктің когнитивті және эмоционалды функцияларға теріс әсер ететінін, стресс деңгейін арттыратынын және өзін-өзі реттеу қабілетін төмендететінін көрсетеді. Сонымен қатар, ассертивтілік қорғаныш факторы ретінде әрекет етіп, стрессті азайтуға және сандық әдеттерді бақылауды жақсартуға көмектеседі. Мақалада осы байланыстардың механизмдері қарастырылып, интернетке тәуелділікті түзету үшін ассертивтілік дағдыларын дамыту стратегиялары ұсынылады.

Түйін сөздер: *интернетке тәуелділік, стресс, ассертивтілік, студенттер, психологиялық төзімділік.*

В статье рассматривается взаимосвязь между интернет-зависимостью, уровнем стресса и ассертивностью у студентов. Исследования показывают, что интернет-зависимость негативно влияет на когнитивные и эмоциональные функции, повышая уровень стресса и снижая способность к саморегуляции. В то же время ассертивность выступает как защитный фактор, способствующий снижению стресса и улучшению контроля над цифровыми привычками. В статье обсуждаются механизмы этих взаимосвязей, а также предлагаются стратегии коррекции интернет-зависимости через развитие ассертивных навыков.

Ключевые слова: *интернет-зависимость, стресс, ассертивность, студенты, психологическая устойчивость.*

This article explores the relationship between internet addiction, stress levels, and assertiveness among students. Research indicates that internet addiction negatively affects cognitive and emotional functions, increasing stress and reducing self-regulation abilities. At the same time, assertiveness acts as a protective factor, helping to lower stress and improve control over digital habits. The paper discusses the mechanisms behind these relationships and proposes strategies for mitigating internet addiction through assertiveness training.

Keywords: *internet addiction, stress, assertiveness, students, psychological resilience.*

Introduction

Modern students face a wide range of psychological challenges related to the development of digital technologies. In recent years, growing concerns have emerged regarding internet addiction, which, according to various studies, negatively affects cognitive functions, emotional well-being, and social skills among young people (Young, 1998; Kuss & Griffiths, 2015).[1. 237p]

At the same time, stress levels among students remain high due to academic pressure, uncertainty about the future, and social adaptation difficulties (Lazarus & Folkman, 1984). In this context, one of the key factors contributing to psychological resilience is assertiveness—the ability to express one's thoughts and emotions constructively without violating others' boundaries (Rathus, 1973).

This article explores the relationships between internet addiction, stress levels, and assertiveness in students, as well as possible strategies to mitigate the negative effects of internet addiction by fostering assertive behavior.

1. Internet Addiction Among Students: The Scope of the Problem

Internet addiction (or pathological internet use) is defined as excessive and uncontrolled engagement with digital technologies, leading to maladaptive consequences such as academic decline, reduced social activity, and increased anxiety (Young, 1998; Kwon et al., 2013).

Research indicates that students demonstrate significantly higher levels of internet addiction than other age groups (Anderson et al., 2017). This is because students use the internet for both academic and recreational purposes, including entertainment, social interactions, and emotional regulation.

Key signs of internet addiction include:

• A compulsive desire to use the internet despite negative consequences.

• Neglect of academic, professional, and personal responsibilities.

• Anxiety and irritability when internet access is restricted.

Kuss and Griffiths (2015) found that excessive social media use decreases self-control and increases vulnerability to stress. This makes internet addiction a particularly pressing issue for students' psychological well-being.[2. 125p]

2. Stress Among Students: Causes and Consequences

Stress is an emotional state that arises in response to significant life changes or external demands that exceed an individual's coping resources (Lazarus & Folkman, 1984).[4. 78p]

Main stress factors among students:

• High academic workload.
• Poor time management.
• Interpersonal conflicts and social adaptation challenges.
• Anxiety about future employment.

Studies show that internet addiction often serves as a coping mechanism for stress but ultimately exacerbates the problem (Caplan, 2010). For instance, students may use the internet to procrastinate, which temporarily alleviates stress but ultimately leads to increased academic pressure and heightened anxiety.[6. 1089p]

Physiologically, chronic stress is associated with heightened activity in the hypothalamic-pituitary-adrenal (HPA) axis, leading to cortisol imbalances and potentially contributing to depression (McEwen, 1998). Among students facing high psychological demands, low assertiveness can worsen their condition, as they struggle to set boundaries, say "no," and manage external pressures effectively.[5.33p]

3. Assertiveness as a Factor of Psychological Resilience

Assertiveness is the ability to express one's thoughts, feelings, and desires openly and confidently without resorting to aggression or passive behavior (Rathus, 1973). It plays a crucial role in stress management and preventing the negative effects of internet addiction.

The relationship between assertiveness and psychological resilience is an important area of study in psychology, particularly in understanding how individuals cope with stress, adversity, and interpersonal challenges. Assertiveness, defined as the ability to express one's thoughts, feelings, and needs openly and respectfully, plays a crucial role in emotional regulation, boundary-setting, and conflict resolution—all of which contribute to psychological resilience.

Key Aspects of the Relationship Between Assertiveness and Resilience

1. Emotional Regulation – Assertive individuals are more likely to express their emotions in a balanced way, reducing emotional suppression or aggression, both of which can hinder resilience.

2. Self-Efficacy and Confidence – Assertiveness strengthens a person's belief in their ability to handle challenges effectively, which is a core component of psychological resilience.

3. Healthy Interpersonal Relationships – Assertive communication helps establish clear boundaries and mutual respect, reducing interpersonal stress and fostering social support, a major protective factor in resilience.

4. Problem-Solving and Coping Strategies – Resilient individuals often use active coping mechanisms rather than avoidance or aggression, and assertiveness enables problem-solving by facilitating open discussions and negotiations.

5. Reduction in Psychological Distress – Research has shown that assertiveness training can reduce anxiety, depression, and stress by improving an individual's ability to communicate their needs and manage difficult situations.

How Does Assertiveness Help Students?

1. Reduces stress levels: Assertive students handle conflicts better, set personal boundaries, and express emotions without fear of judgment, leading to lower anxiety and more positive social interactions.

2. Enhances control over internet use: Individuals with higher assertiveness can set clear time limits for internet use and resist social media pressures.

3. Improves adaptation skills: Assertiveness enables students to manage their time effectively, take responsibility for their studies, and build healthy interpersonal relationships.

Linehan (1993) found that developing assertiveness skills reduces distress reactions and enhances self-efficacy. This is particularly important in educational environments where students frequently encounter various challenges.

4. The Relationship Between Internet Addiction, Stress, and Assertiveness

Empirical data suggests a complex relationship between internet addiction, stress, and assertiveness.

1. Students with high levels of internet addiction tend to experience more stress due to disrupted sleep patterns, reduced social interactions, and procrastination (Kuss & Griffiths, 2015).

2. Assertiveness acts as a protective factor, reducing the likelihood of internet addiction by enhancing self-regulation and conscious digital consumption (Caplan, 2010).

3. Low assertiveness correlates with high stress levels and dependent internet behavior: students who struggle to say “no” are more susceptible to social media influences and digital distractions at the expense of their responsibilities (Anderson et al., 2017).

5. Correcting Internet Addiction Through Assertiveness Development

One promising psychological intervention for internet addiction is fostering assertive skills among students.

Key Strategies:

• Assertiveness Training Programs: Cognitive-behavioral therapy (CBT) techniques help students recognize and modify maladaptive behavioral patterns (Linehan, 1993).[8.85p]

• Time Management Development: Structured time planning reduces the need for internet-dependent stress relief.

• Psychological Counseling: Both individual and group therapy can assist students in managing anxiety and developing healthy communication strategies.

• Digital Hygiene Practices: Conscious content consumption, disabling constant notifications, and setting limits on social media use can improve self-regulation.

Conclusion

The interrelationship between internet addiction, stress, and assertiveness in students is a complex and multifaceted issue. High levels of internet addiction contribute to increased stress, reduced self-regulation, and lower academic performance. However, developing assertive skills can serve as an effective method for mitigating the negative effects of internet addiction, ultimately improving students’ psychological well-being.

Future research could focus on experimental studies assessing assertiveness training programs and their impact on reducing internet addiction and stress levels among students.

References

1.Young, K. S. (1998). Internet addiction: The emergence of a new clinical disorder. CyberPsychology & Behavior, 1(3), 237-244.

2.Kuss, D. J., & Griffiths, M. D. (2015). Social networking sites and addiction: Ten lessons learned. International Journal of Environmental Research and Public Health, 12(3), 1250-1306.

3. Kwon, M., Kim, D. J., Cho, H., & Yang, S. (2013). The Internet Addiction Scale (IAS): Reliability and validity testing in university students. Computers in Human Behavior, 29(3), 1245-1253.

4. Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). Stress, appraisal, and coping. Springer.

5. McEwen, B. S. (1998). Stress, adaptation, and disease: Allostasis and allostatic load. Annals of the New York Academy of Sciences, 840(1), 33-44.

6. Caplan, S. E. (2010). Theory and measurement of generalized problematic Internet use: A two-step approach. Computers in Human Behavior, 26(5), 1089-1097.

7. Rathus, S. A. (1973). A 30-item schedule for assessing assertive behavior. Behavior Therapy, 4(3), 398-406.

8. Linehan, M. M. (1993). Cognitive-behavioral treatment of borderline personality disorder. Guilford Press.

АНАЛИЗ РАЗВИТИЯ ОБРАЗОВАНИЯ В ОБЛАСТИ ПСИХИЧЕСКОГО ЗДОРОВЬЯ ДЛЯ СТУДЕНТОВ КИТАЙСКИХ УНИВЕРСИТЕТОВ В КОНТЕКСТЕ ПОЗИТИВНОЙ ПСИХОЛОГИИ

Дун Цзихуа, Баймолдина Л.О.
Казахского национального университета им. аль-Фараби
Алматы, Казахстан

Мақалада университет студенттеріне психикалық денсаулықты оқытудың жаңа перспективалары мен әдістерін ашатын психологияның жаңа саласы – позитивті психология талқыланады. Бұл адамның позитивті эмоциялары, жетістіктер мен әл-ауқат сезімі сияқты факторларға назар аударады және әл-ауқат пен психологиялық тұрақтылықты тәрбиелеуге баса назар аударады. Осы тұрғыда ЖОО студенттеріне психикалық денсаулықты оқыту жаңа теориялық негізді және тәжірибені басшылыққа алатын әдістемені шұғыл қажет етеді. Сондықтан ЖОО студенттерінің психикалық сауықтыру тәрбиесінің дамуын позитивті психология контекстінде зерттеудің практикалық маңызы зор.
Түйін сөздер: *позитивті психология, психологиялық тұрақтылық, жоғары білім.*

В статье рассматривается новая отрасль психологии - позитивная психология, которая открывает новые перспективы и методы для обучения студентов университетов психическому здоровью. Это смещает акцент на такие факторы, как положительные эмоции человека, чувство выполненного долга и благополучие, и делает акцент на воспитании хорошего самочувствия и психологической стойкости. В этом контексте просвещение студентов университетов по вопросам психического здоровья срочно нуждается в новой теоретической базе и методологии, которые будут направлять практику. Поэтому изучение развития образования в области психического здоровья для студентов университетов в контексте позитивной психологии имеет большое практическое значение.
Ключевые слова: *позитивная психология, психологическая устойчивость, высшее образование.*

The article discusses a new branch of psychology - positive psychology, which opens up new perspectives and methods for teaching mental health to university students. It shifts the focus to factors such as positive human emotions, a sense of accomplishment and well-being, and places emphasis on the development of well-being and psychological resilience. In this context, mental health education for university students urgently needs a new theoretical basis and methodology to guide practice. Therefore, studying the development of mental health education for university students in the context of positive psychology is of great practical importance.
Key words: *positive psychology, psychological resilience, higher education.*

Введение. Студенты университетов, являясь основной аудиторией высшего образования, представляют собой особую группу, характеризующуюся переходным возрастом, разнообразием социальных ролей и психологической пластичностью. Они сталкиваются с множеством задач, включая формирование самоидентичности, развитие автономии и уязвимость психического здоровья. Проблемы психического здоровья студентов университетов постепенно привлекают внимание общества. Позитивная психология предлагает новые подходы к обучению студентов вопросам психического здоровья через теоретическую взаимодополняемость, технологические инновации и создание позитивной образовательной экосистемы. Интеграция принципов позитивной психологии позволяет расширить фокус образования в области психического здоровья, переходя от вмешательства и коррекции проблем к более человекоориентированному подходу, акцентируя внимание на личностном росте и развитии. Позитивная психология подчеркивает важность психологической устойчивости и чувства благополучия. Развивая у студентов позитивные эмоциональные переживания (такие как счастье и чувство смысла), положительные черты личности (например, оптимизм и устойчивость) и создавая поддерживающую социальную среду, можно помочь им эффективнее справляться с академическими трудностями, улучшать психическое здоровье, повышать самоэффективность и чувство собственной ценности. Это также способствует формированию у будущих граждан психологической устойчивости, социальной ответственности и устойчивого чувства благополучия. Таким образом, анализ развития образования студентов университетов в области психического здоровья в контексте

позитивной психологии имеет значительное теоретическое и практическое значение.

I. Теоретическое обоснование

Позитивная психология (Positive Psychology) - это изменение парадигмы в области психологии, официально представленное Мартином Селигманом в конце двадцатого века, целью которого является отказ от традиционной психологии, уделяющей непропорционально большое внимание психическим заболеваниям и недостаткам, и переход к изучению сильных сторон человека, благополучия и расцвета жизни (Flourishing). *Система:* М.Селигман отметил, что психология должна не только сосредоточиться на том, «как исправить разбитое сердце», но и изучить, «как сделать жизнь более изобильной». Ее основная концепция - «от выживания к процветанию», которая подчеркивает изучение индивидуального и коллективного потенциала с помощью научных методов и способствует трансформации психического здоровья от «устранения боли» к «стремлению к счастью».

Теоретическая модель PERMA: М.Селигман считает, что счастье должно измеряться «как субъективными, так и объективными компонентами, включая позитивные эмоции, вовлеченность, смысл, позитивные отношения и позитивные достижения», а цель позитивной психологии - «усилить позитивные эмоции, вовлеченность, смысл, позитивные отношения и достижения, чтобы жизнь была богатой и процветающей». Позитивные эмоции, вовлеченность, смысл, позитивные отношения и достижения, чтобы жизнь была богатой и процветающей». В результате многолетних исследований он предложил научную и измеримую модель счастья PERMA. Модель PERMA, предложенная М.Селигманом, является теоретической основой позитивной психологии и содержит пять измеряемых параметров: позитивные эмоции, вовлеченность, отношения, смысл и достижения. Модель была подтверждена методом моделирования структурных уравнений (SEM) с факторными нагрузками 0,68-0,83 по всем измерениям, что дает научный инструмент для количественного исследования жизненного расцвета.

II. Анализ психического здоровья студентов современного университета

(I) Основные проблемы психического здоровья студентов университета. В современных условиях психическое здоровье студентов университетов сталкивается с множеством вызовов, которые не только оказывают влияние на их академическую успеваемость и качество жизни, но и представляют серьезную проблему для образовательных учреждений и системы управления университетами.

Одним из наиболее значимых факторов, влияющих на психическое здоровье студентов, является академическая нагрузка. В условиях растущей конкуренции за профессиональное и социальное признание студенты сталкиваются с высокой учебной нагрузкой, строгими экзаменационными требованиями и неопределенностью в вопросах будущего трудоустройства. Эти факторы могут приводить к возникновению тревожности, напряжения и снижению самооценки.

Еще одной важной проблемой является сложность межличностных взаимодействий. Погружение в новую социальную среду требует адаптации к разнообразным коммуникативным ситуациям, и некоторые студенты могут испытывать трудности в установлении контактов, чувство одиночества и дезадаптацию. Расширенное влияние социальных сетей усугубляет этот процесс: чрезмерное погружение в виртуальное общение может снижать качество реальных социальных взаимодействий, что отрицательно сказывается на развитии коммуникативных навыков и общем психическом состоянии.

Эмоциональное неблагополучие также играет значительную роль в формировании психологического состояния студентов. В условиях интенсивного образовательного процесса, профессиональных и жизненных вызовов у некоторых студентов наблюдаются резкие перепады настроения, трудности в управлении эмоциями, тревожные состояния и депрессивные проявления. Особенно остро такие проблемы могут проявляться в периоды кризисных ситуаций, например, во время глобальных эпидемий, когда уровень психологического напряжения значительно возрастает.

Наконец, стоит отметить проблему психологической адаптации. Некоторые студенты могут

испытывать трудности в приспособлении к требованиям и ожиданиям со стороны семьи, университета и общества в целом. Это может сопровождаться снижением уровня самооценки, что, в свою очередь, влияет как на их академические достижения, так и на общее психическое здоровье.

(II) Внешние и внутренние факторы, влияющие на психическое здоровье студентов. На психическое здоровье студентов влияет множество факторов, которые в основном можно разделить на внешние и внутренние факторы. Внешние факторы включают в себя внешние влияния, такие как социальная среда, школьная среда и семейная среда, в то время как внутренние факторы включают в себя внутренние характеристики, такие как индивидуальные черты личности, психологические качества и модели поведения.

(1) Внешние факторы. Социальная среда является важным фактором, влияющим на психическое здоровье студентов. Жесткая социальная конкуренция и нестабильная ситуация с трудоустройством могут усугубить психологическое давление на студентов. Кроме того, изменения социальных ценностей и интеграция традиционной культуры и модернизации также в определенной степени влияют на психологическую адаптивность студентов. Школьная среда является ключевым компонентом повседневной жизни студентов, и ее академическое давление, атмосфера обучения, отношения между преподавателем и студентом и другие факторы будут иметь прямое влияние на психическое здоровье. В то же время семейная среда также является фактором, который нельзя игнорировать. Методы семейного воспитания, семейная атмосфера и детско-родительские отношения могут оказывать как положительное, так и отрицательное влияние на психологическое развитие студентов.

(2) Внутренние факторы. Что касается внутренних факторов, то ключевыми факторами, влияющими на психическое здоровье, являются черты личности человека, его психологические качества и способность справляться со стрессом. Психологические факторы, такие как уровень самопознания и способность регулировать эмоции, играют регулирующую роль при столкновении с внешним давлением. Кроме того, образ жизни, поведенческие привычки и стратегии решения проблем также оказывают важное влияние на психическое состояние человека. Хорошие навыки самоконтроля и позитивные стили преодоления трудностей могут помочь повысить психологическую устойчивость, в то время как плохие стили преодоления трудностей могут усугубить психологический стресс.

III. Стратегии развития психического здоровья студентов на фоне позитивной психологии

А. Систематическое построение дизайна образовательного контента

В рамках парадигмы позитивной психологии образование студентов в области психического здоровья должно представлять собой систему из трех компонентов: «познание-способности-развитие», чтобы достичь скачка в эффективности образования от передачи знаний к трансформации поведения.

1. Структурная интеграция системы знаний о психическом здоровье

Руководствуясь китайскими «Руководящими принципами обучения в области психического здоровья для студентов», курс систематически объединяет основные теории психического здоровья (такие как модели стресса и преодоления трудностей, а также механизмы психологической устойчивости) с распространенными методами выявления психологических расстройств (такими как шкала скрининга депрессии PHQ-9 и шкала генерализованного тревожного расстройства GAD-7) для формирования систематического содержания курса. Развивайте критическое мышление студентов и помогайте им преодолеть стигматизацию психического здоровья посредством анализа случаев (например, этического осмысления Стэнфордского тюремного эксперимента) и диалектического обсуждения, а также формируйте научное отношение, основанное на доказательной медицине.

2. Многомерное развитие позитивного психологического капитала.

Расширить возможности для укрепления психологической устойчивости, внедрить основную концепцию Программы устойчивости Пенна в Университете Пенсильвании, разработать такие модули, как «тренинг иммунитета к стрессу» и «тренинг социальных

навыков», чтобы повысить способность студентов адаптироваться к невзгодам; использовать когнитивную терапию на основе осознанности (MBCT) для обучения регуляции эмоций. Метаанализ показывает, что она может снизить уровень тревожности на 29% (Khoury et al., 2013) [1].

Интегрировать модель развития, ориентированную на сильные стороны: на основе оценки сильных сторон личности VIA провести «Рабочую станцию по повествованию о сильных сторонах», чтобы помочь студентам сформировать самоидентификацию с помощью технологии реконструкции историй (Niemiec, 2018) [2]; внедрить «Программу вмешательства благодарности» (такую как «Дневник трех хороших вещей»), которая, как показывают эксперименты, может улучшить субъективное благополучие на 0,5 стандартного отклонения (Emmons & McCullough, 2003) [3].

3. Трансформация социальной и эмоциональной компетентности в практику

Стратегии оптимизации межличностных отношений: используйте ненасильственные методы общения для тренировки навыков разрешения конфликтов и сочетайте групповую песочную терапию для повышения эмпатии студентов; создайте «систему наставничества и взаимопомощи», а эмпирические данные показывают, что это может снизить частоту возникновения социальной тревожности на 22% (Чан и др., 2020). Поддерживать индивидуальное развитие студентов, использовать алгоритмы машинного обучения для анализа данных их психологической оценки, создавать персонализированные карты развития и динамически подбирать планы вмешательства (например, сосредоточить внимание на обучении социальным навыкам для студентов-интровертов); создать «профиль психологического роста» для отслеживания продольных изменений показателей психологического капитала (таких как счастье и самоэффективность).

В. Поддержка экологического строительства системы

Система поддержки психического здоровья должна следовать трехуровневой модели «профилактика-вмешательство-развитие» и создать систему услуг, охватывающую весь жизненный цикл (ВОЗ, 2022).

1. Создание профессиональной сети услуг: создание многоуровневой системы консультаций: первичная профилактика: центр образования в области психического здоровья предоставляет консультации по вопросам развития (например, планирование карьеры, руководство в области любви), а годовой уровень охвата услугами должен достигать 100%; вторичное вмешательство: клиники клинической психологии проводят когнитивно-поведенческую терапию (КПТ) для групп с низким уровнем здоровья, оснащенные системой ERP для предупреждения кризисов; направление к специалистам третьего уровня: создание зеленого канала с психиатрическим отделением больниц третьего уровня, а ежегодная эффективность направления должна достигать ответа в течение 48 часов (стандарт APA).

Создать цифровую платформу для расширения прав и возможностей: разработать психологического помощника на основе искусственного интеллекта для предоставления круглосуточного эмоционального консультирования с помощью обработки естественного языка (НЛП); создать платформу больших данных о психическом здоровье для интеграции академических данных, поведения потребителей и текстов в социальных сетях, а также создать модель прогнозирования психологических рисков.

2. Оптимизация механизма кризисного вмешательства

Внедрить систему управления сеткой: назначьте наблюдателей-психологов в общежитиях и пройдите обучение по профилактике самоубийств QPR (вопрос-убеждение-передача); создайте четырехуровневый механизм связи «университет-отдел-класс-общежитие» и сократите время реагирования на выявление кризиса до 20 минут.

Поддержка посттравматического роста: реализация программы вмешательства PTG (Посттравматический рост) для людей, переживших кризисные события, включая групповое консультирование по восстановлению смысла и арт-терапию.

3. Интеграция сети социальной поддержки

Механизм сотрудничества между домом и университетами: организовать рабочее место для

активного родительского воспитания, чтобы обучать стратегиям развития установки на рост и снижать риск семейного неблагополучия; создать семейный файл психического здоровья для обеспечения динамичного обмена информацией о психическом состоянии студентов (необходимо соблюдать правовые и этические требования). Мы объединили школьные и корпоративные ресурсы, совместно с Huawei, Tencent и другими компаниями создали лабораторию психологического капитала, а также разработали курсы обучения по повышению устойчивости на рабочем месте; привлекли социальных работников к участию в управлении случаями для усиления гуманистического аспекта ухода в рамках службы.

С. Институциональные инновации в образовательной политике

Политика образования в области психического здоровья должна отражать триединую стратегическую ориентацию: «легализация-профессионализация-устойчивость».

Создать динамическую систему оценки и разработать Индекс психического здоровья студентов китайских (CMHI), охватывающий шесть измерений, включая психологическую устойчивость и субъективное благополучие; внедрить сбалансированную систему показателей (BSC) для управления эффективностью и включить темпы роста психологического капитала студентов в показатели оценки колледжей и университетов. Создать национальную базу данных по образованию в области психического здоровья и использовать байесовские сети для анализа последствий политики; поручить сторонней организации (например, Китайской академии педагогических наук) провести оценку пятилетнего цикла.

Заключение. В данной статье систематически исследуется текущее состояние развития, существующие проблемы, анализ причин и стратегии преодоления трудностей в образовании студентов колледжей в области психического здоровья с точки зрения позитивной психологии. Рассматривая основные концепции, теоретические основы и факторы влияния позитивной психологии, раскрывается необходимость и важность образования студентов в области психического здоровья. На этой основе, в ответ на текущие проблемы в образовании студентов колледжей в области психического здоровья, предлагаются соответствующие стратегии развития, охватывающие множество измерений, таких как оптимизация образовательного контента, построение системы поддержки и пропаганда политики. Исследования показывают, что просвещение студентов в области психического здоровья является весьма сложным и имеет практическое значение, а также настоятельно требует внимания и поддержки со стороны всего общества. В будущем необходимы дальнейшие исследования для изучения более научных и эффективных методов обучения и стратегий вмешательства с целью содействия устойчивому развитию образования в области психического здоровья для китайских студентов.

Литература

1. Khoury, B., et al. (2013). Mindfulness-based therapy: A comprehensive meta-analysis. *Clinical Psychology Review*, 33(6), 763-771.

2. Character strengths interventions: A field guide for practitioners. Niemiec, R. M. (2018). *Character strengths interventions: A field guide for practitioners.* Hogrefe Publishing.

3. Emmons, R. A., & McCullough, M. E. (2003). Counting blessings versus burdens: An experimental investigation of gratitude and subjective well-being in daily life. Journal of Personality and Social Psychology, 84(2), 377-389.

СТРЕСС-МЕНЕДЖМЕНТ: РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ СТРЕССОУСТОЙЧИВОСТИ У ЧЕЛОВЕКА

Ахмедходжаева Р.Х-М.
Научный руководитель: **Садвакасова З.М.**
Казахский национальный университет им.аль-Фараби
Алматы, Казахстан

Мақалада стресс-менеджмент және стрессті қалай басқаруға және еңсеруге қатысты практикалық ұсыныстар қарастырылады.
***Түйін сөздер**: стресс-менеджмент, стресс, психологиялық ресурстар.*

В статье рассматривается стресс-менеджмент и практические рекомендации, как управлять и справляться со стрессом.
***Ключевые слова:** стресс-менеджмент, стресс, психологические ресурсы.*

The article discusses stress management and practical recommendations on how to manage and cope with stress.
***Keywords:** stress management, stress, psychological resources.*

Введение. Стресс является важным адаптационным механизмом, но в условиях современного общества он часто становится хроническим, негативно влияя на здоровье и качество жизни человека. Это можно связать с тем, что всё в мире подвержено ускоренным изменениям, например, темп жизни людей становится быстрее, меняется политическая ситуация в мире, а также большое количество неизвестности в нашей жизни, что тоже приводит к негативным последствиям. В целом в жизни каждого человека много различных стрессоров, влияющих на его ментальное здоровье. Важно развеять миф только о негативной стороне стресса, ведь когда человек сталкивается с умеренным стрессом, он, наоборот, идёт нам на пользу и помогает адаптироваться, находить подходящие для себя копинг-стратегии и справляться с ним эффективно. В этой связи стресс-менеджмент выступает как комплексная система мер, направленных на снижение воздействия стресса и укрепление личной стрессоустойчивости.

Основная часть

Обращаясь к истории, Уолтер Кеннон впервые ввел термин «стресс» в физиологию, а также определил физиологические реакции организма на стресс «бей или беги», а также существует реакция «замри». Центральным органом, участвующим в этих реакциях, является мозговой слой надпочечников. Данные реакции рассматриваются им как мобилизация организма, которая подготавливает мышцы к действию в ответ на воспринимаемую угрозу. Эти реакции позволяют человеку, либо бежать от угрозы, либо бороться с ней. А также третий механизм, о котором говорят не так часто, но он также используется большинством людей, когда в ситуациях страха, боли, возможной опасности впереди, человек замирает. Такая реакция не менее эффективна, чем две остальные, но важным является момент, когда такая реакция действительно допустима. Например, остановиться перед едущей машиной [1, с. 260]

Огромный вклад в психологии и изучении стресса сделал канадский биолог и врач – Ганс Селье, в 1954 году ввел понятие «стресс» в обиход. По мнению Ганса Селье «Стресс есть неспецифический ответ организма на любое предъявленное ему требование». Он говорил, что все воздействующие на нас агенты(стрессоры) вызывают неспецифическую потребность осуществить приспособительные функции и тем самым восстановить нормальное состояние организма. [2, с. 14] К тому же автор выделял различные формы стресса, такие как, эустресс и дистресс. ***Эустресс*** – полезный стресс. Стресс может быть полезным, если он тонизирует работу организма и способствует мобилизации защитных сил. ***Дистресс*** — вредный, негативный тип стресса, с которым организм человека не в силах справиться. Он разрушает моральное здоровье человека и даже может привести к тяжелым психическим заболеваниям. [3, с. 5-6]

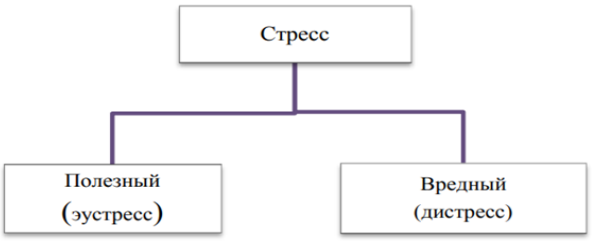

Рисунок 1 – Формы стресса [3]

В основе теории Г. Селье, также лежит известный синдром – *общий адаптационный синдром (ОАС),* или *синдром биологического стресса,* впервые его открыли в 1936 году. Он состоит из трёх фаз:

1. реакция тревоги;
2. фаза сопротивления
3. фаза истощения.

Рисунок 2 - Фазы общего адаптационного синдрома (ОАС) [3]

А. **Реакция тревоги.** Организм меняет свои характеристики, будучи подвергнут стрессу. Эксперимент проводился на животных и было заметно какие был изменения и отличия, животного, которое подвергалось психологическому стрессу, и животное в состоянии покоя, наблюдалось значительное увеличение и темный цвет надпочечников (из-за повышенного содержания жировых гранул), резкое сморщивание вилочковой железы и лимфатических узлов и множественные кровоточащие язвочки в желудке животного, подвергнутого стрессу. Но сопротивление его недостаточно, и, если стрессор сильный (тяжелые ожоги, крайне высокие и крайне низкие температуры), может наступить смерть. Б. **Фаза сопротивления.** Если действие стрессора совместимо с возможностями адаптации, организм сопротивляется ему. Признаки реакции тревоги практически исчезают, уровень сопротивления поднимается значительно выше обычного. В. **Фаза истощения.** После длительного действия стрессора, к которому организм приспособился, постепенно истощаются запасы адаптационной энергии. Вновь появляются признаки реакции тревоги, но теперь они необратимы, и индивид погибает [2, с. 19–22].

Автор Ю.В.Щербатых в своей книге «Психология стресса и методы коррекции», говорил об одном важном контрольном вопросе, который помогает идентифицировать разновидности стресса, звучит он так «Наносит ли стрессор явное повреждение организму?» Если ответ «Да» – это можно интерпретировать, как биологический стресс, если «Нет» – то с уверенностью можно сказать, что стресс психологический. Запускается такой стресс не только чем-то реальным, но и вероятным событием, которое ещё не произошло, а возможно было просто придумано субъектом, но при этом страх этих событий может быть реальным и запускает настоящую стрессовую реакцию [4, с. 18] Сравнение этих двух видов стресса представлены в таблице 1.

Таблица 1 - Отличия между биологическим и психологическим стрессом

Параметр	Психологический стресс	Биологический стресс
Сущность	Возникает, когда человек воспринимает ситуацию как опасность для своей самооценки, ценностей или целей. Этот стресс является порождением ума и эмоций.	Это ответ организма на внешние воздействия, угрожающие его внутреннему равновесию. Основа данного стресса физиология и инстинктивный ответ организма на внешние раздражители.
Триггеры	Конфликты, неопределенность, информационная перегрузка, давление дедлайнов, экзистенциальные вопросы.	Боль, травмы, инфекционные заболевания, перегрев или переохлаждение, нехватка сна или еды.
Проявления	Внутреннее напряжение, тревожные мысли, снижение концентрации внимания, эмоциональные перепады, ощущение беспомощности.	Тахикардия (учащённое сердцебиение), выброс кортизола, повышение норадреналина, спазмы мышц, изменения в дыхании, дрожь в теле.
Адаптация человека	Использование имеющихся копинг-стратегий, переосмысление ситуации, поиск социальной поддержки, осознанность, также можно добавить поиск психологических ресурсов	Автоматическая мобилизация ресурсов: активация симпатической нервной системы, выброс адреналина, ускорение обмена веществ.

В деятельности специалиста важно своевременная психологическая помощь человеку в управлении стрессом. Определение стресс-менеджмента по мнению ученых Д.Брайта и Ф.Джонса звучит так «различные виды вмешательств, осуществляемые для борьбы со стрессом, при которых разрабатываются профилактические мероприятия» [5]. Проще говоря, это искусство управления стрессом — способность не только справляться с его последствиями, но и предотвращать его разрушительное влияние на психику и организм. А в свою очередь управление стрессом – это умение быстро *восстановить душевное равновесие*, потерянное в результате услышанных слов-стрессоров или негативно заряженных слов. В современном мире, где всё меняется так быстро и неоднозначно, стресс неизбежен, но то, как мы с ним справляемся, во многом определяет качество нашей жизни.

Умение управлять стрессом — один из основных навыков, необходимых каждому человеку. Это не просто способность сохранять спокойствие в сложных обстоятельствах, но и умение осознанно выходить из кризисных ситуаций, взяв их под контроль. Чем лучше человек владеет этим навыком, тем легче ему приспосабливаться к жизненным трудностям, принимать взвешенные решения и сохранять внутреннюю гармонию. С этим помогают навыки стрессоустойчивости и знание стресс-менеджмента. На Рисунке 3 ниже показаны направления стресс-менеджмента.

Рисунок 3 - Направления работы стресс-менеджмента [6]

Стресс-менеджмент строится на трех ключевых направлениях, каждое из которых играет важную роль в сохранении психологического благополучия и повышении стрессоустойчивости.

1. Профилактика стрессов. Это основа стресс-менеджмента, которая помогает избежать массы неприятных последствий, связанных с нервным напряжением. Данный подход

направлен на формирование у человека способов, позволяющих снизить вероятность возникновения стрессовых ситуаций. Основную роль здесь играет осознание собственных ресурсов, понимание своих границ и умение управлять ожиданиями. Важную роль играет своеобразная “Гибкость”, а именно: чем лучше человек подготовлен к возможным препятствиям, тем меньше неожиданные/неизвестные события выбивают его из равновесия. Сюда также относится способность правильно распределять нагрузку, устанавливать приоритеты и поддерживать баланс между работой и отдыхом.

2. Снижение напряжения от стрессоров. Даже при тщательной профилактике нельзя полностью исключить влияние стрессовых факторов. Данное направление стресс-менеджмента основывается на том, чтобы свести к минимуму их воздействие и уменьшить уровень напряжения. Необходимо уметь осознанно реагировать на раздражители, адаптироваться к сложным обстоятельствам и вовремя переключать внимание. Внутренний контроль, управление эмоциями и способность находить точки опоры в трудные моменты играют решающую роль. Чем лучше человек умеет справляться со стрессом в момент его появления, тем скорее он восстанавливает внутреннее равновесие и гармонию, и возвращается к продуктивному состоянию.

3. Выработка способов преодоления негативных последствий. Если стресс уже оказал воздействие, ни в коем случае нельзя его игнорировать, важно начинать работать над восстановлением психического и физического состояния. Продолжительное нервное напряжение может приводить к эмоциональному истощению, потере мотивации и проблемам со здоровьем. Именно поэтому на этом этапе важно анализировать причины стресса, находить рациональные способы его переработки и извлекать уроки из сложных ситуаций. Данное направление помогает укреплять психологическую устойчивость и вырабатывать стратегии, позволяющие легче справляться с будущими трудностями.

Эти три составляющие стресс-менеджмента взаимосвязаны между собой: профилактика помогает снизить вероятность стресса, работа с напряжением уменьшает его влияние, а проработка последствий позволяет не допустить долгосрочных негативных эффектов. В сумме они формируют эффективную систему управления стрессом, способствующую сохранению здоровья и жизненной гармонии.

Для управления стрессом человеку важно обладать психологической культурой стресс-менеджмента (рис.4) [6].

Рисунок 4. Психологическая культура стресс-менеджмента

В следующей таблице 2, указаны методы, которые можно использовать в разных направлениях.

Таблица 2 - Техники стресс-менеджмента

Направление	Цель	Методы	Техники либо рекомендации
Профилактика стрессов	Предотвращение возникновения стрессовых ситуаций	1. Тайм-менеджмент	- Метод «Помидора» (25 минут работы – 5 минут отдыха) - Матрица Эйзенхауэра (разделение задач по срочности и важности) - Метод ABCDE (приоритизация задач)

		Регулярный режим дня	Гигиена сна (ложиться и вставать в одно время) - Сбалансированное питание Регулярный отдых (умение совмещать работу и отдых)
		Развитие эмоционального интеллекта	Дневник эмоций (анализ и отслеживание состояний) использование карты эмоций
		Физическая активность	Утренняя зарядка (5-10 минут) - 10 000 шагов в день - Йога, растяжка, плавание, любой вид спорта, который нравится
Снижение напряжения от стрессоров	Быстрое снятие стресса	Дыхательные техники	Дыхание по квадрату, кругу, зигзагу, диафрагмальное дыхание, дыхание животом, техника 4-8-7 и т.д
		Прогрессивная мышечная релаксация	- Напряжение и расслабление мышц (от ног до головы) по определённому алгоритму
		Переключение внимания	Метод 5-4-3-2-1 (найти 5 вещей, которые видишь, 4, которые слышишь…) - Любимое хобби (рисование, музыка, чтение)
		Когнитивные техники	Метод «Стоп-мысль» - Рациональный анализ («А так ли это страшно?»)
		Техники заземления	Ощущение контакта с землей (чувствовать пол, дыхание, звуки) Можно поработать в огороде, или поиграть с песком
Выработка способов преодоления последствий стресса	Восстановление после длительного стресса	Анализ причин стресса	Дневник триггеров (анализ стресса)
(некоторые методы лучше не применять самостоятельно, а обращаться к специалистам)		2. Работа с установками	- Рефрейминг (замена негативных убеждений)
		3. Развитие адаптивных стратегий	- Методы когнитивно-поведенческой терапии (КПТ) - копинг- карточки
		4. Полноценный отдых и восстановление	- Цифровой детокс - Отпуск, смена деятельности, отказ от социальных сетей
		5.Психотерапевтические методы	- Арт-терапия, телесная терапия - практика осознания сильных сторон (используется в позитивной психологии)
		6. Ресурсный подход	-Поиск и использование человеческих ресурсов - помогает найти точки опоры и человек начинает двигаться -восстановление и психологическая устойчивость личности

Также одним из важных подходов, который можно отнести к развитию и формированию навыков стресс-менеджмента – это ресурсный подход. Под **психологическими ресурсами** подразумевается - интегральная характеристика, обеспечивающая личности возможность эффективно преодолевать трудности, разрешать возникающие в процессе жизнедеятельности проблемы и противоречия. [7, с. 48]. В статье Садвакасова З.М. и А.Х. Құсаин на тему «Психологическая устойчивость личности», в ходе проведенного исследования вывели рабочее понятие психологической устойчивости, а именно «психологическая устойчивость – это способность предвидеть и предотвращать неприятные события жизни, а в случае их

возникновения – без существенных потерь выходить из них» (Секач, 2019). [8, с. 96]. В психологии выделяют два основных вида ресурсов, указаны на рисунке 5.

Рисунок 5 – Основные виды ресурсов [8]

Ресурсы и психологическая устойчивость напрямую связаны друг с другом против борьбы со стрессом. В монографии Садвакасова З.М. рассматривает огромное количество теорий ресурсов, за основу мы пожелали взять теорию С.Хобфолла. [9]

Рисунок 6. Ресурсы стрессоустойчивости личности (Садвакасова З.М.)

К ресурсам психологической устойчивости С. Хобфолл относит:

- материальные объекты (доход, дом, транспорт, одежда, объектные фетиши) и нематериальные (желания, цели);

- внешние (социальная поддержка, семья, друзья, работа, социальный статус) и внутренние интраперсональные переменные (самоуважение, профессиональные умения, оптимизм, самоконтроль, жизненные ценности, система верований и др.);

- психические и физические состояния;

- волевые, эмоциональные и энергетические характеристики, которые необходимы (прямо или косвенно) для выживания или сохранения здоровья в трудных жизненных ситуациях либо служат средствами достижения лично значимых целей[10].

С. Хобфолл в теории «Консервирование ресурсов» предлагает в работе со стрессом, «накапливание ресурсов», которые могут напитывать человека и помогать справляться со

стрессами, и для каждого из нас ресурсы могут быть свои. Главным является понимание того «Что является ресурсом для меня?», можно задать себе этот вопрос и порассуждать о том, что меня напитывает, при истощении, хроническом стрессе, невозможности выйти из состояния усталости, и дать себе это. Постепенно прощупывая можно найти те самые ресурсы, будь то люди, или любой вид творчества, это в любом случае будет точками опоры, которые будут помогать личности становится сильнее, достигать своих целей, поможет восстанавливаться и будет помогать сохранять то самое «состояние ресурса», которое в нынешнее время так часто звучит из уст людей.

И в данном случае интересен подход «Колесо ресурсов стрессоустойчивости личности» указанное под рисунком 5, которое предлагает Садвакасова З.М., оно также может помочь рассмотреть психологические ресурсы, даёт возможность найти что-то для себя и использовать это себе во благо [9, с.130].

Заключение

Таким образом, понимание природы стресса играет ключевую роль в повышении качества жизни каждого человека. Осознание механизмов стресса позволяет человеку не только справляться с его последствиями, но и предупреждать возникновение стрессовых ситуаций. Развитие навыков стресс-менеджмента и понимание своих ресурсов помогает человеку сохранять психологическую устойчивость личности, повышает продуктивность, улучшает взаимоотношения между людьми и способствует общему благополучию.

Литература

1. Матвеева Е.Ю. Историография концепции стресса // Психология. Историко-критические обзоры и современные исследования. 2019. -Т. 8. -№ 4.- С. 259-265.
2. Селье Г. Стресс без дистресса. Москва: Прогресс, 1982.- 124с
3. Физиология стресса: учебно-методическое пособие / сост. Ш.В. Куулар, У.В. Доржу, С.К. Сарыг. – Кызыл: Изд-во ТувГУ, 2018. – 89 с.
4. Щербатых Ю. В. Психология стресса и методы коррекции. — СПб.: Питер, 2006. — 256 с.: ил. — (Серия «Учебное пособие»).
5. Брайт, Д., Джонс, Ф. Стресс. Теории, исследования, мифы. — СПб.: Прайм-Еврознак, 2003. — 352 с.
6. Бизнес-конспект: стресс-менеджмент /https://fgconsulting.ru/blog/menedzhment/biznes-konspekt-stress-menedzhment.html
7. Фирсова Л.Д. Структура и пути укрепления психологических ресурсов человека в ситуации стресса. Эффективная фармакотерапия. 2022; 18 (14): 48–52.
8. Садвакасова З.М, А.Х. Құсаин Психологическая устойчивость личности // «Серия социологии и психологии» КазНу им.аль-Фараби - 2021. -№1. - С. 94–103./ https://bulletin-psysoc.kaznu.kz/index.php/1-psy/issue/view/61 76(1),
9. Садвакасова З.М. Психологическая устойчивость личности: теория и практика: монография /. – Алматы: Қазақ университеті, 2021. – 444 с.
10. Калашникова, С. А. Личностные ресурсы как интегральная характеристика личности. // Молодой ученый. — 2011. — № 8 (31). — Т. 2. — С. 84-87. — / https://moluch.ru/archive/31/3534/

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА РЕЛИГИОЗНОСТЬ У ЧЕЛОВЕКА

Абдамова Д.А.
Научный руководитель: **Садвакасова З.М.**
Казахский национальный университет им.аль-Фараби
Алматы, Казахстан

Мақалада діни бірегейлікті қалыптастырудың теориялық және эмпирикалық аспектілері, соның ішінде әлеуметтік, когнитивтік және эмоционалдық факторлардың әсері қарастырылады. Діни наным-сенім дамуының әртүрлі үлгілері талданады, оның ішінде сенім мен діни стильдердің кезеңдік эволюциясы концепциялары қарастырылады. Жастардың діни болмысының ерекшеліктері, әртүрлі діни топтардың құндылық бағдарлары және олардың дінге тартылу деңгейі көрсетіледі.

Түйін сөздер: *діни бірегейлік, діни стильдер, діни сенімдер, құндылық бағдарлар, жастар, әлеуметтік факторлар.*

В статье рассматриваются теоретические и эмпирические аспекты формирования религиозной идентичности, включая влияние социальных, когнитивных и эмоциональных факторов. Анализируются различные модели развития религиозных убеждений, включая концепции стадийной эволюции веры и религиозных стилей. Представлены особенности религиозной идентичности молодежи, ценностные ориентации различных религиозных групп и уровень их религиозной вовлеченности.

Ключевые слова: *религиозная идентичность, религиозные стили, религиозные убеждения, ценностные ориентации, молодежь, социальные факторы.*

The article deals with theoretical and empirical aspects of religious identity formation, including the influence of social, cognitive and emotional factors. Various models of religious belief development are analyzed, including concepts of stage evolution of faith and religious styles. Features of religious identity of young people, value orientations of various religious groups and the level of their religious involvement are presented.

Keywords: *religious identity, religious styles, religious beliefs, value orientations, youth, social factors.*

Введение. В последние годы тема религиозности привлекает все большее внимание исследователей, особенно связано с растущим интересом к психологическим аспектам веры и её влиянию на личность. Религиозность представляет собой многослойный феномен, в основе которого лежат когнитивные, эмоциональные и социальные аспекты. Формирование религиозных убеждений у человека тесно связано с процессами нравственного сознания, саморефлексии и осмысления ценностей. Религия выступает не только как система верований, но и как мощный механизм регулирования поведения, способствующий самоидентификации и интеграции в социокультурную среду. В данной статье рассмотрим как поэтапно формируется процесс религиозной идентичности у человека на протяжении жизни и какие факторы влияют на его становление.

Основная часть

Психология рассматривает религиозность как часть внутреннего мира личности, который формируется под воздействием семьи, ближайшего окружения, традиций, а также личных поисков смысла. Важную роль в становлении религиозных взглядов играет язык и дискурс, в котором закладываются представления о добре и зле, морали и духовности. Теоретик Л. Н. Антилогова отмечает, что сознание тесно связано с речью, а религиозные концепции формируют психологические образы и ценностные ориентиры личности. И в подростковом возрасте, именно через язык происходит интернализация норм и идеалов, что делает религиозные убеждения важной частью идентичности [1, с. 2–10].

Одним из значимых исследований, посвященных изучению развития религиозности, является работа Б.С. Братуся, Н.П. Бусыгиной, А. Н. Кричевца и К.И. Насибуллова «Динамика индивидуальной религиозности: опыт построения эмпирической типологии», в которой рассматриваются теоретические модели формирования и изменений религиозных убеждений.

Авторы опираются на теорию развития веры Дж. Фаулера, согласно которой религиозные убеждения формируются поэтапно, проходя через нулевую (младенческую), интуитивно-проективную (детскую), мифически-буквальную (школьный возраст), синтетически-конвенциональную (подростковую), индивидуально-рефлексивную (юношескую), интегрированную (взрослую) и универсальную (присущую пожилому возрасту) стадии.

Альтернативный взгляд предлагает Х. Страйб, который в отличие от Фаулера рассматривает религиозные стили, а не строго последовательные стадии. В его модели религиозность формируется в зависимости от психодинамических и социальных факторов, влияющих на восприятие веры. Он выделяет пять религиозных стилей:

- *Субъективный религиозный стиль*, связанный с ранним симбиотическим опытом и представлениями о Боге как требовательной родительской фигуре.
- *Инструментально-реципрокный стиль*, при котором религия воспринимается как система вознаграждений и наказаний.
- *Взаимный стиль,* ориентированный на принадлежность к религиозной группе и коллективную идентичность.
- *Индивидуально-системный стиль*, характеризующийся критической рефлексией и осознанием роли религии в системе мировоззренческих координат.
- *Диалогический стиль,* свойственный зрелым личностям, способным к межконфессиональному диалогу и толерантности.

Кроме того, Б.Братусь ссылается и на труды К. Райха, который развил динамическую модель религиозного «Я». В этой модели подчеркивается, что религиозная идентичность формируется в процессе взаимодействия различных аспектов личности: центрального «Я», стремящегося «Я», социального «Я» и религиозного «Я». Перемены в религиозных убеждениях могут быть вызваны как внешними событиями, так и внутренними конфликтами [2, с. 125–132].

Важное внимание в данном контексте уделяется статье Г.А. Гераниной, в которой анализируется влияние религиозных компонентов в образовательной системе на формирование религиозной идентичности у школьников. Автор подчеркивает социальные и психологические факторы, влияющие на становление религиозных убеждений.

Геранина ссылается на исследования Р. Гольдмана, который анализировал религиозное мышление детей и подростков, связывая его развитие с когнитивными стадиями, описанными Ж. Пиаже. Согласно его выводам, дети младшего возраста (8–10 лет) воспринимают религию через личные отношения, испытывают трудности с осмыслением религиозных ритуалов, но легко признают существование Бога. В подростковом возрасте (11–13 лет) религиозное сознание усложняется, усиливается влияние группы сверстников, а также возрастает осознание различий между религиозными и общественными ценностями.

Кроме того, в работе рассматривается теория Э. Эриксона, который выделял стадии психосоциального развития личности и подчеркивал важность идентичности в процессе взросления. По его мнению, ранний опыт доверия или недоверия к миру формирует отношение к религии, а подростковый возраст является критическим периодом для поиска идентичности, когда усиливаются процессы группирования и проявляется интолерантность к чужим ценностям. Эриксон отмечал, что религия может служить важным механизмом поддержания идентичности, но также может быть отвергнута в случае внутреннего кризиса.

Геранина также приводит примеры из истории, подтверждающие возможность резких изменений религиозной идентичности. Один из них – обращение Савла в христианство на пути в Дамаск, которое демонстрирует, как в определенных условиях человек может радикально сменить свои религиозные убеждения. Тем самым автор делает вывод о том, что религиозная идентичность – это сложный социально-психологический феномен, который формируется под воздействием образовательной среды, семейных традиций, личного опыта и государственной политики [3, с. 140–143].

В статье «Ценностный кризис юности как фактор выбора религиозного самоопределения» А. В. Болкунов и А. И. Янчий анализируют, каким образом кризис юношеского возраста влияет

на формирование религиозной идентичности и определение мировоззренческой позиции. Авторы акцентируют внимание на том, что данный возрастной период связан с поиском ценностных ориентиров, определением социальных ролей и личностной идентичности. Исследование опирается на концепцию Г. М. Андреевой, которая выделяет три уровня ценностей: абстрактные (добро, зло, счастье), социальные (труд, образование, культура) и групповые, формирующиеся внутри конкретных социальных институтов. Авторы статьи отмечают, что молодежь, находясь в поиске идентичности, стремится к интеграции в группы с наиболее близкими ей ценностными установками. В случае отсутствия четких общественных ориентиров возможно присоединение к неформальным или радикальным объединениям.

В рамках эмпирического исследования авторы провели сравнительный анализ ценностных ориентаций у представителей различных религиозных групп. Исследование показало, что религиозная принадлежность оказывает значительное влияние на систему ценностей личности. Различные религиозные группы демонстрируют специфические ценностные ориентации, отражающие их мировоззренческие установки.

Христиане и язычники оказались ближе друг к другу по ряду ценностей, однако различаются в акцентах: христиане ориентированы на общественное благополучие, а язычники – на традиции своей группы и защиту природы. Протестанты, в сравнении с христианами, больше ориентированы на благополучие своей общины и самостоятельность. Наибольшие различия выявлены между христианами и последователями сатанизма, где первые акцентируют внимание на стабильности и социальной ответственности, а вторые – на личном удовольствии и власти [4, с. 133–135].

В рамках нашей работы также важно отметить эмпирическое исследование И. В. Ильина, в котором анализируется уровень религиозной идентичности современной молодежи и факторы, влияющие на ее формирование. Исследование показывает, что религиозная идентичность современной молодежи носит скорее формальный, чем глубокий характер. Большинство молодых людей идентифицируют себя с определенной религиозной традицией, однако их вовлеченность в духовную практику остается низкой. Основные факторы, влияющие на религиозную идентичность, связаны с семейными традициями, а осознанный выбор вероучения встречается редко. Молодые люди чаще воспринимают религию как источник моральных ориентиров, а не как основу своего мировоззрения. Внутренняя религиозность выражается через индивидуальные практики, такие как молитва, тогда как внешняя активность (посещение храмов, чтение священных текстов) остается на низком уровне [5, с. 76–77].

Заключение. Таким образом, религиозная идентичность является сложным многослойным феноменом, формирование которого зависит от целого ряда когнитивных, эмоциональных и социальных факторов. Исследования показывают, что религиозные убеждения развиваются в процессе социализации, при этом значительное влияние оказывают семейные традиции, образовательная среда, культурные нормы и личные поиски смысла.

Литература

1. Нравственно-религиозные убеждения современной молодежи / К. В. Селезнев, Е. В. Ковалевская, М. А. Манойлова, В. А. Дмитриев. – Москва: Общество с ограниченной ответственностью "Издательство "Мир науки", 2023. – 150 с.

2. Братусь Б.С., Бусыгина Н.П., Кричевец А.Н., Насибуллов К.И. Динамика индивидуальной религиозности: опыт построения эмпирической типологии // Вестник Московского университета. Серия 14. Психология - 2023.- №1. – С.

3. Геранина Г.А. Социально-психологический аспект формирования религиозной идентичности школьников // Казанская наука. – 2012. – № 10. – С. 140-143.

4. Болкунов А.В., Янчий А. И. Ценностный кризис юности как фактор выбора религиозного самоопределения. 2019. – С. 132.

5. Ильина И.В. Религиозная идентичность молодежи (Эмпирический анализ) //Проведение конференции и издание сборника материалов осуществлены при поддержке Федерального агентства по делам национальностей в рамках Государственной программы Республики Татарстан «Реализация государственной национальной политики в Республике Татарстан». – 2024.

ТИП ТЕМПЕРАМЕНТА КАК ФАКТОР СТРЕССОУСТОЙЧИВОСТИ: ОБЗОР ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ПОДХОДОВ

Орынбаева Г.Е., Рысбекова Ж.К.
Казахский национальный университет им.аль-Фараби
Алматы, Казахстан

Мақала темпераменттің тұлғаның стресске төзімділігіне әсерін зерттеуге арналған. Онда темперамент түрлерінің адамның эмоционалдық және психологиялық жүктемелермен тиімді күресу қабілетін қалай анықтайтынын түсіндіретін негізгі теориялық көзқарастар қарастырылады. Классикалық теориялардан бастап, заманауи ғылыми концепцияларға дейінгі түрлі көзқарастар зерттеліп, темперамент пен стресс төзімділігі арасындағы өзара байланысты түсінуге қосқан авторлардың үлестері талданады.
Түйін сөздер: *темперамент, стресске төзімділік, стресс.*

Статья посвящена исследованию взаимосвязи типов темперамента и стрессоустойчивости личности. В работе рассматриваются ключевые теоретические подходы, объясняющие, каким образом особенности темперамента могут влиять на способность индивида эффективно преодолевать эмоциональные и психологические нагрузки. Особое внимание уделяется анализу классических и современных научных теорий, которые вносят вклад в понимание взаимодействия темперамента и стрессоустойчивости.
Ключевые слова: *темперамент, стрессоустойчивость, стресс.*

The article is focused on studying the influence of temperament on an individual's stress resilience. It examines the main theoretical approaches explaining how temperament types can determine a person's ability to cope effectively with emotional and psychological stress. Various perspectives are explored, from classical theories to modern scientific concepts, analyzing their contributions to the understanding of the interaction between temperament and stress resilience.
Keywords: *temperament, stress resistance, stress.*

Темперамент играет одну из важнейших ролей в формировании психологических характеристик личности, включая способность адаптироваться к стрессовым ситуациям. В условиях современного общества, характеризующегося высоким уровнем стресса и постоянной изменчивостью внешней среды, способность человека эффективно справляться с эмоциональными и психологическими нагрузками становится особенно актуальной. Стрессоустойчивость, как ключевая составляющая психоэмоционального благополучия, напрямую зависит от особенностей темперамента, таких как эмоциональная устойчивость, реактивность нервной системы и поведенческие паттерны. Однако несмотря на обширные исследования, вопрос взаимосвязи типа темперамента с уровнем стрессоустойчивости остается недостаточно изученным. Актуальность данной темы обусловлена необходимостью разработки методов повышения стрессоустойчивости, основанных на индивидуальных особенностях человека. В этой статье рассматриваются теоретические подходы, связывающие темперамент с эффективностью адаптации в условиях стресса, а также анализируется влияние различных типов темперамента на способность справляться с психоэмоциональными нагрузками.

Целью статьи является обзор теоретических подходов и концепций, которые объясняют, как различные типы темперамента влияют на способность справляться с эмоциональными и психологическими нагрузками.

Темперамент представляется как наиболее динамическая форма психики, которая определяет темп и форму протекания психологических процессов. Истоки изучения темперамента уходят в глубокую древность. Еще Гиппократ, великий врач античности, предположил, что на характер человека влияют климатические условия и состав жидкостей в его организме [1]. Он выделил четыре типа темперамента в зависимости от преобладания одной из жидкостей: желтой и черной желчи, крови и лимфы. Позднее его идеи развил Гален, добавив к ним нравственную составляющую. Однако настоящая революция в понимании темперамента произошла в XX веке благодаря Ивану Павлову. Он доказал, что тип темперамента напрямую связан с физиологией нервной системы и зависит от врожденных

свойств нейромедиаторов мозга [2]. При этом, по его мнению, изначально заданные черты могут изменяться под воздействием внешних факторов, превращая генотип в фенотип. На основе различии высшей нервной деятельности выделил такие характеристики нервной системы как: подвижность процессов возбуждения и торможения, их уравновешенность и силу. Кроме этого, в компоненты темперамента включал моторную и эмоциональную активность, а также общую активность психической деятельности. Таким образом пришел к выводу о том, что нервная система может характеризоваться как сильная или слабая, уравновешенная или неуравновешенная. На основе его работы сложилась современная классификация типов темперамента [1].

Сангвиник – сильный, уравновешенный.

Холерик – сильный, неуравновешенный.

Флегматик – слабый, уравновешенный.

Меланхолик – слабый, неуравновешенный.

Позднее Б.М. Теплов и В.Д. Небылицын расширили исследования И.Павлова, уточнив динамические характеристики темперамента: темп, скорость, интенсивность и ритм психических процессов [3].

Представителем гуморального подхода исследования типа темперамента является Э.Кречмер [2]. В своих работах Э Кречмер объяснял, что в детерминации темперамента особую роль играет конституция тела человека. Исследуя более десяти тысяч пациентов, пришел к выводу, что определенные типы телосложения могут обуславливать схожие реакции и поведения людей. В отличие от И.Павлова, он считал, что темперамент связан с работой головного мозга. И при повреждении мозга наблюдаются значительные изменения в темпераменте[3]. Э.Кречмер выделил, что темперамент оказывает влияние на:

- уровень чувствительности или нечувствительности при воздействии раздражителя, или по-другому психоэстезию;
- психомоторную сферу, которая делится на флегматичный и подвижный. На характер движении, который описывается как быстрый, стройный, закругленный, мягкий и параличный;
- психический ритм и темп психических процессов;
- окраску настроения – веселого или печального.

Выделяя две большие конституциональные группы (шизотимики и циклотимики), Э.Кречмер определил их как колеблющиеся между психическим расстройством и здоровьем. Вследствие, в своей соматотипической классификации выделил три типа телосложения: астенический, атлетический, пикнический. Согласно его теории, астеники отличаются худощавостью, длинными конечностями, узкими плечами и высокой чувствительностью. Атлеты же, наоборот, имеют широкие плечи, сильную мышечную массу и обладают волевыми качествами. Пикнический тип представлен как имеющий склонность к полноте, широкой грудной клеткой и общительностью. А темпераментов выделено шесть:

Циклотимический – имеющие частые смены настроения, заметна довольно частая смена возбуждения и депрессии. В это ряд вошли: гипоманический, синтонный, тяжелокровный.

Щизотимический – характеризуются слабой нервной системой, замкнутостью, отстраненностью и интроверсией. Данная группа состоит из: гиперэрестетический, шизотимический, анэстетический типов темперамента.

Далее, развивая подход Э.Кречмера, исследователи У.Г.Шелдон и С.С.Стивенс, составили наиболее сложную типологию телосложения и ее влияния на темперамент. В своем исследовании были направлены на изучение тканей в организме человека. Изучаемые ткани назывались мезоморфными (костные ткани и мышечная составляющая), эндоморфными (развитие внутренних органов) и эктоморфными (развитие нервной системы, кожного и волосяного покровов). К мезоморфы, с атлетическим телосложением приписываются такие качества как тяга к соревнованиям, лидерство, агрессивность. Эндоморфы отличаются общительностью, экстравертированные. Эктоморфы же,наоборот, более холодные и ценят эстетику.[4]

Классическая теория Айзенка использует две шкалы для характеристики индивида относительно его открытости к миру и эмоциональной устойчивости. Эти шкалы называются как экстраверсия-интроверсия и эмоциональная стабильность-нейротицизм. На основе данных двух шкал типы темперамента были поделены на четыре вида:

Сангвиник характеризуется эмоциональной устойчивостью и экстраверсией.

Холерик – также экстраверт, но эмоционально неустойчив.

Флегматик – эмоционально устойчив, но интроверт.

Меланхолик – интроверт и эмоционально неустойчив.

Стрессоустойчивость – это многогранная психологическая характеристика, для которой сложно установить единое определение, в силу недостаточной изученности ее содержания. Разные ученые связывали стрессоустойчивость с поисковой активностью (В.С.Ротенберг, В.В.Аршавский), с умением порождать смыслы (Ф.Е.Василюк), с жизнестойкостью (С.Мадди). Имеются определения стрессоустойчивости как свойства, которое обеспечивает гармоничное функционирование всех компонентов при стрессовых ситуациях (Б.Х.Вардонян), делая таким образом определение еще более размытым. Одним из исследователей, изучавших данный вопрос был А.П Катунин [5], в своих трудах он отмечал, что стрессоустойчивость определяется динамичностью действии при сложных ситуациях, способностью ее оценки и дальнейшим преодолением. Согласно А.П.Катунину, стрессоустойчивость состоит из следующих компонентов:

Эмоциональный компонент, описывается как свойство, приобретенное путем преодоления трудностей.

Психофизиологический – свойства нервной системы, которые на физиологическом уровне могут обуславливать ту или иную направленность реагирования.

Мотивационная составляющая – цель, мотив и мотивация человека.

Волевой компонент – это умение понимать и контролировать свое поведение.

Информационный, по другому готовность и способность человека решать поставленные задачи.

Интеллектуальная способность – планирование и оценка будущих действии и их последствии.

Таким образом, А.П.Катунин пришел к выводу о том, что данные компоненты успешно взаимодействуя между собой образовывают понятие стрессоустойчивости. А том, что стрессоустойчивость это умение совладать своими эмоциями и поведением, сохраняя работоспособность, писали также В.Л Марищук и К.К Платонов.

Говоря о термине «стрессоустойчивость», в современном мире понимается что она складывается из: самого стресса, стресс-резистентности и фрустрационной толерантности, эмоциональной устойчивости и многих других компонентов. Именно эти характеристики определяют, насколько успешно человек справляется с вызовами, не теряя внутреннего равновесия. Более того, стрессоустойчивость влияет не только на способность человека работать в напряженных условиях, но и на общий гомеостаз личности, то есть на ее внутреннюю стабильность и адаптационные возможности. Данная идея близка к ряду исследователям, чья позиция заключалась в рассмотрении стрессоустойчивости через призму физиологических детерминантов, точнее от свойств нервной системы и темперамента (В.Д.Небылицин, Б.М.Теплов,С.Л.макаренко). Таким образом, отмечая взаимосвязь темперамента со способностью справляться с жизненно сложными ситуациями.

При рассмотрении стрессоустойчивости, особое значение имеет понятие стресс, которое является важным фактором формирование новой функциональной системы, состоящей из множества уровней и предназначенной для кратковременной или долговременной адаптации. Для адаптации используются высокоорганизованные защитные нормы поведения человека, которые являются динамической составляющей психики и называются «копинг» действиями [6]. И в зависимости от типологической конституции, личность может иметь склонность к определенным типам реакции на внешнее стрессовое воздействие. Исследования в этой области показали, что темперамент влияет на уровень стрессоустойчивости. Вопросом

взаимосвязи темперамента и стрессовых реакций занимались Р. Лазарус, С. Фолкман, А. Бенгтссон и И. Стрёмберг, подтвердив корреляцию между ними [5]. Такие же исслодвания провели А. Бенгтссон, И. Стрёмберг, где получили аналогичные результаты.

Таким образом, стрессоустойчивость является важным психологическим феноменом, зависящим как от индивидуальных особенностей, так и от психофизиологических процессов, связанных с темпераментом. Разнообразие теоретических подходов позволяет глубже понять, как разные типы темперамента определяют реакцию человека на стресс. Несмотря на отсутствие единого определения стрессоустойчивости, исследование взаимосвязи темперамента и стрессовых реакций представляет собой важную область психологии, способствующую дальнейшему развитию методов психотерапевтической и профилактической работы. Понимание этой связи может стать основой для практических рекомендаций по улучшению стрессоустойчивости и психоэмоционального благополучия.

Литература

1. Цветкова, Е. М. К вопросу о современном представлении темперамента в отечественной и зарубежной психологии / Е. М. Цветкова. — Электрон. текстовые дан. — 2014. — С. 1-15. — Режим доступа: https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprossu-o-sovremennom-predstavlenii-temperamenta-v-otechestvennoy-i-zarubezhnoj-psikhologii/viewer. — (Дата обращения: 07.02.2025).
2. Кретцмер Э. Телосложение и характер / Э. Кретцмер. — Берлин: Springer, 1921. — 300 с.
3. Ковальчук, Н. А. Генетические аспекты устойчивости организма к неблагоприятным воздействиям внешней среды / Н. А. Ковальчук. — 2017. — С. 1-35. — Режим доступа: https://libarch.nmu.org.ua/bitstream/handle/GenofondUA/4080/23669ede9b8a1b5bdd738adc9581176e.pdf?sequence=1&isAllowed=y. — (Дата обращения: 07.02.2025).
4. Басс А. Х., Пломин Р. А., Уиллерман Л. Наследственность темперамента. — Журнал личностных исследований, 1973. Т. 41. С. 513—521.
5. А.П Стрессоустойчивость как психологический феномен / А.П Катунин // Молодой ученый. -2012.-№9.-С. 243-246
6. Романова Е.С, Гребенников, Л.Р Механизмы психологической защиты https://www.twirpx.com/file/59380/

ФОРМИРОВАНИЕ СОВРЕМЕННОЙ ПСИХОДИАГНОСТИЧЕСКОЙ ПРОГРАММЫ ДЛЯ СОЗДАНИЯ ЭФФЕКТИВНОГО ПЛАНА ДОЛГОСРОЧНОЙ ТЕРАПИИ

Антонова-Гайдамак О. В.
Научный руководитель: **Молдагалиев М. Ж.**
Maqsut Narikbayev University (KAZGUU)
Астана, Казахстан

Бұл мақалада психотерапиядағы дербестендірілген тәсілдің тиімділігін арттыруға бағытталған кешенді психодиагностикалық бағдарлама ұсынылады. Бұл зерттеу Қазақстандағы ұзақ мерзімді терапия тәжірибесінде құрылымдалған психодиагностикалық бағдарламаның қазіргі уақытта болмауына байланысты өзекті болып табылады. Зерттеу психотерапиядағы кешенді диагностиканың маңыздылығын және оның терапиялық процесті болжауға әсерін атап көрсетеді. Автор заманауи психодиагностикалық бағдарламаға енгізуді ұсынатын сегіз психодиагностикалық құралдың теориялық шолуын ұсынады. Ұсынылған талдау эмпирикалық деректерге – автордың өзінің практикалық тәжірибесіне негізделген. Ұсынылған психодиагностикалық құралдар клиенттің психикалық күйі мен өзекті мәселелерінің кеңейтілген көрінісін қамтамасыз етіп, тиімді психотерапия жоспарын құруға мүмкіндік береді. Бұл зерттеу психотерапиядағы диагностикалық базаны дамытуға үлес қосып, клиенттердің психологиялық жағдайын бағалаудың жаңа тәсілін ұсынады.

Түйін сөздер: *психодиагностика, психодиагностикалық бағдарлама, ұзақ мерзімді психотерапия.*

В статье автором предлагается комплексная психодиагностическая программа для повышения эффективности персонализированного подхода в психотерапии. Данное исследование актуализируется отсутствием в настоящее время структурированной психодиагностической программы в практике долгосрочной терапии в Казахстане. Исследование подчеркивает важность комплексной диагностики в психотерапии и её влияние на прогнозирование терапевтического процесса. Представлен теоретический обзор

восьми психодиагностических инструментов, которые автор предлагает включить в современную программу психодиагностического исследования для составления эффективного плана долгосрочной терапии. Представленный анализ основан на эмпирических данных – собственном практическом опыте автора. Приведенные психодиагностические инструменты, демонстрируя расширенную картину состояния психики клиента, его актуальные проблемы, дают возможность создания эффективного плана психотерапии. Работа вносит вклад в развитие диагностической базы психотерапии, предлагая новый подход к оценке психологического состояния клиентов.

Ключевые слова: *психодиагностика, программа психодиагностики, долгосрочная психотерапия*

This article presents a comprehensive psychodiagnostic program aimed at enhancing the effectiveness of a personalized approach in psychotherapy. The relevance of this study is due to the current lack of a structured psychodiagnostic program in long-term therapy practice in Kazakhstan. The research highlights the importance of comprehensive diagnostics in psychotherapy and its impact on predicting the therapeutic process. A theoretical review of eight psychodiagnostic tools is presented, which the author proposes to include in a modern psychodiagnostic program for developing an effective long-term therapy plan. The presented analysis is based on empirical data— the author's own practical experience. The proposed psychodiagnostic tools provide an expanded picture of the client's mental state and current issues, enabling the creation of an effective psychotherapy plan. This study contributes to the development of the diagnostic framework in psychotherapy by offering a new approach to assessing clients' psychological conditions.

Keywords: *psychodiagnosis, psychodiagnosis program, long-term psychotherapy*

Введение. На сегодняшний день в Казахстане слабо представлено проведение научно-исследовательских исследований, в процессе которых была бы сформирована комплексная программа, рекомендуемая для диагностики клиентов, находящихся в долгосрочной терапии у психологов, психотерапевтов. Также автору не удалось обнаружить такие программы в российских, русскоязычных и англоязычных источниках.

Нами были проведены интервью двадцати психологов, психотерапевтов, практикующих в Астане и Алматы. Как показал результат ни один из интервьюируемых специалистов не применяет сегодня какие-либо психодиагностические *программы* для исследования состояния психологического здоровья своих клиентов. Некоторые из психологов применяют определенные инструменты, в основном тесты (тест на выявление депрессии Зунге, тест на алекситимию, методика «Рисунок человека» и др.), при работе с некоторыми клиентами.

Тем не менее, эффективность долгосрочной терапии обуславливается качественным планом терапии. Фундаментом для персонализированного подхода в психотерапии является психодиагностика.

«Для психолога крайне важно правильно оценить состояние пришедшего в терапию человека. Во-первых, по соображениям безопасности: если мы столкнулись с психически больным клиентом, последствия могут быть крайне тяжелыми, как для него, так и для психолога. Психолог без клинического образования и достаточного опыта не может брать клиентов с психическими расстройствами. Во-вторых, оценка состояния клиента нам нужна для того, чтобы понимать, как долго нужно работать с этим клиентом – человека всегда интересует, насколько быстро решаема его проблема. В-третьих, от этого зависит программа психотерапии», – пишет в монографии «Рилив-терапия. Психотерапевтическое консультирование и глубинная психотерапия» кандидат психологических наук Е.А. Поляков [1,26].

В настоящее время в мире не так много исследований, которые бы сравнивали эффективность долгосрочной и краткосрочной терапии. Такие исследования, как правило, требуют больших финансовых вложений. Обратим внимание на исследования, которые удалось обнаружить.

Рассмотрим статью «Эффективность краткосрочной и долгосрочной психотерапии в отношении функционирования личности в течение пятилетнего наблюдения» Олави Линдфорс и других авторов [2,1]. Данное исследование было проведено в Финляндии при финансовой поддержке Института социального страхования Финляндии и Академии Финляндии.

В исследовании приняли участие 326 пациентов из Хельсинкского института психотерапии с тревожными или аффективными расстройствами. Пациенты были случайным образом

распределены на группы: краткосрочная психотерапия (около шести месяцев) с использованием решения (solution-focused therapy, SFT, n=97) или краткосрочной психодинамической психотерапии (short-term psychodynamic psychotherapy, SPP, n=101), либо долгосрочная психодинамическая психотерапия (long-term psychodynamic psychotherapy, LPP, n=128), продолжительностью около трех лет.

Эффективность лечения оценивалась по различным аспектам функционирования личности (самоопределение, стиль защиты, межличностные проблемы и уровень организации личности) с использованием анкет и интервью в течение пяти лет после рандомизации.

Функционирование личности улучшилось во всех группах терапии. Обе краткосрочные терапии показали лучшие результаты по сравнению с LPP в первый год наблюдения, быстрее улучшая самооценку и снижая уровень незрелых защитных механизмов. Однако LPP впоследствии показала более значительные и устойчивые улучшения по сравнению с SFT и SPP, особенно в изменении самооценки. В конце наблюдения LPP превзошла SFT по двум показателям, после корректировки на дополнительные лечения. Различий между краткосрочными терапиями не обнаружено. Долгосрочная психодинамическая терапия оказалась более эффективной, чем краткосрочные терапии в обеспечении долгосрочных изменений в функционировании личности.

В другой статье «Долгосрочная психодинамическая психотерапия (ДПП) превосходит менее интенсивные формы психотерапии при лечении сложных психических расстройств» [3,1] (Leichsenring, F., & Rabung, S., 2011) доказано, что краткосрочная терапия часто оказывается недостаточной для пациентов с хроническим стрессом или расстройствами личности. В данный мета-анализ вошло 10 исследований с участием 971 пациента. Он показал значительное преимущество ДПП над менее интенсивными методами.

Как видим из данных исследований, устойчивый результат дает именно долгосрочная психотерапия.

Благодаря длительному сроку терапии, клиент и терапевт могут более глубоко изучить и понять проблему, исследуя ее корни, динамику и влияние на различные аспекты жизни клиента. Долгосрочная терапия позволяет более эффективно работать над сложными и глубоко укорененными проблемами, такими как травмы, абъюзивные отношения, семейные конфликты и психические расстройства. В ходе долгосрочной терапии клиенты могут развивать личностные качества, навыки и стратегии, которые помогут им лучше справляться с жизненными вызовами и развиваться как личности. Долгосрочная терапия может обеспечить клиентам непрерывную поддержку и место, где они могут делиться своими переживаниями и достижениями на долгосрочном пути к изменениям и росту.

Сегодня существует множество направлений, методов, подходов психотерапии. Не все методы подходят для разных типов клиентов. Для подбора оптимальных методов работы практикующему психологу необходимо учитывать состояние психики клиента. Все направления психологии сегодня стремительно развиваются. Каждый день появляются новые техники, эффективные способы работы, диагностические упражнения, тесты. Тем не менее, сегодня очень немногие психологи используют какие-либо диагностические программы для того, чтобы увидеть картину состояния психики клиента целиком, составить эффективный индивидуальный план терапии в соответствии с запросом клиента, направленный на решение проблем, которые были выявлены в процессе диагностики.

Учитывая вышесказанное, видим актуальность создания программы психодиагностического исследования, которую могли бы применять практикующие специалисты для составления эффективного плана терапии.

Основная часть. Нами была проанализирована научная литература по психодиагностике и отобран ряд эффективных психодиагностических инструментов:

1. Пиктограммы;
2. Классификация карточек;
3. Рисунок человека, Рисунок человека под дождем;
4. Тест пограничного спектра;

5. Методика диагностики уровня эмоционального выгорания (В.В.Бойко);
6. Диагностика уровня алекситимии;
7. Морфопсихологическая диагностика травм;
8. Графический проективный метод изучения семейных отношений «Модель семьи».

На протяжении четырех лет практической диагностической и психотерапевтической работы вышеперечисленные психодиагностические инструменты были протестированы на клиентах, находящихся в долгосрочной терапии. Благодаря данным, полученным при диагностике с помощью данных психодиагностических инструментов, были составлены подробные планы терапии, которые позволили провести эффективную работу.

Рассмотрим каждый из инструментов программы.

Методика **«Пиктограмма»** помогает выявить пограничное расстройство личности, увидеть резонерство, нарциссическое расстройство личности, эгоцентризм, стереотипию, депрессию, алекситемию, выхолощенность, перфекционизм, а также объективно определить психически здорового человека. Методика предоставляет проективные данные, которые трудно получить с помощью анкет и других опросников, что позволяет психологу лучше понять глубинные конфликты и личностные особенности клиента [4, 23].Образы, созданные в процессе выполнения задания, часто отображают текущие проблемы и помогают людям, которые могут их не осознавать, но требуют проведения терапевтической работы. В.Б. Зейнарник в своем учебнике «Патопсихология» пишет, что проективные методы – это клинический подход к психике здорового человека [4, 23]. Пиктограммы также позволяют отслеживать изменения в психическом состоянии клиента при проведении психотерапии. Позитивные изменения в символических рисунках свидетельствуют о прогрессе в терапии.

Методика **«Классификация карточек»** помогает определить особенности мышления, гибкость и ригидность мышления, интеллектуальный уровень, когнитивные способности, патопсихологические изменения. Она позволяет выявить нарушения интеллектуальной деятельности, особенности понятийного мышления и широко используется в психодиагностической практике для выявления патопсихологических явлений и оценки динамики изменений в ходе терапии. При искажении процесса обобщения, который можно проследить, применяя инструмент «Классификация карточек», диагностируются нарушения мыслительной деятельности клиента [4, 121]. Данный психодиагностический инструмент, так же, как и «Пиктограммы», при выявлении «грубых нарушений» в классификации может дать данные для принятия решения практикующим специалистом о направлении данного клиента на прием к психиатру.

Применение методик **«Рисунок человека» и «Рисунок человека под дождем»** позволяет, в первую очередь, определить самооценку клиента. Этот инструмент как никакой другой может сообщить отношение человека к самому себе, восприятие себя. Так же «Рисунок человека» может показать, астению, депрессию, тревожность, эмоциональную закрытость, трудности в общении, присутствие или отсутствие опоры на себя, направленность внимания (в будущее, в прошлое или в настоящее), потребность в общении, психическую напряженность, агрессивность, органические нарушения мозга [5,193]. Данный инструмент также применяется при диагностики психотических расстройств (шизофрения, органические поражения мозга) [6,117].

«Рисунок человека под дождем» позволяет определить стрессоустойчивость человека, применение психологических механизмов защиты, увидеть сферу, вызывающую тревогу и т.д.

Два эти инструмента и «Рисунок человека» и «Рисунок человека под дождем» так же показывают отношение испытуемого к психодиагностическому исследованию. Они позволяют проводить мониторинг динамики психотерапии и изменений в личности клиента [7, 242].

Тест пограничного спектра охватывает ряд симптомов, все из которых указывают на наличие пограничной психической организации или пограничного расстройства личности.

Тест также показывает тип и тяжесть симптомов. Тест измеряет проявления пограничного расстройства личности в 10 различных областях:

1) Чувство пустоты;
2) Страх покинутости (страх быть брошенным);
3) Нестабильные/напряженные(интенсивные) отношения;
4) Самоповреждающее поведение;
5) Эмоциональная нестабильность (эмоциональная активность);
6) Параноидное мышление (параноидные идеи);
7) Диссоциация;
8) Расщепление (чёрно-белое мышление);
9) Диффузия идентичности (размытость идентичности);
10) Импульсивность (капризность) [8,2].

Методика диагностики уровня эмоционального выгорания В. В. Бойко позволяет оценить текущее состояние психики клиента, выявить, находится ли человек на стадии формирования эмоционального выгорания, в его активной фазе, или уже достиг стадии истощения. Это важно для составления плана психотерапии и корректного выбора психотерапевтических инструментов. Например, если человек находится в сильнейшем эмоциональном выгорании, то в начале терапии необходимо наработать ресурс, применять техники на наработку ресурса, техники на контакт. Необходимо донести до клиента информацию о его текущем состоянии, наглядно в баллах показав результат психодиагностики, для осознания состояния и перспективы нежелательных последствий, которые могут быть при избегании терапии и отсрочки принятия мер по изменению ситуации.

Применение данной методики в процессе работы позволяет оценивать, как изменяется состояние клиента под воздействием психотерапевтической работы. Методика Бойко проста в использовании и нацелена на практическое применение, предоставляя чёткие результаты, которые можно легко интерпретировать.

Методика включает выявление 12 симптомов эмоционального выгорания:

- в фазе «Напряжение»: переживание психотравмирующих обстоятельств, неудовлетворенность собой, «загнанность в клетку», тревога и депрессия;
- в фазе «Резистенция»: неадекватное избирательное эмоциональное реагирование, эмоционально-нравственная дезориентация, расширение сферы экономии эмоций, редукция профессиональных обязанностей;
- в фазе «Истощение»: эмоциональный дефицит, эмоциональная отстраненность, личностная отстраненность – деперсонализация, психосоматические и психовегетативные нарушения [9, 295].

Инструмент **«Диагностика уровня алекситимии»** позволяет выявить затруднения в определении и описании собственных эмоций и эмоций других людей, затруднения в различении эмоций и телесных ощущений, снижение способности к символизации, в частности к фантазии, фокусирование преимущественно на внешних событиях, в ущерб внутренним переживаниям, склонность к конкретному, утилитарному, логическому мышлению при дефиците эмоциональных реакций [10, 66]. Все перечисленные особенности могут проявляться в равной степени или одна из них может преобладать.

Данный тест разработан в 1985 г. в США под названием «Торонтская алекситимическая шкала» G. J. Taylor и соавт. (1985) и адаптирован в Психоневрологическом институте им. В. М. Бехтерева. Известно, что у 85 процентов людей, страдающих расстройством аутистического спектра, выявляется алекситимия.

Диагностику уровня алекситимии необходимо включить в программу психодиагностики, так как люди с алекситимией испытывают трудности в осознании и вербализации своих эмоций, что делает традиционные методы психотерапии (например, когнитивно-поведенческую или психоаналитическую) менее эффективными, так как такие клиенты склонны избегать своих эмоций. Алекситимия может замедлять терапевтический процесс и в целом снижать эффективность терапии [11, 62].

Исследователи Сильва, Васко и Уотсон в своей статье «Алекситимия и терапевтический альянс: множественное исследование случаев, сравнивающее случаи с хорошими и плохими результатами» [12], опубликованной в 2018 году, и исследователь Демир в своей статье «Влияние арт-терапии и программы когнитивной терапии на основе осознанности на уровень алекситимии у индивидов» [13], опубликованной в 2022 году приходят к выводам, что клиентам с выраженной алекситимией больше подходят телесно-ориентированная терапия, арт-терапия или методы осознанности (mindfulness), нежели традиционные вербально ориентированные подходы. Определение уровня алекситимии позволяет индивидуализировать программу терапии, повышая её эффективность. Выявив алекситимию, психолог, психотерапевт может включить в план терапии наиболее подходящие методики для исцеления алекситимии.

Тестирование на алекситимию помогает разграничить эмоциональную дисрегуляцию и депрессивные симптомы, что улучшает выбор терапевтической стратегии. Когда клиент осознаёт, что у него есть трудности с пониманием эмоций, он может более сознательно работать над развитием эмоциональной осознанности. Это делает терапию более продуктивной и повышает вероятность устойчивых изменений в долгосрочной перспективе.

Морфопсихологическая диагностика травм — это метод анализа психологических особенностей личности на основе её внешних морфологических характеристик (мимики, черт лица, жестов, осанки). Данный подход помогает выявлять глубинные травмы и психологические блоки, влияющие на психоэмоциональное состояние человека.

Морфопсихологический анализ позволяет обнаружить подсознательные реакции организма, которые могут указывать на наличие травм, даже если сам пациент об этом не говорит. Лиз Бурбо в своей книге «Пять травм, которые мешают быть самим собой» [14] выделяет пять основных психоэмоциональных травм, каждая из которых имеет характерные морфопсихологические признаки (особенности лица, тела, мимики и осанки). Это травмы: отвержения, покинутости, унижения, предательства, несправедливости. Для каждой травмы Лиз Бурбо в своей книге прописала особенности телосложения, лица, глаз, мимики, осанки, поведения. Каждая из этих травм оставляет отпечаток не только на психике, но и на теле. Например: для травмы отвержения характерно худощавое, истощенное телосложение, сгорбленность; для травмы покинутости – слабый мышечный тонус и сутулость; для травмы унижения – склонность к полноте, напряженная, скованная осанка; для травмы предательства – крепкое, спортивное телосложение, демонстрирующая власть осанка; для травмы несправедливости – стройное телосложение, жесткая осанка с выраженным самоконтролем. Использование морфопсихологического анализа в психодиагностике помогает быстрее определить основную психологическую проблему пациента, подобрать подходящий терапевтический метод, улучшить качество долгосрочной терапии, устраняя глубинные причины поведения. Первый шаг к решению проблемы – ее осознание. Многое в нашем мире начинает существовать после того, как названо словами. Этот инструмент, как и другие в программе психодиагностического исследования, помогает осознать, над чем психологу и его клиенту предстоит работать.

Включение **морфопсихологической диагностики травм** в программу психодиагностического исследования позволяет глубже понимать клиентов, выявлять скрытые эмоциональные и психосоматические проблемы. Это значительно повышает эффективность долгосрочной терапии.

Графический проективный метод «Модель семьи» – это уникальная методика, позволяющая глубоко исследовать семейные отношения через рисуночный анализ. Этот метод активно используется в клинической психологии, семейном консультировании. Его включение в программу психодиагностического исследования существенно повышает эффективность диагностики и терапии семейных проблем. Метод «Модель семьи» позволяет определить скрытые конфликты между членами семьи, эмоциональную дистанцию между участниками, ролевые позиции (кто доминирует, кто подчиняется, кто изолирован), наличие травмирующего опыта (например, потеря значимого члена семьи). При помощи рисунка очень

хорошо читается окружающая действительность [15, 2]. В психологической практике этот тест как диагностика семейных отношений является одним из самых информативных.

В отличие от вербального опроса, который может давать искаженные ответы, рисуночный метод раскрывает глубинные переживания, которые трудно выразить словами. Это также дает психологу, психотерапевту информацию для составления плана психотерапии.

Как считал З. Фрейд, найти корень проблемы можно только обратившись к бессознательному. Методики «Пиктограмма», «Классификация карточек», «Рисунок человека», «Рисунок человека под дождем», а также графический проективный метод «Модель семьи» дают возможность обратиться напрямую к бессознательному клиента и увидеть проблемы, которые он сам может не осознавать, на обнаружение которых без программы диагностики может уйти довольно длительное время.

Кроме того, данные диагностические техники дают возможность сразу увидеть, выявить клиентов с серьезными расстройствами, шизофренией, которым необходимо так же лечение у психиатра, и не усугубить ситуацию, начав работать в техниках, которые данным видам клиентов противопоказаны.

Неправильный подбор техник без качественной и всесторонней предварительной диагностики может спровоцировать ухудшение состояния клиента, стать причиной ретравматизации, и как следствие, разочарованием в психологической помощи и оставления терапии и самой идеи об обращении к психологам.

Практический опыт показал, что в комплексе данные психодиагностические инструменты помогают составить эффективный план психотерапии. Видя наглядно из результатов психодиагностики состояние клиента, проблемы, травмы клиента, появляется возможность создать план терапии, подобрать подходящие психотерапевтические сессии, которые будут наиболее эффективны в каждом конкретном случае.

Заключение. Для многих клиентов важно видеть, что с ними происходит, знать, сколько времени потребуется на терапию, чтобы прийти к желаемому состоянию, самочувствию. Заполненный протокол психодиагностики структурирует, демонстрирует исходное состояние психики клиента, четко обозначает выявленные проблемы, что в свою очередь хорошо мотивирует к регулярной психотерапевтической работе.

Также программа диагностики может помочь предотвратить выгорание начинающих психологов, которые уже не будут отчаиваться и разочаровываться в своих силах в работе со сложными клиентами, видя результаты диагностики и объем работы, который необходимо провести.

Существует категория клиентов, которые осознают, что психически не здоровы, но боятся обращаться к психиатрам из-за страха постановки на учет, тем не менее, они заинтересованы в диагностике и выздоровлении, но могут оставаться без подобающего лечения многие годы. Использование комплексной диагностической программы консультативными психологами поможет доносить до такой категории граждан информацию об их психическом состоянии и последствиях непринятия мер для излечения.

Применение психодиагностической программы, предложенной в данной статье, даст специалистам необходимые данные о психическом здоровье клиента и его проблемах для составления эффективного плана долгосрочной терапии.

Данная программа, состоящая из восьми психодиагностических инструментов, позволит психологам и психотерапевтам:

1. Оценивать психологическое состояние клиента на начальном этапе терапии;
2. Выявлять клиентов, которым необходима психиатрическая помощь;
3. Прогнозировать длительность работы;
4. Выбирать наиболее подходящие терапевтические методы;
5. Избегать ошибок в выборе техник, что критично при работе с клиентами с психическими расстройствами;
6. Проводить мониторинг эффективности терапии и корректировать план в процессе работы.

Результаты настоящего исследования могут быть полезны как практикующим психологам, психотерапевтам, так и исследователям, занимающимся вопросами психодиагностики и психотерапии.

Литература

1. Поляков Е. А. Рилив-терапия. Психотерапевтическое консультирование и глубинная психотерапия: монография. — М.: Академический проспект, 2022. — 203 с.
2. Lindfors O., Knekt P., Heinonen E., Härkänen T., Virtala E., the Helsinki Psychotherapy Study Group. The effectiveness of short- and long-term psychotherapy on personality functioning during a 5-year follow-up // *Journal of Affective Disorders.* 2015. Т. 178. С. 1-8. DOI: 10.1016/j.jad.2014.10.039 / (дата обращения: 06.02.2025).
3. Leichsenring F., Rabung S. Long-term psychodynamic psychotherapy in complex mental disorders: Update of a meta-analysis // *The British Journal of Psychiatry.* 2011. Т. 199, № 2. С. 103-109. DOI: 10.1192/bjp.bp.110.083272 / (дата обращения: 06.02.2025).
4. Зейгарник Б.В. Патопсихология: учеб. Пособие для студ. высш. учебн. заведений / — 4-е изд., стер. — М. : Издательский центр «Академия», 2006. — 208 с.
5. Буковский, В.И. Проективные методы в клинической психологии / В.И. Буковский. – М.: Психология, 2003. – 312 с.
6. Тхостов, А.Ш. Нейропсихология и психосоматика / А.Ш. Тхостов. – М.: Смысл, 1999. – 284 с.
7. Кантор, Д.Л. Личностные проективные тесты: методики и интерпретация / Д. Л. Кантор. – СПб.: Питер, 2001. – 276 с.
8. Zanarini, Mary & Vujanovic, A & Parachini, Elizabeth & Villatte, Jennifer & Frankenburg, Frances & Hennen, John. (2003). A screening measure for BPD: The McLean screening instrument for Borderline Personality Disorder (MSI-BPD). Journal of personality disorders. 17. 568-73. 10.1521 / pedi.17.6.568.25355. International Journal of Humanities and Natural Sciences, vol.2, 50-54 / (дата обращения: 06.02.2025).
9. Фетискин Н. П., Козлов В. В., Мануйлов Г. М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. – М.: Изд-во Института Психотерапии, 2002. – 490 с.
10. Потапова Н. А., Грехов Р. А., Сулейманова Г. П., Адамович Е. И. Проблемы изучения феномена алекситимии в психологии // *Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 11: Естественные науки.* – 2016. – № 2. – С. 65-73. DOI: 10.15688/jvolsu11.2016.2.8 (дата обращения: 06.02.2025).
11. Ogrodniczuk J., Joyce A., Piper W. Change in Alexithymia in Two Dynamically Informed Individual Psychotherapies // *Psychotherapy and Psychosomatics.* – 2012. – Т. 82. – С. 61-63. DOI: 10.1159/000341180 / (дата обращения: 06.02.2025).

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ СТАТУС СЕМЬИ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ЛИЧНОСТНОЕ РАЗВИТИЕ ПОДРОСТКОВ

Аманшина А., Нурмаханбетов А.Л.
Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан

Мақалада отбасының әлеуметтік-экономикалық жағдайы жасөспірімдердің тұлғалық дамуына, олардың өзін-өзі бағалауына және бейімделуіне қалай әсер ететіні қарастырылады. Зерттеулер талдауы көрсеткендей, жанұядағы жағымды орта жасөспірімдердің өзіне деген сенімділігін арттырып, олардың оқудағы жетістіктеріне ықпал етеді.
Түйін сөздер: *әлеуметтік-экономикалық жағдай, жасөспірімдер, тұлғалық даму, әлеуметтену, академиялық мотивация.*

В статье рассматривается, как социально-экономический статус семьи влияет на личностное развитие подростков, их самооценку и адаптацию. Анализ исследований показывает, что благоприятная семейная среда формирует у подростков уверенность в себе и способствует их образовательной успешности.
Ключевые слова: *социально-экономический статус, подростки, личностное развитие, социализация, учебная мотивация.*

The article examines how the socioeconomic status of the family affects the personal development of adolescents, their self-esteem and adaptation. Research analysis shows that a favorable family environment forms self-confidence in adolescents and contributes to their educational success.
Keywords: *socio-economic status, adolescents, personal development, socialization, academic motivation.*

Проведение психологических исследований по формированию личности ребенка в семье актуально, поскольку именно здесь он осваивает первые жизненные навыки и формирует

представление о себе. Социально-экономический статус семьи оказывает значительное влияние на развитие самосознания, так как определяет условия жизни, возможности обучения и характер внутрисемейных отношений.

Если семья сталкивается с материальными трудностями, низким уровнем образования родителей или нестабильной социальной средой, это может создать неблагоприятные условия для развития ребенка. В таких семьях могут нарушаться базовые функции воспитания, что приводит к различным трудностям в социализации. Напротив, семьи с высоким социально-экономическим статусом чаще обеспечивают ребенку благоприятные условия для самореализации, формируя у него позитивное отношение к себе и уверенность в будущем. Различия в уровне достатка напрямую влияют на процесс становления личности, определяя доступ к возможностям, ресурсам и поддержке.

Так в исследовании Ивановой Л. Ф. акцентируется внимание на том, что восприятие ребенком самого себя во многом определяется оценкой взрослых: завышенные или заниженные оценки могут искажать представления ребенка о своих возможностях, влияя на его самооценку и дальнейшее развитие. Постепенно дошкольник начинает осознавать не только свои личные качества, но и эмоциональное состояние, а также воспринимать себя во времени, однако этот процесс во многом зависит от условий, в которых он растет.

Социально-экономический статус семьи по мнению автора оказывает значительное влияние на развитие самосознания ребенка, его психологическое благополучие и способы взаимодействия с окружающим миром. Как отмечает Иванова Л. Ф., семейная среда является ключевым фактором формирования личности, поскольку ребенок воспринимает себя сначала через призму семейных отношений. Дети из семей с низким социально-экономическим статусом часто сталкиваются с недостатком эмоциональной поддержки, что может привести к низкой самооценке, чувству неуверенности и склонности к приспособительному поведению. Напротив, в семьях с более высоким уровнем благополучия родители чаще поддерживают ребенка, формируя у него устойчивую самооценку и позитивное отношение к собственным возможностям. Исследования показывают, что различия в уровне достатка отражаются не только на материальных возможностях семьи, но и на качестве детско-родительских отношений. В семьях с низким доходом нередко наблюдаются эмоциональная дистанция, отсутствие стабильных норм воспитания и повышенный уровень тревожности, что может негативно сказаться на становлении личности ребенка. В результате такие дети чаще испытывают трудности в социализации, проявляют неуверенность в себе или, наоборот, компенсируют недостаток внимания демонстративным поведением [1].

Согласно исследованию Федоренко М. В., поведенческие особенности подростков формируются под влиянием множества факторов, среди которых ключевую роль играет социально-экономическое положение семьи. Именно в семейной среде закладываются базовые модели поведения, определяется отношение к моральным нормам и устанавливаются границы дозволенного.

С возрастом влияние социально-экономического положения семьи на развитие ребенка усиливается. Финансовые трудности могут негативно отражаться на психоэмоциональном состоянии родителей, что, в свою очередь, оказывает влияние на самооценку, эмоциональный фон и поведенческие стратегии подростков. Хронический стресс, возникающий в условиях экономической нестабильности, повышает уровень тревожности у подростков и формирует факторы риска, способствующие развитию зависимого и девиантного поведения.

Федоренко М. В. отмечает, что нарушение детско-родительских отношений в семьях с низким доходом может привести к снижению самоконтроля у подростков, увеличению агрессии и склонности к рискованному поведению. В таких семьях часто наблюдается низкий уровень эмоциональной поддержки, что усугубляет проблемы социализации. Подростки, оказавшиеся в неблагоприятной среде, могут искать признания среди сверстников, проявляющих девиантные модели поведения, что повышает риск вовлечения в зависимости и криминальную активность [2].

Шведовская А. А. и Загвоздкина Т. Ю. обращают внимание на то, что экономические кризисы, усиление социального расслоения и другие негативные тенденции приводят к ухудшению условий жизни семей, это прямо на внутрисемейных отношениях. Родители, испытывающие финансовый стресс, нередко передают его детям через изменение моделей воспитания и снижение эмоциональной поддержки.

Исследования показывают, что при снижении материального благополучия семьи у детей часто наблюдается ухудшение психологического состояния, связанное с чувством потери контроля над собственной жизнью. Шведовская А. А. и Загвоздкина Т. Ю. ссылаются на концепцию «борьбы за контроль», согласно которой люди, сталкиваясь с новыми социальными вызовами, могут адаптироваться через активное преодоление трудностей, поиск ресурсов или же, наоборот, через стратегии самооправдания и снижения своих ожиданий.

Одной из ключевых моделей влияния экономического стресса является концепция Р. Конджера и Дж. Элдера, которая рассматривает, как материальные трудности воздействуют на психологическое состояние родителей, супружеские отношения и воспитательные практики. Согласно этой модели, финансовые проблемы создают дополнительное давление на родителей, усиливают конфликты между супругами и могут приводить к снижению качества родительского взаимодействия с детьми. В семьях, переживающих экономический кризис, родители чаще прибегают к жестким методам воспитания, менее терпимы к эмоциональным потребностям детей, что негативно сказывается на их самооценке и социальной адаптации.

Важно отметить, что влияние экономических трудностей на развитие ребенка имеет гендерные особенности. Исследования показывают, что мальчики более уязвимы к прямому воздействию стресса, в то время как девочки сильнее реагируют на ухудшение внутрисемейных отношений. Кроме того, дети могут проявлять разные формы адаптации: экстернализирующие симптомы (агрессия, девиантное поведение) чаще связаны с конфликтами в семье, тогда как интернализирующие (тревожность, депрессивные состояния) напрямую коррелируют с экономическими трудностями [3].

По мнению Ушакова И. О. и Шаймарданова Р. Х. социально-экономический статус семьи оказывает значительное влияние на учебную мотивацию, адаптацию и общее психологическое благополучие обучающихся. Различия в уровне достатка определяют доступ к образовательным ресурсам, что сказывается на возможностях самореализации и успешности в учебном процессе.

Исследования показывают, что дети из семей с высоким социально-экономическим статусом демонстрируют более высокую мотивацию к обучению и лучше адаптируются к школьной среде. В то же время дети из малообеспеченных семей могут сталкиваться с эмоциональными трудностями, низкой самооценкой и нехваткой поддержки, что отражается на их успеваемости. Ушаков И. О. и Шаймарданов Р. Х. подчеркивают, что социально-эмоциональное воспитание играет ключевую роль в снижении влияния социально-экономического неравенства, так как формирует у учащихся навыки саморегуляции, устойчивости и эффективного взаимодействия.

Однако, как отмечают авторы, несмотря на растущую значимость социально-эмоционального воспитания, оно не всегда интегрируется в образовательные стратегии с учетом социально-экономических различий учащихся. Учителя играют ключевую роль в этом процессе, обеспечивая поддержку и создавая благоприятную образовательную среду, которая помогает учащимся развиваться независимо от их семейного статуса [4].

Таким образом, социально-экономический статус семьи оказывает значительное влияние на личностное развитие подростков, определяя их уровень самооценки, адаптационные возможности и поведенческие стратегии. Материальная нестабильность, низкий уровень образования родителей и недостаток эмоциональной поддержки могут привести к трудностям в социализации, повышенной тревожности и склонности к девиантному поведению. В то же время благоприятная семейная среда способствует формированию уверенности в себе, мотивации к обучению и успешной интеграции в общество. Для снижения негативных последствий социально-экономического неравенства важно развивать программы

психологической поддержки, социально-эмоционального обучения и инклюзивного образования, способствующие равным возможностям для всех подростков.

Литература

1. Иванова, Л. Ф. Влияние социального статуса семьи на самосознание детей старшего дошкольного возраста / Л. Ф. Иванова // Качество дошкольного образования: формирование социально-коммуникативной компетентности дошкольника : сб. ст. – 2016. – С. 294–298.
2. Федоренко, М. В. Социально-психологические факторы, влияющие на формирование зависимого поведения подростков / М. В. Федоренко, И. Г. Акберов // Формы и методы социальной работы в различных сферах жизнедеятельности : материалы X Междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 30-летию социальной работы в России, Улан-Удэ, 23–24 сент. 2021 г. – Улан-Удэ : Вост.-Сиб. гос. ун-т технол. и упр., 2021. – С. 306–307.
3. Шведовская, А. А., Загвоздкина, Т. Ю. Социально-экономический статус семьи и психическое развитие ребенка: зарубежный опыт исследования / А. А. Шведовская, Т. Ю. Загвоздкина // Психологическая наука и образование. – 2013. – Т. 18, № 1. – С. 65–76.
4. Ушаков, И. О., Шаймарданов, Р. Х. Анализ влияния социально-экономического статуса на социально-эмоциональное воспитание и учебные достижения обучающихся / И. О. Ушаков, Р. Х. Шаймарданов // Ответственный редактор. – 2024. – С. 38.

ИМИДЖ В СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЯХ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ БЛАГОПОЛУЧИЕ ЛИЧНОСТИ

Нұрдәулет Н., Садвакасова З.М.
Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан

Мақалада әлеуметтік желілердің жеке тұлғаның психологиялық әл-ауқатына әсері, оның ішінде олардың өзін-өзі таныстырудағы, өзін-өзі бағалаудағы және әлеуметтік интеграциядағы рөлі қарастырылады. Зерттеулер көрсеткендей, әлеуметтік медиа өзін-өзі көрсету үшін ресурс бола алады, бірақ шамадан тыс тартылған кезде ол эмоционалды шаршауға, өзін-өзі бағалаудың бұзылуына және әлеуметтік оқшаулануға әкелуі мүмкін.

Түйін сөздер: *өзін-өзі таныстыру, әлеуметтік желілер, психологиялық салауаттылық, өзін-өзі бағалау, цифрлық сәйкестік.*

В статье рассматривается влияние социальных сетей на психологическое благополучие личности, включая их роль в самопрезентации, самооценке и социальной интеграции. Анализ исследований показывает, что социальные сети могут выступать как ресурс для самовыражения, но при чрезмерной вовлеченности приводят к эмоциональному истощению, искажению самооценки и социальной изоляции.

Ключевые слова: *самопрезентация, социальные сети, психологическое благополучие, самооценка, цифровая идентичность.*

The article examines the influence of social networks on the psychological well-being of a person, including their role in self-presentation, self-esteem and social integration. Analysis of studies shows that social networks can act as a resource for self-expression, but with excessive involvement they lead to emotional exhaustion, distortion of self-esteem and social isolation.

Keywords: *self-presentation, social networks, psychological well-being, self-esteem, digital identity.*

Социальные сети стали важной частью жизни современного человека, оказывая влияние на его поведение, самооценку и эмоциональное состояние. Одним из ключевых аспектов их использования является формирование и восприятие имиджа, который может отражать реальные черты личности или создавать идеализированный образ. Имидж в социальных сетях может выступать как ресурс для повышения самооценки и уверенности в себе, но в то же время чрезмерная зависимость от одобрения и сравнение с другими могут привести к эмоциональному дискомфорту и снижению психологического благополучия.

А.В. Бырканов рассматривает эту проблему через призму информационно-психологического воздействия, выделяя ключевые риски цифровой среды и способы защиты личности от негативных последствий. Автор подчеркивает, что в условиях растущей

цифровизации и активного распространения информационных технологий возрастает угроза различного манипулятивного влияния.

Исследование опирается на работы Г.В. Грачева, который первым ввел понятие «информационно-психологическая безопасность», рассматривая его как систему мер, обеспечивающих защиту личности от деструктивного воздействия информационной среды. Бырканов отмечает, что манипулятивное влияние информационного пространства способно искажать когнитивные установки, формировать социальную напряженность и снижать субъективное благополучие личности.

Особое внимание в работе уделено влиянию информационных технологий на подростков и молодежь. Автор ссылается на исследования Ю.А. Васильева, который выявил влияние информационных факторов среды на трансформацию личностных структур подростков, и Е.Н. Диденко, описавшего появление новых негативных форм аутоидентификации в молодежной среде под воздействием цифровой информации. Важным аспектом также является влияние массовых информационных потоков на ценностные ориентации, тем самым А.В. Бырканов приходит к выводу, что формирование информационно-психологической безопасности является ключевым фактором обеспечения благополучия личности в цифровую эпоху [1].

С.А. Водяха и Ю.Е. Водяха обращаются к вопросам самопрезентации в социальных сетях, исследуя, какие стратегии выбирают психологически благополучные подростки и какие мотивы лежат в их основе. Авторы подчеркивают, что в современных условиях самопрезентация становится важным социальным навыком, влияющим на самооценку и социальный статус личности. Возможность демонстрации себя через визуальный контент в социальных сетях превращает фотографическое изображение из средства запоминания событий в инструмент идентификации и подтверждения соответствия социальным нормам успешности. Исследователи отмечают, что подростки с диффузной идентичностью испытывают разрыв между реальным и идеальным образом себя, что формирует потребность в обратной связи от окружающих. Лайки, комментарии и репосты выступают инструментами признания, минимизируя этот разрыв и помогая интегрировать социально значимые характеристики в образ Я [2].

В своем исследование Н.В. Суздальцев рассматривает субъективное благополучие личности сквозь призму социальной активности, показывая, как различные формы участия в социуме влияют на уровень удовлетворенности жизнью. Автор рассматривает различные аспекты влияния социальной активности на удовлетворенность жизнью и психологическое состояние личности, включая влияние интернет-активности. В частности, Н.В. Суздальцев приводит данные Г.Г. Гореловой, которая выявила, что активность пользователей в социальных сетях, выраженная в количестве друзей, подписчиков и фотоальбомов, оказывает влияние на их субъективное благополучие [3].

Также в своем исследовании Белинская Е.П. анализирует влияние социальных сетей на процесс информационной социализации подростков и их психологическое благополучие. Она рассматривает интернет-коммуникацию как не только средство взаимодействия, но и фактор, который изменяет традиционные механизмы социализации, влияя на восприятие себя и окружающего мира. Исследование показывает, что подростки активно используют социальные сети для самопрезентации, формируя свой цифровой имидж. Белинская отмечает, что этот процесс может быть как средством самовыражения, так и источником психологического давления. Например, западные подростки больше обеспокоены конфиденциальностью и возможным негативным имиджем, в то время как российские подростки чаще испытывают тревожность из-за потери реального общения и информационной перегруженности. Автор подчеркивает, что социальные сети создают новые возможности для ролевого экспериментирования и самокатегоризации, что влияет на формирование представлений подростков о себе [4].

В своем исследовании Д.В. Сильченко и В.Б. Шумский анализируют влияние социальных сетей на психологическое благополучие пользователей, сравнивая группы с низким (НУВ) и высоким (ВУВ) уровнями вовлеченности. Авторы подчеркивают, что социальные сети могут выполнять как инструментальную функцию, помогая пользователям достигать определенных

целей, так и компенсаторную, предоставляя пространство для ухода от реальности. Исследование выявило, что пользователи с НУВ рассматривают социальные сети как средство получения информации, общения и решения практических задач, сохраняя при этом контроль над временем, проведенным в онлайн-пространстве. В отличие от них, пользователи с ВУВ воспринимают соцсети как неотъемлемую часть жизни, испытывают трудности с контролем времени в сети и нередко ощущают зависимость.

Авторы отмечают, что у пользователей с ВУВ наблюдается значимо более высокий уровень отчуждения – прежде всего, от самого себя и окружающих. Они чаще испытывают негативные переживания, такие как раздражение, злость на себя за чрезмерное пребывание в сети и ощущение «упущенного времени». Многие пользователи из этой группы говорят о социальных сетях как о месте, где они чувствуют себя защищенными и способными контролировать происходящее. Однако, согласно результатам исследования, эта форма «бегства» от реальности сопровождается снижением уровня субъективного счастья и удовлетворенности жизнь [5].

Таким образом, анализ исследований показывает, что социальные сети оказывают двойственное влияние на психологическое благополучие личности. С одной стороны, они предоставляют возможности для самовыражения, социальной интеграции и поддержания самооценки, а также служат инструментом самопрезентации. Однако чрезмерная вовлеченность и зависимость от цифрового одобрения могут привести к искажению самооценки, эмоциональному истощению и отчуждению от реальной социальной среды. Исследования подтверждают, что уровень субъективного благополучия пользователей социальных сетей во многом определяется их мотивацией: те, кто использует платформы инструментально, сохраняют большую психологическую устойчивость, в то время как пользователи, прибегающие к соцсетям как к средству компенсации реальных дефицитов, чаще сталкиваются с негативными последствиями.

Литература

1. Бырканов, А. В. Психологические аспекты информационно-психологического воздействия на личность / А. В. Бырканов // Психология. Историко-критические обзоры и современные исследования. – 2023. – Т. 12, № 7А. – С. 143–149.
2. Водяха, С. А. Мотивация выбора стратегии самопрезентации в социальных сетях у психологически благополучных подростков / С. А. Водяха, Ю. Е. Водяха // Социальная психология и общество: история и современность : Материалы Всероссийской научно-практической конференции с международным участием памяти академика РАО А.В. Петровского, Москва, 15–16 октября 2019 года. – Москва: Московский государственный психолого-педагогический университет, 2019. – С. 218-220.
3. Суздальцев, Н. В. Субъектиное благополучие личности в контексте социальной активности / Н. В. Суздальцев // Страховские Чтения. – 2021. – № 29. – С. 278-283.
4. Белинская Е. Информационная социализация подростков: опыт пользования социальными сетями и психологическое благополучие //Психологические исследования. – 2013. – Т. 6. – №. 30.
5. Сильченко Д., Шумский В. Психологическое благополучие пользователей социальных сетей с разным уровнем вовлеченности //Психологические исследования. – 2021. – Т. 14. – №. 79.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ПОРТРЕТ ЛИЧНОСТИ ВОЕННОСЛУЖАЩЕГО В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Яфаров Р.Р.,Садвакасова З.М.
Казахский национальный университет имени аль – Фараби, Алматы, Казахстан

Мақалада қазіргі әскери қызмет талаптары контекстінде әскери қызметшінің психологиялық портретін қалыптастырудың негізгі аспектілері қарастырылған. Әскери қызметшінің жеке басының қалыптасуына экстремалды қызметтік талаптардың, күйзеліс жағдайлары мен жауынгерлік іс-әрекет ерекшеліктерінің әсері талданады. Әскери қызметкерлердің жеке басының қалыптасуына жеке типологиялық ерекшеліктерінің, патриоттық және моральдық тұрақтылық деңгейінің ықпалына ерекше назар аударылады.

Түйін сөздер: *психологиялық портрет, күйзеліске төзімділік, бейімделу, патриотизм, моральдық-этикалық құндылықтар.*

В статье рассматриваются основные аспекты формирования психологического портрета военнослужащего в условиях современных требований военной службы. Анализируется влияние экстремальных служебных требований, стрессовых ситуаций и особенностей боевой деятельности на формирование личности военнослужащего. Особое внимание уделено влиянию индивидуально-типологических особенностей, уровню патриотизма и морально-нравственной устойчивости на формирование личности военнослужащих.
Ключевые слова: *психологический портрет, стрессоустойчивость, адаптация, патриотизм, морально-нравственные ценности.*

The article deals with the main aspects of the formation of a psychological portrait of a military serviceman in the conditions of modern requirements of the military service. The influence of extreme service requirements, stressful situations, and features of combat activity on the formation of the personality of a soldier is analyzed. Special attention is paid to the influence of individual-typological features, the level of patriotism and moral stability on the formation of the personality of military personnel.
Keywords: *psychological portrait, stress tolerance, adaptation, patriotism, moral values.*

Введение. Современная военная служба предъявляет высокие требования к личности военнослужащего, его психической устойчивости, способности к быстрому принятию решений и готовности к работе в экстремальных условиях. Несомненно, от военнослужащего требуется не только овладение высоким уровня профессиональной подготовки, но и развитых личностных качеств, таких как самодисциплина, эмоциональная стабильность и умение действовать в условиях неопределенности. Важную роль играет способность быстро анализировать ситуацию, принимать решения в стрессовых обстоятельствах и нести ответственность за их последствия.

Основная часть. Военная служба предъявляет высокие требования к личности военнослужащего, включая ответственность, стрессоустойчивость и готовность к оперативному принятию решений в сложных условиях. В исследовании Фридман И.А., Ручкина И.В. и Бартенева К.Е. рассматриваются ключевые психологические особенности военных, влияющие на их профессиональную деятельность. Авторы указывают, что социально-психологический портрет военнослужащего формируется под влиянием специфических требований службы, включая жесткую дисциплину, необходимость работать в команде, а также морально-нравственную устойчивость. Особое внимание уделяется влиянию психофизиологических характеристик на эффективность выполнения воинских обязанностей. Отмечается, что наличие высоких адаптационных способностей, умения концентрироваться и управлять своими эмоциональными состояниями играет ключевую роль в профессиональной деятельности военного.

Кроме того, в исследовании подчеркивается значимость патриотизма как одного из ключевых личностных качеств военнослужащего. Патриотизм рассматривается не только как эмоциональная привязанность к своей стране, но и как внутренний мотив, способствующий сохранению боевого духа и преданности долгу [1 с. 91–92].

Психологические аспекты военной службы подробно рассматриваются в статье Бойцовой В.А. «Психологические особенности личности военнослужащего», где анализируется влияние профессиональной деятельности на формирование личностных качеств военных.

В данной статье подчеркивается, что личность военнослужащего формируется под воздействием специфических профессиональных требований, среди которых ключевыми являются высокая адаптивность, устойчивость к стрессовым ситуациям и способность эффективно функционировать в условиях изменяющейся среды. Также подчеркивается, что личностные качества военнослужащего включают духовную идентичность, уровень адаптационной активности, а также особенности мышления и мотивации. Эти характеристики тесно связаны с нервной системой человека, условиями его воспитания и социальным окружением. Кроме того, значительное влияние на личность оказывает сочетание биологических и социальных факторов. Авторы подчеркивают, что наряду с идеологическими ценностями, военные нуждаются в удовлетворении базовых потребностей, таких как обеспечение комфортных условий службы, доступ к информации и социальным коммуникациям [2 с. 283–285].

В ходе изучения данной темы была рассмотрена статья Я.В. Ерохиной «Психологический портрет военнослужащей женщины в современной армии», в которой анализируются особенности личности женщин, проходящих военную службу. В статье отмечается, что в последние годы наблюдается активное привлечение женщин к военной службе, так исследование, проведённое автором среди 200 военнослужащих женщин, показало, что они обладают рядом специфических психологических черт, влияющих на их профессиональную деятельность. В частности, выявлено, что женщины-военнослужащие чаще характеризуются интровертированностью, эмоциональной лабильностью, спонтанностью и повышенной тревожностью.

Автор подчёркивает, что интровертированность проявляется в склонности к углублённому анализу собственных переживаний, сдержанности в межличностных отношениях и некоторой замкнутости. Лабильность выражается в повышенной эмоциональности, частых перепадах настроения и чувствительности к внешним воздействиям. Высокий уровень тревожности указывает на внутреннюю неуверенность и повышенную восприимчивость к стрессовым факторам.В то же время исследование демонстрирует, что у женщин-военнослужащих менее выражены такие черты, как агрессия и экстраверсия [3 с. 155–160].

В рамках изучения данной темы внимание было уделено статье В.И. Рерке «Психологический портрет участника боевых действий», где рассматриваются личностные особенности военнослужащих, имеющих опыт участия в боевых операциях на Северном Кавказе. Так в статье подчеркивается, что военнослужащие, проходившие службу в зонах вооруженных конфликтов, имеют повышенный риск развития посттравматического стрессового расстройства, тревожных состояний и психосоматических нарушений. Автор отмечает, что психологические особенности военнослужащих зависят от степени их вовлеченности в боевые операции и уровня оказываемой им психосоциальной помощи после службы. Военные, принимавшие участие в боевых операциях, демонстрировали более высокие уровни ипохондрии, тревожности, а также склонность к замкнутости и эмоциональной отгороженности.

Кроме того, исследование выявило, что у военнослужащих с боевым опытом чаще наблюдаются симптомы дезадаптации, депрессивные проявления и трудности в социальной интеграции. Особенно выражены были симптомы гиперактивности, раздражительности и вспыльчивости, что указывает на риск проблем с эмоциональной регуляцией после службы [4 с. 63–67].

В статье С.В. Абрамова, А.Г. Кириченко, В.М. Корнацкого, В.В. Огоренко и Н.В. Томах «Психологический портрет участника боевых действий и стресс-ассоциированные нарушения» рассматривается влияние участия в боевых операциях на психическое состояние военнослужащих.

В статье подчеркивается, что военнослужащие, прошедшие через вооруженные конфликты, подвержены высокому риску развития посттравматического стрессового расстройства (ПТСР), тревожных и депрессивных расстройств, а также психосоматических нарушений. Согласно исследованию, проведенному среди 147 военнослужащих, поступивших в госпиталь с минно-взрывными ранениями, у 35% диагностировано посттравматическое стрессовое переживание, ночные кошмары, чувство вины выжившего и снижение повседневной активности.

Методы психодиагностики, включая шкалы тревоги Спилбергера-Ханина, шкалу депрессии Бека и шкалу посттравматического стрессового расстройства (CAPS), выявили, что 71% военнослужащих демонстрируют повышенную тревожность, настороженность и подозрительность. Более чем у половины респондентов зафиксированы трудности с концентрацией внимания, нарушение памяти, повышенная раздражительность и импульсивное поведение.

Автор также отмечает, что продолжительность пребывания в зоне боевых действий оказывает значительное влияние на выраженность психологических нарушений. У тех, кто находился в условиях вооруженного конфликта более трех месяцев, наблюдаются более

высокие уровни личностной тревожности, сопровождающиеся вегетативными реакциями, перепадами настроения и склонностью к депрессии [5 с. 74 –79].

Заключение. Таким образом, современная военная служба предъявляет к личности военнослужащего повышенные требования, включая стрессоустойчивость и способность эффективно действовать в экстремальных условиях. Исследования показывают, что ключевую роль в успешности выполнения воинских обязанностей играют дисциплинированность, морально-нравственная устойчивость и патриотические ценности. Накопленный опыт боевых действий или длительное пребывание в условиях повышенной нагрузки часто ведут к повышенной тревожности, риску депрессивных состояний и посттравматических нарушений. Несомненно, психологический портрет личности военнослужащего в профессиональной деятельности формируется под влиянием уникального сочетания личностных качеств, внешних условий и требований военной среды.

Литература

1. Фридман И. А., Ручкин И. В., Бартенев К. Е. Психологический портрет военнослужащего // Интернаука. – 2021. – Т. 45. – С. 91.
2. Бойцова, В. А. Психологический портрет военнослужащего / В. А. Бойцова // Конкурс лучших студенческих работ : Сборник статей XIII Международного научно-исследовательского конкурса, Пенза, 27 июля 2022 года. – Пенза: Наука и Просвещение (ИП Гуляев Г.Ю.), 2022. – С. 283-285. – EDN COALJE.
3. Ерохина Я. В. Психологический портрет военслужащей женщины в современной армии //В63 Военно-правовые и гуманитарные науки Сибири: научный журнал. Ново-сибирск: Новосибирский военный ордена Жукова институт имени генерала армии ИК Яковлева войск национальной гвардии Российской Федерации, 2021. № 4 (10). 196 с. – 2021. – С. 146.
4. Рерке Виктория Игоревна Психологический портрет участника боевых действий // Психология в экономике и управлении. 2014. №1.
5. Абрамов С. В. и др. Психологический портрет участника боевых действий и стресс-ассоциированные нарушения //Georgian Medical News= Медицинские новости Грузии. – 2020. – С. 74-79.

ЭКРАННОЕ ВРЕМЯ И СТРЕСС У СТУДЕНТОВ В КАЗАХСТАНЕ: ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПРОБЛЕМЫ И РЕКОМЕНДАЦИИ

Бақберген Е.М., Бердибаева С.К., Нуркабылова А.М.
Казахский национальный университет им аль-Фараби
Алматы, Казахстан

Бұл мақалада Қазақстандағы студенттердің экран уақыты мен стресс проблемасының педагогикалық аспектілері қарастырылады. Смартфондарды пайдаланумен байланысты стресс деңгейіне әсер ететін факторлар талданып, студенттердің ақпараттық мәдениетін қалыптастыру бойынша педагогикалық ұсыныстар ұсынылады.

Түйін сөздер: *экран уақыты, стресс, студенттер, Қазақстан, педагогика.*

В статье рассматриваются педагогические аспекты проблемы экранного времени и стресса у студентов в Казахстане. Анализируются факторы, влияющие на уровень стресса, связанного с использованием смартфонов, и предлагаются педагогические рекомендации по формированию информационной культуры студентов

Ключевые слова*: экранное время, стресс, студенты, Казахстан, педагогика*.

This article examines the pedagogical aspects of the problem of screen time and stress among students in Kazakhstan. It analyzes the factors that affect the level of stress associated with smartphone use and offers pedagogical recommendations for the formation of students' information culture.

Keywords: *screen time, stress, students, Kazakhstan, pedagogy*.

Введение

В современном мире смартфоны стали неотъемлемой частью жизни молодежи, предоставляя широкие возможности для обучения, общения и развлечений. Однако, наряду с преимуществами, активное использование смартфонов может приводить к негативным последствиям, как ухудшение физического, психологического здоровья и сна [1]. Проблема

экранного времени и его влияния на психологическое здоровье студентов особенно актуальна в условиях цифровизации образования, когда гаджеты становятся важным инструментом учебного процесса [2].

Исследования показывают, что в Казахстане около 90% населения являются пользователями мобильного интернета, из которых социальными сетями Tiktok и Instagram пользуются 14 и 12.5 миллионов человек соответственно [3, 4]. Это может способствовать возникновению стресса и других психологических проблем. В Казахстане обучается более 600 тысяч студентов, и вопросы использования цифровых технологий и их влияния на психологическое благополучие учащихся требуют особого внимания [5].

Несмотря на растущий интерес к проблеме экранного времени и стресса, педагогические аспекты этого вопроса остаются недостаточно изученными. Необходимо глубже изучить взаимосвязь экранного времени смартфона и стресса, разработать эффективные педагогические стратегии, направленные на формирование информационной культуры студентов, которые помогут им осознанно и ответственно использовать смартфоны, минимизируя негативное влияние на психологическое здоровье.

В данной статье мы проведем педагогический анализ проблемы экранного времени и стресса у студентов в Казахстане. Мы рассмотрим факторы, влияющие на уровень стресса, связанного с использованием смартфонов, и предложим педагогические рекомендации по формированию информационной культуры студентов, которые будут способствовать снижению негативного влияния экранного времени на их психологическое благополучие.

Основная часть.

Сложность изучения данной проблемы в том, что как чрезмерное экранное время может влиять на стресс студентов, так и наоборот, стресс может повлиять на злоупотребление экранным временем. К сожалению, конкретных статистических данных о взаимосвязи экранного времени и стресса именно среди казахстанских студентов нет. Однако, можно предположить, что тенденции, которые наблюдаются в других странах, скорее всего, актуальны и для Казахстана.

Повышенный риск стресса при длительном использовании смартфонов. Исследование более 40 тысяч подростков корейскими учеными показало, что экранное время более 4 часов в день связано с более высокими оценками воспринимаемого стресса, суицидальными мыслями и употреблением психоактивных веществ [6]. Так как значительная часть подростков относятся к молодежи (ВОЗ - 15-24 лет, РК - 14-35 лет), нельзя исключить наличие этих показателей и у молодежи. Учитывая постепенную цифровизацию многих областей жизнедеятельности, люди просто обязаны проводить время перед компьютерами или смартфонами. И в этом плане, 4 часа экранного времени кажется минимумом, который мы себе можем позволить на данный момент.

Чувство зависимости и стресс. Исследование, проведенное в России, показало, что 14% пользователей испытывают чувство зависимости, беспокойства или стресса из-за времени, проведенного за цифровыми устройствами. Среди тех, кто увеличил использование гаджетов, каждый третий отметил повышенный уровень стресса и беспокойства [7]. Учитывая склонность людей давать социально одобряемые ответы и скрывать реальное положение дел, можно предположить, что цифры достаточно выше указанных. Стоить отметить, что большие технологические компаний вкладывают огромные деньги, чтобы сделать свои платформы очень притягивающими в плане выделение дофамина.

Отсутствие прямой связи между временем использования и психическим здоровьем. В то же время, исследование, опубликованное в журнале Technology, Mind, and Behavior, не выявило прямой связи между количеством времени, проведенным за смартфоном, и психическим здоровьем. Однако уровень тревоги, стресса и депрессии повышался у тех, кто ощущал зависимость от смартфона или считал, что проводит за ним слишком много времени [8]. То есть, если человек не воспринимает проведенное экранное время проблемным, низка вероятность, что он испытает стресс или тревогу.

Таким образом, влияние экранного времени на уровень стресса у молодежи зависит не только от продолжительности использования смартфона, но и от субъективного восприятия этого времени. Важно учитывать индивидуальные особенности и отношение к использованию цифровых устройств при оценке их воздействия на психическое здоровье.

Учитывая неоднозначность данной взаимосвязи, нам нужно проводить двойную работу по решению данного вопроса. Если с одной стороны, нам нужно помочь молодежи развить информационную культуру при работе со смартфонами, не злоупотребляя экранным временем, то, с другой стороны, нам нужно взращивать осознанность при восприятии своего использования смартфона.

Внедрение образовательных программ по цифровой гигиене. Чтобы помочь студентам понять, как важно находить баланс между временем, проведенным в интернете, и другими занятиями, и научить их эффективно управлять своим экранным временем, можно разработать и включить в учебную программу специальные курсы или семинары по цифровой гигиене. В таких программах можно рассказывать о том, как экранное время влияет на здоровье, учить техникам снятия стресса, связанного с использованием гаджетов, и методам повышения продуктивности без чрезмерного использования устройств. К примеру, организация "Center for Humane Technology" занимается продвижением этичного и осознанного использования технологий и предлагает образовательные ресурсы для молодежи, родителей и педагогов [9]. Для этого очень важно, чтобы сами преподаватели были осведомлены о таких программах. К сожалению, часто бывает так, что наоборот взрослые показывает негативный пример чрезмерного использования гаджетов. Это укрепляет у детей уверенность в том, что это нормальная модель поведения, и способствует бессознательному подражанию. В первую очередь, к образовательным программам по цифровой гигиене должны быть привлечены педагоги средних и высших учебных заведений.

Интеграция принципов осознанности в учебные дисциплины. Преподаватели могут внедрять элементы осознанности непосредственно в процесс обучения, поощряя студентов к рефлексии, внимательному отношению к выполняемым задачам и развитию критического мышления. Это способствует повышению осознанности в учебной деятельности и улучшению саморегуляции. Например, мета-анализ из 29 исследований показал, что медитация является одной из эффективных мер для повышения уровня осознанности [10]. Однако, медитация является лишь одним видом такой деятельности. Учитывая загруженность графика и интенсивность уроков, нелегко уделять время отдельным практикам осознанности каждое занятие. Если преподаватели будут способствовать использованию критического мышления и рефлексии студентами, то, последние могут направить эти же навыки на другие сферы жизни включая использование гаджетов и экранное время. Осознанность является одним из компонентов эмоционального интеллекта, и играет не менее важную роль в успехе и благополучии человека чем IQ.

Заключение. С одной стороны, смартфоны являются неотъемлемой частью современной жизни и образовательного процесса, предоставляя студентам широкие возможности для обучения, общения и творчества. С другой стороны, чрезмерное и неконтролируемое использование смартфонов может приводить к негативным последствиям, таким как стресс, тревожность, зависимость и ухудшение психологического благополучия. Уровень стресса, связанного с экранным временем, влияет не только продолжительность использования смартфона, но и субъективное восприятие этого времени, а также индивидуальные особенности студентов. Важно отметить, что проблема экранного времени и стресса носит междисциплинарный характер и требует комплексного подхода к ее решению, объединяющего усилия педагогов, психологов, родителей и самих студентов. Предложенные в статье педагогические рекомендации по формированию информационной культуры студентов направлены на то, чтобы помочь им осознанно и ответственно использовать смартфоны, минимизируя негативное влияние на психологическое здоровье. Внедрение образовательных программ по цифровой гигиене, интеграция принципов осознанности в

учебные дисциплины, развитие критического мышления и навыков саморегуляции — все это важные шаги на пути к созданию безопасной и комфортной цифровой среды для студентов.

Однако, необходимо отметить, что педагогические стратегии будут эффективными только в том случае, если они будут подкреплены системными мерами на уровне образовательных учреждений, государства и общества в целом. Важно проводить дальнейшие исследования в области влияния цифровых технологий на психологическое здоровье студентов, разрабатывать научно обоснованные программы профилактики и коррекции негативных последствий использования смартфонов, а также создавать условия для развития цифровой грамотности и культуры у молодежи.

В заключение хотелось бы подчеркнуть, что проблема экранного времени и стресса у студентов в Казахстане требует особого внимания и комплексного подхода к ее решению. Только совместными усилиями мы сможем создать цифровую среду, которая будет способствовать развитию и благополучию наших студентов.

Литература

1.PubMed Central Archive https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC9638701/ 8.10.2022

2.Газета «Білім шапағаты» https://bsh.kz/cifrovizacija-obrazovanija-v-kazahstane-shagi-k-modernizacii/ 20.10.2024

3.Statista Research Department https://www.statista.com/topics/11604/internet-usage-in-kazakhstan/#topicOverview 20.11.2024

4.Statista Research Department https://www.statista.com/statistics/1457167/leading-social-media-platforms-by-users-kazakhstan/ 19.11.2024

5.Бюро национальной статистики https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/stat-edu-science-inno/publications/196856/ 25.12.2024

6.Journal “Plos One” https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0294553 6.12.2023

7.Портал РБК https://www.rbc.ru/technology_and_media/08/06/2021/60be29f89a794715474be23b 8.06.2021

8.Journal “Technology, Mind and Behavior” https://tmb.apaopen.org/pub/7rdjtyqu/release/1 30.11.2020

9.Center for Humane Technology https://www.humanetech.com/who-we-are 1.12.2024

10.Journal “Mindfulness ” https://link.springer.com/article/10.1007/s12671-012-0101-x 2.12.2012

ВЛИЯНИЕ ЭКРАННОГО ВРЕМЕНИ НА КАЧЕСТВО СНА И УРОВЕНЬ УСТАЛОСТИ У СТУДЕНТОВ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Бақтығали А.М.
Научный руководитель: **Тажина Г.О.**
Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан

Зерттеуде 17-23 жас аралығындағы студенттері арасында экран уақытының ұйқы сапасына және шаршау деңгейіне әсері қарастырылады. Деректер экран алдындағы уақыттың өзін-өзі бағалауын, ұйқыға дейінгі гаджеттерді пайдалану жиілігін, шаршау деңгейін және ұйқы сапасы индексін (PSQI) қамтитын онлайн-сауалнама арқылы жиналды. Пирсон корреляция коэффициентін пайдалана отырып жүргізілген талдау ұйқыға дейінгі гаджеттерді пайдалану және ұйқы сапасы арасында (r=0.098) және шаршау деңгейі (r=0.214) арасында әлсіз оң корреляцияны көрсетті. Ұйқы сапасы мен шаршаудың арасындағы ең маңызды корреляция (r=0.503) жалпы денсаулықты сақтаудағы ұйқының маңызды рөлін растайды. Жалпы экран уақыты мен ұйқы сапасы арасындағы байланыс өте аз болды (r=−0.041), бұл экрандарды пайдалану сипаты мен уақыты сияқты қосымша факторларды зерттеудің қажеттілігін көрсетеді. Зерттеудің шектеулері аз үлгі көлемін, деректердің өзін-өзі баяндау сипатын және объективті өлшеу әдістерінің болмауын қамтиды. Нәтижелер ұйқы гигиенасын сақтаудың және ұйқыға дейінгі экран уақытын азайтудың маңыздылығын көрсетеді.

Түйін сөздер: *үрейлену; экран уақыты; ұйқы; психикалық денсаулық; әлеуметтік желілер.*

В исследовании рассматривается влияние экранного времени на качество сна и уровень усталости среди студентов в возрасте 17–23 лет из стран СНГ. Данные были собраны с помощью онлайн-анкеты, включающей самооценку времени за экраном, частоты использования гаджетов перед сном, уровня усталости и индекса качества сна (PSQI). Анализ, проведенный с использованием коэффициента корреляции Пирсона, показал слабую положительную связь между использованием гаджетов перед сном и качеством сна (r=0.098r) и уровнем усталости (r=0.214). Наиболее значимая корреляция наблюдалась между качеством сна и усталостью (r=0.503),

что подтверждает ключевую роль сна в поддержании общего самочувствия. Связь между общим экранным временем и качеством сна оказалась минимальной (r=−0.041), указывая на необходимость изучения дополнительных факторов, таких как характер и время использования экранов. Ограничения исследования включают небольшой размер выборки, самоотчетный характер данных и отсутствие объективных методов измерения. Результаты подчеркивают важность соблюдения гигиены сна и минимизации экранного времени перед сном для улучшения здоровья и благополучия студентов.

Ключевые слова: *тревожность; экранное время; сон; психическое здоровье; социальные сети.*

The study examines the impact of screen time on sleep quality and fatigue levels among students aged 17-23. Data were collected through an online survey that included self-assessment of screen time, frequency of gadget use before sleep, fatigue levels, and the Sleep Quality Index (PSQI). Analysis using Pearson's correlation coefficient showed a weak positive relationship between the use of gadgets before sleep and sleep quality (r=0.098) and fatigue level (r=0.214). The most significant correlation was observed between sleep quality and fatigue (r=0.503), confirming the crucial role of sleep in maintaining overall well-being. The connection between overall screen time and sleep quality was minimal (r=−0.041), indicating the need to study additional factors such as the nature and timing of screen use. The limitations of the study include a small sample size, self-reported data nature, and the lack of objective measurement methods. The results underscore the importance of maintaining sleep hygiene and minimizing screen time before sleep to enhance health and well-being.

Keywords: *anxiety; screen time; sleep; mental health; social networks.*

Введение

Экранное время стало важной частью жизни людей всех возрастных групп. Исследования подтверждают, что длительное пребывание перед экранами связано с ухудшением психического здоровья и сна у молодёжи (Espinoza, 2011; Farahani и др., 2011; Pantic и др., 2012; Parent и др., 2016). Проблемы с психическим здоровьем у студентов, такие как депрессия и тревожность, часто коррелируют с плохим качеством сна (Telzer и др., 2013; Alfano и др., 2009; Fredriksen и др., 2004). Чрезмерное использование гаджетов перед сном может сократить продолжительность сна и нарушить циркадные ритмы, снижая выработку мелатонина из-за воздействия яркого света (Cheung и др., 2017). Социальные сети, используемые перед сном, не только сокращают время сна, но и могут его прервать из-за поступающих уведомлений (Falbe и др., 2015).

Пандемия COVID-19 подчеркнула влияние экранного времени на психическое и физическое здоровье. Исследования показали, что качество сна студентов университетов, проводящих много времени перед экранами, значительно ухудшилось во время пандемии (Wang и др., 2023). При этом, соблюдение рекомендаций по здоровому экранному времени позволило улучшить академические показатели студентов в Новой Шотландии (Faught и др., 2017), что подчёркивает потенциал положительных изменений при правильном подходе к использованию технологий. Исследования в Японии, Китае и Канаде показали, что социально-экономический статус оказывает большее влияние на психическое здоровье, чем экранное время. Несмотря на некоторые негативные эффекты, экранное время также играет положительную роль в социализации молодёжи.

Предлагаемое исследование расширяет географический контекст, включая данные из Казахстана, что позволяет более полно оценить влияние экранного времени на здоровье в различных культурных и социально-экономических условиях.

Цель исследования: выявить влияние экранного времени на качество сна и уровень усталости среди студентов.

Выборка: в исследовании приняли участие 37 студентов в возрасте 17–23 лет из университетов Казахстана.

Объект исследования: студенты вузов. *Предмет исследования:* влияние экранного времени на качество сна и уровень усталости у студентов.

Гипотеза исследования: предполагается, что регулярное использование гаджетов перед сном негативно влияет на качество сна и повышает уровень усталости у студентов.

Методы исследования:

- *теоретические методы:* Анализ, синтез, сравнение и обоснование данных на основе существующих исследований и литературных источников.

- *методика для измерения качества сна:* Питтсбургский индекс качества сна (PSQI) для оценки качества сна; *методика для измерения уровня усталости:* самооценка уровня усталости с использованием 5-балльной шкалы ("Никогда" — 1, "Всегда" — 5).

- *статистический анализ данных:* Описательная статистика, корреляционный анализ Пирсона и Спирмана для оценки взаимосвязей между переменными (время за экраном, качество сна, уровень усталости).

Данные для исследования были собраны с помощью онлайн-анкеты, в которой участники предоставили демографическую информацию (возраст, пол, место проживания) и ответили на вопросы о своем использовании гаджетов. Участников просили указать среднее ежедневное время за экраном, основные цели использования гаджетов (например, социальные сети, учеба, просмотр фильмов/сериалов), частоту их использования перед сном (оценивалось по шкале от 1 — "Никогда" до 5 — "Всегда") и действия, выполняемые перед сном (например, просмотр видео, общение в мессенджерах). Также участники заполнили Питтсбургский индекс качества сна (PSQI) для оценки сна и сообщили уровень усталости с использованием 5-балльной шкалы ("Никогда" — 1, "Всегда" — 5). Дополнительно анкета содержала открытые вопросы для сбора субъективных мнений о влиянии экранного времени на сон и самочувствие.

Для обработки и анализа данных исследования использовалась программа Microsoft Excel и выполнен расчет корреляции Пирсона между ключевыми переменными, чтобы оценить линейные взаимосвязи: время за экраном и PSQI, частота использования гаджетов перед сном и PSQI, PSQI и уровень усталости, место проживания и PSQI.

Результаты исследования

Корреляционный анализ, выполненный с использованием коэффициента Пирсона, показал слабую положительную связь между частотой использования гаджетов перед сном и индексом качества сна (PSQI) (r=0.098), что указывает на минимальное влияние гаджетов перед сном на ухудшение сна. Связь между частотой использования гаджетов перед сном и уровнем усталости была немного сильнее (r=0.214), что предполагает небольшое увеличение усталости при более частом использовании экранов перед сном. Наиболее значимая корреляция обнаружена между PSQI и уровнем усталости (r=0.503), подтверждающая, что ухудшение качества сна тесно связано с повышенной усталостью. Место проживания участников также слабо связано с качеством сна (r=0.288), вероятно, из-за различий в условиях среды или образе жизни. Общая связь между временем за экраном и частотой использования гаджетов перед сном оказалась слабой (r=0.121), что указывает на незначительное влияние общего экранного времени. Корреляционный анализ между общим временем за экраном и качеством сна (индекс PSQI) показал очень слабую отрицательную связь (r=−0.041), что свидетельствует об отсутствии значимого влияния.

Где вы сейчас прожы обычно ьзуете гаэкс) из PSналость или утомление в течение дня?					
Где вы се	1				
Сколько ч	0,056771	1			
Как часто	-0,16953	0,121864	1		
Какой у ва	0,288519	-0,04106	0,098978	1	
Как часто	0,145411	-0,16292	0,214083	0,502696	1

Рисунок 1- Результаты корреляционного анализа

Результаты подчеркивают значимость гигиены сна и необходимость контроля за экранным временем, особенно перед сном. Анализ открытых вопросов показал, что большинство участников связывают ухудшение качества сна с использованием гаджетов перед сном. Некоторые участники указали, что уведомления от социальных сетей нарушают их сон, в то время как другие отметили, что определенные действия, такие как просмотр фильмов, помогают им расслабиться перед сном.

Заключение

Результаты исследования показывают, что использование гаджетов перед сном оказывает минимальное влияние на качество сна, однако более значимая связь наблюдается между качеством сна и уровнем усталости. Влияние общего экранного времени оказалось

несущественным, что подчеркивает важность изучения типа и времени использования гаджетов.

Эти результаты подтверждают предыдущие исследования, демонстрирующие, что качество сна является критическим фактором, влияющим на самочувствие. Для улучшения качества сна рекомендуется минимизировать использование гаджетов непосредственно перед сном и уделять внимание гигиене сна. В дальнейшем необходимо учитывать объективные методы измерения и исследовать влияние таких факторов, как стресс и физическая активность, на сон и усталость.

Литература

1. Alfano C.A., Kmetz A.R., Beebe D.W. Sleep patterns influence emotional functioning in children // Journal of Pediatric Psychology. – 2009. – Т. 34, № 7. – С. 1–10.
2. Buysse D.J., Reynolds C.F., Charles F., Monk T.H., Berman S.R., Kupfer D.J. The Pittsburgh sleep quality index: a new instrument for psychiatric practice and research // Psychiatry Research. – 1989. – Т. 28, № 2. – С. 1–5.
3. Cheung C.H.M., Bedford R., Saez De Urabain I.R., Karmiloff-Smith A., Smith T.J. Daily touchscreen use in infants and toddlers is associated with reduced sleep and delayed sleep onset // Scientific Reports. – 2017. – Т. 7, № 1. – С. 1–7.
4. Espinoza G. Adolescents' daily use of social networking sites and problematic mental health outcomes // Journal of Adolescence. – 2011. – Т. 34, № 4. – С. 1–10.
5. Faught E.L., Ekwaru J.P., Gleddie D., Storey K.E., Asbridge M., Veugelers P.J. The combined impact of diet, physical activity, sleep and screen time on academic achievement: A prospective study of elementary school students in Nova Scotia, Canada // International Journal of Behavioral Nutrition and Physical Activity. – 2017. – Т. 14. – С. 1–9.
6. Falbe J., Davison K.K., Franckle R.L., Ganter C., Gortmaker S.L., Smith L., Land T., Taveras E.M. Sleep duration, restfulness, and screens in the sleep environment // Pediatrics. – 2015. – Т. 135, № 2. – С. 1–7.
7. Farahani H.A., Kazemi Z., Aghamohamadi S., Bakhtiarvand F., Ansari M. Examining mental health indices in students using social networks excessively // Procedia - Social and Behavioral Sciences. – 2011. – Т. 28. – С. 1–5.
8. Fredriksen K., Rhodes J., Reddy R., Way N. Sleepless in Chicago: Tracking the effects of adolescent sleep loss during the middle school years // Child Development. – 2004. – Т. 75, № 1. – С. 84–95.
9. Pantic I., Damjanovic A., Todorovic J., Topalovic D., Bojovic-Jovic D., Ristic S., Pantic S. Association between online social networking and depression in high school students // Psychiatria Danubina. – 2012. – Т. 24, № 1. – С. 90–93.
10. Parent J., Sanders W., Forehand R. Youth screen time and behavioral health problems: The role of sleep duration and disturbances // Journal of Developmental & Behavioral Pediatrics. – 2016. – Т. 37, № 4. – С. 1–7.
11. Paulich K.N., Ross J.M., Lessem J.M., Hewitt J.K. Screen time and early adolescent academic, behavioral, and health correlates // Journal of Adolescent Health. – 2021. – Т. 68, № 6. – С. 1–9.
12. Sakamoto Y., Chan Y.K., Man R.E.K., Zhang X., Ho K.C., Teo H.Y., Wong T.Y., Cheung C.Y. Excessive screen time is associated with disrupted sleep and behavioral issues in children // BMC Public Health. – 2022. – Т. 22, № 1. – С. 1–12.
13. Telzer E.H., Fulgini A.J., Lieberman M.D., Galván A. The influence of sleep quality on socio-emotional adjustment in adolescents // Social Cognitive and Affective Neuroscience. – 2013. – Т. 8, № 7. – С. 1–8.
14. Wang W., Xie J., Wang J., Tang Y., Deng Q., Deng L., Zhang C., Hu Z. The mediating role of sleep in the relationship between screen time and mental health among university students during COVID-19 // Sleep Medicine. – 2023. – Т. 101. – С. 1–9.

СВЯЗЬ САМОРЕГУЛЯЦИИ СО СТРЕССОУСТОЙЧИВОСТЬЮ И УРОВНЕМ ПРОКРАСТИНАЦИИ У СТУДЕНТОВ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ

Сейдеханова А.Н.
Научный руководитель: Мынбаева А.К.
Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан

Мақалада "өзін-өзі реттеу" құбылысы, өзін-өзі реттеу Стратегиясы, осы құбылысты зерттеу тарихы қарастырылады. Мақалада өзін-өзі реттеу рөлінің, мінез-құлқын реттеудегі стресске төзімділіктің, оқу үлгерімін жақсарту үшін жағдайдың маңыздылығы көрсетілген.

Түйін сөздер: *өзін-өзі реттеу, күйзеліске төзімділік, прокрастинация.*

В статье рассматривается феномен «саморегуляции», стратегии саморегуляции, история изучения этого феномена. В статье подчеркивается важность роли саморегуляции, стрессоустойчивости в регуляции своего поведения, состояния для улучшения академической успеваемости.

Ключевые слова: *саморегуляция, стрессоустойчивость, прокрастинация.*

The article examines the phenomenon of "self-regulation", strategies of self-regulation, and the history of studying this phenomenon. The article highlights the importance of the role of self-regulation and stress tolerance in regulating one's behavior and condition in order to improve academic performance.

Keywords: *self-regulation, stress tolerance, procrastination.*

Введение. В современном мире студентам образовательных учреждений предъявляют высокие требования, начиная с самостоятельности, ответственности, организованности и умения саморегуляции. Тенденция возрастающей учебной нагрузки, большого информационного потока, параллельно необходимости учиться и совмещать другие сферы жизни может привести к увеличению стресса и склонности к прокрастинации у студентов.

Обзор литературы. Вопросы о саморегуляции были актуальны среди большинства зарубежных ученых и исследователей. В психологии саморегуляцию начали изучать в 50-60-ых гг. XX столетия, в рамках информационного подхода, где активность человека как субъекта, совершающий целесообразные воздействия на объект [1, с 64]. В культурно-исторической теорий Л.С.Выготский писал, что процесс регуляции человека связан с опосредованием и по этой причине его поведение осознанное и произвольное [2, с 201]. Некоторые ученые, ссылаясь на ретроспективный анализ идей придерживаются мнения о том, что саморегуляция вначале интересовало физиологов, кибернетиков и т. д. Среди физиологов И.М.Сеченов писал о психической регуляции поведения, связав его с тремя механизмами оказывающее то или иное воздействие на рефлексы [3, с 23]. И.П.Павлов в свою очередь писал о том, что человек — это система сама себя саморегулирующая, где нервная система есть как потенциал саморегуляции внутри организма, связав также саморегуляцию с рефлекторной дугой [4, с 56]. С.Л.Рубинштейн связал регуляцию с понятием воли, когда индивид по мнению автора превращается в «самоопределяющего субъекта», который свободно и произвольно определяет свое поведение и отвечает за него. Также поделил регуляцию на два вида: побудительную и исполнительную. А.Н.Леонтьев писал, что смысловые образования в теории деятельности состоят из регулирующей функции, что включает в себя постановку целей и осознание своих поступков. Б.В.Зейгарник в свою очередь, считала, что саморегуляция — это сознательный процесс управления собственным поведением. Кроме того, О.А.Конопкин писал о том, что осознанная саморегуляция – это критерий становления субъектности. Зарубежом саморегуляция рассматривалась как самоэффективность, П.Жане был одним из первых указавших на связь регуляции поведения и психических процессов. Ж.Пиаже в свою очередь писал о том, что регуляция поведения осуществляется обязательно при взаимодействии организма со средой. А.Бандура говорил о том, что управление своими поведениями осуществляется через целеполагание и стремление достичь свою цель помогают мобилизовать свои способности [1, с 70].

Важность саморегуляции заключается в том, что это навык, помогающий справляться со своими эмоциями, поведением, деятельностью для эффективности, повышения стрессоустойчивости и снижения уровня прокрастинации. Не умение регулировать самого себя может привести к выгораниям, проблемам со здоровьем, ухудшению академической успеваемости и росту тревожности. По этой и другим причинам многие исследования в области педагогики направлены на изучение способов формирования у учащихся навыков саморегуляции. Но, к сожалению, на практике уделяется мало внимания этому аспекту, что говорит о необходимости поиска и внедрения в программу для развития саморегуляции студентов. В основном внимание уделяется на усвоение знаний, а развития регуляции уходит на второй план. Стрессогенность образовательной среды, нагрузки в учебе, тревожность перед экзаменами, рубежными контрольными и существующие обязанности приводят к росту стресса и неустойчивости к стрессам, что оказывает большое влияние на студентов. В связи с

этим исследования влияния саморегуляции на стрессоустойчивость и прокрастинацию не вызывает сомнений.

Цель исследования: выявить связь между способами саморегуляции, стрессоустойчивости и прокрастинации у студентов.

Выборка составила 21 человек студентов в возрасте 17–18 лет.

Объект исследования: студенты вузов. *Предмет исследования:* связь способов саморегуляции, стрессоустойчивости и прокрастинации.

Гипотеза исследования: высокий уровень саморегуляции приводят к повышению стрессоустойчивости и снижению уровня прокрастинации у студентов.

Методы исследования:

1.Теоретические методы исследования: анализ, синтез, сравнение, обоснование и др. Обзор литературы.

2. Методика для измерения саморегуляции и стрессоустойчивости: опрос «Стиль саморегуляции поведения, ССПМ-2020», (В. И. Моросанова (2020)), методика «Определение уровня стрессоустойчивости личности» (И. А. Усатов (2016)).

3. Тесты для измерения уровня прокрастинации: методика «Шкала студенческой прокрастинации», (Автор: Clarry Lay (1986) Адаптация: Т. Ю. Юдеева, Н. Г. Гаранян, Д. Н. Жукова (2011)).

4. Статистический анализ данных: описательная статистика, корреляционный анализ Пирсона, Спирмана и т.д.

Результаты исследования и дискуссия.

Перейдем к эмпирическому исследованию связи стратегий саморегуляций у студентов. В результате анализа данных, полученных по методике «Стиль саморегуляции поведения» В.И.Моросанова (таблица 1).

Таблица 1- Средние значения по методикам

Среднее арифметическое	Общий уровень саморегуляции	Стрессоустойчивость	Уровень прокрастинации
	3,3	28,2	55

Анализируя данные из таблицы 1, мы выявили, что для студентов свойственен средний уровень саморегуляции, также средний уровень стрессоустойчивости и результаты по выявлению уровня прокрастинации показали, что у студентов существует средняя склонность к откладыванию дел «на потом». Данные показатели могут указывать на то, что студенты стрессоустойчивы, умеют регулировать свое поведение и также склонны откладывать дела «на потом». Перейдем к описательному и корреляционному анализу исследования. В таблице 2 представлена описательная статистика.

Таблица 2 – Описательная статистика

	Среднее значение	Стандартное отклонение	Мода	Медиана	Минимум	Максимум
Планирование целей	3,7	0,2	4	4	2	5
Моделирование условий	3,5	0,2	4	4	2	5
Программирование действий	4	0,2	5	4	2	5
Оценивание результатов	3	0,3	2	3	1	5
Гибкость	3,3	0,2	3	3	2	5
Надежность	2,7	0,2	2	3	1	5
Настойчивость	3,9	0,2	4	4	2	5
Стрессоустойчивость	28,2	1,9	36	27	15	46
Прокрастинация	55	2,8	67	57	31	76

Анализ данных по таблице 2 описательной статистики по шкалам саморегуляции указывает нам на то, что студентам легко удается изменяться, подстраиваться, адаптироваться и перестраиваться под изменения окружающей среды. Могут адекватно оценивать себя. Они упорны и решительны в достижении своих целей. Также выборка обладает средним уровнем стрессоустойчивости и прокрастинации, что указывает на их умеренную способность справляться со стрессом и также студенты могут временами избегать выполнения задач. Перейдем к корреляционному анализу (таблица 3).

Таблица 3 - Общая корреляция между саморегуляцией, стрессоустойчивостью и уровнем прокрастинации у студентов

	Прокрастинация	*Общий*	*Планирование*	*Моделирование*	*Программирование*	*Оценивание*	*Гибкость*	*Надежность*	*Настойчивость*	*Стрессоустойчивость*
Прокрастинация	1									
Общий	-0,591150136	1								
Планирование	-0,449628808	0,478091	1							
Моделирование	-0,543265889	0,539146	0,437272944	1						
Программирова	-0,447131029	0,479465	-0,134839972	0,294809358	1					
Оценивание	-0,024940919	0,255253	0,138675049	0,028085361	-0,080405441	1				
Гибкость	-0,275817895	0,633998	0,324759526	0,358758452	0,138670124	0,072057669	1			
Надежность	-0,614648644	0,649844	0,497095813	0,6206387	0,146624594	0,156826639	0,6121138	1		
Настойчивость	-0,636887835	0,649374	0,485094079	0,521588266	0,33489957	0,004305308	0,5041246	0,472630941	1	
Стрессоустойчи	0,518459704	-0,70716	-0,414957196	-0,505576639	-0,272028672	-0,05452115	-0,6110835	-0,7202937	-0,464551493	1

Анализ таблицы 3 показывает нам, что существует прямая умеренная корреляционная связь между уровнем стрессоустойчивости и уровнем прокрастинации. Также между прокрастинацией и саморегуляцией существует обратная умеренная корреляционная связь. Кроме того, между стрессоустойчивостью и саморегуляцией существует обратная сильная корреляционная связь.

Как видим из таблицы 3, стрессоустойчивость обратно корреляционно связана со всеми стратегиями саморегуляции, что означает, что чем выше выраженность каждой из способов саморегуляции, тем ниже уровень стрессоустойчивость и наоборот. Иначе говоря, чем сильнее студент организован, структурирует свое поведение или деятельность, планирует действия, надежен, гибок и настойчив, тем ниже его стрессоустойчивость. К примеру, студенты планирующие цели испытывают стресс при необходимости справляться с неожиданными стрессами, поскольку стремятся к чрезмерной постановке целей. Кроме того, студенты, придающие большое внимание внешним и внутренним условиям достижений целей, могут быть чувствительны к изменениям, что также влияет на из стрессоусточивость. Таким оьразом, мы предполагаем, что стремление к контрол. Может быть причиной компенсаторной стратегии при снижении способности противостоять стрессу или наличие адаптивных навыков может быть необходимостью компенсировать дефицит внутренней устойчивости. Кроме того, чрезмерное планирование может приводить к усилению внутреннего напряжения, избыточная саморегуляция может привести к восприимчивости к стрессу, поскольку любое изменение может быть воспринята как угроза.

Заключение. Подводя итоги, можно сказать, что саморегуляция играет важную роль для успешной учебной деятельности, снижении эмоционального напряжения и эффективного планирования времени. Анализ данных, показал, для студентов данной выборки могут применять способы саморегуляции как компенсаторная или потенциально неадаптивная реакция на низкий уровень базовой стрессоустойчивости. Мы предполагаем, что студенты стремятся контролировать свою деятельность, чтобы преодолеть неуверенность или воспринимать стресс менее болезненно, что может привести к перегрузке и снижать способность стрессоустойчивости. И чем выше саморегуляция, тем ниже прокрастинация и наоборот.

Таким образом, проведенное исследование доказало необходимость и значимость целенаправленной работы по развитию саморегуляции в условиях современного образовательного процесса. Это позволит не только повысить успеваемость студентов, но и

улучшить их психологическое состояние, что особенно важно в условиях высоких требований к образовательной и профессиональной деятельности.

Методические рекомендации:

1. Составьте список «что может пойти не так» и повышайте свою толерантность к стрессу;
2. Регулярная рефлексия и работа над самооценкой;
3. Физическая активность и релаксация;
4. Социальная поддержка, делитесь своими переживаниями, возможно другие, так же, как и вы переживают те же проблемы, что может привести вас к мыслям, что вы не одни со своими проблемами и т. д.

Литература

1. Болотова А.К., Пурецкий М.М. Развитие идей саморегуляции в исторической ретроспективе // Культурно-историческая психология. 2015. Том 11. № 3. С. 64–74. DOI: 10.17759/chp.2015110306
2. Выготский Л.С. Собрание сочинений: в 6 т. Т. 3. Проблемы развития психики / Под ред. А.М. Матюшкина. М.: Педагогика, 1983. 368 с
3. Сеченов И.М. Рефлексы головного мозга // И.М. Сеченов. Избранные произведения: в 2 т. Т. 1 / Ре-дакция и послесловие Х.С. Коштоянца. М.: Изд-во Акаде-мии Наук СССР, 1952. С. 7—127.
4. Павлов И.П. Ответ физиолога психологам // И.П. Павлов Двадцатилетний опыт объективного изуче-ния высшей нервной деятельности (поведения) животных: сб. статей / Редакция, послесловие и примечания члена-корр. АН СССР Э.А. Асратяна. М.: Наука, 1973. 661 с.

ГЕНДЕРНЫЕ СТЕРЕОТИПЫ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА РАЗВИТИЕ ДЕВОЧЕК В КАЗАХСТАНЕ

Байдильдина А.Д.
Научный руководитель: **Аймаганбетова О.Х.**
Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан

Мақала білім беру үдерісіндегі Гендерлік стереотиптердің Қазақстандағы қыздардың психологиялық және әлеуметтік дамуына әсерін қарастырады. Тарихи-мәдени факторлар және олардың педагогикалық практикадағы көрінісі талданады, оқытудағы дәстүрлі нормалармен байланысты сын-қатерлер, сондай-ақ олардың өзін-өзі бағалауға, академиялық үлгерімге және кәсіби амбицияларға әсері атап өтіледі. Оқу бағдарламаларын реформалауды, мұғалімдерді даярлауды және инклюзивті білім беру ортасын құруды қоса алғанда, мектепте және жоғары оқу орындарында гендерлік стереотиптерді еңсеру бойынша педагогикалық стратегиялар ұсынылады.

Түйін сөздер: *гендерлік стереотиптер, педагогикалық процесс, психологиялық даму, қазақстандық қыздар, білім беру ортасы.*

В статье рассматривается влияние гендерных стереотипов в образовательном процессе на психологическое и социальное развитие девочек в Казахстане. Анализируются исторические и культурные факторы и их отражение в педагогической практике, а также освещаются проблемы, связанные с традиционными нормами в преподавании, а также их влияние на самооценку, успеваемость и профессиональные амбиции. Предлагаются педагогические стратегии преодоления гендерных стереотипов в школах и высших учебных заведениях, включая реформу учебных программ, подготовку учителей и создание инклюзивной среды обучения.

Ключевые слова: *гендерные стереотипы, педагогический процесс, психологическое развитие, казахстанские девушки, образовательная среда.*

The article examines the impact of gender stereotypes in the educational process on the psychological and social development of girls in Kazakhstan. Historical and cultural factors and their manifestation in pedagogical practice are analyzed, challenges associated with traditional norms in education are highlighted, as well as their impact on self-esteem, academic performance and professional ambitions. Pedagogical strategies for overcoming gender stereotypes in schools and higher education institutions are proposed, including reforming curricula, training teachers and creating an inclusive educational environment.

Keywords: *gender stereotypes, pedagogical process, psychological development, Kazakhstani girls, educational environment.*

Введение. Образовательные учреждения являются одним из ключевых факторов социализации, формирующих у детей представления о себе и окружающем мире. В Казахстане влияние традиционных гендерных стереотипов на педагогический процесс остается значительным, определяя образовательные ожидания и карьерные ориентиры девочек. В данной статье анализируется, каким образом школьное и вузовское обучение способствуют либо устранению, либо укреплению гендерных предрассудков, а также какие педагогические подходы могут способствовать формированию гендерно-нейтральной образовательной среды.

Основная часть. Гендерные стереотипы в школьном образовании

Система школьного образования во многом отражает традиционные гендерные ожидания общества. Учителя и учебные материалы зачастую закрепляют представления о «женских» и «мужских» сферах деятельности. Например, исследование UNESCO (2023) показывает, что в странах Центральной Азии девочки реже поощряются к изучению STEM-дисциплин, а гуманитарные науки рассматриваются как более «подходящие» для них. Это ограничивает их возможности профессионального выбора и снижает уверенность в собственных силах[1].

Учебники и образовательные программы также играют важную роль в передаче гендерных стереотипов. В исследовании Дуррани (2019) подчеркивается, что школьные учебники зачастую представляют женщин в традиционных ролях, таких как воспитатели, учителя и медицинские работники, в то время как мужчины изображены в качестве лидеров и ученых. Это способствует укоренению представлений о разделении профессий по гендерному признаку[2].

Влияние гендерных стереотипов на академические достижения

Гендерные предубеждения в школе оказывают влияние на академическую успеваемость и психологическое состояние девочек. Исследование Johns Hopkins Center (2024) подтверждает, что девочки, которые сталкиваются с предвзятым отношением со стороны педагогов, демонстрируют более низкую уверенность в собственных интеллектуальных способностях, особенно в точных науках. Это проявляется в сниженной мотивации к обучению, тревожности перед экзаменами и избегании сложных задач[3].

Кроме того, ограниченные ожидания в отношении девочек сказываются на их участии в внеклассных активностях. В школах Казахстана девочек чаще вовлекают в гуманитарные кружки (литературные клубы, вокальные студии), тогда как технические направления, такие как робототехника или программирование, остаются преимущественно «мужскими» сферами. Это приводит к недооценке девочками своих возможностей и препятствует развитию разносторонних компетенций.

Роль педагогов в формировании гендерно-нейтрального обучения

Учителя играют центральную роль в формировании равноправной образовательной среды. В этом контексте важными являются следующие педагогические стратегии:

1. **Пересмотр методик преподавания** – отказ от закрепления традиционных гендерных ролей в учебных примерах, поощрение девочек к участию в точных науках и технологических дисциплинах.
2. **Подготовка педагогов** – обучение учителей методам устранения гендерных стереотипов в классе, выявление скрытых предубеждений в образовательных материалах.
3. **Создание инклюзивной школьной среды** – разработка учебных программ, в которых девочки и мальчики равномерно представлены в разных профессиях, организация мероприятий, поддерживающих их равные возможности в обучении.

Гендерные стереотипы в высшем образовании и карьерных ожиданиях

На уровне вузов гендерные стереотипы продолжают оказывать влияние на выбор профессий. Согласно исследованию Алиакбаровой (2019), отсутствие гендерного образования в системе высшего образования Казахстана способствует воспроизведению неравных карьерных перспектив для женщин. Это выражается в ограниченных возможностях для девушек в технических и управленческих профессиях, а также в их преобладании в гуманитарных и педагогических специальностях[4].

Важным направлением реформирования высшего образования является развитие программ наставничества для девушек в STEM-областях. Такие программы, как Girls in STEM, действующие в ряде стран, показывают высокую эффективность в преодолении гендерных барьеров в карьере. Аналогичные инициативы могут быть адаптированы для казахстанских вузов.

Пути преодоления гендерных стереотипов в образовании

Для устранения гендерных стереотипов в образовательной среде необходимо применять комплексные меры, включающие как педагогические реформы, так и просветительские программы для родителей и учителей. Среди ключевых стратегий можно выделить:

1. **Реформа учебных программ** – пересмотр содержания школьных учебников и учебных материалов, исключение устаревших гендерных стереотипов и включение примеров успешных женщин в различных сферах науки и экономики.
2. **Обучение педагогов** – проведение тренингов для учителей с целью формирования осознанного и равноправного подхода к ученикам независимо от их пола.
3. **Мотивация девочек к изучению STEM** – создание дополнительных образовательных программ, направленных на развитие интереса к точным и естественным наукам среди девочек, проведение летних школ, конкурсов и олимпиад в этих дисциплинах.
4. **Гендерно-ориентированные инициативы в вузах** – внедрение программ наставничества, создание женских профессиональных сообществ и грантовых программ для девушек в технических и естественнонаучных областях.

Заключение. Преодоление гендерных стереотипов в образовательном процессе требует комплексного подхода, включающего пересмотр учебных программ, подготовку педагогов и создание благоприятных условий для равного участия девочек и мальчиков в обучении. Внедрение инклюзивных педагогических практик и развитие карьерных возможностей для девушек позволит расширить их потенциал и укрепить их уверенность в себе. Таким образом, Казахстан сможет сформировать систему образования, которая будет способствовать гендерному равенству и равным возможностям для всех учащихся.

Будущие исследования в этой области могут сосредоточиться на разработке и апробации образовательных программ, направленных на снижение гендерных стереотипов, а также на изучении долгосрочных последствий их влияния на личностное и профессиональное развитие девушек.

Литература

1. UNESCO. Global Education Monitoring Report 2023: Technology in education: A tool on whose terms? Paris: UNESCO, 2023. [Электронный ресурс]. URL: https://gem-report-2023.unesco.org/ (дата обращения: 10.02.2025).
2. Дуррани Н. Постановка гендерных вопросов в школьных учебниках: Какова роль учебников в формировании гендерных представлений? // Материалы конференции NIS. – 2019. – С. 1-15. [Электронный ресурс]. URL: https://conf.nis.edu.kz/wp-content/uploads/2019/12/Durrani-rus.pdf (дата обращения: 10.02.2025).
3. Johns Hopkins Center for Communication Programs. Starting Early to Combat Gender-Based Norms and Social Expectations. Baltimore: Johns Hopkins University, 2024. [Электронный ресурс]. URL: https://ccp.jhu.edu/2024/02/26/gender-norms-bullying-adolescents/ (дата обращения: 10.02.2025).
4. Алиакбарова Г.К. О внедрении гендерного образования // Информационный бюллетень Совета по сотрудничеству в области образования государств-участников СНГ. – 2019. – № 1. – С. 42-45. [Электронный ресурс]. URL: https://cis.minsk.by/page/7428/g-k-aliakbarova-o-vnedrenii-gendernogo-obrazovania (дата обращения: 10.02.2025).

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ДЕТСКИМ ПСИХОЛОГИЧЕСКИМ ТРАВМАМ

Кудайберген С.А.
Научный руководитель: **Хусаинова И.Р.**
Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан

Мақала балалардың психологиялық жарақаттарына әлеуметтік-психологиялық тұрғыдан көзқарасты талдауға арналған. Батыс пен посткеңестік елдердің балалардың жарақаттарын емдеудің теориялық негіздері мен негізгі ерекшеліктері қарастырылған. Автор балалардың жарақаттан кейінгі қалпына келуіне отбасылық, әлеуметтік және мәдени контекстің әсерін зерттеп, әртүрлі мәдениеттерде қолданылатын әдістердегі айырмашылықтарды анықтайды. Жеке және әлеуметтік факторларды ескере отырып, терапияны оңтайландыру бойынша ұсыныстар берілген.

Түйін сөздер: *балалардың психологиялық жарақаты, әлеуметтік-психологиялық тәсіл, психотерапия, мәдени ерекшеліктер, қалпына келу.*

Статья посвящена анализу социально-психологического подхода к детским с психологическими травмами. Рассмотрены теоретические основы и ключевые особенности западных и постсоветских методов лечения детских травм. Автор исследует влияние семейного, социального и культурного контекста на восстановление детей, переживших травмирующие события, а также выявляет различия в подходах, применяемых в различных культурах. Предложены рекомендации по оптимизации терапии с учетом индивидуальных и социальных факторов.

Ключевые слова: *детская психологическая травма, социально-психологический подход, психотерапия, культурные особенности, восстановление.*

The article is dedicated to the analysis of the socio-psychological approach to childhood psychological trauma. It discusses the theoretical foundations and key features of Western and post-Soviet methods of treating childhood trauma. The author explores the influence of family, social, and cultural contexts on the recovery of children who have experienced traumatic events, and identifies differences in approaches applied across various cultures. Recommendations are provided for optimizing therapy, taking into account individual and social factors.

Keywords: *childhood psychological trauma, socio-psychological approach, psychotherapy, cultural differences, recovery.*

Введение. Детская психологическая травма представляет собой значительное нарушение психоэмоционального состояния ребенка, которое может оказывать длительное влияние на его развитие и функционирование. Травматические переживания могут быть вызваны различными факторами, такими как насилие в семье, природные катастрофы, военные действия, а также переживания потери (Bowlby, 2005). Социально-психологический подход к детским травмам акцентирует внимание на внешних факторах, таких как семейное окружение, общественные и культурные контексты, играющие ключевую роль в формировании и восстановлении травматического опыта. Важно понимать, как эти контексты влияют на процесс восстановления, и как различные культурные особенности могут определять эффективность терапевтических методов.

Цель статьи — провести сравнительный анализ западных и постсоветских подходов к лечению детских психологических травм, выявив ключевые различия и сходства между этими подходами.

Основная часть. Психологическая травма — это не просто переживание, а изменение восприятия реальности, которое влияет на психическое состояние и поведение ребенка. Травмирующие события нарушают психоэмоциональное равновесие и могут приводить к долгосрочным последствиям, таким как посттравматическое стрессовое расстройство (ПТСР) (Van der Kolk, 2014). Основные теоретические подходы к пониманию травмы включают теорию привязанности Джона Боулби, которая утверждает, что ранние переживания привязанности играют решающую роль в психоэмоциональном развитии ребенка (Bowlby,

2005). Несоответствующая или нарушенная привязанность с основными опекунами может стать предвестником последующих травмирующих переживаний.

Другим важным аспектом является теория стресса, описывающая воздействие стрессовых факторов на психику ребенка. Для многих детей переживание травмы является ярким моментом их психической эволюции, и этот процесс может перейти в развитие ПТСР, если стрессовые события не были вовремя переработаны или исцелены (Shneider, 2011).

Западная психология активно развивает методы терапии и профилактики травм. Одним из признанных авторов в этой области является Бессель ван дер Колк, который исследовал влияние травм на нейробиологические процессы мозга. В книге "Тело помнит все" он описывает, как травматические события изменяют нейробиологию мозга и важность использования телесно-ориентированных подходов в процессе восстановления (Van der Kolk, 2014). Это находит отражение в современных методах терапии, таких как арт-терапия, когнитивно-поведенческая терапия и интеграция телесных и эмоциональных методов. Применение этих методов имеет свои особенности в контексте работы с детьми, пережившими травму. Большое внимание уделяется семейной терапии, поскольку семейная поддержка имеет решающее значение в восстановлении чувства безопасности и эмоциональной стабильности ребенка (Kubler-Ross, 2006).

После распада Советского Союза в странах постсоветского пространства психология развивалась в условиях изменения общественных и культурных реалий. В отличие от западного подхода, ориентированного на индивидуализм, в постсоветской психологии больший акцент делается на коллективистских ценностях и социальной поддержке. Это отражает более глубокие культурные традиции, связанные с важностью семейных и социальных связей. Одной из характерных черт постсоветской психологии является акцент на коллективизме и социальной поддержке, что связано с долгосрочным влиянием советского социалистического строя, в котором поддержка семьи и общества была одной из важнейших ценностей. После распада Советского Союза, несмотря на политические изменения, эта традиция сохраняется, особенно в контексте работы с травмированными детьми.

Так, например, в постсоветской психологии большое внимание уделяется вовлечению семьи в процесс восстановления ребенка. Это проявляется не только в индивидуальной терапии, но и в использовании групповой терапии, где дети могут восстановить свои социальные связи. Эти подходы активно развиваются и в странах СНГ, например, в России и Украине (Shneider, 2011). Коллективная поддержка играет важную роль в восстановлении чувства безопасности у ребенка, пережившего травму, и помогает ему вернуть чувство принадлежности к сообществу.

Согласно исследованиям Гербова (2012) и Кульковой (2010), в странах постсоветского пространства семейные связи и общинные отношения занимают центральное место в процессе восстановления детей после травм. В отличие от индивидуалистических подходов, характерных для Запада, постсоветская психология акцентирует внимание на сохранении целостности семейных связей и поддержке социальных институтов, таких как школы и общины.

Социально-психологическая поддержка в постсоветских странах также обусловлена сложной политической и экономической ситуацией, которая может способствовать дополнительному стрессу для детей, особенно в контексте войн и миграционных процессов (Goldstein, 2013). В этих условиях для детей важна не только терапевтическая поддержка, но и восстановление доверия к окружающему миру, что является важной частью лечения.

Для детей, переживших травмы, такие как военные конфликты, работы с психотерапевтами в постсоветских странах включают психо-социальную реабилитацию, которая направлена на восстановление их социальной идентичности через участие в социальных и культурных мероприятиях (Goldstein, 2013). Это также включает в себя обучение родителей и близких, как поддерживать ребенка в период восстановления, обеспечивая стабильность в его жизни.

Заключение. Социально-психологический подход к детским психологическим травмам позволяет глубже понять влияние внешних факторов на психическое состояние ребенка и разрабатывать более эффективные методы профилактики и лечения. Западные и постсоветские

подходы имеют свои уникальные особенности. Западная психология фокусируется на индивидуальной терапии и нейробиологических аспектах, в то время как постсоветская психология ориентирована на коллективную поддержку, социальную сплоченность и культурно обусловленные подходы.

Будущее исследований в этой области требует дальнейшего углубленного анализа влияния социокультурных факторов на детскую психологическую травму и разработки гибких, комплексных методов терапии, способных эффективно учитывать уникальные особенности каждого ребенка и его окружения.

Литература

1. Боулби, Дж. (2005). Привязанность и утрата. М.: Академический проект.
2. Ван дер Колк, Б. (2014). Тело помнит все. СПб: Питер.
3. Кюблер-Росс, Э. (2006). О смерти и умирании. СПб: Питер.
4. Голдштейн, М. Л. (2013). Психологические аспекты детских травм. М.: Смысл.
5. Шнейдер, А. (2011). Детская психология. М.: Наука.
6. Гербов, В. П. (2012). Психология и культура. М.
7. Кулькова, О. Л. (2010). Психологические аспекты семейных отношений в постсоветской культуре. М. Мысль.
8. Фрейд, З. (2001). Психоанализ и культура. М.: Мысль.

РОЛЬ СЕМЬИ В ВОСПИТАНИИ ПАТРИОТИЗМА И ЭТНИЧЕСКОЙ САМОИДЕНТИФИКАЦИИ: ЭТНОПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ И ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТЫ

Мухамедгалиева А.М., Кабакова М.П.
Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан

Мақалада отбасының патриотизмді тәрбиелеудегі және жастардың этникалық өзіндік сана-сезімін қалыптастырудағы рөлі этнопсихологиялық және педагогикалық аспектілер тұрғысынан қарастырылады. Қазақ отбасының үлкендерді құрметтеу, өзара көмек және ұжымшылдық сияқты дәстүрлі құндылықтарының әлеуметтену процесіне әсері талданады. Сондай-ақ, ұлттық өзіндік сана-сезімді сақтаудың факторы ретінде билингвалды тәрбиенің маңызы мен патриоттық тәрбиенің гендерлік ерекшеліктеріне ерекше назар аударылады. Сандық трансформация жағдайында әлеуметтік желілердің этнопатриоттық сананы қалыптастырудағы маңыздылығы атап өтіледі. Отандық және шетелдік зерттеушілердің еңбектерін талдау негізінде этномәдени құндылықтарды сақтау және ұлттық өзіндік сана-сезімді нығайту үшін дәстүрлі тәрбиелеу әдістерін заманауи білім беру технологияларымен біріктіру қажеттілігі туралы қорытынды жасалады, дәстүрлі құндылықтар, гендерлік аспектілер, цифрлық трансформация.

Түйін сөздер: *отбасы, этникалық өзіндік сана-сезім, патриотизм, билингвалды тәрбие, этнопедагогика, әлеуметтену*

В статье рассматривается роль семьи в воспитании патриотизма и формировании этнической самоидентификации молодежи в контексте этнопсихологических и педагогических аспектов. Анализируется влияние традиционных ценностей казахской семьи, включая культ уважения к старшим, взаимопомощь и коллективизм, на процесс социализации. Особое внимание уделяется билингвальному воспитанию как фактору сохранения национальной идентичности, а также гендерным особенностям патриотического воспитания. В условиях цифровой трансформации подчеркивается значимость социальных сетей как инструмента формирования этнопатриотического сознания. На основе анализа работ отечественных и зарубежных исследователей делается вывод о необходимости интеграции традиционных методов воспитания с современными образовательными технологиями для сохранения этнокультурных ценностей и укрепления национального самосознания.

Ключевые слова: *семья, этническая самоидентификация, патриотизм, билингвальное воспитание, этнопедагогика, социализация, традиционные ценности, гендерные аспекты, цифровая трансформация.*

The article examines the role of the family in fostering patriotism and shaping the ethnic self-identity of youth within ethnopsychological and pedagogical aspects. It analyzes the influence of traditional Kazakh family values, including respect for elders, mutual assistance, and collectivism, on the socialization process. Special attention is given to bilingual education to preserve national identity and the gender-specific aspects of patriotic upbringing. In the context of digital

transformation, the significance of social networks as a tool for fostering ethno-patriotic consciousness is emphasized. Based on an analysis of domestic and foreign research, the study concludes that integrating traditional upbringing methods with modern educational technologies is essential for preserving ethno-cultural values and strengthening national self-awareness.

Keywords: *family, ethnic self-identity, patriotism, bilingual education, ethnopedagogy, socialization, traditional values, gender aspects, digital transformation.*

Введение

Современные исследования в области этнопсихологии семейных отношений подчеркивают значимость семьи как ключевого института формирования личности, ее этнической самоидентификации и патриотизма. В этом контексте особый интерес представляют работы отечественных и зарубежных ученых, рассматривающих традиционные механизмы передачи этнокультурных ценностей и их влияние на личность.

1. Этнопсихологическая роль семьи в процессе социализации

Семья выступает как первичный агент социализации, обеспечивающий передачу национальных традиций, языка, норм и ценностей. По мнению Н.Н. Чебоксарова, этническое самосознание является результатом комплексного взаимодействия культурных, языковых и территориальных факторов (Чебоксаров, 1990). Оно формируется в семье через обряды, ритуалы, семейные истории и устные предания, что особенно ярко проявляется в казахской культуре.

2. Педагогические аспекты воспитания патриотизма

Патриотизм, как неотъемлемый компонент этнической самоидентификации, формируется через образовательные практики, начиная с семейного воспитания. Казахстанские ученые в области этнографии, психологии и педагогики подчеркивают значимость семьи в этом процессе (таблица 1).

Таблица 1 – Идеи ученых о семье

Автор	Название работы	Основные идеи
Кабакова М.П.	"Психологические особенности казахской семьи"	Исследует влияние традиционных ценностей на развитие личности, подчеркивает роль устного наследования культурных знаний.
Джакупов С.М.	"Психологические проблемы подготовки молодежи к браку"	Анализирует механизмы трансляции семейных ценностей и моральных установок, влияющих на выбор жизненного пути.
Берсебаева А.Т.	"Социально-психологические аспекты подготовки молодежи к браку в системе образования"	Раскрывает значимость семейного воспитания в формировании национальной идентичности.
Чебоксаров Н.Н.	Теория этнического самосознания	Рассматривает этническое самосознание как ключевой элемент в процессе социализации личности.
Российские исследователи (Сорокин П.А.)	"Социология революции"	Описывает влияние социальных трансформаций на семейные ценности, сравнивает традиционные и современные воспитательные модели.

В монографии «Психологические особенности казахской семьи» М. П. Кабакова отмечает: *«Семья является первым институтом социализации, где закладываются основы национального самосознания и патриотизма через приобщение к родному языку, традициям и культурным ценностям»* (Кабакова, 2005).

С. М. Джакупов в работе «Психологические проблемы подготовки молодежи к браку» указывает: *«Передача семейных ценностей и моральных норм от старшего поколения к младшему способствует формированию устойчивой этнической идентичности и любви к Родине»* (Джакупов, 2010).

А.Т. Берсебаева в исследовании «Социально-психологические аспекты подготовки молодежи к браку в системе образования» подчеркивает: *«Семейное воспитание играет ключевую роль в формировании у молодежи чувства патриотизма и принадлежности к своему народу»* (Берсебаева, 2015).

3. Современные механизмы формирования этнической самоидентификации и патриотизма

3.1. Институционализация семейных традиций

Традиционные устои казахской семьи, такие как культ уважения к старшим (*үлкенге құрмет*), взаимопомощь (*жеті ата жүйесі*) и коллективизм, могут быть адаптированы к современным образовательным и воспитательным моделям. Психологическая поддержка семьи, а также интеграция традиционных ценностей в образовательные программы помогут укрепить этническую самоидентификацию.

3.2. Эмоциональная привязанность как основа патриотизма

Современные исследования подчеркивают роль эмоциональной привязанности к родине как фактора формирования патриотизма (Берсебаева, 2000). Учитывая эмоционально-чувственный характер казахского менталитета, важно развивать у молодежи осознание сопричастности к своей культуре через участие в национальных праздниках, обряды, рассказы о семейных героях и исторических личностях.

3.3. Роль билингвального воспитания

Сохранение казахского языка играет ключевую роль в формировании этнической идентичности. Согласно исследованиям (Кабакова, 2005), билингвальное воспитание способствует укреплению национальной самоидентификации. Семья должна стать первичным источником языковой социализации, а государство — поддерживать этот процесс через образовательные стандарты и медиапространство.

3.4. Гендерный аспект воспитания патриотизма

Казахская педагогика традиционно делает различия в воспитании мальчиков и девочек: если для юношей важны качества *батырлығы* (мужество) и *адалдық* (честность), то для девушек — *инабаттылық* (скромность) и *тазалық* (чистота). Современные психологи (Жумабаев, 2018) подчеркивают необходимость синтеза традиционных ценностей и новых моделей воспитания, где гендерные роли адаптируются под реалии современного общества, сохраняя при этом культурную идентичность.

3.5. Социальные сети как инструмент этнопатриотического воспитания

В условиях цифровой трансформации общества молодое поколение получает информацию в основном из социальных сетей. Формирование этнической самоидентификации и патриотизма возможно через цифровые образовательные платформы, видеоконтент о казахской истории, блогеров, продвигающих национальные ценности, а также участие молодежи в культурных онлайн-проектах.

Заключение

Формирование этнической самоидентификации и патриотизма в условиях трансформации общества требует интеграции традиционных методов воспитания с современными психологическими и педагогическими подходами. Важно учитывать роль семьи, билингвального воспитания, эмоциональной привязанности к культуре и использование современных технологий для передачи этнокультурных ценностей.

Литература

1. Берсебаева А.Т. Социально-психологические аспекты подготовки молодежи к браку в системе образования. — Алматы: ҚазҰУ, 2015.
2. Джакупов С.М. Психологические проблемы подготовки молодежи к браку. — Алматы: Нур-Пресс, 2010.
3. Кабакова М.П. Психологические особенности казахской семьи. — Алматы: Ғылым, 2005.

4. Чебоксаров Н.Н. Теория этнического самосознания. — М.: Наука, 1990.
5. Жумабаев М. Гендерные аспекты национального воспитания. — Астана: КАЗНПУ, 2018.
6. Сорокин П.А. Социология революции. — М.: Республика, 1992.

ПРИНЯТИЕ РЕШЕНИЙ ЖЕНЩИНАМИ В УСЛОВИЯХ БЫТОВОГО НАСИЛИЯ: СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Мурсалимова У.Д.
Maqsut Narikbayev University (KAZGUU)
Астана, Казахстан

Мақалада тұрмыстық зорлық-зомбылыққа ұшыраған әйелдердің шешім қабылдауына әсер ететін әлеуметтік-психологиялық факторлар қарастырылады. Экономикалық тәуелділік, әлеуметтік оқшаулану, қоғамдық пікір, төмен өзін-өзі бағалау және психологиялық жарақаттың салдары талданады. Посттравматикалық стресс бұзылысының (ПТСР) құрбандардың мінез-құлқына әсеріне ерекше назар аударылады. Зорлық-зомбылықтан шығуға кедергі келтіретін негізгі факторлар анықталып, оларды еңсеру жолдары ұсынылады. Жұмыс Қазақстандағы ғылыми зерттеулер мен құқықтық актілерге негізделген.

Түйінді сөздер: *тұрмыстық зорлық-зомбылық, әлеуметтік оқшаулану, экономикалық тәуелділік, өзін-өзі бағалау, посттравматикалық стресс бұзылысы.*

В статье рассматриваются социально-психологические факторы, влияющие на принятие решений женщинами, подвергающимися бытовому насилию. Анализируются экономическая зависимость, социальная изоляция, общественное мнение, низкая самооценка и психологические последствия травматического опыта. Особое внимание уделяется влиянию посттравматического стрессового расстройства (ПТСР) на поведенческие стратегии жертв. Выявлены ключевые барьеры, препятствующие разрыву отношений с агрессором, а также возможные пути их преодоления. Работа основана на актуальных научных исследованиях и правовых актах Казахстана.

Ключевые слова: *бытовое насилие, социальная изоляция, экономическая зависимость, низкая самооценка, посттравматическое стрессовое расстройство.*

The article examines the socio-psychological factors influencing decision-making among women experiencing domestic violence. It analyzes economic dependence, social isolation, public opinion, low self-esteem, and psychological consequences of trauma. Special attention is given to the impact of post-traumatic stress disorder (PTSD) on victims' behavioral strategies. The study identifies key barriers preventing women from leaving abusive relationships and suggests ways to overcome them. The research is based on current scientific studies and legal frameworks in Kazakhstan.

Keywords: *domestic violence, social isolation, economic dependence, self-esteem, post-traumatic stress disorder.*

Введение. Актуальность проблемы домашнего насилия с каждым годом возрастает как в Казахстане, так и во всём мире. По данным Всемирной организации здравоохранения, каждая третья женщина в мире хотя бы раз в жизни подвергалась физическому или сексуальному насилию со стороны своего партнёра. Более 38% всех убийств женщин совершаются их интимными партнёрами [1, с. 15].

Щадрина утверждает, что каждая третья семья в Казахстане сталкивается с различными формами семейно-бытового насилия, включая физическое, эмоциональное и экономическое [2, стр. 22]. Это свидетельствует о значительном масштабе проблемы и подчёркивает важность разработки эффективных мер профилактики и поддержки женщин, оказавшихся в кризисной ситуации.

Бытовое насилие — серьёзная социальная проблема, которая оказывает разрушительное воздействие на здоровье, психоэмоциональное состояние и социальное положение женщин. По определению ООН, насилие в отношении женщин — это «любой акт насилия, совершённый на основании полового признака» [1, с. 22].

В законодательстве Казахстана действует Закон Республики Казахстан от 4 декабря 2009 года «О профилактике бытового насилия», в котором даётся следующее определение: «Бытовое насилие — это умышленное противоправное деяние одного лица в сфере семейно-бытовых отношений в отношении другого, причиняющее или содержащее угрозу причинения физического и/или психического страдания».[3, с. 12].

Закон выделяет четыре основных вида насилия:

1. Физическое насилие — нанесение телесных повреждений, причинение боли или иных действий, угрожающих здоровью жертвы.
2. Психологическое насилие — действия, направленные на запугивание, унижение и нарушение эмоционального равновесия жертвы.
3. Экономическое насилие — ограничение доступа к финансовым ресурсам, лишение средств к существованию или контроль над имуществом.
4. Сексуальное насилие — принуждение к действиям сексуального характера против воли жертвы.

Эти виды насилия наносят значительный вред женщинам, усиливая их зависимость от агрессора и снижая способность к самостоятельному принятию решений.

Исследования в сфере семейно-бытового насилия позволяют выделить ключевые группы риска, наиболее подверженные этому явлению. Основные факторы риска включают:

1. Социально-экономические трудности (сложность трудоустройства, отсутствие жилья, низкий уровень доходов).
2. Правовые барьеры, ограничивающие доступ к эффективной защите.
3. Низкий уровень образования и недостаточная осведомленность о правах.
4. Наличие вредных привычек в семье (алкоголизм, наркомания).
5. Низкий уровень гендерного равенства.
6. Разрыв в оплате труда между мужчинами и женщинами.
7. Горизонтальную и вертикальную сегрегацию на рынке труда, ограничивающую доступ женщин к высокооплачиваемым профессиям.
8. Концентрацию женщин в низкооплачиваемых секторах экономики.

Государственная семейная политика Казахстана нацелена на решение этих проблем и является важной частью общей социальной политики страны. Основные цели этой политики включают поддержку, укрепление и защиту семей, создание условий для физического, интеллектуального, духовного и нравственного развития её членов, а также охрану материнства, отцовства и детства [4, с. 77].

Таким образом, исследование социально-психологических факторов, влияющих на принятие решений женщинами в условиях бытового насилия, имеет высокую практическую значимость. Оно позволяет не только лучше понять внутренние и внешние механизмы этого процесса, но и разработать эффективные меры поддержки.

Цель исследования — выявить ключевые социально-психологические факторы, влияющие на принятие решений женщинами, подвергающимися бытовому насилию, и разработать рекомендации для повышения эффективности мер поддержки.

Задачи исследования:

1. Изучить социальные факторы, препятствующие или способствующие принятию решений.
2. Проанализировать основные психологические механизмы, влияющие на поведение женщин в условиях насилия.
3. Оценить влияние государственной семейной политики на поддержку женщин, оказавшихся в кризисной ситуации.
4. Сформировать рекомендации по улучшению социальных и психологических программ помощи.

Объект исследования — женщины, подвергающиеся бытовому насилию. *Предмет исследования* — социально-психологические факторы, влияющие на принятие решений в условиях насилия.

Гипотеза исследования: социальные и психологические факторы (такие как экономическая зависимость, низкая самооценка, выученная беспомощность и отсутствие социальной поддержки) существенно затрудняют процесс принятия решений о выходе из насильственных отношений.

Анализ литературы позволил выявить следующие социально-психологические факторы (таблица 1).

Таблица 1 - Социально-психологические факторы принятия решения женщинами, подвергающимися бытовому насилию

Категория фактора	**Фактор**	**Описание**
	Экономическая зависимость	Отсутствие финансовой независимости, ограниченные возможности трудоустройства, зависимость от материальной поддержки агрессора.
	Наличие детей	Боязнь навредить детям или лишиться опеки; желание сохранить видимость «полной семьи» ради ребёнка.
	Социальная изоляция	Умышленное ограничение контактов жертвы с родственниками и друзьями, отсутствие социальной поддержки.
Социальные факторы	Общественное мнение	Страх осуждения и стигматизации со стороны общества, распространённые стереотипы о роли женщины в семье.
	Экономическая зависимость	Отсутствие финансовой независимости, ограниченные возможности трудоустройства, зависимость от материальной поддержки агрессора.
	Наличие детей	Боязнь навредить детям или лишиться опеки; желание сохранить видимость «полной семьи» ради ребёнка.
	Социальная изоляция	Умышленное ограничение контактов жертвы с родственниками и друзьями, отсутствие социальной поддержки.
	Общественное мнение	Страх осуждения и стигматизации со стороны общества, распространённые стереотипы о роли женщины в семье.
Психологические факторы	Низкая самооценка	Последствия постоянного унижения и критики, ощущение собственной слабости и неспособности изменить ситуацию.
	Семейный опыт насилия	Воспитание в семье, где насилие было нормой, приводит к восприятию таких отношений как допустимых или неизбежных.
	Высокая тревожность	Постоянное чувство беспокойства, которое снижает способность принимать рациональные решения и усиливает страх перед будущим
	Посттравматическое стрессовое расстройство (ПТСР)	Тяжёлые эмоциональные и физиологические реакции на травматические события, что затрудняет восстановление и принятие действий по изменению ситуации.

Одним из ключевых социальных факторов является экономическая зависимость. Отсутствие финансовой самостоятельности и стабильного источника дохода существенно ограничивает возможность женщины покинуть агрессора. Исследования показывают, что материальная зависимость создаёт мощный барьер, усугубляемый нехваткой доступа к социальным и экономическим ресурсам [5, стр. 85]. Женщины, находящиеся в полной

финансовой зависимости от партнёра, вынуждены терпеть насилие, опасаясь остаться без средств к существованию.

Наличие детей также оказывает двоякое влияние на процесс принятия решений. Многие женщины откладывают разрыв отношений, поскольку переживают, что развод негативно отразится на психологическом состоянии ребёнка. В то же время, если возникает реальная угроза жизни или здоровью ребёнка, это может стать решающим фактором для принятия действий, направленных на разрыв с агрессором. Исследования подтверждают, что защитный инстинкт матери в критических ситуациях значительно повышает вероятность выхода из токсичных отношений [6, стр. 42].

Социальная изоляция, которая часто используется агрессором как инструмент контроля, является ещё одним важным фактором, препятствующим самостоятельному решению проблемы. Целенаправленное ограничение контактов с родственниками и друзьями делает женщину более уязвимой, лишая её социальной поддержки и возможности объективно оценить свою ситуацию. Данные исследований свидетельствуют о том, что изоляция существенно снижает вероятность обращения за профессиональной помощью и усиливает ощущение беспомощности [7, стр. 58].

Помимо изоляции, значительную роль играет общественное мнение и стигматизация жертв. Распространённые в обществе стереотипы о роли женщины в семье, страх осуждения или обвинения в случившемся приводят к тому, что многие женщины скрывают проблему и продолжают жить в условиях насилия. Исследования показывают, что боязнь разрушить свою репутацию становится значительным барьером для поиска поддержки [8, стр. 112].

Не менее значимыми являются психологические факторы, формирующиеся под влиянием длительного насилия. Одним из наиболее распространённых последствий является низкая самооценка, которая развивается в результате постоянных унижений и критики со стороны агрессора. В таких условиях женщины начинают воспринимать себя как недостойных лучшей жизни, что значительно снижает их способность к самостоятельным решениям. Исследования подтверждают связь низкой самооценки с чувством безнадёжности, что препятствует принятию активных действий по выходу из кризисной ситуации и поиску помощи [9, стр. 25].

Серьёзное влияние оказывает также семейный опыт насилия. Женщины, выросшие в семьях, где бытовое насилие было нормой, часто воспринимают агрессию как естественную часть семейных отношений. Абдрахманова (2018) подчёркивает, что повторение травматических моделей поведения — закономерное следствие детских впечатлений, которые формируют толерантное отношение к насилию [10, стр. 64].

Ещё одним важным психологическим фактором является высокая тревожность, которая препятствует рациональному анализу ситуации. Постоянное чувство беспокойства и страха парализует действия женщины, снижая её способность к принятию решений. Бекер (2019) отмечает, что высокая тревожность часто сопровождается депрессивными симптомами, что ещё больше затрудняет выход из кризиса [11, стр. 45].

Особое внимание следует уделить такому явлению, как посттравматическое стрессовое расстройство (ПТСР). Женщины, подвергшиеся тяжёлым формам насилия, часто страдают от ПТСР, что проявляется в виде навязчивых воспоминаний, ночных кошмаров и повышенной тревожности. Баркова и др. (2022) в своём исследовании подчёркивают, что наличие симптомов ПТСР значительно снижает вероятность обращения за помощью, так как жертвы боятся повторного переживания травмы [12, стр. 91].

Исследование социально-психологических факторов, влияющих на принятие решений женщинами, подвергающимися бытовому насилию, позволяет глубже понять природу этого явления и причины, по которым жертвы остаются в токсичных отношениях. Экономическая зависимость, наличие детей, социальная изоляция и давление общественного мнения создают мощные внешние барьеры, которые ограничивают возможности женщин для выхода из кризисной ситуации. Эти факторы дополняются внутренними психологическими проблемами, такими как низкая самооценка, высокая тревожность, посттравматическое стрессовое расстройство и семейный опыт насилия.

Анализ научных работ ведущих исследователей (Абдрахманова, Каримова, Розенберг, Баркова) показал, что каждая из этих переменных оказывает значительное влияние на принятие решений жертвами насилия. При этом каждое из явлений имеет своё уникальное воздействие на эмоциональное состояние и когнитивные способности женщин, ограничивая их выбор и парализуя действия.

Закрепление этих деструктивных моделей приводит к хроническому стрессу и снижению способности женщин самостоятельно принимать решения, что значительно увеличивает их зависимость от агрессора. Посттравматическое расстройство делает ситуацию ещё более сложной, создавая замкнутый круг, в котором жертва испытывает постоянное чувство страха и беспомощности.

Для того чтобы создать условия для выхода женщин из подобной ситуации, необходим комплексный подход, включающий как социальную, так и психологическую поддержку. Особое внимание следует уделить повышению уровня экономической независимости женщин, расширению доступа к бесплатным юридическим и психологическим услугам, а также разработке программ по восстановлению их эмоционального состояния.

Таким образом, только взаимодействие всех социальных институтов, усиление правовых механизмов защиты и грамотная работа с жертвами насилия способны эффективно снизить уровень бытового насилия в обществе и дать женщинам возможность начать новую, свободную от агрессии жизнь.

Литература

1. Всемирная организация здравоохранения (ВОЗ). *Насилие в отношении женщин: Глобальный доклад ВОЗ о здоровье женщин*. — Женева: ВОЗ, 2021. — 256 с.
2. Щадрина Г.А. *Женщина и проблема семейного насилия в Казахстане* // Социальные науки. — 2015. — № 2(5). — С. 73–78.
3. Закон Республики Казахстан от 4 декабря 2009 года № 214-IV *О профилактике бытового насилия*.
4. Концепция семейной и гендерной политики в Республике Казахстан до 2030 года, утверждённая Указом Президента Республики Казахстан от 6 декабря 2016 года № 384. — [Электронный ресурс]. — URL: https://adilet.zan.kz (дата обращения: 18.09.2023).
5. Чуева Н.В. *Социальное насилие в системе экономических отношений* // МНИЖ. — 2014. — №1-4 (20). — [Электронный ресурс]. — URL: https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnoe-nasilie-v-sisteme-ekonomicheskih-otnosheniy (дата обращения: 1.02.2025).
6. Махмутова Р.К. *Психология материнства: теоретические аспекты изучения мотивации материнского поведения* // Вестник Удмуртского университета. Серия «Философия. Психология. Педагогика». — 2010. — №2. — [Электронный ресурс]. — URL: https://cyberleninka.ru/article/n/psihologiya-materinstva-teoreticheskie-aspekty-izucheniya-motivatsii-materinskogo-povedeniya (дата обращения: 5.02.2025).
7. Грызунова Е.А. *Концепции кризиса социальной системы: сравнительный анализ* // Вестник МГИМО. — 2012. — №4. — [Электронный ресурс]. — URL: https://cyberleninka.ru/article/n/kontseptsii-krizisa-sotsialnoy-sistemy-sravnitelnyy-analiz (дата обращения: 1.02.2025).
8. Белоногов С.Е. *Социальный стереотип: позитивное или негативное явление* // Science Time. — 2014. — №2 (2). — [Электронный ресурс]. — URL: https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnyy-stereotip-pozitivnoe-ili-negativnoe-yavlenie (дата обращения: 1.02.2025).
9. Терешонок Т.В., Айснер Л.Ю. *Особенности самооценки женщин среднего возраста с разным социальным статусом* // Социально-экономический и гуманитарный журнал Красноярского ГАУ. — 2016. — №4. — [Электронный ресурс]. — URL: https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-samootsenki-zhenschin-srednego-vozrasta-s-raznym-sotsialnym-statusom (дата обращения: 3.02.2025).
10. Абдукаримова З.Т., Абдраманова Н.К. *Криминологическая характеристика домашнего насилия в отношении женщин Казахстана* // Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан. — 2023. — DOI: https://doi.org/10.52026/2788-5291_2023_75_4_150.
11. Баркова В.Л., Сорокопуд Ю.В., Уварова Н.Н. *Особенности посттравматического расстройства и его проявления* // Проблемы современного педагогического образования. — 2022. — С. 348–351. — [Электронный ресурс]. — URL: https://cyberleninka.ru (дата обращения: 1.02.2025).
12. Малкина-Пых И.Г. *Виктимология. Психология поведения жертвы*. — М.: Психологический центр исследований, 2021. — 832 с.
13. ООН. *Стратегия борьбы с насилием в семье: справочное руководство*. — Нью-Йорк: ООН, 2008.

АЛКОГОЛЬНАЯ ЗАВИСИМОСТЬ: ПРИЗНАКИ, ПРИЧИНЫ, ЛЕЧЕНИЕ

Есимова А.Д.[1], Аймаганбетова А.Х.[1], Есимов Н.Б.[2]
[1]Казахский национальный университет им. аль-Фараби
[2]Республиканский научно-практический центр психического здоровья
Алматы, Казахстан

Алкогольдік тәуелділік – ең кең таралған аддиктивті мінез-құлықтың бірі, ол адамның физикалық және психикалық денсаулығына, сондай-ақ оның әлеуметтік өміріне кері әсер етеді. Алкогольдің заңды мәртебесіне қарамастан, оның жоғары қолжетімділігі мен тәуелділік тудыру мүмкіндігі бұл проблеманың өршуіне ықпал етеді. Бұл мақалада алкоголизмнің негізгі белгілері мен симптомдары, диагностикалық критерийлері, қауіп факторлары, сондай-ақ алкогольді шамадан тыс тұтынудың қысқа және ұзақ мерзімді салдарлары қарастырылады. Алкогольге тәуелділікті емдеудің әдістеріне ерекше назар аударылған, оның ішінде детоксикация, психотерапия, фармакологиялық қолдау және амбулаторлық бақылау. Алкогольдік тәуелділікті емдеуде кешенді тәсілдің маңыздылығы және оңалту процесінде кәсіби көмектің қажеттілігі атап өтіледі.

Түйін сөздер: *Алкогольдік тәуелділік, алкоголизм, психоактивті заттар, тәуелділіктің қалыптасуы, алкоголизмнің салдары.*

Алкогольная зависимость является одной из наиболее распространённых форм аддиктивного поведения, оказывая негативное влияние как на физическое и психическое здоровье человека, так и на его социальное функционирование. Несмотря на легальный статус алкоголя, его высокая доступность и аддиктивный потенциал способствуют формированию зависимости. В статье рассматриваются основные признаки и симптомы алкоголизма, диагностические критерии, факторы риска, а также краткосрочные и долгосрочные последствия злоупотребления алкоголем. Особое внимание уделяется методам лечения, включая детоксикацию, психотерапию, фармакологическую поддержку и амбулаторное наблюдение. Подчёркивается важность комплексного подхода в терапии алкогольной зависимости и необходимости профессиональной помощи в процессе реабилитации.

Ключевые слова: *Алкогольная зависимость, алкоголизм, психоактивные вещества, формирование зависимости, последствия алкоголизма.*

Alcohol addiction is one of the most common forms of addictive behavior, significantly impacting both physical and mental health as well as social functioning. Despite its legal status, alcohol's high availability and addictive potential contribute to the development of dependence. This article examines the main signs and symptoms of alcoholism, diagnostic criteria, risk factors, and both short-term and long-term consequences of alcohol abuse. Special attention is given to treatment methods, including detoxification, psychotherapy, pharmacological support, and outpatient follow-up care. The importance of a comprehensive approach to alcohol addiction therapy and the necessity of professional assistance in the rehabilitation process are emphasized.

Keywords: *Alcohol dependence, alcoholism, psychoactive substances, addiction formation, consequences of alcoholism.*

Введение. Алкогольная зависимость является одной из наиболее распространённых форм аддиктивного поведения, оказывая серьёзное влияние на здоровье, социальные связи и качество жизни человека. Несмотря на его легальный статус, алкоголь обладает выраженным психоактивным действием и может вызывать как физическую, так и психологическую зависимость. По данным Всемирной организации здравоохранения, злоупотребление алкоголем ежегодно становится причиной миллионов смертей по всему миру, а также способствует развитию множества хронических заболеваний, включая цирроз печени, сердечно-сосудистые патологии и психические расстройства.

Формирование алкогольной зависимости происходит под воздействием множества факторов, включая генетическую предрасположенность, социальную среду, возраст начала употребления алкоголя, наличие психических заболеваний и пережитые травмы. Зависимость развивается постепенно, начиная с эпизодического употребления и перерастая в неконтролируемое влечение к алкоголю, сопровождающееся физической и психологической абстиненцией.

Проблема алкоголизма затрагивает не только самого зависимого человека, но и его близких, снижая качество их жизни и создавая риск развития сопутствующих психосоциальных

проблем. Важность своевременной диагностики и комплексного подхода к лечению алкоголизма невозможно переоценить. Современные методы лечения включают детоксикацию, психотерапевтические программы, медикаментозную поддержку и социальную реабилитацию, направленную на восстановление личности и предотвращение рецидивов.

Настоящая работа посвящена изучению алкогольной зависимости, её причин, симптомов и последствий, а также эффективных стратегий лечения и реабилитации. Целью является повышение осведомлённости о проблеме алкоголизма и значимости профессиональной помощи в процессе избавления от зависимости.

Алкогольная зависимость: общая информация

Алкоголь употребляется людьми на протяжении веков. Хотя он является легальным веществом, с фармакологической точки зрения алкоголь относится к седативным наркотическим веществам.

Легальная доступность алкоголя делает его легко приобретаемым и часто злоупотребляемым продуктом. Алкоголь часто становится первым психоактивным веществом, с которым сталкиваются люди, поэтому его называют «стартовым» наркотиком. Комбинация легкой доступности и высокой вероятности развития зависимости делает проблему алкоголизма особенно острой. Многие люди осознают свою зависимость и ищут способы избавиться от нее.

Что такое алкогольная зависимость? Алкогольная зависимость, также известная как алкоголизм или злоупотребление алкоголем, представляет собой физическую и психологическую зависимость от алкоголя. Организм зависимого человека нуждается в алкоголе для нормального функционирования [1 с.39].

В отличие от других наркотиков, алкогольная зависимость развивается относительно легко не столько из-за высокого потенциала привыкания, сколь сколько из-за его повсеместной доступности и социальной приемлемости. В большинстве культур употребление алкоголя не только не осуждается, но и является нормой, сопровождая праздники, встречи с друзьями и даже деловые переговоры. Это создает иллюзию безопасности, что приводит к постепенному увеличению потребления и формированию зависимости.

Алкогольная зависимость является одной из наиболее распространённых форм аддиктивного поведения, оказывая негативное влияние как на физическое и психическое здоровье человека, так и на его социальное функционирование. Несмотря на легальный статус алкоголя, его высокая доступность и аддиктивный потенциал способствуют формированию зависимости. В статье рассматриваются основные признаки и симптомы алкоголизма, диагностические критерии, факторы риска, а также краткосрочные и долгосрочные последствия злоупотребления алкоголем. Особое внимание уделяется методам лечения, включая детоксикацию, психотерапию, фармакологическую поддержку и амбулаторное наблюдение. [2], Подчёркивается важность комплексного подхода в терапии алкогольной зависимости и необходимости профессиональной помощи в процессе реабилитации.

Алкогольная зависимость, также известная как алкоголизм или злоупотребление алкоголем, представляет собой физическую и психологическую зависимость от алкоголя. Организм зависимого человека нуждается в алкоголе для нормального функционирования.

В отличие от других наркотиков, алкогольная зависимость развивается относительно легко не столько из-за высокого потенциала привыкания, сколько из-за легкой доступности. Единственным ограничением для продажи алкоголя является возраст, и после достижения совершеннолетия человек может покупать неограниченные количества алкоголя.

Когда зависимость достигает полного развития, человеку становится очень трудно отказаться от алкоголя. В этом состоянии он начинает испытывать сильные, неконтролируемые желания выпить (так называемые «cravings») и симптомы отмены при попытке бросить пить. Легкая доступность алкоголя делает срывы и рецидивы очень вероятными. Именно поэтому для лечения алкоголизма требуется профессиональная помощь.

Признаки и симптомы алкогольной зависимости

Алкоголизм проявляется через определенные характерные признаки. Эти симптомы позволяют определить наличие зависимости как у себя, так и у окружающих.

Основные симптомы алкогольной зависимости:

- Постоянное, неконтролируемое желание употреблять алкоголь;
- Появление симптомов отмены во время воздержания;
- Трата значительного количества времени и денег на употребление алкоголя и восстановление после него;
- Неспособность выполнять обязанности на работе, учебе или дома из-за злоупотребления алкоголем;
- Употребление алкоголя в больших количествах, чем планировалось;
- Отказ от ранее приятных занятий ради употребления алкоголя;
- Неспособность прекратить употребление, даже осознавая проблему;
- Развитие толерантности к алкоголю (необходимость увеличивать дозу);
- Продолжение употребления, несмотря на ухудшение здоровья;
- Продолжение употребления, несмотря на проблемы в отношениях с окружающими;
- Употребление алкоголя в опасных ситуациях.

Эти 11 признаков входят в диагностические критерии алкогольной зависимости. Если хотя бы два из них наблюдаются в течение последнего года, можно говорить о наличии алкоголизма.

Причины алкоголизма

Регулярное употребление алкоголя приводит к изменениям в головном мозге и его нейротрансмиттерах, влияя на выделение дофамина и серотонина – веществ, ответственных за систему вознаграждения.

Однако не у всех людей, употребляющих алкоголь, развивается зависимость. На это влияют различные предрасполагающие факторы: генетическая предрасположенность, социальное окружение, раннее начало употребления алкоголя, предыдущий опыт употребления наркотиков, психические заболевания в анамнезе, пережитая детская травма.

Последствия злоупотребления алкоголем

Некоторые эффекты алкоголя могут быть желаемыми, однако длительное злоупотребление приводит к тяжелым краткосрочным и долгосрочным последствиям.

Краткосрочные последствия: нарушение когнитивных функций, плохая координация движений, затрудненная речь, нарушение кратковременной памяти, обмороки, тошнота и рвота.

В случае тяжелого отравления алкоголем могут возникнуть: затрудненное дыхание, резкое снижение сердечного ритма, потеря памяти, удушье рвотными массами, смерть [3].

Долгосрочные последствия - длительное злоупотребление алкоголем может привести к необратимым повреждениям организма:

- Печень: Алкогольная болезнь печени (гепатит, цирроз, жировая дистрофия).
- Центральная нервная система: Повреждения мозга, нарушения психики.
- Сердечно-сосудистая система: Инфаркты, инсульты, гипертония.
- Психиатрические нарушения: Депрессия, тревожные расстройства, панические атаки, шизофрения.
- Репродуктивная система: Терратогенные эффекты при беременности (пороки развития у детей).
- Повышенный риск рака: Рак гортани, пищевода, печени.
- Хронический панкреатит.

Лечение алкоголизма

Отказ от алкоголя – сложный процесс, поскольку соблазн употребить алкоголь присутствует повсюду. Однако существуют эффективные методы лечения алкогольной зависимости[4].

Лечение алкоголизма включает следующие этапы:

- диагностика – выявление физического и психического состояния пациента с помощью анализов и тестов;

- детоксикация – выведение алкоголя из организма, устранение абстинентного синдрома;
- психостабилизация – формирование негативного отношения к алкоголю:
- аверсивная терапия (создание отвращения к алкоголю);
- нейро-джет терапия (восстановление баланса дофамина);
- трансаир-терапия (снижение нервного напряжения, нормализация работы мозга);
- психотерапия;
- фармакологическая блокада – применение препаратов, вызывающих неприятные реакции на алкоголь (дисульфирам).
- амбулаторная поддержка – обязательное наблюдение в течение года после лечения.

Алкоголь – это мощный и разрушительный наркотик. Для тех, кто борется с зависимостью, путь к выздоровлению может быть сложным.

Первый шаг – осознание проблемы и поиск помощи. Найти подходящую программу лечения алкоголизма – это правильное решение на пути к здоровой жизни.

Литература

1. Пятницкая И.Н. Наркомании: Руководство для врачей.-М7: Медицина, 1994.-544 с.
2. Kramer G.P., Bernstein D.A., Phares V. Introduction to clinical psychology. Upper Saddle River, NJ: Pearson Prentice Hall, 2019, p. 657.
3. Carli R, Paniccia R.M. Analisi della domanda. Teoria e intervento in psicologia clinica. Bologna: Il Mulino, 2013, p. 300.
4. Miller W.R, Rollnick S. Il colloquio motivazionale - Terza edizione: Aiutare le persone a cambiare. Trento: Edizioni Centro Studi Erickson, 2014, p. 594.

СТУДЕНТТЕРДІҢ МОТИВАЦИЯЛЫҚ – ҚҰНДЫЛЫҚ БАҒДАРЫ МЕН ОҚУ ҮЛГЕРІМІНІҢ ӨЗАРА БАЙЛАНЫСЫ

Жубаназарова Н. С., Қабылғажы Е.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан

Бұл мақалада студенттердің мотивациялық-құндылық бағдары мен олардың академиялық үлгерімінің байланысы қарастырылады. Мотивацияның әртүрлі түрлерінің (ішкі, сыртқы) оқу жетістіктеріне әсерін, сондай-ақ білім беру қызметіндегі құндылық көзқарастарының рөліне назар аударылады. Мақалада жоғары ішкі мотивация мен жеке өсуге бағдарлану оқу үлгерімімен оң байланысты екенін көрсетеді, ал сәтсіздіктерден немесе әлеуметтік қысымнан аулақ болуға негізделген сыртқы мотивация оң және теріс әсер етуі мүмкін. Мотвациялық –құндылықтард ашып көрсетуге бағытталған теориялық модельдер мен әдіснамалық тәсілдерде толығымен сарапталып,ұсыныстар берілді.

Түйін сөздер: *мотивация, құндылық бағдарлары, оқу үлгерімі, ішкі және сыртқы мотивация, студенттер, әлеуметтік орта әсері.*

В статье рассматривается взаимосвязь мотивационно-ценностной ориентации студентов и их академической успеваемости. Основное внимание уделяется влиянию различных видов мотивации (внутренней, внешней) на учебные достижения, а также роли ценностных установок в образовательной деятельности. В статье показано, что высокая внутренняя мотивация и ориентация на личностный рост положительно связаны с успеваемостью, в то время как внешняя мотивация, основанная на избегании неудач или социального давления, может иметь как положительные, так и отрицательные последствия. Полностью проанализированы и даны рекомендации по теоретическим моделям и методологическим подходам,направленным на раскрытие мотвационно – ценностных ориентаций.

Ключевые слова: *мотивация, ценностные ориентации, успеваемость, внутренняя и внешняя мотивация, влияние студентов, социальной среды.*

This article considers the relationship of the motivational and value orientation of students and their academic performance. The main attention is paid to the influence of various types of motivation (internal, external) on educational achievements, as well as the role of value attitudes in educational activities. The article shows that high internal motivation and orientation The personal growth is positively related to performance, while the external motivation based on avoiding failures or social pressure can have both positive and negative consequences. Fulls are analyzed and given

recommendations on theoretical models and methodological approaches aimed at disclosing a motivational and value orientations.

Keywords: *motivation, value orientations, performance, internal and external motivation, the influence of students, social environment.*

Кіріспе

Қазіргі адамның өмірінде ең бастысы-еркін таңдау жасау мүмкіндігі мен қажеттілігі, бұл сәйкесінше жеке тұлғаның өзін-өзі тануының өсуін, адамның өзінің мақсаттары мен болмысының мағыналарын жүзеге асыруға деген ұмтылысын білдіреді. Психологиялық ғылым үшін әлеуметтік шындық, ең алдымен, адамның өмір сүру контексті, оның мүмкіндіктер кеңістігі, “жаратылыс” кеңістігі, оның өмір әлемін құруы. Студенттік кезең субъектінің кәсіби қалыптасу процесі басталған кезде ерекше мәнге ие. Тұлғаның құндылық-семантикалық саласы, психологиялық ғылымның қазіргі даму кезеңінде ең белсенді зерттелген салалардың бірі болып табылады. Құндылық-семантикалық сала мәселесі көптеген шетелдік және отандық ғалымдардың қызығушылығын тудырды және жалғастыруда (Б.С. Братус, Ф.Е. Василюк, Л.С. Выготский, А.Н. Леонтьев, Д.А. Леонтьев, А. Маслоу, М. Рокич, С.Л. Рубинштейн, В. Франкл және басқалар). Тұлғаның құндылық-семантикалық саласы мәселесіне үнемі жоғары қызығушылық осы мәселенің теориялық және практикалық маңыздылығымен, күрделілігімен және көп аспектілілігімен байланысты. Тұлғаның құндылық-семантикалық саласы туралы көптеген зерттеулер оны тұлғаның орталық білімі, “өзегі”, адам өмірінің бағытын анықтайтын және “адам-әлем”жүйесіндегі қатынасты анықтайтын нәрсе ретінде қарастырады. Пермь психологиялық мектебінің өкілдері адам белсенділігін зерттеуге, атап айтқанда оқу белсенділігін зерттеуге айтарлықтай үлес қосты. Белсенділікті Зерттеудің негізі В.С. Мерлин жасаған интегралды даралық теориясы болды. Қазіргі заманғы отандық психологияда "белсенділік" категориясы, сондай-ақ "оқу белсенділігі" туралы нақты түсінік жоқ. Оқу белсенділігі, әдетте, оқушының мотивациясымен байланысты. В.А. Якунниннің көзқарасы бойынша оқу белсенділігі мотивацияны білдірудің мінез-құлық формасын білдіреді. Н.Г. Лусканова оқу іс-әрекетінің екі негізгі компонентін анықтайды: оқушының мотивация деңгейі және оқу іс-әрекетіне жалпы эмоционалды қатынас [1]. Интегралды даралық теориясы аясында белсенділікті А.А. Волочков, К.Н. Босикова және т. б. А.А. Волочков оқу белсенділігінің келесі анықтамасын береді: "оқу белсенділігі-бұл детерминация көздері бойынша негізінен субъективті, оқу іс-әрекетін оның әлеуетінен реттелетін және бақыланатын іске асыруға дейінгі жол бойында орналастыруды сипаттайтын, оның нәтижелеріне әкелетін күрделі динамикалық жүйе". А.А. Волочков оқу белсенділігінің динамикалық жағына баса назар аударады, оны өзін-өзі қозғалту ретінде қарастырады. К.Н. Босикова оқу іс-әрекетін оқу іс-әрекеті процесінде қалыптасатын және осы іс-әрекеттің сапалық сипаттамасы болып табылатын «Сапаның» бір түрі ретінде қарастырады [2].Студенттердің оқу белсенділігінің көрінісінде олардың құндылық бағдарлары маңызды рөл атқарады. В.Т. Лисовский құндылық бағдарлары жеке тұлғаның белгілі бір қасиеттерін білдіріп қана қоймай, сонымен бірге белгілі бір қоғамдық мақсаттарды жүзеге асыру құралы болып табылатындығын атап өтті. А.Г. Здравомыслов құндылық бағдарлары жеке тұлғаға қарамастан қарастырылмайтындығына назар аударады, олар оның құрылымына енеді және оның бағытын сипаттайды [3].

Негізгі бөлім

Студенттің кәсіби және жеке қалыптасуы-бұл қажетті білім мен дағдыларды игеруді, өз кәсібінің құндылықтарын қабылдауды және оларды болашақ кәсіби қызметте белсенді жүзеге асыруды көздейтін кәсіби ортаға ену процесі. Студенттің жеке даму мәселелері және оның болашақ кәсіби қызметіне дайындығын қалыптастыру қазіргі даму жағдайында басты мәселелерге айналады. Маманның қазіргі жағдайда кәсіби өзін өзі жүзеге асыруға психологиялық және жеке дайындығы маңызды болып табылады. Адамның шығармашылық белсенділігін арттыру, еңбекке деген ұмтылыс, өзін – өзі анықтау және өзін-өзі жетілдіру-дамудың қазіргі кезеңінде қоғам алдында тұрған орталық міндеттердің бірі. Бұл күрделі

мәселені шешу жеке тұлғаның мотивациялық саласын дамыту қажеттілігі туралы мәселені ерекше өткір қояды. Осыған байланысты қызметтің әртүрлі салаларында (кәсіби, ғылыми, оқу және т.б.) көрінетін, іске Шығармашылық, бастамашыл көзқарасты анықтайтын, еңбектің сипатына да, сапасына да әсер ететін мотивацияның кең формаларын зерттеу үлкен маңызға ие болады. Мұндай мотивацияның негізгі түрлерінің бірі-адамның кез-келген кәсіпті сапалы орындауға деген ұмтылысын анықтайтын жетістікке жету мотивациясы.Табысқа жету мотивациясы-бұл мақсатқа жету қажеттілігі, ал құндылық бағдарлары – бұл адам үшін қажетті, стратегиялық маңызды мақсаттар. Бұл адамның санасында көрінетін және ол үшін дүниетанымдық бағдар болып табылатын құндылықтар. Жетістікке жетуге мотивация болмаған жағдайда, адам өз қажеттіліктерін жүзеге асыра алмайды және қанағаттандыра алмайды деп айтуға болады. Адам өз қажеттіліктерін қанағаттандырмаса-ол өзін бақытсыз сезінеді, бұл депрессия сияқты психологиялық ауруларға әкелуі мүмкін[4]. Жетістікке жетудің ең танымал мотивациялық теориялары: А. Маслоудың қажеттіліктер иерархиясы теориясы, К. Альдерфер әзірлеген ERG (өсу мен байланыстардың қажеттіліктері) теориясы, Д. Мак-Клелландтың сатып алынған қажеттіліктер теориясы, Ф. Герцбергтің екі фактор теориясы, В. Врумның күту теориясы, Портер-Лаулер моделі (мотивация теориясы).

Құндылық бағдарлары, сондай-ақ мотивтер жеке тұлғаның маңызды компоненттері болып табылады. Құндылық бағдарлары-бұл адамның құндылықтар туралы идеясы, оларды өмірдегі ең маңызды деп тану. Әр түрлі адамдар әртүрлі құндылықтарға ие, демек олар әр түрлі құндылықтарға бағытталған. Құндылық қатынастарының элементтері өмір сүру жағдайлары, белсенділік, сондай-ақ адамның бейімділігі, қабілеттері, мүдделері, қажеттіліктері болып табылады. Қазіргі заман жағдайында жас ұрпақтың құндылық бағдарлары мәселесі жоғары мәнге ие болады, өйткені. мінез-құлықты реттеу және олардың мақсаттарын құру функцияларын орындайды. Кәсіби тұлғаның өмірлік әлемінің мотивациялық және құндылық-семантикалық компоненттерін өзгерту және байыту кәсіби мәдениетпен және нақты өмірмен өзара әрекеттесу процесінде жүреді, оның құрамдас бөліктерінің бірі арнайы ұйымдастырылған білім беру кеңістігі болып табылады. Дәл осы Кәсіптік оқыту кезеңінде дефектолог маман болашақта оның кәсіптегі жетістігін анықтайтын құндылықтар мен мотивтерді дамыта бастайды, бұл үшін болашақ арнайы психологтар мен түзету мұғалімдерінің жеке басын қалыптастыру процесінде кәсіби құндылықтар мен мотивтердің қалыптасу процесін зерттеу қажет. Студенттік субъектінің кәсіби даму кезеңі ретінде, бір жағынан, барлық кәсіптерге ортақ жалпы мазмұнды, заңдылықтарды, екінші жағынан, жеке кәсіптің ерекшелігін қарастыруы керек. Біз дефектолог студенттердің мотивациялық-құндылық саласы арнайы зерттеуді қажет етеді деп санаймыз (нақтылау, дамыту, кәсіби құндылықтар мен мотивтердің орны мен рөлін түсіну).

Тұлғаның құндылық-семантикалық саласын зерттеу кезінде нақты нені зерттеу керектігін анықтау қажет. Бұл тұрғыда тұлғаның құндылық-семантикалық саласының құрылымындағы мағыналық бағдарлардың орны мен рөлін анықтау маңызды болып табылады. “Мағыналы өмірлік бағдарлар” ұғымы өміршеңдіктің мазмұндық сипаттамалары, “адам-тіршілік ортасы” жүйесінің жұмысының көрсеткіштері және өміршеңдіктің “жеке ресурс” ретіндегі мазмұндық сипаттамалары ретінде қарастырылады (В.И. Филлипович). И. Петровтың көзқарасы бойынша, өмірлік бағдарлар заттар мен құндылықтарды, олардың қасиеттерін адамның қажеттіліктеріне, оның болашағына белсенді түрде “сынап көру” арқылы қалыптасады.В. Э.Чудновский, вектормен анықтайды, ол адамның адам болмысының шыңы ретінде өмірдің мәнін табуға бағытталған бағытын анықтайды. Отандық психологтар Б.Г. Ананьев, А.А. Бодалев, Л.И. Божович, С. Л. Рубинштейннің еңбектерінде адам белсенділігін ұйымдастыруда және қолдауда негізгі құндылықтардың басым рөлі көрсетілген. Тұлға құрылымының ядролық компонентін аша отырып, олар көпшілікпен бөлісетін құндылықтарды, әсіресе мотивациялық-семантикалық реттеудің жоғары деңгейін сипаттау кезінде бөліп көрсетті. Б.Г. Ананьев жеке тұлғаның мінез-құлқының мотивациясын психологиялық зерттеу құндылықтардың аспектісін әлеуметтік-философиялық (аксиологиялық) және әлеуметтік-психологиялық зерттеусіз мүмкін емес екенін атап өтті. А.А. Бодалев адам өзінің мақсаты мен күнделікті мінез-құлқында

адам ретінде әрқашан жалпыадамзаттық құндылықтарды білдіреді деп тұжырымдады. Л.И. Божович жеке қасиет оны иеленуге деген ұмтылыс субъектінің құндылықтар жүйесіне енген кезде ғана тұрақты болады, яғни оны ынталандырудың ең жоғары формалары арқылы жүзеге асады деп айтты. С.Л. Рубинштейн құндылықты адам үшін әлемдегі бір нәрсенің маңыздылығы ретінде қарастырды және тек танылған құндылық маңызды құндылық функциясын — мінез-құлықты бағыттаушы және реттеуші функцияны орындай алады деп болжады.

С. Шварц пен В. Билскийдің теориясына сәйкес құндылықтар адамның мінез-құлқы мен іс-әрекетін таңдау және бағалау критерийлері деп аталады. Өз теориясында авторлар жеке адамның іс-әрекетінің бағытын анықтайтын мотивацияның негізгі түрлерін шығарады (Карындашев, 2004)[5].Табысқа жету мотивациясы мен құндылық бағдарлары бір-бірімен тығыз байланысты. Мотивацияның дұрыс құралдарын табу үшін адамның стратегиялық маңызды құндылықтарын білу қажет.Бұл екі ұғым – "құндылық бағдарлары" және "жетістікке жету мотивациясы" мұғалімнің қызметінде басты орын алады, бұл студенттердің жұмыс сапасына әсер ететін құндылық бағдарлары. Бұл мәселемен Л.С. Выготский, И.Ф. Исаева, С.Л. Рубинштейн, В.А. Сластенина, Б.Ф. Ломова, Е.Н. Шиянова және басқалар айналысқан.Құндылық бағдарлары объективті, яғнибар қоғамың ерекшеліктерімен байланысты жалпыадамзаттық қажеттіліктермен шартталған және субъективті – адамның дүниетанымының жеке ерекшеліктері. Әлеуметтік психология контекстінде құндылықтар топтың өмірі үшін әр түрлі мәнге ие, топтың құндылықтары қоғамның құндылықтарымен әр түрлі байланыста болуы мүмкін. Г.М. Андреева қоғамға тән құндылықтарды (барлық қоғамдық топтарға ортақ құндылықтар, мысалы, жақсылық, жамандық, бақыт және т.б.) және әртүрлі әлеуметтік топтарға тән құндылықтарды (еңбек, білім, мәдениет сияқты нақты әлеуметтік құбылыстарды бағалауға көшу кезінде пайда болады) ажыратады. Әр түрлі әлеуметтік топтардың құндылықтары бір-біріне сәйкес келмеуі мүмкін, бұл кейбір жағдайларда жанжал жағдайының себептерінің бірі болуы мүмкін. [6]. Н.Н. Власованың оқу мотивтерінің жіктелуі барлық мотивтерді сыртқы және ішкі деп бөлетін классификацияға өте жақсы сәйкес келеді. Ішкі мотивтер іс-әрекеттің өзімен тікелей байланысты, мотивацияның ерікті жоспарына сәйкес келеді. Сыртқы себептерге жеке адамды осы әрекетке итермелейтін басқа мотивтер, мотивацияның еріксіз жоспары жатады. Оқу және оқу-кәсіптік қызмет процесінде сыртқы және ішкі мотивтерді бөлек ажырату мүмкін емес, олар бір уақытта, бірлікте әрекет етеді. Ішкі және сыртқы мотивтердің арақатынасы студенттердің оқу мотивациясының құрылымының психологиялық ерекшеліктерін анықтайды.

Құндылық бағдарлары жасөспірімдік және студенттік шақта қалыптасатыны белгілі. Қазіргі жастар материалдық игілікке – жай-күйге, бостандық пен тәуелсіздікке бағдарланған сияқты көптеген зерттеулер жүргізілді. Өкінішке орай, қазіргі жастар үшін мәдени құндылықтар өте маңызды. Сондай-ақ, студенттердің көпшілігі жетістікке жетуден гөрі сәтсіздіктерден аулақ болуға бағытталған. Болашақта бұл мінез-құлық дамуға әкелмейді, бірақ адамды бір орында тұруға мәжбүр етеді, одан әрі оқудан қорқады, жұмысты ауыстырудан қорқады, тіпті отбасын құрудан қорқады. Адам мүмкін емес нәрсеге қабілетті, егер ол шынымен қаласа, егер ол өзіне мақсат қойса және оған жету жеке тұлғаның басты құндылығы деп санаса (Ансимова, Мишучкова, 2016) [7]. Мотивациялық-қажеттілік саласы-бұл біртұтас, интегративті Білім, сондықтан психологиялық зерттеулерде жеке мотивтерді ғана емес, сонымен бірге жеке тұлғаның бүкіл мотивациялық-құндылық құрылымын қарастырған жөн. Н.Н. Власова зерттеу нәтижесінде мотивацияның екі жоспарын анықтады: ерікті және еріксіз. Мотивацияның ерікті жоспары оқушының мотивтері көмексіз, өздігінен шақырылған кезде көрінеді. Еріксіз мотивация басқа адамдардың әсерінен сырттан мотивтің әдейі қалыптасуы жағдайында пайда болады.Табысқа жету мотивациясын дамытуда жеке тұлғаның ерекшеліктері мен оның қабілеттерінің даму деңгейі маңызды рөл атқарады: оқуға жоғары қабілеттілік; ойлаудың абстрактілі болуы; эмоционалды тұрақтылық; мінез-құлық пен пайымдаудың нормативтілігі; сыни және еркін ойлаудан гөрі консервативті және ережелерді сақтау, принциптерді құрметтеу; өз қиялын қолдануға бейімділіктен гөрі практикалық; ерікті

қасиеттердің ауырлығы. А.В. Соколовтың зерттеулерінен жастар үшін маңызды құндылық-бұл өзімшілдік, оның көмегімен қалаған жетістікке жетуге болады деген қорытынды жасауға болады. Бұл тенденция сонымен қатар отбасы мен достықтың құндылығының төмендеуіне әкеледі, нәтижесінде қоғамнан алшақтау пайда болады (Соколов, 2005) [8].

Қорытынды

Тұлғаның құндылық-семантикалық саласы-бұл адамның жеке құрылымындағы күрделі, жүйелі білім. Д.А. Леонтьев жеке тұлғаның семантикалық жүйесін – семантикалық құрылымдардың (құрылымдардың) және олардың арасындағы байланыстардың ерекше ұйымдастырылған жиынтығы ретінде анықтайды, бұл субъектінің бүкіл өмірінің семантикалық реттелуін оның барлық аспектілерінде қамтамасыз етеді. Жеке тұлға өз негізінде жеке семантикалық құрылымдар мен процестер және олардың жүйелері арқылы адамның өмірлік субъектісі ретіндегі барлық көріністеріндегі өмірлік қажеттіліктің логикасын жүзеге асыратын өмірді семантикалық реттеудің тұтас жүйесі болып табылады. Мотивация, құндылық бағдары және мақсатқа бағдарлану арасындағы өзара әрекеттесуді түсіну тиімді білім беру стратегияларын әзірлеу үшін өте маңызды. Тәрбиешілер ішкі мотивацияны дамытуға, оқу іс-әрекетін оқушылардың құндылық бағдарларымен сәйкестендіруге және оқу үлгерімін жақсарту үшін шеберлікке бағытталған мақсаттарды алға жылжытуға ұмтылуы керек.Жас ұрпақтың интеллектуалды даму деңгейі, жоғары білім алуға деген ұмтылысытөмендейді. Қазір жоғары білім беру жүйесінің алдына мынадай міндет қою қажет: студенттің жеке басын дамыту және түзету, сондай-ақ кәсіби бағдарлау, кәсіби маңызды қасиеттерді дамыту мәселелері бойынша психологиялық-кәсіби кеңес беру. Оқу іс-әрекетін ынталандыру ерекшеліктері дефектолог студенттердің оқу курсына қарамастан оқу-танымдық және кәсіби қызметті сәтті жүзеге асыруға бағытталғандығында көрінеді. Студенттер үшін әлеуметтік мақұлдау/жазалауға байланысты сыртқы мотивтер оқу процесін ұйымдастыруда елеусіз және тиімсіз болып шығады. Студенттердің жетістікке жету мотивациясын дамытуға құндылық бағдарларының әсер етуінің маңызды механизмі студенттің өзі, ол өмір сүретін қоғам және оқытушы қызметінің құндылық-семантикалық көрінісі болып табылады, ол студенттердің сапалы және толық ақпарат алуға, білімді бағалаудың объективтілігіне, кәсіби оқытудың жеке тәсілін ұйымдастыруға негізгі қажеттіліктерін анықтайды.

Әдебиеттер

1. Грязнова, О. В. Взаимосвязь ценностных ориентаций и учебной активности студентов / О. В. Грязнова, А. В. Хавыло // Человек в XXI веке : Материалы IX Международной научно-практической конференции преподавателей и студентов, Обнинск,07декабря. 2014. - С.35
2. Волочков А.А. Активность субъекта бытия: интегральный подход. - Пермь. ПГПУ, 2007. – 376 с.
3. Лисовский В.Т. Духовный мир и ценностные ориентации молодежи России: Учебное_пособие.СПб.: СПбГУП, 2000. – 453 с.
4. Ценностные ориентации и мотивация достижения успеха студентов вузова.с. Милентьева Московский гуманитарный университет DOI:10.17805/trudy.2020.6.10 - 56 с.
5. Карандашев В.Н. Методика Шварца для изучения ценностей личности: концепция и методическое руководство. 2004. - СПб.: Речь. - 275 с.
6. Безрукова А.Н., Тимофеева Т.С., Коваленко С.Н. Взаимосвязь ценност-ных ориентаций с уровнем притязаний и мотивацией достижения успеха / Иннова-ции в науке: сб. ст. по матер. LXIV Междунар. науч.-практ. конф. № 12(61). Часть II. – Новосибирск: СибАК, 2016. – С. 17–21. // URL: https://sibac.info/conf/innovation/lxiv/66789(дата обращения: 20.12.2020).
7. Ансимова Н.П., Мишучкова Е.Ю. Ценностные ориентации и мотивация студентов педагогического вуза / Ярославский педагогический вестник. – 2016. - №1. // URL: https://cyberleninka.ru/article/v/tsennostnye-orientatsii-i-motivatsiya-dostizheniya-stu-dentov-pedagogicheskogo-vuza.
8. Соколов А.В. Интеллектуально-нравственная дифференциация современного_студенчества. // Социс. – 2005. - №9.

СТУДЕНТТЕРДІҢ МАМАНДЫҒЫНА БАЙЛАНЫСТЫ СТРЕССКЕ ТӨЗІМДІЛІГІНІҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУЫ

Жубаназарова Н. С., Талғатқызы Б.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан

Бұл мақалада студенттердің стресске төзімділігінің психологиялық ерекшеліктерін зерттеуге арналған. Стресс – студенттер үшін оқу кезеңіндегі маңызды психологиялық құбылыс, өйткені жоғары оқу орындарында күрделі тапсырмалар мен әлеуметтік қысымдар олардың психологиялық жағдайына әсер етеді. Зерттеу барысында студенттердің стресске төзімділігіне ықпал ететін негізгі психологиялық факторлар, соның ішінде эмоциялық тұрақтылық, тұлғалық ерекшеліктер, coping-стратегиялар және өзін-өзі реттеу қабілеттері қарастырылды. Сонымен қатар, зерттеуде стресс жағдайларына студенттердің реакциялары, олардың психологиялық бейімделу деңгейлері және стресстен шығу тәсілдері талданды. Нәтижелер көрсеткендей, жоғары стресске төзімділікке ие студенттер өз эмоцияларын бақылау, уақытты тиімді пайдалану және әлеуметтік қолдау алу қабілеттеріне ие. Бұл зерттеу студенттердің психологиялық денсаулығын сақтауға және олардың стресске төзімділігін арттыруға бағытталған психологиялық тренингтер мен бағдарламаларды дамытуға ықпал етеді.

Түйін сөздер*: студенттер, стресске төзімділік, психологиялық ерекшеліктер, эмоциялық тұрақтылық, тұлғалық ерекшеліктер, coping-стратегиялар, өзін-өзі реттеу, психологиялық бейімделу, стресс жағдайлары, әлеуметтік қолдау, психологиялық денсаулық, стресске қарсы күрес.*

Статья посвящена исследованию психологических особенностей стрессоустойчивости студентов. Стресс является важным психологическим фактором в жизни студентов, так как учебные нагрузки и социальное давление оказывают влияние на их психоэмоциональное состояние. В рамках исследования были рассмотрены основные психологические факторы, влияющие на стрессоустойчивость студентов, такие как эмоциональная стабильность, личностные особенности, стратегии совладания (coping-стратегии) и способность к саморегуляции. Также было проанализировано, как студенты реагируют на стрессовые ситуации, их уровень психологической адаптации и способы выхода из стресса. Результаты показали, что студенты с высокой стрессоустойчивостью обладают развитыми навыками контроля эмоций, эффективного использования времени и получают поддержку от окружающих. Данное исследование может послужить основой для разработки психологических тренингов и программ, направленных на поддержание психологического здоровья студентов и повышение их стрессоустойчивости.

Ключевые слова: *студенты, стрессоустойчивость, психологические особенности, эмоциональная стабильность, личностные черты, копинг-стратегии, саморегуляция, психологическая адаптация, стрессовые ситуации, социальная поддержка, психологическое здоровье.*

This article focuses on the psychological characteristics of stress resilience in students. Stress is a significant psychological factor in students' lives, as academic pressures and social demands impact their emotional and psychological well-being. The study examines key psychological factors influencing students' stress resilience, including emotional stability, personality traits, coping strategies, and self-regulation abilities. Additionally, the article analyzes students' reactions to stressful situations, their level of psychological adaptation, and methods of stress recovery. The results indicate that students with high stress resilience tend to have well-developed emotional control, effective time management skills, and receive social support. This research provides a foundation for developing psychological training programs aimed at maintaining students' mental health and enhancing their stress resilience.

Keywords: *students, stress resilience, psychological characteristics, emotional stability, personality traits, coping strategies, self-regulation, psychological adaptation, stressful situations, social support, mental health.*

Кіріспе

Стресс – қазіргі қоғамдағы маңызды психологиялық құбылыс болып табылады, ол адамдардың күнделікті өмірінде кездесетін түрлі қиындықтар мен талаптарға жауап ретінде пайда болады. Студенттік кезең – өмірдің күрделі және стресстік кезеңдерінің бірі, себебі оқу жүктемесі, әлеуметтік қарым-қатынастар мен жеке өмірдің арақатынасы студенттердің психоэмоционалды жағдайына айтарлықтай әсер етеді. Осыған орай, студенттердің стреске төзімділігі – олардың оқу процесінде тиімді жұмыс істеуі мен психологиялық денсаулығын сақтауы үшін маңызды фактор болып табылады.

Стреске төзімділік адамның стресстік жағдайларға қалай жауап беретінін, оларды қалай жеңе алатынын және өз психологиялық жағдайын қалай реттейтінін анықтайды. Бұл процесс

адамның жеке тұлғалық қасиеттеріне, эмоциялық тұрақтылығына, әлеуметтік қолдауға және стресс факторларымен күресу стратегияларына тікелей байланысты. Студенттер арасында стресске төзімділік деңгейлері әр түрлі болуы мүмкін, себебі әр адам стресстік жағдайларға әр түрлі бейімделеді және әртүрлі тәсілдермен оларға жауап береді.

Негізгі бөлім

Стресс — бұл адамның физикалық, психологиялық және әлеуметтік жағдайларға жауап ретінде пайда болатын бейімделу процесі. Бұл термин алғаш рет 1936 жылы канадалық дәрігер Ганс Селье тарапынан ғылыми айналымға енгізілді. Оның басты идеясы - стресс дегеніміз тек жағымсыз эмоциялар немесе жағдайлар емес, ол әр түрлі болуы мүмкін, әрі жағымды да, теріс те әсер етуі мүмкін.Селье стрессті организмнің түрлі сыртқы немесе ішкі әсерлерге бейімделу үшін көрсететін жалпы реакциясы ретінде сипаттады. Оның зерттеулеріне сәйкес, стресс әр түрлі факторлармен туындап, адамның денсаулығына, психологиялық жағдайына және жалпы өмір сапасына әсер етуі мүмкін. Стресс белгілі бір дәрежеде ағзаның өмірлік белсенділігі үшін қажетті процесс болып табылады, себебі ол адамның қорғаныс және бейімделу реакцияларын белсендіреді. Алайда, стресстің деңгейі мен ұзақтығы көп жағдайда адамның денсаулығына теріс әсер етуі мүмкін. Қалыпты деңгейдегі стресс мотивация мен әрекетке түрткі болса, ал ұзақ мерзімді немесе шамадан тыс стресс дистресс (қолайсыз стресс) болып, физикалық және психологиялық мәселелерге әкелуі мүмкін[1, 57-69 б].

Р. Лазарус стресс - бұл қауіпті субъективті бағалаумен және осы қауіпті жеңу үшін ресурстарымен анықталатын организмнің жеке реакциясы деп атап өтті. Ол стресстің анықтамасын тек стимул белгілеріне негіздеуге болмайтынын атап өтеді. Берілген тітіркендіргішпен әрекеттесетін жүйе құрылымының ерекшеліктерін ескеру қажет. Ол «стресс реакциясының табиғатын... әртүрлі психикалық құрылымы бар адамдарда әрекет ететін психикалық процестермен байланыстыру арқылы ғана біз құбылыстың шығу тегін түсіндіре аламыз және оны болжауға болады» деп атап өтеді [2, 179 б].

Стрессорлық реакциялардың бірнеше түрлі классификациялары бар, бірақ психологтар үшін ең перспективалысы оларды келесі түрлерге бөлу болып табылады: мінез-құлықтық, интеллектуалдық, эмоциялық және физиологиялық көріністер. Сонымен қатар,физиологиялық көріністерге шартты түрде биохимиялық және гормоналды процестер де кіреді [3, 19 б].

Бұл классификация стресс реакцияларын жан-жақты түсіну мен олардың әр түрлі қырларын талдауға мүмкіндік береді. Әрбір көрініс стресс жағдайында адам ағзасының және психикасының қандай өзгерістерге ұшырайтынын көрсетеді. Төменде әрбір түрге тереңірек тоқталайық:

1. Мінез-құлықтық көріністер

Мінез-құлықтық реакциялар стресс кезінде адамның сыртқы әрекеттері мен жүріс-тұрысын көрсетеді. Бұл реакциялар адамның стресске қалай жауап беретінін, әлеуметтік ортаға, адамдармен қарым-қатынасқа қалай әсер ететінін анықтайды.Мәселен күн тәртібінің бұзылуы ұйқының қысқаруы, жұмыс уақыттарының өзгеруі және стресс компенсациясы үшін дұрыс емес әдістердің қолданылуында көрінеді. Кәсіби қызметте қателіктердің артуы, уақыттың жетіспеушілігі және төмен өнімділік байқалады. Әлеуметтік қарым-қатынастарда уақыттың азаюы, қақтығыстардың көбеюі, сезімталдықтың төмендеуі және антиәлеуметтік мінез-құлықтың көрінуі мүмкін.

2. Интеллектуалдық көріністер

Интеллектуалдық реакциялар стресс кезінде адамның ойлау, қабылдау және шешім қабылдау қабілеттеріне әсер ететін өзгерістерді білдіреді. Стресс адамның ақпаратты өңдеуі мен оны дұрыс бағалауында қиындықтар туғызуы мүмкін.

3. Эмоциялық көріністер

Эмоциялық реакциялар — стресстің адам психикасына тікелей әсер ететін көріністері. Бұл реакциялар адамның эмоциялық жағдайының өзгеруін көрсетеді және оның стресстік жағдайға жауап беру тәсіліне байланысты болады.

4. Физиологиялық көріністер

Физиологиялық реакциялар — стресс кезінде адам ағзасында болатын физиологиялық өзгерістерді көрсетеді. Бұл реакциялар адамның денсаулығына тікелей әсер етеді және оның физикалық жай-күйін көрсетеді. Бұл топқа биохимиялық және гормоналды өзгерістер де кіреді.

Стресске төзімділік дегеніміз — адам өзіне қиын жағдайларда, стресстік жағдайларда, қысым немесе күйзеліс жағдайларында сабырлы болып, жағдайды жеңіп шығу қабілеті. Бұл қасиет адамның қиындықтарға дұрыс жауап беруін, эмоцияларды басқаруын, стрессті азайтуға көмектесетін ойлау және мінез-құлық стратегияларын қолдануын қамтиды. Стресске төзімділікті дамыту арқылы адам өмірдегі қиындықтар мен қиын жағдайларды жеңілдетіп, психикалық денсаулығын сақтай алады.

А.В. Субботин эмоционалды тұрақтылық, психологиялық стресс тұрақтылығы, стресс-резистенттілік, фрустрациялық төзімділік сияқты жеке құрамдас бөліктерге назар аударады. Стрессқа төзімділіктің бір маңызды аспектісіне П.Б. Зильберман назар аударады, ол тұрақтылықтың кейде орынсыз құбылыс болуы мүмкін екенін айтады, бұл өзгерген жағдайды адекватты түрде бейнелеудің болмауын көрсетеді және бұл икемділік пен бейімделудің жеткіліксіздігін білдіреді.

Психологиялық әдебиетте «психологиялық стресс» ұғымымен қатар «эмоционалдық стресс», «психикалық кернеу» немесе «нервті-психикалық кернеу» ұғымдары да қолданылады. Бұл стресс ұғымдары отандық психологиядағы іс-әрекеттік тәсілдің аясында қарастырылды. Осы көзқарастар тұрғысынан стресс психиканың ерекше күйі ретінде қарастырылды, ол субъектінің қиын экстремалды жағдайға деген өзіндік бейнесінің түрі болып табылады. Стрестің психикалық көрінісінің ерекшеліктері іс-әрекет процестерімен анықталады, олардың ерекшеліктері (субъективті маңыздылығы, қарқындылығы, ұзақтығы және т.б.) көбінесе таңдалған немесе қабылданған мақсаттармен, олардың жетілуіне ынталандыратын мотивация мазмұнымен айқындалады. Стресс психикалық күй ретінде құрылымдық және деңгейлік компоненттердің өзара әрекеттесуінен тұратын жүйелік құбылыс ретінде қарастырылады.

Студенттік кезең – бұл үнемі стресстік әсерлерге бейім әлеуметтік категория. Студенттер үшін ерекше стрессогенді жағдайлар оларды бағалау сәттері болып табылады, өйткені олар адамның психикасына ерекше әсер етеді. Жоғары оқу орындарында ең көп таралған стресстік жағдайлар интеллектуалдық сынақтар болып табылады, олар емтихан, практика, қоғамдық сөйлеу, өз бетімен жұмыс, тікелей сұраққа жауап беру, топтық жарыстар, компьютерлік тестілеу сияқты формаларда өтеді. Стресс мәселесіне қатысты әдебиеттің талдауы осындай жағдайларда ең стрессогенді екі факторды көрсетеді: әлеуметтік бағалау жағдайы және уақыттың тапшылығы. Төмен стресске төзімділік жағдайында бұл факторлар студенттерде дистресс дамуына әкелуі мүмкін, ол өз кезегінде олардың психологиялық денсаулығына, оқу мотивациясына, өзін-өзі жүзеге асыру деңгейіне және, ақырында, оқу үлгеріміне теріс әсер етеді.

Психологиялық тұрғыдан студенттердегі стресс көбінесе эмоциялық және когнитивтік деңгейде көрініс табады. Эмоционалды жағынан, студенттер жиі мазасыздық, көңілсіздік, ашуланшақтық сезімдерін бастан өткереді. Когнитивті деңгейде бұл стресс оқу тапсырмаларын дұрыс қабылдау, шешім қабылдау және ойлау процестерінің бұзылуына әкелуі мүмкін.

Студенттерде стресс ұзақ уақыт бойы жалғасқан жағдайда, ол физикалық және психикалық денсаулыққа кері әсерін тигізуі мүмкін. Ұзаққа созылған стресс күйі депрессия, ұйқысыздық, тамақтану тәртібінің бұзылуы, иммундық жүйенің әлсіреуі сияқты ауруларға себеп болуы ықтимал. Сондықтан студенттердің стрессті басқару қабілетін дамыту, психоэмоционалдық қолдау көрсету және психологиялық көмек алу өте маңызды.

Жоғарыда айтылғанға сәйкес стресске төзімділіктің бұл түріне келесі анықтаманы беруге болады: интеллектуалдық тестілер контекстіндегі студенттің стресске төзімділігі – оның интеллектуалдық сынақтар жағдайында конструктивті мінез-құлқының негізі болып табылатын, және тестілеу жағдайына когнитивті және эмоционалдық реакцияны, мінез-құлық

аспектісін, антистресс әдістерін қолдануды қамтитын интегративті психологиялық қалыптасу. Бұл процесс студенттің стресстік жағдайларда өз жеке қасиеттерін, мықты жақтарын пайдалануға, күйзелістен шығуға мүмкіндік беретін құралдарды қамтиды.

Әдеби деректерді талдау нәтижесінде тұлғаның қасиеттері, тестілеу жағдайларына деген ойлау мен эмоционалдық реакциялары, сондай-ақ стрессе қарсы стратегияларында ,тұлғаның табысқа жету немесе сәтсіздіктерден аулақ болу мотивациясы, эмоционалдық тұрақтылық пен өзін-өзі бағалау сияқты факторлар маңызды рөл атқаратыны анықталды. Бұл факторлар стресс жағдайларында тиімді әрекет етуге және адамның өз күшін дұрыс бағалауға көмектеседі.

Зерттеу нәтижесінде студенттердің стрессқа төзімділігіне әсер ететін бес негізгі фактор анықталды [4]:

1. Дистресс сезімі — оқуды тастау, ұзақ уақыт бойы сәтсіздіктер туралы ойлану, ұйқысыздық сияқты белгілер.
2. Сәтсіздіктерді болжау — аудиторияға кіргенде қорқыныш, жауапқа қанағаттанбау, тапсырманың қиын болуы.
3. Денсаулық мәселелері — бас ауруы, дәрі-дәрмек қолдану, төзімділіктің төмендеуі.
4. Өзін-өзі бағалаудың төмендеуі — оқудағы сәтсіздіктерге қатысты негізсіз пікірлер, өз білімін басқалармен салыстыру.
5. Уақыттың жетіспеушілігі — уақыт тапшылығы, нәтижелердің төмендеуі,

Осы факторларға негізделіп, стрессті жеңу үшін психологиялық жағдайлар анықталды: оптимистік болжам жасау, сәтсіздікті алдын алу, гипохондриялық симптомдарды жою, өзін-өзі дұрыс бағалау және қызметті меңгеру деңгейін арттыру.

Психологиялық зерттеулер студенттерде стрессті жеңу үшін өзін-өзі басқару дағдыларын дамыту, уақытты дұрыс ұйымдастыру, демалысқа көңіл бөлу және әлеуметтік қолдау жүйесін құрудың маңыздылығын көрсетеді. Сонымен қатар, стресстің алдын алу үшін оқу орындарында психологиялық кеңес беру қызметтері мен стресс-менеджмент бойынша бағдарламалар да ұйымдастырылуы қажет.

Студенттерге стресс деңгейін төмендету және одан шығу үшін бірнеше тиімді әдістер бар. Әр адамның стресске реакциясы әртүрлі болғанымен, мынадай жалпы тәсілдер көмек көрсетуі мүмкін:

1. Уақытты дұрыс басқару

Жоспарлау: Күнделікті немесе апта сайынғы жұмыс жоспарын құрып, тапсырмаларды приоритет бойынша бөлу. Оқу жүктемесін бөлшектеу және уақытты тиімді пайдалану стресстің деңгейін азайтуға көмектеседі.

Демалыс кезеңдерін ұйымдастыру: Тұрақты түрде үзіліс жасау, ұзақ оқу сессияларын кішкене уақыт аралықтарымен бөлшектеу.

2. Физикалық белсенділік

Жаттығулар: Спортпен айналысу, жүгіру, йога немесе жеңіл дене шынықтыру стрессті жеңілдетуге және эндорфиндерді шығарып, көңіл-күйді жақсартуға көмектеседі.

Жаяу серуендер: Табиғатқа шығу немесе жай ғана таза ауада серуендеу психикалық жүктемені жеңілдетіп, стрессті төмендетеді.

3. Әлеуметтік қолдау

Достармен және туыстармен қарым-қатынас: Қиын сәттерде жақындарымен сөйлесу, көмек немесе жай ғана моральдық қолдау алу стресстің деңгейін азайтуға көмектеседі.

Топтық жұмыс: Оқу кезінде қиындықтарды бірге бөлісу, топпен жұмыс істеу әлдеқайда жеңіл болуы мүмкін.

4. Тамақтану және ұйқы тәртібі

Дұрыс тамақтану: Теңгерімді тамақтану, витаминдер мен минералдар алуға көңіл бөлу физикалық және психологиялық жағдайды жақсартады.

Ұйқы: Дұрыс ұйықтау маңызды. Ұйқының жетіспеушілігі стрессті күшейтеді, ал жақсы ұйқы адамның жалпы психикалық жағдайын жақсартады.

5. Креативті және хобби әрекеттері

Қолөнер, сурет салу, музыка тыңдау немесе ойнау: Креативті әрекеттер адамды стресстен алшақтатып, тыныштық пен қуаныш сыйлайды.

Жазу: Күнделік жазу немесе өз ойларыңызды қағазға түсіру стрессті жеңуге көмектесетін терапевтік әдіс болып табылады.

Қорытынды:

Зерттеу нәтижелері студенттердің стреске төзімділігіне әсер ететін бірнеше негізгі факторларды анықтады. Студенттердің психоэмоционалдық жағдайына теріс әсер ететін факторлар арасында дистресс сезімі, сәтсіздіктерді болжау, денсаулық мәселелері, өзін-өзі бағалаудың төмендеуі және уақыт тапшылығы бар. Бұл факторлар студенттердің оқу процесіне деген мотивациясын, психологиялық жағдайын және жалпы оқу үлгерімін айтарлықтай әсер етеді.

Студенттердің стреске төзімділігін арттыру үшін психологиялық жағдайды дұрыс басқару маңызды болып табылады. Осы факторларға сүйене отырып, стрессті жеңу үшін оптимистік болжамдар жасау, сәтсіздіктерді алдын ала болжау, гипохондриялық симптомдарды жою, өзін-өзі дұрыс бағалау және қызметті меңгеру деңгейін арттыру маңызды. Бұл шаралар студенттердің оқу кезінде стрессті тиімді жеңіп, психологиялық денсаулығын сақтауға ықпал етеді.

Әдебиеттер

1. Селье Г. Стресс без дистресса. - М.: Книга по требованию, 2012. – 320 с.
2. Лазарус Р.С. Индивидуальная чувствительность и устойчивость к психологическому стрессу // Психологические факторы на работе и охрана здоровья. М.: Женева, 1989. – С. 155-160.
3. Щербатых Ю.В. Психология стресса и методы коррекции. — СПб.: Питер, 2006. — 256 с.: ил. — (Серия «Учебное пособие»)
4. Хуторная, М.Л. Развитие стрессоустойчивости студентов экзаменационный период // Человек в изменяющемся мире. – Тамбов, 2007 – С 182-186.

ЖАСӨСПІРІМДЕР АРАСЫНДАҒЫ БУЛЛИНГТІҢ ГЕНДЕРЛІК ЕРЕКЕШЕЛІКТЕРІ

Жұбаназарова Н.С., Шерехан А.Б.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан

Бұл мақалада жасөспірімдер арасындағы буллинг мәселесі және оның гендерлік ерекшеліктері қарастырылды.Буллинг ұғымына анықтама беріліп,оның факторларына, құрылымына, сондай-ақ жасөспірімдер ортасында оның көрініс ерекшеліктері және буллингтің әлеуметтік және психологиялық салдары, гендерлік стереотиптердің оның дамуындағы рөлі талданды.

Сондай-ақ жасөспірімдер арасындағы агрессия мен күш көрсету түрлерінің ер балалар мен қыз балалар арасында қалай ерекшеленетіндігі қарастырылды.Бұл мақала жасөспірімдердің гендерлік ерекшеліктерін ескере отырып буллингтің себебін түсінуге және алын алуға мүмкіндік береді..

Түйін сөздер: *буллинг, жасөспірім, гендерлік ерекшеліктер, физикалық агрессия, психологиялық агрессия, гендерлік стереотиптер, мектеп.*

В статье рассматриваются проблемы буллинга среди подростков и его гендерные особенности. Дано определение понятию буллинг, проанализированы его факторы, структура, а также особенности проявления буллинга в подростковой среде, его социальные и психологические последствия, роль гендерных стереотипов в его развитии.Также рассматривается, как различаются виды агрессии и насилия среди мальчиков и девочек. Статья позволяет понять причины буллинга, учитывая гендерные особенности подростков, а также способы его предотвращения.

Ключевые слова: *буллинг, подросток, гендерные особенности, физическая агрессия, психологическая агрессия, гендерные стереотипы, школа.*

This article examines the issue of bullying among adolescents and its gender characteristics. A definition of bullying is provided, along with an analysis of its factors, structure, as well as the specific features of its manifestation in the adolescent environment, its social and psychological consequences, and the role of gender stereotypesin its development.

The article also explores how aggression and violence differ between boys and girls. It offers an understanding of the causes of bullying, taking into account the gender characteristics of adolescents, and ways to prevent it.

Keywords: *bullying, adolescent, gender characteristics, physical aggression, psychological aggression, gender stereotypes, school.*

Кіріспе. Жасөспірімдік кезең жеке тұлға болуға алғашқы жасалатын қадамдардың бірі.Жасөспірім кезеңде қазіргі уақыттағы мәселенің бірі буллинг болып табылады. Буллинг әлеуметтік құбылыс ретінде әрқашан болған, бірақ соңғы уақытта бұл туралы жиі айтылып жүр, себебі интернетте жасөспірімдердің құрдастарына қарсы жасалған соққы мен әлімжеттік туралы бейнемазмұндар пайда бола бастады. Мектептегі жоғарыдағы аталған себептер негізінде жасөспірімдер арасындағы қақтығыстар жиі кездесетіндігі буллинг құбылысының кеңінен таралуын көрсетеді. Бұрын бұл құбылысқа көп мән берілмейтін, өйткені «айтылмайтын еді», «әркімде болады», «мұғалім көп араласса, мәселе одан сайын қиындап кетеді», «мәселені елемесең, өзі өтеді», «жасөспірімдер өздері араласуды үйрену керек» деген сияқты түсініктер орын алған. Буллинг «қалыпты» есеюдің бір бөлігі және тәрбие процесінің өзіндік элементі ретінде қарастырылған болатын. Алайда соңғы 40 жылда бұл құбылысқа көзқарас өзгерді [1,б.153]. Буллинг әлеуметтік-психологиялық құбылыс ретінде әрқашан болғанымен, қазіргі жасөспірімдердің қатыгездігі айтарлықтай артып отыр, өйткені интернет кеңістігінде мұндай мінез-құлықтар қалыпты, әдеттегі, тіпті кейде әзіл ретінде қабылданады. Осыған байланысты В.С. Гарбузова мен В.А. Сковородко өз жұмыстарында «қатыгездік күнделікті нәрсеге айналуда» деп атап өтеді [2,б. 54].

Негізгі бөлім. Буллинг — бұл басқа адамды бағындыру мен қорлау мақсатында жүйелі түрде жасалатын агрессивті мінез-құлық. Ол әртүрлі формада көрінуі мүмкін, соның ішінде физикалық зорлық-зомбылық, вербальды қорлау және әлеуметтік оқшаулау. Буллинг мәселесі әсіресе жасөспірімдер кезеңінде өзекті, себебі бұл уақытта әлеуметтік сәйкестілікпен пен адамаралық қатынастардың негізгі аспектілері қалыптасады.

Жеке тұлғаның дамуы мен қалыптасуы әлеуметтік бейімделу процесінен басталып, тұлғаның өмір бойы жалғасатын процесі болып табылады. Традициялық түрде тұлғаның қалыптасуына көмектесетін әлеуметтік институттарға мәдени дәстүрлер, қарым-қатынастарды нормативтік реттеу, оның ішінде заң актілері, отбасы және басқалары жатады. Ерекше назарды білім беру ұйымдарының ортасына аударуға болады: мекеменің ішкі ережесі, педагогикалық және оқушылар құрамы, нысаны және т.б. Сонымен қатар, әлеуметтік институттарда гендерлік ерекшеліктерді де айқындау қажет.

Буллинг мәселесі жасөспірімдер ортасында көп жылдар бойы өз өзектілігін жоғалтқан жоқ. Түрлі зерттеулердің нәтижелері бойынша мектептерде зорлық-зомбылыққа үш оқушының бірі тұрақты немесе эпизодтық түрде ұшырайды. Практика көрсетіп отырғандай, зорлықтың бұл түрлері көбінесе вербалды сипатта болады: айқайлар, қорлаушы ескертпелер, мазақтау, келемеждер, ар-намысқа тиетін «жаман» әзілдер. Сонымен бірге қазіргі балалардың төрттен бірі физикалық зорлық-зомбылыққа, физикалық жазалау қаупіне тап болады. Мектептегі әлімжеттік мәселесімен айналысатын ресейлік мамандар (Л.С. Алексеева, А.А. Бочавер, И.С. Бердышев, О.Л. Глазман, С.В. Кривцова, Д.А. Кутузова, В.Р. Петросянц және басқалар) көрсетілген статистиканың айтарлықтай төмен екенін атап өтеді. Бұл мәселе біржақты емес. Бір жағынан, зорлық-зомбылық тақырыбы, әсіресе балалар арасында, әрқашан маңызды болып келген және болып қала береді. Зорлық-зомбылық ертеден бері ең примитивті және жылдам мәселе шешу тәсілі, «жедел» қажетті нәтижеге жетудің жолы болып есептеледі.«Буллинг» термині ғылыми әдебиетте 20 ғасырдың 90-жылдары ғана пайда болды. Алғашында бір адамға топтың тарапынан жүйелі түрде жасалатын травляны сипаттау үшін «моббинг» термині қолданылды , оны алғаш рет Швеция дәрігері П.П. Хайнеманн қолданған, ол оқушылар арасындағы топтық мінез-құлықты зерттеген, бұл мінез-құлық көбінесе дөрекі және қатал түрінде көрінетін.

Гендер — тұлғаның әлеуметтік сипаттамасы, ал жынысы оның биологиялық анықтамасы. Қазіргі зерттеуші И. Малкина-Пых гендерлік стереотиптерді былай сипаттайды:

«Гендерлік стереотиптер — бұл қазіргі қоғамда қалыптасқан, мәдени және әлеуметтік тұрғыдан негізделген, ерлер мен әйелдердің мінез-құлық нормалары мен қасиеттері туралы көзқарастар» [3, 68 б.]. Осыған орай, гендер мен жыныс өз сипаттамаларында ұқсас болып келеді, яғни ерлер мен әйелдерге тән мінез-құлық ерекшеліктері. Стереотипизация механизмдері жеке тұлғаның ерекшеліктерін ғана емес, сонымен қатар белгілі бір жыныстың өкілдерінің сипаттамаларын да көрсетеді, олар қабылданған немесе қабылданбаған деп анықталады.

Білім беру ортасындағы бұзушылықтардың немесе дисфункциялардың бірі ретінде буллинг феноменін атауға болады. Бұл жұмыста буллингке И.С. Кона берген анықтама қолданылатын болады: буллинг — қорқыту, физикалық немесе психологиялық террор, басқадағы қорқынышты туғызу және осылайша оны өзіне бағындыру мақсатында жасалатын әрекеттер [4, 15–18 б.].

Біз С.В. Кривцованың пікірімен келісеміз, оның айтуынша, буллинг деп «балалардың бір-біріне қарсы агрессиясын, егер агрессордың құрбанына қарағанда үстемдігі болса, зорлық актілерінің қайталануы тенденциясы байқалса және құрбанның жауабы оның қандай дәрежеде жарақат алғанын көрсетсе» [5, б. 3] деп есептеледі.Буллингтің себептері арасында кек алу, бәсекелестік, бақталастық және тек қана жеке жеккөрушілік болуы мүмкін. Травляның себебі ретінде билікке ие болу, үстемдік ету, басқаларға зиян келтіріп, азап шегуден қанағат алу қажеттілігі болуы мүмкін. Д.А. Кутузованың пікірінше, буллингтің бір себебі «баланың ерекшелігі», оның «топтағы қабылданған стандарттардан айырмашылығы» [6,б. 9]. Автордың айтуынша, травля жағдайының пайда болуы үшін мектепте бір ғана оқушының басқа балаларды қорлау арқылы өз-өзін дәлелдеуге тырысуы жеткілікті. Травляның куәгерлері ортада қауіпсіздіктің болмауын сезінеді, қорқыныш, дәрменсіздік, өздерінің бейтараптыққа түскеніне ұялу және бір мезгілде агрессорға қосылуға деген ниет, кейде «бұл менің басымнан өтпегені жақсы» деген ойдан қанағат алу сезімін де бастан кешіреді. Егер травля тоқтамаса, куәгерлердің эмпатияға деген қабілеті әлсірейді. Буллерлерде басқаларға деген эмпатияны дамытуға қиындықтар туындайды, олар жәбірленушіге қарағанда билік пен жоғары статусқа ие болудан ләззат алады. Агрессорлардың қылмыстық болашаққа ие болу ықтималдығы жоғары. Бұл ерекшеліктер травляның нәтижесі болуы мүмкін, сонымен қатар оның алғышарттары, басқа балаларға «бала жәбірленуші болуға оңай» деген ерекше «сигналдар» ретінде көрінуі мүмкін Шетелдік және отандық ғалымдардың зерттеулерін талдау буллингтің екі түрін бөліп көрсетуге мүмкіндік береді: тікелей физикалық және жанама, ол әлеуметтік агрессия деп те аталады. Тікелей физикалық буллинг ұлдар үшін тән болса, ал жанама және әлеуметтік кемсітушілік қыздар үшін тән. Ұлдар буллингке қыздарға қарағанда әлдеқайда жиі қатысады. Ұлдар үшін травля көбінесе билік үшін күреспен байланысты әлеуметтік өзара әрекеттесудің бөлігі болса, қыздар үшін агрессивті әрекеттердің көзі көбінесе байланыс қарым-қатынастары болады.

Д. Олвеус зерттеулерінде буллинг мәселесі ұлдар контингентінде зерттелген («жұдырықпен ұратын және хулиган» ұлдар), себебі сол уақыттағы тұрақты көзқарас бойынша ерлер арасындағы қарым-қатынастар агрессивті сипатта болады деп саналған [7, 261-321 б]. Ресейде буллингтің көріністері қыздар мен ұлдар арасында да кездеседі. Он жылдар өткен соң буллинг феномены британдық зерттеуші Д. Лэйнидің жұмысында жеткілікті түрде қарастырылды. Автор бұл процесстің құрылымына және оның көрінуіне ықпал ететін факторларға ерекше назар аударды. Өзінің бір зерттеуінде Д. Лэйн буллингке классикалық анықтама берген: «Буллинг — бұл күрделі процесс, онда құрбандар, қудалаушылар, олардың арасындағы өзара әрекеттесу, сондай-ақ ересектер мен мектептің осы оқиғаға қатысты көзқарасы бар» [8240-274 б].

Е.А. Иванова, жоғары агрессивті жасөспірім қыздарды зерттей отырып, теріс тұлғалық өзгерістерді анықтайды:

 Мінез-құлық саласында: айналадағы адамдармен қарым-қатынастардың тұрақсыздығы, негізінен фрустрацияға және қиындықтарға біркелкі агрессивті реакция

көрсету, айыптауларға бейімділік, эгоцентризм, мәселелерді дербес шешуден қашу. Отбасымен қарым-қатынаста ата-ананың қаталдықтарын дұшпандық ретінде түсіну тән.

 Аффективтік салада: фрустрациялық толеранттылықтың төмендігі және теріс эмоциялардың тез пайда болуы, қатты ашуланшақтық, тұрақсыз өзін-өзі бағалау, болып жатқан оқиғалардың теріс салдарын асыра бағалау.

 Мотивациялық-қажеттілік саласында: әйелдік рөлдер мен оларға тағайындалған гендерлік рөлге қарсы «қарсылық» көрсету, бірлескен жетістіктерге емес, тек өз жетістіктеріне бағытталу (мамандардың пікірінше, бұл маскулинді сипаттаманың көрінісі) [7,181б.].

Буллингтің әлеуметтік мәртебесіне қатысты екі көзқарас бар. Бірінші көзқарас бойынша, кейбір зерттеушілер [8, 159-165 б.] буллидің топта төмен әлеуметтік мәртебеге ие екенін айтады. Ал екінші көзқарасқа сәйкес [9,210 б.], буллидің әлеуметтік мәртебесі жоғары деп бағаланады. Бұл екі көзқарастың айырмашылығы, мүмкін, зерттелген буллинг құрылымдары мен топ мүшелерінің жеке ерекшеліктері және топ ішіндегі мінез-құлық түрлеріне байланысты болуы мүмкін. Буллинг сипатталады авторитарлық мінез-құлықпен, импульсивтілікпен, ашуланшақтықпен, жоғары өзін-өзі бағалаумен және жоғары талап деңгейімен. Оларда үстемдік ету қажеттілігі, сынға сезімталдық, басқалардың сезімдеріне немқұрайдылық, эмпатия қабілетінің болмауы байқалады. Ұлдарда буллинг болуының әртүрлі себептері бар, олар агрессивті мінез-құлыққа итермелейді, әлсіз мүшеге қарсы әрекет етеді. Мұндай себептердің бірі – өз-өзіне деген сенімсіздік комплексы, ол мойындау тілегімен бірге туындайды және қоршағандарды басып тастау арқылы белгіленген мақсатқа жету қажеттілігін қалыптастыруы мүмкін.Ұлдарда -буллинг физикалық агрессияға, «құрбандарды» физикалық жазалауға бейім, ал лақап аттар мен мазақтау тек қана қорлаудың қосалқы элементтері болып табылады. Зерттеушілердің ұлдар-буллилерінің тұлғалық ерекшеліктері туралы пікірлері әртүрлі. Бірқатар зерттеушілер [10, 183-193 б.] ұлдар-буллилерінің мінез-құлықтарына тән ерекшеліктер ретінде қорқыныш, алаңдаушылық пен уайымдарды, стандартты және баналды шешімдер қабылдау кезінде конформизмді, ішкі әлемнің жабықтығын, өзіне көңілі толмауды, өздерінің дұрыстығына күмәндануды, жасаған немесе айтқан әрекеттері үшін өкінуді және өзін-өзі көрсетуге ұмтылуды атап өтеді.

Қорытынды. Жасөспірімдер арасындағы буллингтің гендерлік ерекшеліктері туралы жүргізілген зерттеулер көрсеткендей, буллинг құбылысы әртүрлі әлеуметтік және психологиялық факторлардың әсерінен туындайды және оның көріністері ұлдар мен қыздардың мінез-құлқына байланысты ерекшеленеді. Шетелдік және отандық зерттеулердің теориялық шолуының нәтижесінде мектептегі буллинг феноменін түсіну және оның себептерін анықтау үшін түрлі факторларды ескерудің маңызы зор екені анықталды, бірінші кезекте қатысушылардың гендерлік ерекшеліктерін, бұл буллингтің типі мен формаларын сипаттайды. Біз жүргізген зерттеу «тәуекел топтарын» анықтауға мүмкіндік берді, олар потенциалды жәбірленушілер мен буллингті бастайтындар тұрғысынан қарастырылды.

Зерттеу нәтижесінде қыздар мен ұлдардың эмпатия деңгейлері арасында айтарлықтай айырмашылық жоқ екені, алайда толеранттылық деңгейінде айырмашылық байқалатыны белгілі болды: қыздардың толеранттылық деңгейі ұлдармен салыстырғанда айтарлықтай жоғары. Ал агрессивтілік деңгейі керісінше, ұлдарда қыздарға қарағанда әлдеқайда жоғары. Сонымен қатар, қыздар көбіне жанама және вербалды агрессияны таңдай отырып, бәсекеге бағытталған, ал ұлдар физикалық агрессияға жүгініп, келісімге келуге бейім.Осылайша, жасөспірімдер арасындағы буллингке қатысты ұлдар мен қыздар бірдей бейімділік танытады, айырмашылық тек осы мінез-құлықтың мазмұнды сипаттамаларында көрінеді, яғни буллингтің қалай көрінетіні (жанама немесе тікелей), қандай агрессия түрі қолданылатыны (физикалық немесе психологиялық). Ұлдар арасында физикалық агрессия басым болса, қыздар арасында көбінесе психологиялық және вербальды агрессия байқалады, олар көбінесе қулық-сұмдық және жанама түрде көрінеді.

Буллингтің гендерлік аспектілерін зерттеу буллингке қарсы тиімді алдын алу шараларын әзірлеуге ықпал етеді. Гендерлік айырмашылықтарды ескере отырып, профилактикалық жұмыстарда жасөспірімдердің психологиялық ерекшеліктері мен әлеуметтік рөлдерін ескеру

маңызды. Бұл жасөспірімдердің өзара қатынасын түсінуге, олардың мінез-құлықтарын алдын ала болжауға және буллингтің алдын алуға көмектеседі.

Әдебиеттер

1. Бочавер А.А., Хломов К.Д. Буллинг как объект исследований и культурный феномен // Психология. Журнал Высшей школы экономики. 2013. - Т. 10. - № 3. – С. 149-159.
2. Гарбузова В.С., Сковородко В.А. Буллинг в современной школе // Интерактивная наука. 2021. - № 5 (60). – С.53- 54.
3. Малкина-Пых, И.Г. Гендерная терапия. – М: ЭКСМО, 2007. 68 б.
4. Кон, И. Что такое буллинг и как с ним бороться // Семья и школа. – 2006. – № 11. 15–18 б.
5. Кривцова С.В. Буллинг в школе VS сплоченность неравнодушных.Организационная культура ОУ для решения проблем дисциплини противостояния насилию. М.: Норма, 2011. - 95 б.
6. Бочавер А.А., Хломов К.Д. Буллинг как объект исследований и культурный феномен // Психология.Журнал Высшей школы экономики. - 2013. - Т. 10. - № 3. - С. 149-159.
7. Olweus D. Personality and aggression // Nebraska symposium on motivation/ J.K. Cole, D.D. Jensen (Eds.). 1973. vol. 20. -Б. 261–321.
8. Лэйн Д. Школьная травля (буллинг). Детская и подростковая психотерапия / Подред. Дэвида Лейна и Эндрю Миллера. СПб.: Питер, 2001. - С. 240-274.
9. Иванова Е.А. Гендерные различия в проявлении агрессивности у детей подросткового возраста: дис. … канд. психол. наук. Иркутск, 2002.- 181 б.
10. Глазман О.Л. Психологические особенности участников буллинга // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. 2009. - № 105. – С. 159-165.

ТҰРМЫСТЫҚ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚТАН ЗАРДАП ШЕККЕН ӘЙЕЛДЕРДІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Садреймова А.Ж., Ерік Е.
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан

Мақала тұрмыстық зорлық-зомбылықтан зардап шеккен әйелдердің психологиялық әл-ауқатының ерекшеліктеріне арналған. Себебі әйелдердің әл-ауқаты ерлі-зайыптылардың нақты мақсаттарына, отбасылық жоспарларды сәтті жүзеге асыруға, өзара ниет деңгейіне, сондай-ақ отбасылық өмірдің мақсаттарына жету үшін ресурстар мен жағдайларға байланысты. Тұрмыстық зорлық-зомбылық психологиялық әл-ауқаттың деструктивті факторы ретінде әрекет етеді. Отбасында, атап айтқанда, тұрмыстық зорлық-зомбылық құрбандарының арасында әйелдер басым.

Түйін сөздер: *әл-ауқат, зорлық зомбылық,субъективті әл-ауқат санаттарына сипаттама берілген, психологиялық әл-ауқат және талдау*

Статья посвящена особенностям психологического благополучия женщин, пострадавших от домашнего насилия. Это связано с тем, что благополучие женщин зависит от конкретных целей пары, успешной реализации семейных планов, уровня взаимных намерений, а также ресурсов и условий для достижения целей семейной жизни. Домашнее насилие выступает деструктивным фактором психологического благополучия. В семье, в частности, среди жертв домашнего насилия преобладают женщины.

Ключевые слова*: насилие, благополучие, психологическое благополучие и анализ*

The article is devoted to the peculiarities of the psychological well-being of women affected by domestic violence. This is due to the fact that the well-being of women depends on the specific goals of the couple, the successful implementation of family plans, the level of mutual intentions, as well as the resources and conditions for achieving the goals of family life. Domestic violence is a destructive factor of psychological well-being. In the family, in particular, women predominate among victims of domestic violence.

Keywords: *violence, well-being, psychological well-being and analysis*

Ерлі-зайыптылардың тұлғааралық қарым-қатынасы оның барлық мүшелерінің отбасылық әл-ауқаты мен психологиялық жайлылығының негізін құрайды. Отбасылық-ерлі-зайыптылық қатынастардың сапасы көбінесе ерлі-зайыптылардың үйлесімділігіне, рухани және физиологиялық ерекшелігіне және олардың неке туралы идеяларының бірегейлігіне

байланысты. Отбасылық әл-ауқат ерлі-зайыптылардың ерлі-зайыптыларға субъективті қанағаттану сезімімен көрінеді

Отбасылық және неке қатынастарында психологиялық тұрғыдан жетілген, яғни ақылға қонымды шешім қабылдауға, бейімделуге, конструктивті қарым-қатынас пен өзара түсіністікті қалыптастыруға қабілетті адамның бейнесі маңызды.Кейінгі кездерде пайда болған "психологиялық денсаулық" категориясы объектіге айналды. Дегенмен, әл-ауқаттың құрылымын, сапасын және мәнін нақты түсіну үшін адамның позитивті қызметін сипаттайтын әртүрлі ұғымдардың өзара байланысын зерттеу, олармен қабаттасатын аймақтарды бөліп көрсету және айырмашылықтарды анықтау әлі де қажет.Сонымен қатар, психологиялық практикада тұлғаның саулығының мазмұндық теориясын және психологиялық дискомфорт жағдайларымен жұмыс істеу әдістерін меңгеру қажеттілігі туындайды. Психикалық денсаулық үшін әл-ауқат сезімі өте маңызды.Адамның денсаулығы бірінші кезекте субъективті. Субъективті әл-ауқаттың құрамдас бөлігі ретінде Л.В. Куликов өзара байланысты құрылымды көрсетеді: әлеуметтік әл-ауқат, рухани әл-ауқат, физикалық әл-ауқат, материалдық әл-ауқат, психологикалық әл-ауқат [1,б.7]. Субъективті әл-ауқаттың осы берілген құрылымында психологиялық әл-ауқат ең маңызды болып табылады.

Тұрмыстық зорлық-зомбылық көптеген елдер үшін, соның ішінде Қазақстан үшін үлкен проблема. Статистикаға сәйкес, әлемдегі әрбір үшінші әйел серіктесінің физикалық немесе жыныстық зорлық-зомбылығына тап болады. Қазақстандағы тұрмыстық зорлық-зомбылық соңғы 2 жарым жылда 300 әйелдің өліміне себеп болды. Тақырыпты, мақсат пен міндеттерді таңдауды негіздеу. Әйелдердің тұрмыстық зорлық-зомбылықтың құрбаны болуы олардың психологиялық денсаулығының төмендеуіне әкелуі мүмкін. Бұл әйелдердің өмірдің мәнін жоғалтатынын, өзін бақытсыз, жалғыз сезінетінін, қызығушылығын жоғалтатынын және табысқа ұмтылмайтынын білдіреді.Қалыпты отбасымен бірге тұрмыстық зорлық-зомбылыққа ұшыраған әйелдердің психологиялық әл-ауқатының ерекшеліктерін анықтау қазіргі өзекті мәселе болып табылады. Өйткені әйелдердің отбасылық өмірде зорлық-зомбылыққа ұшырауы олардың жалпы психологиялық әл-ауқатының төмендеуіне әкелуі мүмкін. Әйелдердің отбасында тұрмыстық зорлық-зомбылық көруі олардың жалпы психологиялық әл-ауқатының төмендеуіне әкеледі. Ол келесі көрсеткіштерден көрінуі мүмкін:

-денсаулық, субъективті денсаулық және психологиялық денсаулық

-әйелдердің психологиялық денсаулығы

-тұрмыстық зорлық-зомбылықты бастан өткерген әйелдердің психологикалық денсаулығының ерекшеліктерінен.

Психологиялық денсаулық (рухани жайлылық) - бұл психикалық процестер мен функциялардың үйлесімділігі, тұтастық сезімі, ішкі тепе-теңдік болып табылады. Психологиялық денсаулық индивидуалды үйлесімділікпен, тұрақты және нақты мақсаттарды, іс-әрекеттер мен мінез-құлық жоспарларын жүзеге асырудың сәттілігімен, мақсаттарға жету үшін ресурстар мен жағдайлардың болуымен байланысты. Психологиялық әл-ауқаттың қарама-қарсы сезімі ыңғайсыздық, көңілсіздік, атқарушы мінез-құлықтың монотондылығы және басқа да осыған ұқсас жағдайларда пайда болады. Денсаулық тұлғааралық қарым-қатынасқа қанағаттануға, онымен қарым-қатынас жасауға және одан жағымды эмоциялар алуға, эмоционалды жылулық қажеттілігін қанағаттандыруға мүмкіндік береді.

Денсаулықты бұзатын факторлардың бірі-әлеуметтік оқшаулану, маңызды тұлғааралық қатынастардағы шиеленіс және зорлық-зомбылық [2,б.27]. Психологиялық әл-ауқатқа бағытталған көптеген зерттеулер бар. Әдетте, оларды әртүрлі топтарға жіктеуге болады.Бондаренко М.В. айтуынша, психикалық денсаулықтың нақты негізі, оның пікірінше, жағымды және жағымсыз эмоциялар арасындағы өзара әрекеттесу нәтижесінде пайда болатын тепе-теңдік.

Күнделікті оқиғалар негізінде туындаған бақыт немесе қайғы және т.б.жағдайлар адамның санасында белгілі бір күй ретінде жинақталуы мүмкін. Реніш пен қайғы жағымсыз әсерлерді күшейтеді, ал адамдарды қуаныш пен бақытқа бөлейтін жағдайлар жағымды әсерлерді арттырады [3,б.55]. Осы эмоционалды күйлер арасындағы айырмашылық психикалық әл-

ауқаттың өлшемі ретінде қызмет етеді, адамның жалпы қанағаттанушылығын немесе өмірге қанағаттанушылығын қайта көрсетеді."Субъективті әл-ауқат" деп аталатын ұқсас тұжырымдаманы Э.Динер жасаған. Ол субъективті әл-ауқат индивидтің субъективті әл-ауқатын ұжымдық түрде анықтайтын қанағаттану, жағымды эмоциялар және жағымсыз эмоциялар сияқты үш негізгі элементті қамтитынын мәлімдеді. Автордың пікірінше," субъективті әл-ауқат адамның қаншалықты мазасыз екенін ғана емес, сонымен бірге бір адамның екіншісінен қаншалықты бақытты екенін де көрсетеді", бұл субъективті әл-ауқаттың бақытпен синоним екенін білдіреді.Әйелдердің үйде зорлық-зомбылық көруі олардың интеллектуалды деңгейінің төмендеуіне, эмоционалды тұрақсыздықтың пайда болуына себеп болады және өмірдің қиын ситуацияларында мінез-құлықтың қалыпты күйде болуына кедергі келтіреді.-жанжалды шеше алмау.

Отбасында зорлық-зомбылыққа ұшыраған әйелдердің бірқатар қасиеттері:

- өзін-өзі бағалаудың төмендігі.Агрессор жәбірленушінің оның қабілетсіздігі мен шектелуі туралы пікірін шабыттандырады және қолдайды. Осылайша, ол өзінің дөрекі мінез-құлқын ақтайды және шығын үшін жауапкершілікті жәбірленушіге жүктейді

-тәуелділік. Зорлық-зомбылыққа ұшыраған әйелдер ашумен қалай күресуге болатынын білмейді, жеке қажеттіліктерді және жанжалдарды қалай шешуге болатынын білмейді

-оқшаулау. Агрессор жәбірленушінің өмірін толығымен бақылайды, оны достарымен қарым-қатынасынан айырады. Қоршаған әлем туралы ақпарат болмаса, әйел серіктеске тәуелді болады. Зорлық-зомбылықтан кейін ол өзін оқшаулайды, өйткені ол біреудің не болғанын білетініне қорқыныш пен ұят сезінеді

-дәрменсіздік.Авторитаризм, байланыстарды қатаң бақылау және қатыгез манипуляциялар жәбірленушіні өзінің дәрменсіз екеніне сендіреді. Іс жүзінде бұл өз бетінше шешім қабылдай алмау, жоспар құру және өзіне қамқорлық жасау арқылы көрінеді. Ұзақ жанжал кезінде дәрменсіздік сезімі депрессияға және обсессивті суицидтік ойлардың пайда болуына әкеледі

-зорлық-зомбылық фактісін жоққа шығару. Бұл фактіні мойындағысы келмеу-бұл зорлық-зомбылықтан аман қалуға мүмкіндік беретін психологиялық қорғаныс механизмі. Кейіннен зорлық-зомбылықтың мағынасын төмендету немесе тіпті болған оқиғаның фактісін жоққа шығару психикалық және физикалық денсаулыққа зиянды салдарға әкеледі.

Зорлық-зомбылықтың құрбаны болған әйел үнемі өз өмірінен қорқады. Тұрмыстық зорлық-зомбылық жағдайындағы әйелдердің жәбірленуші мінез-құлқы олар қолданатын қорғаныс психологиялық механизмдеріне байланысты. Төменде тұрмыстық күштің құрбаны болған әйелдердегі негізгі қорғаныс механизмдерінің көріну ерекшеліктерін талдау келтірілген.Бас тарту. Тұрақты күйзелісте өмір сүретін әйелдерге тән белгілердің бірі-мәселені ашық талқылай алмау, онымен айналысудан бас тарту және шындықты жоққа шығару. Мұндай әйелдер өздерінің психикасын қорғау үшін алаңдаушылық тудыратын шындықты сезінуден бас тартады [4,б.31].

Жоғары айтылғандарды қорыта келе, зорлық-зомбылыққа ұшыраған әйелдердің психологиялық денсаулығын толық түсіну үшін әлі де терең және жан-жақты жүйелі зерттеулер қажет. Олардың ішінде тұрмыстық зорлық-зомбылықтың құрбаны болған әйелдердің өмірлік маңызы бар құндылықтарын, олардың бақытсыздық құбылысына қатынасын ескеру маңызды, сонымен қатар психологиялық түзету мен кеңес беруді жүргізу қажет.

Әдебиеттер

1. Куликов Л.В. (2000) Детерминанты удовлетворенности жизнью. Общество и политика. СПб: Изд-во С.-Петербургского университета, 7-с.

2. Григоренко, Е.Ю. Проблемы развития территории. Том 2, 27-с.

3. Бондаренко М.В. Молодежь и наука: материалы VI Всерос.научно-технич.конф. студентов, аспирантов и молодых ученых. - Красноярск – 2009. 55-с.

4. Головей Л.А. и др. (2018) Роль психологического благополучия и удовлетворенности жизнью в восприятии ежедневных стрессоров. Консультационная психология и психотерапия, том 26, № 4, 31-с.

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ЭМОЦИОНАЛДЫҚ КӨҢІЛ -КҮЙІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК МӘНІ

Жетенова Ж.Т.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан

Мақалада "эмпатия" ұғымының әлеуметтік мәнін және жасөспірім шақта эмоционалдық көңіл-күйінің психологиялық жағдайларын түсінуге мүмкіндік береді. Эмпатия әлеуметтік (моральдық) сезімдердің бір түрі ретінде және жасөспірімдердің қарым-қатынас тәжірибесіне эмоционалды жауаптылығы жайында баяндалады.
***Түйін сөздер**: эмпатия, эмоционалдық көңіл-күй, жасөсіпірім.*

Статья позволит понять социальную сущность понятия "эмпатия" и психологические условия эмоционального настроя в подростковом возрасте. Описаны эмпатия как форма социальных (нравственных) чувств и эмоциональная отзывчивость подростков на опыт общения.
***Ключевые слова:** эмпатия, эмоциональный настроение, юношество.*

The article will allow you to understand the social essence of the concept of" empathy " and the psychological conditions of emotional mood in adolescence. Empathy as a form of social (moral) feelings and emotional responsiveness of adolescents to the experience of communication are described.
***Keywords**: empathy, emotional mood, youth.*

Жасөспірімдердің эмоционалдық көңіл-күйін зерттеу және тұлғалық қасиет сапаларын дамыту, яғни тұлғааралық өзара әрекеттесу үдерісін сәтті жүзеге асыру үшін қажетті шарт ретінде қарастырылуымен, тұлғаның психикалық қалыптасуы, жыныстық жетілуі, әлеуметтік мінез-құлықпен альтруизмнің стимуляторы болып саналады.

Тұлғаның эмпатиялық жеке қасиеттері жасөспірімдік шақта нақты пайда бола бастайды. Адамның өзара қарым-қатынасында эмпатиясыз (әңгімелесушіні бірқарағанда түсіну қабілеті) ортақ сезімдер мен эмоцияларда, үйлестірілген ұжымдық әрекетте, ұйымшыл қауымдастықта елестете алмаймыз. Яғни, альтруистік әрекеттер де, ұлы сезімдер де, оның ішінде достық пен махаббат та болмайды.

Жасөспірім кезеңінде достық қарым-қатынасқа қажеттілік басым, олар басқа адамды абсолютті қабылдауға және түсінуге ұмтылады, осылайша құрдастарымен, кейінірек маңызды ересектермен қарым-қатынастың интимді және жеке сипатын анықтайды.

Эмпатия мәселесін, атап айтқанда жасөспірімдердің эмпатиясын зерттеуге деген қызығушылық бұл механизмнің тұлғалық, қарым-қатынас пен адамның моральдық эмоцияларын дамытудағы үлкен маңыздылығымен байланысты.

Жасөспірімдік кезеңде эмпатияның қалыптасуы, адамгершілік құндылықтар, өмірлік перспективалар, өмірге жаңа көзқарастар және адамдар арасындағы қарым-қатынас белсенді дамып келе жатқан кезде өте маңызды. Себебі, жасөспірімдік шақ эмпатияның дамуы үшін сезімтал кезең болып саналады, бірақ жасөспірімдер эмоционалдық тұрақсыздықпен сипатталады, бұл бұл процестің тиімділігін қиындатады.

Н. Айзенберг, Г. Крайг, Т. Липпс, Л. Мерфи,К.Рождерс,В.Штерн сияқты шетелдік зерттеушілер және ресейлік мамандар А.А.Бодалев, В.В. Бойко, А.П. Василькова, Т.П. Гаврилова және т. б. жасөспірімдердің эмпатиялық сезімі жайлы зерттеулер жүргізді.

Эмпатия жеке тұлғаның рухани жеке даралығы ретінде анықталады, яғни бір адам басқа біреудің тәжірибесіне соншалықты қанықканда, ол онымен уақытша сәйкестендіріледі. Эмпатия адамдардың қарым-қатынасында, олардың бір-бірін қабылдауында және олардың арасында өзара түсіністік орнатуда маңызды орын алады.

Эмпатияны ерекше психологиялық феномен ретінде анықтау ұзақ және күрделі екенін және оны түсіну бүгінгі күнге дейін әртүрлі зерттеушілер арасында өзара түрлі пікірлер бар екенін байқауға болады. Алғашында мұндай құбылыс философия, атап айтқанда этика және эстетика

аясында қарастырылды. Сондықтан олар оны “сезімді” эстетикалық ұғымымен немесе “жанашырлық” этикалық ұғымымен анықтады [1].

Ғалым А. Шопенгауэр эмпатияны барлық тіршілік иелеріне жанашырлықпен қарау, себебі, шығу тегі мен олардың табиғаты туралы қоғамдастық туралы түсінік ретінде анықтады. Ол үшін жанашырлық өмірдің мәні болып саналады. Жанашырлық процесінде адам басқалар мен өзі арасындағы айырмашылықтарды ұмытады - деп қарастырады [2].

Психолог Т.Липпс зерттеулерінде: эмпатияны объектінің немесе субъектінің мәнін танудың ерекше түрі ретінде сипаттайды. Субъект объектінің немесе субъектінің мазмұны арқылы өзін және өзінің тәжірибесін түсінеді және оған өзінің «менін» жобалайды деп жазады.

Сезім субъектінің өзі болған тәжірибені басқа адамнан табуға деген ұмтылысқа негізделеді. Біреудің мимикасына қарағанда кезде субъект санасыз түрде оларға еліктейді, бұл осы мимикаға сәйкес эмоцияны тудырады. Бұдан эмпатия еліктеу (басқа адамның сөзіне еліктеу) арқылы пайда болады.

З.Фрейд басқаның эмоционалдық күйін сезіну екі механизмнің көмегімен жүзеге асады, яғни еліктеу және жұқтыру дейді [3].

Ал ғалым М.Шелер эмпатияны таным механизмі ретінде зерттейді. Ол оны басқа біреудің сезімімен бөлісу (қатысу) ретінде ғана емес, басқаның жеке басын ең жоғары құндылық ретінде түсінуге бағытталған әрекет ретінде анықтады. Ол эмпатия деңгейлерін сипаттады, төменнен жоғарыға дейін, оның ауқымында ол ұғымды симпатия объектісімен біріктіру, оның тәжірибесімен сәйкестендіру күйі ретінде белгіледі, басқа жағдайларда - өз тәжірибесінің тәуелсіздігін сақтай отырып, басқа адамның тәжірибесіндегі рөлі деп көрсетеді [4].

Э. Титченер алғаш рет психологияға "эмпатия" ұғымын енгізді.Еуропалық ғылыми тілдерге еніп, бұл термин көптеген психологиялық және лексикалық мағыналарға ие болды, көбінесе өзінің ерекшелігін жоғалтты.

Сонымен, шетелдік зерттеулердің едәуір бөлігі эмпатияны танымдық процесті түсіну, басқа адамның ішкі әлемін қабылдау және сезіну, сондай-ақ өнер туындысының, табиғаттың эмоционалды мазмұны ретінде ашады.

Эмпатия жағдайында болу, яғни адамның ішкі әлемін сол күйінде қабылдау - деп жазады ғалым К. Роджерс. Демек, кез-келген уақытта өзінің ішкі әлеміне оралу мүмкіндігі сақталады [5]. В.В. Бойко эмпатияны рефлексияның рационалды-эмоционалды-интуитивті формасы ретінде түсінеді, атап айтқанда, басқа адамның психоэнергетикалық кеңістігіне «кіру» тәсілі деп көрсетеді. Қарым-қатынас барысында “эмпатия” байланыс серіктесінің қорғаныс энергетикалық экраны ретінде қызмет етіп, адамдардың бір-біріне деген сүйіспеншілігі мен жанашырлығын байқатады.

Ойымызды пайымдай келе, адамдар арасындағы қарым-қатынас кезінде, эмоционалдық көңіл-күй, жанашырлық сезім, адамның жеке қабілетін түсіну, әсер етуі мақсатқа жетудің жолы деп білеміз.

Демек, эмпатия ұғымының астарында - басқа адамның психологиялық қорғанысын жеңуге және өзін-өзі көрсетудің салдары мен алғышарттарын түсінуге көмектесетін ұтымды – эмоционалды-интуитивті көріністің бір түрі, оның мінез-құлқына барабар әсер ету мақсатында реакциялар, эмоциялық-күй, қасиет сапа. Жеке тұлғаға және оның субъективті шындығына деген қызығушылық терең эмпатияның негізгі алғышарты болып табылады.

Көбінесе эмпатия басқа адамның ішкі әлемінің дұрыс емес бейнесін көруге мүмкіндік береді, өйткені эмпатия жасаушы оған өзінің қасиеттерін – әдеттерін, кемшіліктерін, ескірген көзқарастарын, эмоционалды тәжірибесін, біржақты пікірлерін негізсіз жобалайды.

Жасөспірім балада эмпатияның дамуы сезімтал қозғыштықпен, оның темпераментінің жасқа байланысты өзгеруімен, сондай-ақ ол тәрбиеленетін әлеуметтік топтардың әсерімен байланысты. А. А. Бодалев пен Т. Р. Каштановаңың пікірінше, достар арасындағы қарым-қатынас жанашырлық, бір-бірін түсінушілік қабілетімен байланыстылығын айтады [6].

Сондықтан көптеген ғалымдардың еңбектерінде “эмпатия” ұғымының мәнін былай деп айқындайды: әлеуметтік сезімталдық, сүйіспеншілік, ізгі ниет, эмоционалды сәйкестендіру, жанашырлық сезім, адамгершілік қатынастар деп жазады.

С. Л. Рубинштейн эмпатияны айналадағыларға сезімтал делдалдық қатынас, адамдардың бір-біріне деген сүйіспеншілігінің құрамдас бөлігі ретінде қарастырды. Ол “өзімшілдіктің” кең құбылысын нақты эмпатикалық қатынастармен салыстырады [7].

Жалпы, эмпатия жеке тұлғаның әлеуметтік-психологиялық қасиеті болып саналады, бұл жеке тұлғаның әлеуметтік - психологиялық қабілеттерінің жиынтығы, олардың көмегімен бұл қасиет субъектіге де, жанашырлық объектісіне де ашылады. Мұндай қабілеттердің қатарына мыналар жатады:

1) Басқаның эмоционалдық күйлерін тану және өзіңізді басқаның ойларына, әрекеттеріне және сезімдеріне ойша жеткізу қабілеті;

2) Басқа адамның қайғы-қасіретін жеңілдететін өзара әрекеттесу әдістерін қолдану мүмкіндігі;

3) Басқаның тәжірибесіне эмоционалды түрде жауап беру қабілеті.

Осы тұрғыдан, жасөспірімдердің қарым-қатынас жүйесі шынайы қызығушылыққа ие, басқа құрдасының жеке басының мәні мен мағынасы нтүсінуге және оның тәжірибесіне немқұрайлылықпен қарамай, сезімталдықпен жауап беру. Достық қарым-қатынасқа деген қажеттілік әсіресе жасөспірім кезеңінде маңызды. Мұндай қатынастар басқаны толық қабылдауға және түсінуге деген ұмтылысты білдіреді және құрдастарымен, кейінірек маңызды ересектермен қарым-қатынастың жеке-жеке сипатын анықтайды. Жасөспірімнің жеке басының қалыптасуына қарым-қатынас үлкен әсер ететінін атап өткен жөн. Қарым-қатынас тек ақпарат алмасу ғана емес, сонымен қатар өзара әсер ету, өзара әрекеттесу. Жасөспірім қарым-қатынасты эмоционалды деңгейде ғана емес, интеллектуалды және физиологиялық деңгейде де “сезінеді” деп ойымызды тұжырымдаймыз.

Әдебиеттер

1. Долгова, В.И. Эмпатия [Текст] / В.И. Долгова, Е.В. Мельник. – М.: Издательство «Перо», 2014. – 185 с.

2. Андреева, Г.М.Социальная психология. Учебник для вузов.– М: Аспект Пресс, 2008. – 345 с.

3. Жданова, Л.Г. Эмпатия как нравственное качество личности. – Казань: Издательство «Отечество» . – 2011. – С.150-153

4. Жукова, М.Эмпатия:пережитьздругого[Текст]/ М.Жукова.// Смена. – 2007. – №6. – С. 56-59.

5. Психокоррекционное занятие для развития эмпатии [Электронный ресурс] – http:// www. maam.ru /detskijsad/ psihokorekcionoe-zanjatie-na-razvitie-yempati.html

6. Бодалев, А. А. Восприятие и понимание человека человеком. – М.: Изд-во МГУ, 2007. – 200 с.

Рубинштейн, С.Л. Основы общей психологии [Текст]/С.Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер Ком., 1998. – 720 с.

БІЛІМ БЕРУ СУБЪЕКТІЛЕРІНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ӘЛ-АУҚАТЫН ДАМЫТУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ТАЛДАНУЫ

Ж.Ж.Бейсенова[1], Г.Ж. Идиятова[1], А.Т.Садырова[2],
[1]Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
[2]Каспий қоғамдық университеті
Алматы, Қазақстан

Мақалада қазіргі ғылыми әдебиеттердегі шетел, Ресей, отандық авторлардың зерттеулері қарастырылып, білім беру мекемелерінде психологиялық қолдауды ұйымдастырумен байланысты психологиялық әл-ауқат мәселесі тұжырымдамалары теориялық-әдістемелік деңгейде талданды. Білім беру субъектілерінің әл ауқатын дамытудың теориясы мен тәжірибесі қарастырылды.

Түйін сөздер: *психологиялық қолдау, психологиялық сүйемелдеу, психологиялық әл- ауқат.*

В статье проанализированы исследований зарубежных, российских и отечественных авторов в современной научной литературе, обобщены концепции проблем психологического благополучия, связанные с организацией психологического сопровождения в образовательных учреждениях на теоретико-методологическом уровне. Рассмотрены теория и практика развития благополучия субъектов образования.

Ключевые слова: *психологическая поддержка, психологическая поддержка, психологическое благополучие.*

The article analyzes the research of foreign, Russian and domestic authors in modern scientific literature, summarizes the concepts of problems of psychological well-being related to the organization of psychological support in educational institutions at the theoretical and methodological level. The theory and practice of developing the well-being of educational subjects are considered.

Keywords: *psychological support, psychological support, psychological well-being.*

Кіріспе. Білім алушыларға қойылатын заманауи талаптар әртүрлі стресстік жағдайларға тікелей байланысты өмірлік іс-әрекетке кәсіби және әлеуметтік қоғамда қабылданған нормалар мен құндылықтарға бейімделген, оларды сындарлы түрде жеңу қабілетін көрсете алатын бастамашыл, мақсатқа бағытталған жеке әл - ауқаты жан жақты дамыған тұлғаны дайындау міндетін тудырады.

Елімізде оқу-ағарту министрінің бұйрығымен 2022 жылы 25 тамызда «Орта білім беру ұйымдарындағы психологиялық қызметтің жұмыс істеу қағидалары» бекітілген. Осы құжатта білім беру мекемелеріндегі психологиялық қызметтің негізгі Ережелері мен талаптары берілген. Психологиялық қолдау көрсетудің принциптері мен қағидаттары ұсынылған[1].

Заманауи білім беру жүйесіндегі психологиялық қолдаудың мақсаты білім беру үдерісіне барлық қатысушылардың жеке тұлғасының оң дамуы үшін жағдай жасауға ықпал ету болып табылады.

Сондай-ақ психологиялық қолдаудың мақсаты білім беру үдерісі субъектілерінің тұлғалық ерекшеліктерін дамыту үшін қолайлы жағдай жасау. Бұл жеке тұлғаның тұтастығы, оның психикалық денсаулығы және эмоционалдық, когнитивті әл-ауқатын дамыту болып табылады.

Алынып отырған мәселенің мақсатына орай, мынандай міндеттер алынды: білім алушылардың психикалық және психологиялық денсаулығын сақтау; барлық жас кезеңдерінде тұлғалық, психикалық және психофизикалық дамуға көмек көрсету; қабілеттерді, қызығушылықтарды, жалпы тұлғаны оңтайлы дамытудың жеке жолдарын, сонымен қатар өзін-өзі тәрбиелеу және өзін-өзі ұйымдастыру мүмкіндіктерін іздеу.

Негізгі бөлім. Тұлғаның когнитивті әл-ауқатын дамытуды дәйекті түрде жүзеге асырылатын стратегиясында субъектінің әлеуметтік белсенділігіне, оның сана-сезімін дамытуға, өзін-өзі бақылау және іс-әрекетті ұйымдастыру дағдыларын қалыптастыруға мән беріледі. Е.Н.Шиянов пен И.Б.Котованың пікірінше, «білім беру мазмұнының мәнін анықтауға тұлғалық-бағдарлы көзқараспен абсолютті құндылық жеке тұлғадан алшақталған білім емес, адамның өзі болып табылады» [2].

Білім алушылардың әл-ауқатын, соның ішінде когнтивті әл-ауқатын дамытуда психологиялық қолдау көрсетуде көптеген мәселелік, тұлғалық-бағдарлы, мәдени-шығармашылық процесті педагогикалық, психологиялық өзара әрекеттесу жүйесіне терең зерттеу қажеттілігін тудырады. Қолданыстағы ғылыми-әдіснамалық нұсқаулықтарды мұқият өңдеуді және дәстүрлі тәсілдермен, атап айтқанда, тәжірибелік, жүйеленген модельмен байланыстыруды талап етеді. Бүгінгі күні елімізде психологиялық қолдауда, психологиялық сүйемелдеуде ғылыми әдістемелік оқытудың жаңа нұсқауларын енгізу қандай құралдармен және қандай тиімділікпен жүзеге асады деген мәселені талқылауда[3].

Білім берудегі гуманистік көзқарасқа негізделген іргелі әдістемелік еңбектер мамандардың, соның ішінде білім беру бағытындағы педагог-психолог қызметіндегі кәсіби құзыреттіліктерін дамытуға негіз болатынын айта кеткен жөн. Анықталған мәселелер бойынша айтарлықтай ілгерілеушіліктің болмауы білім беру компонентінің тиімділігіне сөзсіз әсер етеді.

Тұлға дамуының бейімделген стратегиясы кәсіби қызметтің нұсқауларын, талаптарын, нормаларын, ережелерін және алгоритмдерін орындау түріндегі сыртқы жағдайларға бағыну тенденциясымен сипатталады[4]. Бірақ елімізде болып жатқан қайта құрулар күнделікті тәжірибенің сипатын терең аша алатын, табыс пен жеке өзін-өзі жетілдіру, жүргізіліп жатқан іс-әрекеттің тиімділігін бағалай алатын және өзінің болашақ кәсіби тұлғасын, әл - ауқатын құра алатын жеке тұлға сұранысқа ие.

Білім беру мекемелерінде субъектілердің психологиялық әл-ауқатын дамыту мәселесі

бойынша ғылыми ұстанымдары талдау оның ерекше түрлері мен қызмет сипатын анықтауға мүмкіндік береді[5].

Бұл зерттеу аспектісінде психологиялық қолдау мыналарды қамтиды:

– білім беру үдерісін қолдау және оның субъектілерінің (білім алушылар, педагогтар) дамуының стратегиясын қалыптастыру;

– жеке тұлғаның өзін-өзі жүзеге асыруы үшін ақпараттық құрылымдарды ашуға бағытталған әл ауқатын дамыту кәсіби бағдарды қолдау;

– физикалық әл ауқат (психогигиеналық бағыт);

– әлеуметтік әл ауқат (әлеуметтік-психологиялық бағыт);

– когнитивті бағыт;

– эмоционалды әл ауқат (кеңес беру бағыты).

Оқу процесін психологиялық қамтамасыз ету мыналарды қамтиды:

– физикалық әл ауқат: тұлғалық-бағдарлы білім беру принциптерін дәйекті жүзеге асыру: оң өмір салтын қалыптастыру және құндылық бағдарларды; танымдық және шығармашылық мотивацияны дамыту; субъектінің кәсіби маңызды қасиеттерін, психикалық және шығармашылық негіздерін, іргелі білімдерді, дағдылар мен дағдыларды игеруге қабілеттері мен жеке ұмтылыстарын түсіну және өзін-өзі жетілдіру.

әлеуметтік әл ауқат: кәсіби қызмет саласындағы оқу жетістіктері мен одан әрі ұтқырлық көзі;

– мұғалімдерге психологиялық мәдениетті күшейтуге, кәсіби маңызды қасиеттерін өзін-өзі жетілдіруге көмектесу;

– когнитивті әл ауқат: оқытудың белгілі бір кезеңінде қойылған талаптарға субъектілердің психологиялық дайындығын саралау;

– эмоционалды әл ауқат: өзін-өзі реттеу дағдыларын дамыту және жетілдіру тұрғысынан бірінші курс студенттерінің білім беру ұйымындағы оқу және өмір сүру жағдайларына әлеуметтік-психологиялық бейімделуіне жүйелі басшылық жасау, сонымен қатар педагогикалық ұжымға тиімді қамтамасыз ету бойынша ұсыныстар әзірлеу. осы кезеңдегі оқушылардың психологиялық денсаулығы;

– жеке тұлғалық көріністер мәселелерінде студенттерді сүйемелдеу.

Кәсіптік бағдар беру процесін қолдау оқытудың барлық кезеңдерінде жүзеге асырылады және келесі бағыттар жүйесін енгізуден тұрады:

– білім алушылардың қабілеттерін зерделеу және олардың белгілі бір мамандыққа кәсіби дайындығын арттыру бойынша іс-шаралар барысын жоспарлау негізінде саралауға көмектесу;

– білім алушылардың мүмкіндіктері мен жоғары білімнің әртүрлі деңгейлеріне (бакалавриат, маман және магистратура, жоғары білікті кадрларды даярлау) және болашақ кәсіптік қызметтің негізгі түрлеріне (теоретик, практик, зерттеуші және т.б.) ұмтылысына қарай стратификациялау; осы бағыттың мақсатты индикаторы кәсіби қызмет саласында өзін-өзі анықтауға көмек көрсету үшін бұл туралы білім алушылардың өздерін хабардар ету;

– білім беру мекемесінің мақсатына сәйкес олардың тұлғалық және кәсіби даму динамикасын анықтау мақсатында білім алушыларды скринингтік тексеруден өткізу.

Психогигиеналық қолдау мыналарды қамтиды:

– қолайсыз факторлардың және психикалық шаршаудың сыртқы белгілерінің, интеллектуалды жұмыс көрсеткіштерінің жеткіліксіздігі мен невротикалық белгілердің әсерін анықтау және талдау;

– білім алушылардың эмоционалдық жағдайына әсер ететін, олардың жағдайын қалыпқа келтіру мақсатында педагогикалық ұжымда психикалық шамадан тыс жүктеме және эмоционалдық шаршау белгілерін анықтау;

– білім беру жүйесін жаңарту жағдайында білім алушылардың да, педагогтардың да өзара әрекеттесу саласына әсер ететін психологиялық кедергілерді, олардың көздері мен механизмдерін анықтау.

Білім беру мекемелерінде психологиялық қолдаудың теориялық және қолданбалы құрылымын қарастыру, оны жүзеге асыру үшін практикалық психологтың кәсіби қызметінің

эталондық үлгілерін сипаттауға мүмкіндік береді:

1. Оқу-тәрбие үрдісіне ғылыми-әдістемелік жетекшілік ету. Маман қызметінің жобалық мазмұны бірқатар элементтермен ұсынылған:

- білім берудің барлық кезеңдерінде тұлғалық өсу міндеттерін белгілеу;

–оқыту мен тәрбиелеудің әдістері мен шарттарының тиімділігін бағалау;

– оқушылардың әлеуетін бақылау, оны алдында тұрған міндеттермен салыстыру, психологиялық қолдау көрсету;

– білім алушылардың жеке ресурстарына сәйкес оқу процесін қамтамасыз етуге түзетулер енгізу;

- белгіленген мақсатқа жету негізінде қолданылатын құралдардың тиімділігін бақылау.

2. «Жедел жәрдем». Бұл модель шеңберіндегі практикалық психолог қызметінің мазмұны студенттерге танымдық белсенділікте, қарым-қатынаста, тұлғааралық өзара әрекеттесуде резервтік мүмкіндіктерін белсендіруге, тұлғалық деформациялардың алдын алуға көмек көрсету болып табылады. Осы нұсқада әрекетті жобалау үш айнымалыға әкеледі: сұрау; сұраныстың мазмұнын бағалау; психологиялық көмекті жүзеге асыру.

3. «Сүйемелдеу». Мұнда, субъектімен оның қарастырылып отырған өмірінің кезеңіндегі бірлескен ілгерілеуді, оның бірегей психологиялық мазмұнын анықтауды, адамның өзін-өзі тану және қабылдау мәселелері бойынша кеңес беруді, алға қойған мақсаттарға жетуге мотивацияны, мінез-құлықтың сындарлы траекториясын қалыптастыруды сипаттайды.

Қарастырылып отырған үлгі шарттарындағы қызмет мазмұнына мыналар кіреді:

– білім алушының жаңа әлеуметтік мәртебесіне оқу-тәрбие процесінің талаптарын белгілеу;

– әрбір білім алушының жеке мүмкіндіктерін анықтау;

– оқу процесін ұйымдастыру талаптары мен нақты күштерді, оқушының өзінің ішкі дайындығын қамтитын қарама-қайшылықтарды қарастыру;

– білім беру үдерісінің талаптарын және білім алушының ішкі резервтерін үйлестіру үшін мүдделі тараптардың қызметін жобалау.

4. «Тұлғаны дамыту». Педагог - психолог білім алушының тұлғалық әл-ауқатын негізге ала отырып, тұлғаның дамуын үйлестіру мақсатына қол жеткізеді, өмірлік өзін-өзі анықтаудың құндылық қатынасын ұйымдастырудың психологиялық негізі ретінде қызмет ететін белсенділіктің қолайлы сипатын дамытады[6].

Теориялық зерттеулерімізді талдай келе, білім алушылардың әл-ауқатының дамуына психологиялық қолдау көрсетуді ұйымдастырудың әдістемелерін ұсынамыз:

Мектеп ортасында қауіпсіз және сенімді атмосфераны құру. Мұғалім өзара қарым-қатынаста ашық болуы керек және әр баланы тыңдауға, оның мәселелерін шешуге көмектесуге дайын болуы керек.

Стрессті басқару және эмоционалды реттеу дағдыларын дамыту үшін сабақтар өткізу. Психологиялық тренинг пен медитация практикасы білім алушылардың өз эмоцияларын басқаруға және стресстік жағдайлардан тиімді шығуға үйренуге мүмкіндік береді.

Позитивті ойлауға және конструктивті қарым-қатынас дағдыларына үйрету. Оқушылардың психологиялық денсаулығын нығайтуға көмектеседі.

Қорытынды. Жалпы, психологиялық әл-ауқат мәселесі қазіргі заманғы теориялық және қолданбалы зерттеулерді талдау оны білім беру процесінің қазіргі тәжірибесіне енгізудің проблемалық аспектілерін анықтайды, сонымен қатар оның әртүрлі мақсаттарда: психологиялық, психотерапевтіктен тәрбиелік және дамытушылыққа дейін қолданылатынын атап өтуге мүмкіндік береді.

Білім беру жүйесіндегі психологиялық әл-ауқатты дамыту психологиялық көмек көрсету ерекшеліктерін ескере отырып, оны жүзеге асыруды жеңілдететін ұйымдастырушылық және іс-әрекеттік технологиялардың жеткіліксіздігімен байланысты екеніне көңіл бөлуді ұсынамыз.

Әдебиеттер

1.Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім Академиясы Ғылыми-әдістемелік кеңесімен басылымға ұсынылды (хаттама 04 қараша 2021 ж. № 18. Орта білім беру ұйымдарындағы Психологиялық қызмет Ережесі.

Әдістемелік басшылық – Нұр-Сұлтан:Ы.Алтынсарин атындағы ҰБА, 2021. – 73 б.

2.Шиянов Е. Н., Котова И. Б. Развитие личности в обучении: учебное пособие для студентов педагогических вузов. М.: Академия, 1999. 288 с.

3.Орта білім беру ұйымдарындағы психологиялық қызметтің жұмыс істеу қағидаларын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрінің м.а. 2022 жылғы 25 тамыздағы № 377 бұйрығы. Қазақстан Республикасының Әділет министрлігінде 2022 жылғы 26 тамыз.№ 29288 болып тіркелді.

4.Щербанева Н.Г. Психологическая поддержка профессионального развития студентов педагогического вуза средствами психологической службы: автореф. дис. канд. психол. наук. Ставрополь, 2003. 23 с.

5.Шевеленкова Т.Д., Фесенко П.П. Психологическое благополучие личности (обзор основных концепций и методика исследования) //Психологическая диагностика. 2005.№ 1.С. 95–129.

6.Бондаренко А.Ф. Психологическая помощь: теория и практика. - Изд. 3-е, испр. и доп. - М.: Независимая фирма «Класс», 2001. - 336 с. - (Библиотека психологии и психотерапии, выпуск 94).

ҰЯЛЫ БАЙЛАНЫСТЫ ПРОБЛЕМАЛЫҚ ПАЙДАЛАНУ ЖАҒДАЙЫНЫҢ РЕЗИЛЬЕНТТІЛІК ДЕҢГЕЙГЕ ӘСЕРІ

Лимашева Л.А. [1], Бердибаева С.К. [1] Алимжанова А.Ш. [2]
[1]Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті
[2]Т.Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық Өнер Академиясы
Алматы, Қазақстан

Ұялы байланысты пайдаланудың шешушілік деңгейіне ықпалы коммуникация шешуші рөл атқаратын қазіргі әлемде маңызды мәнге ие. Жүйенің қатерлер мен дағдарыс жағдайларының туындауы жағдайында бейімделу, қалпына келтіру және өзінің функционалдығын сақтау қабілеті қоғам мен экономиканың тиімді жұмыс істеуі үшін сындарлы аспект болып табылады. Сол себепті, бұл мақалада студенттердің ұялы байланыс түрлерін пайдаланудағы уақыт өлшемдері мен резильенттілікті зерттеуге арнадық.

Түйін сөздер: *фаббинг, номофобия, Digital detox, виртуалды орта, резильенттілік.*

Влияние использования мобильной связи на уровень решимости имеет важное значение в современном мире, где коммуникация играет решающую роль. Способность системы адаптироваться, восстанавливаться и сохранять свою функциональность в условиях возникновения угроз и кризисных ситуаций является конструктивным аспектом для эффективного функционирования общества и экономики. По этой причине в этой статье мы посвятили изучению временных измерений и резильентности использования студентами мобильных форм связи.

Ключевые слова: *фаббинг, номофобия, Digital detox, виртуальная среда, резильентность.*

The impact of mobile communication on the level of determination is important in today's world, where communication plays a crucial role. The ability of the system to adapt, recover, and maintain its functionality in the face of threats and crisis situations is a constructive aspect for the effective functioning of society and the economy. For this reason, in this article we have devoted ourselves to the study of time measurements and the resilience of students' use of mobile forms of communication.

Keywords: *fabbing, homophobia, Digital detox, virtual environment, resistance.*

Кіріспе

*Зерттеудің өзектілігі.*Ұялы байланыстың негізгі артықшылықтарының бірі оның кең қол жетімділігі және тіпті апатты оқиғалар жағдайында да оңтайлы болып қалу қабілеті болып табылады. Беркманның интернет және қоғам бойынша зерттеу институты жүргізген зерттеу табиғи апаттар кезінде ұялы байланыс зардап шеккендер мен құтқару қызметтері арасындағы негізгі байланыс арнасы болып табылатынын көрсетті. Бұл ұялы байланысты пайдалану қоғамның резиленттілік деңгейін айтарлықтай арттыратынын растайды.

Бұдан басқа, «Телекоммуникациялық саясат» журналында жарияланған зерттеу дамушы елдерде ұялы байланысты пайдалану экономикалық дамуға, әл-ауқат деңгейіне және теңсіздікті төмендетуге оң әсер ететінін анықтады. Бұл ұялы байланыстың ақпаратқа, қаржы қызметтеріне, еңбек нарықтарына және әлеуметтік желілерге қол жеткізу мүмкіндігін қамтамасыз етуімен түсіндіріледі, бұл тұтастай алғанда қоғамның орнықты дамуына ықпал етеді.

Сондай-ақ ұялы байланысты пайдаланудың резиленттілік деңгейіне әсер етуі мүмкін өзінің жағымсыз аспектілері бар екенін атап өткен жөн. Мысалы, шалғай аудандарда немесе апатты оқиғалар кезінде сапалы байланыстың қол жетімсіздігі жүйенің бейімделу және қалпына келтіру қабілетін төмендетуі мүмкін. Бұдан басқа, жеке ақпараттың қауіпсіздігі мен қорғалуына байланысты туындайтын проблемалар шешушілік деңгейіне ықтимал қатер төндіреді.

Ұялы байланысты пайдаланудың резиленттілік деңгейіне әсер етуінің теориялық аспектісі ақпараттық қоғамның тұжырымдамаларына негізделеді, онда коммуникация және ақпаратқа қол жеткізу өмір сүру деңгейі мен әлеуметтік дамуды арттыру үшін түйінді факторлар болып табылады. Сондай-ақ желілік инфрақұрылымның қоғамның жұмыс істеу тиімділігіне әсерін түсіну маңызды.

Қорытындылай келе, зерттеулер мен ғылыми материалдар ұялы байланысты пайдалану қоғамның резиленттілік деңгейіне оң әсер ететінін растайды. Бұл оның кең қолжетімділігіне, төтенше жағдайларда жұмысқа қабілетті болып қалу қабілетіне және ақпарат пен коммуникацияға қолжетімділікті қамтамасыз етуге байланысты. Алайда, қол жетімсіздік және қауіпсіздік проблемалары сияқты келеңсіз аспектілерді жою қажеттілігі шешушілік деңгейін одан әрі арттыру үшін маңызды элемент болып табылады.

Шетелдік зерттеуші ғалымдар смартфонға тәуелділік мәселесі 20 жылдан астам уақыт бойы зерттелді. Тәуелділіктің осы түріне арналған ғылыми зерттеулердің саны әртүрлі психологиялық үрдістер мен мектептерде оның сипаттамасы берілуіне байланысты үнемі өсуде. Американдық психолог К. Янг осындай тәуелділіктің дамуының негізгі алғышарттары мен кезеңдерін анықтады. Ол интернетті пайдаланудың талаптарын түсіндіріп, үш деңгейлі моделін жасайды [1].

Ресейде смартфонға тәуелділік мәселесі соңғы онжылдықта ғана зерттеліне басталды. А.Е. Войскунский осы тәуелділіктің өз критерийлерін әзірледі. В.М. Мендельевич смартфонға тәуелді тұлғалардың 4 типін көрсетеді. В.А. Лоскутова орыс тіліндегі интернет пайдаланушыларының мәдени ерекшеліктерін зерттеген болса, А.Е. Зичкина, А.Ю. Егоров, Н.А. Кузнецова, Е.А. Петрова, И.В. Чудова, Мухидова Г.Х. интернет пайдаланушыларының жеке қасиеттерін зерттеді [2,3].

Қазақстанда смартфонға тәуелділікті Е.Е.Жарасбаев, А.Алтай Б.Ерниязов студенттердің смартфонға тәуелділігін қарастырып, оны жоюға бағытталған ұсыныстарды береді [4].

Смартфонға тәуелділікті алғашқылардың бірі болып АҚШ-та психиатр К.С.Янг зерттеген болатын. Ол 1996 жылы «Смартфонға тәуелділік: ауытқудың жаңа түрінің пайда болуы» деген мақаланы жариялап, смартфонға тәуелділіктің себептері мен зардаптары туралы мәселені қозғаған болатын. Сол уақыттан бері жүргізілген бірқатар зерттеу жұмыстары көптеген елдерде смартфонға тәуелділіктен зардап шеккен адамдар санының күрт артқанын дәлелдеуде. А.О. Егоровтың айтуынша, тәуелділіктің объектісі (компьютер, смартфон) тәуелділіктің пәні болып табылады, тәуелді мінез-құлықтың өзге де түрлерін жүзеге асыру құралы [5].

Х. Шаффер жаңа технологиялар мен интернеттің қазіргі заманғы құралдардың эмоционалды жағдайын өзгертетін және тәуелділіктің әртүрлі түрлерін жүзеге асыруға мүмкіндік беретін заманауи құралдар екендігін атап өтті. XX ғасырда ақпараттық технологиялар дамуының өзара әрекеттесуінің нәтижесінде және әдеттегі компьютер пайдаланушылары осы технологияларды қолдану нәтижесінде нашақорлық, маскүнемдік, құмар ойындарға, жұмысқа тұруға деген құмарлық, сапалы жаңа құбылыс пайда болды − смартфонға тәуелділік немесе Интернет тәуелділігі пайда болды [6].

Смартфонға тәуелділіктің психологиялық күйлермен және жеке қасиеттермен байланысы туралы *шетелдік зерттеулерге жасалған аналитикалық шолуымызда* «физикалық және психикалық денсаулыққа депрессия, мазасыздық, стресс, жағымсыз эмоциялар, ұйқысыздық, нашар ұйқы сапасы және төмен физикалық белсенділікке смартфондарды шамадан тыс пайдаланудың әсері алып келеді. Смартфонды шамадан тыс пайдалану өзін-өзі реттеудің төмендігін және өзін-өзі бақылаудың нашарлығын болжайды. Смартфон арқылы шамадан тыс

қарым-қатынастың салдарынан адамдар бір-біріне эмпатияны төмендетеді, бұл эмпатияның жоғалуына және басқалармен эмоционалдық байланысының нашарлауына әкеледі.

В.П.Шейнов пікірінше, смартфонға тәуелділік назар тапшылығының бұзылуымен, гиперактивтілікпен, компульсивті мінез-құлықпен және прокрастинациямен оң байланысты. Смартфон арқылы әлеуметтік медиаға тәуелділік тұлғааралық проблемалармен байланысты және сенімді емес мінез-құлыққа және кибербуллингке ұшырауға ықпал етеді. Ең белсенді смартфон пайдаланушылары тәуелділік үшін ең жоғары ұпайларды алады. Жеке қасиеттердің ішінде жалғыздық пен ұялшақтық смартфонға тәуелділіктің ең күшті алғышарты болып табылады. Смартфонға тәуелділік қарым-қатынас дағдыларына кері әсер етеді. Некеде тұрмаған адамдар смартфонға көбірек тәуелді. Әйелдер еркектерге қарағанда смартфонға көбірек тәуелді» (Шейнов 2020 ж.) [7].

Кең мағынасында, смартфонға тәуелділіктің көрінісі − желінің әлеуметтік қосымшаларына тәуелділік, электрондық сатылымдарға қосылу, интернетте құмар ойындар және аукциондарға қатысу; Интернет желісіндегі жыныстық қызығушылықтарға тәуелді болу. 1995 жылы С. Н. Варламова интернетті пайдаланудың патологиялық тәуелділігін сипаттай отырып, тәуелділік мінез-құлқының жаңа түрін: *Internet Addiction Disorder* (TAD) деген атауды қолдануды ұсынды. Смартфонға тәуелділіктің диагностикалық өлшемдерін енгізді. Смартфонға тәуелділікте адамның қызметіне отбасылық, тұрмыстық, қаржылық, білім беру, еңбек, әлеуметтік немесе психологиялық салаларға зиянды әсер ететін Интернет пен компьютерді пайдалану нәтижесінде туындаған мінез-құлықтың бұзылуын енгізді [8].

Қазіргі уақытта ғалымдар Смартфонға тәуелділікті ауру ретінде қарастыруға болмайтынын айтып, оны феномен деп атап, оны зерттеп, оларға сезімтал адамдарға психологиялық көмек көрсету туралы сөз қозғалуда. Көптеген интенсивті интернет-қолданушылар интернет-аддиктілер емес, олар желіні басқа аддиктілерді жүзеге асыру үшін қолданады. Оның пікірінше, смартфонға тәуелділер арасында сексуалды аддикция сияқты «киберсекске» айналатын аддикциялар; коммуникативті тәуелділіктер, мысалы, «кибер қарым-қатынаста» көрініс табатын жалған дін, идеологиялық авантюризм, интернет-гемблингке айналатын құмар ойындарына тәуелділік сынды аддикциялардың жасырын формалары қалыптасады.

Смартфонға тәуелділіктің пайда болуы басқа тәуелділіктерді қалыптастыру заңдарына бағынбайды: егер интернеттегі тәуелділіктің дәстүрлі нысандарын дамыту үшін бірнеше жыл қажет болса, интернетті пайдаланудан 6 ай өткен соң, 58% − алдағы 6 айда, ал 17% − жылына интернеттегі аддиктілерінің 25 пайызы смартфонға тәуелділікті қалыптастырады.

Негізгі бөлім: *XXI ғасырдың жаңа синдромдары*. Номофобия (no-mobile-phone phobia) – смартфонсыз қалудан қорқу. Бұл термин 2008 жылы пайда болғанымен, 2018 жылы Кембридж сөздігіне енген. Номофоб адам гаджетінің қуаты біте бастағанда немесе оны бір жерде ұмыт қалдырғанда өте мазасыз күй кешеді. Смартфонсыз қалу қатері туындаған жағдайда жүрегі қатты соғып, тынысы тарылып, ашуға бой алдыруы ғажап емес. Зерттеушілер аталған синдромды «XXI ғасырдағы ең ауыр тәуелділіктің бірі болуы мүмкін» деген болжам жасаған. Тіпті, оны психикалық ауытқу ретінде диагностикалық емдеуге тіркеуді ұсынған[9].

Фаббинг (phone-snubbing) – кездесу, достармен бас қосу кезінде смартфоннан бас ала алмау. Яғни, фаббер сөйлесу, әңгімелесу кезінде жанындағы адамға емес, қолындағы гаджетіне көп назар аударады. Әлеуметтік желіні парақтап, тіпті өзге бір адамдармен хат жазысып отыруы мүмкін. Кездесіп отырған екі не одан да көп адамның бірі смартфонына қарай бастаса, екіншісі де міндетті түрде оны қайталайды. Осылайша, бұл қалыпты жағдайға айналып кетеді. Кент университетінің дерегінше, бұл психологиялық проблема мен жағымсыз әдеттің бірі ретінде қарастырылған.

FoMO (felling missing out) — маңызды нәрсені өткізіп алудан қорқу. 2013 жылы бұл сөз термин ретінде ресми түрде тіркеліп, Оксфорд сөздігіне енді. Бұл синдромның белгілері: тек смартфон тұтынушысы әлеуметтік желідегі лентасын жаңалап, өзгелерден жылы лебіз бен жағымды пікір күтеді, әрбір трендтегі оқиғаға үн қосып, оны басқалардың бағалағанын қалайды, біраз уақыт онлайн болмаса, барлық қызықты жаңалықтан құр қалғандай сезімде болады. Сондай-ақ аталған синдромы бар адам өзіне, өз өміріне көңілі толмай, әрқашан

өзгелерге қызығумен, өзін олармен салыстырумен болады.Бұл дерт адамның психикасына әсер етіп қана қоймай, депрессия мен көңіл күйінің түсуіне әкеп соқтырады екен. Шектен тыс стреске түсу суицидке дейін де жеткізуі мүмкін.

Digital detox – цифрлық технологиядан белгілі бір уақыт аралығында саналы түрде бас тарту. Бұл ұғымның ақпарат кеңістігінде пайда болғанына аз уақыт болған жоқ. Ағзаны зиянды шлак, токсиндерден тазарту үшін «детоксикация» жасалатын болса, ми мен жүйке-жүйені де қажетсіз ақпараттардан арылту үшін де детокс әдісін жүргізуге болады екен. Аталған тәсіл тәулік бойы (24/7) цифрлық құрылғыдан бас ала алмайтын, одан бір сәт көз жазып қалса, мазасыз күй кешетін жандарға арналған. Олар үшін қазір онлайн қосымшалар мен түрлі детокс курстар пайда болып жатыр. Туризм терминіне де Digital Detox Holidays деген жаңа саяхат түрі қосылған. Бұл тур кезінде жолаушылар wi-fi орнатылмаған қонақүйлерге орналастырылады. Тіпті саяхат кезінде смартфондарды жинап алу мәселесі де қарастырылған. Осылайша, саяхатшылар виртуалды әлемнен алыстап, табиғат аясында тыныс алады. Бәрінің мақсаты – адамдарды цифрлық құрылғыларсыз қарым-қатынас құруға үйрету, оған деген тәуелділіктен арылтуға көмектесу.

Зерттеу барысында Goggle формада сауалнама жүргізілді. Сауалнама сұрақтары орыс тілінде қойылды және ұялы байланыстың қаншалықты маңызды екенін анықтау мақсатында орындалды. Сауалнамаға Абай атындағы ҚазҰПУ-нің педагогикалық бағытта білім алатын 2 курс студенттері қатысты.

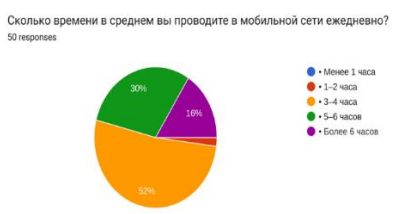
Анықтаушы эксперименттің нәтижелері:

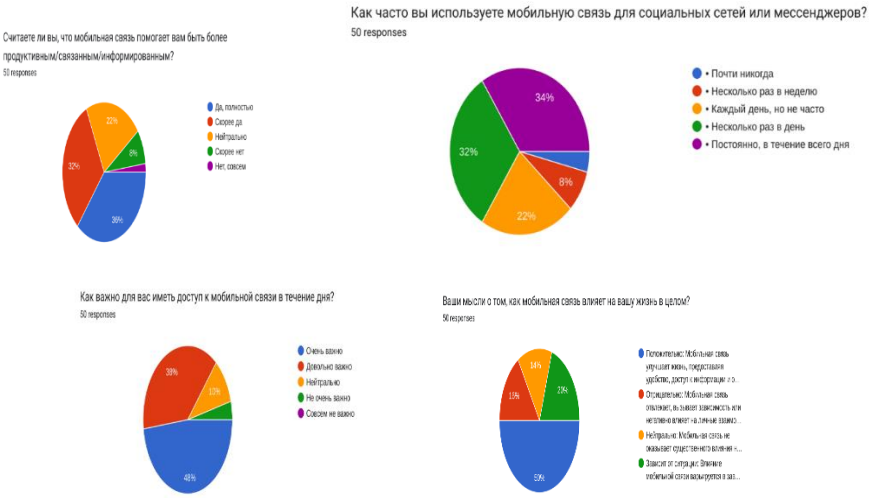
1. «Сіздің өміріңіздегі ұялы байланыс» сауалнамасын 50 студенттің жауабын алу барысында ұялы телефондарын пайдаланудың негізгі мақсаттарын, қаншалықты жиі пайдаланатынын, өнімді болуға көмектесетіні туралы пікірін, қолжетімділік қаншалықты маңызды екені, жалпы олардың өміріне әсері туралы жалпы қабылдауы жайлы ақпараттарға қол жеткіздік (сурет 1).
2. Сауалнама нәтижелерінен көріп тұрғанымыздай ұялы байланысты қолдануыңыздың басты мақсаты қандай? деген сұрақты талдай кетсек, 60 % жақындарымен хабарласу құралы ретінде пайдалану үшін деп жауап берді. 18% әлеуметтік желілерді пайдалану құралы деп көрсетті.

Мобилді желіде қанша уақыт отырасыз? деген сұраққа ең жоғарғы пайызбен 52%- 3,4 сағат деп жауап берген. Ал, ұялы байланыс сізді толығымен барлық нәрселелерге хабардар етіп отырады деп келісесіз бе? деген сұраққа ең жоғарғы пайызбен 36%- иә толық келісемін деп жауап берген. Ұялы телефонды әлеуметтік желілерге кіру үшін қанша уақыт пайдаланасыз? деген сұраққа 34% әрдайым, күні бойы деп жауап берді. Күні бойы сіз үшін ұялы байланыста отыру маңызды ма? деген сұраққа 48% респондент өте маңызды деп жауап берді. Сіздің пікіріңізше ұялы байланыс сіздің өміріңізге қалай әсер етеді? деген сұраққа 50% респондент жағымды, өмірді жақсартады және мәліметтерді табуға қол жетімділік береді деп жауап берген. Қорытындылай келе, бұл сауалнама нәтижелерінен көріп тұрғанымыздай смартфонның студенттер өмірінде алатын орны күшті екенін байқауға болады.

Келесі кезеңде смартфонды пайдалану барысында студенттердегі резильенттілік деңгейінің көрсеткішін анықтау. Резильенттілік шкаласы – The Resilience Scale (RS-25) (Wagnild, G. M. & Young, H. M.) жүргізілді.

Сурет 1 - Сауалнама көрсеткіштері

Резильенттілік шкаласы (RS-25) бойынша алынған нәтижелерін көрсетті (сурет 2).

Жоғары резильенттілік деңгейін көрсеткен респонденттер саны 12, ол 24% құрайды; орташа резильенттілік деңгейі бойынша респонденттер саны-23, ол 46 % білдіреді; төменгі резильенттілік деңгейі бойынша респонденттер саны – 15, ол 30% білдіреді.

Сурет 2 - Резильенттілік шкаласы (RS-25) бойынша алынған нәтижелерінің пайыздық көрсеткіші

Қорытынды. Жастар арасында олардың физикалық және психологиялық денсаулығына кері әсерін тигізетін смартфонға тәуелділіктің кеңеюі ерекше алаңдатады. Сонымен бірге ата-аналар балаларға жаман үлгі болып, тіпті күнделікті іс-әрекетіне кедергі келтірмеу үшін балаға электронды ойыншық беріп, гаджеттерге деген құмарлықты арттыруға өз үлесін қосады. Статистикаға сүйенсек, бұл күнде Қазақстандағы әрбір бесінші баланың үшеуі ұялы телефонға барлық уақытын арнайды екен. Әлем елдерінде бұл дертпен күрес әлдеқашан басталып кетіпті. Біздің өңірде соңғы уақытта ғана жасөспірімдердің ата-аналары баласының ұзақ уақыт телефонға телміруінен қауіптенуді бастады. Себебі көбіне 10-18 жастағы жасөспірімдер мұндай тәуелділікке тап болады. Ал бұл кезең – жасөспірім үшін негізгі әлеуметтендіру, оның психика мен дүниетанымын қалыптастыратын уақыты.

Смартфонға тәуелділік – бұл жаңа құбылыс, ең көп таралған медициналық емес тәуелділіктердің бірі, ол өзінің бұқаралық сипаты бойынша интернетке тәуелділік пен құмар ойындарды артта қалдырып, олармен қауіпті конгломерат құруда.

Әдебиеттер

1. Жарасбаев Е.Е., Алтай А., Ерниязов Б. Интернет зависимость // Вестник Актюбинского университета им. С.Баишева 2014 ж.

2. Максименко А.А., Дейнека О.С., Духанина Л.Н. и др. Фаббинг: Особенностиаддиктивного поведения молодежи // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – 2021. – Т.164. – №4.

– С. 345-362. doi: 10.14515/monitoring.2021.4.1822.
3. Мухидова Г.Х. Патофизиологические и психологические особенности компьютерной-зависимости у подростков // Scientificprogress. – 2022. – №4.
4. Жарасбаев Е.Е., Алтай А., Ерниязов Б. «Интернет зависимость» Вестник Актюбинского университета им. С.Баишева 2014 ж.
5. Егоров А.Е., Рассказова, Е. И., Тхостов, А. Ш. Психологические последствия развития информационных технологий // Национальный психологический журнал. – 2012. – № 1 (7). – С. 81-87.
6. Х. Шаффер Мобильная зависимость // Школьный психолог. – 2006. – № 5. – С. 2-
7. Шейнов В.П., Девицын А.С., Помелова Е.А. и др. Личностные свойства студентов, зависимых от смартфона // Вестник Вятского государственного университета. – 2021. – Т.140. – № 2. – С. 123-133. doi: 10.25730/VSU.7606.21.025.
8. Варламова, С. Н., Гончарова, Е. Р., Соколова, И. В. (2015) Интернет-зависимость молодежи мегаполисов: критерии и типология. Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены, № 2 (126), с. 165–182.

ЦИФРОВАЯ ЭМПАТИЯ: ВЫЗОВЫ РЕАЛЬНОСТИ
ЦИФРЛЫҚ ЭМПАТИЯ: ШЫНДЫҚТЫҢ ҚИЫНДЫҚТАРЫ
DIGITAL EMPATHY: CHALLENGES OF REALITY

Ахметов К.Р.
Казахский национальный университет им. аль-Фараби
Алматы, Казахстан

Қазіргі цифрлық қоғамда эмпатия жаңа формаларға ие болып, бірегей қиындықтарға тап болады. Бұл баяндама цифрлық эмпатия ұғымын зерттеп, оның виртуалды ортадағы көріністерін талдайды және оны дамыту мен қолдауға байланысты негізгі қиындықтарды қарастырады. Технологиялардың эмпатия қабілетіне әсері және пайда болатын кедергілерді еңсеру стратегияларына ерекше назар аударылады.
Түйін сөздер: *цифрлық эмпатия, шындық, психология, қиындықтар*

В современном цифровом обществе эмпатия приобретает новые формы и сталкивается с уникальными вызовами. В статье исследуется концепция цифровой эмпатии, анализирует её проявления в виртуальных средах и рассматривает основные трудности, связанные с её развитием и поддержанием. Особое внимание уделяется влиянию технологий на способность к эмпатии и возможным стратегиям преодоления возникающих барьеров.
Ключевые слова: *цифровая эмпатия, реальность, психология, вызовы*

In today's digital society, empathy takes on new forms and faces unique challenges. This report explores the concept of digital empathy, analyzes its manifestations in virtual environments, and examines the main difficulties associated with its development and maintenance. Particular attention is paid to the impact of technologies on the capacity for empathy and possible strategies to overcome emerging barriers.
Key words: *digital empathy, reality, psychology, challenges*

Введение

С развитием цифровых технологий и расширением виртуальных коммуникаций понятие эмпатии претерпевает значительные изменения [2]. Традиционные формы сопереживания и понимания эмоций других людей трансформируются под влиянием компьютерно-опосредованных взаимодействий. Взаимодействие через цифровые платформы ограничивает невербальные сигналы, такие как мимика, жесты, интонация голоса, что усложняет передачу эмоциональных состояний и интерпретацию намерений собеседника. Однако цифровая среда также предоставляет новые инструменты для развития и поддержания эмпатии.

Цель статьи — исследовать феномен цифровой эмпатии, выявить основные вызовы, с которыми сталкиваются пользователи в виртуальных средах, и предложить возможные пути их преодоления. В работе рассматриваются различные аспекты цифровой эмпатии, включая ее определение, механизмы функционирования в онлайн-коммуникации, факторы, влияющие на ее уровень, а также стратегии развития эмпатичных цифровых взаимодействий.

Понятие цифровой эмпатии

Цифровая эмпатия определяется как способность индивида понимать и сопереживать эмоциям и переживаниям других людей в контексте онлайн-коммуникаций и виртуальных взаимодействий [1]. В отличие от традиционной эмпатии, цифровая эмпатия осуществляется через текстовые сообщения, аудио- и видеосвязь, а также посредством аватаров в виртуальных мирах. Это накладывает определенные ограничения на передачу эмоциональных нюансов и может приводить к искажению восприятия.

Одним из ключевых аспектов цифровой эмпатии является когнитивное и эмоциональное вовлечение в взаимодействие. Когнитивная эмпатия связана со способностью понимать точку зрения собеседника, его мотивы и мысли, тогда как эмоциональная эмпатия предполагает способность переживать и разделять чувства другого человека. В цифровых коммуникациях эти процессы могут быть затруднены из-за асинхронности общения, недостатка невербальных сигналов и эффекта «обезличенности», который часто встречается в онлайн-среде.

Механизмы цифровой эмпатии

Цифровая эмпатия проявляется в различных формах в зависимости от используемых каналов коммуникации. В текстовых сообщениях люди могут использовать эмодзи, стикеры и пунктуацию для передачи эмоций. В голосовых и видеозвонках участники взаимодействия получают возможность выражать эмоции через интонацию и мимику, но уровень эмпатии все равно может быть снижен по сравнению с личным общением. Виртуальные и дополненные реальности предоставляют еще более сложные механизмы передачи эмоционального состояния, такие как аватары и тактильная обратная связь [3].

Кроме того, цифровая эмпатия развивается благодаря культурным и социальным нормам, которые формируются в онлайн-среде. Например, появление этикета цифрового общения (netiquette) способствует повышению уровня эмпатии среди пользователей. Однако существует и обратный эффект: анонимность и дистанция в цифровом пространстве могут приводить к агрессивному поведению, кибербуллингу и снижению уровня эмпатии в обществе.

Таким образом, цифровая эмпатия является сложным многокомпонентным феноменом, который требует дальнейшего изучения и разработки стратегий для ее эффективного развития и интеграции в цифровые коммуникации.

Стратегии развития цифровой эмпатии

1. *Обучение цифровой грамотности.* Важно обучать пользователей основам эмпатичного взаимодействия в онлайн-среде. Это включает в себя осознание невербальных сигналов в текстовых коммуникациях, использование эмодзи и интонационных маркеров, а также развитие навыков конструктивного диалога. Одним из ключевых элементов является обучение осознанному потреблению контента, критическому мышлению и способности различать эмоциональные оттенки сообщений. Курсы цифровой грамотности, вебинары и интерактивные тренинги могут помочь пользователям развить эмпатическое восприятие и коммуникативные навыки, способствующие улучшению качества онлайн-взаимодействий. Кроме того, следует развивать понимание влияния цифровой среды на эмоциональное состояние и обучать методам саморегуляции для предотвращения конфликтных ситуаций и эмоционального выгорания.

2. *Создание эмпатичных интерфейсов.* Дизайн цифровых платформ должен учитывать человеческие эмоции и способствовать глубокому и искреннему взаимодействию. Например, алгоритмы социальных сетей могут поощрять позитивные комментарии, а системы видеозвонков — предоставлять функции, облегчающие выражение эмоций. Интерфейсы должны быть интуитивно понятными, дружелюбными и ориентированными на эмоциональную вовлеченность. Добавление элементов визуальной обратной связи, таких как анимации, цветовые маркеры эмоционального состояния и персонализированные реакции, может способствовать созданию более эмпатичного цифрового пространства. Кроме того, автоматизированные системы, такие как чат-боты и голосовые помощники, могут быть

спроектированы с учетом эмпатичных ответов, что повысит качество взаимодействий пользователей с цифровыми сервисами.

3. *Продвижение онлайн-этики.* Формирование культурных норм общения в цифровой среде способствует снижению уровня агрессии и повышению эмпатии. Например, модерация контента и четкие правила поведения на платформах могут снижать уровень токсичного взаимодействия. Важно проводить образовательные кампании, разъясняющие последствия онлайн-агрессии и поощряющие позитивное поведение. Введение механизмов поощрения конструктивного общения, таких как рейтинговые системы, награды за поддержку других пользователей и специальные фильтры для распознавания агрессивного контента, может значительно улучшить цифровую среду. Также рекомендуется использовать технологии искусственного интеллекта для автоматического мониторинга и блокировки агрессивного контента, а также для персонализированной обратной связи, обучающей пользователей эмпатичному поведению. Важным шагом является вовлечение лидеров мнений и активных участников онлайн-сообществ в пропаганду позитивных норм взаимодействия, что может способствовать формированию более уважительной и эмпатичной цифровой среды.

4. *Использование технологий для эмпатии.* Виртуальная и дополненная реальность могут создавать ситуации, способствующие развитию эмпатии, например, симуляции опыта жизни других людей (иммерсивные тренинги). Использование искусственного интеллекта для анализа эмоционального состояния пользователей и адаптации общения также может способствовать повышению уровня цифровой эмпатии. Например, VR-технологии позволяют пользователям пережить ситуацию глазами другого человека, что способствует лучшему пониманию чужого опыта. Искусственный интеллект может анализировать тональность сообщений и предлагать пользователям более эмпатичные способы коммуникации. Чат-боты и виртуальные ассистенты, интегрированные с эмоциональными алгоритмами, могут адаптировать свое взаимодействие в зависимости от настроения пользователя, что помогает снизить уровень стресса и повысить эмоциональную вовлеченность. Важно продолжать исследования в этой области для создания более точных и этичных технологий, поддерживающих эмпатичные цифровые взаимодействия.

5. *Создание онлайн-сообществ поддержки.* Формирование сообществ, где пользователи могут делиться эмоциями и поддерживать друг друга, способствует развитию эмпатии. Это могут быть специализированные форумы, чаты поддержки и платформы для психологической помощи. Важно создавать безопасную среду, где пользователи могут выражать свои эмоции без страха осуждения. Такие сообщества могут включать группы взаимопомощи, психологические службы поддержки в мессенджерах и тематические платформы для обсуждения личных переживаний. Применение модерируемых дискуссий, анонимных форматов общения и профессионального консультирования способствует снижению стресса и улучшению эмоционального состояния участников. Также важно внедрять механизмы обратной связи, позволяющие пользователям получать поддержку в сложных ситуациях и делиться успешными практиками преодоления трудностей.

6. *Развитие эмоционального интеллекта в цифровой среде.* Поощрение самоосознанности и управления эмоциями в онлайн-коммуникациях может повысить уровень цифровой эмпатии и снизить вероятность конфликтов в виртуальном пространстве. Важно интегрировать методики развития эмоционального интеллекта в образовательные программы, корпоративные тренинги и цифровые сервисы. Например, обучающие приложения и интерактивные платформы могут включать упражнения на распознавание эмоций, управление стрессом и развитие активного слушания. Также возможно внедрение инструментов саморефлексии, таких как цифровые дневники эмоций, анализ поведения в социальных сетях и рекомендации по улучшению эмпатичных навыков в цифровой среде.

Цифровая эмпатия становится важным аспектом современной онлайн-коммуникации, так как все больше взаимодействий происходит в виртуальной среде. Ее развитие зависит от ряда факторов, включая технологические инновации, цифровую грамотность пользователей и формирование этических норм поведения в сети.

Современные технологии способствуют развитию цифровой эмпатии, создавая условия для более эмоционально насыщенного общения:

- Искусственный интеллект (ИИ): Анализ эмоций с помощью нейросетей позволяет системам адаптировать коммуникацию, например, предлагать эмпатичные ответы в чат-ботах или модерацию агрессивного контента.
- Виртуальная и дополненная реальность (VR/AR): Иммерсивные технологии помогают пользователям «пережить» опыт других людей, что усиливает эмпатическое восприятие. Например, симуляции социальных проблем позволяют ощутить на себе трудности других слоев населения.
- Аналитика поведения пользователей: Платформы могут отслеживать и анализировать эмоциональные реакции пользователей, что способствует персонализированному подходу в коммуникации.

Социальные нормы в интернете формируются сообществами, и их развитие влияет на уровень эмпатии. Развитие цифровой культуры включает:

- Этикет онлайн-коммуникации (netiquette): Обучение пользователей эмпатичному общению и формирование правил цифрового взаимодействия снижает уровень агрессии в сети.
- Программы борьбы с кибербуллингом: Запуск инициатив по борьбе с онлайн-агрессией способствует повышению эмпатии и созданию безопасной среды.
- Модерация контента: Алгоритмы социальных сетей могут направлять дискуссии в позитивное русло, предотвращая токсичные обсуждения.

Развитие цифровой эмпатии невозможно без обучения пользователей:

- В образовательные программы вводятся курсы по цифровой коммуникации и эмпатии.
- Корпоративные тренинги помогают сотрудникам компаний эффективнее взаимодействовать в цифровой среде.
- Психологические тренинги по онлайн-коммуникации учат пользователей выражать эмоции и понимать эмоциональное состояние других.

Заключение

Развитие цифровой эмпатии является неотъемлемой частью эволюции коммуникации в киберпространстве. В условиях стремительной цифровизации общества способность понимать и сопереживать эмоциям других людей в онлайн-среде становится важнейшим фактором формирования здоровой и продуктивной коммуникации.

Анализ цифровой эмпатии показал, что она формируется под воздействием множества факторов: технологических инноваций, уровня цифровой грамотности, особенностей онлайн-взаимодействий и социальных норм. Современные технологии, такие как искусственный интеллект, виртуальная и дополненная реальность, а также интеллектуальные алгоритмы анализа эмоций, способны не только усилить эмпатические механизмы, но и создать новые вызовы, связанные с приватностью и этикой использования персональных данных.

Рассмотренные стратегии развития цифровой эмпатии указывают на важность комплексного подхода к ее внедрению. Это включает создание эмпатичных интерфейсов, продвижение онлайн-этики, развитие цифровой грамотности, использование технологий для усиления эмпатии и поддержку онлайн-сообществ. Эффективная интеграция этих стратегий в образовательные, корпоративные и социальные структуры позволит снизить уровень агрессии и отчужденности в цифровой среде, улучшить качество онлайн-взаимодействий и сформировать культуру уважительного общения.

Таким образом, развитие цифровой эмпатии является не только технологическим, но и социальным процессом, требующим осознанного участия общества. Только комплексный подход, включающий технологические, образовательные и этические аспекты, позволит сформировать устойчивую культуру эмпатичного взаимодействия в цифровом пространстве, делая его более человечным и гармоничным.

Литература

1.Paananen, V., Kiarostami, M. S., Lee, L.-H., Braud, T., & Hosio, S. (2022). From Digital Media to Empathic Reality: A Systematic Review of Empathy Research in Extended Reality Environments. arXiv preprint arXiv:2203.01375.

2. Lee, S. W. (2019). Computer-mediated Empathy. arXiv preprint arXiv:1910.02368.

3. Derks, D., Fischer, A. H., & Bos, A. E. R. (2008). The role of emotion in computer-mediated communication: A review. Computers in Human Behavior, 24(3),

III СЕКЦИЯ * III SECTION

ТҰЛҒА ДАМУЫ МЕН КӘСІБИ ӨСУДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТӘСІЛДЕРІ

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ И ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К РАЗВИТИЮ ЛИЧНОСТИ И ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО РОСТА

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL APPROACHES TO PERSONAL DEVELOPMENT AND PROFESSIONAL GROWTH

ТІЛ ҮЙРЕНУДЕГІ ӘЛЕУМЕТТІК-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ФАКТОРЛАРДЫҢ РӨЛІ

Ибраева Э.С.
ЖББМ КММ № 155
Алматы, Қазақстан

Әлеуметтік-психологиялық факторлардың тіл үйренудегі оқушылардың мотивациясы мен оқу тиімділігіне тікелей әсер етуіне байланысты рөлі ерекше маңызға ие. Бүгінгі күні тіл үйрену үрдісіндегі мәдениаралық қарым-қатынас, мотивацияның түрлері және әлеуметтік қолдау зерттеу тақырыбына айналды. Бұл мақалада тіл үйренудің әлеуметтік және психологиялық аспектілерін кешенді түрде қарастыру арқылы оқыту әдістемелеріне жаңаша көзқарас ұсынылады. білім беру саласындағы тіл меңгерудің маңыздылығы артуы және көптілділік заманауи талаптарға сай дамуы зерттеуің өзектілігін арттырады. Әлеуметтік-психологиялық факторлардың рөлін түсіну оқыту процесін жақсартуға септігін тигізеді. Мақала тіл үйрену мотивациясын қалыптастыруда әлеуметтік қолдаудың және эмоционалды факторлардың маңызын көрсетеді, бұл болашақта оқыту әдістемелерін жетілдіруге көмектеседі. Әлеуметтік-психологиялық факторлар мотивация деңгейін, тіл меңгеру жылдамдығын және оның сапасын айтарлықтай жақсарта алатыны дәлелденуі зерттеудің нәтижесі болып табылады.

Түйін сөздер: *әлеуметтік факторлар, психологиялық қолдау, мотивация, тіл үйрену, мәдениаралық қарым-қатынас.*

Особое значение имеет роль социально-психологических факторов в изучении языка, поскольку они напрямую влияют на мотивацию студентов и эффективность обучения. Сегодня межкультурная коммуникация, типы мотивации и социальная поддержка в процессе изучения языка стали темой исследований. В статье представлен новый подход к методикам обучения, всесторонне рассматривающий социальные и психологические аспекты изучения языка. Возрастающая значимость изучения языка в образовании и развитие многоязычия в соответствии с современными требованиями повышают актуальность исследования. Понимание роли социально-психологических факторов может помочь улучшить процесс обучения. В статье подчеркивается важность социальной поддержки и эмоциональных факторов в формировании мотивации к изучению языка, что поможет улучшить методики преподавания в будущем. Результаты исследования показывают, что социально-психологические факторы могут значительно повысить уровень мотивации, скорость усвоения языка и его качество.

Ключевые слова: *социальные факторы, психологическая поддержка, мотивация, изучение языка, межкультурная коммуникация.*

The role of socio-psychological factors in language learning is of particular importance, as they directly affect students' motivation and learning efficiency. Today, intercultural communication, types of motivation and social support in the process of language learning have become a topic of research. This article presents a new approach to teaching methods that comprehensively considers the social and psychological aspects of language learning. The increasing importance of

language learning in education and the development of multilingualism in accordance with modern requirements increase the relevance of the study. Understanding the role of socio-psychological factors can help improve the learning process. The article emphasizes the importance of social support and emotional factors in shaping motivation for language learning, which will help improve teaching methods in the future. The results of the study show that socio-psychological factors can significantly increase the level of motivation, the speed of language acquisition and its quality.

Keywords: *social factors, psychological support, motivation, language learning, intercultural communication.*

Кіріспе

Тіл – адамның қарым-қатынас жасау құралы ғана емес, мәдени және әлеуметтік өмірінің маңызды бөлігі. Заманауи зерттеулерде тіл үйрену тек грамматика мен лексикаға ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік және психологиялық аспектілерге негізделеді. Әлеуметтік-психологиялық факторлар, атап айтқанда, мотивация, эмоциялық жағдай, өзіне деген сенімділік және әлеуметтік қолдау, оқушылардың тіл меңгерудегі жетістіктеріне үлкен әсер етеді.

Қазіргі уақытта тіл үйренудің мотивациясына және оны қалыптастыратын факторларға ерекше назар аударылуда. Райан мен Десидің (2000) [1, с. 203] теориясында мотивацияның ішкі және сыртқы түрлері егжей-тегжейлі қарастырылған, бұл тіл үйренудегі жетістіктерге жету механизмдерін түсінуге көмектеседі. Сонымен қатар, Gardner (1985) [2] зерттеулері мотивацияның мәдениаралық қарым-қатынас арқылы қалай қалыптасатынын көрсетті. Қазақ тілін оқыту контекстінде, әсіресе, эмоционалды қолдау мен оқушылар арасындағы өзара қарым-қатынастың маңыздылығы артып отыр. Бұл мақалада тіл үйренудегі әлеуметтік және психологиялық факторлардың рөлі терең қарастырылып, олардың оқыту үрдісіндегі практикалық маңызы зерттеледі.

Жұмыстың мақсаты: тіл үйрену үдерісіндегі әлеуметтік-психологиялық факторлардың (мотивация, эмоционалдық қолдау, өзін-өзі құрметтеу, мәдени айырмашылықтар) рөлін анықтау және олардың табысты оқуға, сондай-ақ мәдениетаралық коммуникацияға әсерін зерттеу.

Зерттеудің әдісі: тіл үйренудегі мотивация, әлеуметтік қолдау және мәдениетаралық факторлар бойынша ғылыми әдебиеттерді талдау және нәтижелерді талқылау.

Тіл үйренуде маңызы бар әлеуметтік-психологиялық факторлар

Жаңа тілді тиімді меңгеру үшін оқушылардың тіл үйрену дағдыларына әсер ететін бірнеше факторлар бар. Бұл факторларды тұлғалық, орташа және тәрбиелік деп бөлуге болады:

1. Когнитивтік факторлар. Тілді меңгеруде танымдық қабілеттер үлкен рөл атқарады: есте сақтау, назар аудару және проблеманы шешу дағдылары оқушылардың тілді жақсы меңгеруіне әсер етеді. Мысалы, есте сақтау қабілеті жақсы студенттер сөздік және грамматикалық ережелерді жақсы есте сақтайды. Сонымен қатар, тілдік тапсырмаларды орындауға зейінін шоғырландыра алатын және зейінін аудара алатын оқушылар тілді түсінуге және шығаруға қабілетті [3].

2. Мотивация (тілге қызығушылық, мәдениетке тартылу) тіл үйрену үдерісінде шешуші фактор болып табылады. Ішкі (мысалы, тілге деген жеке қызығушылық) және сыртқы (мысалы, жоғары ұмтылу) мотивациясы бар студенттер ең жақсы нәтижелерге қол жеткізуге бейім. Мотивация оқушының тілді үйренуге қанша қадам және уақыт жұмсайтынына әсер етеді [4, с. 395].

3. Әлеуметтік қарым-қатынастар мен қоршаған орта – оқытушылар, ата-ана, құрбы-құрдастарының эмоционалдық қолдауы студенттердің өзін-өзі сенімді сезінуіне және жоғары нәтижеге қол жеткізуіне әсер етеді. Оқу ортасы тілді меңгеруде маңызды рөл атқарады. Сыныпта, ана тілінде сөйлейтіндер қауымдастығында немесе технология арқылы қолдау көрсететін, иммерсивті орта студенттерді жаттығуға және дағдыларын жетілдіруге ынталандырады [5, с. 79].

4. Жас ерекшеліктері - тіл үйренудегі тағы бір маңызды фактор. Кішкентай студенттерде жүйке икемділігі жоғары болады, бұл оларға тілдерді оңай үйренуге мүмкіндік береді, әсіресе айтылу мен екпінге қатысты. Дегенмен, егде жастағы оқушылардың оқу стратегиялары

жақсырақ болуы мүмкін және грамматиканы тереңірек түсінуі мүмкін, бұл тілді үйренуде кездесетін қиындықтарды өтей алады [6, с. 27].

5. Мәдени орта, айырмашылықтар және ана тілі - жеке және ұжымдық мәдениеттер арасындағы айырмашылықтардың топтық жұмыс пен оқыту стратегияларына әсері айқындалды. Студенттің ана тілі мен мәдени деңгейі оның екінші тілді үйренуге деген көзқарасына әсер етуі мүмкін. Мысалы, ана тілі оқытылатын тілге ұқсас (сөздік құрамы немесе құрылымы жағынан) студенттерге үйрену оңайырақ болуы мүмкін. Екінші жағынан, екі тіл арасындағы айтарлықтай айырмашылықтар айтылымды, грамматиканы немесе лексиканы меңгеруде қиындықтарға әкелуі мүмкін [4, с. 397].

6. Эмоционалдық және психологиялық факторлар - өзін-өзі бағалау және сенімділік сияқты факторлар оқу жетістіктеріне оң әсер етеді. Тіл үйрену стрессті тудыруы мүмкін және алаңдаушылықты, қателесуден қорқуды немесе сенімсіздікті сезінетін студенттер күресуі мүмкін. Мазасыздықты азайтатын позитивті, қолдау көрсететін оқу ортасын құру тіл үйренуді жақсарту үшін маңызды. Эмоционалды тұрақтылық студенттерге қиындықтарды жеңуге және оқуда табанды болуға көмектеседі [7, с. 59].

7. Оқыту әдістері тіл үйренуді жеңілдетуде маңызы зор. Интерактивті сабақтарды, нақты жағдайды және технологияны пайдалануды қамтитын студентке бағытталған тәсіл оқуды жақсарта алады. Есте сақтау сияқты дәстүрлі әдістер тілді нақты әлемде қолдануға бағытталған коммуникативті және тапсырмаға негізделген тәсілдер сияқты тиімді болмауы мүмкін [8].

8. Әлеуметтік-экономикалық факторлар. Студенттің әлеуметтік-экономикалық мәртебесі олардың жеке оқытушылар, онлайн курстар немесе шетелде оқу мүмкіндіктері сияқты тіл үйрену ресурстарына қол жеткізуіне әсер етуі мүмкін. Ауқатты отбасылардан шыққан студенттерде тіл үйренуге сыныптан тыс уақытта көбірек мүмкіндіктер болуы мүмкін, бұл оларға артықшылық береді [5, с. 82].

Қорытынды

Қорытындылай келе, тіл үйренудің жалпы табысты болуына танымдық қабілеттердің, мотивацияның, жастың, қоршаған ортаның, оқытудың әдістерінің және басқа факторлардың жиынтығы ықпал етеді. Осы факторларды түсіну және шешу мұғалімдерге де, студенттерге де тілді меңгеру нәтижелерін жақсартуға көмектеседі.

Зерттеу тіл үйрену үдерісінде әлеуметтік-психологиялық факторлардың маңыздылығын айқындады, нәтижелері оқушылар мен студенттердің мәдени және жеке ерекшеліктерін ескере отырып, бейімделген оқыту бағдарламаларын әзірлеуге мүмкіндік береді. Мұндай тәсіл тіл үйренудің тиімділігін арттырып қана қоймай, мәдениетаралық қарым-қатынасты дамытуға ықпал етеді.

Әдебиеттер

1. Гордеева Т.О. Теория самодетерминацииЭ.Диси и Р.Райана // Психология мотивации достижения: учеб. пособие. М.: Смысл: Академия, 2006. С. 201–245.
2. Gardner R.C. Social Psychology and Second Language Learning: The Role of Attitudes and Motivation. London: Edward Arnold // Social Psychology of Language.– Vol 4. – 1985.
3. Lightbown, P. M., & Spada, N. (2000). How Languages are Learned. Oxford University Press.
4. Klassen, R. M., et al. (2013). Cultural influences on students' learning motivation: A comparative analysis. EducationalPsychology Review, 25(3), 393-410.
5. Ионин Л. Г. Социология культуры: учебное пособие. М.: Логос, 1996. 280 с.
6. Lenneberg E. Biological foundations of language. New York: Wiley, 1967. 356 p
7. Пассов Е.И., Кузовлева Н.Е. Основы коммуникативной теории и технологии иноязычного образования. М.: Русский язык, Курсы, 2010. - 568 с.
8. Валиева М., Білім беру технологиялары. - Алматы, 2002. П.Дубровина И.В., Прихожан Л.И. Положение о школьной психологической службе. - М., 1985.

БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫН ЖАҢАРТУДАҒЫ МАҢЫЗДЫЛЫҚ

Алиева П.С., Бекмухаммед А.Н.
М.Х. Дулати атындағы университеті
Тараз, Қазақстан

Мақалада жаңартылған білім беру мазмұнына көшу сатасындағы бастауыш сыныптағы ерекшеліктер, оқушыларды кең ауқымды дағдыларға үйретуге, функционалдық сауаттылықтарын арттыруға, адами құндылықтарын дамытуға көңіл бөлініп, заманау технологияларды қолдануға көшу процесінде мұғалімнің кәсіби шеберлігін арттыру туралы баяндалған.
Түйін сөздер: *функционалдық, сауаттылық, кәсіби шеберлік.*

В статье описаны особенности обучения школьников начального класса при переходе на обновленное содержание образования, необходимость обучения учащихся широкому кругу умений, повышение их функциональной грамотности, развитие их общечеловеческих ценностей. Поэтому актуально совершенствование профессионального мастерства учителя в процессе перехода к использованию современных технологий обучения и обновленного содержания.
Ключевые слова: *функциональность, грамотность, профессионализм.*

The article describes the peculiarities of the primary class in the transition to the updated educational content, teaching students a wide range of skills, increasing their functional literacy, developing their human values, and improving the professional skills of the teacher in the process of transition to the use of modern technologies.
Key words: functionality, literacy, professionalism.

Білім беру мен оқыту мазмұнының шағын бөлігінде әлеуметтік-экономикалық дамудың, ғылымның, техниканың, мәдениеттің объективті қозғалыстары бар.Тәрбие мен оқытудың мазмұнын меңгеруі кіші тұлғаның ақыл-ой, адамгершілік, эстетикалық, еңбек, дене тәрбиесін қамтамасыз ететін қоғамдық тәртіпке сәйкес келетін табиғат, қоғам, адам және электронды еңбек туралы білімдер жүйесі түсіндіріледі. Мектеп оқушыларының қабілеттерін дамыту, дүниетаным негіздерін қалыптастыру, гуманистік құндылықтар мен шығармашылық ойлауына жағдай жасау.

Бастауыш білім беру жүйесін жаңарту жағдайында балаларды оқыту мен тәрбиелеудің сапалы жаңа, тұлғалық және даму стратегиясы жүзеге асырылуда. Ең маңызды басымдық – мектеп оқушыларының оқу-тәрбиелік міндеттерін орындау үшін білім мен оқу қабілеттері мен дағдыларын, озат оқуға деген құштарлығы мен қабілетін қалыптастыру, пәндік міндеттерді алдын алу, оқу пәндерін интеграциялау; олардың шет тілін ерте меңгеруін енгізу, ақпараттық және ақпараттық технологияларды меңгеру, компьютер мен жұмыс істеу тәжірибесі; баланың жеке тұлғасын қолдау және дамыту, оның физикалық және психикалық денсаулығын қорғау және нығайту басты мәселе.

Білім беру мен оқытудың мазмұны «не үшін оқыту керек?» «нені оқыту керек?» «қалай оқыту керек?»деген сұрақтарға жауап береді. Білім мен білік мазмұнын іріктеу критерийлері болып табылатыны:

1) Жеке тұлғаның жан-жақты дамуын қалыптастыру міндеттерінің мазмұнында көрініс табуы;

2) Жоғары ғылыми және практикалық маңыздылығы, ғылымның, техниканың, мәдениеттің, қоғамдық қатынастардың негізгі жетістіктерін қолжетімді нысанға қосу:

3)оқыту мазмұнының бастауыш сынып оқушыларының негізгі оқу мүмкіндіктеріне сәйкестігі;

4) мазмұн көлемінің белгілі бір оқу пәнін оқуға қолжетімді уақытқа сәйкестігі;

5) бастауыш білім беру жүйесін құрудың халықаралық тәжірибесін есепке алу;

6) пәнаралық байланысты жүзеге асыру басқа пәндерді оқу процесінде қалыптасқан білім, білік, дағдыға сүйенуді қамтамасыз ету. Мектептегі тәрбие мен оқыту мазмұнының қайнар көзі – қоғамдық тәжірибе.

Оқыту теориясындағы әлеуметтік тәжірибені дидактиканың талдауы негізінде (И.Я.Лернер, М.Н.Скаткин, т.б.) білім беру мазмұны элементтерінің төрт түрін ажыратады[1,б.14].

Бастауыш мектептегі оқу материалының мазмұнына мыналар кіреді:

1. Табиғаттың, қоғамның, ойлаудың дамуындағы фактілер, түсініктер,заңдылықтар, оларды игеру адамзаттың мәдени мұрасының байлығын иеленуді қамтамасыз етеді.

2. Әртүрлі практикалық іс-әрекет тәжірибесінің, өз білімін үздіксіз толықтырудың, ғылыми-саяси ақпараттың дүбірлі ағынында бағыт-бағдар алудың негізі болып табылатын тәрбиелік дағды жүйесі.

3. Пайда болған мәселелерді шешу үшін шығармашылық ізденіс әрекеттерін жүзеге асыру тәжірибесі.

4. Іскерлікке, адамға, қоғамға, өзіне деген моральдық, эстетикалық, эмоционалдық және ерікті қатынас нормалары. Білім беру мазмұнының бұл құрамдас бөліктері өзара байланысты.Теориялық білім практикалық дағдылардың негізі болып табылады, оны дамыту барысында білім байытылады және жетілдіріледі.Шығармашылық, ізденіс әрекетіне байланысты және игерілген білім, білік және дағдылар жүйесіне негізделеді, тұлғаның тәрбие деңгейі оның бойындағы әлеуметтік маңызды қасиеттердің қалыптасуына, белсенді қатысу қажеттілігін түсіну дәрежесіне тікелей байланысты.Танымдық, қоғамдық-саяси, еңбек және басқа да қызмет түрлері[2, б.35].

Оқу бағдарламасы балалардың барлық пәндер мен сыныптарда дағдылар меңгеруі үшін міндетті негізгі ұғымдарды және ережелерді анықтайды. Оқу бағдарламалары, оқулықтар күрделі және қосымша материалдардан түсірілген. Мектепті техникалық құтқару жұмыстары жүргізіледі. Оқу процесі өздік жұмысқа қажетті дидактикалық материалмен, оқыту әдістемелерімен, дидактикалық жинақтарымен, баспа негізіндегі оқу құралдарымен қамтамасыз етілген. Оқыту үлкен практикалық, жалпы техникалық бағдармен келеді білім беру технологының жүйесі, қазіргі жағдайдағы оқу үрдісі Мемлекеттік білім стандартына негізделген.Білім берудің бірінші кезеңінде оқу пәндерін кіріктіру үрдісі байқалды: жазу – оқу – сөйлеуді дамыту – грамматика-еңбек – бейнелеу өнері – техникалық шығармашылық – модельдеу; музыка – этика мен эстетика, мәдениет негіздері; ақпараттандыру – компьютерлендіру – еңбекке оқыту – технология т.б. Оқыту тілін еркін таңдаудың демократиялық принципі жүзеге асырылуда. Білім беру мазмұны халықаралық және ұлттық үйлестіруді қарастырады.

Таным, білуге құштарлық адам баласының басты ерекшелігі, соның негізінде олар өздерінің рухани жан дүниесін жетілдіріп, дами түседі. Оқу іс-әрекетінде коммуникативті қарым-қатынас бір-біріне танымдық, қоғамдық белсенділік компоненттерінің бірліктері арқылы жүзеге асырылады. Танымдық – жаңашылдыққа құштар болу, жан-жақта болып жатқан өзгерістерді танып білуге қызығушылық. Негізінен танымдық жүйесі оқыту үрдісінде мазмұны мен іс-әрекет амалдарға қатысты күрделендіре түсетін бірізділікке негізделеді. Сол себепті мұғалім оқушының бойында танымды белсендіру жағына басты назар аудару қажет. Неміс философы И.Кант: «Философия- таным теориясы» деді. Жалпы өзіндік танымдылық білімнің қоғамдық мәнін түсіне отырып, жаңашылдық бағытта білім алу. Өзіндік танымшылықтың ең жоғарғы көрінісі оқушылардың білім, біліктерін өмірлік тәжірибеде нәтижелі пайдалана білуі болып табылады.

Сонымен, оқу жұмысынтарға тартатын себертерді тауып, пайдалануға мұғалімге тәуелді. Жекелеп қарағанда, әрбір тақырыпты үйренгенде проблемалақы ситуацияларды табу,талап етілетін білімнің жоқтығы мен проблемалық міндеттерді шешудің қажеттігі арасындағы қарама-қайшылықты жасау мұғалімге тәуелді. В.Р.Шаталов: «Бүгінгі күні мұғалімнің

қызметі білім көзі ғана емес. Сондай-ақ таным үрдісін ұйымдастыру болып табылады»-деді. Осы негізде баланың жан-жақты білім алуды меңгеру үшін көптеген әдіснамалар ұсынылады. Таным белсенділігін жетілдірген оқушы өз бетінше жұмыс жасауға құштарлы. Бірақ әр оқушының өзіндік танымды іске асыру ерекшеліктері ескеріледі және мұғалімнің кәсіби шеберлігі маңызды рөл атқарады. Сондықтан өзіндік жұмыстардың қолдану аясының тәсілдерін де ескеру қажет[3, б.85].

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасында бастауыш білім берудің жаңа Мемлекеттік стандартына сәйкес мектептегі оқыту мен тәрбиелеу маңызы түбегейлі өзгеріп бірінші кезекке бұрынғыдай оқушыны пәндік білім білік және дағдылардың белгілі бір жиынтығы мен қаруландыру емес оқушының танымдық іс-әрекетін дұрыс және тиімді ұйымдастыру негізінде жеке бас тұлғасын қалыптастыру болып отыр.А. Байтұрсынов: «Бала білімді тәжірибе арқылы өздігінен алуы керек, мұғалімнің міндеті балаға жұмысты әліне қарай шағындап беруі және белгіленген мақсатқа қарай бағыттап отыру керек»- деді. Бұдан түсінетініміз педагог алдында отырған оқушының қызығушылығын арттыры және өзіне сенімділігін арттырушы болып табылады. Өзіндік жұмыс сапалы білім алу құралы және оқушының қоғамда елеулі орын алуына үлкен септігін тигізеді. Оқу тәрбие үрдісінде оқушылар өзіндік жұмыстарын толығымен өздері орындап кете алмайды. Сол себепті әрбәр оқушы индивид ретінде олардың жас ерекшеліктерін ескере отырып, өзіндік қабілеттері мен мүмкіндіктерін саралай отырып нәтижелі жетістіктерге жетуге болады. В.Г. Лембергтің пайымдауы бойынша:

-Жұмыс мақсатының айқындылығы;

-Жұмыстың нәтижелілігі және болашақта қажеттілігі;

-Жұмысты өз ықпалымен, бар ынта жігерімен орындау;

Осыған орай өзіндік жұмыстың шарттары белгілі болады. Олар:

-Тапсырманың нақтылығы, нұсқаулар тізбесі;

-Уақтыттың нақтылығы;

-Тиімді басқару және оқушы дербестігі;

-Жұмыс барысындағы еркіндік және жағымды мотивтер;

Осыдан сайып келгенде, жоғарыдағы талаптар орындалса оқушылардың бойында мынадай қасиеттер қалыптасады:

-Өз бетінен шешім қабылдау және ізденіс;

- Оқу іс-әрекетіне деген қабілеттің артуы;

- Тек білімді көрмей, жаңаша тиімді игеру жолдарын ашу;

-Кері байланыс орнау нәтижесінде пікір алмаса алу;

-Ойдың дербестігі;

Оқушылардың өзіндік оқу, оқулықтармен жұмыс жасау, бақылай алу, сан түрлі тәжірибелер жүргізу олардың іскерліктері мен таным дағдыларын қалыптастырады[4, б. 63].

Оқу бағдарламалары мен оқулықтардың дүниетанымы, тәрбиелік бағыты күшейтілуде. Мектеп оқушыларының бойында азаматтық ұстанымды, қоғамдық белсенділікті, қоғамның сұранысы мен өз мүддесіне сәйкес қарқынды, өнімдішығармашылық түрлендіретін іс-әрекетті жүзеге асыру қабілетін қалыптастыру маңызды орын алады. Ол балалардың өмір бойы білім алуға дайындығын дамытуды, жаңа ақпараттық технологияларды пайдалануды іс-әрекетте, қарым-қатынас пен ынтымақтастықта тәжірибені қалыптастыруды көздейді.

Оқу жоспарларына сәйкес балалардың барлық пәндер мен сыныптарда дағдыларды меңгеруі үшін міндетті негізгі ұғымдар жетекші ережелер анықталды. Оқу бағдарламалары оқулықтар күрделі және қосымша материалдардан түсірілген. Мектептің техникалық жағдайы қамтамасыз етілуі жүзеге асырылады: Оқу процесі өздік жұмысқа қажетті дидактикалық материалмен, оқыту техникасымен, дидактикалық ойындар жинақтарыменбаспа негізіндегі оқу құралдарымен қамтамасыз етілген. Оқыту үлкен практикалық жалпы техникалық бағытты қажет етеді. Білім беру технологиялары қазіргі жағдайда білім беру жүйесін, оқу үдерісін жаңарту Мемлекеттік

білім беру стандарты – бейне, эталон, модель ережелеріне негізделген. Бұл сапасы, өлшемі, пішіні бойынша типтік үлгі.

Мемлекеттік білім стандартының құрамдас бөліктері: формальды (негізгі), ұлттық – аймақтық және мектептік стандарттар. Қазақстанда білім беру үшін міндетті болып табылатын педагогикалық процестің бірлігін қамтамасыз етуді қарастырады. Аймақтық – педагогикалық процесте табиғаттың өзіндік ерекшелігін, еңбек әрекетінің ерекшеліктерін көрсететін аймақтың құзыреттілігін есепке алуды және т.б. Осы орайда мектеп құрамдас бөлігі мектептің оқу-тәрбие процесінің аймақтық ерекшеліктерін ескеруді қарастырады

Стандарт «ақпараттық қоғам талаптарына, инновациялық экономикаға, толеранттылыққа, мәдениеттер салығына және көпұлтты адамдарға құрметке негізделген демократиялық азаматтық қоғам құру міндеттеріне жауап беретін тұлғалық қасиеттерді тәрбиелеуге және дамытуға» бағытталған жүйелік-екіжақты көзқарасты жүзеге асырады. Стандарт «түлектің жеке қасиеттерін қалыптастыруға («бастауыш мектеп түлегі портреті ») бағытталған халқын, жерін, туған жерін сүйетін; отбасы мен қоғам құндылықтарын құрметтеу және қабылдау; ізденімпаз, белсенді және әлемді тануға қызығушылық танытатын: оқу негіздерін меңгерген, өз іс-әрекетін ұйымдастыра алатын; ғылыми құзыреттілігі басым тұлға дайындау болып табылады.

1.Оқушылар портфолиосын жиынтық бағалау жұмыстар жинақталған[5, б.31] .

2. Күнделікке пікір жазуға болады (ата-анасына баласының білімі туралы хабарлау мақсат).

Модерация – бағалаудың анықтығы мен дәлдігін қамтамасыз ету үшін тағайындалған балаларды стандарттау мақсатында тоқсан сайынғы жиынтық бағалауда оқушы жұмысын талқылау және қарау процесі.

Модерацияға қатысу әрбір мұғалім үшін тиімді.

Функциялары:

-дұрыс жауап қабылданбады, өйткені баллдық кесте есепке алынбаған, кестеде қате жіберілген, жалпы балл дұрыс есептелмеген және т.б. жағдайларды анықтау;

-әріптестердің бағалауды қалай жүргізгенін көру;

бағалау тәжірибесімен бөлісу;

-жиынтық бағалауды жүргізудің дұрыстығын, оқушылардың барлық жауаптарын санау, мұғалімдер арасындағы бағалаудағы айырмашылықтарды талқылау және түсіну;

-бағалау кестесіне өзгерістер мен толықтырулар енгізу және оқушылардың бағаларын қайта қарау туралы шешім қабылдау.

Мектептің мақсаты мен міндеттерінің бірлігі оның түрлерінің көптүрлілігімен ұштасады: авторлық мектептер, мектеп кешендері, гимназиялар, лицейлер және басқа оқу орындары мектептердің ішкі ұйымдық құрылымы, икемді оқу жоспарларын, бағдарламаларды, оқулықтарды, әртүрлі оқыту мен тәрбиелеудің формалары, әдістері оқушылардың әртүрлі қажеттіліктерімен, олардың дайындық деңгейімен және олардың денсаулық жағдайымен, аймақтың әлеуметтік-экономикалық даму ерекшеліктерімен, оның ұлттық-мәдени тарихи дәстүрлерімен анықталады.

Білім берудің бірінші кезеңінде оқу пәндерінің интеграциялану үрдісі байқалды: жазу-оқу-сөйлеу-грамматиканы дамыту,еңбек-бейнелеу өнері-техникалық шығармашылық-модельдеу,музыка-этика мен эстетика, мәдениет негіздері; ақпараттандыру-компьютерлендіру-еңбекке оқыту-технология және т.б.

Оқыту тілін еркін таңдаудың демократиялық принципі жүзеге асырылуда.Білім беру мазмұны халықаралық және ұлттық ұштастыруды көздейді.Оқу бағдарламалары мен оқулықтардың идеялық, тәрбиелік дәлсіздігі күшейтілді.Азаматтық тәрбиені қалыптастыруға маңызды орын беріледі. позициясы, әлеуметтік белсенділігі, мектеп оқушыларының қоғам қажеттіліктері мен өз мүдделеріне сәйкес қарқынды, тиімді, шығармашылық түрлендіретін іс-әрекеттерді жүзеге асырудағы құтқару қабілеті.Ол балалардың өмір бойы білім алуға дайындығын дамытуды, жаңа

технологияларды пайдалануды, іс-әрекетте, қарым-қатынас пен ынтымақтастықта тәжірибені қалыптастыруды көздейді.

Әдебиеттер

1.Рысбаева А.К Педагогикалық процесс субектілерінің табысты іс әрекектінде интерактивті оқытудың ықпалы. Алматы 2016.

2.Андреев В.И. Педагогика: Учебный курс для творческого самообразования.- Казань, 2012.

3. Дмитриев А.Е. Дидактика – М. «Прометей» , МПГУ 2014.

4.Дьяченко В. Сотрудничество в обучении. - М., 2015.

5.Мудрик А.В. Социальная педагогика. – М., 2013.

ЖОБАЛЫҚ ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Алиева П.С., Берікбаева Ә.Б.
М.Х. Дулати атындағы университеті
Тараз, Қазақстан

Бұл мақалада, білім беру процесінде жобалық қызметтің негізгі мақсаты мен оқушылардың жеке қабілеттері мен әлеуетін жүзеге асыру жолдары, жоба әдісінің негізгі негізгі принциптері оқушының өз мүдделеріне, олардың жақындарының, қоғамның қазіргі практикалық және рухани қажеттіліктеріне тікелей байланысты шарттары қарастырылады.

Түйін сөздер: *жоба, білім беру, қоғам*

В статье рассмотрены: цель проектной деятельности в образовательном процессе и пути реализации индивидуальных способностей и потенциала обучающихся, основные принципы применения метода проектов, условия, непосредственно связанные с собственными интересами обучающегося, его близких, учитываются текущие практические и духовно-нравственные требования общества.

Ключевые слова: *проект, образование, общество*

In this article, the main purpose of the project activity in the educational process and the ways of realizing the individual abilities and potential of the students, the main principles of the project method, the conditions directly related to the student's own interests, their relatives, and the current practical and spiritual needs of the society are considered.

Key words: *project, education, society*

Қазіргі мектептің басты міндеттерінің бірі-балаларды өз бетінше оқуға үйрету. Бұл талапты объективті шындық талап етеді: қандай білім болса да, оқушылар қандай көлемде алса да, бұл білім ескіруге, өмір қажеттіліктерінен артта қалуға қайтымсыз бейімділікке ие. Сондықтан оқушылардың өз бетінше білім алу, оларды әртүрлі ақпарат көздерінен алу, оқытудың әртүрлі түрлері мен әдістерін меңгеру қабілетін қалыптастыру және дамыту қажет.

Қазіргі қоғамдағы білімді адам-бұл біліммен қаруланған адам ғана емес, сонымен бірге білім алуға, игеруге, оны мақсатты түрде жасауға қабілетті, өйткені оның алдында тұрған мәселелерді шешуде осындай қажеттілік туындайды, білімді кез-келген жағдайда қолдана алады. Қоғамдық процестердің жоғары динамикасы және соңғы онжылдықтардағы үлкен ақпараттық ағын жағдайында оқушының белсенділігі мен шығармашылығы мен, ізденімпаздығын дамыту міндеті, оның жаңа нәрселерді өз бетінше білу және өмірлік мәселелерді шешу қабілеті өзекті болып отыр.

Әлемдік және отандық педагогикалық практиканың арсеналында табылған осындай әдістердің ішінде жетекші орын бүгінде жобалар әдісіне жатады. Жаңа педагогикалық технологиялардың әртүрлі бағыттарының ішінде біздің көзқарасымыз бойынша қойылған мақсаттарға барынша сәйкес келетін жобалық оқыту болып табылады. Жобалық іс-әрекеттің негізінде танымдық дағдыларды, өз білімдерін өз бетінше құра білу, ақпараттық кеңістікте бағдарлай білу, сыни және шығармашылық ойлауды дамыту, мәселені көру, тұжырымдау және шешу қабілеті жатыр.

Жобалық оқыту (оны «проблема әдісі» деп те атайды) оқытудағы белсенді әдісі ретінде әлемдік тәжірибеде таратудың ұзақ және нәтижелі тарихын бес кезеңге бөлуге болады: 1590-1765 жж.: Еуропаның сәулет мектептерінде (шеберханаларында) жобалау қызметінің басталуы; 1765-1880 жж.: жобаны жүйелі педагогикалық практикада оқыту әдісі ретінде пайдалану және оны Америка континентіне «көшіру»; 1880-1915 жж.: өндірістік оқытуда және жалпы білім беретін мектептерде жоба әдісін қолдану; 1915-1965 жж.: жоба әдісін қайта қарау және оны Америка континентінен Еуропаға «көшіру»; 1965 жылдан қазіргі уақытқа дейін қолдануда [1, б.18].

Педагогикалық практикада жобалар жіктелуін қарастырсақ:

- Білім алушының жобаға қатысу дәрежесі бойынша: жеке, жұптық, топтық.
- Білім алушылардың басым қызметіне негізделген жобалар: тәжірибеге бағытталған (оқу құралынан бастап бір нәрсені қалпына келтіру бойынша ұсыныстар пакетіне дейін); зерттеу (ғылыми ізденістің барлық ережелері бойынша қандай да бір проблеманы зерттеу); ақпараттық (кең аудиторияны таныстыру мақсатында маңызды мәселе бойынша ақпаратты жинау және өңдеу-мақала,
- Кешенділігі бойынша: монопроект, пәнаралық. Монопроекттер бір оқу пәні немесе бір білім саласы аясында жүзеге асырылады. Пәнаралық пәндер сабақтан тыс уақытта әртүрлі білім салаларындағы мамандардың басшылығымен орындалады.
- Жобаны орындау ұзақтығы бойынша:: шағын жобалар 1 сабаққа немесе тіпті оның бір бөлігіне сәйкес келеді; қысқа мерзімді 4-5 сабаққа; жобаны орындауға 30- 40 сағатты қажет ететін апталық. Аудиториялық және аудиториядан тыс жұмыс нысандарының үйлесімі қабылданады.
- Жобаны үйлестіру сипаты бойынша: тікелей (қатты және икемді), жасырын (жобаға қатысушыны жасыру).

Жоба латын сөзі «projectus» - «идея, жоспар» деген мағынаны білдіреді. Жоба әдісі-бұл соқушылардың тәуелсіз және ұжымдық әрекеттері және олардың жұмыс нәтижелерін міндетті түрде таныстыру нәтижесінде белгілі бір мәселені шешуге мүмкіндік беретін оқу-танымдық әдістер жүйесі [2,б.45]. Жобалар әдісін қолдана білу-мұғалімнің жоғары біліктілігінің көрсеткіші, оны оқыту мен дамытудың прогрессивті әдістемесі. Мектеп оқушыларының жобалық іс-әрекеті мамандардың жобалау және жобалау іс-әрекетінің кейбір ерекшеліктерін қамтиды, бірақ оның өзіндік, сапалық ерекшеліктері бар, олар, ең алдымен, оның танымдылығын ескеру.

Әлеуметтік маңызы бар, түпкілікті нәтиже ретінде әлеуметтік құнды өнімі бар еңбек емес, оқу іс-әрекетінің белгілі бір түрі ретінде түрлік қасиеттеріне байланысты. Жоба - балалар шығармашылығының элементі ретінде заманауи педагогикалық технологиялардың органикалық құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады. Жоба- белгілі бір ережелерге сәйкес шындықтың белгілі бір бөлігін қайта құру идеясы.

Демек, жоба деп идеядан бастап оны жүзеге асыруға дейін дербес әзірленген және дайындалған өнім (қызмет) түсіндіріледі. Жобалық қызмет-бұл жобаларды жүзеге асыруға бағытталған қызмет.

Ал жобалық оқыту – оқушылар біртіндеп күрделене түсетін практикалық тапсырмалар-жобаларды жоспарлау және орындау барысында білім мен дағдыларды алатын оқыту жүйесі. Жобалар әрдайым белгілі бір уақыт аралығында орындалатын белсенді оқушының өзіндік жұмысына бағытталған. Жобалық оқытудың негізгі идеясы – баланың оқу-танымдық іс-әрекетінің нәтижеге бағытталуы.

Жобалар технологиясы әрқашан бір жағынан оқытудың әртүрлі әдістері мен құралдарын пайдалануды, екінші жағынан ғылымның, техниканың, технологияның және шығармашылық

салалардың әртүрлі салаларынан интеграцияланған білімді, дағдыларды қолдануды көздейтін қандай да бір мәселені шешуді көздейді [3, б.78].

Жобалық оқытудың бастапқы теориялық ережелері:

-педагогикалық процесс оқушы үшін жеке мағынасы бар іс-әрекеттің логикасында құрылады, бұл оның оқудағы уәждемесін арттырады;

-оқушының физиологиялық және психикалық функцияларын теңгерімді дамыту;

-негізгі білімді терең саналы түрде игеру оларды әртүрлі жағдайларда әмбебап қолдану.

Жобалық оқытудың мақсаты: оқушылардың зерттеу дағдыларын қалыптастыру.

Жобалық оқытудың міндеттері:

- оқушының шығармашылық, зерттеу қабілетін дамытуға ықпал ету;
- оқушыға тың теориялық білім алуға жағдай жасау;
- оқытуда танымдық және практикалық міндеттерін шешу үшін алған білімдерін пайдалануға үйрету.

Оқушылар өз бетінше әзірленген өнімді - идеядан оны іске асыруға дейін, субъективті және объективті жаңалыққа ие және мұғаліммен субъективті өзара әрекеттесу жағдайында орындалатын оқу жобаларын орындайды. Осылайша, жоба әдісі – бұл белгілі бір дидактикалық мәселелерді іздеу, құру, шешу әдісі деп айтуға болады. Оқушылар үшін бұл өз ойын білдіру, білімдерін көрсету тәсілі. Жобалық қызметте балаларды дұрыс бағытқа бағыттайтын мұғалім басты рөл атқаратынын атап өткен жөн. Жобалық оқыту - білім беру технологиясы обьектісі оқушының өзі, ал мақсаты оның тәуелсіздігін, бастамашылығы мен шығармашылығын қалыптастыру. Жобалық оқытудың мәні мынада: бала оқу жобасымен жұмыс жасау барысында нақты процестерді, объектілерді және т.б. түсінеді. Бұл қиындықтарды жеңудің нақты жағдайларын өмір сүруін қамтиды; оны құбылыстарға, процестерге терең енуге, жаңа объектілерді, процестерді жобалауға баулу.

Жоба бойынша жұмыстың нәтижесі, басқаша айтқанда, жобаның шығысы- өнім. Жоба бойынша одан әрі жұмыс-бұл мәселені шешу. Идеал жағдайда мәселе жоба тобының алдында белгіленеді. Әлеуметтік маңызы бар проблеманы іздеу- жоба жетекшісі мұғалім жобалаушы оқушылармен бірге шешуі керек ең қиын ұйымдастырушылық міндеттердің бірі[4,б. 53].

Жобаны орындау мәселені шешу бойынша іс – әрекеттерді жоспарлаудан басталады, басқаша айтқанда – жобаның өзін жобалаудан, атап айтқанда-өнімнің түрін және презентация формасын анықтаудан басталады.

Жоспардың ең маңызды бөлігі жобаны жедел әзірлеу болып табылады, онда шығулар, мерзімдер және жауаптылар көрсетілген нақты әрекеттер тізімі көрсетілген. Бірақ кейбір жобаларды (шығармашылық, рөлдік) басынан аяғына дейін бірден нақты жоспарлау мүмкін емес. Әрбір жоба міндетті түрде оқушылардың зерттеу жұмыстарын қажет етеді. Осылайша, жобалық қызметтің айрықша ерекшелігі-ақпаратты іздеу, содан кейін оны жобалық топтың қатысушылары өңдейді, түсінеді және ұсынады.

Жобалық әдістің артықшылықтарын және бастауыш сынып оқушыларының жас ерекшеліктерін ескере отырып, сонымен қатар жұмыс тәжірибесін ескере отырып, оны бастауыш сыныпта жүргізуге ыңғайлы және сай келетін мәселе мен жаңдайды таңдау, оны уақытқа және топқа бөле отырып, мүмкіндіктерді ескеріп орындаған орынды болып табылады. Бастауыш сыныпта жобалық технологияны қолданудың педагогикалық негіздері жан-жақты қарастыруды және оқушы дамуының психологиялық және физиологиялық қырын ескеруді қажет етеді.

Жобалық қызметтің түрлері мен өнімдері жасына сәйкес болуы шарт. Жобалық қызмет объектілерін таңдау кезінде мұғалім практикалық оқытудың осы әдісін жүзеге асыруға қажетті талаптарды ескеруі керек, олардың ішінде ең маңыздылары:

- оқушылардың осы қызмет түріне дайындығы;

- оқушылардың мәселеге деген қызығушылығы;
- оқушылардың жобаны орындау үшін қажетті жаңа білім алуы;
- жобаның практикалық бағыты мен маңыздылығы;
- тапсырманы шығармашылық бағытта қою;
- жобаның практикалық орындылығы.

Зерттеу, шығармашылық тұрғыдан маңызды мәселенің немесе оны шешу үшін іздеуді қажет ететін мәселенің болуы. Жұмыста туындаған мәселе, әдетте, түпнұсқа

болуы керек (егер мәселе түпнұсқа болмаса, онда оның шешімі түпнұсқа болуы керек). Іс-әрекеттің негізінде оқушылардың өзіндік (жеке, жұптық, топтық) жұмысы болуы керек. Орындалған жұмыс оқушы мен мұғалімнің таңдалған зерттеу саласы туралы білімінің тереңдігін көрсетуі керек. Жұмыс белгіленген формальды критерийлерге сәйкес келуі керек, оқушы мен мұғалімнің теориялық (практикалық) жетістіктерінің болуын көрсетуі керек [5, б.89].

Осылайша, жоба әдісін қолдану арқылы оқушылардың шығармашылық даму ықтималдығы артады; теория мен практиканың үйлесуі табиғи түрде жүреді, бұл теорияны қызықты әрі шынайы етеді; оқушылардың белсенділігі дамиды, бұл оларды үлкен тәуелсіздікке жетелейді; әлеуметтік жауапкершілік сезімі күшейеді, сонымен қатар сабақтағы балалар шынайы қуанышты сезінеді. Жоба бойынша жұмыста мұғалім бірқатар негізгі талаптарды орындауы керек. Ол жетекші, маман, энтузиаст және үйлестіруші болуы керек, яғни. бұл жұмыста бірнеше рөлдерді ойнау керек. Мұғалім жалпы мәдениеттің жоғары деңгейіне, шығармашылық қабілеттер кешеніне ие болуы керек.

Жобалық қызмет барысында П.С.Сергеевтің пікірінше, оқушыларда келесі жалпы білім беру дағдылары қалыптасады:

1. Рефлексивті дағдылар: білім жеткіліксіз мәселені түсіну қабілеті; сұраққа жауап беру қабілеті: тапсырманы шешу үшін не үйрену керек?
2. Іздеу-зерттеу дағдылары: идеяларды өз бетінше құра білу, яғни әр түрлі салалардан білімді тарта отырып, әрекет ету тәсілін ойлап табу; ақпараттық өрісте жетіспейтін ақпаратты өз бетінше таба білу; сарапшыдан (мұғалім, кеңесші, маман) жетіспейтін ақпаратты сұрай білу; мәселені шешудің бірнеше нұсқасын таба білу; гипотеза жасай білу; себеп-салдарлықты анықтай білу-тергеу байланыстары.
3. Бағалау дербестігі дағдылары.
4. Ынтымақтастықта жұмыс істеу дағдылары: ұжымдық жоспарлау қабілеті; кез келген серіктеспен өзара іс-қимыл жасау қабілеті; топта ортақ міндеттерді шешуде өзара көмек көрсету дағдылары; іскерлік серіктестік қарым-қатынас дағдылары; топтың басқа қатысушыларының жұмысындағы қателіктерді табу және түзету қабілеті.
5. Қарым-қатынас дағдылары: ересектермен оқу қарым – қатынасын бастай білу-диалогқа түсу, сұрақтар қою; пікірталас жүргізе білу; өз көзқарасын қорғай білу; компаға келе білу; сұхбат алу, ауызша сұрау және т. б. дағдылар.
6. Презентация дағдылары: монологиялық сөйлеу дағдылары; сөйлеу кезінде өзін сенімді ұстай білу; көркемдік дағдылар; әртүрлі көрнекілік құралдарын қолдана білу [12].

Бұл оқушының мектептегі алғашқы күндерінен бастап қалыптасады, балалар мұғаліммен бірге оқу жағдайларында өздері үшін қажетті қарым-қатынас ережелерін тұжырымдайды, олар сыртқы жағын да, сөздердің құрылысын да, ішкі жағын да, сөздердің мазмұнын да реттейді.

Жобалық оқыту жанама болып табылады және оның нәтижелері ғана емес, сонымен қатар процестің өзі де құнды. Жобалық оқыту оқушылардың шынайы ілімдерін ынталандырады, өйткені ол: жеке тұлғаға бағытталған; көптеген дидактикалық тәсілдерді қолданады; өзін-өзі ынталандырады, бұл жұмысқа қызығушылық пен қызығушылықтың артуын білдіреді; белгілі бір істе өз тәжірибесінен және басқалардың тәжірибесінен үйренуге мүмкіндік береді.

Жобалау технологиясы – оқушылар біртіндеп күрделене түсетін практикалық тапсырмалар-жобаларды жоспарлау және орындау барысында білім мен дағдыларды алатын оқыту жүйесі. Жобалар технологиясы әрдайым оқушылардың белгілі бір уақыт аралығында орындайтын белсенді өзіндік жұмысына (жеке, жұптық және топтық) бағытталған. Бұл тәсіл топтық оқыту тәсілімен біркелкі үйлеседі. Жоба идеядан бастап оны жүзеге асыруға дейін дербес әзірленген және дайындалған өнім (қызмет) түсініледі. Жобалық қызмет-бұл жобаларды жүзеге асыруға бағытталған қызмет[6. б,42].

Жобалық оқытудың мақсаты: оқушылар әртүрлі көздерден жетіспейтін білім алатын жағдайлар жасау; танымдық және практикалық міндеттерді шешу үшін алған білімдерін пайдалануды үйрену; коммуникативтік дағдыларды дамыту; оқушылар әртүрлі топтарда (командаларда) жұмыс істейді; оларда зерттеу дағдылары қалыптасады (проблеманы анықтау, ақпарат жинау, бақылау, эксперимент жүргізу, құрылысты талдау гипотезалар, жалпылау); жүйелік ойлау, зейін, қиял және есте сақтау дамиды.

Бастауыш мектептегі жоба әдісі оқушылардың барлық іс-әрекеттерін кеңінен қамтуға мүмкіндік береді, өйткені ол танымдық

әрекеттерді қамтиды, балалардың мектептегі және үйдегі өмірінің барлық аспектілерін қамтиды.

Жобалық оқыту технологиясы-қазіргі уақытта бастауыш мектептің оқу процесіне белсенді түрде енгізіліп жатқан технология. Технологияның негізі- оқушының оқу, танымдық, шығармашылық қабілеттерін дамытуға бағытталған іс- әрекеті. Мұғалім ұйымдастырушы-тәлімгер, ұйымдастырушы-оқушылардың кеңесшісі ретінде әрекет етеді. Жобалық оқыту технологиясы мұғалімге белгілі бір тақырып, проблема бойынша оқушылардың өзіндік жұмысын ұйымдастыруға мүмкіндік береді, ал оқушыларға жеке оқу пәндері бойынша да, сабақтан тыс уақытта да шығармашылық қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

1. Бахишева С.М. Педагогикалық жобалау: теориясы мен технологиясы: Оқулық. - Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2011.
2. Бидайбеков Е.Ы. Білімді ақпараттандыру және оқыту мәселелері. Оқулық. - Алматы, 2014.
3. Биржева М.А. Бастауыш мектеп жасындағы дарынды балалармен жұмыс жасауда жобалау// Бастауыш мектеп. 2017. №3.
4. Қонышева Н.М. Оқушылардың жобалық іс-әрекеті: қазіргі жағдайы мен мәселелері//Бастауыш мектеп. 2016. №1.
5. Тұрдалиева Э., Ақынова Ж. Жобалау технологиясын қолдану әдістері //Қазақ тілі мен әдебиеті. №5. 2014.
6. Оспанқұлова Ж. Бастауыш сынып оқушыларының ой өрісін дамытудың кейбір тиімді әдістері // Бастауыш сынып. 2018.

БАЛАЛАРДЫҢ ЭМОЦИОНАЛДЫ ЖӘНЕ КОГНИТИВТІК ӨЗІН-ӨЗІ РЕТТЕУДІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Алиева П.С., Букенова Д.Ә., Хайтбоев Ж.Ж.
М.Х. Дулати атындағы университеті
Тараз, Қазақстан

Бұл мақалада, балалардың эмоциялық таным балаға өзінің және басқалардың сезімдерін түсінуге мүмкіндіктері мен мұғалімдердің балаларға өз эмоцияларын тануға, сөйлесуге және білдіруге және басқаларға қамқорлық көрсетуге көмектеседі. Олар сондай-ақ балалардың өзін-өзі реттеуін - өз сезімдері мен мінез-құлқын басқару қабілетін дамытуға көмектесу туралы пайымдалады.

Түйін сөздер: *эмоциялық интеллект, мінез-құлқын, сезім, өзін-өзі реттеу.*

В статье раскрывается, что эмоциональный интеллект детей может помочь детям понять свои чувства и чувства других, а учителя могут научить детей распознавать, позитивно выражать свои собственные эмоции и заботиться о других. Овладение эмоциональным интеллектом способствует развитию у детей навыков саморегуляции как способности контролировать свои чувства и поведение.

Ключевые слова: *эмоциональный интеллект, саморегуляция, чувства, поведение.*

In this article, children's emotional intelligence can help children understand their own and others' feelings, and teachers can help children recognize, communicate and express their own emotions and care for others. They are also thought to help children develop self-regulation—the ability to control their feelings and behavior.

Key words: *emotional intelligence, self-regulation, feelings, behavior.*

Жалпы танымдық процестер табандылық және белсенділік сияқты оқу дағдыларымен де байланысты. Сол сияқты, өзін-өзі реттеудің когнитивті және эмоционалдық аспектілері бар. Кейде ол атқарушы функцияның бөлігі ретінде, әлеуметтік-эмоционалдық құзыреттілік бөлігі ретінде немесе академиялық құзыреттің бөлігі ретінде жіктеледі.

Зейін мен есте сақтауды орындаушылық функцияға енгізілген немесе табандылықпен байланысты оқу қабілеттеріне байланысты жалпы танымдық процестердің бөлігі ретінде қарастыруға болады. Психикалық денсаулық әлеуметтік-эмоционалдық құзыреттілікпен тығыз байланысты, бірақ сонымен бірге денсаулықтан бөлінбейді.

Бұл ұғымдарды нақты ажырату қиындығы осы салалардың барлығының негізгі қасиетін көрсетеді: олар оқшауланбайды немесе дамымайды. Олардың әрқайсысы басқалардың оқуы мен дамуын қамтамасыз етеді және өзара қолдау көрсетеді.

Мысалы, белгілі бір когнитивті дағдылар сияқты өзін-өзі реттеу үшін әлеуметтік-эмоционалдық құзыреттілік маңызды және балалардың оқу дағдыларын орындауы үшін эмоционалдық және когнитивті өзін-өзі реттеу маңызды. Сол сияқты, арнайы дағдылар мен концептуалды білімдер белгілі бір мазмұн салаларында біліктілікті дамытуға арналған болса да, осы мазмұндық салаларда оқыту пайымдау және зейін сияқты жалпы танымдық дағдыларды, сондай-ақ оқу қабілеттері мен әлеуметтік-эмоционалдық құзыреттіліктерді талап етеді және қолдайды.

Ғалым Н.Н. Поддьяков эксперимент туралы өз жұмысында «Бала жүргізетін бақылаулар мен тәжірибелер эксперименті көп қырлы процесс» деп атап кетті[1, б.41].

Жалпы өзара әрекеттестік мысалында баланың физикалық және қарым-қатынас қауіпсіздігі барлық салаларда оқуға барынша қол жеткізуге болатын контекст жасайды.

Зерттеудің, тәжірибенің және саясаттың барлық бағыттарының бір категорияға сай болуы маңыздырақ, ал әрбір адам өз жұмысын саналы түрде жүргізіп, баланың дамуы мен ерте білім алуына ықпал ететін барлық элементтерді ескеруі маңыздырақ. Барлық даму иерархиялық емес, интерактивті және толықтырушы қызмет атқарады. Бұл эксперименттік жұмыстар келесі тарауларда толығырақ қарастырылатын тақырыпты болжайды.

Әлеуметтік таным бала басқалармен тіл табысуға көмектеседі. Мұғалімдер бірлесе жұмыс істеуге, бір-бірін іс-әрекетке тартуға, достасуға және сақтауға, келіспеушіліктерді шешуге көмектесу арқылы балалардың әлеуметтік дағдыларын қолдайды.

Эмоциялық таным балаға өзінің және басқалардың сезімдерін түсінуге мүмкіндік береді. Мұғалімдер балаларға өз эмоцияларын тануға, сөйлесуге және білдіруге және басқаларға қамқорлық көрсетуге көмектеседі. Олар сондай-ақ балалардың өзін-өзі реттеуін - өз сезімдері мен мінез-құлқын басқару қабілетін дамытуға көмектеседі[2, б.17].

Сөйлеу және тыңдау (ауызша сөйлеу). Мектепке дейінгі мекемеде балалар ересектерді тыңдауға және сөйлесуге көптеген мүмкіндіктері бар. Ауызша сөйлеу дағдылары балаларға тиімді қарым-қатынас жасауға мүмкіндік береді және оқу мен жазумен тығыз байланысты.

Бұл дағдыларды қолдау үшін мұғалімдер жаратылыстану, математика, шығармашылық және экскурсияларда, оқу және компьютерді пайдалану кезінде балалармен жаңа сөздіктерді зерттеңіз.

Балаларға білгендерімен бөлісуге және олардың өмірлерімен байланыс орнатуға мүмкіндік беру.

Балаларды тыңдауға және сыпайы сөйлеуге үйрену үшін кезектесіп сөйлеуге ынталандыру.

Балалардан не істеп жатқанын және не байқағанын түсіндіруді сұрау.

Балалар балабақшаға әртүрлі оқу тәжірибесімен және дағдыларымен келеді. Балалардың не білетініне қарамастан, тәрбиешілер оларға оқу дағдыларын және оқуға деген сүйіспеншілікті дамытуға көмектеседі. Олар

кітаптарды оқып бөлісу және балалар оқуды пайдалы әрі қызықты деп көруі үшін бөлменің айналасына әр түрлі баспа материалдарын (күнделікті кестелер мен қолдау диаграммалары сияқты) орналастыру[3, б.16].

Балаларыңызбен күнде, жеке немесе топпен қызықты ертегілер мен шағын әңгімелерді оқып беру.

Сондай-ақ олар символдық ойындар, сурет салу, сурет салу және музыкалық аспаптарда ойнау сияқты шығармашылықты дамытатын әрекеттермен айналыса алады.

Балалардың себеп-салдар туралы интуитивті түсінуі тұжырымдамалық дамудың іргелі құрамдас бөлігі ретінде бұрыннан танылған. Кішкентай балалар себеп-салдарлық байланысты анық немесе саналы түрде эксперимент жасамаса да, оларға белгілі жайттарды қорытынды жасауға мүмкіндік беретінін бақылап, үйрене алады. Осы саладағы соңғы жетістіктер кішкентай балалардың статистиканы қалай жанама түрде пайдалана алатынын құжаттады.

Оқиғалар себеп-салдарлық байланыстарды шығаруға, болжам жасауға, түсіндірмелер жасауға, олардың зерттеулеріне басшылық жасауға және қоршаған ортаға араласуға мүмкіндік береді.

Себеп-салдарлық қорытындыны түсіну сондай-ақ статистикалық заңдылықтарға сезімталдық және бақылау мен оқуға негізделген жасырын теорияларды дамыт сияқты әртүрлі когнитивтік қабілеттердің өзара әрекеттесу және өзара қолдау көрсету үлгісін береді.

Ересек топ балалардың білімінің мысалдарына жоғарыда талқыланған көптеген ерте дамулар жатады, мысалы, олардың тірі заттар мен адам санасы туралы жасырын теориялары және естіген тілдегі сөйлеу дыбыстары арасындағы байланыстардың статистикалық жиілігі туралы бейсаналық хабардар болуы. Нәрестелер мен жас балалардың «статистикалық оқуы» олардың санай алатынын білдірмейді және олардың «жасырын теориялары» саналы түрде дамымаған. Эксперименттік зерттеулер осы бағыттағы жұмыстарды зерттейді[4, б.51].

Әрине, ерте оқытудың бәрі жасырын емес. Өте кішкентай балалар тіл, заттардың жұмыс істеуі, қоршаған дүниедегі адамдар мен жануарлардың ерекшеліктері туралы нақты білімдерін дамытуда айтарлықтай жетістіктерге жетеді. Осылайша, ерте оқыту екі деңгейде жүреді: көрінетін және айқын болатын білімнің өсуі және кейде байқау қиынырақ болатын үнсіз түсінудің өсуі.

Ересек адам блоктарды орналастыру кезінде санау үшін сандық сөздерді де пайдалана алады. Баланың зейіні ересектердің мінез-құлқының жиынтығына – нәрестеге бағытталған сөйлеуге, көзбен байланысқа және жауап беруге – ересектердің үйренуіне сигнал береді және бұл педагогикалық бағдар жас баланың назарын шоғырландыруға және қатысуға көмектеседі. Бала мен ересек адамның іс-әрекетінің прогрессивті өзара әрекеттесуі баланың ересектердің ойлау қабілетін және тілді қолданады.

Сонымен қатар, бұл өзара әрекеттесу кезінде бала осы ересек адамның қандай болатынын күтуді де және әлеуметтік өзара әрекеттесу дағдыларын дамытады. Бұл қасиеттер және олардан туындайтын оқыту ересек тәрбиешімен балаға бағытталған, жауапты әлеуметтік қарым-қатынастың табиғи сүйемелдеуіне қарамастан, тәрбиешінің осы уақыт ішінде баланың танымдық дамуы туралы хабардар болуы ересек адамның жаңа ашуды әдейі қолдау қабілетіне үлкен ықпал етеді.

Бұл орталардағы тәрбиешілер балалар бұл дағдыларды аз және азырақ сыртқы қолдау арқылы бірте-бірте пайдалана алуы үшін бұрын дами бастаған дағдыларды нығайтады.

Оқушылар даму мен оқудың кез келген саласында маңызды білім мен дағдылары болмаса, олардың төменгі бастауыш сыныптағы тәжірибесі оларға осы құзыреттерді меңгеруге көмектесу үшін маңызды.

Таным дағдылардың әртүрлі түрлерінің өзара байланысы жас балалардың одан әрі оқу табысының негізін құрайтын мазмұндық білім мен құзыреттіліктерді меңгеруіне ықпал етеді. Бұл таным дағдылар жоғарыда қарастырылған жалпы танымдық дамуды қамтиды, бұл балалардың зейіні мен ойлауын басқаруға мүмкіндік береді; және балалардың эмоцияларын басқаруға және мектептегі іс-шараларға жемісті қатысуға мүмкіндік беретін эмоцияларды реттеу.

Топтағы тілдік процестерді және динамикалық және үздіксіз өзара әрекеттесулердің балалардың сауаттылығын дамытуға қалай ықпал ететінін немесе оған кедергі келтіретінін жақсырақ түсіну үшін қосымша зерттеулер қажет. Мұндай зерттеулер бар зерттеулерді кем дегенде екі бағытта ілгерілетуі мүмкін.

Атап айтқанда, бұл сыныптағы тілге негізделген әлеуметтік процестердің ағылшын тілін шектеулі меңгерген мектептерге және басқа күтім мен білім беру орындарына түсетін көптеген оқушылардың сауаттылығын дамытуға қалай әсер ететінін одан әрі нақтылай алады.

Эмоционалды және когнитивтік өзін-өзі реттеудің артуы да осы дамып келе жатқан таным дағдыларының көпшілігімен түбегейлі байланысты. Сонымен қатар, осы таным дағдыларын дамыту үшін эксперименттік тәжірибелер маңызды, олар кейінірек осы тарауда талқыланады.

Сондай-ақ, бұл дағдылар кейде бейімділік деп аталса да, олар ерте тәжірибе арқылы дамып, мақсатты күтім мен оқыту тәжірибесі арқылы сақталуы мүмкін, бұл баланың ішкі ерекшеліктері ғана емес, зерттеу әрекеттерімен жүзеге асады.

Бұл балалардың өмірдің барлық салаларында сенімділігін дамыту үшін маңызды кезең. Бұл жастағы балалар ата-ана мен отбасынан үлкен тәуелсіздік танытады, ал құрбылары жақсы көретін және қабылдайтын достық маңыздырақ болады. Күннің көп бөлігін мектепке дейінгі мекемеде болу үлкен әлеммен көбірек қарым-қатынас жасауды білдіреді және балалар бұл әлемдегі өз орнын жақсы түсіне бастайды.

Ойынға мақсатты түрде араласу қабілеті өте ерте жастан байқалады, дегенмен бұл оқу құзыреттіліктері ерте балалық шақта айтарлықтай дамитыны ақиқат, өйткені таным даму үрдісі балалардың әлеуметтік тәжірибесімен өзара әрекеттесіп, үлкен табандылықты, шоғырландырылған зейінді, кейінге қалдырылған қанағаттануды және басқалары тиімді оқыту және жағдаяттарды шешу болып табылады.

Бастауыш сынып балаларының танымын дамытудағы ойын сөйлеу мен тілді дамытумен қатар жүреді, балалардың экспериментін дамытуға да көмектеседі. Ойын арқылы балалардың танымы артады сонымен қатар, бірлесіп жұмыс істеуге, кезектесіп, басқалармен келіссөздер жүргізуге

үйренеді. Олар сондай-ақ эмоцияларды түсінуге және білдіруге үйренеді, басқаларға эмпатия мен жанашырлық сезімін дамытады.

Танымды дамытуға арналған маңызды ойын түрлерінің бірі рөлдік ойын болып табылады. Көрсеткіш таным балалардың қиялын пайдаланып, сценарийлер жасап, әртүрлі рөлдерді сомдайды.

Ойынның бұл түрі әсіресе тіл дамыту үшін тиімді, себебі ол балалардан өз ойларын жеткізу және басқалармен қарым-қатынас жасау үшін тілді қолдануды талап етеді.

Ата-аналар мен тәрбиешілер ашық ойын және балаларымен ойнау мүмкіндігін беру арқылы ойын арқылы тілдің дамуына қолдау көрсете алады. Ашық ойын балаларға блоктар, шарлар және көркем бұйымдар сияқты әртүрлі тәсілдермен қолдануға болатын материалдармен қамтамасыз етуді қамтиды. Ойынның бұл түрі балалардың қиялын және шығармашылық қабілеттерін зерттеуге және оқуға пайдалануға мүмкіндік береді.

Қайталау парадигмасы, әдетте, мақсатты сөзді дәлірек шектеу қажет болғанда (мысалы, балалар толық лексикалық орнына белгілі бір есімдікті қолдануға тырысқанда) немесе мақсатты құрылым болғанда, шақырылған қарағанда артықшылық беріледі.

Біз әрбір парадигмаға және жалпы эксперименттік жобаға қолданылатын нақты әдістемелік ойларды жинақтау арқылы қорытындылаймыз.

Оларға мыналар жатады:

- коммуникативтік мағынасы бар жас ерекшеліктеріне сәйкес тапсырманы таңдау;
- балаларды ынтымақтастыққа ынталандыру;
- пәнаралық ішіндегі дизайнды таңдау;
- жаңа сөз таптарын қолдану (мысалы, жаңа етістіктер);
- жаңа сөздер;
- Ойын нәтижелерін бағалаудың қиындығы[5, б.32].

Эмоциялық және физикалық орта балалардың танымын қалыптастыруға, шешім қабылдауына, тәуекелге баруына және әр нәрсені сынап көруіне, қайталау арқылы құзыреттілігі мен сенімділігін дамытуға және өз жетістіктеріне қанағаттануға, сондай-ақ жұмыс істемейтін нәрсені қабылдауға көмектесуі және ынталандыруы керек.

Баланың өзін-өзі реттеуін, танымын дамытуда (балалардың өз ойларын, сезімдерін және мінез-құлқын реттей алу қабілеті) ересек адамның бірлескен реттеуші рөлі өте маңызды.

Өз құрбылары мен ересектерін бақылап, олармен қарым-қатынас жасай отырып, балалар бірте-бірте өздерінің сезімдерін, ойларын және мінез-құлқын басқарудағы қолдауды сезінуден, оларды өз бетінше реттеу қабілетін дамытуға біртіндеп ауысады.

Эмоциялық және физикалық орта балалардың танымын қалыптастыруға, шешім қабылдауына, тәуекелге баруына және әр нәрсені сынап көруіне, қайталау арқылы құзыреттілігі мен сенімділігін дамытуға және өз жетістіктеріне қанағаттануға, сондай-ақ жұмыс істемейтін нәрсені қабылдауға көмектесуі және ынталандыруы керек. Балалар табиғи түрде құзыретті болуға ұмтылады және олар өздерінің дағдылары мен тәуелсіздігін дамыту үшін қиындықтар мен жаттығулар арқылы өздерінің дамуы мен оқуының келесі кезеңдерін тауып, меңгереді.

Баланың өзін-өзі реттеуін, танымын дамытуда (балалардың өз ойларын, сезімдерін және мінез-құлқын реттей алу қабілеті) ересек адамның бірлескен реттеуші рөлі өте маңызды.

Әдебиеттер

1. Битянова М., Барчук О. Диагностика дошкольной зрелости // Школьный психолог, 2020.
2. Зак А. З. Развитие теоретические мышления у младших школьников. –М., 2022.
3. Абрамова ГС. Психологическое консультирование. - М., 2022.
4. Абдигалиева Т.Б. Ғылыми зерттеулердің әдістемесі: Оқу құралы.- Алматы: АТУ РББ, 2019
5. Стрэйтс Брюс С. Әлеуметтік зерттеу әдістері. - Алматы: «Ұлттық аударма бюро» қоғамдық қоры, 2022

ОҚУ ТӘРБИЕ ҮРДІСІНДЕ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ ДАҒДЫЛАРЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Алиева П.С., Мергенбаева А.А.
М.Х. Дулати атындағы университеті
Тараз, Қазақстан

Мақалада мінез-құлық мәдениетінің әдеттері мен дағдыларын тәрбиелеу жөніндегі бағытты олардың мінез-құлық нормаларының ұстануы, субъекті мен обьектімен арасындағы қарым-қатынас, оқушылардың өзін-өзі ортада ұстауы, Саналы тәртіпке тәрбиелеуде мінез-құлықты дұрыс бағалаудың үлкен маңызы туралы айтылады.

Түйін сөздер: *мәдениет, субьект, обьект, қарым-қатынас*

В статье говорится о необходимости воспитания у детей привычек и умений культуры поведения, соблюдения норм поведения в окружающей среде, культуры взаимоотношения детей; о большом значении правильной оценки поведения в среде, воспитании сознательной дисциплины.

Ключевые слова: *культура, субъект, объект, отношения*

The article talks about the direction of education of habits and skills of behavior culture, adherence to their behavior norms, the relationship between the subject and the object, the behavior of students in the environment, the great importance of the correct assessment of behavior in the education of conscious discipline.

Key words: *culture, subject, object, relations*

Мінез-құлық нормалары мен ережелерін түсіндіргенде тәртіптің әрбір талабын көп сөзбен, ұзақ түсіндіріп жатпау керек. Олардың көбі үлкендерге еліктеудің, талап қоюшының беделін мойындаудың нәтижесінде орындалып жатады. Маңызды нәрсе сол нормалар мен ережелер әдетке еніп, ішкі қажеттілікке айналу керек.

Түсіндіру жұмысы оқушыны жалықтыратын өсиет айту, адамгершілік жайлы сөз сапыру сипатында болмағаны жақсы. Мәселе тек қана мінез-құлық нормалары мен ережелерін түсіндіруде емес, соларды орындауға күнбе-күн үйретіп отыруда. Амал не, бізде әлі оқушыларға арналған ережені жақсы білетін, бірақоларды орындамайтын балалар кездеседі.

Тәртіпті мінез-құлықтың нормалары мен ережелерін түсіндіру класс жетекшісінің тәрбиелік жұмысында, сөз жоқ, үлкенорын алады. Бірақ, бір ғана түсіндірумен тынуға болмайды. Қазіргі Оқу министрлігінің мектеп оқушыларын саналы тәртіпке тәрбиелеу жөніндегі жұмысты жақсарту туралы» бұйрығында былай деп атап көрсетілген: «Мектеп оқушыларында тәртіпті мінез-құлықтың берік дағдылары мен әдеттері қалыптаспаған кезде бұл маңызды міндетті бір ғана түсіндіру жұмысы арқылы шешуге тырысушылық саналы тәртіпке тәрбиелеу ісіне үлкен нұқсан келтіреді»[1, б. 81].

Оқушыларға арналған ережені меңгертуге бағытталған түсіндіру жұмысы оны тәртіпті мінез-құлықпен, мінез-құлық дағдылары мен әдеттерін қалыптастырумен ұштастырып отырған жағдайда ғана көздеген мақсатқа жеткізетінін мектептердің тәжірибесі көрсетіп отыр. Тәртіпті мінез-құлыққа үйрету. Адамның тәртіптілігінің аса маңызды белгісі - бұл онда ұйымдасқан мінез-құлықтың берік дағдылары мен әдеттерінің болуы. Олар оқыту мен түрліше қоғамдық пайдалы еңбек процесінде қалыптасады. Мінез-құлық нормалары мен ережелерін орындауға оқушылар мектеп жанындағы учаскелерде және мектеп шеберханасында жұмыс істеген кезде, көшеде, үйде және қоғамдық орындарда үйренеді.

Сынып жетекшісінің міндеті оқушыларға арналған ережелерді түсіндіру ғана емес, соларды орындап отыруға балаларды үйрету, тәртіпті мінез-құлықтың дағдысын қалыптастыру болып табылады. Бұған бірден емес, ұзақ жаттығулар жолымен, мінез- құлықтың негізгі нормалары мен ережелерін қалай орындау керектігін көрсету арқылы ғана жетуге болады.

Мектеп оқушыларын мінез-құлық ережелерін орындауға үйрете отырып, класс жетекшісі сол мектепте жасалған бірыңғай педагогикалық талаптарға сүйенеді. Ол талаптарды жалғыз класс

жетекшісі ғана емес, сонымен қатар барлық мұғалімдер де оқушыларға қойып отырғанда, олар шын мәнінде бірыңғай талапқа айналады. Сонда тәртіпті мінез-құлықтың тұрақты дағдылары мен әдеттері қалыптасатын болады[2, б.74].

Тәртіпті мінез-құлыққа үйретуде оқу еңбегінің- оқушылар іс-әрекетінің негізгі түрінің мәні ерекше зор. Оқу процесінде олар тәртіптің маңызын, қажеттігін түсініп қана қоймай, сонымен қатар тәртіпті мінез-құлықтың дағдылары мен әдеттеріне ие болады. Балаларды класта тыныш отыруға, мұғалімді зер салып тыңдауға, жолдастарына бөгет жасамауға, үйге берілген тапсырмаларды шын ниетпен орындауға, мектеп шеберханасында, мектеп жанындағы учаскеде ұйымшылдықпен жұмыс істеуге үйретеді. Бұған бірден және өзінен-өзі қол жете қалмайды. Мектеп оқушыларын ұйымшылдық пен тәртіпке үйрету үшін мұғалімдерге, әсіресе, класс жетекшісіне көп еңбек етіп, күш жұмсауға тура келеді.

Бұл жерде, барлығының мұғалімдер тарапынан қойылатын талаптардың бірдейлігін қамтамасыз етудің үлкен мәні бар. Егер мәселен, оқушы сабақтан кешігіп қалса, оған қатысу үшін рұқсат сұрауы қажет. Кез келген оқушы мұғалімнен рұқсатсыз сабаққа қатынаса алмайды. Мектептерде класқа қоңыраудан кейін келген оқушының мұғалімнен рұқсат сұрауының бірыңғай формасы бар. «Сабаққа қатысуға рұқсат етіңіз»,- деп сұрайды ол мұғалімнен. Тек, рұқсат берілгеннен кейін ғана партаға отырып, сабағына кіріседі. Кешігіп қалған себебін анықтауға тым көп уақыт бөліп, кластың назарын сабақтан басқа жаққа аударудың да қажеті жоқ. Оны сабақтан кейін, кешігушілермен өткізілетін әңгімеде жеке сұрап білуге болады.

Кейде оқушы, класқа кіріп келе жатып, есікті тарс еткізіп жабады. Ондай оқушыдан кластан қайта шығып, есікті жай ғана жауып кіруді өтінуге болады. Мінез-құлық ережесін қалай орындау керектігін үнемі көрсетіп, жаттықтырып отыру тұрақты дағды мен әдеттерді қалыптастыруға жәрдемдеседі. Бұған әсіресе оқу жылының басында көп күш, қуат жұмсап отыруға тура келеді. Каникул кездерінде көптеген ережелер ұмытылады да, кейбір қалыптасқан дағдылар ұмытылады. Оны үстіне класқа басқа мектептерден жаңа оқушылар келіп отырады, олар ерекше көңіл бөліп, қосымша жұмыс істеуді қажет етеді.

Мәселен, оқу жылының басында IX кластың класс жетекшісі өзінің оқушыларының бірі өз сезімдерін білдіруде әрдайым ұстамсыздық көрсететінін байқап қалады: сабақта себепсіз қатты күледі, үзіліс кезінде коридорда тарс-тұрс жүгіріп жүреді, көп жағдайда төбелесіп жатады. Айтқан сөз, иландырудың көмегі болмады. Сонда класс жетекшісі әдейі оған белгілі ұстамдылықты талап ететін тапсырма беретін болды: оны класта немесе үзіліс кезінде коридорда кезекші етіп тағайындап, тәртіпке келтіру мен тыныштық сақтауды талап етті.

Тәртіпті күшейтуге оқу процесін дұрыс ұйымдастыру, сабақта оқушылардың қолы бос болмауы және белсенділігі, танымдық ықылас, оқу жұмысына әуестік айтарлықтай әсер етеді. Кейбір мұғалімдер сабақ үстіндегі тәртіптің нашарлығы туралы шағым айтып, ол жөнінде мектеп басшыларының немесе класс жетекшісінің алдына мәселе қояды. Ал шын мәнісінде тәртіпсіздіктің себебі- сабақты жаман ұйымдастырғандық. Егер сабақ жаман ұйымдастырылса, жеткілікті ойланып істелінбесе, онда орнату қиын немесе мүмкін емес деуге де болады. Мұндай сабақта оқушылар пайдалы іспен шұғылданбағандықтан, өзінің күш- қуатын бейбастақтыққа жұмсайды.

Саналы тәртіпке үйретуде қоғамдық пайдалы еңбектің мүмкіндігі зор. Мектеп жанындағы учаске немесе колхоз даласында бірлесіп жұмыс істей отырып, оқушылар ұйымшылдыққа, келісіп әрекет жасауға әдеттенеді. Қоғамдық еңбек процесінде оқушылар ыждағаттылыққа, тапсырылған іске жауапкершілікпен қарауға, еңбекті сүюге, өмір жолындағы қиындықтар мен бөгеттерді жеңуге деген табандылық пен шеберлікке тәрбиеленеді. Мәселен, мектеп ауласын көгалдандыруға қатыса отырып, олар ұйымшылдық, орындағыштық тәжірибесін алады. Өз қолдарымен отырғызған ағаштар мен бұталарды күтіп, баптап, сақтайтын болады. Кейбір мектептерде әрбір класқа мектеп бағының белгілі учаскесі бекітіліп беріледі. Оқушылардың

өздері оларды кутіп-баптауды ұйымдастырады. Соның нәтижесінде оларда тапсырылған іс үшін жауапкершілік сезімі тәрбиеленеді.

Әрине, оқушылардың барлығы бірдей қоғамдық пайдалы істі ықыласпен орындап, тапсырылған іс үшін жауапкершілік сезім байқата бермейді. Олардың кейбірі әр түрлі сылтау айтып, тапсырмадан бас тартуға немесе жұмысты асығыс, қалай болса, солай орындай салып, оны тезірек тапсырып құтылуға тырысады. Көбіне олар белгіленген тәртіпті бұзып, басқалардың жұмысына кедергі жасайды. Бұл сияқты кемшіліктерді жоюға социалистік жарыс ұйымдастыру, жұмыс нәтижесін бағалағанда жоғары талап қою, жұмысты бақылауға және оны бағалауға оқушылардың өзін тарту (соның ішінде тәртіп бұзушыларды да) және мадақтаудың әр түрлі формаларын қолдану (сыйлық беру, мектеп басшылары мен қоғамдық ұйымдардын алғыс жариялауы) жәрдемдеседі.

Жақсы ұйымдастырылған еңбекте мектеп оқушылары дұрыс мінез-құлық, педагогтар мен оқушылар коллективі органдарының жарлықтарын дәл орындау дағдыларына ие болады әрі нығайтады, өзара жауапкершілікке, тыңғылықтылыққа үйренеді.

Қарым- қатынаста түсетін серіктестіктердің , алап тілетері ұмтылушылқтары ұстанымдары , мінезлері , қарым- қатынас жасау мәнері, тіпті көңіл - күйлері көбінесе қарам- қайшы болып келеді. Осы факторлардың бәрі бір – бірін түсіну жолына кедергі болуы, екі жақтың бір-біріне наразылық тудыруы мүмкін, ал ол кезегінде кәсіби жетістіктерді кедергі болады. Коммуникативті кедергіге жататындар мінез кедергілерді, теріс эмоция, қабылдай, білмеушілік кедергілері. Іс жүзінде мінездің көпшілік кедергілерді этикет нормалары ен ережелерді орнылдау проблемаларына байланысты. Қарастырылған сұрақтарды қортындылай келе, мынадай тұжырымға келуге болады:

-тәртіби құраушы;

- анықтаушы когнетивті;

- мотивациялық.

Эмоциялық өзіндік мазмұнға қарағанда, көбінесе тікелей болсын және жанама болсын, этикеттік ережелерге байланысты.

«Этикет» сөзінің түсінігі француздың сөзімен байланысты «ярлык», «церемониал», «этикетка» т.б. ұғымды білдіреді. Сөздіктердегі этикеттің мәні - тәртіп ережелерінің жиынтығы « тәртіптің қабылдаған рет», «қарым-қатынас» мәдениетінің жалпы талаптарының көрінісі. Ұғымдарын білдіреді. Яғни барлық жерде оның қарым-қатынас жүйесіндегі практикалық- реттеушілік табиғаты , сондай- ақ формалды – тәртіби ернкше мәні ескеріледі. Этикет теориясында арналған әдебиеттерде оеың рәсімдік сипатына тарихылығына , ұлттық және әлеуметтік – топтық реңіне назар аударылады.

Сынып жетекшісі оқушылардың оқу және еңбек жұмыстарын ғана ұйымдастырып қоймай, сонымен қатар көбінесе коллективтік саяхаттар, экскурсиялар, кластан тыс жұмыстың басқа да түрлерін ұйымдастырады. Мектептен тыс жерде оқушылар, әдетте, өздерін емін-еркін ұстайды. Мектептегі сияқты, бұл жерде де олар тәртіпті мінез-құлық тәжірибесін жинақтау үшін әр қилы өмір жағдайларындағы тәртіптің талаптарын сақтау үшін нысаналы түрде жағдай жасап отыру керек.

Оқушының мінез-құлқын бағалау**.** Саналы тәртіпке тәрбиелеуде мінез-құлықты дұрыс бағалаудың үлкен маңызы бар. Жалпы білім беретін орта мектептің Уставында мінез-құлықтың үш түрлі бағасы белгіленген: «үлгілі», «қанағаттанарлық», «қанағаттанғысыз».

«Мінез-құлықты бағалаудың басты критерийі,- деп көрсетілген «Класс жетекшісінің жұмысы туралы» методикалық хатта, шәкірттердің оқушыларға арналған Ережеде тұжырымдалған өзінің негізгі міндеттерін орындауы болып табылады. Класс жетекшісі мінез-құлық бағасын пионер және комсомол ұйымдары мен оқушылардың өзін-өзі басқару органының пікірімен санаса отырып қояды. Жылдық қанағаттанғысыз баға қоятын жағдайда, класс жетекшісі, нұсқауларға сәйкес педагогикалық жиналыста дәлелді ұсыныс жасайды. Бұл мінез-құлықты бағалаудағы

субъективизм мен бір жақтылыққа жол бермеуге көмектеседі. Мінез-құлықты бағалағанда оқушыларға арналған ережені білу қаншалық ескерілсе, оны орындау шеберлігі де соншалық ескеріледі.

Мінез-құлықтың бағасы әдетте ата-аналарға хабарланып отырылады. Қажеттілігіне қарай класс жетекшісі мінез-құлық жөніндегі өзінің пікірін аптаның аяғында күнделік дәптерге қысқаша жазып кояды. Ата-аналар ол жазулармен танысып, күнделік дәптерге өзінің қолын қояды. Мінез-құлық жөніндегі бір жылдық қанағаттанғысыз баға мектептің педагогикалық советінің шешімінен кейін ғана қойылады. Класс жетекшісі оқушының мінез-құлқы жөнінде педагогикалық советке дәлелді қорытынды түсіреді. Бұл қорытындыда пионер және комсомол ұйымдарының, оқушылардың өзін-өзі басқару органдарының пікірлері еске алынады. Мектеп оқушыларының мінез-құлқын бағалағанда класс коллективінің де пікірін ескеру қажет.

Тәртіпті нығайтуда балалар коллективінің атқаратын рөлі**.** Класс жетекшісінің жеке басынынң оқушыларға ықпалын коллективтің әсерімен ұштастырып отырудың үлкен маңызы бар. Ол үшін тәртіп жөніндегі мәселелер оқушылар жиналыстарында, пионер және комсомол ұйымдарында талқыланады. Класс жетекшісіне қабырға және ауызша газеттер, мектеп радиосы да көмекке келеді. Олар қоғамдық пікірді тәртіпсіздікпен күреске жұмылдырады. Осы жағдайда түсіндірме жұмыстары неғұрлым өнімді моральдық негізге ие болып, жақсы нәтижелер береді.

Тәртіп үшін күресте пионер және комсомол ұйымдары айтарлықтай көмек көрсетеді. Олар өз ұйымдарының мүшелеріне неғұрлым қатаң талап қойса, тәртіп пен реттілік үшін күрес соғұрлым жеңіл болады. Тәртіпсіз оқушыларға коллектив зор әсер жасайды. Коллективтің мақұлдамағанын, өз жолдастарының кінәлаған көзқарасын сезіп, тәртіпсіз оқушы өзін жақсы ұстауға тырысады.

Саналы тәртіпке тәрбиелеу мәдениетті мінез-құлық дағдылары мен әдеттерін қалыптастырумен тығыз байланысты. Тәртіпті оқушы әдетте адамға сезімталдықпен және қамқорлықпен қарайды, қоғамдағы қабылданған моральдық нормаларды сақтайды, сондықтан да оны жоғары мінез-құлық мәдениетіне үйрету оңай. Ерке де салдыр-салақ балаға оны үйрету өте қиын.

Сынып жетекшісі мектеп оқушыларын қабылданған мәдениетті мінез-құлық ережелерін сақтауға күнделікті қамқорлық жасап отыруға тиіс. Ол үшін оқушыларды әдептілікке, сыпайыгерлікке шыдамдылықпен үйретіп; еңбек мәдениетін арттырып, сөйлеу мәдениеті мен жақсы талғамын дамытып, қоғамдық орындарда өзін-өзі ұстай білуге үйрету жөн. Балаларды, жеткіншектерді жігіттер мен қыздарды коллективте жұмыс істей білуге, жақсы дос, жолдас болуға, өзіне де, басқаларға да талап қоя білуге және принципшіл болуға үйрету қажет. Балаларды жас кезінен-ақ жақсы әдет-қылыққа дағдыландыру, оларды адамдарға жақсылық жасауға үйрету, үй тұрмысындағы жоғары мәдениетке деген сүйіспеншілік дарыту өте маңызды.

Көмекке зәру адамдарға - қарттарға, мүгедектерге және жас балаларға қатысты сезімтал, инабатты болу дағдысын дамытуға ерекше назар аударған жөн. Мінез-құлық мәдениеті — бұл өзін қоғамдық ортада ұстай білу және әдептілік ережелерін сақтай білу ғана емес. Ол адамдарды, үлкендерді шынайы сыйлаудан, жоғары адамгершіліктен, коллективте өмір сүріп, еңбек ете білуден көрінеді. -

Кейде ұнамды қылықтар көрер көз үшін ғана жасалады, сондықтан олар ішкі мәдениеттің жоқтығын жасырып қала алмайды. Егер сыртқы мәдениетке мінез-құлық түрлері, сыртқы сипат жатса, ішкі мәдениет адамның білімінен, нанымынан, жеке бастың мүддесін қоғам мүддесімен ұштастыра білуден тұрады. Сондықтан мінез-құлық мәдениетін тәрбиелеу адамның моральдық бейнесін қалыптастырумен, оны мәдениетіне байланысты.

Әдебиеттер

1. Мырзахметов М. Абайдың адамгершілік мұраты. - Алматы, «Рауан», 1993.

2. Қазақстандық мектеп журналы «Жақсы тәртіп және мінез-құлық мәдениеті», №5, 2001.
3. Жарықбаев Қ., Қалиев С. Қазақ тәрбиесі. Алматы: «Санат», А., 1995.
4. Танцоров С.Т. Групповая работа в развивающем обучении. Рига.: “Эксперимент”, 2008.
5. Қалимұқашева Б. Сөйлеу мәдениеті және шешендік өнер. – Астана, 2010.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН ДАМЫТУ

Шайкыбекова Б.К.
Жамбыл облысы, Тұрар Рысқұлов ауданы, Бәйтелі ауылы, Қазақстан

Бұл мақалада, білім беру процесінде бастауыш сынып оқушыларының танымдық белсенділігін арттыруда лингвистикалық дағдыларды үйрену және олардың кейбір анықтамалары, оқу-тәрбие барасында мұғалімдердің сөйлеу қарым-қатынас құралы, когнитивтік лингвистиканы зерттеу нақты процестер арасындағы себеп-салдар байланысы және балалардың мәдени ойлауын дамытуға негізделген лингвистикалық дағдылардың маңызы туралы пайымдалады.

Түйін сөздер: *лингвистика, когнитивтік, мәдениет, ойлау, дағды*

В статье раскрыты вопросы обучения детей языковым умениям, а также необходимость повышения познавательной активности учащихся начальных классов в учебном процессе средствами речевого общения. Для учителей важно изучение когнитивной лингвистики, определения причинно-следственной связи между развитии культурного мышления и языковыми навыками.

Ключевые слова: *лингвистика, когнитивность, культура, мышление, навыки*

In this article, the mastery of language skills and some of their definitions in increasing the cognitive activity of primary school students in the educational process, the means of verbal communication of teachers in education, the study of cognitive linguistics, the cause-and-effect relationship between specific processes and the importance of language skills based on the development of cultural thinking of children.

Key words: *linguistics, cognition, culture, thinking, skills*

Бастауыш сынып оқушылардың танымдық қызығушылығын дамытуға, олардың лингвистикалық (лексикалық, фонетикалық, грамматикалық) дағдыларын дамытуға және осы дағдыларды ауызша сөйлеуде дұрыс қолдануға үйрету керек. Жазбаша тілді меңгеру және бастауыш сынып оқушылардың әлеуметтік және таным дағдыларын дамыту арқылы ана тіліне деген сүйіспеншілігін және балалардың қарым-қатынас құралы ретінде пайдалануды қамтамасыз ету.

Бастауыш мектептегі лингвистикалық білім – тіл бағытының мазмұнында сөйлеу әрекетінің төрт түрі бойынша іске асырылады:

-коммуникативтік әдіс, ойын арқылы қызығушылығын дамыту;

- танымдық бағытын дамыту;
- жиі ақпарат алмасу;
- таным дағдыларын жүйелі қалыптастыру мен бақылау.

Бастауыш сынып балалары уақыт өте келе, бір-бірлерімен араласа келе және әртүрлі жаста жаңа таным, дағдыларды меңгереді. Бастауыш сынып балалардың көпшілігі таным дағдыларды бір реттілікпен дамытады. Бастауыш сынып балаларында әрбір қалыптасқан жаңа таным дағды алдыңғысына негізделеді. Балалардың таным дағдыларын дамыту кезіндегі кездесетін айырмашылықтар, бастауыш баланың дамуына кері әсерін тигізбейді.

Бұл қарым-қатынас дағдыларына мыналар жатады:

1) тыңдау, үлкендердің, құрдастарының т.б. қарсыласын тыңдау;
2) сөйлеу, екеуара сөйлесу кезінде, диалог үзіліп қалмауы керек;
3) оқу, бастауыш сынып баллары тіл байлығын үздіксіз дамытып отыруда оқу міндеттеледі;

4) хат, жазбаша сөйлеуді де дамытып отыру шарт, ол балалардың сауаттылығын арттырады.

Қазақстанның бастауыш мектептерінде коммуникативтік дағдыларды қалыптастыру және дамыту қазіргі білім берудің өзекті міндеттерінің қатарына жатады.

Тілдік қарым-қатынас дағдылары да лингвистикалық білім мен таным дағдысы, тіл дамыту негізінде қалыптасады.

Бастауыш мектеп оқушыларының кез-келген дағдысын қалыптастыруда алған білімдерін іс жүзінде іске асырудың нәтижесі болып табылады.

Бастауыш сынып оқушылардың лингвистикалық құзыреттілігін дамытудағы және олардың тілдік тұлғаны қалыптастыруда шетел тіл білімі, орыс тіл білімі, қазақ тіл білімі зерттеушілер қарастырған. Ол ғалымдар лингвистиканың мәні мен оның ұстанымдарына тоқталып, тілдік құзіреттілікті дамыту арқылы бастауыш сынып балалардың танымдық құзыреттілігін дамытуға болатыныны және олардың тілдік тұлғасын қалыптастыру үшін оқу-тәрбие үрдісінде қолдану мәселелеріне тоқталды. Орыс тіл білімінің ғалымы С.И. Ожегов: «Әрекет – қандай да бір жұмысты орындауда, бір нәрсені жүзеге асыруда қолданылатын әрекет немесе әрекеттер жүйесі» деп атып көрсетіп яғни бастауыш сынып балалары бір-бірімен қарым қатынаста ғана таным дағдылары ашылады [1,б.5]. Оның пікірінше, әрекет ету арқылы лингвистиканы дамытып, оқу-тәрбие процесінде пайдалану мәселесі практикалық тәжірибеге негіздеу болатынын ұсынған.

Зерттеуші С.Л. Рубеинштейн,: «Сөйлеу тіл арқылы қарым-қатынас жасау әрекеті, ол әрекеттегі тіл» деп сөйлеуді зерттеудегі практикалық мәнін атап көрсетеді. Оның пікірінше, сөйлеудің әдістерін балалардың оқу процесіне енгізу мұғалімге балалармен коммуникация жағдайында ғылыми пікір білдірген[2,б.25].

Л.С. Выготский: «7 жастағы баланы интегралды динамикалық құрылым ретінде сипаттау керек...». Яни баланың 7 жасында толық сөйлеу қызметі дамиды [3,б.25].

Когнитивтік тіл білімінің қазіргі уақытта лингвистикалық зерттеулердің өзекті бағыттарының бірі екендігіне сенімді.

Когнитивті лингвистика әлеуметтік құбылыс ретінде тілдің әлеуметтік, мәдени және тарихи контекстен тыс өмір сүре алмайтындығымен түсіндіреді. Демек, тіл мен ойлаудың арақатынасы туралы мәселе өзекті әрі өзекті мәселе. Когнитивтік лингвистиканы зерттеу нақты процестер арасындағы себеп-салдар байланысын жан-жақты түсінуге және адам санасын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Осылайша, қолда бар дереккөзді зерттеу бұл тақырыптың әлі жеткілікті зерттелмегенін көрсетеді. Атап айтқанда, когнитивтік лингвистиканың оқушылардың оқу үрдісіндегі таным дағдысын дамытуда лингвистиканың практикалық маңызы мәселесі ашық күйінде қалып отыр.

Таным адамның барлық танымдық әрекетін қамтитын психикалық құрылымдар мен процестердің жиынтығын болып саналады. Оның зерттеу пәні дүниетанымдар және оларды сұрақ-жауап әдістері сияқты қоршаған әлем туралы таным үлгілері мен адамның идеялары болып табылады.

Лингвистика тіл мен адам құрылымдарының арасындағы тәуелділікті сипаттауға тырысады.

Осы тәуелділіктің ерекшеліктеріне сүйене отырып, тіл білімін зерттеуші ғалымдар адамдар қалай қарым-қатынас жасайтынын, белгілі бір физикалық, физиологиялық және психологиялық құбылыстар мен процестердің себебі неде және олардың салдары қандай екенін түсіндіруге тырысады.

Лингвисти төмендегі мынадай кезеңдерге негізделеді:

–Адамның тілге қатысты танымдық және рухани аспектілерін зерттеу;

–Адам миындағы тілдік танымның нақты бірліктері мен процестерін зерттеуге бағытталған;

–Лингвистика саласындағы ішкі мамандану, сонымен бірге басқалармен тығыз нәтижеге ықпал ету.

–ғылымдар, оның ішінде лингвистикалық зерттеулерде мәдени контекстті есепке алу;

– түсіндірмелі: тілдік құбылыстарды жай сипаттаудан гөрі түсіндіруге баса назар аударылады.

Когнитивтік лингвистиканың нақты анықталған принциптерге негізделгенін көрсетеді. Сондықтан бұл саланың жұмыс істеуі үшін ғылыми дәлелденген негізі бар. Демек, лингвистика теориялық тұрғыдан ғана емес, практикалық тұрғыдан да қолданылады.

Лингвистика бастауыш сынып балаларының коммуникативтік құзыреттілігімен тікелей байланысты. Бұл осыған байланысты

Коммуникативтік құзыреттілікке мыналар жатады:

– тілдік бірліктер мен жүйелерді тәжірибеде жиі қолдана білу;

– әртүрлі тілдік бірліктерді біріктіру дағдыларын қалыптастыру;

– орынды жағдайларда тілді қолдана білу.

Басқаша айтқанда, бұл әртүрлі контексттерде тиімді қарым-қатынас жасау мүмкіндігін білдіреді. Бұл құзыреттілік ана тілін үйрену кезінде өте маңызды, өйткені ол белгілі бір жағдайда белгілі бір тілдік жүйені қолданудың принциптері мен негіздерін іс жүзінде ұстануды қамтиды. Ғалым Д.Б. Эльконин: «Ауызша сөйлеумен салыстырғанда жазбаша сөйлеудің бірнеше спецификалық ерекшеліктері бар» деген өз еңбегінде. Жазбаша сөйлеуге қарағанда ауызша сөйлеу ұарқынды дамиды[4,б.25].

Коммуникативтік құзіреттілікке тоқталатын болсақ, лингвистика бастауыш сынып балаларында мынадай ойлау түрлерін дамытуды көздейді.

Бірінші түрі – бастауыш сынып балалардың білімдерін практикалық жағдайларда қолдана білу қабілетін болжайтын кәсіби ойлау. Егер тапсырма олардың тәжірибесінен тыс болса, олар әртүрлі құбылыстарды салыстыра білуі және олардың айырмашылықтары мен ұқсастықтары негізінде байланыс орнатуы керек, осылайша мәселені шешуді жеңілдетеді. Бұл өте маңызды, өйткені қазіргі бастауыш сынып балалары көбіне көптеген жаңа сөздер мен метафораларды қамтитын әңгімелік мәтіндермен жұмыс істейді.

Сондықтан байланыстардың немесе сөз тіркестерінің қалыптасуын түсіне отырып, ұғымдар арасындағы ұқсастықтарды анықтап, нақты мәтіннің мәнін түсіре білуі керек.

Екінші түрі – абстрактылы ойлау, онда оқушылар байланыстарды анықтап, қарым-қатынастарды анықтауы керек. Мұндай мәтіндер саяси айтыста немесе жарнамада жиі кездеседі. Бұл өрнектердің шығу тегін түсіну нақты механизмдердің қалыптасуын нақты түсінуге мүмкіндік береді.

Үшінші түрі – жүйелік ойлау, ол жүйелі және логикалық ойлауды, арасындағы қатынастарды ұйымдастыруды қамтиды. Ғылыми-техникалық мәтіндермен жұмыс істегенде жүйелі ойлауды дамытудың маңызы зор. Маман мақсатты аудиторияға белгілі бір құбылыстың жаһандық түсінігін ұсынуы керек, себеп-салдар байланысын жаңғырту, оқиғалардың одан әрі дамуын болжау, бір бағыттың екіншісіне ықпалын жаңғырту.

Төртінші түрі – құбылыстар мен олардың өзара байланыстарын объективті бағалау қабілетімен сипатталатын сыни тұрғыдан ойлау, басқа процестермен, олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарымен салыстыра зерттеу жүргізіледі[5, 67. б].

Лингвистика қысқа мерзім ішінде ақпаратты дер кезінде және тиімді қабылдау, өңдеу және беру дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Мысалы, егер бастауыш сынып балалары ана тілінде тапсырмалар жиі орындап, олар ақпаратты жылдам өңдеп, оны тиімді жеткізуі немесе мақсатты аудиторияға жеткізуі керек. Тиісінше, ақпаратты жылдам игеру қабілеті өте маңызды және оның құндылығы адамның кәсібилігіне әсер етеді.

Жалпы алғанда, концепт адамның тілдік сферасындағы белгілі бір нәрсеге сәйкес келетін психикалық қалыптасуын білдіреді. Құрылымы және жеке адам алған білім мен ақпараттың шарықтау шегін, қоғамның белгілі бір құбылысты қабылдауын қамтиды. Осыған сәйкес оқушылар біртұтас дүниетанымға ие болып, практикалық қарым-қатынас дағдыларын дамыта

отырып, өзіндік сөйлеу тілін қалыптастырады. Нәтижесінде келесі тұжырымдама құрылымын ұсынуға болады.

Бұл схемаға сәйкес ұғым күрделі иерархиялық құрылымға ие. Оның құрамдас бөліктерімен танысу оқушыларға тілдік компоненттер туралы ақпаратты тез және оңай қабылдауға және белгілі бір сөздердің жасалу негіздерін түсінуге мүмкіндік береді.

Елестету аспектілерді (бір нәрсені түрту немесе есту арқылы көрген немесе естігеннен кейін пайда болатын бейнелер) және когнитивтік аспектілерді (белгілі бір мәдениетте жиі қолданылатын нәрсенің аойша түрлендіруі) қамтиды. Мұндай бейнелер оқушыларға жиі кездеседі және таныс. Олар көбінесе жеке тәжірибеге негізделген.

Екінші компонент. Ақпараттық ұғымның айырмашылықтарды көрсететін сипаттамаларын болжайды. Ақпараттық нақты құбылыс туралы фактілерді ұсынуды қамтиды, лексика немесе сөздік арқылы іске асады.

Үшінші компонент. Түсіндіру саласы бір құбылыстың мағынасын екінші құбылысқа айналдыруды қамтиды. Басқаша айтқанда, белгілі бір компонент туралы алған білімдерін қорытындылайды. Оның негізгі элементтеріне төмендегілер жатады:

– бағалау ұғым жалпы әсер аймағы;
– қоғамның белгілі бір нәрсеге қатынасы пайдалылық;
– белгілі бір құбылыстың энциклопедиялық сипаттамаларын жалпылау аймақ;
– нақты құбылысқа қатысты рұқсаттар мен тыйымдар реттеу аймағы;
– құбылыстың халықтың салт-дәстүрімен әлеуметтік-мәдени байланыс аймағы;
– анықталатын құбылысқа байланысты мақал-мәтелдер көп мағыналық [6, б. 18].

Әрбір компонентті екінші деңгейге жататын қосалқы құрамдас бөліктерге бөлу ақпаратты неғұрлым мұқият және оңтайлы игеруге мүмкіндік береді. Сонымен бірге оқушылар ұғымдармен және олардың құрылымымен таныса отырып, адамдардың ойлау ерекшеліктерін меңгереді және белгілі бір процестің жетекші көрсеткіштерін анықтайды.

Балалардың мәдени ойлауын дамытуға негізделген лингвистиканың адамдардың осы құбылысқа байланысты терминдерді білуіне оң әсерін тигізетінін де дәлелдеуге болады. Осылайша, оқушылардың сөйлеуінің дұрыстығын көрсететін ұғымдардың келесі түрлерін ажыратуға болады .

Олай болса, лингвистиканың бастауыш сынып балаларының коммуникативтік құзіреттілігін дамытуда және олардың тілдік тұлғасын қалыптастырудағы рөлі күрделі және көптеген пікірталас тудыратыны туралы пікір айтуға болады. Атап айтқанда, көптеген дереккөздер бұл бағытты филологияны зерттеуде қолдануға арналған. Керісінше, тек кейбір отандық дереккөздер лингвистиканы қазақ тілі сабақтарында бастауыш сынып балалардың тілдік бейнесін қалыптастырудағы құнды орын деп санайды. Автор лингвистика қазақ тіл білімін зерттеуге де көмектесе алады деп есептейді, өйткені ол ұғымдармен, тілмен және санамен жұмыс істеудің әмбебап принциптерінде жұмыс істейді.

Бастауыш сынып оқу бағдарламасындағы кейбір оқу нәтижелері, мазмұндық тақырыптары бастауыш сынып балаларды мәтін түрлері арасындағы айырмашылықтарды анықтауға мол мүмкіндік береді. Сондай-ақ, танымдық мәтіндер жазуға ынталандырады.

Бұл бастауыш сынып оқу бағдарламасы сонымен қатар оқулықтарға ақпараттық мәтіндердің әртүрлі түрлерін енгізуді ұсынады.

Дегенмен, Қазақстанда ақпараттық мәтін жазу дағдыларын дамыту бойынша зерттеулердің көлемі өте шектеулі екені баршамызға мәлім. Бастауыш сынып оқушылардың ақпараттық мәтіндер жазу қабілетін қолдауға көмектесетін зерттеулердің жоқтығы рас, сондықтан қажеттілігі анықдеп анық айтуға болады.

Сондықтан қазіргі кезде бастауыш сынып оқушыларын тізбектей ақпараттық мәтіндерді орындауда танымдық қызығушылығын дамыту мен тілдік дағдылардың тиімділігін тиімділігін анықтау мақсатында жүргізілді. Бастауыш сынып баласының эмоционалды дағдыларын ылғи

қолпаштау, сыныптағы құрдастарымен қақтығысты болдырмау, жағдаяттың алдын алу, диалог құру арқылы өз ойын ашық айтқызу, өтірік сөздерге бой бергізбеу әрбір бастауыш сынып мұғалімінің парызы деп білеміз.

Тіл мен сауаттылықты жиі дамыту бастауыш сыныптарында оқытудың басты бағыты болып табылатыны сөзсіз. Бастауыш сынып мұғалімдерінің қолданатын әдіс-тәсілдері тиімді және нәтижелі болуы керек.

Бастауыш сынып балаларын табандылық пен шеберлікке насихаттап, жауапкершілігін арттырып, ашық сұрақтарға шақырып, топта жағымды жағдай құру керек деп ойлаймыз.

Әдебиеттер

1.Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – СПб., 2022.
2.Выготский Л.С. Мышление и речь. Собрание сочинений: В 2-х т. / Л.С. Выготский. – М., 2019.
3.С.А. Жиренов, «Когнитивті лингвистика». Оқу құралы. Алматы, 2022
4. Серққалиұлы З. Дүниетану даналығы // Ғылыми және көркемдік таным ерекшеліктері. –Алматы.: Білім, 2023
5.Жарықбаев Қ.Б. Психология. Педучилищелерге арналған. Алматы,2022
6. Мухина С., «Мектеп жасына дейінгі балалар психологиясы». Алматы, 1986

ОРТА МЕКТЕПТЕ ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Асилбаева Ф.Б.[1], Абильбаев А.С.[2]
[1]Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
[2]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Ерекше назар аударуды қажет ететін адамның балалық шағы, оны оңалту және қоғамға бейімдеу оның жеке басының қалыптасуының кілті болып табылады. Мұндай баланы әлеуметтендірудің маңызды факторларының бірі – отбасы және оның сапалы білім алуы. Бұл мақала инклюзивті білім беру жағдайында ерекшелігі бар балаларды оқытудың тәсілдері мен технологияларын қарастырады. Отандық және шетелдік ғалымдардың зерттеулеріне теориялық шолу жасалды.

Түйін сөздер: *мүмкіндігі шектеулі бала, инклюзивті білім беру, баламен жұмыс, стратегия, зерттеу.*

Отношение к детям и благоприятная среда для развития, реабилитация и адаптация ребенка с ограниченными возможностями в обществе являются ключевыми факторами к формированию его личности. Одним из важнейших факторов социализации такого ребенка становится его семья и получение им качественного образования. В статье обсуждаются подходы и технологии обучения детей с особыми образовательными потребностями в инклюзивной образовательной среде. Проведен теоретический обзор работ отечественных и зарубежных ученых.

Ключевые слова: *ребенок с ограниченными возможностями, инклюзивное образование, работа с ребенком, стратегия, исследование.*

Childhood, rehabilitation and adaptation of a child with disabilities in society are the key to the formation of his personality. One of the most important factors in the socialization of such a child is the family and getting them a quality education. This article discusses approaches and technologies for teaching children with special educational needs in an inclusive educational environment. A theoretical review of the works of domestic and foreign scientists is carried out.

Keywords: *child with disabilities, inclusive education, work with a child, strategy, research.*

Президентіміз Қ.Тоқаев отандық білім беру жүйесінің үздік үрдісін сақтай отырып, бір орында тұрып қалмай, әрдайым даму жолында болу керектігін атап өткен. Мемлекет басшысының айтуынша, бәсекеге қабілетті балаларды қалыптастыруда басты үміт оқытушыларға артылады. Педагогтардың, әлбетте ата-аналардың да міндеті – еліміз үшін лайықты азаматтарды тәрбиелеу.

Қазіргі Қазақстан жағдайында мемлекеттік саясаттың маңызды басымдықтарының қатарына барлық адамдардың білім алу құқықтарының теңдігі жатады. Білімнің қолжетімді болуын қамтамасыз ететін алғышарт – инклюзивті орта. Инклюзивті білім берудің заманауи міндеті интеллектуалды

дамуды, психофизиологиялық және жеке-дара ерекшеліктерді ескере отырып, халықтың барлық деңгейі үшін білім алуға тең қолжетімділікті қамтамасыз етуді қарастырады. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы, «ҚР инклюзивті білім беруді дамыту тұжырымдамасы» сынды құқықтық-нормативті құжаттар арқылы міндеттелген инклюзивті білім беру үрдісі педагогтардың кәсіби іс-әрекетіне қойылар талаптарды күшейтеді.

Білім берудегі инклюзия – бұл ерекше қажеттіліктері бар балалар мен студенттерді жалпы оқу процесіне қосу. Әлемдік тәжірибе оқытудың инклюзивті форматы ерекше қажеттіліктері бар балалар мен басқа білім алушылар арасындағы қабылдау, түсіну және өзара көмекке негізделген серіктес ортаны құрудың ең тиімді жолы екенін көрсетеді.

Мүмкіндігі шектеулі бала – біздің қоғамның бір бөлігі. Оларға деген көзқарас мәдениет пен әлеуметтік даму деңгейін анықтайды. Ерекше балалармен жұмыс істеудің ең маңызды бағыты – әр баланың психикасы мен денсаулығының даму ерекшеліктерін ескеріп, жеке көзқарас жасау.

Қазіргі уақытта елімізде ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды оқытуда үш тәсіл қолданылады :

- I -VIII типтегі арнайы мекемелерде дене және ақыл-ой дамуы бұзылған балаларды сараланған оқыту;
- балаларды жалпы білім беретін мекемелердегі арнайы топтарда интеграцияланған оқыту;
- ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалар қарапайым балалармен бірге бір топта оқитын инклюзивті оқыту.

Инклюзия жалпы білім беретін мекемелерде мүмкіндігі шектеулі баланың физикалық болуы ғана емес екенін түсіну керек. Бұл мекемелердің өзін, мәдениетін және білім беру процесіне қатысушылардың қарым-қатынас жүйесін өзгерту, оқытушылар мен мамандардың тығыз байланыстыру, ата-аналарды баламен жұмыс істеуге тарту.

Білім берудегі инклюзия оқу орындарына мыналар үшін енгізіледі:

- ✓ ерекше қажеттіліктері бар балалардың білімге кедергісіз қол жеткізуін және қабілеттерінің толыққанды дамуын қамтамасыз ету;
- ✓ ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды сараланған психологиялық-педагогикалық сүйемелдеуді қамтамасыз ету;
- ✓ ерекше балаларда табиғи әлеуметтік бейімделу үшін кеңістік жасау;
- ✓ гуманитарлық педагогика принциптерді іске асыру;
- ✓ жалпы білім беретін оқу орындарында жағымды микроклимат құру және ерекше қажеттіліктері бар балалар мен басқа білім алушылар арасындағы белсенді тұлғааралық қарым-қатынасқа ықпал ету;
- ✓ осындай балаларды тәрбиелеп отырған отбасыларға консультациялық көмек көрсету.

Ерекше балаларға білім беру туралы көптеген зерттеулер мен тәжірибелер жүргізілген. Оның ішінде отандық Д.Ш.Жұмағалиева заманауи жаңартылған жүйе шетелдік әріптестердің тәжірибесін ескере отырып құрылған, яғни оқыту "белсенді оқыту стратегияларын қолдана отырып, бірлескен оқытуды ұйымдастыру әдістерін, педагогикалық рефлексияны және кері байланыстың тиімді нысандарын пайдалана отырып, білім алушылардың әртүрлі білім деңгейлерін қанағаттандыру үшін сараланған тәсілді жүзеге асыра отырып құрылады" деп тұжырымдаған [1].

Шетелдік ғалымдар П.Дэвис және Л.Флориан ерекшелігі бар балалармен жұмыс істеу үшін белгілі бір тәсілдерді ұстану керек деп тұжырым жасаған, олардың арасында:

- мінез-құлық: нақты тапсырмалар немесе дағдылар үшін имитацияны, қалыптастыруды, қайталауды және күшейтуді қамтиды.
- когнитивті: мұнда ақпаратты сақтау, өңдеу, ұйымдастыру және іздеу дағдыларын жақсарту үшін негізгі когнитивті процестерді қолдануға және дамытуға баса назар аударылады. Бұл фонологиялық өңдеу деңгейі, сөз деңгейі (семантика және грамматика немесе синтаксистік деңгей) немесе сөйлем деңгейі болуы мүмкін. Басқа байланысты тәсілдерге есту жадының әртүрлі үлгілері және қажет болған жағдайда тілдің әртүрлі аспектілері қалай сақталатынын және шақырылатынын зерттейтін

тәсілдер жатады.

- дамытушы: бала болашақта өтетін даму кезеңдерін талдау. Бұл шеңберге натуралистік тәсілдер енгізілуі мүмкін.

- өзара әрекеттесу немесе интерактивті: бұл тәсіл әртүрлі атаулармен, соның ішінде эксперименттік оқытумен белгілі. Ол оқшауланған дағдыларды оқытудан гөрі, баланың қоршаған ортасымен мағыналы қарым-қатынастың дамуына баса назар аударады. Балаға жағымды қарым-қатынас пен өзара әрекеттесу тәжірибесінен пайда табуға, мәселелерді шешуге, көптеген күрделі коммуникативті ойлар мен стратегияларды әзірлеуге және қолдануға кеңес береді.

Сонымен қатар, С.Краукле коммуникативті тәсіл ең қолайлы стратегияның бірі екенін жазған. Оның ойынша «қарым-қатынас проблемалары ерекше қажеттіліктері бар балалармен жұмыс істеудің коммуникативті тәсілінің моделін құру қажет. Ерекше қажеттіліктері бар балалар мекемелерге баратындықтан, оқытушы жауапкершілікті өз мойнына алып, инклюзивті білім беру принциптерін қолдануға келісуі керек» [2].

Зерттеушілер, Д.З.Ахметова, Т.А.Челнокова, Г.В.Мигранова және В.А.Корвяков, Д.Г.Мұхамбетов экономика, басқару және құқық институтының (Қазан қ., РФ) және Алматы экономика және статистика академиясының (Алматы, ҚР) бірлескен монографиясы аясында ерекшеліктері бар балалармен жұмыс кезінде қолдану керек технологиялар мен әдістерге ерекше назар аударылған.

Оқу ісін бірлесіп жүргізу үшін инклюзивті сыныптарда төмендегі жіктеме бойынша жүзеге асырылады.: 1) **Ынтымақтастық түрлері** (педагогтер, тәрбиешілер-ата-аналар, тәрбиешілер-басқалар мамандар), 2) **Кедергілер** (коммуникациялық, мәдени айырмашылықтар және т. б.). 3) **Шешімдер** (қағидаттарға негізделген инклюзивті білім беру).

Сурет 1 - Инклюзивті білім беруде мұғалім кездестіретін кедергілер және проблемалар

Оқу процесінде аулақ болу керек жағдайлар:

- жастардың пассивті тыңдаушылар ретіндегі рөлін алдын-ала анықтайтын оқытушының материалды ұзақ түсіндіруіне бағытталған оқытудың формалары (дәріс, әңгіме);

- білім алушылардың репродуктивті іс-әрекетінің пассивті түрлерімен толтырылған сабақтардағы тәртіп пен тыныштыққа қойылатын қажетсіз талаптар (тақтадан қайта жазу, оқулықтардан мәтіндерді қайта жазу, оқулық оқу және т. б.);

- тақырыптың жалпы тармақшаларын ғана емес, сонымен қатар жекелеген фактілерді, бөлшектерді қарастыра отырып, жаңа материалды бір блокта және бір қабылдауда беру;

- стресстік жағдай туғыза отырып, білім алушылардың іс-әрекетінің нәтижелері мен сапасын бағалау [4].

Бұл ретте авторлар ойын технологиялары мен жоба әдістерін инклюзивті оқытуда тиімді пайдалануға болатынын көрсете отырып, қолдаудың болуымен дараланған және бейімделген оқыту

технологияларына ерекше назар аударған.

Бақылау негізінде оқыту. Басқа адамның мінез-құлқын бақылау және күшейтетін салдарларды алу арқылы жаңа дағдыларды игеруді қамтиды. Мысалы: ойын, тілдік, әлеуметтік, академиялық дағдылар және т. б.

Артықшылықтары: Тікелей нұсқауларсыз, әлеуметтік оқытусыз және жалпылаусыз жаңа дағдыларды игеруге ықпал етеді.

Тізбекті қалыптастыру. Күрделі мінез-құлықты қалыптастыру үшін дәйекті түрде жүруі керек жеке реакцияларды үйретуді (ынталандыру және күшейту арқылы) қамтиды. Кері тізбекті құру: білім алушы барлық тапсырманы өз бетінше орындай алмайынша, тізбектің соңғы қадамын, содан кейін соңғы қадамды және т. б. бойынша оқытуды қамтиды.

Тура тізбекті құру: тізбектің бірінші қадамын, содан кейін екіншісін және т. б. бойынша оқытуды қамтиды. Жалпы тапсырманы ұсыну: Білім алушыдан әр сабақ барысында тізбектің басынан аяғына дейін барлық қадамдарды орындауды талап етеді.

Артықшылықтары: Бірнеше кезеңдерде күрделі дағдыларды үйренудің жүйелі әдісі.

Педагогтың жетекшілігімен оқыту, онда педагог сабақты құрылымдауда жетекші рөл атқарады. Сабақтар қатаң құрылымдалған, берілген игеру критерийіне жеткенше оқу эпизодтарын дәлдікпен және табандылықпен жүйелі және қайталанатын қолдануды талап етеді.

Дағдыларды игеру деңгейлеріне жаппай сынамалар (бұл дағды оқшауланған түрде оқытылады).

Кездейсоқ айналу: дағды игерілгеннен кейін, нұсқаушы жаңа дағдыға сұраныстарды кездейсоқ тәртіпте басқа белгілі дағдыларға сұраныстармен біріктіреді.

Жалпылау: Дағды кешенде игерілгеннен кейін, нұсқаушы шеберлікті әмбебаптандыруға назар аударады.

Қорытындылап айтқанда, инклюзивті оқыту жағдайында балаларды оқытудың тәсілдерін, стратегиялары мен технологияларын талдау еуропалық және отандық ғалымдардың зерттеулерінің сабақтастығын көрсетті. Осылайша, әрбір зерттеуші жеке тәжірибеге сүйене отырып, өзінің тиімді әдісін немесе тәсілін анықтайды.

Ерекше назар аударуды қажет ететін балалардың білім беру жүйесінің сапасы әр білім алушыға жеке көзқараспен анықталады, өйткені әрбір "ерекше" бала өзінің толыққанды өмір сүруіне кедергі келтіретін жеке мәселесінің болуымен сипатталады. Көбінесе бұл мәселені толығымен шешілмесе де шешуге болады. Ерекше балаларды оқытудың негізгі мақсаты қоғамға бұрын оқшауланған адамдарды енгізу, сондай- ақ осы санатқа жатқызылған әрбір баланың білім мен дамудың максималды деңгейіне жетуі, оның қоршаған әлемді тануға деген ұмтылысын белсендіру болып табылады. Олардан жаңа қоғамның ажырамас бөлігі болатын толыққанды тұлғаларды қалыптастыру және дамыту өте маңызды.

Әдебиеттер

1. Жұмағалиева Д.Ш. Қазақстан Республикасының жаңартылған орта білім беру бағдарламаларында инклюзивті білім беруді есепке алу //Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Ұлттық білім академиясы. Астана: КЕАҚ. И.Алтынсарин, 2017. С. 96- 100

2. Краукле С. Мектепке дейінгі инклюзивті білім берудің коммуникативті тәсілі // 2015, 4(1). – Б.50-56. https://doi.org/10.2478/dcse-2013-0004 (өтініш берген күні 9.03.2021).

3. Л.Е.Бродельщикова «Инклюзивті білім беру оқушыларының әлеуметтік – коммуникативтік дағдыларын дамыту»//"Ерекше бала: зерттеу және көмек көрсету тәжірибесі": респ.ғылыми.- тәжірибе.конф./құрамы. А.Д.Кинибаева, А.К.Абдигалиева -Қостанай, 2020. 176-180 ББ

4. Мүмкіндігі шектеулі жандарды оқыту үшін қашықтықтан білім беру технологияларын қолдану /Д.З.Ахметова, Т.А.Челнокова, Г.В.Мигранова, В.А.Корвяков, Д.Г.Мұхамбетов – Алматы: АЭСА2014.-173 Б.

5. Дарбаева Э.Б. Отандық және шетелдік ғалымдардың жұмыстарында инклюзивті білім беру жағдайында ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды оқытудың тәсілдері мен стратегиялары // Жас ғалым. – 2021. – № 18 (360). – 317-319 ББ.

6. Айтуарова А. М. Проблемы социализации детей с особыми образовательными потребностями //ББК 1 А28. – 2022. – С. 125.

ЕРЕСЕК АДАМДАРДЫ ТӘРБИЕЛЕУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Әлқожаева Н.С.[1], Мадиева Ж.М.[2]
[1]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
[2]Бауыржан Момышұлы атындағы № 35 мектеп
Алматы, Қазақстан

Бұл мақалада ересектерді тәрбиелеу мәселесі сөз болады. Андрагогика педагогика ғылымының бір саласы ретінде даму үстінде, осыған байланысты нақты зерттеулерге талдау жасалып, тұжырым жасалды. Андрагогика ұғымының мәнін ашатын жекелеген ұғымдар талданды және де қысқаша тарихы баяндалды.
Түйін сөздер: *андрогогика, геронтогогика, тәрбиелеу, білім беру, ересек, ересектік жас, қарттар т.б.*

В этой статье речь идет о проблеме воспитания взрослых. Андрагогика развивается как один из отраслей педагогической науки, в связи с чем был сделан анализ и вывод конкретных исследований. Были проанализированы отдельные понятия, раскрывающие сущность андрагогики, а также кратко излагается история развития.
Ключевые слова. *андрогогика, геронтогика, воспитание, образование, взрослый, взрослый возраст, старики и др.*

In this article we are talking about the problem of education of adults. Andragogy is developing as one of the branches of pedagogical science, in connection with which the analysis and conclusion of specific studies was made. Some concepts that reveal the essence of andragogy were analyzed, and the history of development is summarized.
Keyword. *andragogic, gerontogene, upbringing, education, adult, adult age, elderly people etc.*

Елімізде ересектерді тәрбиелеу оларға білім беру арқылы жүзеге асырылады. Негізінен тәрбие – үздіксіз процесс. Қазақ даналығы тәрбие ана құрсағынан басталып, өмір бойы жүретін процесс екенін айтып өткен.

«Андрагогика» ұғымын неміс ағартушысы және тарихшы А.Капптың есімімен байланыстырамыз, ол 1883 жылы бұл ұғымды ғылыми айналымға ендірген. Ресей ғалымдарының ішінде, С.И. Змеевтің зерттеулері осы мәселеге тікелей қатысты, ол өзінің «Андрагогика: основы теории, истории и технологии обучения взрослых» тақырыбындағы ересектер жасын жіктеген, айталық 20-35 жас аралығын – ювенагогика, 35-65 аралығындағылар-андрагогикаға, ал 65-жастан жоғары ересек адамдарды геронтологияға жатқызған [1].

Ювенагогика – (латын тіл ауд –«junior»- кіші және «agoge»- жетектеу, тәрбиелеу) жастарды теориялық және практикалық тұрғыда оқыту, тәрбиелеумен айналысатын болса, андрагогика – (латын тіл ауд. «aner» жынысы, «andros» - ересек адам, «agoge»- тәрбиелеу, жетектеу деген мағынаны білдіреді), яғни ересек адамдарды оқыту, тәрбиелеу, дамытумен айналысатын педагогиканың жекелеген салалары.

Ал, геронтогогика – (грек тілінен ауд. –«gerontos»- қария және «agoge»- тәрбиелеу, жетектеу деген мағынада) жасы ұлғайған адамдармен теориялық және практикалық өзара әрекеттесіп оқыту жағдайларын қарастыратын, педагогика ғылымының бір саласы [1]. Ересектер мәселесі, «өмір бойы білім алу» қағидасына сай қашанда өзектілігін жоймайды. Педагогика ғылымында тәрбие процесін үздіксіз, үзіліссіз процесс ретінде қарастырамыз. Яғни, мен жеткілікті білім алдым немесе тәрбиелендім деп тұжырым жасай алмаймыз. Олай болса, ересектерді тәрбелеу, оқыту мәселесі күн тәртібінен алынып тасталатын мәселе емес.

Бұл мәселені зерттеуші ғалымдардың бірі, П. Фюрте, андрагогика – адамды өмір бойы қалыптастыру туралы ғылым деген болса, [2]. Л. Турос ол - ересек адамдарды мақсатты, ұйымдастырылған білім беруі, тәрбиелеуі, сонымен қатар өзіндік білім алуы, тәрбиеленуінің шығу тарихы, шарттары, нәтижелері туралы ғылым, деп айқындаған [3]. Ал, М.Ш. Ноулз андрагогика - ересектердің оқуына көмек көрсететін ғылым және өнер, ересек білім алушылардың жағдайға байланысты деңгейлік білім беруінің «ереже жүйесі» [4], деген анықтама берген. Сонымен қатар, М.Ш. Ноулз ересектерді тиімді оқытуды жүзеге асырудың

жеті практикалық шартын айқындаған: ересектерді оқытуда жағымды ахуал қалыптастыру; білім алушылармен оқу үдерісін жоспарлаудың ұйымдастырушылық құрылымын құрастыру; ересектердің білім алудағы қажеттіліктерін анықтау; оқытудың мақсаты мен негізгі өзегін қалыптастыру; оқу жоспарын құрастыру және дамыту; оқытудың барабар технологияларын тікелей жүзеге асыру; оқытудағы жаңа қажеттіліктерін анықтау мен қол жеткізген нәтижелерді бағалау [4].

Ноттингем университетінің бір топ зерттеушілері андаргогиканы ересектердің өз ойлары мен сезімдерін туындатушы ретінде «ересектерді оқытудың теориялық тұғыры», деп қарастырады.

Негізінен алғанда андрагогика бірнеше функция атқарады, айталық:

- түсіндірмелі-зерттеушілік, яғни ересектерді тәрбиелеудің кең ауқымдағы талдау, сипаттау, түсіндіру, процесстерді, заңдылықтарды және жағдаятты жобалауды жүзеге асыу;
- практикалық қызметі, оған педагогикалық теориялар мен тұжырымдамаларды андрагогикалық тұрғыдан құрастыру;
- болжамдық функция- ересектерді оқыту мен тәрбиелеудің теориясы мен тәжірибесінің дамуын ғылыми негізде болжау.

Аталған мәселеге қатысты бірқатар ғалымдардың еңбектері жарық көрген, . С.И. Змеев [1], П. Фюрте [2], М.Ш. Turos[3], L. Ноулз[4], Громкова М.Т. [5], Knowles M.S. [6,7,8], Dylak B., Maziarza Cz. [9], Godbey G.C [10], Elias J.L. [11], MacKenzie V.E. [12], Вершловский С.Г.[13], Е.И.Огарев[14], Кулюткин Ю.Н.[15], Джоди Спиро[16], Браже Т.Г.[17], Канатов А.И.[18], Колесникова И.А.[19], В.А.Горохов, Онушкин В.Г.[20]т.б.

Қазақстандық зерттеуші-ғалымдардан Бургумбаева Ж.А.[21], Қабекенов Ғ.У.[22], Макатова Ж.А. [23], Қараманова А.А.[24], Тұрғынбаева Б.А.[25], Калиева А.А[26], және т.б. айта аламыз.

Ересектерге білім беруде теориялық оқытудың бастапқы кезеңінде психологиялық аспект ажыратылды – ол ересектерге білім беру сана-сезімнің өзгерістерімен байланысты, бұл тұрғыда алғашқылар қатарында, маңызды жұмыстардың бірі, американдық ғалым Э.Торндайктың «Ересектерге білім беру психологиясының»[27], алатын орны ерекше. Әлеуметтану саласы бойынша ересектердің білім алуы туралы Э. Эриксон, Р.Гоулд, О. Бримм т.б. еңбектері арналған [16].

Андрагогиканың жүйеленуі XX ғасырдың екінші жартысы, яғни ғылыми-технонологиялық революция кезеңімен сәйкес, бұл уақытта ересектердің ресми және бейресми білім беру саласы едәуір жетілдіріліп, оқу процесінің қарқындылығын арттыру, үздіксіз білім алу идеялары тұрғысынан дәстүрлі педагогикалық мәселелерді айқындау мақсатында арнайы зерттеулердің қажеттілігі туындады. Осы тұрғыда, андрагогика бойынша Германияда, Швейцарияда, Венгрияда және басқа да елдерде ауқымды зерттеулер жүргізіледі. Зерттеуші теоретик ғалымдардың тұжырымдауынша, андрагогика ілімі 25-жастан жоғары адамдардың білім алуы арқылы оларды тәрбиелеудің нақты жолдарын, механизмдерін айқындау тиіс.

Көптеген психолог, физиолог, әлеуметтанушы, философ, педагог ғалымдар тұтас адам өмірінің хронологиясын 3 негізгі нақты кезеңдерге бөліп қарастырады, алғашқы кезең - жас өспірімдік шақ, бұл кезең әр түрлі эксперимент нәтижелеріне байланысты алынған 18-22 жас аралығындағы адамдар, келесі кезең – ересектік шақ, ол 20-дан 65 жасқа дейінгі (кейде 18-22-ден 60-75 жас) аралығындағы адамдар болып анықталған, демек ерте ересектік (35 жас) және кеш ересектік (50 жас) деп бөлінген. Ал, 65 жастан жоғары кәрілік, қарттық жастағы адамдар қатарына жатқызылған [5].

М.Ш. Ноулздың пікірі бойынша, ересек адам дегеніміз, өзін ересек адам ретінде ұстай алатын, жұбай, ата-ана және азамат рөлін атқара алатын жауапкершілікті адам [4]. Ресей ғалымы Ю.Н. Клюткин, «Ересек адам-ең бірінші қоғам талабына сай, өз алдына мақсат қою және дұрыс шешім қабылдай алатын әлеуметтік толық жетілген адам» деген анықтама берген [15], өзіміз көріп отырғандай ересек адамдар өз істеріне жауапкершілікпен қарайтын тұлғалар.

Белгілі француз ғалымы McLagan P.A. ересектерді оқыту тұрғысында тәжірибелік жұмыстар жүргізген, ол «ересек адамдар деп 23 жастан асқан, кәсіби өмірге толықтай енген, белсенді әлеуметтік рөлге және жеткілікті деңгейде мағлұматтарға ие болған адам», [28] деп анықтаған.

Зерттеулерді талдау барысында, ересек шаққа әртүрлі жас кезеңдерін көрсеткендігін көре алдық. Мысалы: Дж. Биррен – 17-75 жас десе, Е.И. Степанова – 18-40 жас, Ю.Н. Клюткин – 16-70 жасты берген, ағылшын зерттеушілері, Д.М. Бромлей және Б.Г. Ананьев - 21-65 жас деген болса, Д.И.Фельдштейн – 21-75 жас кезеңіндегілерді ересек адамдардың жас мөлшерлері деп қарастырған. Американдық белгілі психолог Э.Эриксон болса, 20-жастан асқан адамдардың бәрі ересектер деп пайымдайды. Ересектер педагогикасын зерттеуші ғалым, М.Т. Громкова «Андрагогика теория и практика образования взрослых»- деген еңбегінде ағылшын зерттеушілерін қолдайтынын көрсетеді [5].

Ғалымдардың зерттеулеріне сай, әртүрлі жас кезеңіндегі тұрмыстық-өмірлік әрекеттерді төмендегі кесте арқылы көре аламыз (кесте 1).

Кесте 1 - Әртүрлі жас кезеңіндегі тұрмыстық-өмірлік іс- әрекеттер

Жас кезеңдері	**Табиғи алғы шарт**	**Білім алу бастамасы**	**Іс- әрекет бастамасы**
Балалық шақ	Өсу, даму негіздері	Орта білім, қоршаған ортаны тану	Ойын, сабақ, өз қажеттілігін өтеу, үй шаруасы
Жастық шақ	Физикалық және рухани жағдайының өзіндік жетілуі	Білім алу (орта, жоғары), дүниеге көзқарастың дамуы	Сабақ, жұмыс, отбасын құру
Ересектік шақ	Өз денсаулығын күту	Жоғары біліктілік, өзіндік білім алу	Кәсіби қызмет ету, жанұяны қамтамасыз ету

Қазіргі кезде ересектерге білім беру маңыздылығы ересектерге білім беру мәселелері бойынша халықаралық және ұлттық орталықтарының құрылуымен анықталуда:
- ЮНЕСКО- ның білім беру Институты (Гамбург);
- Білім беру жоспарлауының халықаралық институты (Париж);
- Халықаралық білім беру институты (АҚШ);
- Ересектерге білім берудің Швейцариялық ұйымы;
- Халықаралық педагогикалық орталық (Франция)
- Ересектерге білім берудің ұлттық институты (Ұлыбритания)
- Педагогикалық зерттеулердің халықаралық институты (Германия) т.б.

Ересектерге білім беру Біріккен Ұлттар Ұйымы– ЮНЕСКО құрылғаннан бастап, әлеуметтік маңыздылыққа ие болды. 1976 жылы БҰҰ Басты конференциясының білім беру, ғылым және мәдениет сұрақтары бойынша Найробидегі 19 сессиясында ересектерге білім беру дамуының Ұсынысы құрастырылып, бүгінгі күні ересектерге білім беру мәселелері бойынша өтілетін халықаралық конференцияларда талдануда [29].

Негізгі маңыздылыққа 14-18 шілде 1997жылы Германияның Гамбург қаласында өткен Бесінші Халықаралық конференция ие болды, онда «Ересектерге білім беру туралы Гамбург декларациясы» және «Болашаққа күн тәртібі» құжаттарын қабылданды [17].

Одан кейін орын алған конференциялар София қаласы (2002), Банкок (2003), Ташкенттегі аумақтық (2003), Гамбург конференциясы рухында ересектерге білім беру мәселелерін талдап, дамуы, нақтылануы, оның концепцияларын анықтаумен айналысты.

Жоғарыда айтып өткендей, 1970 жылдары американдық ғалымдар М.Ш.Ноулз, Р.М.Смит, ағылшындық ғалым П.Джарвистің ересектерге білім беу саласы бойынша ғылыми зерттеулері басылып шықты. 1970 жылы Малколм Шепперд Ноулздың «Ересектерге білім берудің қазіргі практикасы» деп аталатын іргелі еңбегі жарыққа шықты. Андрогогика ғылымның негізін қалыптастыруда ғалымдар ересек тәрбиеленушілер мен жас тәрбиеленушілер арсындағы айырмашылықты негзгі факт ретінде басшылыққа алған болатын. Жоғарыда аталған ғалымдар анықтаған ерекшеліктер:

- ересек білім алушы өзінің білім алу үдерісінде жетекші рөл атқарады;
- ол өзін іс жүзінде көрсетуге, жекелікке, өзін-өзі басқаруға ұмтылады;
- ересек адамның өмірлік (тұрмыстық, әлеуметтік, кәбіби) тәжірибесі бар, оны өзінің ғана емес, әріптестерінің де білім алуының бастауы ретінде қолдануға болады;
- ересек адам көздеген нақты мақсаттарына жету үшін және өзі үшін өмірлік маңызы бар мәселені шешу үшін білім алады;
- ересек адам алған білім, білік, дағдыларын кейінге қалдырмай бірден қолданамын деп болжам жасайды;
- ересек білім алушының іс-әрекеті уақытпен, кеңістікпен, сонымен қатар тұрмыстық, кәсіби, әлеуметтік факторлармен тығыз байланысты, олар тәрбиелеу барысында түрлі қарама-қайшылықтар арқылы оқу үдерісіне кедергі жасауы немесе білім алу үдерісінде белсенділігін арттыруы мүмкін;
- ересектердің білім алу үдерісі оның диагностика, жоспарлау, жүзеге асыру, бағалау т.б. кезеңдерінде оқытушы мен ересек білім алушының бірлескен іс-әрекеті түрінде ұйымдастырылады.

Қазақстанда ересектерді тәрбиелеу жағдайын анықтау, тұрғындардың осы мәселе жөнінде пікірін білу үшін әлеуметтену, психология ғылымында сонымен қатар, педагогикада жиі қолданылатын сауалнама жүргізу сияқты зерттеу әдістерін пайдалану негізгі шарттардың бірі болып табылады. Осыған орай алдымен жүргізілетін сауалнаманың мақсаты мен міндеттерін анықтау қажет болды.

Әдебиеттер

1.Змеев С.И. Андрагогика: Основы теории, истории и технологии обучения взрослых. – Москва: ПЕРСЭ, 2007-272с. 80-87.

2. Furter P. Grandeur et mesure de la pedagogie. Neuchatel, 1971.- 324 p. ISSN 1019-3391.

3. Turos L. Andragogika. Zarys teorii oswiaty i wychowania doroslych.- Wid. П. Warszawa, PWN, 1978.

4. Ноулз, М. Ш. Современная практика образования взрослых. Андрагогика против педагогики / М. Ш. Ноулз. - М., 1980.

5. Громкова М.Т. Андрагогика: теория и практика образования взрослых. Учеб. пособие для система доп. проф. образавание.- Москва: Юнити-Дана, 2005.-495с.

6. Knowles M.S. The Modern Practice of Adult Education. Andragogy versus Pedagogy. N.Y., 1970.

7. Knowles M.S. The Modem Practice of Adult Education. From Pedagogy to Andragogy. - Chicago, 1980.

8. Knowles M.S. Andragogy in Action: Applying modern principles of adult learning. San Francisco, 1984.
183.

9. Dylak B., Maziarza Cz. Andragogika w sluzbie praktyki oswiaty doroslich. Warszawa, 1986.

10. Godbey G.C. Applied Andragogy: A Practical Manual for the Continuing education of Adults. Pennsylvania, 1978.

11. Elias J.L. Andragogy Revised. // Adult Education. Washington, 1979.-V. XXIX, N4.

12. MacKenzie V.E. Andragogy: Model, Theory, or Assumption? San Francisco, 1997.

13. Вершловский С.Г. Рабочая книга андрагога.- М., 1997-205с. 27-30.

14. Огарев Е.И. Непрерывное образавание как фактор поступательного развития личности. Автореф. Дисс. канд. пед.наук. - Л., 1986. -17с.

15. Кулюткин Ю.Н. Психология обучения взрослых. – М.:Просвещение, 1985. – 128 с.

16. Джоди Спиро. Принципы обучения в образования взрослых// Гуманистические тенденций в развитии непрерывного образавания взрослых в России и США // Под ред. М.В.Кларина, И.Н. Семенова. –М.: ИТПиМИО РАО, 1994. -189с.

17. Браже Т.Г. Принципы оценки деятельности андрагога // Педагогика. 2000. -№6,-с.27-31.

18. Канатов А.И. Обучаемость взрослых в зависимости от развития их мышления. – Л.: ЛГУ, 1986. – 208 с.
19. Колесникова И.А. Основы андрагогика: Учеб. пособие для студ./ Под ред. Колесникова И.А.- М.: Академия, 2003-209с. - С.168-1697
20. Онушкин В.Г. Социльно –экономические проблемы непрерывного образования взрослых в СССР и за рубежом. – Л.: НИИ СОВ. 1981.-91с.
21. Бургумбаева Ж.А. Қосымша білім беру жүйесінде ересектер арсындағы педагогикалық қарым –қатынасты жетілдіру (ересектерге қазақ тілін оқытып – үйрету материалдары негізінде): пед. ғылымд. канд. дисс.13.00.01.- Алматы, 2009. -250 б.

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ АТА-АНАЛАРМЕН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Садыкова Н.М.[1], Маханбетжан Ә.С.[1], Тұрақұл А.Е.[2]
[1]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
[2]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Бұл мақалада жасөспірімдер мен ата-аналар арасындағы қарым-қатынастың психологиялық ерекшеліктері қарастырылады. Жасөспірімдік кезеңдегі өзгерістер, тәуелсіздікке ұмтылу, түсініспеушілік пен конфликтілердің негізгі себептері талданады. Сонымен қатар, ата-аналар мен балалар арасындағы байланысты нығайту жолдары ұсынылады. Эмоционалды қолдау көрсету, ашық диалог орнату, тәуелсіздікке мүмкіндік беру және ортақ іс-шаралар ұйымдастыру қарым-қатынасты жақсартудың тиімді тәсілдері ретінде сипатталады. Мақала жасөспірімдер психологиясын зерттеушілерге, ата-аналарға және педагогтарға арналған.
Кілт сөздер: *жасөспірімдер психологиясы, ата-ана қарым-қатынасы, эмоционалды қолдау, жасөспірімдер тәрбиесі, отбасы динамикасы.*

В статье рассматриваются психологические особенности взаимоотношений между подростками и их родителями. Проанализированы изменения, происходящие в подростковом возрасте, стремление к независимости, причины недопонимания и конфликтов. Также предложены способы укрепления связи между родителями и детьми. Описываны эффективные методы улучшения взаимоотношений, такие как эмоциональная поддержка, установление открытого диалога, предоставление подросткам возможности для самостоятельности и организация совместных мероприятий. Статья предназначена для исследователей подростковой психологии, родителей и педагогов.
Ключевые слова: *психология подростков, взаимоотношения с родителями, эмоциональная поддержка, воспитание подростков, семейная динамика.*

This article examines the psychological characteristics of relationships between adolescents and their parents. It analyzes the changes occurring during adolescence, the desire for independence, and the main causes of misunderstandings and conflicts. Additionally, it suggests ways to strengthen the bond between parents and children. Effective methods for improving relationships, such as emotional support, establishing open dialogue, providing opportunities for independence, and organizing joint activities, are described. The article is intended for researchers in adolescent psychology, parents, and educators.
Keywords: *adolescent psychology, parent-child relationships, emotional support, adolescent upbringing, family dynamics.*

Кіріспе. Жасөспірімдік кезең – адамның физиологиялық, психологиялық және әлеуметтік дамуының аса маңызды сатысы. Бұл кезеңде тұлғаның когнитивті, эмоционалдық және әлеуметтік дағдылары қарқынды дамып, өзіндік көзқарастар жүйесі қалыптасады. Сонымен қатар, жасөспірімнің өзін-өзі тану үдерісі мен әлеуметтену деңгейі артып, сыртқы ортамен қарым-қатынасы жаңа мазмұнға ие болады. Ата-аналар мен жасөспірім арасындағы қарым-қатынаста өзгерістер байқалып, олардың өзара түсіністігі мен сенімділік деңгейі ерекше мәнге ие болады. Дегенмен, ата-аналар бала мінезіндегі өзгерістерді түсіну және реттеу барысында қиындықтарға тап болып, кейде жанжалдық жағдайлардың туындауына себепші болуы мүмкін.

Осыған байланысты жасөспірімдердің ата-аналарымен қарым-қатынас ерекшеліктерін ғылыми тұрғыдан талдау өзекті мәселе болып табылады.

Белгілі американдық психолог Эрик Эриксонның психоәлеуметтік даму теориясына сәйкес, жасөспірімдер осы кезеңде «құндылықтар дағдарысын» бастан кешіреді, бұл олардың өз орнын іздеуге және жеке тұлғалық сәйкестігін қалыптастыруға әсер етеді. Ол: «Жасөспірімдер өздерінің кім екенін және болашақта кім болғысы келетінін анықтау үшін өзіндік зерттеулер мен эксперименттерден өтеді» [1] деп атап көрсеткен. Бұл пікір жасөспірімдік кезеңдегі жеке тұлғалық ізденістің маңыздылығын көрсетеді. Осы кезеңде жасөспірімдер әлеуметтік рөлдерін, құндылықтар жүйесін және болашақтағы өмірлік ұстанымдарын қалыптастырады. Э.Эриксонның теориясы бойынша, осы процесте ата-аналардың, құрдастардың және қоғамның ықпалы шешуші рөл атқарады, себебі сыртқы орта жасөспірімнің өзіндік «Мен» концепциясын айқындауға көмектеседі.

Ал ресейлік психолог Л.С.Выготскийдің мәдени-тарихи теориясы бойынша, жасөспірімдердің танымдық және эмоциялық дамуы олардың қоршаған ортасымен және әлеуметтік қарым-қатынасымен тығыз байланысты. Ғалым: «Баланың дамуы ең алдымен оның әлеуметтік ортасымен анықталады. Жасөспірімдер үшін құрдастары мен отбасының ықпалы шешуші рөл атқарады» [2] деп тұжырымдайды. Осыған байланысты, ата-аналармен қарым-қатынастың сапасы жасөспірімдердің өзін-өзі бағалауына, мінез-құлқына және болашақтағы әлеуметтік бейімделуіне айтарлықтай әсер ететіндігін көреміз. Ғылыми зерттеулер көрсеткендей, ата-аналармен сенімді және қолдау көрсететін қарым-қатынаста болған жасөспірімдер эмоционалдық тұрақтылыққа ие болып, стресстік жағдайларды жеңіл еңсереді. Ал керісінше, ата-аналар тарапынан бақылаудың артуы немесе немқұрайлылық олардың өзін-өзі бағалау деңгейіне және қарым-қатынас дағдыларына кері әсер етуі мүмкін.

Жасөспірімдердің танымдық және эмоциялық дамуы олардың ата-аналарымен, достарымен және мұғалімдерімен қарым-қатынасына байланысты. Бұл кезеңде ата-аналар тарапынан сенім мен қолдау көрсету аса маңызды. Жасөспірімдер ересектердің сөзінен гөрі, олардың әрекеттеріне көбірек назар аударады, сондықтан ата-аналар олардың өмірінде үлгі болуы керек.

Сонымен қатар, цифрлық технологиялар ата-ана мен бала арасындағы байланысты өзгертуге әсер етті. Кейбір жасөспірімдер әлеуметтік желілерде көп уақыт өткізіп, ата-анасымен қарым-қатынасы әлсіреп жатады. Мұндай жағдайларда ата-аналар балаларымен ортақ қызығушылықтарды табуға және ашық диалог орнатуға тырысуы қажет.

Жасөспірімдік кезеңдегі ата-ана мен бала арасындағы қарым-қатынас өзара сенім мен қолдауға негізделуі тиіс. Балалар ата-аналарынан өздеріне деген сенімділік пен түсіністік күтеді. Ата-аналар жасөспірімдердің жеке шекараларын құрметтеп, олармен ашық әрі шынайы диалог жүргізуі қажет.

Негізгі бөлім. Жасөспірімдер мен ата-аналар арасындағы қарым-қатынас динамикалық процесс болып табылады. Бұл кезеңде жасөспірімдердің жеке тұлғалық ерекшеліктері айқындалып, олардың қоғамдағы орны анықтала бастайды. Олар өз көзқарастарын қалыптастырып, дербестікке ұмтылады, сонымен қатар сыртқы орта мен ата-аналарының қолдауын қажет етеді. Жасөспірімдік кезеңде мінез-құлықтың өзгеруі ата-аналардың тәрбие беру стиліне және отбасындағы қарым-қатынас сипатына тікелей байланысты болады. Егер ата-аналар баласының эмоционалды қажеттіліктерін ескеріп, түсіністік танытса, олардың арасындағы сенімді қарым-қатынас сақталады. Ал, керісінше, бақылаудың шамадан тыс күшеюі немесе эмоциялық суықтық жасөспірімнің қарым-қатынастан алшақтауына және конфликт жағдайларының туындауына себепші болуы мүмкін. Жасөспірімдік кезеңдегі қарым-қатынас келесі ерекшеліктерімен сипатталады:

- Тәуелсіздікке ұмтылу – жасөспірімдер ата-аналарының бақылауынан шығуға және жеке шешімдер қабылдауға тырысады;

- Эмоционалды тұрақсыздық – гормоналды өзгерістердің әсерінен көңіл-күйдің жиі ауысуы байқалады;
- Конфликт жағдайларының жиілеуі – ата-аналар мен жасөспірімдер арасындағы пікір қайшылығы қарым-қатынасты қиындатуы мүмкін;
- Қарым-қатынастағы ашықтықтың маңыздылығы – жасөспірімдер өздерінің ойлары мен сезімдерін ата-аналарына ашық білдірген жағдайда, өзара түсіністік деңгейі жоғарылайды.

Жасөспірімдік кезеңде ата-аналар мен балалар арасында бірқатар қиындықтар туындауы мүмкін. Бұл қиындықтар көбінесе жасөспірімдердің дербестікке деген ұмтылысы мен ата-аналардың бақылау қажеттілігі арасындағы тепе-теңдіктің бұзылуымен байланысты. Сондай-ақ, жасөспірімдердің эмоциялық тұрақсыздығы мен қарым-қатынастағы күрделі өзгерістер өзара түсіспеушілікті күшейтуі мүмкін. Ата-аналар көбіне өз балаларын кішкентай ретінде қабылдап, олардың жеке пікірін елемеуге бейім болады, ал жасөспірімдер мұны шектеу ретінде көреді, нәтижесінде жанжалдар туындайды. Бұл қиындықтар көбінесе төмендегі факторларға байланысты:

- Ата-аналардың шамадан тыс бақылауы – жасөспірімдер өз бостандығын шектеу ретінде қабылдайды;
- Эмоционалдық суықтық – ата-аналар мен балалар арасындағы эмоционалдық байланыстың әлсіреуі өзара сенімнің төмендеуіне әкеледі;
- Қарым-қатынастағы сенімнің төмендеуі – ата-аналардың тым талапшыл немесе тым салғырт болуы балалардың ашықтығын азайтады;
- Заманауи технологиялардың әсері – смартфондар мен әлеуметтік желілер жасөспірімдер мен ата-аналар арасындағы қарым-қатынасқа кері әсерін тигізуі мүмкін.

Жасөспірімдер мен ата-аналар арасындағы қарым-қатынасты нығайту үшін өзара түсіністік пен эмоционалды қолдауды арттыру қажет. Қарым-қатынасты жақсарту үшін ата-аналар жасөспірімдердің пікірін ескеріп, олардың жеке тұлғалық ерекшеліктерін қабылдауға мән беруі тиіс. Сонымен қатар, сенімді диалог орнату және бірлескен іс-шаралар ұйымдастыру жасөспірімдердің отбасы мүшелерімен жақын байланыс орнатуына көмектеседі. Жасөспірімдер мен ата-аналар арасындағы қарым-қатынасты нығайту үшін төмендегі әдістер ұсынылады:

- Ашық және шынайы диалог құру – жасөспірімдердің пікірін ескеру, оларды тыңдау қарым-қатынасты жақсартуға көмектеседі;
- Эмоционалды қолдау көрсету – ата-аналар балаларының эмоционалды қажеттіліктеріне назар аударуы керек;
- Тәуелсіздікке мүмкіндік беру – жасөспірімдерге өз бетімен шешім қабылдауға және өз іс-әрекеттеріне жауапкершілік алуға жағдай жасау;
- Ортақ іс-шаралар ұйымдастыру – отбасылық демалыстар, мәдени шаралар, спорттық іс-шаралар арқылы қарым-қатынасты нығайту;
- Қақтығыстарды басқару дағдыларын дамыту – мәселені ашық талқылау, компромисс табу және өзара құрмет көрсету маңызды.

Жасөспірімдер мен ата-аналар арасындағы қарым-қатынасты тиімді ету үшін екі жақтан да өзара түсіністік пен қолдау көрсету маңызды. Американдық психолог Д.Баумриндтің зерттеулеріне сәйкес, ата-аналардың тәрбиелік стилі жасөспірімдердің эмоционалды дамуына және мінез-құлқына тікелей әсер етеді [3]. Ол демократиялық ата-ана стилін ең тиімді деп атап көрсетіп, бұл тәсіл жасөспірімдердің өзін-өзі бағалауына және тәуелсіз шешім қабылдау қабілетіне оң ықпал ететінін дәлелдеген. Сонымен қатар, американдық психолог У.Бронфенбреннердің экологиялық жүйелер теориясы бойынша, ата-ана мен бала арасындағы қарым-қатынас баланың дамуына әсер ететін негізгі әлеуметтік факторлардың бірі болып табылады. Ол өз зерттеулерінде отбасының, мектептің және қоршаған ортаның өзара байланысы баланың мінез-құлқына және тұлғалық қалыптасуына ықпал ететінін көрсеткен [4]. Ата-аналардың тәрбиелік әдістерін бейімдеу және балаларымен ашық қарым-қатынас жасау

жасөспірімдердің әлеуметтік бейімделуіне, эмоционалдық тұрақтылығына және жауапкершілікті сезіну қабілеттеріне оң әсерін тигізеді.

Қорытынды. Жасөспірімдер мен ата-аналар арасындағы қарым-қатынастың тиімді болуы жасөспірімдердің тұлғалық дамуына, өзін-өзі бағалауына және болашақтағы әлеуметтік қатынастарға үлкен әсер етеді. Ғылыми зерттеулер көрсеткендей, ата-аналар тарапынан жеткілікті қолдау көрген жасөспірімдер эмоционалды тұрақтылыққа ие болып, өзара сенімді қарым-қатынастар орнатуға бейім болады. Ал ата-аналармен қарым-қатынаста қиындықтар туындаған жағдайда, жасөспірімдерде оқшаулану, өзіне деген сенімсіздік және қоғаммен өзара әрекеттесуде кедергілер байқалуы мүмкін. Сондықтан ата-аналар жасөспірімдерді түсіну, олармен ашық байланыс орнату және қолдау көрсету арқылы олардың дұрыс қалыптасуына ықпал етуі тиіс. Бұл өз кезегінде, жасөспірімдердің психологиялық әл-ауқатын жақсартып, олардың болашақта табысты әлеуметтік бейімделуіне негіз болады.

Әдебиеттер

1. Эриксон Э. Х. Детство и общество. – Санкт-Петербург: Летний сад, 1996. – 416 б.
2. Выготский Л.С. Психология развития ребенка. – Москва: Эксмо, 2004. – 512 б.
3. Baumrind, D. The Development of Instrumental Competence through Socialization // Minnesota Symposium on Child Psychology. – 1973. – Vol. 7. – P. 3–46.
4. Bronfenbrenner, U. The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979. – 330 p.

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БІЛІМ БЕРУДЕ АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Жумабаева М.Д.
Кеңқияқ жалпы орта білім беру мектебі
Ақтөбе, Қазақстан

Бұл мақалада мектепке дейінгі білім беру ұйымдарында ақпараттық технологияларды қолданудың тиімділігі баяндалған.
***Түйін сөздер**: ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, интерактивті тақта, мектепке дейінгі ұйым.*

В статье описана эффективность использования информационных технологий в дошкольных образовательных организациях.
***Ключевые слова:** информационно-коммуникационные технологии, интерактивная доска, дошкольная организация.*

This article describes the effectiveness of using information technology in preschool educational organizations.
***Key words**: information and communication technologies, interactive whiteboard, preschool organization.*

Педагогикалық технологиядағы түбегейлі маңызды аспект – бұл баланың оқу-тәрбие процесіндегі ұстанымы, ересектердің балаға деген көзқарасы. Әр түрлі жастағы балалардың бір-бірімен үйлесімде әрекеттік бірлестікті ұйымдастыра алуы ескеріліп отыр. Негізгі мақсат – баланың тұлға ретінде қалыптасуына ықпал ету. Осы жағдайда мектепке дейінгі мекеме мұғалімдерінің негізгі міндеті – балалармен жұмысты ұйымдастырудың әдістері мен формаларын, жеке тұлғаны дамыту мақсатына оңтайлы, сәйкес келетін инновациялық педагогикалық технологияларды дұрыс таңдау.

Қазіргі кезеңде еліміздің білім беру ұйымдарында оқыту процесін ізгілендіру мақсатында көптеген жұмыстар жасалуда. Оларды ғылыми тілмен айтқанда «инновациялық процесс» немесе «педагогикалық жаңалықтардыенгізу» деп аталады. Инноватика ұғымының мәні латынның «in-novus» деген сөзінен шыққан, «жаңарту, өзгерту, жаңашылдық» деген мағынаны

білдіреді. Яғни, педагогика ғылымында жаңа әдістерді, тәсілдерді, құралдарды, бағдарламаларды пайдалану.

Инновациялық білім беру құралдарына: аудио-видео құралдар, компьютер, интерактивті тақта, интернет, компьютер – мультимедиялық құрал, электрондық оқулықтар мен оқу-әдістемелік кешен, инновациялық ақпараттық банк, инновациялық сайт және тағы басқалары жатады. Сондықтан да қазіргі таңда көптеген интерактивтік бағдарламалық бөлімдер, қозғалмалы объектілер құруға мүмкіндік беретін векторлық және графикалық жабдықтар көптеп шығып, қолданыс табуда. Осындай құралдардың бірі – мультимедиялық оқулықтарды балабақшада кеңінен пайдалану оқу іс-әрекеттерін жоғары дәрежеде жүзеге асыруға мүмкіндік туғызары анық. Бұл жағдайда тәрбиеші әр оқу іс-әрекеттерін өткізер алдында жиі-жиі көрнекіліктер ауыстырмаған болар еді. Ал мультимедиялық оқулықтар арқылы тәрбиеші уақытты тиімді және ұтымды пайдаланары айқын

АКТ – бұл ақпаратты жасау, беру және тарату үшін пайдаланылатын сандық және коммуникативтік технологиялар жиынтығы (компьютерлік құрал-жабдық, мультимедиялық құралдар, аудио және бейнетехника, әр түрлі коммуникациялық технологиялар).

Менің пікірімше, ең өзекті ақпараттық және коммуникациялық технологиялар бұл: аудио, бейне күйтабақ ойнатқыштар, мультимедиялық құралдар, сондай-ақ әр түрлі ойындар, онда балалар бірнеше тілді қатар алып жүруге үйренеді. Оқу іс-әрекетінде АКТ-ын пайдалану екі түрлі мотивацияны дамытады: өзіндік мотивация, онда беріліп отырған материал өз бетінше қызық және мектепке дейінгі жастағы балаға үйреніп жатқан тілді түсіне алатынын көрсету арқылы қол жеткізілетін мотивация. Бұл қуаныш сезімін және өзін-өзі одан әрі жетілдіруге күшіне сенімділік пен ниет тудырады.

Балаларға оқыту бағдарламасын қарағаннан гөрі ертегі, әңгіме немесе танымдық фильм көрген немесе тыңдаған әлдеқайда қызығырақ. Олар тілдің семантикалық негізін жылдам ұғып алады және өздері сөйлей бастайды. Әсіресе, оқыту кезінде толық ену әдісі пайдаланылса, әсері көп болады. Бұл баланың қазақ тілімен тұрақты және терең байланыс жасауын білдіреді. Бала санасының астары өте алғыр және айқын нәтиже дәл қазір көрінбесе де, бір-екі жылдан кейін баланың өте дамыған лингвистикалық қабілеттерін әбден байқауға болады.

Мектеп жасына дейінгі балалардың тікелей білім беру қызметінде қолданылатын барлық ақпараттық құралдарды төмендегідей бөлуге болады:

- аудио;
- бейне;
- мультимедиялық құралдар.

Ақпараттық қоғамның негізгі талабы — оқушыларға ақпараттық білім негіздерін беру, логикалық — құрылымдық ойлау қабілеттерін дамыту, ақпараттық технологияны өзіндік даму мен оны іске асыру құралы ретінде пайдалану дағдыларын қалыптастырып, ақпараттық қоғамға бейімдеу.

Ал, осы оқыту жүйесіндегі ең тиімді технологияның бірі ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ) білім беру саласының барлық деңгейлерінде, соның ішінде мектепке дейінгі білім беруде де кеңінен қолданылуда. Балалардың танымдық, шығармашылық және коммуникативтік дағдыларын дамытуда АКТ-ның орны ерекше.

АКТ қолданудың негізгі бағыттары

1. *Интерактивті оқу процесі*: Интерактивті тақталар мен мультимедиялық құрылғыларды қолдану. Электронды оқулықтар, анимациялық ертегілер мен мультфильмдер арқылы балалардың ой-өрісін дамыту. Білім беру ойындарын пайдалану арқылы балалардың логикалық ойлауын және есте сақтау қабілетін жетілдіру.
2. *Тілдік дағдыларды дамыту:* Электронды ертегілер мен аудио жазбаларды тыңдау арқылы сөздік қорын байыту. Интерактивті жаттығулар мен ойындар арқылы сөйлеу мәдениетін

дамыту.

3. *Қол моторикасын және шығармашылық қабілеттерді дамыту:* Сенсорлық экранды құрылғыларды пайдалану (планшеттер, смарт-панельдер). Графикалық редакторлармен сурет салу, пішіндерді сәйкестендіру ойындары. Мозаика, пазл, конструкторлық ойындар арқылы шығармашылық ойлау дағдыларын қалыптастыру.

4. Әлемді тануға көмектесу: Виртуалды экскурсиялар арқылы табиғат пен қоршаған орта туралы білім беру. Ғарыш, жануарлар әлемі, экология тақырыптарында интерактивті сабақтар өткізу.

5. Ата-аналармен байланыс орнату: Балабақшаның веб-сайты мен мобильді қосымшалары арқылы ата-аналарға балалардың жетістіктері туралы ақпарат беру. Онлайн жиналыстар, вебинарлар, бейне сабақтар өткізу.

Ақпараттық технологиялардың алдыңғы ақпарат беру жүйелерінен бірқатар артықшылықтарын атап өтсек:

1. *Оқу үдерісінің сапасын арттыру:* АКТ құралдары (интерактивті тақталар, мультимедиалық бағдарламалар, мобильді қосымшалар) балаларға қызықты әрі қолжетімді білім алуға мүмкіндік береді. Көрнекілік арқылы ақпаратты тез қабылдап, меңгеру процесін жеңілдетеді.

2. *Балалардың қызығушылығын ояту:* Түрлі анимациялар, ойын түріндегі тапсырмалар мен интерактивті жаттығулар балалардың оқуға деген ынтасын арттырады.

3. *Жеке тұлғаға бағытталған оқыту*: Әр баланың даму деңгейіне сәйкес тапсырмаларды таңдап, жеке білім беру траекториясын жасауға мүмкіндік береді.

4. *Тілдік дағдыларды дамыту*: Электронды ертегілер, аудиокітаптар, мультимедиялық жаттығулар арқылы балалардың сөйлеу мәдениеті, сөздік қоры байып, дұрыс дыбыстау қабілеті жетілдіріледі.

5. *Қол моторикасы мен логикалық ойлауды дамыту*: Интерактивті ойындар мен қосымшалар баланың қол моторикасын жақсартып, логикалық ойлау қабілетін дамытуға көмектеседі.

6. *Тәрбиешілер мен ата-аналарға көмек:* АКТ тәрбиешілер мен ата-аналарға баланың даму деңгейін бақылауға, білім беру үдерісін тиімді ұйымдастыруға қолдау көрсетеді.

Тақтаны пайдалану күнделікті өмірде көрінбейтін өмірлік жағдайларды модельдеуге мүмкіндік береді. Біздің балабақшада әр жас тобы үшін медиатека құрылды және ол оқу-тәрбие процесінің барлық салаларында қолданылады. Баланың бірлескен және тәуелсіз іс-әрекетінде ID-ді қолдану оқуды ынталандыру мен дараландырудың, шығармашылық қабілеттерін дамытудың және жағымды эмоционалды фон құрудың тиімді әдістерінің бірі болды. Мектепке дейінгі білім беру іс-әрекетіндегі ақпараттық компьютерлік технологиялар Оқу ақпаратының мүмкіндіктерін кеңейтеді, қоршаған ортадан әртүрлі жағдайларды модельдеуге мүмкіндік береді және балалардың қызығушылығын тудырады, яғни олардың танымдық белсенділігін арттырады, бұл мектеп жасына дейінгі балалардың білім сапасын арттырудың кепілі болып табылады

Мектепке дейінгі білім беруде ақпараттық технологияларды қолдану балалардың оқу-танымдық қабілеттерін дамытып, оларды жаңа білімге қызықтырады. Дегенмен, АКТ-ны дәстүрлі әдістермен ұштастыра отырып, баланың денсаулығына зиян келтірмеу үшін уақытты шектеу маңызды.

Мектепке дейінгі білім беруде ақпараттық технологияларды қолдану балалардың оқу үдерісін қызықты әрі нәтижелі етіп, олардың жан-жақты дамуына ықпал етеді. Дегенмен, АКТ-ны шамадан тыс қолданудан сақтанып, дәстүрлі әдістермен ұштастыра отырып пайдалану маңызды

Әдебиеттер

1. Коган И. Д., Леонас В.В. Бұл балаларға арналған компьютерлік кітап. М., Педагогика, 1999.
2. Белоусов И.Д. Оқыту процесіне ақпараттық технологияларды енгізу: монография, Магнитогорск, 2009.

3. Мовчан Н.И. Информатиканы оқытудағы инновациялық тәсілдер: Қазіргі ғылыми зерттеулер мен инновациялар. 2014. Электрондық ресурс:http://web.snauka.ru/issues/2014/05/34180.

ЖАСӨСПІРІМДЕРДЕГІ ЭМПАТИЯЛЫҚ ҚАБІЛЕТТІ ДАМЫТУ: ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МЕХАНИЗМДЕР МЕН ШАРТТАР

Лимашева Л.А., Көшербай Д.К.
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан

Мақалада жасөспірімдердің эмпатиясын дамытуға әсер ететін психологиялық факторлар мен тиімді жолдар қарастырылады. Жасөспірімдік шақ – тұлғаның әлеуметтік және эмоционалдық дамуы қарқынды жүретін маңызды кезең. Эмпатияны қалыптастыру жасөспірімдердің әлеуметтік қарым-қатынастарын жақсартуға, жанашырлық пен түсіністік қабілеттерін арттыруға ықпал етеді. Зерттеу барысында эмпатияны дамытуға бағытталған психологиялық әдістер мен тәсілдер талданды.

Түйін сөздер: *Жасөспірім, эмпатия, психологиялық факторлар, эмоционалдық даму, әлеуметтік қарым-қатынас, тиімді әдістер.*

В статье рассматриваются психологические факторы и эффективные пути развития эмпатии у подростков. Подростковый возраст является важным периодом, когда происходит активное социальное и эмоциональное развитие личности. Формирование эмпатии способствует улучшению социальных взаимоотношений, повышению способности к сопереживанию и пониманию. В ходе исследования проанализированы психологические методы и подходы, направленные на развитие эмпатии.

Ключевые слова. *Подросток, эмпатия, психологические факторы, эмоциональное развитие, социальное взаимодействие, эффективные методы.*

This article examines the psychological factors and effective ways to develop empathy in adolescents. Adolescence is a crucial period marked by intense social and emotional development. Developing empathy helps improve adolescents' social relationships, fostering compassion and understanding. The study analyzes psychological methods and approaches aimed at enhancing empathy.

Keywords. *Adolescent, empathy, psychological factors, emotional development, social interaction, effective methods.*

Ғылыми «эмпатия» ұғымы психологияға өткен ғасырдың басында енді. Бұл мәселенің тарихы қызықты. Ол, ең алдымен, ежелгі гректердің «симпатия» терминіне негізделеді. Олар бұл ұғымды адамдардың бір-біріне жанашырлық танытуын білдіретін барлық нәрселердің мәнін анықтау үшін қолданған. Эмпатия ұғымының пайда болуына негіз болған екінші теория – Т. Липпстың «сезіну» теориясы.

Т. Липпс үшін «сезіну» – объектінің немесе нәрсенің мәнін танудың бір түрі. «Объект маған апперцептивтік әрекет арқылы көрінеді. Бұл әрекет сезілгенде, объект өздігінен пайда болатын сияқты, ол өзін-өзі шақырады, мұндай әрекет арқылы іске асады». Липпстың пікірінше, объектіні тану өзін-өзі тануға алып келеді. Тек осы арқылы альтруизм мүмкін болады, өйткені өзгелерге жанашырлық жеке тәжірибелерден алынған сезімдер арқылы қалыптасады [1].

Бұл екі теорияны Э. Б. Титченер біріктіріп, грек тілінен «сезіну» деп аударылатын жаңа ұғым – «эмпатияны» ұсынды.Зерттеушілердің көпшілігі эмпатия бір ғана емес, бірнеше механизмдер арқылы жүзеге асады деп есептейді. Психологиялық сөздікте атап көрсетілгендей, эмоционалды эмпатия басқа адамның моторлық және аффективті реакцияларына проекция және еліктеу механизмдері арқылы әрекет етеді, ал когнитивті эмпатия интеллектуалды процестерге негізделеді. Біз А. П. Сопиковтың эмпатия механизмін субъекттің объектіні модельдеу тәсілі ретінде қарастырған пікіріне қосыламыз [3]. Алдымен субъект эмпатия объектісінің «ашық айнымалыларын» (яғни, оның позасын, қимылдарын, мимикасын, интонациясын, эмоционалды күйін) қабылдайды, содан кейін олардың негізінде объектінің психологиялық қызмет моделі

құрылады және осы модельден оның күйі туралы ақпарат алынады. Осыдан кейін субъект сөйлеу, мимика және әрекеттер арқылы объектіге қосылып, оның жасырын жақтарын ашуға түрткі болады.

Эмпатия ұғымының қалыптасуына байланысты жүргізілген зерттеулерде Эфроимсонның еңбегі ерекше орын алады, ол альтруизмнің әлеуметтік әрі эволюциялық табиғатын зерттейді [4]. Экспрессивті қозғалыстар теориясының дамуында С. Л. Рубинштейннің концепциясы ерекшеленеді, ол экспрессияны түсінудің маңыздылығын – адамның өміріндегі нақты сәтті толтыратын барлық жағдайларды ескеруді дәлелдейді. Ғалымның пікірінше, экспрессивті қозғалыстар біздің эмоционалды жағдайымызды ғана көрсетіп қоймай, оны қалыптастырады. Мұндай көзқарас эмпатияға тікелей бақылау арқылы жету қиын екенін көрсетеді, өйткені экспрессия мен психикалық жағдай арасындағы байланыс бірмәнді болмауы мүмкін. Мимиканы түсіндіру көбінесе гипотеза тудырады, ал оны растау немесе жоққа шығару түсінудің келесі кезеңдерінде орын алады.Көптеген зерттеушілер эмпатия механизмі туралы айтқанда, идентификация процесін меңзейді. Қазіргі психологияда бұл ұғым субъекттің өзін басқа субъектпен бейсаналы эмоционалды-танымдық теңестіру процесі ретінде анықталады. Идентификация субъекттің өзін басқа адамның орнына қою механизмі болып табылады. Бұл процесте индивид өзін басқа адамның өрісі, кеңістігі және жағдайларына енгізіп, оның тұлғалық мағыналарын меңгереді. Идентификация қарым-қатынас серіктесінің мағыналық өрісін модельдеуге, өзара түсіністікті қамтамасыз етуге және қолдау көрсету мінез-құлқын ынталандыруға мүмкіндік береді [2].

Жасөспірімдік кезең – адамның жеке тұлғалық және әлеуметтік-эмоционалдық қасиеттерінің қарқынды дамитын уақыты. Бұл кезеңде эмпатияның дамуы жасөспірімдерге басқаларды түсіну, қарым-қатынас орнату, жанашырлық таныту және өзара әрекеттесуді жетілдіру қабілеттерін қалыптастыруға көмектеседі. Мақалада жасөспірімдердің эмпатиясын дамытуға ықпал ететін негізгі психологиялық факторлар мен тиімді әдістер қарастырылады.

Эмпатия механизмін нақтылау негізінде А.П. Сопиковтың көзқарасы алынған. Оның пікірінше, эмпатияға қабілетті субъект алдымен эмпатия объектісінің “ашық айнымалыларын” қабылдайды, содан кейін осы айнымалылардан объектінің жағдайы туралы ақпаратты оқиды және соңында оған қосылады, осылайша жасырын қырларын ашуға ынталандырады. Біздің ойымызша, эмпатиялық үдерістің осы үш кезеңі эмпатияның тек бір түрін — сезімнің бірлесуі (сопереживание) түрін қамтиды [3].

Сондықтан біз бұл үдеріске “декентрация” механизмін төртінші кезең ретінде қостық, ол адамның эгоцентризмін жеңуге және өзінің позициясын басқа субъектінің позициясымен салыстыруға мүмкіндік береді. Біздің ойымызша, осы кезеңде эмпатияның тағы бір түрі — жанашырлық (сочувствие) пайда болуы мүмкін. Ал эмпатияның ең жетілген түрі — жәрдемдесу (содействие) екі қосымша кезеңнен кейін ғана пайда болады: жәрдемдесуді модельдеу және оны жүзеге асыру. [5]

Эмпатиялық үдерістің толық механизмі келесі кезеңдерден тұрады:

1. Эмпатия объектісінің “ашық айнымалыларын” қабылдау.
2. Сыртқы сигналдарды талдау және түсіну.
3. Эмпатия объектісіне қосылу және “жасырын айнымалыларды” оқу.
4. Эмпатия субъектісінің декентрациясы (өзін басқа адамның орнына қою).
5. Эмпатия объектісіне жәрдемдесуді модельдеу.
6. Жәрдемдесуді жүзеге асыру.

Айта кету керек, эмпатия механизміндегі кезеңдердің бөлінуі шартты сипатқа ие. Шынайы өмірде жеке кезеңдер өзара тығыз байланыста және үдеріс барысында бірігеді. Көп жағдайда эмпатиялық үдеріс толық болмайды және үшінші немесе төртінші кезеңде тоқтап қалады. Мұндай жағдайда эмпатияның тек сезімнің бірлесуі немесе жанашырлық сияқты түрлері көрініс табады.

Эмпатиялық қабілеттер құрылымында біз 11 тәуелсіз компонентті анықтадық:

1. Альтруистік бағыттылық.
2. Эмоционалдық белсенділік.
3. Эмоционалдық репертуардың кеңдігі.
4. Эмоциялардың бейімделгіш икемділігі.
5. Коммуникативтік толеранттылық.
6. Экспрессияның дамуы.
7. Синтонияға қабілеттілік (эмоциялық үндесу).
8. Байқағыштық.
9. Қиял.
10. Интуиция.
11. Өзін басқа адамның орнына қою қабілеті (идентификация).

Эмпатия механизмінің әртүрлі сатыларындағы жеке компоненттердің маңыздылығын сипаттайық. Алғашқы саты эмпатия объектісінің «ашық айнымалыларын» қабылдауды қамтиды. Қабылдау – бұл заттар, жағдайлар және оқиғалар туралы тұтас бейнені, сезім мүшелеріне физикалық қоздырғыштардың тікелей әсері арқылы туындайтын процесс, сондықтан базалық компонент ретінде ең алдымен синтонияға қабілеттілік қарастырылады [6].

Алайда қабылдау – бұл жай ғана сәттік әсерді пассивті түрде көшіру емес, ол танымның шығармашылық процессі болып табылады, сондықтан базалық компоненттер ретінде эмоциялық белсенділік, эмоциялық репертуардың кеңдігі және эмоциялардың адаптивті икемділігі де аталады, себебі олар тұлғаның шығармашылық әрекетін орындауына мүмкіндік береді. Қабылдау процестері тұлғаның алдына қойған мақсаттарына байланысты бақыланатындықтан, доминантты компонент болып альтруистік бағыттылық табылады. Бақылағыштық және идентификацияға қабілеттілік біз оларды қосымша функцияларды орындаушы компоненттер ретінде қарастырамыз. Қиял, коммуникативті төзімділік, экспрессияның дамуы және интуиция потенциалды компоненттер ретінде алынады [7].

Екінші сатыда эмпатия объектісінің «ашық айнымалыларын» дешифрлеу жүзеге асады. Бұл процесс кезінде маңызды рөлді адамның «қабылдаушыны оқи білуі» атқарады, сондықтан негізгі компоненттер болып бақылағыштық және эмоциялардың адаптивті икемділігі қарастырылады. Объектінің күйі туралы ақпаратты дешифрлеу үшін субъект объектінің әрекетінің психологиялық моделін өз санасында құруы керек, сондықтан қиялдың маңызы артады, және біз оны да негізгі компонент ретінде қосамыз. Алдыңғы сатыдан эмоционалдық белсенділік, эмоциялық репертуардың кеңдігі және синтонияға қабілеттілік сақталып, бұл сатыны терең деңгейде өтуге мүмкіндік береді. Альтруистік бағыттылық өз орнын сақтап, доминантты компонент ретінде қалады, өйткені субъектінің мақсат қоюы осы механизмге елеулі түрде әсер етеді. Идентификацияға қабілеттілікті біз қосымша компонент ретінде қарастырамыз, өйткені ол эмпатия процесін жетілдіруге көмектеседі. Коммуникативті төзімділік, экспрессияның дамуы және интуиция потенциалды компоненттер ретінде қалады.

Үшінші сатыда субъект эмпатия объектісіне қосылады, ол объектіні өзінің жабық қасиеттерін көрсетуге мәжбүр етеді. Бұл ақпаратты алу механизмі эмпатия объектісінің «ашық айнымалылары» арқылы эмоционалдық реакциямен байланысты, ол ерекше психикалық акт болып табылады, онда субъект өз эмоциясын объектіге проекциялап, оны түсінеді. Бұл механизмнің сипатына байланысты, осы сатыда негізгі компоненттер ретінде идентификацияға қабілеттілік, оны басқа адамның орнына қойып сезіну, және экспрессияның дамуы, ол сырттай көрсетеді деген компоненттер шығарылады. Сондай-ақ қиял, бақылағыштық, синтонияға қабілеттілік, эмоциялардың адаптивті икемділігі, эмоциялық репертуардың кеңдігі және эмоциялық белсенділік базалық болып қалады, бірақ олар тағы да үлкен мәнге ие болады. Доминантты компонент ретінде альтруистік бағыттылық, ал интуиция алдын ала жағдайларды

болжау үшін маңызды болады. Коммуникативті төзімділікті қосымша компонент ретінде қарастырамыз.

Төртінші сатыда декентрация процесі жүреді — тұлғаның эгоцентризмді жеңу механизмі, ол субъектінің өз ұстанымын басқа адамның ұстанымымен салыстырып, оған интеграциялау арқылы өзгертуді қамтиды. Осыған байланысты, басты орынға альтруистік бағыттылық пен коммуникативті төзімділік шығады. Осы кезеңде субъект өз «менін» жоғалтпай, серіктесінің жағдайына терең ене алады, сондықтан ең маңызды компонент болып эмоциялардың адаптивті икемділігі табылады. Идентификацияға қабілеттілік сақталады, себебі декентрация да басқа адамды өз орнына қою дағдысын дамытуға негізделген. Эмоционалдық белсенділік, эмоциялық репертуардың кеңдігі, синтонияға қабілеттілік және қиял базалық компоненттер болып қала береді. Экспрессияның дамуы, бақылағыштық және интуиция субдоминантты компоненттерге айналады.

Бесінші сатыда эмпатия объектісіне қолдау көрсету моделін құру жүзеге асады. Моделдеу — психикалық процестер мен жағдайларды нақты немесе идеалды модельдер арқылы зерттеу, сондықтан бұл процеске интуиция, қиял, эмоциялық белсенділік, эмоциялық репертуардың кеңдігі және эмоциялардың адаптивті икемділігі басты компоненттер ретінде енеді. Қолдау көрсету моделін құру кезінде доминантты компоненттер ретінде альтруистік бағыттылық, коммуникативті төзімділік және идентификацияға қабілеттілік болады. Синтония мен бақылағыштық осы процесс үшін қосымша компоненттер ретінде қызмет етеді. Экспрессияның дамуы потенциалды компонентке айналады.

Ал соңғы сатыда — эмпатия объектісіне қолдау көрсету — барлық компоненттер базалық болып табылады, сондықтан эмпатия процесінің аяқталмауы жиі кездеседі. Осы сатыдағы альтруистік бағыттылық маңызды, себебі тек шынайы қызығушылық басқаның әл-ауқатына қолдау көрсетуге итермелейді. Синтонияға қабілеттілік, экспрессияның дамуы және коммуникативті төзімділік эмпатия объектісі үшін ашықтық пен сенімділік атмосферасын қалыптастырады. Эмоциялық белсенділік, эмоциялық репертуардың кеңдігі, эмоциялардың адаптивті икемділігі және қиял жауап берудің мүмкіндігін кеңейтеді. Идентификацияға қабілеттілік пен бақылағыштық барлық байланыс барысында қолдау көрсететін кері байланысты қамтамасыз етеді, ал интуиция жағдайды болжауға және серіктесті дұрыс таңдау жасауға итермелейді.

Әр компоненттің маңыздылығы субъектінің және эмпатия объектісінің жеке ерекшеліктеріне байланысты, сондықтан біз әр компоненттің рөлін эмпатия процесінің әр сатысында шартты түрде анықтадық.

Тәжірбиелік бөлім

Жасөспірімдер кезеңі жеке тұлғаның дамуы үшін маңызды болып табылады. Бұл кезеңде қарым-қатынас жасау дағдылары мен эмоциялық интеллекттің дамуы айрықша рөл атқарады. Эмпатия – бұл басқа адамның эмоциясын, сезімін түсіну және онымен эмоционалды байланыс орнату қабілеті. Эмпатияның дамуы жасөспірімдердің тұлғааралық қатынасын жақсартуға, достық қарым-қатынас орнатуға және конфликтілерді азайтуға көмектеседі. Зерттеу үшін 10 жасөспірім (14-17 жас аралығы) іріктелді. Эмпатия деңгейін бағалау және оны дамыту үшін төмендегідей әдістемелер қолданылды:

Дэвис эмпатия шкаласы: когнитивті және эмоционалды эмпатия деңгейін анықтау [8].

Дэвис эмпатия шкаласы (Interpersonal Reactivity Index, IRI) – бұл адамның эмпатиялық қабілетін бағалайтын психологиялық құрал. Әдістеме Марк Дэвис (Mark H. Davis) жасаған және ол эмпатияны бірнеше компонент арқылы қарастырады.

Дэвис шкаласы 28 сұрақтан тұрады, олар төрт субшкаланы қамтиды:

1.Перспективаны қабылдау (Perspective Taking):

•Басқа адамның көзқарасын түсіну және қабылдау қабілеті.

2.Қиялға берілу (Fantasy):

•Қиялдағы кейіпкерлердің эмоцияларын өзіне қабылдай алу (әдебиет, фильм, т.б.).

3.Эмпатиялық алаңдаушылық (Empathic Concern):

•Басқалардың сезімдеріне жанашырлық пен қамқорлық көрсету қабілеті.

4.Жеке мазасыздық (Personal Distress):

•Басқаның эмоциялық күйзелісін сезініп, соған байланысты өзіндік мазасыздықты бастан кешіру.

Әр сұраққа жауаптар 5 балдық шкала бойынша бағаланады:

1 – Мүлдем келіспеймін

2 – Аздап келіспеймін

3 – Белгісіз (немесе бейтарап)

4 – Келісемін

5 – Толық келісемін

Зерттеу нәтижелері (10 қатысушының нәтижесі бойынша): Дэвис эмпатия шкаласының әр компоненті бойынша 10 қатысушының орташа ұпайларын көрсетті (сурет):

1 сурет - Дэвис эмпатия шкаласы бойынша қатысушылардың көрсеткіші

1.Перспективаны қабылдау (Perspective Taking): Орташа ұпай – 19.0.

Бұл көрсеткіш қатысушылардың басқа адамдардың көзқарасын түсіне алатынын, бірақ кейбірінде бұл қабілеттің орташа деңгейде екенін көрсетеді.

2.Қиялға берілу (Fantasy): Орташа ұпай – 23.0.

Қатысушылардың көпшілігі кітаптар мен фильмдердегі кейіпкерлердің эмоцияларын елестетіп, олардың орнын басып сезіне алатынын білдіреді.

3.Эмпатиялық алаңдаушылық (Empathic Concern): Орташа ұпай – 25.0.

Бұл көрсеткіш олардың басқаларға жанашырлық білдіру және қамқорлық көрсету қабілетінің өте жоғары деңгейде екенін көрсетеді.

4.Жеке мазасыздық (Personal Distress): Орташа ұпай – 15.0.

Қатысушылардың көбісі басқалардың қиындықтарын сезінсе де, олардан туындаған мазасыздықты қатты сезінбейтінін көрсетеді.

Қорытынды.

- Қатысушылар эмпатиялық алаңдаушылық пен қиялға берілу қабілеттерінде жоғары нәтижелер көрсетті, бұл олардың эмоциялық сезімталдықтарының жоғары екенін көрсетеді.
- Перспективаны қабылдау қабілеті орташа деңгейде, бұл бағытта қосымша жаттығулар қажет болуы мүмкін.
- Жеке мазасыздық көрсеткіші салыстырмалы түрде төмен, бұл жасөспірімдер үшін эмоционалды тұрақтылықтың белгісі болуы мүмкін.

Әдебиеттер

1. Липпс Т. Руководство к психологии. СПб.: Тип. Попова, 1907. 398 с.
2. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. М.: Учпедгиз, 1946. 704 с.
3. Сопиков А. П. Механизм эмпатии // Вопросы психологии познания людьми друг друга и самопознания. Краснодар: Изд-во Кубан. ун-та, 1977. С. 89–95.
4. Эфроимсон В. Родословная альтруизма // Новый мир. 1971. No 10. С. 193–213.
5. Юсупов И. М. Психология эмпатии (теоретические и прикладные аспекты): Автореф. дис. ... д-ра психол. наук.
6. Гаврилова Т. П. Понятие эмпатии в зарубежной психологии // Вопросы психологии. 1975. No 2. С. 147–158.
7. Гаврилова Т. П. Анализ эмпатичных переживаний младших школьников и младших подростков // Психология межличностного познания. М.: Педагогика, 1981. С. 122–139.
8. Davis, M. H. (1980). A multidimensional approach to individual differences in empathy. JSAS Catalog of Selected Documents in Psychology, 10, 85-103.

ЖЕКЕ ДАМУ МЕН КӘСІБИ ӨСУДЕГІ ЭМПАТИЯНЫҢ РӨЛІ

Книсарина М.М., Хайырғалиева А.А., Сартова А.А.
М. Оспанов атындағы Батыс Қазақстан медицина университеті
Ақтөбе, Қазақстан

Мақалада эмпатияның рөлін анықтау, адамның басқа адамдардың эмоциялары мен сезімдерін түсіну және олармен эмоционалды байланыс орнату қабілеті, қазіргі университет білім алушыларының жеке дамуы мен кәсіби өсуінде қарастырылады. Құндылық тұжырымдамасы тұрғысынан эмпатия жеке тұлғаның құндылықтарын дамытуды білдіреді, онсыз оны толығымен жүзеге асыру мүмкін емес, өйткені эмпатияның негізгі идеясы – адам-бұл ең жоғары құндылық. Марат Оспанов атындағы БҚМУ білім алушылары арасында жүргізілген сауалнама нәтижелерімен тұлғааралық қарым-қатынастардың сапасын жақсартуға және тұлғаның көшбасшылық қасиеттерін дамытуға байланысты жеке даму мен кәсіби өсу процесінде эмпатияның маңызды рөлі туралы болжам расталды.

Түйін сөздер: *эмпатия, эмоционалды байланыс, жеке даму, кәсіби өсу, құндылық тұжырымдамасы*

В статье рассматривается вопрос об определении роли эмпатии, как способность человека понимать эмоции и чувства других людей и устанавливать с ними эмоциональную связь, в личном развитии и профессиональном росте обучающихся современного университета. С точки зрения ценностной концепции эмпатия относится к развитию ценностей личности, без которых ее невозможно полностью реализовать, поскольку основная идея эмпатии заключается в том, что человек – это высшая ценность. Предположение о важной роли эмпатии в процессе личного развития и профессионального роста в связи с улучшением качества межличностных отношений и развития лидерских качеств личности была подтверждана результатами опроса среди обучающихся ЗКМУ имени Марата Оспанова.

Ключевые слова: *эмпатия, эмоциональную связь, личном развитии, профессиональном росте, ценностной концепции*

The article discusses the question of defining the role of empathy as a person's ability to understand the emotions and feelings of other people and establish an emotional connection with them in the personal development and professional growth of students at a modern university. From the point of view of the value concept, empathy refers to the development of personal values, without which it cannot be fully realized, since the main idea of empathy is that a person is the highest value. The assumption of the important role of empathy in the process of personal development and professional growth in connection with the improvement of the quality of interpersonal relationships and the development of personal leadership qualities was confirmed by the results of a survey among students of the WSMU named after Marat Ospanov.

Keywords: *empathy, emotional connection, personal development, professional growth, value concept*

Кіріспе. Жеке даму мен кәсіби өсу – тұлғалық дамудың маңызды алғышарттары. Осы қасиеттер адам бойында қатар дамыса, тұлғаның қоғамда орта арасынан оза шауып, өз қоғамы және ортасының интеллегенті атанады. Жеке даму мен кәсіби өсуде эмпатияның да қосатын үлесі де зор. Жеке даму мен кәсіби өсудегі эмпатияның рөлін осы түсініктермен түсіндіруге болады. Эмпатия – адам бойындағы ең таңғажайып, құнды қасиеттердің бірі. Бұл бізге естіп

қана қоймай, басқаларды сезінуге, сөздердің артына үңіліп, олардың ішкі әлемін көруге көмектесетін қабілет. Эмпатия - басқа адамдардың эмоцияларын тану және бөлісу, оларды өз эмоциялары ретінде сезіну. Бұл бізді басқалардың тәжірибесіне сезімтал етеді, терең және шынайы байланыстар орнатуға көмектеседі. Эмпатия жақын қарым-қатынас пен сенім орнату үшін маңызды. Бұл түсініспеушіліктерді болдырмауға көмектеседі, сындарлы қарым-қатынасты дамытады және бізді серіктестер, достар және әріптестер етеді. Эмпатияға ие адамдар басқалардың ниеттері мен қажеттіліктерін түсінуді жеңілдетеді, бұл оларды қарым-қатынаста және жанжалдарды шешуде табысты етеді.

Әдебиеттерге шолу жасасақ, Адель Линнің даму теориясы бойынша, эмпатия – жағдайды басқа адамның көзқарасымен көре білу, ал тыңдау – эмпатия арқылы қалыптасқан дағды. Эмпатия – бұл басқалардың жағдайды қалай қабылдайтынын түсіну, басқа адамның сезімдеріне, мүмкін әртүрлі сенімдер мен құндылықтарға толықтай ену, сонымен бірге өзіңізді қалдыру [1]. Эмпатия – жеке тұлғаның адамгершілік деңгейін көрсете білу. Эмпатикалық қатынастың әртүрлі деңгейлері бар. Бірінші (төменгі) деңгей – эмпатия объектісінің тәжірибесін қабылдау кезінде туындайтын немқұрайлылық, елемеу, төзімсіздік, тітіркену, дұшпандықпен бейнеленеді. Екінші деңгей – басқаның сезіміне пассивті-теріс қатынас. Үшінші деңгейге басқаға деген жанашырлық немесе пассивті-позитивті қатынас жатады. Эмпатикалық қатынастың төртінші деңгейін сипаттау үшін Л.П. Выговская өзінің тәжірибесінде осы адамға ішкі көмекті қамтитын «басқаға деген ситуациялық оң көзқарас» ұғымын қолданады. Эмпатикалық қатынастың бесінші (жоғары) деңгейі басқа адамға тұрақты оң көзқарасты, проблемалық жағдайларда оған нақты көмек көрсетуді білдіреді. Эмпатикалық қатынастың ең жоғары деңгейі адамгершілігі жоғары адамды сипаттайды[2]. В.Дильтей эмпатияның мәніне сәл басқаша мағына берді. Автор эмпатияны адамды қоршаған шындықты түсінудің негізгі факторы деп санаған. Ол эмпатияны адамның басқа адамдардың күйіне ену және өз сезімдері арқылы олардың тәжірибесін қайта құру қабілеті деп түсінді [3].

Эмпатияның жоғары формасы - тиімді, ол адамның моральдық мәнін сипаттайды, тек жанашырлық пен аяушылық сезімі ғана емес, сонымен бірге сұхбаттасушымен бірге қазіргі жағдайдан шығудың жолдары мен жолдарын іздеуге мүмкіндік береді. Ғалымдар қызықты фактіні анықтады: басқа адамның жағымсыз эмоционалдық тәжірибесі (қайғы, мұң) жағымды (мысалы, қуаныш немесе ләззат) қарағанда эмпатияны оңай тудырады [4].

Зерттеу әдістері. Осы зерттеу аясында Марат Оспанов Батыс Қазақстан медицина университеті білім алушыларына «Жеке даму мен кәсіби өсудегі эмпатияның рөлі» тақырыбында сауалнама жүргізілді. Бұл сауалнама мақсаты білім алушылардың эмпатияның рөлі туралы, эмпатия туралы білімдері туралы түсініктерін білу, эмпатия маңызы, эмпатия туралы қай жерден ақпарат алғаны туралы білу. Осы зерттеу аясында «Клиникалық тәжірибедегі коммуникациялық дағдылар» пәнінде білім алушылар эмпатияны бір біріне білдіріп, эмпатия туралы ақпарат алып, оны іс жүзінде ағайын туыстарына қолдана алды.

Зерттеу қорытындысы және талқылау. Осы сауалнама әдісіне Марат Оспанов Батыс Қазақстан медицина университетінің 1 курс 7 курс аралығындағы білім алушылар қатысты. WhatsApp желісі арқылы, Google форма сілтемесін жіберіп, жауап алынды (сілтеме: https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSdHjRr0D4H6aSJPkXpo9H3HcAVW8Im4KmkZiaGDfLlCmIlyig/viewform?usp=dialog). Сауалнамаға қатысқан білім алушылар саны-106 адам, 60%(64) әйел адам 40%(42) ер адам жауап берді.

Сауалнамаға қатысқан білім алушылардың курс бойынша жиілігі: 1 курс - 9 адам, 2 курс - 16 адам, 3 курс - 11 адам, 4 курс - 15 адам, 5 курс - 37 адам, 6 курс - 13 адам, 7 курс - 5 адам қатысты.

Сауалнама бойынша білім алушылардан алынған жауаптарға сараптама жүргізілді. Мысалы, 1 сұраққа сауалнамаға қатысушылар осы сұрақ бойынша жоғары пайызы 76,4% (81 адам) «Иә, әрқашан, мен басқа адамдардың сезімдерін жиі түсініп, олардың жағдайларын түсінуге

тырысамын» жауап берді. Бұл білім алушылар өздерің эмпатиялы адаммын деп санайды деп тұжырымға келуге болады. «Кейде, бірақ менің эмпатиям әрқашан бірдей емес» білім алушылардың 22,6% (24 адам) осы жауап нұсқасын таңдады, бұл олардың эмпатия жиі қолданатынын білдірмейді. «Жоқ, мен өзіме ғана назар аударамын» білім алушылардың 0,9% (1 адам) жауап нұсқасын таңдады, бұл білім алушылар эмпатияны білдіре алмайтынын көрсетеді.

2 сұраққа келетін болсақ сауалнамаға қатысушылар «Сіз эмпатияны қалай түсінесіз?» осы екінші сұрақ бойынша жоғары пайызы «Ішкі әлемді және басқа адамның жағдайын саналы түрде түсіну, жанашырлық қабілеті» жауап берді, бұл білім алушылардың 86,7% (91 адам) эмпатия туралы толық түсініктері бар екенін білдіреді. «Тыныштандыру, басқа адамдардың эмоцияларын басу» білім алушылардың 13,3% (14 адам), бұл олардың эмпатия туралы жанама түсінік қалыптасқанын көрсетеді. «Өзгелердің сезімдеріне бей-жай қарау» таңдаған 0%.

Білім алушылар 3 - сұрақ бойынша жоғары пайызы «Иә,эмпатия бізге қажет» жауап берді, бұл білім алушылардың 85,8% (91 адам) эмпатия өмірге қажет екенін білдіреді. «Бұл сұрақ туралы жауабын нақты білмеймін» білім алушылардың 13,2% (14 адам) эмпатияның өмірде қалай қолданылуын нақты білмейтінін көрсетеді. «Жоқ, эмпатия бізге қажет емес» білім алушылардың 0,9% (1 адам) эмпатияны қажет етпейтінін көрсетеді.

Сауалнамаға қатысушылар «Сіздің айналаңыздағы адамдар эмпатияны қаншалықты көрсетеді деп ойлайсыз?» осы 4 сұрақ бойынша жоғары пайызы «Иә, көпшілігі эмпатиялы» жауап берді, білім алушылардың 61,3% (65 адам) жанындағы адамдар эмпатия білдіре алады деп санайды. «Кейбір адамдар ғана эмпатияны көрсетеді» білім алушылардың 34,9% (37 адам) жанындағы адамдар кейбір кезде ғана эмпатия білдіре алады деп санайды. «Жоқ, олар эмпатияны көрсетпейді» білім алушылардың 3,8% (4 адам) жанындағы адамдар эмпатия білдіре алмайтынын көрсетеді.

Сауалнамаға қатысушылар 5 сұрақ бойынша жоғары пайызы «NURSE арқылы көрсетемін» жауап берді, білім алушылардың 69,8% (74 адам), осы әдіс туралы ақпарат алғаны және іс жүзінде қолдана алатынын көрсетеді. «Жай ғана тыңдаймын, тыныштандырамын, «уайымдама» деп айтамын» білім алушылардың 25,5% (27 адам), эмпатия көрсету үшін дұрыс емес қолдау тәсілін қолданатынын көрсетеді. «Мен эмпатия көрсету үшін ештеңе жасамаймын» білім алушылардың 4,7% (5 адам), эмпатияны мүлде қолданбайтынын көрсетеді.

Сауалнамаға қатысушылар келесі «Сіз эмпатияның көрінісі туралы сенімді ақпаратты қайдан алдыңыз?» 6 сұрақ бойынша жоғары пайызы «Университеттің білім беру процесінде, атап айтқанда "Медициналық практикадағы коммуникативтік дағдылар" циклі бойынша» жауап берді, білім алушылардың 83%(88 адам), эмпатия туралы ақпаратты университет білім беру процесінен алғанын көрсетеді. «Айналадағы адамдардан естіп, білдім» білім алушылардың 7,5% (8 адам) эмпатия туралы қоғамнан естіп , білгенін көрсетеді. «Кітаптан, ғаламтордағы арнайы хаттамалардан оқып, білдім» білім алушылардың 9,4% (10 адам) эмпатия туралы ақпаратты басқа білім беру дерек көздерінен алғанын көрсетеді.

Сауалнамаға қатысушылар 7 сұрақ бойынша жоғары пайызы «Иә, NURSE әдісін қолданған практикада өте тиімді» жауап берді, білім алушылардың 82,1% (87 адам) осы әдісті медициналық практикада тиімді деп санайды. «Мен NURSE әдісін шынайы өмірде қолданылмайды деп ойлаймын» білім алушылардың 16% (17 адам) осы әдісті шынайы өмірде қолданбайды деп санайды. «Жоқ, NURSE әдісі тиімді әдіс деп ойламаймын» білім алушылардың 1,9% (2 адам) осы әдісті тиімді деп санамайды.

8 сұрақ бойынша жоғары пайызы «Дәрігердің эмпатиясының көрінісі досының эмпатиясына қарағанда қатаң түрде хаттамаға сәйкес, қысқа және түсінікті түрде жүреді / Выражение эмпатии врачом более строго по протоколу, кратко и ясно излагается, чем эмпатия друга» жауап берді, білім алушылардың 69,8% (74 адам) дәрігер эмпатиясының досының эмпатиясына қарағанда хаттамаға сәйкес және кәсіби түрде жүреді деп санайды. «Айырмашылығы жоқ деп ойлаймын» білім алушылардың 28,3% (30 адам) дәрігер және достың эмпатия білдіруін бірдей

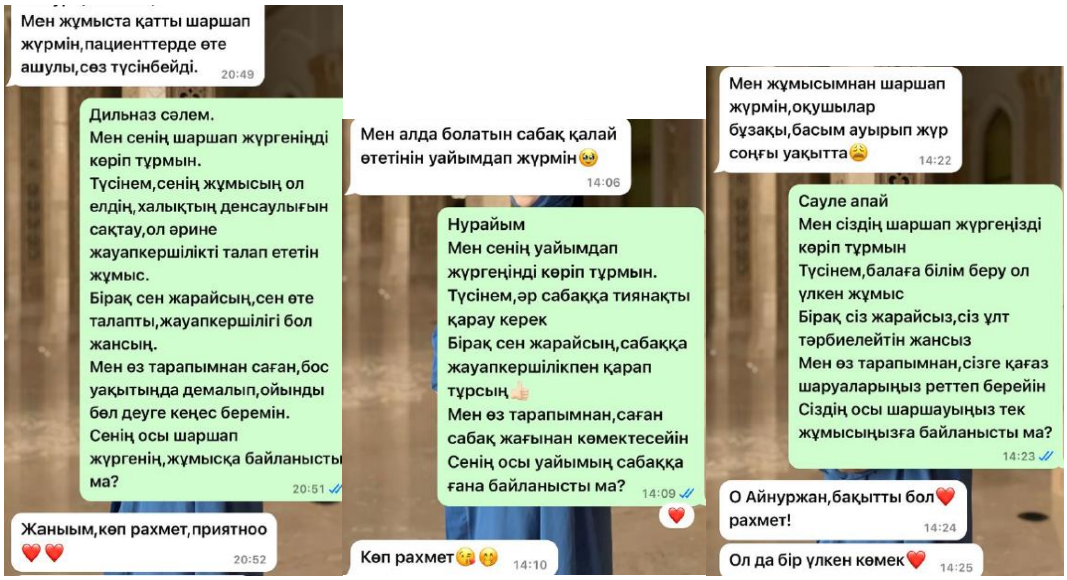
деңгейде деп санайды. «Дәрігерлер достарға қарағанда немқұрайлы» білім алушылардың 1,9% (2 адам) дәрігерлер достарына қарағанда эмпатияны білдіре алмағандығын көрсетеді.

Сауалнамаға қатысушылар келесі 9 сұрақ бойынша жоғары пайызы «Иә, қоғамдық бірлікте кедергілер пайда болып, қарым қатынас бұзылады» жауап берді, білім алушылардың 87,7% (93 адам) эмпатияның қоғамда маңызды екенін көрсетеді. «Мен бұл сұрақ туралы нақты білмеймін» білім алушылардың 10,4% (11 адам) эмпатияның қоғамға әсер етуіне сенімді емес екенін көрсетеді. «Жоқ, ешқандай зияны жоқ деп ойлаймын» білім алушылардың 1,9% (2 адам) эмпатияны қоғамға мүлде әсер етпейді деп санайды.

Сауалнамаға қатысушылар келесі «Сіз эмпатияның жетіспеушілігін өз өміріңізде сезіндіңіз бе?» 10 сұрақ бойынша жоғары пайызы «Иә, жиі сезіндім / Да, я частоэто чувствовал» жауап берді, білім алушылардың 65,1% (69 адам) эмпатияның өз өмірінде маңызды екенін көрсетеді. «Кейде ғана» білім алушылардың 25,5% (27 адам) эмпатияны өмірінде жетіспеушілігін кей кезде ғана сезінетінін көрсетеді. «Жоқ, мен сезінген жоқпын» білім алушылардың 9,4% (10 адам) эмпатияның өз өмірінде жетіспеушілігін сезінбегендігін көрсетеді.

Кері байланыс орнату, тапсырма

Психология кафедрасында өткен «Клиникалық тәжірибедегі коммуникативті дағдылар» циклы кезінде, білім алушыларға экспиремент мақсатында тапсырма берілді. Білім алушылар N.U.R.S.E әдісін қолдану арқылы отбасына, достарына, таныстарына WhatsAPP желісімен эмпатия білдіріп, кері байланыс жүргізген болатын (сурет 1)

Сурет 1 – білім алушылар N.U.R.S.E әдісін қолдану арқылы WhatsAPP желісімен эмпатия білдіріп, кері байланыс ретінде жасалынған суреттер.

Қорытынды. Эмпатия жеке қасиет ретінде әртүрлі психологиялық бағыттарда жұмыс істейтін зерттеушілердің назарын аударады. Оны зерттеу барысында айтарлықтай материалдар жинақталды, бірқатар қызықты нәтижелер алынды. Сонымен қатар, эмпатия проблемасының кейбір маңызды аспектілері жеткілікті түрде зерттелмегендігін көрсетеді. Олардың бірі – оның кәсіби қызметті ұйымдастыруға қатысты атқаратын рөліне байланысты аспект. Демек, эмпатияны кәсіби өсу сала функциясында зерттеудің объективті қажеттілігі туындайды.

Осы сауалнама арқылы білім алушылардың эмпатияның жеке даму мен кәсіби өсуге жоғары әсер ететіндігі туралы ойларын біліп, іс жүзінде қолдана алатындығы, қоғамда маңызды екені

анықталып, зерттеу жасалынды. Сонымен қатар, білім алушыларға эмпатия туралы түсінік қалыптастырылды.

Білім алушыларға эксперимент жүргізу мақсатында тапсырма берілді. Білім алушылар отбасына, достарына, таныстарына «уайымдамаңыз» деп айтудын орынына N.U.R.S.E әдісін қолдану арқылы профессионалды түрде көмек берді. Таныстары өздерінің басынан өткізіп жатырған қиындықтарын білім алушылармен бөлісіп, қарым қатынастары жақсара түсті. Білім алушыларға жүргізілген тәжірибе ұнады. N.U.R.S.E арқылы эмпатия білдіруді тәжірибе жүзінде көрсетуді үйренді және қолдануда. Келешекте медициналық практикада осы әдісті ары қарай дамыту туралы ой қалыптасты. Бұл әдіс эффективті түрде пайдаға асады. Алынған кері байланыстың барлығы позитивті болды. Білім алушылардың жақындары шексіз алғыстарын білдіріп, сыйластықтары арта түсті. Осы зерттеу бойынша эмпатияның маңыздылығы жоғары екені анықталды. Эмпатия дәрігердің имиджіне, профессионалды өсуіне әсерін тигізеді . Әдемі әрі нақты сөйлеу арқылы коммуникативті құзыреттілік дамиды. «Клиникалық тәжірибедегі коммуникативті дағдылар» циклында эмпатия тақырыбына арнап арнайы лекциялар мен практикалық тақырыптар берілген болатын. Білім алушылар циклда алған білмдерін тәжірибе жүзінде орындай алды.

Сонымен осы зерттеу бойынша эмпатия білдіру бұл адамға күш жігер берумен қатар, ол адамның сенімі арта түседі. Кейбір жағдайда жақындарымыздың өмірінде қандай жағдай болып жатырғанынан беймәлімбіз. Осы берілген тәжірибеден білім алушылар жақындарымен қарым-қатынасы жақсарды. Бұл әдісті қарапайым адамдар арасында қолданумен қатар медициналық мақсатта жетілдіру қажет. Өйткені, науқас ол біреудің көмегіне, қолдауына мұқтаж болған кезде, дәрігерлер эмпатия білдіру арқылы науқасқа бейжай қарамайтындығын білдіреді. Бірақ қазіргі таңда эмпатияны қолданбайтын дәрігерлер жетерлік. Дәрігерлер эмпатияны дұрыс қолдана білсе,науқастың уайымын немесе қорқынышын жоя алатын еді. Эмпатияны қоғамда қолдану үшін, білім алушылар білімдерін арттырып, тәжірибе жүзінде іске асыруды дәріптеу талап етіледі. Білім алушылар кәсіби білімін тәжірибе жүзінде жоғарлату үшін тренингтік шаралар қолданылу ұсынылады.

Алғыс. Бұл зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырады (IRN AP19678139 "Батыс Қазақстанда білім алушы жастардың әл-ауқатының қарқынды өсуі үшін әлеуметтік-психологиялық мүмкіндіктерді бағалау").

Әдебиеттер

1. Сила эмоционального интеллекта. Как его развить для работы и жизни / Адель Линн ; пер. с англ. Э. Каировой, Е. Кротовой. – М. : Манн, Иванов и Фербер, 2019. – 230 – 231 с.
2. Шнайдер.М.И. Эмпатия как форма отражения другого человека. – 63 – 64 с.
3. Колтаков, Г. С. Роль эмпатии в науке и обществе / Г. С. Колтаков. – Текст : непосредственный // Психология: традиции и инновации : материалы II Междунар. науч. конф. (г. Самара, март 2016 г.). – Самара : ООО "Издательство АСГАРД", 2016. – 1 – 3 с.
4. Легкая У.А. К вопросу определения феномена эмпатии // В сборнике: Современный взгляд на науку и образование. Сборник научных статей. Москва, 2020. С. 125-128.

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ НАВЫКОВ ПЕДАГОГОВ ДЛЯ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ОБУЧАЮЩИХСЯ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ

Сухачева А.
Казахский национальный университет имени ал-Фараби
Алматы, Казахстан

Мақалада цифрлық білім беру ортасында білім алушылардың психологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін мұғалімдердің негізгі кәсіби дағдылары қарастырылады. Цифрландыруға байланысты қазіргі заманғы сын-қатерлер және олардың студенттердің эмоционалды және когнитивті жағдайына әсері талданады. Мұғалімдердің цифрлық сауаттылығын, эмоционалды интеллектісін және білім алушылар үшін қолдау көрсететін орта қалыптастыру қабілетін дамытуға ерекше назар аударылады. Мақалада цифрлық өзара әрекеттесу қаупін ескере отырып, педагогтарды даярлауды жетілдіру бойынша ұсыныстар беріледі.

Түйін сөздер: *білім беруді цифрландыру, психологиялық қауіпсіздік, педагогикалық шеберлік, цифрлық сауаттылық, эмоционалдық интеллект.*

В статье рассматриваются ключевые профессиональные навыки педагогов, необходимые для обеспечения психологической безопасности обучающихся в цифровой образовательной среде. Анализируются современные вызовы, связанные с цифровизацией, и их влияние на эмоциональное и когнитивное состояние студентов. Особое внимание уделяется развитию цифровой грамотности преподавателей, эмоционального интеллекта и способности формировать поддерживающую среду для учащихся. В статье представлены рекомендации по совершенствованию подготовки педагогов с учетом рисков цифрового взаимодействия.

Ключевые слова*: цифровизация образования, психологическая безопасность, педагогические навыки, цифровая грамотность, эмоциональный интеллект.*

The article examines the key professional skills of teachers necessary to ensure the psychological safety of students in the digital educational environment. It analyzes modern challenges related to digitalization and their impact on the emotional and cognitive state of students. Special attention is paid to the development of teachers' digital literacy, emotional intelligence, and the ability to create a supportive environment for learners. The article provides recommendations for improving teacher training considering the risks of digital interaction.

Keywords: *digitalization of education, psychological safety, pedagogical skills, digital literacy, emotional intelligence.*

Современная цифровизация образования привела к кардинальным изменениям в педагогическом процессе, требующим адаптации методов обучения и педагогического взаимодействия. Наряду с широкими возможностями, такими как гибкость образовательных программ, доступность знаний и персонализация учебного процесса, цифровизация несет значительные риски, влияющие на психологическое благополучие обучающихся [1, с. 5].

Цифровая среда как фактор риска

Внедрение цифровых технологий в образовательный процесс привело к ряду сложностей, которые могут негативно сказываться на обучающихся. Прежде всего, это перегрузка информацией, приводящая к ухудшению концентрации внимания и когнитивным нарушениям. Студенты вынуждены одновременно обрабатывать большой объем информации из различных источников, что приводит к поверхностному усвоению знаний и снижению критического мышления. Помимо этого, цифровое взаимодействие постепенно вытесняет живое общение, что сказывается на развитии социальных навыков и эмоциональной регуляции.

Проблема социальной изоляции в цифровой среде особенно актуальна для студентов, вынужденных проходить обучение в дистанционном формате. Недостаток личного общения с преподавателями и сверстниками может вызывать чувство одиночества, повышать тревожность и снижать мотивацию к обучению. Согласно исследованиям, длительное нахождение в виртуальной среде может способствовать развитию эмоционального выгорания, особенно если отсутствует четкая организация учебного процесса и поддержка со стороны педагогов [1, с. 9].

Еще одним значимым аспектом является наличие киберугроз, таких как кибербуллинг, манипуляции в интернете и распространение дезинформации [4, с. 11]. Молодые люди часто сталкиваются с негативным влиянием онлайн-коммуникации, что может подрывать их психологическое благополучие и вызывать стрессовые реакции. Поэтому педагоги должны не только владеть цифровыми технологиями, но и уметь обеспечивать безопасное цифровое взаимодействие.

Развитие профессиональных навыков педагогов

Психологическая безопасность обучающихся напрямую зависит от уровня подготовки педагогов. В условиях цифровизации образовательного процесса перед учителями стоят новые вызовы, требующие дополнительных компетенций.

Одной из ключевых компетенций является цифровая грамотность. Педагог должен уметь не только работать с образовательными платформами, но и понимать механизмы защиты данных, предотвращения цифровых угроз и защиты обучающихся от негативных последствий цифровизации. Владение этими навыками помогает преподавателю эффективно организовывать учебный процесс в виртуальной среде и минимизировать киберриски [2, с. 17].

Не менее важен эмоциональный интеллект педагога. Способность распознавать эмоциональное состояние обучающихся и своевременно реагировать на их трудности играет ключевую роль в создании психологически безопасной образовательной среды. Педагог, обладающий высоким уровнем эмоционального интеллекта, может выстраивать доверительные отношения со студентами и поддерживать их в условиях цифрового обучения, что снижает уровень тревожности и способствует комфортному восприятию учебного материала [1, с. 19].

Следующей важной компетенцией является коммуникативная гибкость. В условиях онлайн-обучения педагогу необходимо уметь адаптировать способы взаимодействия с обучающимися, обеспечивая их вовлеченность в образовательный процесс. Эффективное применение цифровых инструментов, организация интерактивных дискуссий, использование техник активного слушания позволяют поддерживать высокий уровень мотивации и интереса студентов [8, с. 21].

Развитие критического мышления также играет важную роль в подготовке педагогов. В условиях цифрового пространства, насыщенного большим объемом информации, необходимо уметь анализировать ее достоверность, выявлять манипулятивные приемы и обучать этому студентов. Формирование у учащихся навыков критического мышления позволяет им осознанно подходить к обработке цифрового контента, что снижает риски воздействия дезинформации [2, с. 2].

Кроме того, важно уделять внимание формированию стрессоустойчивости у педагогов. Постоянный переход между онлайн- и офлайн-форматами, необходимость быстро адаптироваться к изменениям, высокий уровень ответственности за образовательный процесс – все это может приводить к эмоциональному истощению. Освоение техник саморегуляции, методов управления стрессом и стратегий сохранения психологического баланса помогает педагогам сохранять эффективность и поддерживать позитивный настрой в работе [4, с. 25].

Эти профессиональные навыки не только улучшают качество преподавания, но и способствуют созданию благоприятной образовательной среды, в которой обучающиеся чувствуют себя уверенно и защищено.

Психологическая безопасность обучающихся напрямую зависит от уровня подготовки педагогов. В условиях цифровизации образовательного процесса перед учителями стоят новые вызовы, требующие дополнительных компетенций. Прежде всего, педагоги должны обладать цифровой грамотностью, включающей не только умение работать с образовательными платформами, но и понимание механизмов защиты данных и предотвращения цифровых угроз. Эмоциональный интеллект становится не менее важным навыком, так как преподаватели должны уметь распознавать эмоциональное состояние обучающихся и создавать комфортную

образовательную среду. Способность к эффективному онлайн-общению также является ключевым фактором, обеспечивающим продуктивное взаимодействие в цифровой среде.

Кроме того, педагогам необходимо развивать критическое мышление, чтобы анализировать и фильтровать информацию, а также помогать учащимся избегать манипуляций и дезинформации. Освоение техник стрессоустойчивости позволяет преподавателям не только поддерживать собственное психологическое состояние, но и помогать студентам справляться с тревожностью и эмоциональной перегрузкой. Эти навыки являются основой для формирования безопасной образовательной среды, в которой обучающиеся чувствуют себя уверенно и защищено.

Рекомендации по подготовке педагогов

Для минимизации негативных последствий цифровизации необходимо внедрение системного подхода к подготовке педагогов. В первую очередь, образовательные учреждения должны организовать регулярные курсы повышения квалификации, направленные на развитие цифровой грамотности и управление цифровыми рисками [2, с. 27]. Это поможет педагогам осваивать современные технологии и обеспечивать защиту информации в учебном процессе, что особенно важно в условиях дистанционного обучения и расширенного использования цифровых инструментов.

Важной мерой является внедрение тренингов по развитию эмоционального интеллекта, позволяющих педагогам лучше понимать своих студентов, оказывать им поддержку и формировать благоприятную образовательную среду [2, с. 30]. Исследования показывают, что эмоциональная отзывчивость преподавателя способствует снижению тревожности среди обучающихся и повышает их вовлеченность в образовательный процесс.

Специальные программы, направленные на развитие критического мышления и умение работать с информацией, также должны быть включены в систему подготовки педагогов [3, с. 33]. В эпоху цифровых технологий учащиеся сталкиваются с большим объемом информации, значительная часть которой может быть недостоверной. Поэтому педагоги должны уметь обучать студентов методам анализа и оценки информации, а также формированию навыков осознанного потребления цифрового контента.

Дополнительно следует интегрировать в образовательные программы дисциплины, посвященные кибербезопасности и цифровой этике [3, с. 36]. Это позволит педагогам осознанно подходить к вопросам цифрового взаимодействия и обучать этому своих студентов. Важно также усилить взаимодействие между педагогами, психологами и родителями, создавая единую систему поддержки обучающихся в условиях цифровой среды [10, с. 39]. Привлечение школьных и вузовских психологов к консультированию преподавателей и студентов поможет своевременно выявлять и устранять риски, связанные с цифровым обучением, а также снижать уровень эмоционального выгорания среди педагогов и учащихся.

Литература

1. Пазухина С.В. Обеспечение психологической безопасности современных детей в процессе организации педагогического взаимодействия с ними [Электронный ресурс]. – URL: https://edujournal.tspu.ru/files/edujournal/PDF/articles/pazukhina_svetlana_vyacheslavovna_36_47_1_9_2025.pdf (01.02.2025).

2. Kassymova G. K. Socio-Psychological Problems of Digital Education in Subject's Development [Электронный ресурс]. – URL: https://www.researchgate.net/publication/372262614 (27.01.2025).

3. Anastasia Bashkireva et al. The psychological safety of students in the context of digitalization as a factor of social health [Электронный ресурс]. – URL: https://www.e3s-conferences.org/articles/e3sconf/abs/2021/71/e3sconf_wfsdi2021_05001/e3sconf_wfsdi2021_05001.html (25.01.2025).

4. Online safety: what young people really think about social media, big tech regulation and adults ‘overreacting’ [Электронный ресурс]. – URL: https://theconversation.com/online-safety-what-young-people-really-think-about-social-media-big-tech-regulation-and-adults-overreacting-196003 (04.02.2025).

5. Гаспарович Е.О., Донгаузер Е.В. Цифровизация образования как способ повышения качества профессиональной подготовки студента. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/119533/1/978-5-8331-0454-5_2023_196-207.pdf. (02.02.2024)
6. Герасимов Г.И. Парадигмальный плюрализм как проявление кризиса образования. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: https://cyberleninka.ru/article/n/paradigmalnyy-plyuralizm-kak-proyavlenie-krizisa-obrazovaniya. (02.02.2024)
7. Сапарова Д.Р. Культурное пространство цифрового поколения [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: https://www.kaznu.kz/content/files/pages/folder17928/%D0%94%D0%B8%D1%81%D1%81%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F%20%D0%A1%D0%B0%D0%BF%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D0%94.%D0%A0..pdf (28.01.2024).
8. Стариченко Б.Е. Цифровизация образования: иллюзии и ожидания. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: https://cyberleninka.ru/article/n/tsifrovizatsiya-obrazovaniya-illyuzii-i-ozhidaniya. (02.02.2024)
9. Liudmila Baeva, Alexandr Grigorev. Safety of Digitalization of Educational and Social Space [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1302062.pdf (27.12.2024).
10. Nuraini Jamil, Abdelkader Nasreddine Belkacem & Abderrahmane Lakas. On enhancing students' cognitive abilities in online learning using brain activity and eye movements [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: https://link.springer.com/article/10.1007/s10639-022-11372-2 (03.02.2025).

ЖАСӨСПІРІМДІК КЕЗЕҢДЕГІ ДЕЛИНКВЕНТТІЛІК ПЕН МІНЕЗ АКЦЕНТУАЦИЯСЫНЫҢ ӨЗАРА БАЙЛАНЫСЫ

Болтаева А.М. , Суранша Ж.Б.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан

Бұл мақалада жасөспірімдік кезеңдегі делинквенттілік пен мінез акцентуациясының өзара байланысы қарастырылады. Жасөспірімдер арасындағы құқықбұзушылықтың психологиялық себептерін талдау арқылы мінез акцентуациясының ықпал ету дәрежесі анықталады. Делинквентті мінез-құлықтың пайда болуында жеке тұлғалық ерекшеліктер мен әлеуметтік ортаның әсері қарастырылады. Сонымен қатар, мінез акцентуациясының белгілі бір типтері мен олардың құқықбұзушылыққа бейімділігі арасындағы қатынастар зерттеледі.
Түйін сөздер: *жасөспірімдік кезең, делинквенттілік, мінез акцентуациясы, құқықбұзушылық, тұлғалық ерекшеліктер, әлеуметтік орта, психологиялық факторлар, тәрбие, девиантты мінез-құлық.*

В статье рассматривается взаимосвязь делинквентности и акцентуации характера в подростковом возрасте. Анализ психологических причин правонарушений среди подростков позволяет определить степень влияния акцентуации характера. Исследуется влияние личностных особенностей и социальной среды на формирование делинквентного поведения. Кроме того, рассматриваются определённые типы акцентуации характера и их предрасположенность к правонарушениям.
Ключевые слова: *подростковый возраст, делинквентность, акцентуация характера, правонарушение, личностные особенности, социальная среда, психологические факторы, воспитание, девиантное поведение.*

This article examines the relationship between delinquency and character accentuation in adolescence. Analyzing the psychological causes of juvenile offenses helps determine the degree of influence of character accentuation. The impact of personality traits and social environment on the formation of delinquent behavior is explored. Additionally, specific types of character accentuation and their predisposition to offenses are considered.
Keywords: *adolescence, delinquency, character accentuation, offense, personality traits, social environment, psychological factors, upbringing, deviant behavior.*

Кіріспе. Жасөспірімдік кезең – адамның тұлғалық дамуы мен әлеуметтік бейімделуінің маңызды кезеңдерінің бірі. Бұл уақытта мінез-құлықтағы ауытқулар, девиантты әрекеттер мен делинквенттілік мәселелері жиі кездеседі. Делинквентті мінез-құлық – қоғамда қалыптасқан құқықтық және әлеуметтік нормаларды бұзуға бейімділік, ал мінез акцентуациясы – жеке тұлғаның белгілі бір мінез ерекшеліктерінің тым айқын көрінуі. Осы екі құбылыстың арасындағы байланысты зерттеу жасөспірімдердің девиантты мінез-құлқының алдын алу және

түзету шараларын тиімді жүргізу үшін маңызды. Жасөспірімдік кезеңде мінез ерекшеліктерінің күшеюі эмоционалдық тұрақсыздық пен әлеуметтік ортаға бейімделу қиындықтарына алып келуі мүмкін. Бұл әсіресе, қарқынды психологиялық және физиологиялық өзгерістерге ұшырайтын жасөспірімдер үшін өзекті мәселе болып табылады. Делинквентті мінез-құлықтың қалыптасуына отбасылық тәрбие, құрдастар ортасы және мектептегі әлеуметтік жағдайлар тікелей әсер етеді. Сондықтан, жасөспірімдердің девиантты әрекеттерінің алдын алу үшін олардың тұлғалық ерекшеліктерін ескеріп, кешенді психологиялық-педагогикалық қолдау көрсету қажет.

Психология ғылымында мінез акцентуациясы мәселесін алғаш рет неміс психологы К.Леонгард зерттеген. Ол: «Акцентуация – бұл тұлғаның қалыпты жағдайдағы мінез ерекшеліктерінің шектен тыс айқын көрінуі, бірақ ол патологиялық деңгейге жетпейді» [1] деп анықтама берген.

Ғалымның акцентуация теориясы тұлғаның мінез ерекшеліктерінің шектен тыс айқын көрініс беруін сипаттайды. Оның пікірінше, акцентуация психикалық патологияға жатпайды, бірақ белгілі бір жағдайларда адамның қоршаған ортаға бейімделуіне әсер етуі мүмкін. Яғни, мұндай ерекшеліктер кейбір жағдайларда тұлғаның күшті жағы ретінде көрініп, табысты әлеуметтенуге ықпал етсе, басқа жағдайда эмоционалдық тұрақсыздық пен мінез-құлықтағы қиындықтарға әкелуі мүмкін. Сондықтан К.Леонгардтың теориясы жасөспірімдер мен ересектердің мінез ерекшеліктерін зерттеуде және психологиялық көмек көрсету әдістерін анықтауда маңызды рөл атқарады.

Кейіннен А.Е.Личко жасөспірімдердің мінез акцентуациясын жіктеп, оның әртүрлі типтерін анықтады. Ғалымның пікірінше, «Жасөспірімдік кезеңде мінез акцентуациясының белгілі бір типтері делинквенттілікке бейім болуы мүмкін, өйткені осы кезеңде тұлғаның әлеуметтік мінез-құлқы қалыптасады» [2]. А.Е.Личко мінез акцентуациясын жасөспірімдерге тән психологиялық ерекшелік ретінде қарастырып, оның әртүрлі типтерін анықтады. Оның жіктемесі К.Леонгардтың теориясын негізге ала отырып, жасөспірімдердің мінез құрылымына бейімделген. Оның тұжырымдауынша, жасөспірімдік кезеңде тұлғаның мінез-құлқы қарқынды дамып, әлеуметтену үрдісі жүретіндіктен, кейбір акцентуация типтері девиантты және делинквентті мінез-құлыққа бейім болуы мүмкін. Әсіресе, гипертимді, эпилептоидты, истероидты және тұрақсыз типтер сыртқы ортаның ықпалымен қоғамға қарсы әрекеттерге бейімделуі ықтимал. Сондықтан ғалымның теориясы жасөспірімдер арасындағы құқықбұзушылықтың алдын алу және олардың әлеуметтік бейімделуін жақсарту тұрғысынан маңызды болып табылады.

- Гипертимді тип: мұндай жасөспірімдер белсенді, импульсивті, тәуекелшіл, әлеуметтік нормаларды бұзуға бейім. Олар топтағы беделін арттыру мақсатында құқықбұзушылық әрекеттерге бара алады.
- Эпилептоидты тип: шамадан тыс ыза, ашушаңдық, кекшілдік байқалады. Мұндай жасөспірімдер агрессияға бейім, өз эмоцияларын бақылауда қиындық көреді.
- Истероидты тип: өзін көрсетуге құмар, назар аудартуды жақсы көреді. Бұл типтегі жасөспірімдер кейде құқықбұзушылықты өздерінің маңыздылығын арттыру үшін жасайды.
- Тұрақсыз тип: немқұрайлылық, жауапсыздық, жалқаулық байқалады. Мұндай жасөспірімдер әдетте криминалды ортаға оңай бейімделеді.

Зерттеуші Ю.А.Клейберг акцентуацияның кейбір түрлері жасөспірімдердің әлеуметтік ортаға бейімделуін қиындататынын атап көрсетеді: «Мінездің акцентуациясы жасөспірімдерді әлеуметтік нормалардан ауытқуға бейімдеуі мүмкін, бұл делинквенттілікке әкелетін маңызды факторлардың бірі» [3].

Зерттеулер көрсеткендей, мінез акцентуациясы мен делинквентті мінез-құлықтың өзара байланысы әлеуметтік ортаның ықпалымен күшейе түседі. Яғни, отбасылық қарым-қатынастардың бұзылуы, ата-ананың бақылауының жетіспеушілігі немесе керісінше, шамадан

тыс қатал тәрбие, құрдастарымен конфликтілер – жасөспірімдердің девиантты әрекеттерге баруына ықпал ететін маңызды факторлар.

Негізгі бөлім. Жасөспірімдік кезең – тұлғаның әлеуметтік және психологиялық дамуының шешуші кезеңі. Бұл кезеңде жасөспірімдер түрлі өмірлік қиындықтарға тап болып, кейде оларды шешудің әлеуметтік тұрғыдан қолайсыз жолдарын таңдайды. Делинквенттілік – жасөспірімдердің қылмыстық әрекеттерге немесе заң бұзушылыққа бейім мінез-құлқы, ол көбінесе ішкі және сыртқы факторлардың әсерінен қалыптасады. Делинквентті мінез-құлықтың негізгі себептерін бірнеше топқа бөліп қарастыруға болады:

- Жеке тұлғалық факторлар: агрессия, эмоцияны бақылаудағы әлсіздік, импульсивтілік, төмен өзін-өзі бағалау.
- Отбасылық факторлар: ата-ананың бақылауының жеткіліксіздігі немесе тым қатал болуы, эмоционалдық қолдаудың болмауы, ата-ананың өзара қақтығыстары.
- Әлеуметтік факторлар: құрдастардың теріс ықпалы, девиантты ортада тәрбиелену, мектептегі сәтсіздіктер.
- Экономикалық факторлар: материалдық жағдайдың нашарлығы, әлеуметтік теңсіздік.

Криминология саласындағы зерттеулер көрсеткендей, жасөспірімдердің делинквентті мінез-құлқы көбінесе олардың әлеуметтік ортасына байланысты дамиды. Мысалы, жасөспірімдер құқықбұзушылықты құрдастарының алдында бедел жинау немесе агрессия арқылы өздерін қорғау мақсатында жасайды. Сонымен қатар, эмоционалды тұрақсыздық, мазасыздық және импульсивтілік сияқты психологиялық ерекшеліктер де олардың мінез-құлқына әсер етеді. Криминологиялық зерттеулерге сәйкес, құқықбұзушылыққа бейім жасөспірімдердің мінез ерекшеліктері көбінесе төмендегідей сипатталады:

- Импульсивтілік және ұстамсыздық: олар өз әрекеттерінің салдарын ойламай, тез шешім қабылдайды.
- Агрессия және қақтығысқа бейімділік: мұндай жасөспірімдер жиі жанжалға түседі, өз эмоцияларын бақылауда қиындық көреді.
- Тәуекелге бейімділік: олар экстрималды әрекеттерге құмар болып, заң бұзуға немесе қауіпті әрекеттер жасауға оңай барады.
- Қоғамдық нормаларға немқұрайдылық: кейбір жасөспірімдер ережелер мен заңдарды саналы түрде елемейді.

Делинквенттілікке бейім жасөспірімдердің көпшілігі мектепте тәртіп бұзуға, сабақтан қашуға, заңға қайшы әрекеттер жасауға бейім келеді. Осындай мінез ерекшеліктері олардың қоршаған ортасына байланысты күшейіп, тұрақты мінез-құлық моделіне айналуы мүмкін.

Делинквентті мінез-құлықтың психологиялық аспектілерін зерттеген З.Фрейд бұл мәселені тұлғаның бейсаналық конфликтілерімен байланыстырған. Оның көзқарасы бойынша, «Балалық шақта пайда болған шешілмеген психологиялық шиеленістер мен әлеуметтік ортаға бейімделу қиындықтары делинквентті әрекеттердің негізін қалайды» [4]. Осы тұрғыдан қарағанда, жасөспірімдердің делинквентті мінез-құлқы мінез акцентуациясымен қатар, олардың отбасылық және әлеуметтік жағдайына да байланысты.

Жасөспірімдер арасындағы құқықбұзушылықтың алдын алу кешенді түрде жүзеге асырылуы керек. Ол үшін отбасы, мектеп және қоғам бірлесіп әрекет етуі қажет.

- Отбасылық тәрбиенің рөлі: ата-аналар балаларымен ашық қарым-қатынас орнатып, олардың психологиялық қажеттіліктерін түсініп, қолдау көрсетуі қажет.
- Мектеп пен мұғалімдердің ықпалы: оқушыларды әлеуметтік дағдыларға үйрету, олардың өзін-өзі бағалау деңгейін арттыру, қызығушылықтары мен қабілеттерін дамыту арқылы оларды құқықбұзушылықтан сақтауға болады.
- Құрдастар ортасының маңызы: жасөспірімдерді оң әлеуметтік топтарға бағыттау, олардың бос уақытын тиімді ұйымдастыру өте маңызды.

- Психологиялық қолдау: мінез ерекшеліктері мен эмоционалдық қиындықтарға байланысты арнайы психологиялық тренингтер, кеңес беру жұмыстары жүргізілуі керек.
- Мемлекеттік бағдарламалар: жасөспірімдердің құқықбұзушылығының алдын алу мақсатында әлеуметтік саясатты күшейту, арнайы түзету бағдарламаларын жүзеге асыру қажет.

Көптеген зерттеулер көрсеткендей, жасөспірімдердің девиантты мінез-құлқы көбінесе қоғамның оларды түсінбеуімен және қолдамауымен байланысты. Сондықтан оларды әлеуметтендіру, дұрыс құндылықтарды қалыптастыру және психологиялық қолдау көрсету – құқықбұзушылықтың алдын алудың негізгі жолдары болып табылады.

Қорытынды. Жасөспірімдер арасында делинквентті мінез-құлықтың алдын алу үшін психологиялық, әлеуметтік және педагогикалық шаралар кешенін жүзеге асыру қажет. Бұл кешенді шараларға жасөспірімдердің тұлғалық ерекшеліктерін ескере отырып, олармен психологиялық түзету жұмыстарын жүргізу, эмоционалдық тұрақтылықты дамыту, құқықтық сауаттылықты арттыру, әлеуметтік бейімделуге көмектесу жатады. Сонымен қатар, жасөспірімдердің бос уақытын тиімді ұйымдастыру, оларды спорттық және шығармашылық үйірмелерге тарту – девиантты мінез-құлықтың алдын алудың маңызды жолдарының бірі.

Бұл мәселені шешу үшін мектеп, отбасы және қоғам бірлесе әрекет етуі тиіс. Отбасы деңгейінде ата-аналарға психологиялық кеңес беру, олардың бала тәрбиесіндегі рөлін күшейту қажет. Мектепте тәрбие жұмыстары күшейтіліп, мұғалімдер мен психологтардың ынтымақтастығы нығайтылуы керек. Қоғамдық деңгейде мемлекеттік және үкіметтік емес ұйымдар арқылы жасөспірімдерге қолдау көрсететін әлеуметтік бағдарламалар жүзеге асырылғаны жөн. Осындай кешенді шаралар ғана жасөспірімдердің дұрыс әлеуметтенуіне ықпал етіп, олардың делинквентті мінез-құлыққа бейімделуінің алдын алуға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

1. Леонгард К. Акцентуированные личности. – Киев: Высшая школа, 1981. – 256 с.
2. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. – Санкт-Петербург: Речь, 1999. – 320 с.
3. Клейберг Ю.А. Психология девиантного поведения. – Москва: Академический проект, 2001. – 304 с.
4. Фрейд З. Психология бессознательного. – Москва: АСТ, 2019. – 416 с.

МІНЕЗ АКЦЕНТУАЦИЯСЫНЫҢ ӘРТҮРЛІ ТИПТЕРІ БАР КОЛЛЕДЖ СТУДЕНТТЕРІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК БЕЙІМДЕЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Адилова Э.Т., Қалаш А.О.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Мақала мінез акцентуациясының әртүрлі типтері бар колледж студенттерінің әлеуметтік бейімделуін зерттеуге арналған. Акцентуациялардың тұлғааралық байланыстарды орнатуға, оқу процесіне интеграциялануына және ұжымдағы бейімделуіне әсері қарастырылады. Акцентуациялардың сипаттамасы студенттердің әлеуметтену процесіне жеке қасиеттердің қалай әсер ететінін түсінуге көмектеседі. Мақалада әлеуметтік дағдылар мен эмоциялық реттеуді дамыту үшін психологиялық қолдау мен бейімделуді жақсарту бойынша ұсыныстар көрсетіледі.

Түйін сөздер: *әлеуметтік бейімделу, колледж студенттері, мінез акцентуациясы, психологиялық қолдау.*

Статья посвящена исследованию социальной адаптации студентов колледжа с различными типами акцентуации. Рассматривается влияние акцентуаций на установление межличностных контактов, интеграцию в учебный процесс и адаптацию в коллективе. Описание акцентуаций помогает понять, как личностные особенности влияют на процесс социализации студентов. В статье предложены рекомендации по улучшению адаптации, включая психологическую поддержку для развития социальных навыков и эмоциональной регуляции.

Ключевые слова: *социальная адаптация, студенты колледжа, акцентуация характера, психологическая поддержка.*

The article is devoted to the study of social adaptation of college students with different types of accentuation. The influence of accentuations on the establishment of interpersonal contacts, integration into the educational process and adaptation in a team is considered. The description of accentuations helps to understand how personal characteristics influence the process of socialization of students. The article offers recommendations for improving adaptation, including psychological support for the development of social skills and emotional regulation.

Keywords: *social adaptation, college students, character accentuation, psychological support.*

Кіріспе

Колледж студенттерінің әлеуметтік бейімделуі олардың оқу процесінде және әлеуметтік ортаға ықпалдасуында маңызды аспект болып табылады. Мектептен колледжге көшу жаңа әлеуметтік ортаға, жаңа қарым-қатынас формаларына, оқу стандарттарына және жеке жауапкершілікті қалыптастыру қажеттілігіне байланысты көптеген өзгерістермен сипатталады. Әлеуметтік бейімделу процесінде студенттердің жеке ерекшеліктері, соның ішінде олардың мінездерінің акцентуациясы маңызды рөл атқарады. Акцентуациялар - бұл тұлғаның айқын көрінетін және гипертрофияланған сипаттамалары, олар экстремалды жағдайларда көрінеді және адамның мінез-құлқына және айналасындағы адамдармен қарым-қатынасына әсер етеді. Акцентуациялардың әртүрлі түрлері студенттердің бейімделу процесіне қалай әсер ететінін түсіну әлеуметтік интеграция және жаңа ұжымға ену үшін маңызды.

Осы мақалада колледж студенттерінің әртүрлі акцентуацияланған мінездерімен әлеуметтік бейімделу ерекшеліктері қарастырылып, сондай-ақ әртүрлі тұлғалық ерекшеліктері бар студенттердің бейімделу процесін оңтайландыру бойынша ұсыныстар берілетін болады.

Негізгі бөлім

Акцентуацияланған мінез - бұл тұлғаның айқын және гипертрофияланған қасиеттері, олар норманың шегінде болғанымен, экстремалды жағдайларда көрінеді. Бұл терминді неміс психиатры К. Леонгард енгізді, ол бірнеше акцентуация түрлерін, мысалы, гипертимдік, дистимдік, эмоционалды лабильді және т.б. бөліп көрсетті. Маңыздысы, акцентуациялар тұлға бұзылулары емес, бірақ олар адамның мінез-құлқына және әлеуметтік жағдайларда өзара әрекеттесуіне әсер етуі мүмкін.

Әрбір акцентуацияның өз күшті және әлсіз жақтары бар. Мысалы, гипертимдік тұлғалар белсенділік пен бастамашылдықпен ерекшеленеді, бірақ олардың импульсивтілігі мен жинақылықтың жетіспеушілігі оқу процесінде қиындықтар туындатуы мүмкін, ал қызығушылыққа деген шамадан тыс ұмтылыс басқа студенттер мен оқытушылардың наразылығын тудыруы мүмкін. Керісінше, дистимдік тұлғалар әдетте әлеуметтік жағдайларда сенімсіздік танытып, қоршаған ортамен қарым-қатынас жасауға қиналады.

Әлеуметтік бейімделу - бұл индивидтің жаңа әлеуметтік жағдайларға, ортаға, топтарға бейімделу процесі. Студенттер үшін әлеуметтік бейімделу колледжге қабылданған кезде басталады және оқу үрдісі мен жаңа әлеуметтік ортаға ену барысында жалғасады. Бұл процесс жаңа әлеуметтік жағдайлармен танысу, басқа студенттермен және оқытушылармен қарым-қатынас орнату, сондай-ақ жеке міндеттерді қабылдау сияқты маңызды кезеңдерден өтеді. Әлеуметтік бейімделудің қиындықтары әртүрлі акцентуацияланған мінездермен студенттерде жиі кездеседі, өйткені олардың қарым-қатынасы мен әлеуметтік қабылдау ерекшеліктері бейімделуге оң немесе теріс әсер етуі мүмкін.

Әлеуметтік бейімделу және акцентуация тақырыбына көптеген психологтар мен зерттеушілер өз еңбектерін арнаған. Бұл мәселелер жеке тұлға және әлеуметтік орта арасындағы қарым-қатынастарды түсінуге ықпал етеді. Төменде осы тақырыпқа байланысты кейбір авторлар мен олардың зерттеулеріне қысқаша шолу жасасақ, мәселен К. Леонгард - акцентуацияланған мінезді зерттеудің негізін қалаушылардың бірі. Ол акцентуацияның түрлі түрлерін анықтап, тұлғаның типологиясына байланысты мінез-құлық ерекшеліктерін сипаттады. Оның еңбектері студенттер мен жасөспірімдер арасындағы әлеуметтік бейімделудің психологиялық аспектілерін түсінуге көмектеседі [1].

А.Н. Леонтьев - әлеуметтік бейімделу мен тұлғааралық қарым-қатынас мәселелерін зерттеген ғалым. Оның жұмыстары студенттердің әлеуметтік ортаға кірігуін, әлеуметтік психологияның негіздері мен тұлғаның әлеуметтік даму ерекшеліктерін терең зерттейді[2].

Э. Фромм - жеке тұлғаның әлеуметтік бейімделуі мен акцентуациялары туралы зерттеулерінде әлеуметтік және мәдени әсерлердің маңызына назар аударады. Оның теориялары студенттердің әлеуметтік бейімделуінің негіздерін түсінуде маңызды [3].

Г. Айзенк - тұлғалық ерекшеліктер мен акцентуациялар арасындағы байланыс мәселесін зерттеген ғалым. Ол тұлға типологиясын, оның ішінде акцентуация түрлерін, сондай-ақ олардың әлеуметтік бейімделу мен қарым-қатынасқа әсерін зерттейді [4].

Ю.М. Орлов - еңбегі жасөспірімдер мен студенттердің психологиялық ерекшеліктері мен олардың әлеуметтік орталарға бейімделуіне әсер ететін мінез-құлықтық акцентуациялар туралы терең талдаулар ұсынады [5]. Бұл авторлардың зерттеулері мен еңбектері акцентуацияланған мінездің әлеуметтік бейімделу мен жеке тұлғаның әлеуметтік ортаға енуіне тигізетін әсерін түсінуге көмектеседі.

Гипертимді типтегі студенттер жоғары белсенділікпен, оптимизммен, ашықтықпен және көшбасшылыққа деген ұмтылысымен ерекшеленеді. Олар жаңа ортада оңай достасып, әлеуметтік өмірге белсене араласады. Бірақ олардың импульсивтілігі мен жеткіліксіз назар аударуы оқу процесінде қиындықтар тудыруы мүмкін, ал назарды өздеріне аудару ұмтылысы кейде басқаларға жағымсыз әсер етуі мүмкін.

Гипертимді типтегі студенттердің әлеуметтік бейімделу ерекшеліктері:

- Жаңа ортада тез достасады, ұжымға оңай кіріседі.
- Көшбасшылыққа бейім, бірақ кейде бұл қасиет басқаларға жағымсыз әсер етуі мүмкін.
- Кейде оқу тапсырмаларына көңіл бөлу қиынға соғады.
- Басқалардың пікіріне назар аудармай, импульсивті әрекеттер жасай алады.

Гипертимді типтегі студенттерге өзін-өзі бақылауды дамыту, оқу тапсырмаларына назар аудару және командалық жұмыс дағдыларын меңгеру пайдалы болады.

Дистимді типтегі студенттер пессимизмге, меланхолияға және әлеуметтік оқшауланууға бейім. Олар әлеуметтік қарым-қатынастарда көбінесе сенімсіздік танытып, жаңа адамдармен танысу мен байланыс орнатуда қиындықтар көреді. Бұл студенттер жиі әлеуметтік ортадан оқшауланғанды сезінеді және басқа студенттермен байланыс орнатуда қиындықтарға тап болады.

Дистимді типтегі студенттердің әлеуметтік бейімделу ерекшеліктері:

- Басқалармен байланыс орнатуда қиындықтар туындайды.
- Өз-өзін оқшаулау, бұл әлеуметтік оқшауланууға алып келеді.
- Эмоционалды қолдауды қажет етеді және әлеуметтік қатынастарда қиындықтарға тап болады.
- Әлеуметтік жағдайлардың өзгеруі мен стресс кезінде бейімделу қиын.

Дистимді типтегі студенттер үшін эмоционалдық қолдау мен қауіпсіз әлеуметтік орта құру, сондай-ақ сенімділікті арттыру маңызды.

Мазасыз типтегі студенттер жиі күмәндану, сенімсіздік және басқалардың бағалауы туралы алаңдаушылық танытады. Бұл студенттер жаңа әлеуметтік жағдайлардан қашып, өздеріне шектеу қоюға бейім, бұл олардың ұжымға кірігуін қиындатады. Сонымен қатар, олар оқуда да қателесуден қорқады, бұл оларға қосымша стресс әкеледі.

Мазасыз типтегі студенттердің әлеуметтік бейімделу ерекшеліктері:

- Жаңа жағдайлардан қашу және әлеуметтік оқшаулану.
- Достармен және оқытушылармен қарым-қатынас орнату қиындықтары.
- Басқалардың бағалауы мен сыншыл көзқарасынан қорқу.
- Белсенді болудан қорқу және шешім қабылдауда қиындықтар.

Мазасыз типтегі студенттер үшін сенімділікті арттыруға бағытталған психотерапевтік тренингтер мен қолдау жүйелері маңызды. Олар өзін-өзі бағалауды арттыруға және әлеуметтік дағдыларды дамытуға көмектеседі.

Эмоционалды лабильді типтегі студенттер көп жағдайда олардың көңіл-күйі мен эмоцияларында үлкен айырмашылықтар көрсетеді. Бұл жағдайлар олардың қарым-қатынастарында қиындықтар туғызуы мүмкін, себебі олар эмоцияларын тұрақты түрде бақылауға алмайды. Мұндай студенттер әртүрлі әлеуметтік жағдайларда бірдей емес жауап қайтарып, кейде бұл ұжымға бейімделуді қиындатады.

Эмоционалды лабильді типтегі студенттердің әлеуметтік бейімделу ерекшеліктері:

- Тұрақты әлеуметтік байланыстарды сақтауда қиындықтар туғызады.
- Мазасыздық пен күйзеліс олардың қарым-қатынасында үзілістер туғызады.
- Эмоциялық күйзелістерге жоғары сезімталдық.
- Әлеуметтік және оқу тапсырмаларында тұрақсыздық.

Эмоционалды лабильді типтегі студенттерге эмоцияларын басқару, стрессті азайту және тұрақты әлеуметтік қатынастарды сақтау дағдыларын дамыту қажет.

Әр түрлі акцентуацияланған мінездері бар колледж студенттерінің әлеуметтік бейімделуін жақсарту бойынша ұсыныстар:

1. *Психологиялық кеңес беру және тренингтер:* Әлеуметтік бейімделуде қиындықтар туындайтын студенттер үшін өз-өзіне сенімділікті арттыруға, эмоциялық тұрақтылықты дамытуға және коммуникациялық дағдыларды үйретуге бағытталған тренингтер пайдалы болады.
2. *Қолдау көрсету ортасын құру:* Колледжде әр студент өзін қауіпсіз сезінетін, түсіністік пен төзімділік атмосферасын қалыптастыру маңызды. Бұл әр студентке өзіне сенімді болуға мүмкіндік береді.
3. *Менторлық және жетекшілік бағдарламалары:* Студенттерді әлеуметтік бейімделу үшін наставник бағдарламаларын енгізу оларды жаңа ортаға тезірек енгізуге және ұжымға тиімді кірігуге көмектеседі.
4. *Әлеуметтік-психологиялық топтар:* Студенттердің өздерінің тәжірибелері мен қиындықтарын бөлісіп, шешімдер табуға көмектесетін топтарды ұйымдастыру олардың бейімделуін жеңілдетеді.

Қорытынды

Акцентуацияланған мінездер колледж студенттерінің әлеуметтік бейімделу процесіне елеулі әсер етеді. Студенттердің әр түрлі тұлғалық ерекшеліктерін ескере отырып, оларды қолдау және бейімделу процесін оңтайландыру үшін жеке тәсілдерді қолдану маңызды. Акцентуациялар олардың әлеуметтік өміріне оң да, теріс те әсер етуі мүмкін, сондықтан студенттердің сәтті интеграциясы үшін бейімделу шарттарын қалыптастыруда олардың ерекшеліктерін ескеру қажет.

Қорыта айтқанда, студенттердің әлеуметтік бейімделуі – бұл тек олардың жаңа оқу ортасына енуі емес, сонымен қатар олардың тұлғалық ерекшеліктері мен мінез-құлықтарын ескере отырып қолдау көрсету процесі. Студенттерге арналған тиімді психологиялық бағдарлама мен әлеуметтік қолдау жүйесі олардың бейімделуін жақсартып, колледж немесе университеттің білім беру сапасын арттырады.

Әдебиеттер

1. Леонгард К. Акцентуации характера и их роль в психической жизни человека. - М.: Эксимо, 2002. – 447 с.
2. Леонтьев А.Н. Лекции по общей психологии. - М.: Смысл, 2001. – 511 с.
3. Фромм Э. Искусство любить. - М.: Прогресс. – 1994. - 151 с.
4. Айзенк Г. Структура личности. – М.: Ювента. - 1999. – 464 с.
5. Орлов Ю.М. Восхождение к индивидуальности: Кн. для учителя. - М.: Просвещение, 1991. - 287 с.

ЭМОЦИОНАЛДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІҢ ҰЙЫМ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРІ ЖҰМЫСЫНА ӘСЕРІ

Алимкулова Ж.Ж., Қасен Г.А.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан

Эмоционалды интеллект ұйым қызметкерлерінің кәсіби қарым-қатынасын, мотивациясын және өнімділігін айтарлықтай жақсартады. Бұл зерттеу эмоционалды интеллекттің даму жолдары, жұмыс процесіне ықпалы және басқару әдістері арқылы ұйымның тиімділігін арттыру рөлін жан-жақты талдайды.
Түйін сөздер: *Эмоционалды интеллект; ұйым; қызметкерлер; өнімділік; мотивация*

Эмоциональный интеллект существенно улучшает профессиональные отношения, мотивацию и производительность сотрудников организации. Данное исследование анализирует пути развития эмоционального интеллекта, его влияние на рабочие процессы и методы управления для повышения эффективности предприятия.
Ключевые слова: *Эмоциональный интеллект; организация; сотрудники; производительность; мотивация*

Emotional intelligence enhances employee relationships, motivation, and productivity within organizations. This study examines development paths of emotional intelligence, its impact on work processes, and management strategies to improve overall effectiveness.
Keywords: *Emotional intelligence; organization; employees; productivity; motivation*

Кіріспе. Эмоциялар қызметкерлер арасындағы қарым-қатынастың сипаты туралы маңызды ақпарат көзі бола отырып, еңбек ұжымындағы тұлғааралық қарым-қатынаста шешуші рөл атқарады. Оларды дұрыс қабылдау және пайдалану жұмыстың тиімділігі мен байланыс сапасына ықпал етеді. Бұл мақалада эмоционалды сигналдарды неге ескеру қажет, эмоцияларды Елемеу немесе басу кезінде қандай салдарлар туындауы мүмкін, сонымен қатар басшыларда эмоционалды интеллектті дамыту бойынша ұсыныстар қарастырылады.

Әдетте, кез-келген дағдарыстық немесе жанжалды жағдайдан шығу үшін шешім қабылдауға мүмкіндік беретін ұтымдылық пен тыныштықты көрсететін менеджерлер табысты менеджерлер болады. Алайда, ұйымның ішкі процестерінде жұмысшылар арасындағы келіспеушіліктерге әкелетін құбылыстар жиі кездеседі, бұл жұмыс атмосферасына теріс әсер етеді, корпоративті мәдениетті нашарлатады және қызметкерлердің наразылығын тудырады. Мұндай жағдайларда менеджерлерден жанжалды жағдайға талдау жүргізу, жағымсыз эмоциялардың көздерін анықтау, оқиғаларды дамытудың балама нұсқаларын әзірлеу және бұрын жинақталған негативті жою үшін ұжымға жағымды эмоцияларды енгізуге бағытталған түпкілікті шешім қабылдау талап етіледі.

Негізгі бөлім. Бұл мәселенің өзектілігі кәсіпорынның кадрлық қауіпсіздігін қамтамасыз ету және адам ресурстарын іске асыру әлеуетін арттыру құралы ретінде эмоционалды интеллекттің рөлінің артуына байланысты. Көшбасшының эмоционалды интеллектісі кестеде көрсетілген төрт негізгі компоненттен тұрады (1-кесте).

Менеджердің эмоционалды интеллектінің еңбек ұжымының адами әлеуетін пайдалану мен дамытудың тиімділігіне әсерін қарастыратын ғылыми зерттеулер еңбек өнімділігінің төмендеуінің негізгі себептерінің бірі менеджерде жағымсыз эмоциялардың болуы екенін көрсетеді. Бұл эмоциялар қызметтік міндеттерді орындау кезінде еркіндіктің, шығармашылықтың және тәуелсіздіктің көрінуіне кедергі келтіреді.

Менеджердің дамыған эмоционалды интеллектісі командадағы әрбір қызметкердің тұрақты позицияларын қалыптастыруға ықпал етеді. Бұл өз кезегінде ұйым ішінде жанжалды жағдайлардың туындау ықтималдығын азайтады және тиімділік пен еңбек өнімділігінің артуына ықпал етеді.

Менеджердің эмоционалды интеллектінің рөлі команданы құру және дамыту процесінде ерекше байқалады, өйткені қызметкердің болашақ әлеуеті осы процестерге тікелей байланысты.

Егер көшбасшының жағымсыз эмоциялары сақталса, бұл қызметкердің кәсіби қасиеттерінің нашарлауына және оның жұмысқа қанағаттануының төмендеуіне әкелуі мүмкін.

Қазіргі әлемде стресстің жоғары деңгейі көбінесе қызметкерлердің күйзелісіне әкеледі. Бұл термин дененің психикалық, физикалық және психоэмоционалды сарқылуда көрінетін кәсіби стресс факторларының ұзақ мерзімді әсеріне ерекше реакциясын білдіреді [1].

Кесте 1 - Көшбасшының эмоционалды интеллектін қалыптастыру компоненттері

Өзін өзі тану	- Эмоцианалды өзін – өзі тану; - Тұрақты өзін-өзі бағалау; - Өзінен деген сенімділік;
Өзін өзі бақылау	- Эмоцияны басқару; - Ашықтық және икемділік; - Инициативтілік және оптимизм;
Әлеуметтік сезімталдық	- Эмпатия; - Іскерлік хабардарлық; - Ескертушілік;
Қатынастарды басқару	- Ынталандыру және әсер ету; - Жанжалдарды шешу және топта жұмыс істеу; - Өзгерістерге ықпал ету және өзін-өзі жетілдіруге көмектесу

Қызметкерлердің күйзелісіне ықпал ететін негізгі факторлар кәсіби қызметке байланысты келесі аспектілер болып табылады [2, 3]:

- кәсіпорындағы жаңа жұмысшылардың тиімсіз бейімделуін көрсететін қолайсыз жағдайларға тап болу;
- өзіне және ұжымдағы өз жағдайына қанағаттанбау;
- қызметкерлерді басқару сапасына ғана емес, сонымен қатар қызметкерлердің жеке мәселелеріне байланысты мазасыздық пен депрессиялық жағдайлардың көрінісі;
- ұйымда психологиялық ыңғайсыздықты тудыратын эмоционалды реакцияның жеткіліксіздігі;
- жұмыс орнында шаршаған қызметкер отбасында немесе үйде қосымша эмоционалды қолдау мен жеке қарым-қатынас алудан бас тартқан кезде эмоционалды ресурстарды үнемдеу үрдісі;
- ұжымдық жұмысқа және кәсіпорын қызметіне немқұрайлы қарауға әкелетін эмоционалды иеліктен шығару;
- өз міндеттеріне теріс, адамгершілікке қарсы көзқараспен көрінетін жеке шеттету.

Қызметкерлердің күйзелісіне байланысты мәселелерді шешу үшін менеджерлердің эмоционалды интеллектісін дамыту қажет, бұл жұмысқа қанағаттануды арттыруға көмектеседі. Осыған байланысты эмоцияны басқарудың негізгі принциптерін [5] төменде көрсетілгендей қолдану маңызды:

- Эмоциялар ұжымдағы қарым-қатынастың сипатын көрсететін маңызды ақпарат көзі болып табылады;
- Эмоцияларды елемеуге болмайды, өйткені олардың болуы өнімділіктің жоғарылауымен және өзара әрекеттесу сапасымен тікелей байланысты;
- Эмоционалды сигналдарды қолдану, өйткені олардың болуы әртүрлі тапсырмаларды орындау мүмкіндіктерін қолдану;

Эмоцияларды баспаңыз, өйткені бұл олардың маңыздылығын одан әрі елемеуге және шешім қабылдаудың қисынсыз болуына әкеледі.

Көшбасшының эмоционалды интеллектісін дамыту үшін келесі қадамдарды орындау ұсынылады [7]:

- Эмоционалды интеллект өте маңызды жағдайларды тану дағдыларын меңгеру;
- Өз эмоцияларын реттеу және бақылау дағдыларын дамыту;
- Өзін тануды және бағыныштылардың эмоционалды жағдайын анықтау дағдыларын жетілдіру;
- Ұйым қызметкерлерінің эмоционалды интеллектісінің маңыздылығы туралы хабардарлығын арттыру.

Өзін-өзі бақылауға, эмоционалды өзін-өзі тануға және эмпатияға негізделген эмоционалды интеллект саласындағы дамыған құзыреттер көшбасшыға заманауи бизнестің стресстік жағдайларына тиімді бейімделуге және стрессті басқарудың сындарлы стратегияларын жасауға мүмкіндік береді [6].

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, менеджерлердің дамыған эмоционалды интеллектісі еңбек ұжымындағы қызметкерлердің жұмыс өнімділігі мен жұмысқа қанағаттануына оң әсерін тигізеді. Негізгі нәтижелер келесі өзгерістерді дәлелдеді:

- Жоғары жұмысқа қанағаттанушылық**:** Эмоционалды интеллект деңгейі жоғары менеджерлердің ұжымында қызметкерлердің жұмысқа қанағаттану деңгейі айтарлықтай артты. Сауалнама нәтижелері бойынша, қызметкерлер өздерінің эмоционалды қолдаудың бар екендігін және оның жұмыс жағдайларына оң әсерін байқады.
- Ұжымдық жанжалдардың азаюы: Менеджерлер жағымсыз эмоцияларды басқарудағы жетістіктері ұжымдағы келіспеушіліктер мен шиеленістерді төмендетуге ықпал етті. Бұл ұйым ішіндегі конфликтілердің азаюы ретінде көрінді.
- Өнімділіктің жоғарылауы**:** Ұйымның жалпы тиімділігі мен жұмыс өнімділігі артты. Статистикалық талдау нәтижесінде эмоционалды интеллект деңгейі мен еңбек өнімділігі арасында оң корреляция анықталды ($r = 0.65$, $p < 0.05$).

Сонымен қатар, эксперименттік топқа арналған эмоционалды интеллектті дамыту бойынша тренингтер мен семинарлар өткізілді. Бұл шаралар нәтижесінде қызметкерлердің психологиялық жағдайы жақсарып, менеджерлер мен ұжым арасындағы өзара әрекеттестік пен сенім деңгейі едәуір өсті.

Қорытынды. Зерттеу нәтижелері менеджерлердің эмоционалды интеллектісін дамытуға бағытталған шаралардың еңбек ұжымында жағымды өзгерістер әкелетінін дәлелдейді. Эмоционалды интеллектінің жоғары деңгейі менеджерлерге стресс жағдайларында тиімді әрекет етуге, жанжалдарды төмендетуге және қызметкерлердің жұмысқа деген қанағаттанушылығын арттыруға мүмкіндік береді. Осыған байланысты қазіргі экономикалық тұрақсыздық пен дағдарыс жағдайында менеджерлердің жеке ішкі мәселелерін шешіп, өздерінің эмоционалды интеллектісін дамытулары ұйымдардың кадрлық қауіпсіздігін және жалпы жұмыс өнімділігін арттыруда маңызды құрал болып табылады.

Жалпы алғанда менеджерлер үшін компаниядағы стресстік жағдайлардан туындайтын ішкі мәселелерді шешу өте маңызды деген қорытынды жасауға болады. Қазіргі экономикалық тұрақсыздық пен дағдарыс жағдайында менеджерлердің эмоцияларын басқара алмауы жиі кездеседі, бұл олардың эмоционалды интеллектінің жеткіліксіз дамуына байланысты. Жеке проблемаларды жеңе отырып, менеджер ұжымда тұлғааралық қарым-қатынас орната алады және оған да, оның командасына да жұмыс стресстерін тудыратын факторларды немесе оқиғаларды анықтай алады.

Осылайша, қазіргі әлемде көшбасшы-менеджер тек қажетті білім мен дағдыларға ие маман ғана емес, ең алдымен эмоционалды интеллект деңгейі жоғары көшбасшы болып табылады. Дәл осындай қасиеттер мінездің беріктігін, психологиялық тұрақтылықты және өз қызметкерлеріне эмоционалды және психологиялық қолдау көрсету қабілетін қамтамасыз етеді.

Әдебиеттер

1.Зябрева В.С., Глухова В.А. Психологическая безопасность профессиональной деятельности: эмоциональное выгорание//Вестник Прикамского социального института. – 2021. – № 3 (90). – С. 117-122.

2.Ахметгалиева Э.И. Эмоциональное выгорание сотрудников современной организации: диагностика и профилактика//Современная наука: актуальные проблемы теории и практики. Серия: Познание. – 2020. – №7. – С. 34-37.

3.Белашева И.В., Есаян М.Л., Макадей Л.И. Эмоциональная компетентность и проблема эмоционального выгорания у сотрудников организации//Проблемы современного педагогического образования. – 2021. – № 71-4. – С. 329-333.

4. Гордеева Е.В., Казак Ю.М. Эмоциональный интеллект и лидерские способности руководителя//Экономика и бизнес: теория и практика. – 2021. – № 3-1 (73). – С. 136-139.

5.Новиков Н.Н. Инструменты использования эмоционального интеллекта руководителя//Достижения науки и образования. – 2022. – № 1 (81). – С. 110-111.

6.Мячина О.В. Эмоциональный интеллект как личностный ресурс в работе руководителя//Современная наука: актуальные проблемы теории и практики. Серия: Познание. – 2022. – №07. – С. 64-67.

7.Русакова С.В. Значение эмоционального интеллекта для руководителя//Молодой ученый. – 2022. – № 31 (426). – С. 38-41.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ТЕОРИИ МОТИВАЦИИ И ИХ ПРИМЕНЕНИЕ В УПРАВЛЕНИИ ПЕРСОНАЛОМ

Айдарханова Д.М., Сейтнур Ж.С.
Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан

Бұл мақалада мотивациялық теориялар эволюциясының негізгі кезеңдері, оның ішінде мазмұны мен үдерістік тәсілдері қарастырылады. Мотивацияның негізгі үлгілері ұсынылған, оның ішінде В.И.Герчиковтың типологиялық моделі және А.Маслоу, Д.Маклелланд, Ф.Герцберг, В.Врум және Э.Локк ұсынған тұжырымдамалар. Еңбек өнімділігі мен қызметкерлердің қанағаттануын арттыруға бағытталған персоналды ынталандырудың негізгі әдістері көрсетілген.

Түйін сөздер: *мотивация, қызметкерлерді ынталандыру, еңбек мотивациясы, материалдық ынталандырулар, материалдық емес ынталандырулар.*

В статье рассматриваются основные этапы эволюции мотивационных теорий, включая содержательные и процессуальные подходы. Представлены ключевые модели мотивации, включая типологическую модель В.И. Герчикова и концепции, предложенные А. Маслоу, Д. МакКлелландом, Ф. Герцбергом, В. Врумом и Э. Локом. Выделены основные методы стимулирования персонала, ориентированные на повышение производительности и удовлетворенности сотрудников.

Ключевые слова: *мотивация, стимулирование персонала, трудовая мотивация, материальные стимулы, нематериальные стимулы.*

The article examines the main stages of the evolution of motivational theories, including content and process approaches. Key models of motivation are presented, including the typological model of V. I. Gerchikov and the concepts proposed by A. Maslow, D. McClelland, F. Herzberg, V. Vroom and E. Lock. The main methods of stimulating personnel aimed at increasing productivity and employee satisfaction are highlighted.

Keywords: *motivation, staff stimulation, work motivation, material incentives, non-material incentives.*

Требования современной эпохи стимулируют появление нового подхода к компетенции менеджеров по персоналу. Появилось много факторов, определяющих доминирующее положение психологии в управлении. В настоящее время только административно-экономические методы управления, а также всем известный универсальный метод «кнута и пряника» уже не способствуют повышению мотивации персонала. Очевидно, что необходимо переходить к более активному и профессиональному использованию методов психологического управления. Рассматривая сегодня смещение интереса в управлении персоналом в сторону

психологии, нельзя не учитывать результаты исследовании в области психологии труда, управления и организационной психологии.

В научной психологической литературе имеется подробный анализ мотивации персонала (К. Альдерфер, Е. П. Ильин, А. Н. Леонтьев, А. В. Петровский, Л. И. Уманский, Н. И. Шаталова, Я. Л. Эйдельман, В. А. Ядов, В. Врум, Ф. Герцберг, Э. Лоулер, Д. Г. Х. К., Д. Г. Х. Хаузен и др.), однако мотивирующая функция в профессиональной деятельности психолога исследована недостаточно. Цель нашего исследования: выявить психологических особенностей профессиональной деятельности психолога, способствующих эффективности управления мотивацией персонала. Для этого необходимо сначала проанализировать теоретические исследования мотивации в области психологии по данной проблеме. Анализ основных направлений деятельности самого психолога в области управления мотивацией персонала требует специального рассмотрения.

Мотивация играет ключевую роль в деятельности человека, определяя его отношение к труду, степень вовлеченности и стремление к результату. Она не только способствует моральному удовлетворению, самовыражению и накоплению опыта, но также связана с получением материального вознаграждения. В управлении высшего звена мотивация ориентирована на коллективные и групповые процессы, тогда как на более низких уровнях необходимо учитывать индивидуальные особенности каждого сотрудника. Для решения проблемы эффективного управления персоналом необходимо на основе анализа мотивов и потребностей сотрудников разрабатывать систему мотивации и стимулирования в организации

Наш теоретический анализ показывают, что эволюция мотивационных теорий прошла четыре ключевых этапа. На начальной стадии управление экономическими процессами основывалось на методе «кнута и пряника», включающем систему поощрений за качественную работу и санкции за ошибки или невыполнение обязанностей. Этот подход был универсальным и не учитывал индивидуальные различия сотрудников.

В начале XX века Э. Мэйо внес в мотивационные процессы элементы психологии, включая идеи, основанные на фрейдизме, что значительно повлияло на практику управления персоналом. Следующий этап развития мотивационных концепций связан с исследованиями А. Маслоу, Д. МакКлелланда и Ф. Герцберга, проводившимися в 1940–1950-х годах. Они заложили основу содержательных теорий мотивации, акцентируя внимание на потребностях, которые побуждают человека направлять свой профессиональный потенциал на достижение целей организации

Современный этап развития мотивационных теорий, начавшийся с 1960-х годов, связан с работами М. Врума, Д. МакГрегора, П. Гудмэна, А. Портера и Э. Лоулера. Эти ученые разработали процессуальные теории мотивации, в которых учитываются не только потребности сотрудников, но и их субъективное восприятие возможностей, методов и способов их удовлетворения [1].

Помимо общей мотивации, в рамках нашего исследования необходимо уделить внимание трудовой мотивации, поскольку она играет ключевую роль в профессиональной деятельности и влияет на эффективность сотрудников. В статье Филатовой А. В. *«Сущность и основные теории мотивации эффективности труда персонала»* представлено определение данного понятия, а также подробно рассмотрены его ключевые подходы и классификация. В частности, трудовая мотивация определяется как процесс побуждения отдельных работников или целых коллективов к деятельности, направленной на достижение организационных целей, эффективное выполнение поставленных задач и реализацию намеченных решений.

В историческом контексте Р. Оуэн и А. Смит рассматривали деньги как основной фактор мотивации, утверждая, что человек является исключительно экономическим существом, ориентированным на получение финансового вознаграждения для удовлетворения своих потребностей. Однако современные исследования в области психологии труда показывают, что

мотивация является многогранным явлением, включающим не только материальные, но и нематериальные стимулы.

В современных теориях мотивации выделяют два ключевых подхода. Первый основывается на предположении, что основным источником мотивации являются потребности человека. Второй подход акцентирует внимание на том, что поведение человека определяется его ожиданиями и реакцией на внешние обстоятельства. Также в исследовании Филатовой А. В. была проведена систематизация существующих подходов к мотивации, позволяющая структурировать основные содержательные и процессуальные теории [2].

Таблица 1 - Систематизация подходов к мотивации по Филатовой А. В.

Теории мотивации	Краткое описание
Теория потребностей А. Маслоу	Иерархия потребностей: от физиологических к самореализации. Человек стремится удовлетворять потребности по мере их значимости.
Теория существования, связи и роста К. Альдерфера	Разделяет потребности на три группы: существование (физические нужды, безопасность), связи (социальные контакты) и рост (развитие, самореализация).
Теория приобретенных потребностей Д. МакКлелланда	Люди мотивированы тремя основными факторами: власть (влияние на других), успех (достижение целей), причастность (общение, поддержка).
Теория двух факторов Ф. Герцберга	Выделяет гигиенические факторы (условия труда, зарплата) и мотиваторы (достижения, признание). Первые предотвращают неудовлетворенность, вторые – повышают мотивацию.
Теория ожиданий В. Врума	Мотивация зависит от ожиданий работника: если он считает, что усилия приведут к желаемым результатам, то он будет мотивирован.
Теория справедливости С. Адамса	Люди оценивают справедливость своего вознаграждения, сравнивая его с вознаграждением других. Несправедливость снижает мотивацию.
Теория Портера-Лоулера	Связывает мотивацию с результативностью: чем выше производительность, тем больше вознаграждение, которое влияет на удовлетворенность.
Теория постановки целей Э. Лока	Чем четче, конкретнее и реалистичнее поставленные цели, тем выше мотивация к их достижению.
Концепция партисипативного управления	Участие сотрудников в управлении, возможность самоконтроля и осознание значимости своего труда повышают мотивацию.

В исследовании Е. С. Сальниковой представлена типологическая модель мотивации В. И. Герчикова, разработанная специально для анализа мотивации работников в российских условиях. Эта модель широко применялась в практической деятельности отечественных предприятий и обладает рядом уникальных особенностей.

Во-первых, она основана на мотивационных характеристиках различных психологических типов работников, чьи потребности остаются относительно стабильными на протяжении жизни, что делает модель управленческим инструментом, а не исключительно психологической концепцией. Во-вторых, модель носит прикладной характер, ориентируясь на повышение производительности труда и решение организационных проблем.

Основой данной модели является пересечение двух ключевых факторов: мотивации и трудового поведения. В ней выделяются два вида мотивации: 1) мотивация достижения, которая выражается в стремлении работника получить вознаграждение за выполненную работу; 2) мотивация избегания, характеризующаяся желанием избежать наказания за невыполнение или некачественное выполнение обязанностей.

Исходя из этих параметров, Герчиков выделяет пять основных психологических типов мотивации:

- Инструментальный тип – человек рассматривает работу как источник дохода и готов трудиться с максимальной отдачей при условии высокой оплаты. Главный фактор мотивации – материальное вознаграждение.
- Профессиональный тип – основной ценностью является сама работа, ее содержание и возможность проявить профессиональные навыки. Важную роль играют нематериальные стимулы, такие как признание квалификации и высокий статус.
- Патриотический тип – мотивация строится на преданности компании и коллективу, стремлении к достижению общих целей. Главный стимул – общественное признание вклада в развитие организации.
- Хозяйский тип – работник готов брать на себя ответственность за выполнение любой работы, отличается высокой эффективностью, самостоятельностью и независимостью в принятии решений. Стимулы включают как материальные, так и нематериальные факторы.
- Люмпен (избегательный) тип – низкая мотивация к труду, слабая квалификация, пассивность. Зависит от руководства и нуждается в строгом административном управлении [3].

В исследовании Кудряшова В. С. и Степанова Б. А. рассматриваются современные теории мотивации и методы стимулирования персонала, которые делятся на материальные и нематериальные стимулы. Материальное стимулирование включает в себя как денежные, так и неденежные формы.

- К денежным стимулам относятся заработная плата, премии, доплаты, надбавки, компенсации, участие в акционерном капитале, пенсионные отчисления, оплата отпусков.
- Неденежные стимулы включают оплату медицинского обслуживания, транспортных расходов, предоставление бесплатного питания, жилья, путевок на отдых, улучшение бытовых условий на предприятии.

Нематериальное стимулирование направлено на повышение удовлетворенности сотрудников и их лояльности к организации. В отличие от материального, оно не выражается в прямых денежных выплатах, но требует определенных вложений со стороны работодателя.

Основные виды нематериального стимулирования:

- Социальное стимулирование – страхование, медицинское обслуживание, путевки на отдых.
- Социально-психологическое стимулирование – общественное признание, повышение престижа, вовлечение в процесс принятия решений, делегирование полномочий.
- Творческое стимулирование – программы повышения квалификации, стажировки, профессиональное развитие.
- Стимулирование свободным временем – гибкий график работы, дополнительные отпуска, возможность выбора времени отпуска.
- Функциональное стимулирование – улучшение условий труда, обеспечение благоприятной рабочей среды.

Отдельно выделяется моральное стимулирование, направленное на признание достижений сотрудника. Оно может выражаться во вручении наград, грамот, вымпелов, публичных поощрениях, размещении фотографий на досках почета [4].

Таким образом, мотивация является ключевым фактором, определяющим эффективность труда и удовлетворенность сотрудников. Современные теории мотивации подтверждают необходимость комплексного подхода, включающего как материальные, так и нематериальные стимулы. Индивидуальные особенности работников, их потребности и восприятие справедливости играют важную роль в формировании эффективной мотивационной системы. Эмоциональное, физическое, психическое и духовное здоровье — важный фактор мотивации сотрудников. Для достижения наилучших результатов организации должны сочетать различные методы стимулирования, обеспечивая не только достойное вознаграждение, но и условия для профессионального и личностного роста сотрудников.

Литература

1. Ершова, Е. А., Виниченко, М. В. Исследование существующих теорий мотивации в системе управления персоналом // Новое поколение. – 2017. – № 14-2. – С. 194-200. – EDN ZWOETP.
2. Филатова, А. В. Сущность и основные теории мотивации эффективности труда персонала // Основы ЭУП. – 2012. – № 1(1).
3. Сальникова, Е. С. Эволюция теорий мотивации персонала организации // Экономические исследования и разработки: сборник научных статей. – Пенза: Общество с ограниченной ответственностью "Глобус", 2019. – С. 21-25. – EDN YXNFKP.
4. Кудряшов, В. С., Степанов, Б. А. Современные теории мотивации и методы стимулирования персонала // Школа. – 2022.

ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНА КӘСІБИ БАҒДАР БЕРУ АРҚЫЛЫ ӨЗІНДІК БАҒАЛАУЫ МЕН ИНТЕЛЛЕКТІСІН ДАМЫТУ

Базарғалиева Н.Ә.
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан

Мақалада білім алушылардың өзіндік бағалауы мен интеллект дамуының байланысымен кәсіптік бейімділігі ерекшелігі қарастырылған. Мамандық таңдауда кәсіби бағыт-бағдар беруде психологиялық қолдау көрсету маңыздылығы көрсетілген.

Түйін сөздер: *интеллект, мамандық, кәсіби бейімділік*

В статье рассматривается специфика профессиональной предрасположенности обучающихся к взаимосвязи самооценки и развития интеллекта. Показана важность оказания психологической поддержки в профессиональной ориентации при выборе профессии.

Ключевые слова: *интеллект, профессия, профессиональные способности*

The article discusses the specifics of professional aptitude of students with the connection of self-assessment and development of intelligence. The importance of psychological support in professional orientation in choosing a profession is shown.

Key words: *intelligence, profession, professional abilities*

Баланың интеллектік дамуы мәселелері шетел және кеңес психологиясындағы зерттеушілердің еңбектерінде көрініс берген (А.Бине, Т.Симон. Фр. Гальтон, Л.Терстоун, К. Спирмен, Р. Кеттел, Дж. Гильфорд, Дж. Равен, Ж. Пиаже, В.Ю. Крамаренко, М.А. Холодная, Д.Б. Богоявленская және т.б.).

Кеңес психологиясының белгілі зерттеушісі М.А. Холодная [1, б. 264]. өз еңбектерінде интеллект ұғымының табиғатын түсіндіретін төмендегі топтаманы ұсынады:

1.Интеллект сана мазмұнының ерекше формасы ретінде феномендік тұрғыда түсіндіріледі.

2.Интеллект қоршаған орта талаптарымен, табиғи жағдайлармен өзара әрекетке түсетін бейімделу ретінде генетикалық тұрғыда түсіндіріледі.

3.Интеллект әлеуметтену процесі сондай-ақ, тұтастай мәдениетінің әсері ретінде әлеуметтік-мәдени тұрғыда түсіндіріледі.

4.Интеллект тұлға іс-әрекетінің ерекше формасы ретінде процестік-әрекеттік тұрғыда түсіндіріледі.

5.Интеллект мақсатқа бағытталған оқыту өнімі ретінде білім беру тұрғысында түсіндіріледі.

6.Интеллект ақпараттарды өңдеудің қарапайым процестерінің жиынтығы ретінде ақпараттық тұрғыда түсіндіріледі.

7.Интеллект түрлі деңгейдегі таным процестерінің жүйесі ретінде функционалды-деңгейлік тұрғыда түсіндіріледі.

8.Интеллект психикалық белсенділікті өзіндік реттеу факторы ретінде түсіндіріледі.

Қай уақытта болмасын бағалау жүйесін жасау өте өзекті мәселе болып келеді. Оқу мотивацияларындағы бұрмалаушылықтан оқушы жетістігінің динамикасын қадағалаудың обьективтілігіне деген күдіктен, оқушының мұғаліммен, ата-анамен, өзімен өзінің қарым-қатынасының бұрмалауынан баланың жүйке жүйесінің жұқаруынан және мазасыздануынан жиі байқалатын дәстүрлі бес балдық бағаның зиянын келтіретін нәтижесін болдырмау үшін оқушы жетістігін бағалаудың жаңа жолдары іздестірілуде.

Оқушыға және ата-анасына қойылған бағасы түсінікті және маңызды бақылау мен өзіндік бағалау тәсілдерін оқушы алдын-ала меңгеруі қажет.

Жалпы өзіндік жұмыстар тек педагогикалық-психологиялық қана емес, әлеуметтік проблема. Осы тұрғыда Т.А.Ильина «үлгеріміне қарамастан әрбір оқушының жеке мүмкіндіктерін ашуға жағдай туғызу керек», - деп есептейді [2,б.12].

А.С.Лынданың пікірінше, өзіндік бақылаудың басты мазмұнына өз әрекетін реттеу және жөндеуде тұлғаның белсенді қатысуы жатады. Бірақ өзіндік бақылауды осындай тар шеңберде қарастыру жеткіліксіз. Біздің ойымызша, оқушы белсенділігін оятумен бірге, оқушыны өзіндік бақылау қажетсінуге баулу, өзіндік бақылауға бейімдеу және қалыптастыру қажет [3,б.62].

Сөйтіп, өзіндік бақылау білімді игерудің ғана емес, алған білімді пайдалана білу тұрғысынан да білім алудан процессуалдық қырының жетілуіне жағдай туғызады. Бұл жерде оқушы бұрынғы тәжірибелеріне сүйеніп, оқуды әрі қарай нәтижелі жалғастыруға мүмкіндік беретін білім деңгейіне қойылатын талаптарды басшылыққа алып отырады. Өзіндік бақылау оқушының оқу-танымдық әрекетінің бағыттылығына қол жеткізеді, Себебі, оқу-танымдық әрекет кезінде оқушы өзіне қоятын талаптарды да реттеп отырады.

Оқушының таным әрекетіндегі басты жетістіктері интеллектік даму болып табылады. Ал жетістікке жету оқушының өзіндік бағалауын қалыптастырудың басты шарты.

Оқушының интеллектік дамуы мәселелері шетел және кеңес психологиясындағы зерттеушілердің еңбектерінде көрініс берген (А.Бине, Т.Симон. Фр. Гальтон, Л.Терстоун, К. Спирмен, Р. Кеттел, Дж. Гильфорд, Дж. Равен, Ж. Пиаже, В.Ю. Крамаренко, М.А. Холодная, Д.Б. Богоявленская және т.б.).

Қоршаған орта әсерінен деп есептелетін көптеген мәселелер қазір генетикалық бейімділікпен түсіндіріледі. Оларға шизофрения, депрессия, аутизм, дислексия, маниакальды депрессия және сөйлеу дағдыларының бұзылуы сияқты жағдайлар жатады. Мұндай бұзылулар отбасында ұрпақтан-ұрпаққа беріледі және тек экологиялық факторлардың негізінде болжау мүмкін емес.

• Психологтар адамды бес түрлі өлшемде бағалай алады: интроверсия және экстраверсия, невроз және тепе-теңдік, апатия және барлық жаңалыққа салауатты қызығушылық, сәйкестік немесе қыңырлық, саналылық немесе мәселеге немқұрайлылық. Бес өлшемнің әрқайсысы ұрпаққа берілуі мүмкін. Біздің жеке қасиеттеріміздің шамамен 40-50% генетикалық бейімділікке байланысты.

Пинкер, - бұл сонымен қатар «биологиялық» сипаттамалар - эволюция арқылы бейімделген, ақыл-ой шеңберіне имплантацияланған элементтер».

Туғаннан бастап бағдарламаланған

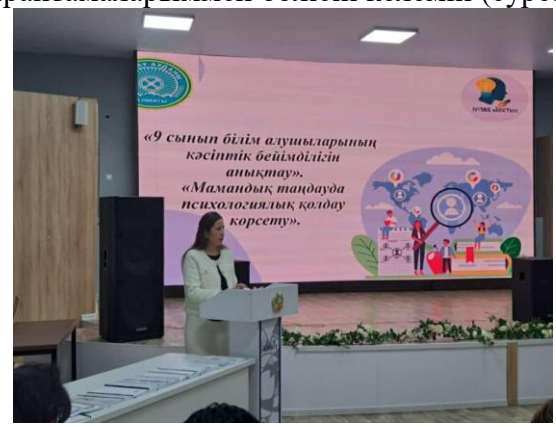
Нейробиологтар жүргізген бірқатар зерттеулер адамның миы туылған сәттен бастап үнемі қалыптасып тұратынын көрсетті. Мысалы:

Эйнштейннің париетальды лобтары үлкенірек және ерекше пішінге ие болды. Олар адамның математикалық ойлау қабілетіне және кеңістікте өзін бағдарлау қабілетіне жауап береді. Керісінше, сотталған кісі өлтірушілердің миын зерттеу олардың шешім қабылдауға және импульсті басуға жауап беретін префронтальды қыртысының кішірек екенін анықтады.

Туған кезде бөлінген егіздер жалпы интеллектуалдық дамудың ұқсас деңгейін көрсетті [4, б.344].

Жоғары сынып білім алушыларын кәсіптік бағдарға бейімдеу, мамандық таңдауға тән қасиеттеріне ақпарат беру, мамандықтарға ынта ықыласын арттыруда психологиялық психодиагностикалық жұмыстарды қолдану.

Тұлғалық ерекшіліктерін анықтау мақсатында алынған психологиялық әдістемелерге талдау жасалынып, кәсіби бағдар бейімділігін анықтауда өз жұмыстарым мен талдамалық зерттеу сараптамаларыммен бөлісіп келемін (сурет).

Сурет

Педагог-психолог маманы ретіндегі мақсатым білім алушының жеке-дара тұлғалық ерекшеліктерін анықтау:

Эмоциясын;

Мотивациясын;

Белсенділігін;

Өзін-өзі бағалауын;

Адамдармен қарым-қатынасын;

I. Түзету-дамыту жұмыстары

- Тренинг
- Семинар-практикум
- Жаттығулар

II.Диагностика 2 бағытқа бөлінді.

-тұлғалық ерекшеліктерді анықтау

-кәсіби бағдар бағытында

- Әдіс-тәсілдер
- Әдістеме

Жұмысты ұйымдастырған кезде өзін-өзі анықтауға жұмыс жасаймыз. Өзін анықтауға дамуына жол береміз, шешім шығаруына мүмкіндік береміз. Бірінші диагностика емес, коррекциялық (түзету) жұмыстары жүргізіледі тұлғалық ерекшелікті анықтағаннан кейін мамандық таңдауға жол береміз.

Осы тұста Альферд Адлер (1870 - 1937) жеке тұлға мәселелерімен айналысатын, сонымен бірге ата – аналарды тәрбиелеу жөніндегі жұмыстың негізін қалаған танымал австриялық психолог, психиатрдың еңбегінде еске алған жөн. Әр ата - ана баласының толыққанды азамат болып өсуін қалайды. Ал ол үшін балада **« Өмір сүру ұстанымы»** дұрыс қалыптасуы қажет. Өмірлік ұстаным балада 7- жасқа дейін қалыптасуы керек. Оған әсер ететін факторларды атап өтеді.

Өмірлік стиль

- ✓ Денсаулығы және дене ерекшеліктері
- ✓ Отбасындағы әлеуметтік- экономикалық жағдайы

- ✓ Отбасы тарихы
- ✓ Гендерлік ролі
- ✓ Өмірлік міндет /достық, атақ, ерлі- зайыптылық/

Отбасылық проблемалар, толық емес жанұяда тәрбиеленуі, достарымен өзара қарым-қатынасы барлығы тікелей жасөспірімнің жеке тұлғалық дамуына әсерін тигізуі ықтимал. Әрбір білім алушының қандай темпераменттік типке сәйкес келуін, оның жеке тұлғалық мазасыздығы, реактивті мазасыздығы қандай деңгейде екенін, тұлғалық ерекшеліктерін анықтап алғаннан кейін ғана мамандық таңдау мақсатында алынатын психологиялық әдістемелерге көшеміз. [5, б. 214].

Ата-ананың отбасындағы рөлі баланың мамандық иесі атануына да толыққанды әсері бар. Отбасындағы әлеуметтік-экономикалық жағдайы, отбасының тарихы баланың тұлғалық өсуіне маңызын тигізеді. Ата-ана ретінде баланың қызығушылықтарына, өзін-өзі бағалауын, интеллект дамуының ерекшелігін ескеріп мән берген абзал және де қандай мамандыққа икемділігі бар екенін білу, баланың өз ойымен ортақ шешім қабылдауы да маңызды.

Әдебиеттер

1. Холоная М.А. Психология интеллекта. – СПб.: Питер, 2002.-264с.
2. Ильина Т.А. Педагогика: Курс лекций. Учебные пособие для студентов пединститутов. М., «Просвещение», 1984.-12с.
3. Лында В.С. дидактические основы формирования самоконтроля в процессе самостоятельной учебной работы учащихся. М., 1979.-62с.
4. Стивен Пинкер. Чистый лист: Современный взгляд на отрицание человеческой природы (2002). 50 Великих книг по психологии, Москва 2023.-344с.
5. Адлер, А. Практика и теория индивидуальной психологии: Лекции по введению в психотерапию для врачей, психологов и учителей / А.Адлер. - М.: Изд-во Института Психотерапии, 2002. - 214 с
6. Психологические тесты для старшеклассников и студентов А. А. Азбель,2012 г https://www.livelib.ru/author/148605/top-a-a-azbel

ESCAPISM IN THE DIGITAL AGE

Kassymova M. D., Berdibayeva S. K., Yerlankyzy A.
Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan

Бұл мақалада цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы аясындағы эскапизм феномені қарастырылады. Әлеуметтік желілер, бейнеойындар және стримингтік платформалар адамдардың күйзеліс, мазасыздық және күнделікті қиындықтармен күресудің танымал құралдарына қалай айналғаны талданады. Цифрлық эскапизм уақытша жеңілдік пен көңіл көтеруді ұсынғанымен, ол тәуелділік, психикалық денсаулық және виртуалды өмір мен шынайы өмір арасындағы шекаралардың бұлыңғырлануы мәселелерін де туындатады. Мақалада цифрлық эскапизмнің оң және теріс психологиялық әсерлері көрсетіліп, медиа тұтынудың теңгерімділігі мен саналы болу қажеттілігі атап өтіледі.

Түйін сөздер: *эскапизм, цифрлық технологиялар, әлеуметтік желілер, стримингтік платформалар, интернетке тәуелділік, психикалық денсаулық, виртуалды шындық, медиа тұтыну, созылмалы күйзеліс.*

В статье рассматривается феномен эскапизма в контексте стремительного развития цифровых технологий. Анализируется, как социальные сети, видеоигры и стриминговые платформы стали популярными инструментами для людей, ищущих способы справиться со стрессом, тревогой и повседневными трудностями. Хотя цифровой эскапизм предоставляет временное облегчение и развлечение, он также вызывает обеспокоенность по поводу зависимости, психического здоровья и размывания границ между виртуальной и реальной жизнью. В статье подчеркиваются как положительные, так и отрицательные психологические последствия цифрового эскапизма, акцентируя внимание на необходимости баланса и осознанного потребления медиа.

Ключевые слова: *эскапизм, цифровые технологии, социальные сети, стриминговые платформы, интернет-зависимость, психическое здоровье, виртуальная реальность, медиа-потребление, хронический стресс.*

This article explores the phenomenon of escapism in the context of rapidly evolving digital technologies. It examines how social media, video games, and streaming platforms have become prevalent tools for individuals seeking to cope with stress, anxiety, and everyday challenges. While digital escapism offers temporary relief and entertainment, it also raises concerns about dependency, mental health, and the blurring of boundaries between virtual and real life. The article highlights both the positive and negative psychological impacts of digital escapism, emphasizing the need for balance and mindful media consumption.

Keywords: *escapism, digital technologies, social media, streaming platforms, internet addiction, mental health, virtual reality, media consumption, chronic stress.*

Introduction. In today's world, digital technologies play a crucial role in everyday life, transforming how people communicate, work, and spend their leisure time. With the rise of the internet, social media, video games, and streaming platforms, more individuals are seeking refuge in virtual environments, using these technologies as a means to escape stress, anxiety, and daily responsibilities. This phenomenon, known as *escapism*, has become increasingly relevant in the context of fast-paced lifestyles and growing information overload.

On the one hand, digital escapism can serve a positive function by providing relaxation and mental recovery. On the other hand, excessive immersion in virtual worlds may lead to addiction, mental health issues, and weakened social connections. Therefore, it is important to explore the impact of digital escapism on individuals' psychological well-being and to identify ways to maintain a healthy balance between virtual and real life.

The aim of this article is to examine how different forms of digital content contribute to escapist behavior and to analyze the psychological effects of this phenomenon in contemporary society.

Main Body

1. The Role of Social Media in Digital Escapism

Social media platforms such as Instagram, TikTok, and Facebook have become significant avenues for escapism. These platforms offer a constant stream of content that allows users to divert their attention from real-life stressors. According to Kardefelt-Winther [1], individuals often engage with social media to manage negative emotions and escape from daily pressures. The endless scroll and algorithm-driven content can create a temporary sense of relief but may also lead to increased dependency and reduced real-world engagement.

Additionally, social media fosters a curated reality, where users compare their lives to the idealized versions presented by others, often leading to dissatisfaction and deeper reliance on these platforms for emotional comfort [2].

2. Video Games and Virtual Reality as Escapist Tools

Video games provide immersive experiences that allow users to enter alternative worlds, offering both entertainment and a means of psychological escape. Games like *The Sims* or *World of Warcraft* create environments where players can control outcomes, which contrasts with the unpredictability of real life.

Research by Griffiths [3] suggests that moderate gaming can have therapeutic effects, such as stress reduction and improved mood. However, excessive gaming is linked to behavioral addictions and social withdrawal [4]. The advent of virtual reality (VR) has further intensified the potential for escapism by providing more immersive, lifelike experiences that blur the lines between virtual and real worlds.

3. Streaming Platforms and the Culture of Binge-Watching

Streaming services like Netflix, Hulu, and Disney+ have revolutionized media consumption, promoting binge-watching as a common behavior. This form of media engagement offers an easy escape from daily stress and responsibilities.

According to Pittman and Sheehan [5], binge-watching can serve as a coping mechanism for individuals dealing with anxiety or loneliness. However, prolonged screen time is associated with sleep disturbances, reduced physical activity, and negative impacts on mental health [6].

4. The Psychological Impact of Digital Escapism

While digital escapism can offer short-term emotional relief, its long-term effects can be detrimental. Excessive reliance on digital platforms can contribute to internet addiction, social isolation, and increased anxiety. Young [7] defines internet addiction as an impulse-control disorder that leads to negative consequences in personal, social, and professional domains.

On the positive side, digital escapism can foster creativity, provide social connections through online communities, and serve as a safe space for self-exploration [8]. The key lies in balancing digital consumption with real-life engagement.

5. Finding Balance: Strategies for Healthy Media Consumption

To mitigate the negative effects of digital escapism, individuals can adopt strategies such as setting time limits for screen use, engaging in digital detox practices, and fostering offline social interactions. Przybylski et al. [9] emphasize the importance of *self-determination theory*, suggesting that when media consumption aligns with personal values and goals, its negative impacts can be minimized.

Promoting digital literacy and awareness about the psychological effects of media use is crucial for maintaining a healthy relationship with technology.

6. Emotional Escapism and Coping Mechanisms

Escapism, particularly in digital contexts, is often closely tied to emotional regulation. People turn to online environments not just for entertainment but as a coping mechanism to manage feelings of anxiety, loneliness, or dissatisfaction. Digital escapism provides an immediate, low-effort distraction that can temporarily alleviate negative emotions. For example, endlessly scrolling through social media or immersing oneself in a video game offers a quick escape from real-world stressors without requiring active confrontation of the underlying issues.

However, this form of emotional coping can become problematic when it replaces healthier coping strategies, such as seeking social support or engaging in physical activities. Over time, reliance on digital escapism can hinder emotional growth and resilience, trapping individuals in a cycle where they increasingly depend on virtual worlds to manage their emotions.

7. The Role of Algorithms in Shaping Escapist Behavior

Modern digital platforms are designed to maximize user engagement through personalized algorithms. These algorithms analyze user behavior to deliver content that aligns with individual preferences, thereby increasing the likelihood of prolonged interaction. While this can enhance user experience, it also fosters compulsive behavior and deepens the cycle of escapism.

For example, streaming platforms like Netflix automatically suggest new shows based on viewing history, encouraging binge-watching. Similarly, social media platforms curate feeds to keep users engaged, often prioritizing emotionally charged or highly stimulating content. This constant flow of tailored information creates an environment where escaping into the digital world becomes effortless and increasingly difficult to resist.

8. Digital Escapism During Global Crises

The COVID-19 pandemic highlighted the role of digital escapism in times of global crisis. With lockdowns and social distancing measures in place, people turned to digital platforms to maintain social connections and cope with the isolation and anxiety brought on by the pandemic. Video conferencing tools, online games, and virtual events became essential for social interaction, blurring the line between necessary digital use and escapism.

During such periods of heightened stress, digital escapism can serve as a valuable tool for mental health, providing a sense of normalcy and connection. However, as restrictions ease, transitioning back to in-person interactions and reducing digital dependency can be challenging for many individuals.

9. Generational Differences in Digital Escapism

Different age groups engage in digital escapism in distinct ways. Younger generations, such as Millennials and Gen Z, are more likely to turn to social media platforms and video games, having grown up in a digital-first environment. Their comfort with technology makes them more susceptible to digital overuse but also more adept at navigating digital spaces for positive outcomes, such as building online communities or engaging in creative expression.

In contrast, older generations may rely more on streaming platforms or online news outlets for escapism. While they may spend less time on social media, the rise of digital technology has still significantly altered their media consumption habits, particularly during periods of stress or isolation.

10. Positive Aspects of Digital Escapism

While much of the discourse around digital escapism focuses on its potential harms, it is important to recognize its benefits. Digital platforms can offer meaningful opportunities for creativity, learning, and social connection. For instance, online gaming communities often foster friendships and collaborative skills, while social media can serve as a platform for self-expression and activism.

Moreover, digital escapism can provide a much-needed mental break, helping individuals recharge and return to their daily tasks with renewed energy. The key lies in mindful consumption and ensuring that digital escapism complements rather than replaces real-life experiences and responsibilities.

11. The Future of Digital Escapism: Emerging Trends

As technology continues to evolve, new forms of digital escapism are emerging. The development of the *metaverse*—a collective virtual space where users can interact in real time—promises to further blur the boundaries between reality and the digital world. This shift raises important questions about how future generations will balance virtual engagement with real-life responsibilities.

Additionally, advancements in artificial intelligence and augmented reality are likely to create even more immersive experiences, making it easier for individuals to escape into digital environments. As these technologies become more integrated into daily life, understanding their psychological impact will be crucial.

Conclusion. In the digital age, escapism has evolved from simple daydreaming to complex interactions with virtual environments, facilitated by social media, video games, and streaming platforms. While digital escapism can provide temporary relief from stress and offer opportunities for relaxation and creativity, it also carries potential risks, such as addiction, social isolation, and mental health challenges. The balance between healthy media consumption and excessive reliance on digital platforms is crucial for maintaining psychological well-being.

One of the key issues surrounding digital escapism is its potential to mask underlying emotional or psychological problems. Many individuals turn to digital platforms as a way to avoid confronting real-life stressors, which can delay the development of effective coping mechanisms. This reliance on virtual environments can lead to a cycle of avoidance, where the individual becomes increasingly detached from their responsibilities and social connections. Over time, this can exacerbate feelings of loneliness, anxiety, and depression, further reinforcing the need to escape into the digital world.

On the other hand, when used mindfully, digital escapism can serve as a valuable tool for emotional regulation and personal growth. Engaging with creative content, participating in online communities, and exploring virtual worlds can provide a sense of purpose and fulfillment. For some, digital platforms offer opportunities to connect with like-minded individuals, share experiences, and find support that may not be available in their immediate environment. This highlights the importance of recognizing the diverse ways in which digital escapism can impact individuals differently, depending on their personal circumstances and motivations.

The COVID-19 pandemic further emphasized the role of digital escapism in providing a lifeline for many people during periods of isolation and uncertainty. With limited access to traditional social interactions and recreational activities, digital platforms became essential for maintaining a sense of normalcy and connection. However, as society transitions back to in-person interactions, it is important

to reassess our relationship with digital media and ensure that it complements, rather than replaces, real-world experiences.

Looking ahead, the future of digital escapism will be shaped by ongoing technological advancements, such as virtual reality, augmented reality, and the development of the metaverse. These innovations promise to create even more immersive and engaging digital experiences, blurring the lines between the virtual and real worlds. As these technologies become increasingly integrated into daily life, it will be essential to understand their psychological effects and develop strategies to promote healthy and balanced media consumption.

Ultimately, the impact of digital escapism depends on how individuals navigate their relationship with technology. By fostering awareness and encouraging healthy digital habits, society can harness the benefits of digital escapism while mitigating its potential harms. Educating individuals about the signs of unhealthy escapism, promoting digital literacy, and encouraging offline activities are crucial steps in achieving this balance. Through mindful engagement with digital media, it is possible to enjoy the positive aspects of escapism while maintaining a strong connection to the real world and the people within it.

References

7. Kardefelt-Winther, D. (2014). A conceptual and methodological critique of internet addiction research: Towards a model of compensatory internet use. Computers in Human Behavior, 31, 351–354.
8. Verduyn, P., Ybarra, O., Résibois, M., Jonides, J., & Kross, E. (2017). Do social network sites enhance or undermine subjective well-being? A critical review. Social Issues and Policy Review, 11(1), 274–302.
9. Griffiths, M. D. (2010). The role of context in online gaming excess and addiction: Some case study evidence. International Journal of Mental Health and Addiction, 8(1), 119–125.
10. Kuss, D. J., & Griffiths, M. D. (2012). Internet gaming addiction: A systematic review of empirical research. International Journal of Mental Health and Addiction, 10(2), 278–296.
11. Pittman, M., & Sheehan, K. (2015). Sprinting a media marathon: Uses and gratifications of binge-watching television through Netflix. First Monday, 20(10).
12. Exelmans, L., & Van den Bulck, J. (2017). Binge viewing, sleep, and the role of pre-sleep arousal. Journal of Clinical Sleep Medicine, 13(8), 1001–1008.
13. Young, K. S. (1998). Internet addiction: The emergence of a new clinical disorder. CyberPsychology & Behavior, 1(3), 237–244.
14. Sherry, J. L., Lucas, K., Greenberg, B. S., & Lachlan, K. (2006). Video game uses and gratifications as predictors of use and game preference. Playing video games: Motives, responses, and consequences, 213-224.
15. Przybylski, A. K., Rigby, C. S., & Ryan, R. M. (2013). A motivational model of video game engagement. Review of General Psychology, 17(2), 154–166.

САМОИДЕНТИФИКАЦИЯ И ГЕНДЕР: СОВРЕМЕННЫЕ ВЫЗОВЫ И ВЗГЛЯДЫ

Кусаинова Э.
Научный руководитель: **Касен Г.А.**
Казахский национальный университет им. аль-Фараби
Алматы, Казахстан

Мақала гендерлік қабылдаудың өзгеруіне, сондай-ақ гендерлік рөлдердің белсенді өзгеруіне қатысты қоғамда болып жатқан өзін-өзі сәйкестендіру мен гендерлік трансформацияның алдында тұрған өзекті міндеттерді теориялық талдауға бағытталған. Гендерлік шекаралардың кеңеюіне байланысты болып жатқан тенденциялар, сондай-ақ ғылыми қоғамдастықтағы заманауи көзқарастар қарастырылады. Негізгі фокус болып жатқан өзгерістердің жеке тұлғаның өзін-өзі сәйкестендіруінің сәттілігіне әсерін анықтауға бағытталған.

Түйін сөздер: *өзін-өзі сәйкестендіру, гендер, жаһандану, сәйкестік.*

В статье проведен теоретический анализ актуальных задач, стоящих перед самоидентификацией и трансформациями, происходящими социуме, в отношении изменений восприятия гендера, а также активной трансформации гендерных ролей. Рассматриваются тенденции, происходящие в связи с расширением гендерных

границ, а также современные взгляды в научном сообществе. Основной фокус направлен на выявление влияния происходящих изменений на успешность самоидентификации личности.

Ключевые слова: *самоидентификация, гендер, глобализация, идентичность.*

The article is aimed at a theoretical analysis of the current challenges facing self-identification and transformations taking place in society, in relation to changes in the perception of gender, as well as the active transformation of gender roles. The article examines the trends taking place in connection with the expansion of gender boundaries, as well as current views in the scientific community. The main focus is on identifying the impact of ongoing changes on the success of a person's self-identification.

Keywords*: self-identification, gender, globalization, identity.*

Введение

Актуальность проблемы заключается в том, что самоидентификацию личности можно рассматривать как системный предмет, раскрывающий огромное поле взаимодействий, итогом которых оказываются конечный вывод и принятие личностью самой себя.

Современные глобальные изменения, затрагивающие разные аспекты жизни нынешних людей, не обошли стороной и проблему самодинетификации. Если раньше, ввиду относительной табуированности темы гендера, особых вопросов с самоидентификацией не возникало, то на данный момент в связи с глобализацией, с нарастающей трансформацией жизненных ориентиров, этот вопрос остро встает на повестке дня. Стремление к равенству, активная борьба за гендерные права, ведут нас к трансформации и переосознанию гендерных ролей и существующих стереотипов. Общество начало поднимать вопросы о комплексности проблемы прав человека и принятия разнообразия. Статья включает в себя литературный анализ современных вызовов и взглядов на проблему гендера и самоидентификации.

Основная часть

Одной из существенных особенностей человека, отличающей его от других живых существ, является способность к обретению им собственной идентичности. Идентификация человеком себя и презентация себя другим являются важнейшими условиями коммуникации и совместной деятельности людей, однако в гуманитарных науках проблема идентичности начинает детально анализироваться только в середине XX века, когда исследователи обнаруживают, что все большее число людей начинают испытывать затруднения процесса самоидентификации, усиливающиеся в настоящее время.

Идентичность начинает формироваться у человека в раннем детстве на основе синтеза фрагментарных переживаний реальности собственного тела (рот, анус, гениталии, которые выполняют наиболее значимые и заметные для него функции) и его собственного образа, который отличается от него самого. Это, прежде всего, образ в зеркале, который ребенок начинает узнавать достаточно рано, причем в данном случае имеет место двойное отличие – от реальности, образ которой воспроизводится, и от образа, который через синтез воспринимается в качестве воспроизведения реальности, т.е. чего-то отличного от образа (не-реальности).

Одним из первых к исследованию идентификации обращается Э. Эриксон, определявший идентичность как способность ощущать себя обладающим непрерывностью и тождественностью, и поступать соответственно [1, С. 74]. К осознанию значимости этой проблемы он пришел после второй мировой войны, оказывая психотерапевтическую помощь ее участникам – американским солдатам. Чувство идентичности, согласно Э. Эриксону, рождается путем постепенной интеграции всех идентификаций, то есть всех социально значимых моделей, привычек, черт характера, занятий, идеалов реальных или вымышленных людей того или другого пола. Появляющаяся идентичность соединяет мостом стадии ранней взрослости, когда множество социальных ролей становятся доступными. Таким образом, идентичность рассматривается Э. Эриксоном как основа целостности личности, ее непрерывности во времени и способности справляться с внутренними конфликтами. Причем, если изначально кризис идентичности рассматривался данным автором и его последователями как патологическое

состояние дезориентации личности, развивающееся в некоторых случаях у людей, длительное время вынужденных находиться в замкнутом изолированном от других коллективе, то уже в 1968 г. статья Э. Эриксона на тему «Идентичность» появляется в энциклопедии по социальным наукам. Это, безусловно, свидетельствует о том, что смысл данного термина выходит за рамки чисто медицинского и попадает в поле внимания социально-гуманитарных наук [2 С. 61].

В настоящее время проблема идентичности стала предметов внимания социологов, психологов, философов, культурологов [1; 3; 4; 5]. В социологии под идентичностью понимается соотнесение себя индивидом с теми группами и общностями, которые он воспринимает как «свои», по отношению к которым он в наибольшей степени способен почувствовать и сказать «мы» (гендер, семья, религия, этнос, профессия и т.п.) [6].

В философии используется понятие «персональная идентичность», означающее:

1) тождество «Я» (сознания, разума), осознавание личностью единства своего сознания в разное время и в разных местах;

2) сохранение постоянного или продолжающегося единства деятельности (персоны, индивидуального характера) в ходе изменения деятельности или поведения. Это предполагает: а) существование памяти; б) способность идентифицировать себя (свою самость); в) способность никогда не утрачивать знание, что случившееся произошло или происходит именно с тобой [7].

Результатом самоидентификации является личностная идентичность, которая также рассмтривается в различных аспектах, с точки зрения разных наук [8].

В психологии идентичность рассматривается как «чувство самотождественности, собственной истинности, сопричастности миру и другим людям; чувство обретения, адекватности и стабильного владения личностью собственным Я независимо от изменений последнего и ситуации; способность личности к полноценному решению задач, встающих перед ней на каждом этапе развития» [9].

Самоидентификация – это комплексный процесс происходящий в психике, заключающейся в представлении себя определенным образом, которая отображает целоспную структуру личности. Обычно это устойчивый, стабильный образ себя, сохраняющийся внезависимости от внешних обстоятельств и позволяющий проходить различные кризисы со стабильной самоидентичностью [10]. Влияние социального фактора в восприятии себя как человека, обладающий определенными поло-ролевыми характеристиками, зависит от семейного уклада, стиля воспитания, вытекающие из этого положения социальных ожидании. Так что, понятие гендера обозначает принимаемые социумом значения мужественности и женственности, а также то, как идентифицирует себя личность в соответствии своим гендером и полом.

Взаимосвязь гендера с самоидентификацией заключается в ощущении принадлежности личности к определенному гендеру, что в дальнейшем влияет на его установки, поведении в обществе, на самоактуализацию и успешную социализацию. На процесс самоидентификации влияет окружающая среда, в которой выросла личность. Культура, разное выражение феминности и маскулинности, политический строй напрямую влияет на то, как личность будет чувствовать и показывать миру свою индивидуальность. В постсоветских странах, где больше лидируют патриархальные устои, женщины часто идентифицируют себя как хранительницу очага, а мужчины как добытчика, соответственно, качества которые они могут демонстрировать миру, значительно отличаются: если женщина в такой модели привыкла быть уступающей покорной, мягкой, услужливой и заботливой по отношению к семье, то мужчина же наоборот, более приемлемо показывает свои агрессивные черты характера, где нет места «слабостям» в виде слез и т.д.

Современное веяние исследований в области гендера, по мнению Малкиной-Пых, охватывает ряд проблем, которые решает задачи, связанные с восприятием различных событии, опыта и в целом мужчин и женщин как обладателей разных типов способа организации поведения. Также

современные взгляды характеризуются с борьбой против андроцентризма, или же восприятием культурных особенностей народа исключительно с точки зрения мужчины [11].

В настоящие дни, женщины активно участвуют в экономических и трудовых процессах, превышая количество мужчин на тех же самых должностях. В таких развитых странах как: США, Финляндия и Швеция, экономически активные женщины составляли выше 80%. Однако несмотря на это, во всех странах все еще есть стереотипизированное деление профессии на женские и мужские, где есть ощутимый разрыв в оплате труда. По данным, в Соединенных Штатах, где заработная плата медицинского работника гораздо выше, работают гораздо больше мужчин, нежели женщин. Обратную тенденцию можно заметить в России, где количество женщин среди мед. персонала превышает мужчин, работа малооплачиваемая [12].

Процесс идентификации нельзя назвать стабильным, ее нужно рассматривать как динамичный процесс, меняющийся в зависимости от прожитого опыта, политических, культурных воздействии, а также от социального взаимодействия. В современном мире изучение идентичности личности рассматривается разносторонне: по Бергеру и Лукману этот процесс рассматривается как социальное явление, которое создается благодаря типичному той культуре обитания социальным и традиционным нормам [13]. Однако глобализация, сводит влияние культуры и традиции на низкий уровень, что дает схожий взгляд на процесс самоидентификации во всех странах мира.

Соответственно, идентификация личности с половым признаком происходит благодаря стереотипизации в привычном для него кругу общества. С целью уменьшения стереотипов касательно гендерных ролей в обществе, ученые как Шон Берн [14 С. 320] предлагает полностью отказаться от понятия маскулинности и феминности. Спенс и Хельмрих [14 С. 320] предложили заменить данные понятия на инструментальность и экспрессивность, которые обозначают личностные характеристики, обычно приписываемые социальному образу мужчин и женщин. К примеру, конкурентоспособность, желание признания и компетентность, в обществе понимаются как исконно маскулинные, в то время как эмоциональность, эмпатия, заботливость воспринимаются феминными. Это приводит к осуждению и порицанию со стороны общества, если в человеке преобладает стереотипизированные качества характера другого пола, что приводит к чувству вины и нарушенному развитию адекватной самооценки, что в дальнейшем отражается на самоидентичности негативным образом. Ведь используя различные способы реализации внутреннего потенциала, личность укрепляет самодостаточность и развивает свой «образ-Я», пополняя копинг-стратегии, помогающие решать разного типа задачи. В противоположном случае, из-за социального давления, личность будет иметь трудности с самоидентификацией.

Заключение

Таким образом, было выявлено, что гендерные роли в современном обществе активно трансформируются, что значительно влияет на самоидентификацию людей. Эмансипация, уменьшение стигматизации касательно активного самовыражения оказывают сильное воздействие на свободу действии, и мнения современных ученных сходятся в том, чтоб адаптировать общественные стереотипы про феминность и маскулинность под более функциональные подходы. То есть, вызовы, которые должны преодолеть люди перед успешной самоидентификацией, заключается в пересмотре традиционно женских и мужских моделей. Приход к социальному равенству, может гармонично сформировать образы-Я, помогая при этом, раскрыть свои индивидуальные качества, реализуя личностный потенциал, не ощущая сильного давления от общества.

Литература

1. Эриксон Э. Детство и общество. СПб.: Ленато, АСТ, Фонд «Университетская книга», 1996. – 592 с.
2. Erikson E.H. Identity, psychosocial // International Encyclopedia of the Social Sciences. N.Y.: The Macmillan

Company & The Free Press, 1968. Vol. 7. P. 61–65.
3. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. М.: Издательская группа «Прогресс», 1996. – 344 с.
4. Липчанская И. В. Самоидентификация человека в культуре: личностный и профессиональный аспекты // Гуманитарий Юга России. 2019. Том 8. № 2. С. 78-92. DOI: https://doi.org/10.23683/2227-8656.2019.2.5
5. Neronov A., Neronova M. Особенности и проблемы идентификации личности в современном мире. Современные исследования социальных проблем. № 14 (3), 2022. С.74-91. DOI: https://doi.org/10.12731/2077-1770-2022-14-3-74-91.
6. Полякова Н.Л. “Идентичность” в современной социологической теории. Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. 2016; 22(4). С. 22-42. https://doi.org/10.24290/1029-3736-2016-22-4-22-42
7. Елхова О. И. Формирование личностной идентичности: влияние внутренних и внешних факторов// Кризис идентичности в эпоху глобальных трансформаций: материалы Международной научно-практич. конференции (г. Уфа, 18–20 июня 2024 г.) / отв. ред. Р.Р. Крушанова / Уфимск. ун-т науки и технологий. – Уфа: РИЦ УУНиТ, 2024. – 172 с. С. 24 -27.
8. Жаркынбекова, Ш.К., Исенова, Ф.К. Глобализация и идентичность: современные вызовы и научные перспективы // Совершенствование методики обучения языкам: площадка обмена прогрессивной практикой: материалы VII Международного научно-методического онлайн-семинара (Казань, 20 февраля 2023 г.). – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2023. – С.202- 209.
9. Савина, О.О. Психологический анализ трансформации идентичности личности в подростковом и юношеском возрасте // Вестник Московского университета. Серия 14. Психология, (4), 2011. С. 118-128.
10. Кеидия К.З. Философское понимание самоидентификации в бытийной структуре личности // Вестник ОГУ. 2012. №1 (137). С. 50.
11. Абакумова И. А., Свинарева К. А. Статус современных гендерных исследований // Таврический научный обозреватель. 2015. №5-2. С.11.
12. Лебедева Л. Ф. Гендерные вызовы XXI века // Российское предпринимательство. 2005. №3.
13. Чернова И.Б. Концептуальные основания исследования идентичности // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия: Регионоведение: философия, история, социология, юриспруденция, политология, культурология. 2015. №4 (167). С. 29-39
14. Shawn M. Burn. The Social Psychology of Gender. Saint Petersburg: Praim – Evroznak. 2001. – 320 p. (Russ ed.)

БАЛАБАҚШАДАҒЫ БАЛАЛАРДЫ ДАМЫТУДЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ

Шатанова А.О.
«Бота» бөбекжай балабақшасы
Жамбыл облысы, Қазақстан

Дамыта оқыту технологиясы баланы дамытуға себепкер болса, ойын-жаттығулар арқылы баланың білік дағдыларын күнделікті оқыту, тәрбиелеу, іс-әрекетінде қолдана білу мүмкіндіктері қарастырылып, ойнай отырып ойлануға бағыт берілген.
Түйін сөздер: *Технология, дамыту, ойын, балабақша, таным.*

В статье рассмотрены пути развития ребенка в дошкольном возрасте, от технологий развивающего обучения до игровых. Участие ребенка в игре позволяет развивать игровое мышление и социальные роли человека.
Ключевые слова: *Технология, развитие, игра, детский сад, познание.*

The article examines the ways of child development in preschool age, from developmental learning technologies to gaming. The child's participation in the game allows developing gaming thinking and social roles of a person.
Keywords: *Technology, development, play, kindergarten, cognition.*

Кіріспе. Қазіргі кезде республикамыздың егемендігі мен бейбітшілігін сақтауда тұлғаның патриоттық құндылықтарын дамыту арқылы Қазақстандық патриотизмді қалыптастыруға үлкен мән беріліп отырғандығы Қазақстан Республикасы Конституциясында, Қазақстан Республикасы «Білім туралы» Заңында, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік «Білім» бағдарламасында, Қазақстан Республикасы Президентінің республика халқына жолдауларында, Қазақстан Республикасы тарихи сананы қалыптастыру, Қазақстан Республикасы мәдени-этникалық білім беру тұжырымдамаларында, «Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясында», «Бала

құқығы туралы декларацияда» және үкіметтің құжаттарында, ғылыми-зерттеу жұмыстары мен ағымдағы басылым беттерінде айқын аңғарылады.

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік «Білім» бағдарламасында тәрбие жүйесін жетілдіруге байланысты алдына қойған негізгі мақсаты – «Қазақстандық патриотизм, азаматтық, ізгілік және жалпыадамзаттық құндылықтар идеяларының негізінде тәрбиеленушінің жеке тұлға ретіндегі сапалық қасиетін қалыптастыру» – деп бүгінгі XXI жаһандану ғасырында ұлттық мәдениет пен өркениетті өзара кіріктіре отырып, жеке тұлға қалыптастыру көзделіп отыр.

Егеменді еліміздің өсіп келе жатқан ұрпағын ойлы да іскер, өзіне өзі сенімді, интеллектуалдық деңгейі биік азамат етіп тәрбиелеуде балабақшаның алатын орны ерекше. Балабақшада – білім, дағды, іскерліктің қалыптасуының бастамасы болып табылады. Біздің міндетіміз – жеке баланы дамытып, Отанға деген сенімін нығайту, патриоттық сезімін қалыптастыру, оқуға қызығушылығын оятып, ынтасын арттыру. Қазіргі заманғы ғылыми-техникалық үрдістің қарқыны білім беру жүйесінің алдына үлкен мақсаттар мен жаңа міндеттер жүктейді. Жас ұрпақты жан-жақты жетілген, ақыл-парасатты, ой-өрісі биік, бәсекеге қабілетті азамат етіп тәрбиелеу – қоғамымыздың ең өзекті мәселесі. Бұл әр тәрбиешінің шығармашылық ізденіспен жаңаша істеуін қажет етеді[1].

Негізгі бөлім. Балабақшада балалардың танымдық қызығушылығын дамытудың негізгі факторы олардың білімі мен дағдыларының дәрежесі ғана емес, сонымен бірге, баланың маңызды психикалық қызметтерін, ақыл-ой жұмысының тәсілдерін қалыптастыруға мүмкіндік беретін оқу мен тәрбие процесін жолға қою керектігі саналады. Баланың шығармашылық қабілеті де оның ойлау мен практикалық әрекеттері арқылы ғана дамиды. Ойлауға үйренетін іс-шараларды дамыта оқыту сабақтары деп білеміз.

Ерте заманда қазақтың тілінде «патриотизм» деген сөз болмаған. Бұл ұғым Қазан төңкерісінен кейін сөз қорымызға енді. Патриотизмнің негізгі мағынасы әр азаматтың ұлтын, Отанын сүюден туындайды. «Патриотизм» - гректің сөзі. Оның қазақшасы - жерлес, отандас дегенді білдіреді, яғни Отанын, ұлтын сүю, оны жаудан қорғау. Қазақтар ежелден басқа халықтардай Отанын, ұлтын сүйген. Батырларымыз бастаған қазақ халқы Отанын, жерін, ұлтын жаудан қорғаған. Қазақтың ұлтжандылығы, отансүйгіштігі ежелден қалыптасқан. Оған қазақтың мақал-мәтелдері дәлел. Мәселен, туған жер-отан туралы мақалдар-мәтелдер: «Туған жерге туың тік», «Ит тойған жеріне, ер туған жеріне», «Туған жердей жар болмас, Туған елдей ел болмас» т.б. болып кете береді. Мақал-мәтелдердің өзі қазақтың елін, жерін, отанын сүюінің негізі болып табылады.

Бүгінгі жас ұрпақты тәрбиелеу бізге үлкен жауапкершілік жүктейді. Мектепке дейінгі балаларды жан-жақты қалыптастыратын алғашқы баспалдақ балабақша. Ойын-тәрбие берудегі ең тиімді тәсілдердің бірі С.Торайғыров «Ойын балалар үшін танымдықтанда қымбат» дегендей балалардың қызығушылығын ой-өрісін кеңейту, белсенділігін арттыру үшін танымдық ойындар дамыту жаттығуларын жүргізудің маңызы зор. Сондай-ақ баланың психикасының дамуына яғни қай нәрсені болмасын жақсы түсініп, есте сақтай алуына, тілінің дамуына жағдай туғызады.

Балабақшаның жасөспірімдерінің патриоттық сезімін қалыптастыру үшін біріншіден, кез келген тапсырманы сыни көзқараспен ойлатып, шығармашылық деңгейлерін ойын арқылы дамыту керек. Ал, ойын арқылы дамыту үшін дамыта оқыту технологиясы мен ойын технологиясымен жұмыс жүргізген жөн[2].

«Дамыта оқыту деп – оқыту мақсаты, міндеттері, әдіс-тәсілдері баланың даму заңдылықтарына сәйкестендірілген оқытуды» атайды. Оқыту арқылы баланың психикасында жаңа құрылымдар пайда болуы, яғни жаңа сапалық өзгерістер болуы тиіс деп есептейді. Сондықтан да жаңа сапаға ие, шығармашыл, қабілетті адамдар тәрбиелеу үшін дамыта оқыту жүйесін ең негізгі басшылыққа алар нысана деп білеміз.

Оқыту барысында баланың ақыл-ойын, қиялын т.б. танымдық үрдістерін дамытып қоймай, баланы әртүрлі әрекеттің субъектісі болып қалыптасуын қамтамасыз етуді алдыңғы қатарға шығарды.

Дамыта оқытуды ұйымдастыру, балаға ақыл-ой әрекетін меңгеруге жағдай жасау деп қарастыру керек. Дамыта оқыту үрдісінде оқушы оқу әрекетімен шұғылданып, теориялық ойлауға икемделеді, білімді өзі меңгеруге мүмкіндік алады. Дамыта оқыту сабақтағы ерекше ахуал, мұғалім мен оқушы арасындағы ерекше қарым-қатынас. Мұғалім бұл жағдайда танымдық іс-әрекетті ұйымдастырып, оқушының шығармашылығын арттырады.

Дамыта оқытуда баланың ізденушілік-зерттеушілік әрекетін ұйымдастыру басты назарда ұсталады. Осыған байланысты Д.Б.Эльконин, В.В.Давыдовтардың жасаған жүйесі 3 негізгі құраушыдан тұрады.

1. Оқу мақсаттарының қойылуы.
2. Оны шешу жолын бірлесе қарастыруы.
3. Шешімнің дұрыстығын дәлелдеуі.

Іс-шара барысында алғыр, пысық балалармен ғана белсенді жұмыс істеп қана қоймай, барлық баланың дамуы үшін қолайлы жағдай туғызып, қабілеті жеткен жерге дейін еңбек ету ойластырылса, әр баланың кез келген нәрсеге қызығушылығы артады.

Дамыта оқыту ұлы неміс педагогы А.Дистербергтің әйгілі «Неміс мұғалімдерінің білім беру ісіне басшылық» атты еңбегінің де негізі болып табылады. Дамыта оқыту деп ол баланың білім алуға әрекет етуін ұйымдастыратын оқытуды атаған. «Жаман мұғалім ақиқатты өзі айтып береді, ал жақсы мұғалім оқушының өзін ізденуге жетелейді» - деген. Ал ойлауға үйретететін іс-шараны дамыта оқыту сабақтары деп білеміз.

Білім мен тәрбиенің негізі балабақшадан басталатыны белгілі. Балабақшадағы балалар не нәрсені болса да білуге құмар, қолымен ұстап, көзбен көргенді ұнатады. Зейіндері тұрақсыз болғандықтан бір сарынды оқудан тез жалығады. Сондықтан оқу мазмұны мен тәрбие әдістерін жаңарту бағытында балаларға сапалы білім мен саналы тәрбие беру үшін жан-жақты іздене отырып, шығармашылық тақырыпта жұмыс жүргізуді ұйғардым.

Шығармашылық тақырыбым: «Балалардың танымдық белсенділіктерін арттыра отырып, шығармашылық қабілеттерін дамыту». Әр сабағымды қызықты, өзгеше өткізу үшін, әр іс-шараларым бойынша көптеген жұмыстар жасауға тура келді[3].

Танымдық белсенділік дегеніміз – оқушының оқуға, білімге деген ынта-ықыласының, құштарлығының ерекше көрінісі. Мысалы: тәрбиешінің баяндап тұрған материалын түсіну үшін, баланың оны зейін қойып тыңдауы, алған білімін кеңейтіп толықтыру үшін, өздігінен кітап оқуы, бақылау, тәжірибе жасау, жазу, сызу сияқты жұмыстар істеуі керек. Өйткені өтілген материалды саналы қайталауда, жаңадан білім алуда, оның жолдары мен дағдыларына үйренуде белсенділіксіз мүмкін емес. Яғни балалардың белсенділігі ауызша жұмыстарда, бақылау эксперименттер жүргізу жұмыстарында, бір сөзбен айтқанда, оқу үрдісінің барлық кезеңінде қажет.

Ал, «таным – ойдың білмеуден білуге қарай дәл емес, білуден неғұрлым толық дәл білуге қарай ұмтылатын ой-өрісінің күрделі үрдісі». Танымдық белсенділік көп түрлі тұлғалық қатынастардың қалыптасуымен тығыз байланысты. Танымдық әрекеттің белгілі бір ғылым саласымен таңдаулы қатынасы, танымдық әрекеті, оларға қатысу және қатысушылармен танымдық қарым-қатынасы маңызды келеді. Сонымен бірге, адамның барлық жоғарғы таным процестерінің өзінің даму деңгейінен белсендіруде танымдылық белсенділік тұлғаның шындықты қайта құру әрекеті нәтижесінде ұдайы ізденіске жетелейді.

Баланың жеке тұлғасында танымдық белсенділігінің дамуы төрт-алты жас аралығында қарқынды келеді. Бұл әсіресе баланы логикалық тапсырмаларды белсенді орындауы, жауап кілтін табуға ширақ келуі, білуге деген ұмтылысы танымдық ойындар арқылы оқу әрекетінің

міндеттерін шешуде айқын көрінеді. Оқу үрдісінде оқушының белсенділігі, негізінен екі түрлі сипатта болады: сыртқы және ішкі белсенділік[4].

Сондай-ақ, бала ойын баласы болғандықтан бала ойнау кезінде бір нәрсені қабылдайды, не есіне түсіреді, ойлайды, қиялдайды. Балабақшадағы балаларды оқыту мен тәрбиелеуде олардың таным қабілетін дамыту ерекше орын алары сөзсіз. Балалардың білім алуға, еңбекке, қоршаған ортаға бейімі, адамдар мен қарым-қатынасы, сөздік қорының ойлау қабілетерінің дамуы мектепке дейінгі кезеңде қалыптасады. Бала ойында да қоғамдық, ұжымдық сипаталады. Мәселен: кез келген бала ешуақытта жалғыз ойнамайды, қатар құрбыларымен бірлесіп ойнайды, ойын арқылы бір-бірімен өзара қарым-қатынас жасайды. Ал мұның өзі оның дамуы үшін ерекше маңызы бар фактор екендігі түсінікті.

Ойын баланың түрлері қасиеттерін дамытатын белсенділікті бір сыдырғы қалыптасатын А.С.Макаренко өте жақсы көрсетті. «Үлкендер өмірі үшін жұмыс, қызмет істеу, әрекет ету, қандай орын алатын болса» - деп жазды. Ол балалар өмірінде ойында үлкен маңызды. Ойын балаларды ортақ мақсатқа ұжым намысын қорғауға, оның табысына ортақтасуға тәрбиелейді. Ұжымдық ойындарда бала жолдастың мәні неде екенін түсіне бастайды. Өзінің басындағы мінез-құлықтың кейбір теріс бітістерінен (тартыншақтық, менмендік, өкпешілдік, қыңырлық) ұялып одан арылғысы келеді. Мәселен: бір бала өзінің ұйымдастырғыштығын байқатса екінші бала табанды, жігерлі екендігін аңғартады, баланың моральдық, эстетикалық сезімдерінің қалыптасуына әсер етеді. Мәселен: орман ішінде ойналған ойын туған өлкесінің табиғатын сүйе білуге, өзен-көлдермен, өсімдіктерінің, жан-жануарларының өміріне қызығушылығын қалыптастырады. Балалның алғашқы ойнайтын ойындары заттық ойын. Балалар ойыншықтарға басқа заттарға қарағандай қарайды. Балалар бір жарым жастан бастап үлкендер көрсеткен әрекеттермен қатар өзі бақылаған әрекеттерді де жасай бастайды. Олар жасанады, таранады, қуыршақты құшақтайды, оны сүйеді – бұл рөлдік ойын. Осы рөлдік ойын арқылы бала тамақ жейді, үстелге таяқшалармен жазу жазады, оқиды. Бір жарым жылдан кейін балалар осы аралықта балалар өзін үлкен адамдарша сезініп, нақты үй адамының әрекетін жасайды. Бұл мектеп жасына дейінгі балалардың ойын әрекетінің дамуының негізгі кезеңдері. Мен өз тәжірибемде балалардың танымдық қабілеттерін дамытуда танымның алар орыны туралы айтпақпын. Ойын – таным процессін дамытудың негізі болғандықтан әрбір ұйымдастырылған оқу іс-әрекеттерінде үнемі қолданып отырамын. Мәселен: «Айырмашылығын тап» а) мына екі ақ қалаға қара айырмашылығы неде? Үш бөліктен геометриялық пішіннен құралған ақ қала суреті; мұрны қандай пішін? Қол аяғы, көзі, түймелері қандай пішін екенін ажыратады. ә) Сәуле екінші үстелге не қоюды ұмытып кетті? Бір үстелге заттар түгендеп қойылған яғни құмыра, гүл салғыш, тәрелке, қасық, шанышқы қойылған. Екінші үстелде заттар түгел емес, қандай заттар қойылмай қалды? Қуыршақтың екеуіне де мұқият қарап екінші қуыршақта не пайда болғанын айтып бер. Тапсырманы орындауда баладан бірінші қуыршаққа, содан соң екінші қуыршақ қайталап ету керек. Бала екі қуыршақты салыстырады. Педогог баланың белсенді қабылдауын дамытуда да ойын жаттығулар арқылы байқағыштық қасиетін тәрбиелейді. Мысалы: «Заттарды тап» - деген жаттығу көріп абылдауын дамытады. Яғни тығылып қалған заттарды табу арқылы баланың байқағыштық қабілетін дамытады. «Бірдей гүл салғышты тап» суреттен бірдей гүл салғыштарды тап. Ақыл естің жедел дамитын кезеңі мектепке дейінгі жас баланың есте сақтау қабілетін төмендегідей жаттығулар арқылы дамытудың маңызы зор. Суретке мұқият қара салынған заттардың суретін есіңде сақта. Енді суреттерді жапта қандай сурет көргеніңді ата. Есте сақтау қабілетін арттыратын ойын-жаттығу[5].

Қорытынды. Тәуелсіз мемлекетіміздің ертеңі ұрпақтың рухани байлығы, мәдениеті, саналы ұлттық ойлау қабілеті мен біліміне, іскерлігіне байланысты. Осыған орай балабақшадағы оқу үдерісінде балалардың танымдық қызығушылықтарын арттыру, дамыту болашақта білімді өз бетінше жинап алу қабілеттерін дамытуда жетекші рөл атқарады. Оқыту барысында көзделетін білімділік, дамытушылық, тәрбиелік міндеттерді жүзеге асыруда балалардың танымдық

қызығушылығын дамыту және қалыптастыруда сабақта әртүрлі әдіс-тәсілдер мен технологияларды қолданудың тиімділігіне көз жеткізуге болады.

Әдебиеттер

1. Бастауыш мектеп журналы – №5, 1998.
2. Бастауыш сыныпта оқыту журналы – №1, 2006.
3. Тұрғынбаева Б.А. Дамыта оқыту технологиялары – Алматы, – 2000.
4. Қалиақпар Д.К. Оқыту технологияларын топтастыру. Қазақ тілі. – №4, 2007.
5. «Балалар бақшасындағы тәрбие программасына арналған ойындар жинағы» – Алматы мектеп, – 1981.

ӨЗІН-ӨЗІ ДАМЫТАТЫН ЭМОЦИОНАЛДЫ ИНТЕЛЛЕКТІСІ БАСЫМ ТҰЛҒА ТӘРБИЕЛЕУ

Мұханов А.М., Сулейменова Г.Б.
Әлихан Бөкейханов атындағы орта мектебі
Жамбыл облысы, Қазақстан

Білім берудің мақсаты заман талабына сай қажетті жаңартылған өзгерістер мен ізденістерді қарастырып, оқушылардың функционалдық сауаттығын дамыту. Білім берудің сапасын жақсарту мақсатында сыни тұрғысынан ойлау технологиясын қолданып эмоционалды интеллектісін қалыптастыру.
Түйін сөздер: *Эмоция, интеллект, сыни ойлау, педагогика.*

Целью образования является развитие функциональной грамотности учащихся с учетом актуальных современных изменений и поисков. В статье рассмотрено формирование эмоционального интеллекта с использованием технологии критического мышления для дальнейшего улучшения качества образования.
Ключевые слова: *Эмоции, интеллект, критическое мышление, педагогика.*

The purpose of education is to develop functional literacy of students, taking into account current modern changes and searches. Formation of emotional intelligence using critical thinking technology in order to improve the quality of education.
Keywords: *emotions, intelligence, critical thinking, pedagogy.*

Кіріспе. Қоғамның жаңа типін құру барысында, жаңа құндылықтар жүйесіне бағытталған, білім берудің негізгі мақсаты жоғары шығармашылық мүмкіншілігі бар болашақ маман тұлғасын қалыптастыру болып табылады. Бұл сонымен бірге болашақ жастардың мамандық таңдауында оны дайындаудың проблемасын одан әрі өзекті етеді. Біздің қоғамымызда адамдық қатынастардың жалпы гуманизациясының, жаңа ұрпақтың рухани қалыптасуының, білім берудің түбегейлі жаңаруының бағдарламаларының жүзеге асуы көп жағдайда мұғалім тұлғасымен байланысты болатыны баршамызға мәлім. Соның ішінде педагогикалық іс-әрекетте тұлғалық фактор жетекші болады, өйткені «адам-адам» жүйесінде әсер етудің эффектісі әсер етудің өзіндік мүмкіншілігі бар адамды жетілдірудің деңгейімен анықталады. Қазіргі кездегі мектеп табалдырығында оқыту үрдісі барысында онда үнемі өзін-өзі дамыту қажеттілігі қалыптасқан болса алдына қойылған міндеттерді іске асырады. Сондықтан да, классикалық университеттік білім беру жағдайларында болашақ педагогикалық кадрларының кәсіби өзін-өзі дамытуды қалыптастыру проблемасына ерекше назар аударылады.

Әлемдік білім беру кеңістігіне кіруге бағытталған білім берудің жаңа жүйесінің қалыптасу процесі білім беру парадигмасының ауысуымен сипатталады: дәстүрлі субъект-объектіліктен гуманистікке, тұлғаға бағытталған субъект-субъекттілікке. Осыған байланысты айтатынымыз, XXI ғасырды білім беру жүйесі білім берудің гуманистік парадигмасы дамуда. Онда маңызды құндылығы болып адамның тұлғасы қарастырылады, яғни оның барлық потенциалды мүмкіншілігін дамыту болып табылады. Осы тұрғысынан қазіргі маманның білім беру

сферасында үздіксіз білім алуға, шығармашылық тұрғысынан өзін-өзі жетілдіруге дайындығын айтамыз.

Сондықтан да болашақ жастардың өзін-өзі дамытуын зерттеу жұмысы адам дамуының негізгі философиялық, психологиялық, педагогикалық теорияларын талдауды айқындайды. Зерттеудің екінші маңызды жағы – белгілі бір методологиялық ұстаным мен тұлғаның өзін-өзі дамытудың зерттеу әдістемесін таңдау. Жастарымыздың өз-өздерін дамытудың проблемасы үш тұрғыдан қарастырылуы керек, оларда оның мағынасы ашылуы тиіс: философиялық, психологиялық, педагогикалық. Философиялық зерттеулерде осы проблема адамды дамыту тұрғысынан қарастырады. Психологиялық зерттеулерде тұлғаның дамуы мен өзін-өзі дамыту тұрғысынан зерттеленеді. Педагогикалық зерттеулерде болашақ маманның кәсіби дамуы тұрғысынан қаралады. Философиялық, психологиялық, педагогикалық зерттеулерде қарастырудың келесі бір негізі – болашақ маман адам ретінде, тұлға ретінде, маман ретінде кәсіби өзін-өзі дамытудың субъектісі ретінде болуы.

Негізгі бөлім. Философияда тұлға әлеуметтік және биологиялық сипаттамалары бар адам ретінде анықталады. Әр адам, тұлға бола тұра, бір жағынан, жеке болады, екінші жағынан – әлеуметтенген болады, яғни әлеуметтік маңызы бар қасиеттерімен сипатталады. Әлеуметтік сипаттамалар маңызды болып анықталуы өмірдегі жетістікті анықтайды. Кез келген адамның әлеуметтік түрі болады. Тұлғаның түрі қоғамның түрімен анықталады.

Психологтар үшін тұлға – психиканың сапасы, ол адамның қоғамда дамуының нәтижесі ретінде анықталады. Тұлға психикалық ұйымдастыру түрлері иерархиясының жоғары ерекше деңгейі ретінде, өмір мен іс-әрекет субъектісі ретінде, қоршаған ортаны және өзін-өзі өзгертетін адам ретінде, индивидтің бір әлеуметтік қасиеті ретінде, әлеуметтік байланыстар мен қатынастарды дамытудың және болмысының жеке формасы ретінде қарастырылады.

Педагогиканы тұлғаның өз қасиеттерінің, процестерінің, жағдайларының, өзінің психикалық мүмкіншіліктерінің реттеушісі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Одан басқа, «тұлға» ұғымы басқарудың, өзін-өзі басқарудың, өз қабілеттерін, қажеттіліктерін, сезімдерін реттеудің тұлғалық деңгейі туралы көзқарастарды кіріктіреді[1].

Осыған орай әрі қарай қарастыруды талап ететін негіздемелері ретінде келесі тұжырымдамаларды айтамыз: педагогикалық процестің тұтастығы, адам мәдениеті мен адамгершілігінің қайта жаңаруы ретіндегі тәрбиенің тұтастығы, аксиологиялық көзқарас. Оларды тұлғаға-бағдарлаушылық білім берудің ғылыми негіздерін өндіріп, біріктіреді. Оның мәні – оқушы тұлғасының өзін-өзі дамытуына және әлеуметтенуіне бағытталған, индивидтің тұлғалық қызметтерін дамытуға бағытталған педагогикалық жүйенің бағдарлануында. Біздің көзқарасымыз бойынша, тұлғаға-бағдарлаушылық көзқарасы оқыту процесі барысында әр оқушы тұлғасы дамуы үшін ыңғайлы білім беру ортасын жасауға бағытталған.

Өзін тұлға ретінде қабылдайтын болашақ маман қоршаған адамдарды қабылдауға деген өзіндегі мүмкіншілігін ашады оларды өзіндей көреді және олардың жеке ерекшелігін сыйлайды. Педагогикалық білім берудің негізгі міндеті – оқушыларды өздігінен ойлауға, проблемаларын шешуге, яғни жеке тұлға болып өсуіне қамтамасыз ету үшін өз қасиеттерін қолдануға үйретететін бағытта тәрбиелеу[2].

Тәрбие мен білім егіз демекші, тәрбиені біліммен қатар меңгерту барысында оқушылардың біріншіден, сыни ойлау қабілетін арттыруымыз керек. Сыни ойлау – ашық қоғамның негізі. Сыни ойлау деген – әр жеке тұлғаның кез келген жағдайдағы мәселені ойлап, зерттеп қорытып, өз ойын еркін ортаға жеткізіп, ойын ортаға салу мүмкіндігі. Сыни тұрғыдан ойлау, өзіндік, жеке ойлау болып табылады. Ол – өз алдына сұрақтар қойып және үнемі оларға жауап іздеу, шешімін табуды қажет ететін мәселені анықтау, әр мәселеге байланысты өз пікірін айту, оны дәлелдеп алу, сонымен қатар басқалардың пікірлерін тыңдап, дәлірек қарастыруды және сол дәлелдемелердің түйінін табу дегенді білдіреді. Нағыз сабақ – ол әрқашанда диалог, іздене, дайындала, үйрете-үйрене, шәкірттер болашағын ойлай жасалған еңбек пен тәжірбиенің бірлігі.

Сыни ойлау әр адамды табиғатындағы менмендіктен және ортаға тәуелділіктен арылтады: адам басқалармен тиімді қарым-қатынасқа түседі, қоғамдағы беделдердің пікірлерін ақиқат ретінде қабылдамай, оларға күмәнмен қарай бастайды, олардың артықшылықтары мен кемшіліктерін сараптай анықтай біледі. Сыни ойлаушы өзін-өзі шектей біледі, басқалардың пікірлерімен санасып, өз көзқарасын олармен салғастырады, қоғамда кеңінен таралып, көпшіліктің қабылдаған көзқарастарды мойындамай, олардың дәлелдері мен тұжырымдауларын іздестіреді. Алайда бұл күмәндану жоққа шығаруды білдірмейді: осындай әрекеттер арқылы сыни ойлау тұрғысының негізі қалыптасады.

Сыни ойлаудың мәнін «байыбына үңілу», «терең бойлау», «зерделеу», «жан-жақты қарастыру», өзіңе сұрақ қойып, соның жауабын сын тұрғысынан ойлай да, ой қозғай да отырып, оқушының өз ойымен өзгелердің ойына сыни қарап, естіген, білгенін талдап, салыстырып, реттеп, сұрыптап, жүйелеп, білмегенін өзі зерттеп, дәлелдеп, тұжырым жасауға бағыттау өз бетімен және бірлесіп шығармашылық жұмыс жасау. Оқушыларды шығармашылық жұмысқа баулып, олардың белсенділіктерін, қызығушылықтарын арттыра түсу үшін шығармашылық қабілеттерін дамытуда әртүрлі әдіс-тәсілдерді қолдануға болады[3].

Сыни ойлай алатын оқушының эмоционалды интеллектісі жоғары болады. Олар 4 компонет арқылы дамиды. Яғни өзін-өзі тану, өзін-өзі басқаруы, әлеуметтік ортамен санасуы, қарым-қатынасқа түсу. Аталған э**моционалды интеллектінің компоненттері:**

1. Өзін-өзі тану

Өзін-өзі тану – бұл өз эмоцияларыңызға бейімделу қабілеті. Бұл сіздің сезіміңізді және бұл сезімдер сізге қалай көмектесетінін немесе ренжітетінін түсінуге көмектеседі.

Сізде бұл құзырет бар ма?

- ✓ Сіз өзіңіздің күштеріңіз бен шектеулеріңізді түсінесіз.
- ✓ Құзыретіңізге қарай әрекет етіңіз.
- ✓ Командадағы басқа біреуге қашан сенуге болатынын білесіз.
- ✓ Сізде құндылықтар мен мақсаттар туралы нақты түсінік бар, шешімділік танытыңыз.

2. Өзін-өзі басқару

Өзін-өзі бақылау – деструктивті эмоциялар мен импульстарды басқару қабілеті. Бұл күшті басқарушылық дағды, әсіресе дағдарыс кезінде сұранысқа ие. Адамдарға қолдау керек, ал басшының байсалдылығы олардың сабырлылығының негізіне айналады.

Өзін-өзі басқарудың негізгі құзыреттері қандай?

- ✓ Эмоционалды өзін-өзі бақылау: Сіз қысым кезінде сабырлы боласыз және көңілсіздікті тез жеңесіз. Тапсырманы сәтті орындау үшін сезімдеріңізді теңестіруді біліңіз.
- ✓ Тұрақтылық: өзгерістер мен белгісіздік жағдайында икемділік. Сіз проблемаларды шешудің жаңа жолдарын тез табасыз және көп тапсырманы орындау кезінде жақсы тепе-теңдікке ие боласыз.
- ✓ Нәтижеге бағдарлану: Сіз жақсылыққа ұмтыласыз. Пікірлерді шынайы бағалаңыз және жұмысыңызды жақсарту жолдарын үнемі іздеңіз.
- ✓ Позитивті ойлау: Сіз адамдар мен оқиғалардың жақсы жақтарын көресіз. Бұл құнды құзыреттілік сізге төзімділік береді және инновациялар мен жаңа мүмкіндіктерге жол ашады.

3. Әлеуметтік сана

Әлеуметтік хабардарлық басқа адамдардың эмоцияларын оқуға және түсіндіруге көмектеседі, көбінесе вербалды емес белгілер арқылы. Әлеуметтік саналы көшбасшылар жұмыс істей алады, мұқият тыңдайды және әртүрлі типтегі адамдармен тиімді қарым-қатынас жасай алады.

Сізде қоғамдық сана саласындағы қандай негізгі құзыреттер бар?

- ✓ Эмпатия: Сіз басқа адамға толық көңіл бөлесіз және оның не айтып, не сезініп жатқанын түсінуге уақыт бөлесіз. Сіз әрқашан өзіңізді басқалардың орнына қоюға тырысасыз.
- ✓ Ұйымдастырушылық хабардарлық: Сіз топтағы немесе ұйымдағы эмоционалдық ағымдар мен динамикаларды оңай оқи аласыз. Кейде тіпті сіздің командаңыздағы біреудің

белгілі бір жағдайға қалай әрекет ететінін болжай аласыз. Оқиғаларды стратегиялық тұрғыдан талдаңыз.

4. Қарым-қатынасты басқару

Қарым-қатынасты басқару – бұл басқаларды ынталандыруға және шабыттандыруға және әріптестермен үйлесімді қарым-қатынас орнатуға көмектесетін тұлғааралық дағдылар жиынтығы.

Қарым-қатынасты басқарудың негізгі құзыреттері қандай?

✓ Әсер ету: Сіз басқалардан оңай қолдау таба алатын табиғи көшбасшысыз. Сіз белсенді, жұмылдырылған және тапсырмаларды орындауға дайын топты ұйымдастыра аласыз.

✓ Тәлімгерлік: Сіз кері байланыс пен қолдау көрсету арқылы ұзақ мерзімді оқуға ықпал етесіз. Адамдардың ынталы болуын және өз үміттерін анық білдіруін қамтамасыз ете отырып, нанымды және анық сөйлеңіз.

✓ Қақтығыстарды басқару: Сіз келіспеушіліктерді шешесіз, нәтижелі дауды бастайсыз және жеңу-жеңіс шешімдерін табасыз.

✓ Топтық жұмыс: Сіз қызметкерлермен жақсы қарым-қатынастасыз, жұмысқа белсене қатысасыз, жауапкершіліктер мен марапаттарды бөлісесіз, ұжымыңыздың әлеуетін дамытуға үлес қосасыз.

✓ Көшбасшылық: Сіз басқаларды шабыттандырып, ортақ мақсатқа бағыттайсыз, әрқашан өз жұмысыңызды жасайсыз және командадағы ең жақсы нәрсені көрсетесіз[4].

Мансапта жетістікке жету үшін білім, интеллект және болашақты болжай білу жеткіліксіз. Сарапшылардың пікірінше, бизнес көшбасшыларының ерекшелігі дамыған эмоционалдық интеллект болып табылады.

Қорытынды. Эмоционалды интеллект – адамның эмоцияларды тану, басқа адамдардың және өздерінің ниеттерін, мотивациялары мен тілектерін түсіну дағдылары мен қабілеттерінің жиынтығы, сонымен қатар практикалық мәселелерді шешу үшін өз эмоциялары мен басқа адамдардың эмоцияларын басқару қабілеті.

Мектеп табалдырығында отырған оқушылардың бойынша сыни ойлау қабілетін арттырсақ, эмоционалды интеллектісі дамуы сөзсіз. Эмоционалды интеллектісі дамыған тұлғаның болашағы жарқын, жанашыр, еңбекқор, адамгершілігі мол, кішіпейіл, функционалды сауаттылығы басым тұлға қалыптасады.

Әдебиеттер

1. Жинақ «Жасампаз халық жыршысы» атты конференция. – Тараз, 20216 ж.
2. Меңжанова З.А. «Тәлім-тәрбие жұмысын ұйымдастыру» – Алматы, 2003 ж.
3. Қожахметова Қ.Ж. «Халықтық педагогиканы зерттеудің кейбір ғылыми және теориялық мәселелері» – Алматы, 1993 ж.
4. Големан Д. «Психолог» кітап. 2020 ж.

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТҰЛҒА БОЛЫП ҚАЛЫПТАСУЫНА ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТРЕНИНГТЕРДІҢ РӨЛІ

Әбдрәшім Ә.Б., Бейсенбаева А.Е.
Әлихан Бөкейханов атындағы орта мектебі
Жамбыл облысы, Қазақстан

Білім саласында оқушыларға білім мен тәрбие қатар меңгерілсе, психологиялық көмекте үлкен рөл атқарады. Психология – оқушының тұлға болып қалыптасуына септігі мол. Сонымен қатар психологиялық трениенгтер оқушылардың сана-сезімін, ой-өрісін, сыни ойлау қабілетін дамытады.
Түйін сөздер: *Тренинг, психология, формация, философия.*

Психологическая помощь студентам играет важную роль в сфере образования, когда знания и воспитание осваиваются параллельно. Психология – способствует формированию личности студента. Кроме того, психологические тренинги развивают у студентов сознание, мышление и критичность.
Ключевые слова: *Обучение, психология, становление, философия.*

Psychological assistance to students plays an important role in the field of education, when knowledge and upbringing are mastered in parallel. Psychology – қцcontributes to the formation of a student's personality. In addition, psychological trainings develop students' consciousness, thinking, and critical thinking.
Keywords: *Training, psychology, formation, philosophy.*

Кіріспе. Білім беру жүйесі – сабақтастығы бар білім беру бағдарламалары мен әр түрлі деңгей мен бағыттағы мемлекеттік білім беру стандарттары жүйесінің, оларды әртүрлі ұйымдастыру құқықтық формадағы, типтегі және түрдегі білім беру мекемелерінде іске асырушы тармақтардың, сонымен бірге білім беруді басқару органдары жүйесінің жиыны.

Білім беру жүйесі қоғамның әлеуметтік – экономикалық дамуында жетекші рөл атқарады, сондай-ақ оны әрі қарай айқындай түседі. Ал білімнің қалыптасып, дамуының жалпы шарттары философияның негізгі мәселесі – рухтың материяға, сананың болмысқа қатынасы тұрғысынан зерттелетін ілім таным теориясы деп аталады. Таным теориясының басқа ғылыми теориялардан түбірлі айырмашылығы – ол білімнің қалыптасуы мен негізделуінің жалпы ұстанымдарын, объективтік қатынастарды қалыптастырады.

Қазіргі білім беру жүйесінің мақсаты – бәсекеге қабілетті ұрпақ тәрбиелеу. Мектеп – үйрететін орта, оның жүрегі – мұғалім. Ізденімпаз мұғалімнің шығармашылығындағы ерекше тұс – оның сабақты түрлендіріп, тұлғаның жүрегіне жол таба білуі. Ұстаз атана білу, оны қадір тұту, қастерлеу, арындай таза ұстау – әр мұғалімнің борышы. Ол өз кәсібін, өз пәнін, барлық шәкіртін, мектебін шексіз сүйетін адам. Өзгермелі қоғамдағы жаңа формация мұғалімі – педагогикалық құралдардың барлығын меңгерген, тұрақты өзін-өзі жетілдіруге талпынған, рухани дамыған, толысқан шығармашыл тұлға құзыреті. Жаңа формация мұғалімі табысы, біліктері арқылы қалыптасады, дамиды. Нарық жағдайындағы мұғалімге қойылатын талаптар: бәсекеге қабілеттілігі, білім беру сапасының жоғары болуы, кәсіби шеберлігі, әдістемелік жұмыстағы шеберлігі[1].

Осы айтылғандарды жинақтай келіп, жаңа формация педагогы – рефлекцияға қабілетті, өзін-өзі жүзеге асыруға талпынған әдіснамалық, зерттеушілік, дидактикалық-әдістемелік, әлеуметтік тұлғалы, коммуникативтілік, ақпараттық және тағы басқа құзыреттіліктердің жоғары деңгейімен сипатталатын рухани-адамгершілікті, азаматтық жауапты, белсенді, сауатты, шығармашыл тұлға.

Осындай жаңашыл педагогтан функционалды сауаттылығы басым тұлға қалыптасуда. Жаңашыл педагог тек қана біліммен ғана қаруландырып қоймай, сонымен қатар тәрбиені де ұштастырып келуде. Ал тәрбие оқушының санасын, адамгершілігін, Отанға деген

сүйіспеншілігін, ортаға деген сыйластығын, өзін-өзі тануын және функционалды сауаттылығын қалыптастырады.

Білім сапасын арттыру және нәтижеге бағытталған үлгіге беталуы барысында мұғалімдер мемлекеттік стандарт берілген нәтижелерге жетуде кәсіби шеберлікпен меңгерген зерттеу біліктері мен дағдылары нәтижесінде проблеманың шешімін таба алатын, ақпараттық-коммуникативті мәдениеті жоғары тұлғалық-дамытушылық функцияны атқарады. Қазіргі заман адамның осы құзыреттілікті меңгере отырып тек кәсіби икемділігін оңтайландыруды қамтамасыз ету ғана емес, іске асырылу мүмкіндігін үнемі оқып – үйрену және өзін-өзі жасау талабын қалыптастыра алады.

Негізгі бөлім. Білім мен тәрбие егіз болса, сол тәрбие мен білімнің бастар бұлағы – психология. Психология – адамның жандүниесін танитын ғылым. Психология түрлі зерттеулерден (констатациялық зерттеулер) тұрады. Ал сол зерттеулерді оңтайлы нәтижеге әкелетін түрлі тренингтер[2].

Тренинг – білімді дамыту немесе адамды оқытуда жоспарланған жағдайға жүйелі күш салу арқылы орындау. Жұмыс жағдайында тренинг адамның бір немесе бірнеше әрекет түрлерін нәтижелі орындауынан білім мен дағдыны меңгеру мүмкіншілігіне бағытталады. Тренингтік жаттығулар кейбір жағдайларда тұлғалық өзгеруге түрткі қызметін атқарады. Өзіндік сана тұлғаның даму процесін жанама түрде және мазмұндау арқылы қарым-қатынас үйлесімділігін орнатып және қарым-қатынастағы қиындықтардың себебін ұғыну динамикасына ықпал жасайды. Тренинг барысында мынандай жағдайларға да дайын болуы тиіс, олар: ыза, қатты дауыс, дөрекілік, өзімшілдік, қатыспаушылық, қажетсіз күлкі, ынтасыздық, шыдамсыздық немесе «сөзге керісу», қажетсіз сөзге араласу; тыныштық, селсоқтық; қылжақтық және т.б.

Педагог, жаттықтырушы, ұйымдастырушы немесе жүргізуші мына төмендегі мақсаттарды негіз етіп алуы жүктелінеді:

- ✓ жеке тұлғаны дамыту;
- ✓ қатысушылардың әлеуметтік-психологиялық компетентілігін, білімін көтеру;
- ✓ қатысушылардың белсенді әлеуметтік позициясын көтеру, қалыптастыру;
- ✓ өзінің және қоршаған адамдардың өмірінде маңызды өзгерістер жасау мүмкіндіктерін дамыту;
- ✓ өзін-өзі және басқаларды толық тану;
- ✓ жеке тұлға құндылықтарын ашу, білімдерін көтеру, бәсекелестікті жоюға әсер ету. Зерттеу жұмысының нәтижелілігі тренингке қатысқаннан кейін тұлғалардың қарым-қатынас барысында өздерін ұстауы, жүріс-тұрысының өзгергендігін, сөйлеу мәнері мен мәдениетінің жоғарылағандығын аңғартады.

Психологиялық тренингті ұйымдастыру ерекшеліктері туралы тоқталып өтейік. Кез келген практик психолог немесе педагог өз қызмет жолында психологиялық тренингтерді өткізуге міндетті. Бұл тренингтер әр түрлі тақырыптарды қамтиды. Психологиялық тренинг қалай ұйымдастырылады және жүргізілу барысы туралы сөз алдында, «тренинг» ұғымын толық ашып алу қажет. Тренингтің үйрену, білім беру және дамыту ұғымдарына сәйкестігін анықтау.

Үйрену – зерттеу немесе нұсқаушының білім, дағды және тәжірибе жинау үрдісі. Білім беру немесе оқыту тар көлемді әрекеттегі мәселені талдап, кең мағынада шешуде білім және құндылықтарды жүйелі меңгеру үрдісі. Дамыту – жеке адамда саналы және бейсаналы үйрену мүмкіндіктерін кеңейту және икемдіктерінің өсуі.

Психологиялық тренингтің ең маңызды мәселесі – өзінің жек даралық қасиеттері арқылы тұлғаның өзін-өзі ашуына көмек береді. Ал, ол үшін ең бастапқы жағдайда адам өзін жеке тұлға ретінде қабылдап және түсіне білуге үйренуі қажет. Тренингтердің жағымды нәтижелі болуына жаттықтырушыға бірнеше талаптар қойылады:

- ✓ қоршаған жағдай туралы мағлұмат;
- ✓ қатысушылар саны қаншалықты үлкен;

- ✓ бөлме көлемі қандай;
- ✓ бөлме жаңғырығы, акустикасы қатысушыларға түгелдей естіледі ме;
- ✓ жаттығудың негізгі құрылымы қандай;
- ✓ қандай оқу құралдары қолданылмайды;
- ✓ жаттықтырушы бөлменің қай бұрышында тұрады;
- ✓ плакат, тезис, резюмелер қолданылады ма;
- ✓ орындықтар қалай орналасқан;
- ✓ бөлмеде сағат бөлу қажет пе.

Психологтың қолайлы нәтиже алу мен ықпал ету қабілетін орнату үшін жүргізілетін тренингтің жалпы мақсаты төмендегі міндеттерді шешеді:

- ✓ білімдерді толық меңгеру;
- ✓ жаңаны үйрену мен тапсырманы орындау барысында және топтық қарым-қатынас өрісінде ептілік пен дағдыны қалыптастыру;
- ✓ табысты бірлескен іс-әрекет орнатуды дамыту;
- ✓ өзін-өзі және басқа адамдарды танудың толық және тепе-теңдік мүмкіндіктерін дамыту.

Әрбір бөлімнің құрылымында біз материалды зерттейтін ортақ игеру логикасын және тұлғалардың өзіндік бақылауы мен бағалауын қалыптастыруда төменгі аспектілері жүзеге асырылды:

- ✓ Мен қандаймын?
- ✓ Мен не істей аламын және осыны қалай қолдану керек?
- ✓ Менде жоқ қасиеттерді мен қалай дамытуым және икемдеуін керек?

Әрбір сабақтың құрылымында біз жұмыстың негізгі кезеңдерін ерекшелейміз. Яғни, оқушылармен түзетіп-дамытатын формалардың дәстүрлі түрлері:

- ✓ Сәлем беру рәсімі;
- ✓ Жаттығу тапсырмалары;
- ✓ Үй жұмысы, өткен сабақтың рефлекциясы;
- ✓ Тапсырманың негізгі құрылымы
- ✓ Өткен сабақтың рефлекциясы
- ✓ Қоштасу рәсімі

Бұл жастағы тұлғалармен осы тектес жұмыстар аптасына 1-2 рет өтеді. Тренинг ұзақтығы – 1 сағаттан 3 сағатқа дейін.

Оқушылармен жүргізілетін дамыту-түзету жұмыстарының құрылымында келесі бөлімдер ерекшеленеді:

Кіріспе бөлімі. Оның басты мақсаты оқушылардың тапсырмалармен жұмыс түрімен, топтың бірігуіммен, ондағы жағымды атмосферамен, жеке анализдың алғашқы түрін қалыптастыру және өзін-өзі оқу барысында субъект ретінде тануын қалыптастыру.

«Танымдық үрдісі» бөлімі. Оның мақсаты есте сақтау, зейін, ойлау, қабылдау процестерінің ерекшеліктерін дамыту. Сонымен психологиялық тапсырмалар арқылы осы танымдық белсенділіктің дамуына, шығармашылық қабілеттің қалыптасуына ықпал ету түрлерін анықтауға көмектеседі.

«Назар аудару» бөлімі. Бұл бөлімде қатысушылардың назарын ортақ мәселені бірге шешуге, бірін бірі қабылдау мен тыңдау ерекшеліктерін қалыптастыруға бағыттайтын түрді игеру.

«Нейропсихологиялық ерекшеліктер» бөлімі мидың доминанттық бөлімімен тығыз байланыстың танымдық аспектілері қарастырылады.

Білім беру орындарындағы оқыту ісінде теориялық даярлық, қоғамдық, педагогикалық және арнайы ғылымдардағы меңгеру психолог мамандарының қызметімен үйлестіре жүргізіледі, ал оны ұйымдастырудың негізгі формасы – тренинг екені дәлел. Тұлғаның жаңа ортаға енуі, құрбыларымен дұрыс қарым-қатынас жасай алуы дұрыс ұйымдастырылған топтық жұмыстарға байланысты[3].

Тренинг мақсаты – адамды нақты тапсырманы орындауға қажетті білім, шеберлік және бағытпен қамтамасыз ету. Тренингте өзгеріс, нәтиже бірден көрінеді. Осы міндеттерді шешу кезінде ұйымдастырылатын тренинг теңдігі түрлері де ерекшеленеді. Рөлдік тренинг, видеотренинг, қарым-қатынас тренингі, іскерлік қарым-қатынас тренингі, мәдениетаралық өзара әрекет және т.б. Тренингтер белгілі бір ортадағы мәселелер мен қиындықтарды түзету, өзін-өзі шығармашылық тұрғыда дамытуға, тұлғаның әлеуметтік ортада өзіндік реттелуіне мүмкіндік болатын қажетті жағдайды туғызуға көмектеседі. Треиг принципіне жататындар:

1. Белсенділік принципі.
2. Зерттеу және шығармашылық қатынасындағы принцип.
3. Мінез құлық обьективтілік принципі.
4. Қарым-қатынаста субьект, субьектілік принципі.
5. Шындық принципі.
6. Қазір, осы жерде принципі.

Тренинг барысында жеке бастың дамуы туралы мәселелер нәтижелі шешіледі және коммуникативті дағдылар жемісті қалыптастырылады. Сабақ, оқу процесінде ұйымдастырылған әлеуметтік-психологиялық тренингтер оқушылардың қарым-қатынастары жақсарады, өздерін белсенді қатысушы және басқаларға әсер етуші жағдайда сезінеді, топтың толық сеніміне кіреді. Әр бір бастаған іс-әрекеттінің толық аяқталуын қадағалайды. Ең бастысы – басқаларға өзінің ойы мен сезімін, уайымы мен күдіктенуін сенуге қорықпайды. Кейбір тренингтерді арнайы жоспарланған адамдарға ғана емес, отбасы мүшелеріне, достары және жолдастарға да жүргізуге болады. Тренинг арқылы жақын адамдардың адамдық қасиеттерін ашып, бағалауға көмек беріледі, сөйлеу мәдениетін, тұлғаның қоғамда өзін ұстау іскерлігін және әдептілік ережелерін сақтауды енгізеді[4].

Әлеуметтік психологиялық тренинг арнайы ұйымдастырылған қарым-қатынас формасы. Тренингтің бұл түрін тек психология маманының қызметкерлері ғана емес арнайы психологиялық білімі жоқ мұғалімдер де сабақ беру барысында қолдана алады. Оқу және тәрбие жұмысына жағымды өзгерістер енгізуге, оқу процесін белсендіруге тренингтердің ықпалы жоғары. А.С.Прутченков «Мектептегі әлеуметтік – психологиялық тренинг» еңбегінде, дұрыс ұйымдастырылған тренингтің оқушыларға жағымды әсері, ұйымдастырушының шеберлігі, педагогикалық қақтығысты реттеуші құрал екендігін атап көрсеткен.

Кез келген тұлғаның жаңа ортаға бейімделуі, құрбылар арасында үйлесімді қарым-қатынас орнатуы, өзін дұрыс таныстыра білуі және т.б. жағдайлары кейде айналасындағылар тарапынан ұйымдастырылған әрекеттерге да байланысты әсер етеді.

Қорытынды. Осыдан тренинг нәтижесінде бірлескен іс-әрекет қарым-қатынас қабілетін арттырып қана қоймай, сонымен қатар тұлғаның дамуы мен өзгеруіне тікелей ықпал етеді. Сонымен танымдық белсенділік адамның өмірлік іс-әрекетінің, әсіресе білім, ғылым, өнер салаларында бөлінбейтін біртұтас бөлшегі. Топта үйлесімді қарым-қатынас орнауы үшін адамның, оқушының іс-әркетін сапалы ұйымдастыру, ақпаратты жүйелеу, оны қабылдауға жағдай жасай отырып, бағыт, бағдар беру болып табылады. Оның дәлелі ретінде психологиялық тренингтер жүргізу арқылы тұлғаның танымдық белсенділігін дамытуға тиімді қол жеткізуге болады.

Әдебиеттер

1. Айғабылов Н. Бала мінезінің қалыптасуы және оны тәрбиелеу жолдары. – Алматы, 1972.
2. Анциферова Л.Н. Психология формирования и развития личности. – М., 1981.
3. Абрамова Г.С. Практическая психология. – М., 2001.
4. Прутченков А.С. Мектептегі әлеуметтік – психологиялық тренинг – М., 2014.

АҒЫЛШЫН ТІЛІ ПӘНІН ОҚЫТУ – ОҚУ САУАТТЫЛЫҒЫН ДАМЫТУ ҚҰРАЛЫ

Абдыманова Г.Ж.
Тұрар Рысқұлов атындағы мектеп-лицейі
Жамбыл облысы, Қазақстан

Шетел тілін үйрету қиын да, қызық та жұмыс. Қазіргі кезде ұстаздарға қойылып отырған талап жаңа технологиялық әдістерді қолдана отырып сапалы білім беру, оқушылардың сыни ойлау, есте сақтау, көру қабілеттерін жетілдіріп, функционалдық сауаттылығын дамыту.
Түйін сөздер: *ағылшын, сауаттылық,* PIRLS, *PISA, TIMSS, IELTS.*

Изучить иностранный язык - трудная и увлекательная деятельность. В статье раскрыты современные методические требования к учителям иностранного языка: обепечение высокого уровня качественного образования с применением новых технологических методов, совершенствование критического мышления, памяти, зрения учащихся, развитие функциональной грамотности.
Ключевые слова: *английский язык, грамотность, PIRLS, PISA, TIMSS, IELTS.*

Learning a foreign language is a difficult and exciting job. The requirements for teachers at the present time are high-quality education using new technological methods, improving critical thinking, memory, vision of students, and the development of functional literacy.
Keywords. *English, Literacy, PIRLS, PISA, TIMSS, IELTS.*

XXI ғасырдағы әлемдік білім стандарттары адам капиталының маңызды факторға айналғаннан бастап, жүйелі түрде халықаралық ғылыми байқаулардың назарында. Әр секунд сайын өршіген ақпараттар ағымдағы қажетті ақпараттан, қажетті дүниені пайдаға асыру күрделеніп бара жатқаны, білімді тиімді әрі жылдам алуды басты мақсаты ұстап отыр. Күні кеше «Функционалдық сауаттылық» ұғымы еліміздің білім жүйесінде жаңа көкжиектерге жол ашты. Жалпы бүгінгі таңда барлық елдер бірінші орынға білім беру сапасын қояды. Оның өлшемі тек сауаттылық деңгейімен (жазу, оқу, есептеу) өлшенбейді, оның критерийі – функционалдық сауаттылық. Жалпы «Функционалдық сауаттылық» ұғымы өткен ғасырдың 60-жылдары ЮНЕСКО құжаттарында пайда болды және кейіннен қолданысқа енді. Функционалдық сауаттылық – білім берудің жеке тұлғаны қалыптастырудағы әлеуметтік бағдарлануы. Қазіргі тез өзгермелі әлемге функционалдық сауаттылық – оқушының әлеуметтік, мәдени, саяси және экономикалық қызметтерге белсенді қатысуына, сондай-ақ өмір бойы білім алуына ықпал ететін базалық фактор.

Ресми дерек бойынша, мектеп жасындағы балалардың 40 пайызы әдеби мәтінді түсінуге қиналатындығы дәлелденген. Бұлар мектептен білім алса да, қызмет жасауға келгенде қарапайым жазу үлгісін білмейтіндігін көрсеткен. Тіпті олар әртүрлі жағдайда кездескен бланкіні толтыра алмай, ондағы ақпараттың мәнісін түсіне алмапты. Бір қызығы, олар теледидарда не айтылып жатқанын, жалпы айтқанда, күнделікті өмірдің есебін білмейтін болып шыққан. Соның салдарынан жұмыссыздық, өндірістегі апат, жазатайым оқиғалар, жарақат алулар көбейіп кеткен. Жалпы, барлық зерттеушілердің болжамы бойынша адамдардың сауатсыздық деңгейінің төмендеуі, оларға дұрыс білім беріп, тиянақты оқытпаудан, оқырман болуға үйретпеуден болған көрінеді. Сақтанбау, ұқыпсыздық, байқаусыздық, апаттар: мұның бәрі ережені дұрыс оқымағандықтан, түсінбегендіктен, санаға сіңірмегендіктен орын алып отыр. Ал осындай келеңсіз жағдайлардың салдарынан болашақ ұрпақ әлемдік аренада өз орындарын табуы екіталай[1].

Аталған келеңсіз жағдайлардың орнын толтыру үшін мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту мақсатында бес жылдық ұлттық жоспарды қабылдау міндеті қойылды. Осы міндетті жүзеге асыру барысында мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту жөнінде ұлттық іс-қимыл жоспардың мақсат, міндеті нақтыланып жасалып, оқу ағарту

саласында да жаңа, тың ақпараттармен бөлісіп, инновациялық технологиялармен білім беру барысында мектеп мұғалімдері келеңсіз жағдайды болдырмау мақсатында көптеген жұмыстар атқарып келеді. Соның бірі оқу сауаттылығы.

«Оқу сауаттылығы» термині кең мағынада қарапайым оқу біліктілігі емес, мәліметтерді айқындай білу қабілетімен анықталуда. Мектеп жасындағы балалардың тек оқу техникасын меңгеруі қазіргі таңда қабілеттілік болып есептелмейді. Оқу сауаттылығы туралы түсінік мектеп бітірушінің әртүрлі форматтарда берілген мәтіндерді түсіне білуі, олардың мәні мен мазмұнын түсініп тұжырымдауы және білім алушылардың мектептен тыс уақыттарда және әртүрлі өмірлік жағдаяттарды шешуде оқығанын қолдана білу іс-әрекеттеріндегі қызметтерін бағалауға негізделген.

Оқушыны ағылшын тілі пәніне қызығушылығын тудырып дамытуды және жемістің нәтижесін көруді мақсат тұтқан әрбір мұғалім аянбай еңбетуі керек. Шетел тілін үйрету қиын да, қызықты жұмыс. Қазіргі кезде ұстаздарға қойылып отырған талап жаңа технологиялық әдістерді қолдана отырып сапалы терең білім беру, оқушылардың ойлау, есте сақтау көру қабілеттерін жетілдіру. Мектептерде жаңа технологиялар арқылы оқыту шет тілін үйренудің сапасы мен маңызын арттырады. Шет тілін оқыту процесінде тілді дұрыс үйрету ауызша сөйлеу, сауатты жазу, мәнерлеп оқыту өте маңызды. Қазіргі кезеңде мектептерде ағылшын тілін оқыту дұрыс жолға қойылған. Оқушылардың ағылшын тілін біліп ғана қоймай, оның тарихын, ұлттық мәдениетін білуге яғни оқу сауатылығына да көп көңіл бөлінеді. Шетел тілін оқытудағы білімділік мақсаты – шетел тілінде сөйлеуді үйрету, байланыста бола алу мен ортақ тіл табысып, қарым-қатынасты нығайтуға ұмтылу болса, тәрбиелік мақсаты – өзге адамдарды тыңдау мәдениетін қалыптастыру негізінде өз пікірін айта алу және қорғауға үйрету.

Мектеп мұғалімдері оқушылардың оқу сауаттылығының қалыптасуына барынша мүмкіндік туғызу үшін заманауи оқу қызметінің формасын, әдіс-тәсілдерін тауып қолдануда. Оқушылардың мәтінмен жұмыс істеу шеберлігінің негізін салу яғни, ақпарат дерекнамасын білу, қызықтырған сұрақтарға жауап іздей алу, таңдалып алынған мәліметтерді сауатты көркемдей алуын көздейді. Оқушыларға берілген материалдар білім алу мен әртүрлі ақпарат дерекнамасымен жұмыс істеуін, ақпаратты дұрыс қабылдап, оның сапасын бағалауға және жасырын мағынасын түсініп, үйренуге көмектеседі. Оқушының оқу сауаттылығына байланысты дағдысын қалыптастыру, тәрбиелік іс-шаралар және қосымша білім беру сияқты оқу компоненттерінің тығыз байланысы кезінде жоғары жетістіктерге жету жолдарын көрсетеді.

Қазақстанның халықаралық салыстырмалы зерттеулерге қатысуы оқу сауаттылығының даму деңгейін анықтауға септігін тигізеді. Зерттеуге қолданылатын құралдар әлемнің тәжірибелі сарапшыларымен педагогикалық өлшемдердегі бірегей технологияларды қолдана отырып жасалған. Мәтіндегі қажетті мәліметті табу біліктілігін анықтау үшін оқушы назарын мәліметке сұрақ қою арқылы аудару қажет, ол үшін мәтінге көз жүгіртіп, оның негізгі элементтерін анықтап, қажетті мәліметті табу талап етіледі. Білім алушының оқу сауаттылығының деңгейін анықтау тестілеуде жеткен жетістігіне негізделеді. Қандай түрде мәтінмен берілген материалдармен жұмыс жүргізу оқушыларды дайындауда халықаралық зерттеулер кезінде септігін тиеді[2].

Қазіргі білім беру саласында зерттеулердің түрлері баршылық. Олар: PIRLS, PISA, TIMSS, IELTS.

Ұлттық жоспарда мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту үшін төмендегідей кешенді жоспар жасалды. Олар: мазмұндық, оқу-әдістемелік, материалдық-техникалық іс-шаралар кешені. Бұл кешен Қазақстан Республикасындағы білім сапасын жетілдірудің негізгі бағдары ретінде мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту барысында жасалатын іс-шаралардың мақсаттылығын, біртұтастығын және жүйелілігін негізге ала отырып дайындалған.

Жылжыған жылдардың қорытынды ұлттық жоспардың алғашқы қарлығаштары бүгінде түрлі ғылыми-зияткерлік олимпиядалардың жүлдегерлері. Ұлттық іс-қимыл жоспарына сәйкес 2015 жылғы Оқу жетістіктерін сырттай бағалау (ОЖСБ) рәсімі аясында оқушылардың функционалдық сауаттылығы бағаланып келеді. Оқушылардың функционалдық сауаттылығын тексеруге арналған тапсырмалар алғаш рет 2014 жылы ОЖСБ-ның тест тапсырмаларына енгізілді. Әйтседе, жоғарыда аталған халықаралық зерттеулерде Қазақстандық мектеп оқушыларының қатысу нәтижесі функционалдық сауаттылықты жеткіліксіз деңгейде қалыптастыру екенін көрсетіп отыр.

Қазақстандықтар әлемдік аренаға шығу үшін оқу сауаттылығымен қатар ағылшын тілін жетік меңгеруі тиіс. Еліміз тәуелсіздік алғаннан бері жүргізіліп келе жатқан мемлекеттік саясаттың ең маңызды бағыттарының бірі – тілдерді дамыту. Тіл проблемаларын оңтайлы шешу, ұлтаралық қатынастар үйлесімділігінің, халықтар бірлігі мен қоғамдық келісімді нығайтудың түпқазығы болып табылады.

Президентіміз Қ.Тоқаев тіл мәселесіне де айырықша көңіл бөліп келеді. «Қазақ тілін оқытуға әрдайым басымдылық беріледі, ағылшын тілінің қажеттілігі бұл әлемдік үрдіс, айқын қажеттілік, ал орыс тілін тамаша білу - бұл байлығымыз, оны жоғалту еш ақылға сыймайды. Егер біз қазақ, орыс, ағылшын тілдерін жетік білетін болсақ, өзіміз үшін бұл орасан артықшылық болар еді» - деп, атап көрсеткен болатын[3].

Осыған сәйкес тілдерді оқытуды Тұрар Рысқұлов мектеп-лицейінде де шет тілін ерте жастан оқыту жолға қойылған. Ол үшін «Ағылшын тілі» таңдау пәнінің бағдарламасын жасап, бастауыш сыныптарға 2003-2004 оқу жылынан бастап енгізілді. Осы жылдардан бастап, аталған бағдарлама бойынша оқушыларға бүгінгі күн талабына сай ағылшын тілін үйренудің алғашқы басқыштарынан өткізіп, оқытудың басты негіздерін қалап келемін.

Ерте жастан «Ағылшын тілі» пәнін оқытудың ерекшелігі балалардың өзге тілдерді игеруге қабілетінің басым болатындығын ескере отырып, 3-4 сыныптар арасында бірнеше оқушыларға тілдік материалдарды меңгертудемін. Ол оқушылар қазақ, орыс тілдерімен қатар ағылшын тілінде де сөздерді фонологиялық талдау жасауға машықтанды.

Заман талабына сай, көпшілік сұранысына орай және де оқушылардың тілге деген қызығушылығын арттыру мақсатында мектеп оқушыларына арнап ағылшын тілі пәнінен қосымша білім берудемін. Сонымен қатар, өзім сабақ беретін сыныптарда әр алуан тақырыптарда ашық сабақтар, сыныптан тыс іс-шаралар, конкурстар ұйымдастырып, өткізіп келемін.

«Тілдердің үш тұғырлығы» мәдени жобасын кезеңдеп іске асырудамын. «Қазақстанда бүкіл әлемге халқы үш тілде қолданатын жоғары білімді ел ретінде танылуы тиіс. Олар: қазақ тілі - мемлекеттік тіл, орыс тілі – ұлтаралық қатынас тілі және ағылшын тілі – жаһандық экономикаға ойдағыдай кірігу тілі» - деп атап көрсеткендей, «Үш тілдің тұғырлығын» берік ұстап оқушы санасына меңгертудемін.

«Тілдердің үш тұғырлығы» мәдени жобасының түпкі негізі, көздеген мақсаты – қазақ тілінің халықаралық қолданыстағы орыс және ағылшын тілдерімен терезесін теңестіру, оны әлемдік деңгейге көрсету, жаһан тілдерімен тең қолданылатын биікке көтеру. Жобаның қолға алынып орындалуы, іс-жүзінде жүзеге асуы біздің қоғам үшін, оның алға қарай серпінді түрде ілгерілеуі үшін маңызы ерекше болып отыр. Ал, оқу сауаттылығы мен қатар ағылшын тілінің грамматикасын да меңгертуіміз керек[4].

Тілді меңгеруде ең маңыздысы – лексика. Басқа білім салаларының ішінде лексиканың бірінші орын алу себебі мынада кейбір сөйлеушінің сөзінде граматикалық қателер кездескенімен адамдар арасында қатынас болуы мүмкін. Айтушының не айтқысы келгенін тыңдаушы түсінеді. Лексиканы меңгеру үшін түрлі әдіс-тәсілдер пайдаланылады. Нақты мағыналы сөздерді суреттер, зат, макет арқылы түсіндірген жөн. Абстрактілі мағыналы сөзді түсіндіру үшін аударманы қолдану және тіл көрнекілігі арқылы түсіндіру қажет. Ал тіл

көрнекілігі дегеніміз – сөздің мағынасын контекст арқылы, синонимдер мен антонимдер, сөздің құрамдас бөліктерін талдау арқылы түсіндіру. Контексттерде грамматикалық құрылым, ондағы жаңа сөзбен басқа сөздердің барлығы оқушыларға бұрыннан таныс болуы қажет. Сонда оқушының назары жаңа сөздерге аударылады.

Яғни граматикалық материалды түсіндіруде қазақша мысал келтіріп, берілген мысалды ағылшынға аударып, екі тілдегі ұқсастық пен айырмашылықтарға тоқталамын. Содан кейін ағылшын тілінде жасалу жолын ерекшелігін түсіндіріп өтетін граматикалық материалды бекіту үшін, практикалық жаттығулар көп жасалу керек, мүмкін болса, көбіне оқушылардың өз өміріне байланысты мысалдар келтірген жөн. Оқушыларды міндетті түрде сұрақ қоюға, сұраққа жауап беруге үйрету керек, бірақ ол жаттанды түрде болмауы тиіс.

Ұстаз шеберлігінің өзегі – тіл байлығымызды дәлірек айтсақ, ойды жүйелеуге қажет сөздік қорының деңгейімен және сөйлеу мәдениетіміз бен сабақтас екендігін байқар едік. Ол үшін ұстаз біріншіден, өзі еркін білетін тілде дәріс беру шарт. Екінші шарт - шәкірт түсінікті тілде сабақ алуы қажет. Демек түсінікті тілде білім беру кәсіби біліктілікті қалыптастырудың қағидалық аксиомасы екендігін әр кез басшылыққа алуға тиістіміз[5].

Оқушылардың ағылшын тілі пәні арқылы оқу сауаттылығын, шығармашылығын, іздемпаздығын қалыптастыруда сыныптан тыс, жеке ұжымдық жұмыстар ұйымдастыруда шығармашылық жобалар, пәндік үйірмелер мен факультативтік сабақтардың маңызы зор. Барлық жұмыстарда оқушылардың қалауы, таңдауы мен ұсыныстарын ескеру қажет. Оқушылардың танымдық іздемпаздығы мен белсенділігін, шығармашылық бағыттылығына негізделген жұмыс түрлерін пайдалану – олардың танымдық қажеттіліктерін қанағаттандырып функционалды сауаттылығын арттырады. Сондай-ақ мектептегі түрлі іс-шаралар мен шығармашылық кештер оқушылардың ізденіс қабілетін ұштап, дербес оң нәтижеге жетуге ықпал етеді.

Әдебиеттер

1. Қазақстан мектебі, №3 және №10 2002.
2. Қазақстан Республикасының Оқу-ағарту министрлігі Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы «Оқу сауаттылығын бағалау бойынша PIRLS критерийлерін пайдалана отырып тілдік пәндерден білім алушылардың оқу жетістіктерін бағалау» - Астана, 2023.
3. Әбілқасымова, С.Ш. «Функционалдық сауаттылық: Оқушыларды өмірге дайындау» – Астана: Қарасай, 2017.
4. Ағылшын тілі мектепте 2010 ж., №1 және 2009.
5. Сарсенбаева Д. «Оқушылардың ғылыми-шығармашылық, зерттеушілік ізденісін қалыптастыру». «Бастауыш мектеп» №12, 2011.

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ АГРЕССИЯЛЫҚ МІНЕЗ – ҚҰЛҚЫН ТҮЗЕТУ

Мырзахан Ж., Борбасова Г.Н.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Казахстан

Бұл мақалада жасөспірімдердің агрессивті мінез-құлқын теориялық тұрғыдан талдау мәселесі қарастырылған. Жасөспірімдердің агрессивті мінез-құлқын диагностикалау, алдын алу және түзету психологияның өзекті мәселелерінің бірі. Сонымен қатар ғалымдардың зерттеулерінде қарастырылған агрессияның психологиялық негіздері, оның жас ерекшеліктеріне байланысты көрініу формалары мен даму факторларына да толығымен тоқталып өттік. Агрессияның биологиялық, әлеуметтік және тұлғалық аспектілері қарастырылып, олардың өзара байланысы теориялық тұрғыдан негізделеді. Агрессияны түзетуге бағытталған теориялық модельдер мен әдіснамалық тәсілдерде толығымен сараптаалып,ұсыныстар берілді.

Түйін сөздер: *агрессия**,** агрессивті мінез-құлық, жасөспірімдер, психологиялық факторлар, әлеуметтік әсер, түзету модельдері.*

В статье рассмотрен вопрос теоретического анализа агрессивного поведения подростков. Диагностика, профилактика и коррекция агрессивного поведения подростков - одна из актуальных проблем психологии. Мы также остановились на психологических основах агрессии, рассматриваемых в исследованиях ученых, формах ее проявления и факторах развития, связанных с возрастом. Рассматриваются биологические, социальные и личностные аспекты агрессии, теоретически обосновывается их взаимосвязь. Полностью проанализированы и даны рекомендации по теоретическим моделям и методологическим подходам,направленным на коррекцию агрессии.

Ключевые слова: *агрессия, агрессивное поведение, подростки, психологические факторы, социальное воздействие, коррекционные модели.*

This article discusses the theoretical analysis of aggressive behavior of adolescents. Diagnosis, prevention and correction of aggressive behavior of adolescents from urgent problems of psychology. We also completely dwelled on the psychological foundations of aggression, considered in the research of scientists, forms of its manifestations and development factors associated with age. . The biological, social and personal aspects of aggression are examined, their relationship is theoretically substantiated. Fulls are analyzed and given recommendations on theoretical models and methodological approaches aimed at correcting aggression.

Key words: *aggression, aggressive behavior, adolescents, psychological factors, social influence, correctional models*

Кіріспе. Агрессия (лат. aggressio-шабуыл) - қоғамдағы адамдардың қатар өмір сүру нормаларына (ережелеріне) қайшы келетін, физикалық немесе психикалық зиян келтіруге немесе тіпті басқа адамды немесе топты жоюға бағытталған жеке немесе ұжымдық мінез-құлық немесе әрекет. Объект ретінде адамдар, жануарлар, жансыз заттар және агрессивті әрекеттердің субъектісі бола алады. Агрессия шабуылға жауап ретінде қорғаныс сипатына ие болуы мүмкін, физикалық және психикалық ыңғайсыздыққа, стресстерге, фрустрацияларға, мазасыздыққа жауап берудің бір түрі болуы мүмкін, белгілі бір маңызды мақсатқа жету құралы ретінде әрекет етуі мүмкін, соның ішінде өзін-өзі растау арқылы өз мәртебесін көтеру [1]. Жасөспірімдердің негізгі психологиялық ерекшелігі-қарама-қарсы қасиеттер, ұмтылыстар мен тенденциялар бірге өмір сүріп, бір-бірімен күресіп, баланың сезімдері мен мінез-құлқының сәйкессіздігін анықтайтын жеке тұрақсыздық. Жасөспірімнің дамуының барлық аспектілерінің негізгі мазмұны-балалық шақтан ересек жасқа өту. Бір жағынан, егер айналасындағы ересектер жасөспірімге бала ретінде бұрынғы көзқарасын сақтаса, онда, ең алдымен, жасөспірімнің өзінің ересек екендігі туралы идеяларымен қайшылықтар тудыратын жағдай туындайды. Жасөспірімдер мен ересектердегі ересектік дәрежесін бағалаудағы сәйкессіздік жанжал тудырады. Сонымен қатар, созылып, созылмалы түрге айнала отырып, ол жеке тұлғаның дамуын тежеуге қабілетті, бұл жауап беретін деструктивті, соның ішінде агрессиялық тенденциялардың пайда болуына әкеледі. Екінші жағынан, жасөспірімдердің агрессиясы - бұл өсіп келе жатқан баланың ересектер әлеміндегі толыққанды сезімдеріне қарамастан, оларға тәуелді болып қалатын шындықты қабылдамауына жауап ретінде пайда болатын жыныстық жетілудің жанама әсері [2].

Негізгі бөлім

Жасөспірім кезіндегі бала физикалық, физиологиялық және психологиялық деңгейде көптеген өзгерістерге ұшырайды. Сыртқы келбеті, қоршаған ортаны қабылдауы өзгереді. Жыныстық жетілу кезінде балаға қандай тәртіптің көбірек әсер ететініне байланысты агрессивті мінез-құлықты қалыптастырудың негізгі факторларын биологиялық, жеке, отбасылық, қоршаған ортаға бөлуге болады [3]. Ғалымдар агрессия деңгейінің жасөспірімдердің белгілі бір сипаттамалық ерекшеліктерімен байланысын анықтады. Жоғары қозғыштық ауызша, стихиялық, жанама агрессиямен, тітіркенумен оң байланысты. Қозғыш балалардың мінез-құлқы логикаға емес, импульске байланысты. Олар өте төмен төзімділікпен сипатталады [4]. Агрессия түрлерінің жасөспірімнің жынысымен байланысы зерттеулері бар. Солардың бірі П.А Ковалевтің зерттеулеріне сүйенсек ер балаларда агрессияның екі шыңы бар: 12 және 14 жаста. Олар тікелей физикалық және тікелей ауызша агрессияға бейімділікке ие. Қыздарда агрессивті

мінез-құлық шыңдары 11 және 13 жаста байқалады және тікелей ауызша және жанама ауызша агрессиямен көрінеді [5].

Л.Н. Семенюк зерттеуі көрсеткендей, 10-11 жастағы жасөспірімдерде агрессияның физикалық көрінісі басым болады, ал олар есейген сайын вербальды көрініс бірінші орынға шығады. 12-13 жасында ұлдар да, қыздар да агрессияның негативизм сияқты формасын айқын көрсетеді. Баланың жыныстық жетілу кезінде гармоналды өзгерістер болады. Гормондар ойыны жасөспірімдерді бақылаусыз етеді. Оларды тек ата-аналар немесе мұғалімдер ғана емес, бақылау қиын. Олар әрқашан өздерінің тартымдылығын тыныштандыруға қабілетті емес. Сондықтан бұл тартымдылық энергиясын уақытында және дұрыс бағыттау маңызды – би немесе спорт [6]. Көптеген қателіктер агрессивті мінез-құлықты дұрыс түсінбеуге байланысты туындайды. Агрессияның ауыр негізі бар, бірақ ата-аналар мен мұғалімдер оны бағаламайды. Агрессияның ауыр түрі ретінде баланың белгілі бір жағдайға қалыпты реакциясы қабылданады. Әрине, бұл реакциялар ересектерге ұнамауы мүмкін, бірақ оларда биологиялық патология жоқ, мұндай балаларды емдеудің қажеті жоқ. Психиатр патологиялық агрессияның белгілерін тануға көмектеседі [7].

Д. Майерс өзін-өзі тану және дараландыру бір монетаның екі жағы екенін атап өтті. Өзін-өзі тануды жоғарылатқандар (ситуациялық) өзін-өзі бақылаудың жоғарылауын көрсетеді және олардың әрекеттері олардың көзқарастарын айқынырақ көрсетеді. Олар сондай-ақ ойластырылған болады, сондықтан өз құндылықтарына қайшы келетін сигналдарды байқауы осал болады [8]. Әдетте агрессия арқылы біз кез-келген деструктивті мінез-құлықты түсінеміз. Бірақ бұл тек физикалық көріністер деп сену қате. Баланың мінез-құлқында жиі көрініс табатын белгілер:

1) физикалық агрессия: агрессия мен қатыгездіктің экстремалды көрінісі, бұл тек біреумен төбелес және физикалық қақтығыстар.
2) тітіркену: дөрекілік және ашуланшақтық.
3) ауызша агрессия: ашулану мен ашуланудың барлық ауызша көріністері. Бала кез-келген өткір жағдайда (немесе тіпті тегіс жерде) айқайлайды, қорқытады, шантажға жүгінеді ("мен үйден кетемін", "терезеден секіремін").
4) объектіге, жәбірленушіге бағытталған жанама агрессия: қатыгез әзілдер, троллинг, өсек.
5) бағытталмаған агрессия: аяғын таптап, көпшілікке айқайлайды [9].

Біз білгеніміздей, агрессияның әртүрлі анықтамаларында басқа адам оған зиян келтіретін деп саналатын жеке тұлғаның мінез-құлқындағы белсенділіктің құрамдас бөлігі болуы керек. Ю. Б. Моггинскийдің пікірінше, Агрессия-бұл" басқа тіршілік иесіне зиян келтіруге, психикалық және физикалық ауырсынуға бағытталған әрекеттер мен мәлімдемелер" [10]. А. А. Реан агрессивтілік дегеніміз-бұл агрессияға дайындықта, сондай-ақ басқа адамның мінез-құлқын дұшпандық деп қабылдауға және түсіндіруге бейімділікте көрінетін салыстырмалы түрде тұрақты жеке қасиет [11]. Жасөспірім адамдар әсіресе олар тәрбиеленетін микроортаға (яғни отбасыларға) тәуелді болғандықтан, оның моральдық атмосферасы, яғни оның мүшелері арасында қалыптасатын отбасындағы қарым-қатынас маңызды. Агрессивті жасөспірімдер, әдетте, ата-аналар мен балалар арасында сүйіспеншілік, сүйіспеншілік, түсіністік аз болатын, олардың дамуына қызығушылық танытпайтын, қамқорлықтың орнына физикалық жазаны, қорлау мен Қоқан-лоққыларды ұнататын отбасыларда өседі [12]. Проблемалық отбасылардан шыққан жасөспірімдердің агрессивті мінез-құлқын психологиялық-педагогикалық түзету бағдарламасының негізгі міндеттері:

1) Жасөспірімдердегі бақыланбайтын сезімдерді (ашу, ашу) жою.
2) Өз мінез-құлқыңызды өзін-өзі бақылау дағдыларын игеру және өз наразылығыңызды қолайлы түрде білдіру дағдыларын дамыту.
3) Жасөспірімдерде өзін-өзі бағалауды арттыру.

4) Жасөспірімдердегі эмоционалды жағдайды қалыпқа келтіру және эмпатия сезімін дамыту.

5) Жасөспірімдерде жағымды коммуникативті мінез-құлық моделін бекіту [13].

Соңғы уақытта жасөспірімдердің агрессиясы, оның себептері мен түзету жолдары туралы зерттеулер пайда болды (Е.Е. Копченова, Е. В. Ольшанская, Л. М. Семенюк, и. А. Фурманов және т. б.). Балалардың агрессивтілігі туралы заманауи зерттеулер әр түрлі бағытта жүргізіледі: агрессивті мінез-құлықты қалыптастырудағы отбасы мен отбасылық қатынастардың рөлі (Л. А. Абрамян, А. И. Захаров, М. П. Квадрициус, Н. И. Корытченкова, А. М. Приходян, М.Н. Толстой және т. б.), агрессивтіліктің биологиялық себептерін зерттеу (И. Лалаянц және т. б.), жыныстық қатынас жасөспірім кезіндегі айырмашылықтар (П. А. Ковалев және т. б.), өзін-өзі бағалау және жасөспірімдердің агрессиясын талдау (А. А. Реан, Н. Б. Трофимова және т. б.), фрустрацияның өзін-өзі бағалауға әсері (Ж. К. Дандарова және т. б.), агрессивтілікті диагностикалау әдістері (С. Л. Завражин; Д. В. Лубовский және т. б.), эмоционалды ауытқуларды, мінез-құлықтағы қиындықтарды, соның ішінде агрессивті түзету жолдарын іздеу (В. И. Гарбузов, М. в. Ермолаева, Л. Г. Миланович, А. И. Захаров, С. В. Капранова, И. Э. Кондракова, В. В. Лебединский, И. Л. Ленденева, В.Г. Петров) және басқалар [14].

Жасөспірімдердің агрессивті мінез-құлқының проблемасы зерттеушілердің, педагог-психологтардың, көпшіліктің табиғи қызығушылығын тудырады. Алайда, күнделікті санада да, кәсіби ортада да көптеген теориялық тұжырымдамаларда агрессия құбылысы екіұшты, кейде қарама-қайшы түсіндіріледі. Оқушылардың агрессиясын объективті зерттеуге мектепке тек оң әсер ету көзі ретінде қарау кедергі келтіреді. Дегенмен іс жүзінде ол көбінесе тәуекел аймағына, теріс әлеуметтік тәжірибені беру орнына айналады. Жалпы білім беретін мектептегі жасөспірімдердің агрессивті мінез-құлқының әртүрлі формаларын талдау мыналардың арасындағы қайшылықтарды анықтауға мүмкіндік береді:

А) жасөспірімдердің агрессивті мінез-құлқының көріністерінің алуан түрлілігі және мақсатты түзетуді ұйымдастыру үшін қажет агрессияның типтік көріністерінің нақты жіктелуінің болмауы;

б) жасөспірімді әлеуметтік мақұлданған мінез-құлық үлгілеріне үйрететін түзету жұмысының қолданыстағы дәстүрлі бағыттары және түзету-педагогикалық жұмыста мұндай тәсілдердің болмауы, онда басты назар мектеп ортасындағы агрессивті мінез-құлыққа әсер ететін ситуациялық факторларға қарсы тұра алатын жасөспірімнің толерантты тұлғасын тәрбиелеуге аударылады;

в) білім беру процесі субъектілерінің күш-жігерінің әртараптандырылуы және білім беру процесінің мектеп мұғалімдері мен ата-аналардың жасөспірімдердің агрессивті мінез-құлқын түзету жөніндегі бірлескен іс-әрекетінің оңтайлы моделі [15].

Агрессия болуы мүмкін:

1) ашық-ол сыртқы нысандарға бағытталған жәнеках-керісте, басқа адамдарды қорлауда, вандализмде немесе наразылық түрінде болуы мүмкін, өз позициясын көрсету (мысалы, қаңғыбастық, алкогольді тұтыну);

2) жасырын-сыртқы жағынан жасөспірім сабырлы, сабырлы болып көрінуі мүмкін, бірақ сонымен бірге ескертулерге назар аударманыз, өтініштерді елемеңіз. Жасырын агрессия аутоагрессия түрінде болуы мүмкін-жасөспірім барлық негативті, наразылықты, ашуды өзіне бағыттаған кезде. Бұл мінез-құлықтың себебі өзін-өзі бағалаудың төмендігі, кінә сезімі және бірқатар сәтсіздіктер болуы мүмкін. Жек көру, өзін-өзі жек көру мазасыз күйлерді, жүйке бұзылыстарын, фобияларды тудыруы мүмкін, ау [ыр жағдайларда суицид туралы ойлар да мүмкін [16].

Қорытынды. Қорытындылай келе, жасөспірімдермен жұмыста қолдануға болатын мүмкін жағдайларды ескерсек:

- агрессивті мінез-құлыққа не себеп болғанын түсінуге тырысыңыз. Қандай да бір үшкіл зорлық-зомбылық реакциясын туғызса да, жасөспірімнің бұл ақылға сыймайтынына сендіруге болмайды.
- Баланың жалғыз еместігін, ата-анасының өз жағында екенін және бірге кез келген мәселені шеше алатынын түсіну.
- Жасөспіріммен ересек адам ретінде сөйлесу - тең дәрежеде. Сөзіңізді сақтап, егер кенеттен бірдеңе дұрыс болмаса, уәдесін орындаудың неге мүмкін еместігін түсіндіріңіз. Балаға қандай жаман мінез-құлықпен қорқытуға болатынын, әркім үшін қандай жағымсыз салдарлар болуы мүмкін екенін түсіндіріңіз, қуаныш әкелетін және жақындасуға,
- Жиі қарым-қатынас жасауға үлкен себеп болатын бірлескен іс-әрекетті ойластыру, жасөспірімге өз сөзі мен іс-әрекетіне тәуелсіз және жауапты болуға, өз пікірін құрметтеуге мүмкіндік беру,
- Жасөспірімге өз ұнататын нәрсені – спорт секциясын, би мектебін, IT-клубты табуға көмектесіңіздер.
- Егер агрессорға өз бетінше төтеп бере алмасаңыз, психологтан көмек сұрау керек.

Әдебиеттер

1. Сборник информационно-методических материалов для специалистов органов и учреждений системы профилактики безнадзорности и правонарушений несовершеннолетних. «Пути предупреждения и коррекции агрессивного поведения подростков»// Ярославль 2019 – с. 11
2. Артамонова Е.Г., Ефимова О.И., Калинина Н.В., Салахова В.Б. Обеспечение психологической безопасности в детско-подростковой среде. Методические рекомендации для психологов общеобразовательных организаций. М., 2018. С.45-52
3. Бандура А., Уолтерс Р. Подростковая агрессия. М., 2000.с.187
4. Бретт Д. Жила-была девочка, похожая на тебя. М., 2000.с.23-46
5. Шипова Л.В. Методы психологической агрессивности школьников. Учебно-методическое пособие. Саратов, 2016 с.85-98
6. Иванова Н.Л., Луканина М.Ф. Пути предупреждения и коррекции агрессивности подростков. Учебнометодическое пособие. Ярославль, 2003 с.67
7. Можгинский Ю.Б. Агрессивность детей и подростков. Распознавание, лечение, профилактика.М.,2008.с.37
8. Свенцицкий А.Л. Социальная психология. М., 2004.с.80-123
9. https://kakzdorovo.center/blog/detskaya-psihologiya/podrostkovayaagressiya
10. Можгинский Ю. Б. Агрессивность детей и подростков: распознавание, лечение, профилактика. Изд. 2-е, стер. М.: Когито-Центр, 2008. 161 с.
11. Реан А. Психология детства. СПб.: Прайм-Еврознак, 2003. 338 с
12. Городилова М. А., Бочанцева Л. И. Особенности проявления агрессивности у подростков из семей с алкогольной зависимостью // Международный студенческий научный вестник. 2018.№5.URL:http://www.eduherald.ru/ru/article/view?id=18659
13. ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА КОРРЕКЦИИ АГРЕССИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ У ПОДРОСТКОВ, ВОСПИТЫВАЮЩИХСЯ В ПРОБЛЕМНЫХ СЕМЬЯХ Бочанцева Людмила Ивановна УДК 159.9 ББК 88.3DOI: 10.31862/2218-8711-2019.5. с. 48-62
14. Соломина, Л. А. Технологическое обеспечение процесса коррекции агрессивного поведения подростков в совместной деятельности педагогов школы и родителей : учебное пособие. – Омск: Изд-во ОмГА, 2018. – 354 с
15. Берковитц Л. Агрессия. Причины, последствия и контроль. – СПб.–М., 2001.
16. https://nadpo.ru/academy/blog/osobennosti-i-prichiny-podrostkovoy-agressii/

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫ ОҚЫТУШЫЛАРЫНЫҢ КӘСІБИ ДЕФОРМАЦИЯСЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мінәсіпова А.Р., Садыкова Н.М.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан

Бұл мақалада жоғары оқу орны (ЖОО) оқытушыларының кәсіби деформациясының әлеуметтік-психологиялық детерминанттары қарастырылады. Кәсіби деформация оқытушылардың ұзақ мерзімді педагогикалық қызметі барысында пайда болатын психологиялық және мінез-құлықтық өзгерістерден көрініс табады. Зерттеу барысында кәсіби деформацияның негізгі себептері анықталып, оның алдын алу және жеңілдету жолдары ұсынылады.

Түйін сөздер: *кәсіби деформация, жоғары оқу орны, оқытушы, әлеуметтік-психологиялық факторлар, кәсіби стресс.*

В статье рассматриваются социально-психологические детерминанты профессиональной деформации преподавателей вуза. Профессиональная деформация проявляется в психологических и поведенческих изменениях, возникающих в ходе длительной педагогической деятельности преподавателей. В ходе исследования будут выявлены основные причины профессиональной деформации и предложены способы ее предотвращения и облегчения.

Ключевые слова: *профессиональная деформация, вуз, преподаватель, социально-психологические факторы, профессиональный стресс.*

This article examines the socio-psychological determinants of the professional deformation of university teachers. Professional deformation is manifested in psychological and behavioral changes that occur during the long-term teaching activities of teachers. The study will identify the main causes of occupational deformity and suggest ways to prevent and alleviate it.

Keywords: *professional deformation, university, teacher, socio-psychological factors, occupational stress.*

Қазіргі таңда жоғары оқу орындарындағы білім беру жүйесі қарқынды даму үстінде. Бұл жүйе білім мен ғылымның жаңаруын талап етеді, және ЖОО оқытушыларының рөлі маңызды болып табылады. Оқытушылар білім беру процесін ғана емес, ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізіп, университеттің әлеуметтік, мәдени және ғылыми өміріне белсенді түрде араласады. Олардың қызметі жоғары деңгейде ұйымдастырылып, кәсіби жетістіктері үнемі бағаланып тұруы тиіс. Әлеуметтік орта мен экономикадағы өзгерістер, инновациялар мен жаңа технологиялардың енгізілуі, қоғамда болып жатқан дағдарыстар мен қиыншылықтар оқытушылардың жұмыс жағдайына әсер етеді.

Алайда, осындай қарқынды жұмыс барысында оқытушыларда кәсіби деформацияның дамуы мүмкін. Кәсіби деформация – ұзақ уақыт бойы бір салада жұмыс істегенде адамның психологиясында және әлеуметтік қатынастарында пайда болатын өзгерістердің жиынтығы. Педагогикалық қызметте кәсіби деформация жиі кездеседі. Бұл құбылыс оқытушының тұлғалық және мінез-құлықтық ерекшеліктерінде, сондай-ақ олардың жұмысқа деген көзқарасында өзгерістерге әкеледі. Сондықтан осы мақаланың негізгі мақсаты – жоғары оқу орны оқытушыларының кәсіби деформациясын туындататын әлеуметтік-психологиялық факторларды зерттеу және олардың алдын алу шараларын ұсыну.

Жоғары оқу орны оқытушыларының кәсіби деформациясы түрлі белгілер арқылы көрінеді. Біріншіден, оқытушыларда авторитарлық мінез-құлықтың күшеюі байқалады. Педагогикалық қызмет барысында оқытушы студенттермен қарым-қатынасты қатаңдайтып, оларды басқаруда күш көрсетуі мүмкін. Авторитарлық мінез-құлық оқытушылардың тек қана білім беру қызметімен шектелмей, студенттерді бақылап, олардың мінез-құлқын басқаруға деген ұмтылысын күшейтеді. Бұл жағдай студенттердің оқу мотивациясына кері әсер етеді, өйткені олар тек қана тапсырмалар мен ережелерді орындау үшін оқиды, олардың білім алуға деген

қызығушылығы төмендейді. Студенттердің оқыту процесіне деген қатынасы өзгеріп, тек үстемдік ету қағидатымен қалыптасады. Мұндай жағдай білім беру сапасының төмендеуіне әкеледі, себебі студенттер тек тапсырмаларды орындаумен шектеледі және өздігінен ойлануға уақыт таппайды.

Екіншіден, оқытушыларда эмоционалдық күйіп кету синдромы пайда болуы мүмкін. Бұл синдром – жұмыстың мәнін жоғалту, кәсіби қызығушылықтың азаюы, жұмысқа деген мотивацияның төмендеуі және жалпы өмір сапасының нашарлауына себеп болады. Эмоционалдық күйіп кетудің белгілері ретінде шаршау, жұмысқа деген немқұрайдылық, ұйқысыздық және отбасылық өмірдегі қиындықтар болуы мүмкін. Әрине, бұл оқытушының жұмысқа деген жауапкершілігін азайтады және психоэмоционалдық күйі төмендейді. Мұндай жағдайлар тек оқытушыларға ғана емес, жалпы білім беру жүйесіне де кері әсер етеді. Оқытушылар өздерінің кәсіби міндеттеріне немқұрайлы қарай бастайды, бұл өз кезегінде оқу сапасының төмендеуіне әкеледі.

Кәсіби деформацияның тағы бір көрінісі – оқытушының кәсіби оқшауланuы. Жоғары оқу орны оқытушысы өз мәселелерін басқа әріптестерімен немесе студенттермен бөлісуден бас тартады. Олар өздерінің жағдайына немқұрайлы қарап, топтық жұмысқа қызығушылығы төмендейді. Бұл олардың психоэмоционалдық жағдайын нашарлатып, жұмысқа деген көзқарастарын бұзады. Егер оқытушы өзінің мәселелерін, күйзелісін, қиыншылықтарын бөліспесе, ол оқытушының тұлғалық өзгерістеріне әсер етеді, бұл өз кезегінде білім беру процесіне теріс әсер етеді.

Жоғары оқу орны оқытушыларының кәсіби деформациясына әсер ететін маңызды әлеуметтік факторлардың бірі – жұмыс жүктемесінің жоғары болуы. Оқытушылардың міндеттері тек сабақ жүргізумен шектелмейді. Олар ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізіп, конференцияларға қатысып, ғылыми мақалалар жариялайды, сондай-ақ студенттердің ғылыми жұмыстарын жетекшілік етеді. Әр түрлі кеңестер мен комиссияларда жұмыс істеу оқытушылардың психоэмоционалдық жағдайына теріс әсер етіп, олардың стресстік күйін күшейтеді. Бұл күй оқу процесінің сапасына әсер ететін негізгі фактор болып табылады.

Материалдық ынталандырудың жеткіліксіздігі де кәсіби деформацияның себебі болып табылады. Оқытушылардың жалақысының төмендігі және әлеуметтік кепілдіктердің жеткіліксіздігі олардың қосымша жұмыс істеуге мәжбүрлейді. Мұндай жағдай оларды кәсіби қызметтеріне немқұрайлы қарауға мәжбүр етеді. Жалақының төмен болуы және әлеуметтік жағдайдың жеткіліксіздігі оқытушылардың жеке өміріне және психоэмоционалдық жағдайына теріс әсер етеді. Бұл өз кезегінде оқытушылардың жұмысына деген қызығушылығын төмендетеді және олардың кәсіби міндеттерін орындау барысындағы тиімділігін азайтады.

Психологиялық факторлардың ішінде үздіксіз стресс ЖОО оқытушыларының кәсіби деформациясын дамытудың негізгі себептерінің бірі болып табылады. Оқытушылардың жұмысы өте стресстік болуы мүмкін, өйткені олар студенттермен, әріптестермен және университет әкімшілігімен үнемі қарым-қатынаста болады. Стресс әсіресе оқу жылдарының соңғы кезеңдерінде, емтихан кезінде артады. Бұл күй оқытушылардың психоэмоционалдық жағдайын нашарлатып, олардың кәсіби тиімділігін төмендетеді.

Кәсіби деформацияның тағы бір психологиялық аспектісі – мотивацияның төмендеуі. Егер оқытушы өзінің кәсіби өсуі мен еңбегінің бағаланбайтынын сезінсе, оның жұмысқа деген қызығушылығы азаяды. Бұл, өз кезегінде, оқыту сапасының төмендеуіне әкеледі. Мотивацияның төмендеуі ұзақ уақыт бойы созылып, оқытушылардың шығармашылық қабілеттерін тежейді, бұл өз кезегінде білім беру жүйесінің дамуына кедергі келтіреді..

Кәсіби деформацияның салдары тек оқытушылардың өздеріне ғана емес, жалпы білім беру жүйесіне де теріс әсер етеді. Оқытушылардың эмоционалдық күйіп кетуі, жұмысына деген немқұрайдылығы оқыту сапасын төмендетеді. Студенттердің оқу мотивациясы төмендеп, олардың академиялық жетістіктері азаяды. Сонымен қатар, кәсіби деформация академиялық

ортаның жаңашылдыққа деген көзқарасын бұзып, инновациялардың баяу енгізілуіне әкеледі. Оқытушылардың өзгерістерге қарсылық танытуы жаңа әдістер мен технологияларды қолданудың бәсеңдеуіне әсер етеді.

Кәсіби деформация білім беру жүйесіне ұзақ мерзімді әсер етіп, жоғары оқу орындарының халықаралық бәсекеге қабілеттілігін төмендетеді. Егер оқытушылар тек белгілі бір әдістер мен тәсілдерге сүйеніп жұмыс істесе, олар жаңа білім мен әдістемелерді енгізуге қызығушылық танытпайды. Бұл өз кезегінде білім сапасының төмендеуіне әкеледі.

Жоғары оқу орны оқытушыларының кәсіби деформациясын болдырмау және жеңілдету үшін бірқатар шаралар қажет. Біріншіден, еңбек жағдайларын жақсарту маңызды. Бұл жұмыс жүктемесін оңтайландыруды, оқытушылардың жұмыс барысын тиімді ұйымдастыруды, студенттермен және әріптестермен қарым-қатынасты жеңілдетуді көздейді. Оқытушылардың психоэмоционалдық жағдайы жақсарған кезде олардың жұмысқа деген қызығушылығы да артады. Сонымен қатар, оқытушыларға психологиялық қолдау көрсету маңызды. Оларға кәсіби даму тренингтері, стресс-менеджмент курстары мен семинарлар ұйымдастыру олардың психоэмоционалдық жағдайын жақсартады.

Екіншіден, оқытушылардың кәсіби мотивациясын арттыру үшін ғылыми-зерттеу жұмыстарында және педагогикалық жетістіктерінде ынталандыру жүйесін дамыту қажет. Оқытушыларға өз жұмысына деген қызығушылығын арттыруға, жаңа идеялар мен шығармашылық тәсілдерді енгізуге мүмкіндік береді. Бұдан басқа, оқытушылардың жұмысын бағалау жүйесін жетілдіру қажет. Кәсіби даму, жаңа технологиялар мен әдістемелерді енгізу білім беру сапасын арттыруға және оқытушылардың жұмысқа деген көзқарастарын өзгертуге мүмкіндік береді.

Жоғары оқу орны оқытушыларының кәсіби деформациясы – бұл олардың ұзақ уақыт бойы педагогикалық қызмет атқаруының нәтижесінде пайда болатын психологиялық және мінез-құлықтық өзгерістердің жиынтығы. Бұл құбылыс оқытушылардың кәсіби және жеке өміріне теріс әсер етеді, білім беру сапасын төмендетеді. Кәсіби деформацияның себептері ретінде жоғары жұмыс жүктемесі, материалдық ынталандырудың жеткіліксіздігі, үздіксіз стресстік жағдайлар және мотивацияның төмендеуі қарастырылады. Бұл мәселелердің алдын алу үшін кешенді шаралар қажет. Оқытушыларға психологиялық қолдау көрсету, кәсіби дамуға жағдай жасау және еңбек жағдайларын жақсарту кәсіби деформацияның теріс әсерін азайтуға көмектеседі.

Әдебиеттер

1. Маркова А.К. Психология профессионализма. – М.: Международный гуманитарный фонд «Знание», 1996. – 309 с. 2
2. Гришина И.В. Профессиональная компетентность руководителя школы.– СПб., 2002. – 232 с.
3. Аблязимова Н.М. Болашақ физика мұғалімдерінің инновациялық технологияларды жүзеге асыруға кәсіптік құзыреттілігін қалыптастырудың педагогикалық шарттары / Н.М. Аблязимова. – Шымкент: М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, 2010. – 36 б.
4. Кенжебеков Б.Т. Жоғары оқу орны жүйесінде болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру / Б.Т. Кенжебеков. – Қарағанды: Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ҰУ, 2005. – 235 б.
5. Абсатова М.А., Айтенова Э.А. Болашақ педагогтардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру мәселесінің қазақстандық ғалымдардың еңбектерінде зерттеліну жайы / М.А. Абсатова, Э.А. Айтенова. – Вестник ЕНУ имени Л.Н.Гумилева. Серия «Гуманитарных наук». – Астана, 2017. - №3(118). – С. 23-28.

ТҰЛҒАНЫҢ ЭМОЦИЯЛЫҚ ИНТЕЛЛЕКТІСІН ДАМЫТУҒА ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ӘСЕРІ

Нұрмұхамедқызы Ж.[1], Жапарқызы М.,[2] Тоқсанбаева Н.Қ. [2]
[1]І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған, Қазақстан
[2]Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Бұл мақалада тұлғаның эмоционалды интеллектісі және эмоцияларды басқара білу жолдары қарастырылады. Эмоционалды интеллект ұғымына анықтама беріледі. Қоғамдағы эмоционалды интеллектінің маңызы қарастырылған. Эмоционалды интеллект туралы түрлң ғалымдардың көзқарасы туралы жазылған. Әлеуметтік қызметкерлердің эмоционалды интеллектісі қозғалған. Әлеуметтік қызметкерлердің эмоционалды тұрақсызыдының негізігі себептері қарастырылған.

Түйін сөздер: *Эмоция, интеллект, эмоционалдық интеллект, тұлға, қоғам, әлеуметтік жұмыс*

В данной статье рассматриваются эмоциональный интеллект личности и способы управления эмоциями. Дается определение понятию "эмоциональный интеллект". Рассматривается значимость эмоционального интеллекта в обществе. Описаны различные взгляды ученых на эмоциональный интеллект. Поднимается вопрос эмоционального интеллекта социальных работников. Анализируются основные причины эмоциональной нестабильности социальных работников.

Ключевые слова*: эмоции, интеллект, эмоциональный интеллект, личность, общество, социальная работа*

This article examines an individual's emotional intelligence and ways to manage emotions. The concept of "emotional intelligence" is defined. The significance of emotional intelligence in society is considered. Various scholars' perspectives on emotional intelligence are described. The issue of emotional intelligence among social workers is addressed. The main causes of emotional instability among social workers are analyzed.

Key words*: emotion, intelligence, emotional intelligence, personality, society, social work.*

Жалпы тұлғаның эмоционалды интеллект тұрғысынан дамуы бүгінгі күнде басты мәселелердің бірі. Себебі тұлғаның эмоционалды интеллектісін дамыту өз кезегінде мәдениетке, құндылықтар деңгейіне айтарлықтай ықпал етеді. Сәйкесінше тұлғаның эмоционалды ителлектісін көтеру негізінде жасалатын жұмыстардың маңызы зор.

Эмоционалды интеллект ұғымы-тұлғаның өзінің және өзгенің эмоцияларын түсініп әрекет ету. Тұлғаның өміріне әсер ететін қазіргі заманғы тұжырымдама.

Жалпы қоғамда эмоционалды интеллект мәселесі өзекті екенін байқауға болады. Қазіргі өмір салтына байланысты адамдарда өте көп эмоциялар болады. Адамдар әр түрлі эмоцияларды бастан кешіп,болып жатқан ситуацияларға түрліше жауап қайтарады. Жоғары стресс, ашулану, күйзеліс сияқты күйлерді бастар өткеруі мүмкін. Бұл өз кезегінде қарым-қатынасқа кедергі келтіреді.

Тұлғаның жеке өсуіне сонымен қатар кәсіби деңгейінің біліктілігіне және табысына әсер ететін бірден бір фактор эмоционалды интеллект екені сөзсіз.

Эмоциялық интеллект ұғымының қоғамдағы маңызы. Эмоция бұл сезім арқылы ынталандырып, ұйымдастыратын және қабылдауды бағыттайтын, адамның ойлауы мен іс-әрекеті. Эмоция ынталандырады. Ол энергияны жұмылдырады және бұл энергия кейбір жағдайларда субъект әрекет жасау үрдісі ретінде сезіледі. Эмоция индивидтің ойлауы мен физикалық белсенділігін басқарады, оны белгілі бір арнаға бағыттайды. Егер сіз ашуланған болсаңыз, оны ашық көрсете аласыз, ал сіз қорқып тұрсаңыз онда агрессияңыздың көрініс бермейтіні белгілі [1].

"Эмоциялар"ұғымының әр түрлі авторларының көзқарастарын талдайды. У.Джеймс эмоциялар адамның дене өзгерістерінде көрініс тапқан толқушы оқиғаны қабылдауға реакциясы деп санайды. Ғалымның пікірінше, нысан сезім органына әсер еткенде жүйке импульстері тиісті арналар арқылы бірден тарайды және бұлшық ет, тері, қан тамырларының жағдайын өзгертеді. Ми қабығының көптеген ерекше бөліктерінде қабылданатын бұл өзгерістер адам санасына әсер

етіп оны жай ғана қабылданатын объектіден эмоциялық күйзеліске ұшырайтын объектіге айналдырады. [2]

Өзінің алғашқы жұмыстарында З Фрейд "аффект, немесе эмоция – психикалық өмірдің жалғыз мықты күші"деп жазады. Өзінің кейінгі еңбектерінде ол " аффект туралы интрапсихиялық факторлар туралы айтады.» [3].

Эмоционалды интеллект концепциясына байланысты Дж. Мейера, П. Сэловея, Д. Карузо, эмоционалдық интеллект - бұл өз эмоциялары мен басқалардың эмоцияларын сезінуге және түсінуге мүмкіндік беретін ментальдық қабілеттер тобы деген [4].

А.Н. Леонтьевтің пікірінше, эмоциялар ішкі сигналдардың рөлін атқарады. Олар ішкі сигнал болуына сыртқы объектілер туралы ақпаратты өздігінен алуында есем, бұл субъектінің әс-әрекеті ағымында болып жатқан объективті жағдайлар мен оның байланысы. Эмоцияның ерекшелігі ол ынта мен шындықтың арасындағы байланысты көрсетіп мотивациялық іс-әрекетке жауап береді. Бағытталған субъективті сигналдардың рөлін адам эмоциясында туындаған қорқыныш, қанағаттанбау, жайсыздық т.б. жағдайлар атқарады. [5]

Л.С. Выготскийге қарағанда С. Л. Рубинштейн "аффект пен интеллект" бірлігі идеясының жақтаушысы ретінде өзін ғана емес, ол көбінесе ЭИ идеясын алдын ала болжайды: "шын мәнінде эмоциялар мен интеллект жеке өміріндің бірлігі туралы ғана емес, эмоциялық немесе аффективті, және эмоциялардың ішіндегі интеллект мәселесінің біртұтастығы туралы айту керек". А. Н. Леонтьев оқу іс-әрекетінің "жеке" мағынасы туралы айтқан кезде эмоциялар мен интеллект байланысын атап өтті. Мағынасы дәлелдермен анықталады, А. Н. Леонтьев жаңа мағыналарды қалыптастырып, интеллект саласындағы жаңа мүмкіндіктерді де ашатынын көрсетеді [6]

Тұлға қоғамның ажырамас бөлшегі. Яғни сәйкесінше тұлғаның бойындағы сезімдер жалпы тұлғаның өзі қоғам үшін маңызды болып саналады. Жоғарыда айтылған авторлардың сөздері бұған дәлел. Толығырақ тоқталар болсақ қоғамда тұлға өз эмоциялық интелектісін дамытуы стресті басқаруға, конфликті шешуге, командамен жұмыста, шешім қабылдау деген сынды маңызды дүниеерде өз көмегін береді. Эмоциялық интеллект ұғымының қоғамдағы маңызы бірнеше аспектілермен көрініс табады:

1. Жеке тұлғалық даму;
2. Қарым-қатынас мәселесі;
3. Жұмыс орындағы маңызы;
4. Қоғамдағы орны.

Қазіргі қоғамда позитивті адамдардың жоғарғы мансапқа деген мүмкіндігі мол. Оның эмоционалдық интеллект деңгейі әріптестерімен жылдам қарым-қатынас орнатып түсуіне жәрдемдеседі. Бұл қағида жекелеген үлкен мемлекеттер мен халықаралық қарым-қатынастарда да өз жемісін береді. Мемлекетті бірегей корпорация ретінде елестетіп, эмоционалдық интеллекттің ең жоғарғы деңгейі азаматтар арасында әлеуметтік кәсіби соның ішінде әртүрлі салалық ара қатынастар орнатуға көмектеседі. Ментальды және мәдениетімен ерекшеленетін әртүрлі аудиториялармен ортақ тіл табыса білу жаһандану заманында сәттілік кепілі болып табылады. Ұлттың эмоционалдық интелеллектің маңызы және оны тереңінен түсіну Елбасының Н.Ә.Назарбаевтың 2017 жылдың 12 сәуірінде жарияланған «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында айтылған. Ұлттың эмоционалдық интеллектісін практика жүзінде халықаралық өзара қатынастарға пайдалану ол ұлттың бірегейлігін сақтай отырып ашықтық пен әріптестер арасында құрметтің болуына әкеледі. Қазақстан халқының өте бай тарихи тәжірибесі жоғарғы білім деңгейінің өсуі ұлттың бәсекеге қабілеттілігі жоғары болуы өзгерістерге дайын тұруы, қазіргі әлемдік процестерге кіру мен әлемдік флагмандар қатарында болу және қазіргі заманғы әлемдік құрылымдар қатарында тұруға мүмкіндік береді.[7]

Әлеуметтік жұмыстағы эмоционалды интеллект. Әлеуметтік қызметкерлер жұмыс барысында көбінесе күйзеліс пен сарқылудың жоғары деңгейіне ие, бірақ олардың көпшілігі

эмоционалды әсерін толық түсінбестен өз жұмысына адал болып қала беруде (Эванс, және т.б., 2006:179; Рух, 2012б: 1329). EQ мамандарға эмоционалды жауапты жұмысты (Биггарт, және т.б., 2016) атқару кезінде әлеуметтік қызметкерлердің өз мазасыздығы мен күйзелісті жеңуге көмек бере алады. Эмоциялар әлеуметтік жұмыста аз зерттелген тақырып болып қала береді (Грант және т.б., 2014:876; Рух, 2012 b:1331; Стэнли және т.б., 2020: 8). Л.А.Хоу (Хоу, 2008:567) «әлеуметтік жұмыс және әлеуметтік көмек-бұл қарым-қатынасқа негізделген тәжірибе...қызметкер эмоционалды түрде ақылды болса, оны тек шеберлік пен жанашырлықпен жүргізуге болады» деп мәлімдеді. Бұл эмоционалды интеллекттің тұлғааралық және ішкі тұлғалық аспектілері, бұл әлеуметтік жұмыс рөлінің күрделілігін көрсетеді, бұл басқа адамдардың эмоционалды бұзылуларынан басқа, өзіңіздің эмоционалды реакцияларыңызды басқаруды бағалауға мүмкіндік береді. Т.Моррисон (Моррисон, 2007:247) әлеуметтік жұмыстың бес аспектісін анықтады, олар үшін эмоционалды интеллект маңызды: 1. пайдаланушыларды тарту; 2. бағалау және бақылау; 3. шешімдер қабылдау; 4. Ынтымақтастық; 5. күйзеліспен күресу.

Эмоционалды интеллект өзіне және басқаларға эмоцияларды импульсивті емес, рефлексивті түрде дәл қабылдау мүмкіндігін арттырады, содан кейін оны елемей, эмоционалды контекстті ескеретін шешімдер қабылдауға мүмкіндік береді. Тәжірибедегі мамандардың қызметтерін пайдаланушылардың пікірлерін зерттеу олардың эмпатияға, тыңдауға, түсінуге және мүмкін болатын шешімдерді зерттеуге уақыт бөлуге қабілетті әлеуметтік қызметкерлерді бағалайтындығын көрсетеді. Дж.Рух (Рух, 2005а: 113) тәжірибенің төрт саласында әлеуметтік жұмысты орындау үшін рефлексивті тәжірибенің маңыздылығын атап көрсетеді:

1) қызметті пайдаланушы;

2) кәсіби «Мен»;

3) ұйымдастырушылық контекст;

4) білім туралы ақпараттандыру тәжірибесі.

Дж.Рухтың жұмысы эмоционалды интеллекттің құзыреттілігі әлеуметтік жұмыс тәжірибесі үшін пайдалы болады деп болжайды.[8]

Жоғарыда айтып өткеніміздей әлеуметтік қызметкерлер көбінесе күйзеліске бейім. Соның салдарынан эмоциялық интеллект төмен болып жатады. Әрине бұған әсер ететін айтарлықтай себептер бар. Ол жоғары эмоционалды жүктеме және стресс, эмоцияларды басқару дағдыларының жетіспеуі және кәсіби күйіп кету болуы мүмкін. Нақтырақ мысалдармен айтар болсақ әлеуметтік қызметкер түрлі жағдайларды бастан кешіреді. Әлеуметтік қызметкерлер көбіне қиын өмірлік жағдайға тап болған адамдармен жұмыс істейді. Қайғы мен ауыр оқиғаларға жиі куә болады.

Кейбір әлеуметтік қызметкерлер өз эмоцияларын бақылау мен реттеуді үйренбеген. Эмоцияларды дұрыс түсінбегендіктен клиенттермен қарым-қатынас қиындайды. Әлеумттік қызметкердің үнемі психологиялық қысымда жұмыс істеуі эмоциялық шаршауға әкеледі. Бұдан бөлек агрессияға бейім немесе тұрақты қиын жағдайдағы клиенттермен жұмыс істеуде әлеуметтік қызметкерлердің эмоционалды тұрақтылығының әлсіреуі әкелуі мүмкін.

Қорытынды

Тұлғаның эмоциялық интеллектісі өте маңызды. Қоғам үшінде өзі үшінде. Эмоциялық интеллект ұғымының қоғамдағы маңызы 4 негізгі аспектімен көрініс табады. Тұлғаның эмоциялық интеллектісінің жоғары болуы қоғамдағы айқын орнын табуға орасан ықпалын тигізеді. Қоғамдағы салалардың бірі әлеуметтік жұмыс. Яғни әлеуметтік қызметкерлердің өз эмойиялық жағдайының жоғары әрі тұрақты болуына аса мән беріп қарағаны дұрыс. Бұл өз кезегінде сапалы қоғам, сапалы қызметкер болуға әсер етеді.

Әдебиеттер

1. Изард К.Э. Психология эмоций / Перев. с англ. – СПб: Издательство «Питер», 1999 – 464 с.:ил. (Серия

«Мастера психологии»).
2. Педагогика профессионального образования : учеб, пособие для студ. высш. учеб, заведений /Е. П. Белозерцев, А. Д. Гонеев, Г. Пашков; под ред. В. А. Сластенина. - 2-е изд., стер. - М.: Академия, 2006. - 368 с
3. Фрейд, З. Психопатология повседневной жизни /З. Фрейд. - М., 1925.
4. Алексеева Е.Е. Типологические особенности студентов психологических и педагогических специальностей // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. - 2009, - №4, - С. 207-212.
5. Леонтьев, А. Н. Психология образа [Текст] / А. Н. Леонтьев // Вести. Моек, ун-та. - Сер. 14: Психология. - 1979. - № 2. - С. 3-13.
6. Леонтьев, А.Н. Проблема деятельности в психологии / А. Н. Леонтьев // Вопросы философии. – 1972. – № 9. – С. 95–108
7. Егенисова А.Қ., Серикбаева А.Қ. Студенттердің эмоционалдық интеллектісі және эмоцияларды басқара білуі қабілеті // Абай атындағы ҚазҰПУ-ның Хабаршысы, "Психология" сериясы № 4 (65), 2020 ж, 46-51 б. https://doi.org/10.51889/2020-4.1728-7847.08
8. Аубәкір А.С., Нуркатова М.М. Эмоционалды интеллект пен әлеуметтік қызметкердің кәсіби үйлесімдігі арасындағы байланысты талдау // Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университет, Қазақстан, Алматы қ. Психология және социология сериясы. №2 (81). 2022 123-135 б. https://doi.org/10.26577/JPsS.2022.v81.i2.013

ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ДИАЛОГТІК ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Айтақын А.Т.
№117 ЖББМ
Алматы, Қазақстан

Бұл мақалада қазіргі кезде сыныптағы оқушылардың қазақ тілі сабақтарында диалогтік сұхбаты өзара қарым-қатынас жасауының сөйлеу мәдениетін қалыптастыруға және белсенді оқу ортасын құруға көмектесетіндігі баяндалған.
***Түйін сөздер**: Диалог, дебат, сөйлеу мәдениеті, идея, дағды, оқыту*

В статье раскрывается, что диалогическая беседа учащихся на уроках казахского языка способствует формированию речевой культуры и созданию активной среды обучения.
***Ключевые слова:** Диалог, дискуссия, культура речи, идеи, умения, обучение*

This article reports that the dialogical conversation of students in Kazakh language lessons contributes to the formation of speech culture and the creation of an active learning environment
***Key words**: Dialogue, discussion, speech culture, ideas, skills, training*

Диалогтік оқыту – оқушылардың өзара қарым-қатынас жасауына, ойларын еркін жеткізуіне және сыни тұрғыдан ойлауына мүмкіндік беретін әдіс. Бұл тәсіл білім алушылардың тілдік дағдыларын жетілдіруге, сөйлеу мәдениетін қалыптастыруға және белсенді оқу ортасын құруға көмектеседі.

Диалогтік оқытудың тиімді жақтарын атап айтсам:

1.Сөйлеу дағдыларын дамытса

- ✓ Оқушылар еркін сөйлеп, өз ойларын анық жеткізе алады.
- ✓ Диалог барысында сөздік қоры байып, дұрыс сөйлеу машықтары қалыптасады.

2. Сыни ойлау мен шығармашылық қабілеттерді жетілдіру

- ✓ Оқушылар сұрақ қоюға, жауап беруге және пікір алмасуға дағдыланады.
- ✓ Күрделі мәселелерді талқылау арқылы сыни ойлау қабілеттері дамиды.

Диалогтік оқыту – оқушылардың өзара сөйлесу арқылы білім алуына бағытталған әдіс. Қазақ тілі сабақтарында бұл әдісті пайдалану өте тиімді, өйткені ол:

1. Тілдік дағдыларды дамытады – оқушылар сөйлесу барысында сөздік қорын кеңейтеді, дұрыс сөйлеуге, ойын нақты жеткізуге үйренеді.

2. Белсенділік пен қызығушылықты арттырады – оқушылар диалогқа қатысу арқылы сабаққа белсенді араласады, өз пікірін білдіруге үйренеді.

3. Сын тұрғысынан ойлау қабілетін жетілдіреді – сұрақтарға жауап беру, пікірталас жүргізу арқылы оқушылар логикалық ойлауды дамытады.

4. Коммуникативтік дағдыларды қалыптастырады – оқушылар диалог жүргізу барысында бір-бірін тыңдауға, пікір алмасуға, келіссөз жүргізуге үйренеді.

5. Шынайы өмірлік жағдайларда қолдануға көмектеседі – қазақ тілінде еркін сөйлеу дағдысын қалыптастыруға, шынайы қарым-қатынаста қолдануға мүмкіндік береді.

Диалогтік оқытуды жүзеге асыру үшін рөлдік ойындар, пікірталастар, диалог құру тапсырмалары, сұрақ-жауап әдістері сияқты тәсілдерді қолдануға болады. Бұл әдіс қазақ тілін үйренуді жеңілдетіп, оны қарым-қатынаста еркін қолдануға жағдай жасайды.

Бүгінгі күні біздің қоғамға проблемаларды шеше алатын, шешім қабылдайтын, сындарлы ойлайтын, идеялар мен өнімді пікір ұсына алатын және командада, топтарда тиімді жұмыс істейтін икемді, креативті және бастамашылық қабілеті бар жастар қажет. Сондықтан оқушылардың сөйлеу тілін дамыту мақсатында Оқу мен оқытудағы жаңа тәсілдерді қолдануда «диалогтік оқыту» тәсілін басшылыққа алдым.

Мерсер мен Литлтон (2007) еңбектерінде диалогтік оқытудың маңыздылығын атап көрсетеді. Олардың зерттеуінше, оқушылардың бірлесіп жұмыс істеуі мен әңгімелесуі танымдық дамуына оң әсер етеді. Диалогтік оқыту білім алушылар арасында мағыналы сұхбат орнатуға, ойларын еркін жеткізуге және сын тұрғысынан ойлауды дамытуға көмектеседі.

Диалогтік оқыту түрлері:

1. Кумулятивті әңгіме – оқушылар бір-бірінің пікірін қолдайды, бірақ терең талқылау жүргізбейді.

2. Дебаттық әңгіме – қатысушылар бір-бірінің пікіріне қарсы шығып, дәлелдеуге тырысады.

3. Зерттеушілік әңгіме – оқушылар бірлесіп ой қозғап, дәлелдер келтіріп, ортақ шешімге келеді.

Зерттеушілік әңгіме жүргізілу үстінде:

1) әркім ақылға қонымды мәлімет ұсынады;

2) әркімнің идеясы пайдалы ретінде бағаланғанымен, мұқият бағалау жүргізіледі;

3) қатысушылар бір-біріне сұрақ қояды;

4) қатысушылар сұрақ қояды және айтқандарын дәлелдейді, осылайша әңгімеде дәлелдеме «көрінеді»;

5) топтағы қатысушылар келісімге жетуге тырысады (олар келісімге келуі де, келмеуі де мүмкін, ең бастысы – келісімге ұмтылу)

Әңгіме-дебат барысында:

1) ой-пікірлерде үлкен алшақтық болады және әрқайсысы өз шешімдерінде қалады;

2) ресурстарды біріктіруге бағытталған аздаған талпыныс жасалады;

3) қарым-қатынас көбіне «Иә, бұл солай», «Жоқ, олай емес» деген бағытта жүзеге асады;

4) Орта бірлесуден гөрі, көбіне бәсекелестікке бағытталған.

Кумулятивтік әңгіме (топтық әңгіме) барысында байқалатын жайлар:

1) айтылған пікірлермен тыңдаушылардың әрқайсысы механикалық түрде келісе беруі;

2) әңгіме білім алмасу мақсатында жүргізілгенімен, оған қатысушылардың өзгелер ұсынған қандай да болсын идеяларды төзімділікпен тыңдауы;

3) идея қайталанады және жасалынады, бірақ үнемі мұқият бағалана бермейді.[2]

Мерсердің әр түрге беріп кеткен сипаттамаларына сүйене отырып, өз тәжірибемде зерттеушілік әңгіме орын алғанын байқадым. Топпен не жұппен жұмыс жасау барысында, әр оқушы өз идеясы мен жауабын ұсынады, қалғандар оған сыни көзқараспен қарап, сұрақтар қойған сәтте, жауабын ұсынған оқушы тарапынан дәлелдемелер орын алып жатады.

Оқушылар жұппен не топпен жұмыс жасау барысында, әуелі идеялармен өзара бөліседі, содан соң бір-біріне сұрақ қою, яғни диалог арқылы жұмыстарын жүйеге келтіреді. Жұмыстарын қорғау кезінде, оқушыларға өмірде кездесетін қиындықтарды жеңе алу, кез-келген

іс-әрекеттің белгілі бір жағдайға тигізетін әсері жөнінде ойларымен бөлісуге мүмкіндік беру мақсатын көздеп, қосымша сұрақтар қоямын. Балалардың жауаптарына сүйене отырып, оқушылардың мәселелерді шешудің тиімді жолдарын іздеп таба алатынын, болашаққа болжам жасай және шешім қабылдай алатынын байқадым. Осы сабақтағы оқушыларымның әрекеттестігін зерттей отыра, келесі қорытындыға келдім: «серіктестермен әңгімелесу» әдісі оқушыларды бір-бірінің ұстанымдары мен идеяларын жақсы танып білуге мүмкіндік бере отырып, жауапкершілікті, талапты болуға итермелеп, өз ойын дәлелді жеткізу қабілеттерін дамытып, оқушы бойында іскер адамға тән қасиеттерді оятады.

Диалогтік оқыту әдістері: Рөлдік ойындар,Пікірталас (дебат),"Ойлан – жұптас – бөліс" әдісі, Диалогтік сұхбаттар (мұғалім-оқушы, оқушы-оқушы),"Ыстық орындық" әдістерін қолдануға болады.

Сабақтың тақырыбы бойынша оқушылар өз ойларын ашық түрде білдіре бастайды. Басқа адамдардың да, өздерінің де жаңа бір идея туғызатындығына, оны өз ортасында салып айтуына болатынын түсіне бастайды. Жаңадан туындаған өз идеяларын, пікірлерін дәлелдеуге қызығушылықтары артады. Бүгінгі таңда тіл мәселесі барлық білім ошағында көп мәселе туындатады. «Балалардың сөздік қорларын әрі қарай қалай жетілдіруге болады?» – деген сұрақ жалғыз мені емес, барлық мұғалімдерді де үнемі ойландырады. Сондықтан диалогтік оқыту оқушылардың тілін дамытуда сұрақтардың түрткі болуына, сынақтан өткізу және қайта бағыттау, тиімділігіне оңтайлы жол ашады [3,96].

Диалог бүгінгі таңда білім алуға, заманауи болуда ерекше қызмет атқарады. Диалог шын мәнінде оқушылардың бір-бірімен сұхбаттасуынан немесе оқушы мен мұғалім арасындағы пікір мен ой қорытындысын жүйелеу мен дамытуының көмектесуіне арналған амал. Бұл әдіс оқушының ой өрісін дамытумен қатар жан-жақтылыққа, өз ойын еркін әрі нақты жеткізуіне мүмкіндік жасайды

Қазақ тілі сабақтарында диалогтік оқытуды қолдану – оқушылардың белсенділігін арттырып, олардың сөйлеу мәдениетін, ойлау қабілетін және ынтымақтастығын дамытудың тиімді жолы. Бұл әдіс қазақ тілін меңгеруді жеңілдетіп, оқу үдерісін қызықты әрі нәтижелі етеді.

Әдебиеттер

1. Бітібаева Қ. Бір ғылымнан басқаның..» Оқу құралы. - Семей: «Үш биік» баспасы ЖШС, 2008.- 252 б.

2. Қали А.Т. 7 модуль әдістерін қолдана отырып көшбасшылық қалыптастыру». Әдістемелік көмекші құрал. Семей: «Зияткер» ҚҚ РБО., 2018-75 б.

3. Түгелбаева А.Е. Жаңартылған бағдарлама: жаңа көзқарас, жаңа мүмкіндік. 2021.

СИСТЕМА ОБРАЗОВАНИЯ И ИСКУССТВО: МЕЖДУ СТАНДАРТИЗАЦИЕЙ И ТВОРЧЕСТВОМ

Ким А.М., Оспанов Э.Б.
Казахский Национальный Университет имени Аль-Фараби,
Алматы, Казахстан

Мақалада өнердің шығармашылық ойлаудың дамуына әсері, оның білім беру жүйесіндегі маңыздылығы және білім беруді стандарттаудың салдары қарастырылады. Ерекше назар өнердің тұлғаны қалыптастырудағы, оның өміршеңдігі, креативтілігі мен қоршаған ортаға бейімделу қабілетін дамытудағы рөліне аударылады.

Түйін сөздер: *Өнер, дивергентті ойлау, шығармашылық, өміршеңдік, білім беру.*

В статье рассматривается влияние искусства на развитие творческого мышления, их актуальность в системе образования и последствия стандартизации образовательных процессов. Особое внимание уделяется роли искусства в формировании личности, развитии её жизнестойкости, креативности и способности адаптироваться к окружающему миру.

Ключевые слова: *искусство, дивергентное мышление, творчество, жизнестойкость, образование.*

The article examines the impact of art on the development of creative thinking, its relevance in the education system, and the consequences of educational standardization. Special attention is given to the role of art in shaping personality, fostering resilience, creativity, and the ability to adapt to the surrounding world.

***Key words**: Art, divergent thinking, creativity, hardiness, education.*

Известный ученый-педагог Кен Робинсон посвятил свою жизнь изучению роли творчества в образовании. Он утверждал, что дети по природе открыты творчеству, но стандартизированные образовательные системы постепенно подавляют их креативность, заставляя бояться ошибок. В результате, по мере взросления, способность мыслить нестандартно уменьшается, а стремление к оригинальности уступает место поиску "правильных" ответов [1].

По мнению К.Робинсона, во всем мире существует жесткая иерархия дисциплин, которая сложилась исторически:

1. Естественные науки и языкознание,
2. Гуманитарные науки
3. Искусство.

При этом искусство всегда оказывается на последнем месте, его рассматривают скорее как факультатив или хобби, нежели как полноценный инструмент познания. Однако, широко известно, что и*скусство – это иной, в отличие от науки, путь познания реальности*.

Еще Аристотель дал определение искусства, используя древнегреческое слово techne (искусство, мастерство, умение), определяя его как:

«Творческая привычка, следующая истинному разуму» [2, с. 256].

Искусство играет ключевую роль в развитии креативного мышления, поскольку оно требует от человека не просто запоминания информации, а активного поиска новых идей, нестандартных решений и оригинального самовыражения. В процессе создания художественных произведений – будь то живопись, музыка, театр или танец – человек учится экспериментировать, комбинировать неожиданные элементы, интерпретировать образы и символы, а также находить альтернативные пути решения задач.

Эта идея перекликается с концепцией конвергентного и дивергентного мышления, предложенной американским психологом Дж.П. Гилфордом [3]. Он выделил два типа мышления, которые определяют способы решения задач: конвергентное и дивергентное.

Конвергентное мышление – направлено на поиск единственного верного ответа. Это тип мышления, который поддерживается в традиционных образовательных системах через тесты, экзамены и стандартизированные задания.

Дивергентное мышление – предполагает множество решений одной задачи. Оно требует творческого подхода, способности к нестандартному мышлению, поиска альтернативных вариантов.

В современных школах и университетах акцент делается преимущественно на конвергентное мышление. Стандартизированные тесты, жесткие учебные программы, унифицированные требования – все это формирует систему, в которой креативность не находит достаточной поддержки.

Однако, как показывает практика, люди разные. Унифицированная проверка знаний и способностей не может учитывать индивидуальные особенности каждого ученика. Кто-то мыслит аналитически, кто-то – образно. Кто-то способен быстро находить точные решения, а кто-то – придумывать нестандартные подходы.

В мире есть примеры альтернативного тестирования способностей учащихся, учитывающие их индивидуальные особенности. В следующем отрывке из книги «Школа будущего. Как вырастить талантливого ребенка» за авторством сэра Кена Робинсона и Лу Ароника рассматривается один из таких примеров:

«Learning Record изначально была разработана в Лондоне, родившись на почве потребности в оценивании прогресса и достижений учащихся в тех случаях, когда не работает стандартная оценка.

В школах, расположенных в центре Лондона, где всегда учится много детей разных национальностей, в распоряжении учителей было мало ресурсов. Именно эти учителя заявили, что успехи их учеников нельзя оценивать с помощью стандартизированных тестов, ибо этим детям попутно приходится изучать неродной для них английский язык, и решили найти способ охватить и задокументировать реальный процесс обучения школьников. Работали они в сотрудничестве с Мирой Баррз, Хиллари Хестер и еще несколькими исследователями в области университетского образования, которые всерьез интересовались трудами Льва Выготского, ученого, разработавшего структуру для критериев обучения, используемую сегодня в Learning Record. В фокусе внимания этих ученых находились чтение и письмо; вместе с учителями они попытались определить, что нужно для того, чтобы понять, насколько успешно дети осваивают грамоту. В результате была создана весьма надежная оценочная система под названием Primary Language Record, инструмент из восьми страниц, позволяющий документировать наблюдения педагогов. Учителя опросили родителей детей на их родном языке, в частности о том, чем любит заниматься их ребенок. Затем опрашивали и самих учеников, чтобы получить общее о них представление. Педагоги были в восторге. И родители тоже, потому что учителя старались выяснить, что нравится их детям. Скажем, учитель узнавал, что ребенок любит природу и естественные науки, но не любит читать, и начинал вырабатывать креативные решения, например: «А что, если дать ему почитать научную фантастику?»

Иными словами, педагоги начали искать самые разные способы стимулировать повышение уровня грамотности учащихся на их родном языке. И вскоре убедились, что для этого можно использовать, по сути, эмпирическую модель – модель, которую вы применили бы, решив изучить изменения в любой адаптивной системе. Сначала вы делаете «моментальный снимок» этой системы, далее в течение какого-то времени наблюдаете, собирая образцы работ, а затем проводите анализ. «Именно поэтому рушится большинство систем, основанных на подборках работ, – из-за отсутствия анализа. Любой анализ должен быть научным и базироваться на определенных теоретических принципах.

Л.Выготский обеспечил нас структурой, позволяющей говорить об обучении, по сути, мультивалентным способом» [4, с. 118].

Интересно то, что в отчете Всемирного экономического форума «Future of Jobs 2023», в котором анализируются наиболее востребованные навыки на рынке труда, в десятке важнейших аналитическое мышление занимает первое место среди ключевых навыков, указанных компаниями участницами. На втором месте находится креативное мышление. Ожидается, что спрос на эти навыки вырастет на 72% и 73% соответственно в течение следующих пяти лет [5].

Во Франции готовят огромное число искусствоведов не потому, что стране необходимо такое количество работников в этой сфере, но потому что лучше строить университеты, чем тюрьмы. Человек, хранящий в душе образ Джоконды, не пойдет громить машины на улицах, даже если его первичные потребности не удовлетворены.

В среде музыкантов и искусствоведов обсуждается процент населения, для которого искусство становится жизненной ценностью и который необходим в обществе для сохранения его стабильности (от 1 до 3 процентов). В особенности это необходимо для тех наций, в которых процент молодого населения доминирует.

С точки зрения системного подхода в психологии (человек как единство индивида, личности, субъекта деятельности и индивидуальности) становится ясным, что именно дает искусство человеку. Как субъекту деятельности приобщенность к миру искусства дает креативность, а как личности придает определенную направленность поведения в социуме.

Характерные для современного мира ощутимые изменения в разных сферах существования человека и общества, а также связанный с этим стресс делают особо востребованной способность быть жизнестойким. Это понятие впервые появилось в сфере спорта, но сегодня оно вышло за пределы только спортивной психологии и превратилось в компетенцию личности, способствующую общему успеху и адаптивности в жизни. В современном мире необходима не только способность отвечать высоким профессиональным или социальным требованиям, но и умение вырабатывать нешаблонный подход к решению проблем в сфере труда и общения, а также способность выживать в условиях, при которых рушатся привычные стандарты и шаблоны. В таких ситуациях только выработанные личные принципы и жизненные ценности дают необходимую жизнестойкость и позволяют выжить. Именно в этом невидимая роль искусства в жизни отдельно взятого человека, оно выводит его из узкого мира, ограниченного случайными обстоятельствами его рождения и социализации в определенном социально-историческом контексте, в широкий мир художественных ценностей, далеко за рамки перцептивных ограничений времени и пространства его физического существования. Индивидуальность человека как высший уровень его развития способствует выживанию и тогда, когда физические условиях жизни трудны или почти невозможны, когда не на кого опереться, кроме как на самого себя. Образцы отношения к таким ситуациям, которые дает нам искусство, увеличивают масштаб видения, меняют логику подхода и имеют психотерапевтический эффект.

В крупнейших музеях мира (Эрмитаж, Русский музей в Санкт-Петербурге) работают сотрудники с психологическим образованием. Одной из их задач является исследование художественного восприятия каждым новым поколением лучших образцов классического искусства. То, как по-иному понимают, интерпретируют то или иное произведение представители разных поколений, представляет и научный, и практический интерес.

Методически, если речь идет о литературных произведениях, можно было бы использовать аналог проективной методики завершения предложения. Например, «тьмы низких истин нам дороже…». На примере народных пословиц подобные попытки проводились на нынешних школьниках, было выявлено, что практически в 100 процентах случаев дети не знают и не руководствуются в своей жизни этими образцами, придумывая на ходу завершения пословиц, исходя из реалий современной жизни.

Современному образованию необходимо стремиться к балансу между наукой и искусством, между логическим и творческим подходами к познанию мира.

В конечном счете, необходимость в творческом подходе существует во всех областях – даже в самых точных науках. Великие ученые, такие как Альберт Эйнштейн, Леонардо да Винчи и Никола Тесла, отличались не только глубокими знаниями, но и нестандартным видением мира. Именно сочетание аналитики и воображения привело их к выдающимся открытиям.

Таким образом, задача системы образования – не только передавать знания, но и учить мыслить гибко и креативно.

Литература

1. https://youtu.be/iG9CE55wbtY?si=eFLjA7KAmVrleNWp (07.01.2007 г.)
2. Аристотель. Никомахова этика // Аристотель. Сочинения: в 4 т. М.: Мысль, 1984. Т. 4. С. 15–314.
3. Guilford, J. P. (1967). The Nature of Human Intelligence. McGraw-Hill.
4. Робинсон К., Ароника Л. Школа будущего. Как вырастить талантливого ребенка.- М.: Манн, Иванов и Фербер, 2016.
5. https://www.weforum.org/stories/2023/05/future-of-jobs-2023-skills/ (01.05.2023 г.)

ОРЫС МЕКТЕПТЕРІНДЕ ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІ ӘДІС ТӘСІЛДЕРІ

Ажибекова Б.К.
№117 ЖББМ
Алматы, Казахстан

Қазақстан – көпұлтты мемлекет, және мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілін меңгеру елдің әрбір азаматы үшін маңызды. Осыған байланысты, орыс тілінде білім беретін мектептерде қазақ тілін оқыту – өзекті мәселе. Бұл мақалада орыс мектептерінде қазақ тілін оқытудың маңыздылығы, кездесетін қиындықтар және тиімді әдістер қарастырылады.

Түйін сөздер**: Тіл, коммуникативтік құзыреттілік, интерактивті оқыту, мультимедиялық технологиялар, компьютерлік презентация бағдарламалары**.

Казахстан – многонациональная страна, и изучение казахского языка как государственного важно для каждого гражданина страны. В связи с этим преподавание казахского языка в русскоязычных школах является актуальным вопросом. В статье рассматривается важность преподавания казахского языка в русских школах, возникающие трудности и эффективные методы.

***Ключевые слова:** Язык, коммуникативная компетентность, интерактивное обучение, мультимедийные технологии, программы компьютерных презентаций.*

Kazakhstan is a multinational country, and learning Kazakh as the state language is important for every citizen of the country. In this regard, teaching the Kazakh language in Russian-language schools is a pressing issue. This article discusses the importance of teaching the Kazakh language in Russian schools, the difficulties encountered and effective methods.

***Keywords**: Language, communicative competence, interactive learning, multimedia technologies, computer presentation programs.*

Көп ұлтты мемлекеттердің ұлттық саясатының діңгегі, тәуелсіздігінің тірегі, барлық ұлтты біріктіруші басты факторы – мемлекеттік тілі болып табылатындығы белгілі. Сондықтан елімізде үнемі қазақ тілін дамытуға, желтілдіруге, тілімізді өзге ұлт өкілдеріне меңгертуге көп көңіл бөлінеді**.**

Қазақ тілін оқытуда коммуникативтік құзыреттілік бірінші кезектегі міндет болғандықтан, тіл үйренушіні тілдік қарым-қатынасқа дайындау мәселесі қазақ тілін оқыту үдерісіндегі негізгі міндеттердің бірі ретінде қарастырылады. Демек, тілдік материалдар, оны оқыту әдістемесі, сонымен қатар тілдік жұмыс тіл үйренушілердің қазақ тілін меңгеруіне, сөздік қорын молайтуына, үйреніп жатқан тілде еркін сөйлеуіне, өз ойын жеткізуіне жағдай туғызуы тиіс. Осыған орай, қазақ тілін оқыту әдістемесін жетілдіру, оқытудың тың идеялары мен инновациялық жолдарын іздестіру және оларды әр сабақта жүйелі түрде жүзеге асыру бүгінгі күн талабымен толық үйлесетін өзекті тақырып [1, 26 б.].

Бүгінгі таңда жаңа технологияларды пайдалана отырып, тіл үйренушілерге қазақ тілін тиімді оқытуға, қазақ тілін үйренуге деген ынтасын арттыруға болады. Сабақ сапасы мұғалімнің шеберлігіне тікелей байланысты. Бүгінгі таңда көптеген қызықты технологиялар бар. Қазіргі уақытта тілді коммуникативті оқыту мәселесіне ерекше көңіл бөлінуде. Қазақ тілін орыс мектептерінде оқытудың жаңа технологиясы тілдің қатысымдық қызметін ескере отырып, оны қатысымдық-танымдық тұрғыдан меңгеруге

бағытталған. Коммуникативті оқыту технологиясы – пікірталас әдісі. Қазақ тілін оқытуда коммуникативтік мақсатқа жету үшін ауызша сөйлеудің маңызы зор. Сөйлеуді үйретуге қажетті шарттарды келесідей көрсетуге болады:

а) «көз алдыңа елестетіп көр», «қиялдап көр» деген сияқты т.б. тапсырмалар арқылы жағдаяттар құру;

ә) белгілі бір жағдаятты жасайтын сурет немесе ситуацияны дамытатын, күшейтетін суреттер тізбегіне қарап, соның көмегімен сөйлеу;

б) күнделікті өмірдегі болып жатқан жағдайға ұқсас нәрселерді сипаттау.

Сабақ барысында әр түрлі суреттер, жағдаяттық сұрақтар, сайыстар тіл үйренушілердің қызығушылығын оятса, екіншіден өз ойын ашық айтуға жаттықтырады, белсенділігін, ынтасын арттырады. Ал қоршаған ортамен байланысты күнделікті өмірдегі құбылыстар және т. б. сөйлеу тілінің дамуына үлкен әсер етеді. Ал адамдар сөйлем түрінде қолданғанда ғана бірін-бірі түсініп, пікірлесе алады. Тыңдаушыларды белгілі бір сөйлеу деңгейіне жеткізу, өз ойын басқаларға жеткізе білу, біреудің сөзін, жазуын түсіну үшін бірінші сабақтан бастап сөйлем түрінде оқыту керек. Себебі, жалқы есімдер тұлғалы сөздер мен грамматикалық формалар бір - бірімен тіркесіп, сөйлем мүшесі болғанда ғана толық болады.

Интерактивті оқыту – бұл ең алдымен тыңдаушы мен мұғалім арасындағы қарымқатынас тікелей жүзеге асырылатын әңгімелесу арқылы оқыту [2, 53 б.].

Оның үстіне бұл процесс өзара қолдау мен қайырымдылық атмосферасында өтеді. Ол жаңа білім алып қана қоймай, топтастыру мен ынтымақтастықта өзінің танымдық процесін дамытып, оны әлдеқайда жоғары деңгейге көтереді. Әңгімелесу тренингі арқылы тіл үйренушілер сыни тұрғыдан ойлауға, ағымдағы ақпарат пен белгілі жағдайларды талдауға негізделген күрделі мәселелерді шешуге, балама көзқарастарды салыстыруға, дұрыс шешім қабылдауға, талқылауларға қатысуға, басқалармен тиімді қарым-қатынас жасауға үйренеді.

Қазақ тілін оқытуда тақырып мазмұнына сай оқытудың әртүрлі әдістерін қолдану ерекшеліктерін зерделеу маңызды. Ғалымдардың пікірінше, қазақ тілін оқыту әдістемесінің түрлерін топтастыруға болады.

- баяндау әдісі, түсіндіру, әңгіме, сұрақ-жауап;
- кітаппен жұмыс әдісі;
- көрнекілік әдісі;
- техникалық құралдармен жұмыс істеу әдісі;
- жаттығу әдісі.

Қазақ тілі сабағында интерактивті тақтаны пайдалану оқу үрдісінің тиімділігін арттырды. Мультимедиялық технологиялар мен компьютерлік презентация бағдарламалары сабаққа көрнекі материал дайындаудың ең қолайлы тәсілдерінің біріне айналды. Сабақ барысында тіл үйренушілердің білімін бақылауға мүмкіндік беретін кестелер, диаграммалар және бейнелер арқылы сәйкес материалды көрсетуге болады. Компьютерлік нұсқада сабақтарға, викториналарға, тесттерге қосымша материалдар жасалады. Әрине, қазақ тілін үйрету оңай шаруа емес. Дегенмен, сабақта бір тілді әртүрлі формалар арқылы жеткізу ыңғайлы және ұтымды. Көптеген жолдары бар.

Әрине, қазақ тілін орыс мектептеріне оқыту белгілі бір қиындықтар туғызады. Олардың сөйлеу мәнеріне назар аудару, сауаттылығын бақылау және т. б. Тілдік дағдыларды дамыту басты назарда болуы керек. Ол үшін сабақта әр түрлі мәтіндер беріп, сөйлесім сөйлеуді (диалогты) дамыту тиімді. Мұғалім оқулықтағы жаттығулар мен дидактикалық материалдар жинағынан алынған мәтіндерге сүйене отырып, стильмен жұмыс жасау жолдарын көрсетеді

Өзге ұлт өкілдеріне қазақ тілін оқытудың мақсаты ғылыми мәтіндерді оқуға және түсінуге үйрету ғана емес, сонымен қатар болашақ мамандарға арнайы терминологияны меңгеруге көмектесу, грамматикалық және стилистикалық нормаларды сақтай отырып, қазақ тіліндегі мәтіндердің осы түрін сауатты және дұрыс баяндауға үйрету болып табылады. Бұл мақсаттарға тіл үйренушілердің мамандығына байланысты тақырыптар бойынша оқу мәтіндері, оқу құралдары немесе оқу-әдістемелік кешендер негізінде ғана қол жеткізуге болады[4].

Оқу мәтінін жасау кезінде медиа элементтерін, дыбыстық, бейне дизайнын пайдалану оқу ортасына қосымша көрнекі құндылық беріп, оқу материалының баяндалуын жандандырады.

Орыс мектептеріндегі қазақ тілі пәні тек оқушыларға тілді үйретіп қана қоймай, сонымен қатар олардың мемлекеттік тілге деген құрметін арттыруға, мәдени интеграцияны нығайтуға және қазақстандық бірегейлікті қалыптастыруға бағытталған. Сонымен қатар, қазақ тілін

меңгеру оқушылардың жоғары оқу орындарына түсуіне, болашақта жұмысқа орналасуына және қоғамда өз орнын табуына оң әсер етеді.

Дегенмен кездесетін қиыншылықтар да бар: тілдік орта тапшылығы – орыс тілді оқушылар күнделікті өмірде қазақ тілін қолданбайды, сондықтан олардың тілдік практикасы шектеулі.

Мұғалімдердің әдістемелік дайындық деңгейі – кейбір ұстаздар дәстүрлі оқыту әдістерімен ғана шектеліп, заманауи тәсілдерді толық қолдана бермейді.

Мотивацияның төмендігі – көптеген оқушылар қазақ тілін тек міндетті пән ретінде қабылдайды және оны болашақта қажет емес деп санайды.

Осындай қиыншылықтар бола тұра, тиімді оқыту әдістерін күнделікті сабақ барысында пайдаланып оқу материалы мен тілді үйренуге деген қызығушылықты арттыруға болады.

Мысалы, коммуникативтік әдіс – оқушыларды тікелей қазақ тілінде сөйлетуге бағытталған. Бұл әдіс арқылы олар күнделікті қарым-қатынасқа қажетті сөздерді, сөйлем құрылымдарын үйренеді.

Ойын технологиялары – сабақ барысында рөлдік ойындар, интерактивті тапсырмалар, викториналар қолдану оқушылардың қызығушылығын арттырады.

Интерактивті оқыту – мультимедиалық құралдар (бейне, аудио, анимация) арқылы оқыту оқушылардың визуалды және есту арқылы қабылдауын жақсартады.

Жобалық әдіс – оқушыларға белгілі бір тақырып бойынша шығармашылық тапсырмалар беру олардың қазақ тілінде ойлау дағдыларын дамытуға көмектеседі.

CLIL әдісі (пәндік-тілдік кіріктірілген оқыту) – кейбір пәндерді қазақ тілінде оқыту арқылы оқушылардың тілдік ортаға бейімделуін қамтамасыз ету.

Қорытындылай келе, орыс мектептерінде қазақ тілін оқыту – күрделі, бірақ маңызды міндет. Оқыту барысында оқушылардың қызығушылығын арттыру, заманауи әдістерді қолдану және қазақ тілін күнделікті өмірде пайдалануға жағдай жасау қажет. Егер қазақ тіліне деген көзқарас өзгеріп, оны үйренуге ынта артса, болашақта қазақстандықтардың барлығы мемлекеттік тілде еркін сөйлейтін болады.

Әдебиеттер

1. Оразбаева Ф. Ш. Тіл әлемі. Мақалалар, зерттеулер. – Алматы: 2019. -368 б.
2. Әлметова Ә. Сұхбаттасу мәдениеті. – Алматы: Толағай, 2017
3. Әмірбекова А. Қазіргі қазақ тіліндегі жаңа бағыттар. – Алматы, 2011
4. Сырбаева Қ.М. «Қазақ тілі-ғылым тілі: дәстүр және инновация» симпозиумы 2024ж

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕРДІ ҚОЛДАНУ

Ильясова Ж.Ш.
№ 40 ЖББОМ
Ақтөбе, Қазақстан

Бұл мақала ағылшын тілі пәнін оқыту барысында оқушыларға қолданылатын заманауи инновациялық әдіс-тәсілдер туралы жазылған.

***Түйін сөздер**: Ағылшын тілі, әдіс-тәсілдер, мектеп, инновация*

В статье рассмотрены современные инновационные методы, используемые студентами в процессе обучения английскому языку.

***Ключевые слова:** Английский язык, методы, школа, инновации*

This article describes modern innovative methods used by students in the process of learning English.

***Keywords**: English language, methods, school, innovations*

Бүгінгі таңда білім беру саласында инновациялық технологияларды қолдану маңызды орын алады. Ағылшын тілін үйретуде дәстүрлі әдістермен қатар, заманауи технологиялар мен жаңа тәсілдерді енгізу оқушылардың тілді меңгеру деңгейін арттырады. Бұл мақалада ағылшын тілін оқытудағы инновациялық әдістердің түрлері мен олардың тиімділігі қарастырылады.

Инновациялық технологиялар оқыту үрдісінде білім сапасын заман талабына сай етіп, жаңашыл бағытта білім алушыларды толық қамтамасыз етеді, жаңаша оқыту жүйесіне бейімдейді.

Инновациялық әдіс-тәсілдерді жалпы білім беретін мектептерде ағылшын тілі пәнінде қолданудың тиімділігі артуда. Ағылшын тілін үйрету әдістемесі, тілді саналы меңгерту, оны өз деңгейінде қажеттілікке айналдыру, бір жылғы мәселе емес, сондықтан ағылшын тілін оқыту ісімен шұғылданатын мамандар арасында туындайтын бір сұрақ: ағылшын тілінде өз ойын ауызша және жазбаша еркін жеткізе алуға қалай үйрету керек? Оқушыны ынталандыру үшін қандай әдіс - тәсілдерді, технологияларды қолданған тиімді болмақ?

Ағылшын тілін оқытудың әртүрлі тәсілдері бар, ең бастысы өзіңізге және сіздің оқушыларыңыздың деңгейіне сәйкес келетін әдістерді таңдай білу керек. Әр мұғалім ағылшын тілін оқытудың өзіндік әдісін таңдайды. Компьютерлік құралдар мен телекоммуникация желілерінің дамуына байланысты жаңа ақпараттық технологиялардың пайда болуы білім беру жүйесін дамыту мен жетілдірудің негізі ретінде сапалы жаңа ақпараттық-білім беру ортасын құруға мүмкіндік берді

Ағылшын тілін оқытуда заманауи технологиялар мен креативті тәсілдерді қолдану білім беру сапасын арттыруға және оқушылардың тілдік құзыреттілігін дамытуға ықпал етеді. Инновациялық әдістер және олардың ерекшеліктері

1. Коммуникативтік әдіс (Communicative Approach). Бұл әдіс тіл үйренушілердің сөйлеу дағдыларын дамытуға бағытталған. Сабақ барысында шынайы өмірдегі қарым-қатынас жағдайлары жасалып, оқушылар диалог, пікірталас, рөлдік ойындар арқылы тілдік ортаны қалыптастырады.

2. Жобалық оқыту әдісі (Project-Based Learning). Оқушылар белгілі бір тақырып бойынша зерттеу жүргізіп, оны ағылшын тілінде қорғайды. Бұл әдіс сыни ойлау мен шығармашылық қабілетті дамытады.

3. CLIL (Content and Language Integrated Learning). Бұл әдісте ағылшын тілі басқа пәндермен (география, биология, тарих) интеграцияланып оқытылады. Яғни, оқушылар ағылшын тілін тек тіл ретінде емес, пәндік материалды меңгеру құралы ретінде үйренеді.

4. Геймификация (Gamification). Сабақ барысында түрлі ойын элементтері (онлайн викториналар, пазлдар, тілдік тапсырмалар) қолданылады. Мұндай тәсіл оқушылардың мотивациясын арттырады.

5. Мобильді технологияларды пайдалану. Қазіргі таңда смартфондар мен планшеттерді оқу үдерісіне енгізу тиімді. Duolingo, Quizlet, Kahoot секілді мобильді қосымшалар сөздік қорды арттыруға және грамматиканы меңгеруге көмектеседі.

6. Аудиовизуалды әдіс. Оқушылар фильмдер, подкасттар, әндер арқылы тілді меңгереді. Бұл әдіс тыңдау және сөйлеу дағдыларын дамытуға ықпал етеді.

7. Флиппед классroom (Flipped Classroom). Бұл әдісте оқушылар сабаққа дейін жаңа материалды өз бетінше оқып, сабақ кезінде мұғаліммен бірге талқылайды. Мұндай тәсіл оқушылардың өздігінен білім алу қабілетін дамытады. Осы әдістің бірін CLIL (Content and Language Integrated Learning) сабағының үлгісі көрсете кетсем

Ағылшын тілінен CLIL (Content and Language Integrated Learning) сабағының үлгісі

Тақырыбы: The Water Cycle (Су айналымы)

Пәндік байланыс: География + Ағылшын тілі

Мақсаты: Оқушыларға су айналымының кезеңдерін түсіндіру.

Ағылшын тілінде пәндік терминдерді меңгеру.

Оқылым, тыңдалым, айтылым және жазылым дағдыларын дамыту.

Сабақ барысы

I. Қызығушылықты ояту (Warm-up, 5 мин)

Белсенділік:Мұғалім оқушыларға жаңбыр, өзен, бұлттың суреттерін көрсетіп, "What do these pictures have in common?" деп сұрақ қояды.

Оқушылар өз ойларын айтады (мысалы, "They are all about water").

Мұғалім тақырыпты таныстырады: "Today, we will learn about the Water Cycle in English!"

II. Жаңа материалды түсіндіру (Presentation, 15 мин)

1. Кілтті терминдермен жұмыс:

Evaporation (булану)

Condensation (конденсация)

Precipitation (жаңбыр/қар жаууы)

Collection (жиналу)

2. Интерактивті видео көру:

Оқушыларға қысқа анимациялық видео көрсетіледі (мысалы, "The Water Cycle Explained").

Тыңдалым тапсырмасы: оқушылар терминдерді тыңдап, олардың қай кезеңге жататынын жазады.

III. Жаттығулар (Practice, 15 мин)

1. Matching activity:

Мұғалім әр кезеңнің анықтамасын береді, оқушылар оларды дұрыс терминдермен сәйкестендіреді.

2. Speaking Task (Жұптық жұмыс):

Оқушылар жұппен су айналымының әр кезеңін сипаттайды.

Біреуі сұрақ қояды ("What happens during evaporation?"), екіншісі жауап береді ("Water turns into vapor because of the sun.").

IV. Жаңа білімді қолдану (Production, 10 мин)

Жазбаша тапсырма:

Оқушылар "A Drop of Water’s Journey" атты қысқа эссе жазады.

Мысалы: "I am a tiny drop in the ocean. One day, the sun warmed me, and I turned into vapor..."

V. Сабақты қорыту (Wrap-up, 5 мин)

Рефлексия:

Мұғалім оқушылардан бүгінгі сабақтан не үйренгенін сұрайды:

"What new words did you learn today?"

"Can you explain the water cycle in English?"

Quizlet немесе Kahoot арқылы шағын тест өткізіледі.

Бағалау:

- ✔ Оқушылардың сөйлеу және жазу тапсырмалары бағаланады.
- ✔ Мұғалім оқушылардың белсенділігіне кері байланыс береді.

Ағылшын тілін оқытуда инновациялық әдістерді қолдану оқушылардың білім сапасын жақсартуға және олардың тілді меңгеруге деген қызығушылығын арттыруға мүмкіндік береді. Заманауи технологиялар мен креативті тәсілдер оқу үдерісін тиімді әрі қызықты етеді. Сондықтан, мұғалімдер жаңа әдістерді оқу бағдарламасына енгізе отырып, оқушылардың тілдік дағдыларын жетілдіруге ерекше назар аударуы қажет.

Әдебиеттер

1. Ботағарина, Г. Ағылшын тілін оқытудағы бүгінгі белес // Білім, 70-бет, №3, 2006.
2. Качалова, К.Н., Израилевич Е.Е. Практическая грамматика английского языка. Москва, «Лист Нью» 2003.
3. Сақтағанова, М. С., Н. Қ. Алиева, Н. Қ. Айтбаева «Ағылшын тілін оқытудың әдістері», Білім, 43-бет, №3, 2006.

ӘДЕБИЕТТІК ОҚУ ПӘНІНЕН САРАЛАУ ТАПСЫРМАЛАРЫН ҚОЛДАНУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Сеитова Ж.К.
№26 ЖББМ
Ақтөбе, Қазақстан

Бұл мақалада әдебиеттік оқу пәнінен саралау тапсырмаларын қолданудың маңыздылығы баяндалған.
***Түйін сөздер**: технология, саралау, тапсырма, деңгейлік*

В статье описывается важность использования дифференцирующих заданий в преподавании литературы.
***Ключевые слова**: технология, дифференциация, задача, уровень*

This article describes the importance of using differentiating tasks from the literary subject.
***Keywords:** technology, Saralau, tapsyrma, dengeylik*

Әдебиеттік оқу мектептегі маңызды пәндердің бірі. Бұл пән оқушылардың тілдік дағдыларын дамытуға, сөздік қорын молайтуға, көркем шығармаларды түсіну мен талдауға үйретеді. Оқу үдерісінде әртүрлі деңгейдегі оқушылардың қажеттіліктерін ескере отырып, саралау тапсырмаларын қолдану ерекше маңызға ие.

Саралап оқыту – оқуды саралаудың және баламен жекелей жұмыс жасаудың тәсілі, оқу материалын игерудің жетістігі, яғни оқушыларға дер кезінде көмек беру, қабылдау деңгейіне қарай тапсырма беру. Мұғалім сабақ жоспарлауда саралап оқытудың тәсілдерін қолдана отырып құрастырғаны жөн. Мұғалімнің қазметі оның білімі мен шеберлігіне, жоспарлаған сабақта қолданатын әдіс-тәсілдерді мақсатты, ұтырымды қолдана білуіне байланысты. Мұғалім оқушының жұмысын бақылап қана қоймай, оқушымен жеке жұмыстар жүргізеді.

Саралау тапсырмаларының мәні мен түрлері Саралау тапсырмалары – оқушылардың жеке қабілеттерін, білім деңгейін, қызығушылығын ескере отырып, оқу материалын әртүрлі деңгейде ұсыну тәсілі. Саралау тапсырмалары мынандай түрлерге бөлінеді:

Мазмұндық саралау – Оқушылардың оқу деңгейіне қарай мәтіннің ұзындығын немесе күрделілігін өзгерту.

Үдерістік саралау – Оқушыларға әртүрлі стратегиялар мен әдістерді қолдануға мүмкіндік беру (топтық жұмыс, жұптық жұмыс, жеке жұмыс)

Нәтижеге қарай саралау – Оқушылардың жауап беру тәсілдері мен шығармашылық деңгейлеріне қарай тапсырмаларды түрлендіру.

Қарқындылық саралау – Оқушылардың оқу қарқынын ескере отырып, тапсырмаларды жеңілдету немесе күрделендіру.

Саралау тапсырмаларын қолданудың маңыздылығы Саралау тапсырмаларын қолдану бірнеше маңызды нәтижеге қол жеткізуге көмектеседі:

Жекелендірілген оқыту – Әрбір оқушының қабілетіне сай білім алуға мүмкіндік береді.

Оқушылардың қызығушылығын арттыру – Тапсырмалар оқушылардың өз қызығушылықтарына сай келгенде, олардың оқу мотивациясы жоғарылайды.

Қиындықтарды еңсеруге көмектесу – Саралау арқылы күрделі тапсырмалар жеңілдетіліп, оқушыларға қолайлы оқу ортасы жасалады.

Шығармашылық қабілеттерін дамыту – Әртүрлі деңгейдегі тапсырмалар оқушылардың ойлау қабілетін арттырып, шығармашылыққа жетелейді.

Бағалау үдерісін жақсарту – Мұғалім оқушылардың білім деңгейін нақты бағалап, әрбір оқушыға жеке қолдау көрсете алады.

Әдебиеттік оқу пәнінен саралау тапсырмаларына мысал келтіріп, тоқтала кетсек:

Жанды табиғат

Оқуға шақыру (А. Байтұрсынұлы)

1. **Саралау тәсілі:**

Барлық оқушылар: «Оқуға шақыру» шығармасындағы негізгі ой қандай?

Көптеген оқушылар: өлеңнің құрылымдық бөліктерін ажыратып, бөліктеріне тақырып қой.

2. **Саралау тәсілі: «Қарқын»** арқылы жүзеге асады

Қарқыны жоғары оқушыға:

-А.Байтұрсынұлының тағы қандай шығармаларын білесің?

3. Саралау тәсілі: «Үй тапсырмасы» арқылы жүзеге асады. Берілген тұлға туралы қосымша мағлұмат жаз.

Күн шыққанда (І. Жансүгіров)

1. **Саралау тәсілі:**

Барлық оқушылар: өлең жолдары бойынша қандай сурет салуға болатыны туралы ой бөліс.

Көптеген оқушылар: қорытынды ой айтылған жолдарды тауып жаз.

Мәтіндегі негізгі тірек сөздерді белгіле «□».

А. шырт, торғай, сәуле, өріс, білім, оқу

В. күн, ұйқы, сабақ, мектеп, білім, кітап

С. кітап, оқу, шырылдау, құрт-құмырсқа

Д. мектеп, сабақ, білім, бол, тұр, сен, мал, оқу

2. **Саралау тәсілі: «Тапсырма»** арқылы жүзеге асады

Кейбір оқушыға:

- Өлеңді басшылыққа алып, өз ойыңнан өлең шумақтарын құрастыр.

Кесте 1 - Есеннің кірпісі. (С.Бегалин)

1. **Саралау тәсілі:**

Барлық оқушылар: Есеннің іс-әрекетіне өз көзқарасыңды білдір.

Көптеген оқушылар: Тірек сөздерді анықта және оны пайдалана отырып,өз ойыңды жеткіз.

2. **Саралау тәсілі: «Ресурс»** арқылы жүзеге асады.

Кейбір оқушыға:

- Есеннің кірпісі әңгімесіндегі оқиғаның басталуын, дамуы мен аяқталуын анықта.

Оқиғаның басталуы	Оқиғаның дамуы	Оқиғаның аяқталуы

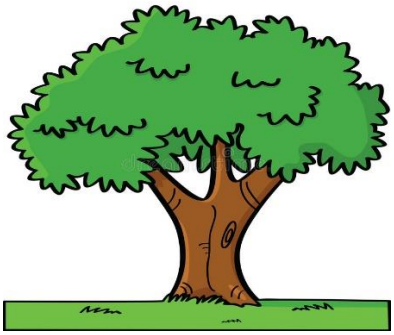
Табиғаттағы байланыс.

Терек пен қабығы (Б. Кірісбайұлы)

1. **Саралау тәсілі: Ресурс бойынша**

Барлық оқушылар: Емен,қайың,қарағай ағаштарының тұстарына сол ағашқа сай келетін жапырақтарды дұрыс орналастыр.

Көптеген оқушылар: Берілген мысалға басқаша атау беріп, ойыңды дәлелде.

- Сурет бойынша берілген өлең жолдарының жалғасын тауып, дамытып жаз.

2. **Саралау тәсілі: «Нәтиже»** арқылы жүзеге асады

«Жалғасын тап»

Әр қатардағы сөздер арасында байланыс тізбегін құрып, әңгімеле

1) Гүл,ара,бал
2) Бидай, тышқан,түлкі
3) Жемістер,адам, денсаулық
4) Жапырақ,ағаш,табиғат

Қорытындылай келе, саралап оқыту оқушылардың сабақ өткеннен кейін де сол тапсырмаларда жіберген қателіктеріне, тапсырмаларын орындауда қолданған тәсілдеріне анализ жасап, қателіктері мен кемшіліктерін орындауда қолданған тәсілеріне анализ жасап, қателіктері мен кемшіліктерін анықтай білуге алады.

Әдебиеттік оқу пәнінде саралау тапсырмаларын қолдану – заманауи білім беру жүйесіндегі тиімді әдістердің бірі. Ол оқушылардың білім алу деңгейін теңестіруге, олардың қызығушылығын арттыруға және шығармашылық қабілеттерін дамытуға ықпал етеді. Сондықтан мұғалімдер бұл тәсілді жүйелі түрде қолдану арқылы оқыту сапасын арттыра алады

Әдебиеттер

1.Серикова Б. Қазақ тілі мен әдебиетін заманауи оқыту: теория және тәжірибе. Оқу-әдістемелік құрал. – Шымкент: «Нұрлы бейне» баспасы, 2017. – 200 бет.

2.Интернет көздері

АҒЫЛШЫН САБАҒЫНДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН ОЙЫН ТҮРЛЕРІ

Жақсылық И.С.
№ 40 ЖББОМ
Ақтөбе, Қазақстан

Бұл мақала ағылшын тілі пәнін оқыту барысында қолданылатын ойын түрлерінің маңызы баяндалған.
***Түйін сөздер**: Ағылшын тілі, ойын, лексика, оқушы, әдістер*

В данной статье описывается важность видов игр, используемых при обучении английскому языку.
***Ключевые слова:** Английский язык, игра, словарный запас, ученик, методы*

This article describes the importance of the types of games used in teaching English.
***Keywords**: English language, game, vocabulary, student, methods*

Ойын дегеніміз төзімділікті, алғырттықты, тапқырлықты, ұқыптылықты, ізденімпаздықты, іскерлікті, дүниетаным өрісінің көлемділігінің, көп білуді, сондай-ақ, басқа да толып жатқан сапалылық қасиеттердің қалыптастыруға үлкен мүмкіндігі бар педагогикалық тиімді әдістердің бірі.

Ағылшын тілі – қазақ елін әлемге танытатын, әлемдік деңгейге шығаратын тіл. Сол себепті ағылшын тілін үйренудің маңызы зор. Ағылшын тілін оқытуда ойын түрлерін қолдану оқушының тілді үйренуге деген ынтасын арттырады. Ойын арқылы балалар ағылшын тілінде жеңіл қарым-қатынас жасай алады және ойын кезінде оқушылар шаршағандығын сезбей, қызыға отырып тілді тез үйренеді.

Қазіргі заманғы мектеп дамуда, мұғалімдер оқу процесін жандандыруға және қарқындатуға көбірек көңіл бөлуде. Кітаптың тақырыбын немесе бөлімін, тәуелсіз технология ретінде және үлкен процестің бөлігі ретінде ойын түрлері игерілді. Кейде қорытынды жалпылау сабағында материалды бекітуде ойын элементтері қолданылатын болды

Қазіргі білім беру жүйесінде оқушылардың қызығушылығын арттыру мен белсенділігін дамыту маңызды рөл атқарады. Ағылшын тілін оқытуда ойын әдістерін қолдану – тілді табиғи жолмен меңгерудің тиімді тәсілдерінің бірі. Ойындар оқушылардың сөйлеу, тыңдау, жазу және оқу дағдыларын жетілдіруге көмектеседі. Бұл мақалада ағылшын тілі сабағында қолдануға болатын ойын түрлері қарастырылады.

Лексиканы дамытуға арналған ойындар: "Word Association" (Сөз байланысы) Мұғалім тақырыпқа қатысты бір сөзді атайды (мысалы, "travel" – саяхат). Оқушылар сол сөзге байланысты басқа сөздер айтулары керек (plane, hotel, passport). Бұл ойын оқушылардың сөздік қорын кеңейтуге көмектеседі.

"Hot Seat" (Ыстық орындық). Бір оқушы тақта алдына отырып, арқасын экранға қаратып отырады. Экранда бір сөз көрсетіледі, ал басқа оқушылар оны ағылшын тілінде сипаттайды. Орындықтағы оқушы сөзді тауып айтуы керек.

"Sentence Race" (Сөйлем жарысы). Мұғалім тақтаға грамматикалық құрылымы бар сөйлемнің бір бөлігін жазады. Оқушылар сөйлемді аяқтау үшін өз нұсқаларын ұсынады. Ең дұрыс әрі жылдам жауап берген оқушы жеңімпаз атанады.

"Find Someone Who" (Біреуді тап). Мұғалім оқушыларға сұрақтар жазылған парақтар таратады (мысалы, "Find someone who has been to another country"). Оқушылар сыныптастарынан жауап алып, парақтағы сұрақтарға сәйкес келетін адамдарды табуы керек.

Тыңдалым дағдысын жақсартатын ойындар

"Simon Says" (Саймон былай деді). Мұғалім нұсқаулар береді: "Simon says touch your nose." Егер мұғалім "Simon says" сөзін айтпай, тек бұйрықты айтса, оқушылар оны орындамауы керек. Бұл ойын тыңдау қабілетін жетілдіруге көмектеседі.

"Whisper Chain" (Құпия хабар). Бір оқушы басқаға құпия сөйлем сыбырлайды, ол келесі оқушыға жеткізеді. Соңғы оқушы сөйлемді дауыстап оқиды, бастапқы сөйлеммен салыстырады.

Айтылымды жақсартуға арналған ойындар "Role-Playing" (Рөлдік ойындар). Оқушылар өмірдегі түрлі жағдайларды (мейрамханада тапсырыс беру, әуежайда билет алу) сахналап ойнайды. Бұл олардың сөйлеу қабілетін дамытуға көмектеседі.

"20 Questions" (20 сұрақ) Бір оқушы белгілі бір затты ойлайды. Басқалары "Yes" немесе "No" деп жауап беруге болатын сұрақтар қояды. 20 сұрақтың ішінде дұрыс жауабын тапқан оқушы жеңеді.

Жазу дағдысын жақсартуға арналған ойындар

"Story Chain" (Оқиға құрастыру). Бір оқушы сөйлем жазады, келесі оқушы оны жалғастырады. Осылайша, бүкіл сынып бір оқиғаны бірге құрастырады.

"Scrambled Sentences" (Ретсіз сөздер). Мұғалім сөйлемдегі сөздерді араластырып береді.Оқушылар оларды дұрыс тәртіпке келтіріп, дұрыс сөйлем құрауы керек.

Ағылшын тілі сабағында ойын әдістерін қолдану оқушылардың белсенділігін арттырып, олардың тілдік дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Ойын арқылы оқу үдерісі қызықты әрі тиімді бола түседі. Мұғалімдер әртүрлі ойындарды пайдаланып, сабақты жандандырып, оқушылардың тіл үйренуге деген ынтасын арттыра алады.

Сынып ішінде оқушылардың шығармашылық қабілеттерін арттыру мақсатында мынадай ойындарды ойнатуға болады:

- Find the rhyme
- Write right
- 4 questions

“Find the rhyme” «Ұйқасын тап» ойыны. **Мақсаты:** оқушыларды жылдам ойлауға дағдылау және тақырыпты бекіту. **Шарты:** Бір ойыншы тақырыпқа сай сөз айтады, келесі оқушы сол сөздге ұйқас келетін сөз айтуы тиіс. Егер оқушы 30 секунд ішінде айта алмаса ойыннан шығады.

Мысалы: sing-ring || call- tall || raw- law ||

“Write right” «Дұрысжаз» ойыны. **Мақсаты:** жылдам ойлау қабілетін дамыту, шығармашылығын арттыру, сөздік қорларын молайту. **Шарты:** Тақтаға екі сөз жазылады. Кімде-кім сол сөздің әр әріпіне сөзді тауып жазса, сол топ жеңіске жетеді.

Мысалы: Swim – son, well, ill, mother

«4 questions» 4 сұрақ ойыны

Мақсаты: өлең шығаруға деген қызығушылықтарын ояту, ойлау қабілеттерін дамыту.

Шарты: оқушыларға 4 сұрақ беріледі, соған жауап беру арқылы олар 1 шумақ өлең құрастыра алады.

Мысалы:

1. What? My phone
2. Where? At home
3. What is it doing? Called me
4. What for? Talk to me

Әр ойын сабақ мақсатына сай қолданыс табады. Оқушылар білімді ойын арқылы қабылдап үйренеді.

Қорыта келгенде, оқу үрдісінде осындай ойын түрлерін пайдалану біріншіден, оқушылардың білімін берік меңгерту құралы болса, екіншіден балалардың сабаққа деген қызығушылығын көтеру болып табылады

Әдебиеттер

1. Ботағарина, Г. Ағылшын тілін оқытудағы бүгінгі белес // Білім, 70-бет, №3, 2006.
2. Качалова, К. Н., Е. Е. Израилевич «Практическая грамматика английского языка. Москва, «Лист Нью» 2003.
3. Сақтағанова, М.С., Алиева Н.Қ., Айтбаева Н.Қ. Ағылшын тілін оқытудың әдістері // Білім, 43-бет, №3, 2006.

ИНТЕГРАЦИЯ ТЕЛЕСНО-ОРИЕНТИРОВАННЫХ ПРАКТИК В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ПРОЦЕСС: ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ СУФИЙСКОГО ЗИКРА

Уканов Д.С.
Научный руководитель**: Ташимова Ф.С.**
Казахского национального университета им. аль-Фараби
Алматы, Казахстан

Мақалада студенттердің әлемге деген позитивті көзқарасын қалыптастыруға бағытталған психологиялық-педагогикалық технологиялар қарастырылады. Суфизмдегі зікір тәжірибесінің эмоциялық реттеу мен когнитивті трансформация құралдары ретіндегі рөлі ерекше назарда. Денеге бағытталған тәжірибелердің стресске төзімділікті арттыру, зейін мен сана-сезімді дамытудағы маңыздылығы зерттеледі. Зерттеудің жаңашылдығы психология, педагогика және рухани тәжірибелерді біріктіретін пәнаралық тәсілде жатыр. Жоғары білім беру жүйесінде денеге бағытталған әдістердің педагогикалық маңыздылығы мен оларды оқу процесіне енгізудің болашағы туралы қорытындылар жасалды.

Түйін сөздер: *Денеге бағытталған тәжірибелер, суфизм зікірі, эмоциялық реттеу.*

В статье рассматриваются психолого-педагогические технологии формирования позитивного мировосприятия у студентов через интеграцию телесно-ориентированных практик. Особое внимание уделяется суфийскому зикру как инструменту эмоциональной регуляции и когнитивной трансформации в образовательном процессе. Исследуется возможность адаптации телесных практик для повышения стрессоустойчивости, концентрации и осознанности студентов. Новизна работы заключается в междисциплинарном подходе, объединяющем психологию, педагогику и элементы духовных практик. Сделаны выводы о педагогической значимости телесно-ориентированных методов в высшем образовании и перспективах их внедрения в учебный процесс.

Ключевые слова: *Телесно-ориентированные практики, суфийский зикр, эмоциональная регуляция.*

The article explores psycho-pedagogical technologies for fostering a positive worldview among students through the integration of body-oriented practices. Special attention is given to Sufi dhikr as a tool for emotional regulation and cognitive transformation in the educational process. The study examines the potential of body-oriented practices in enhancing students' stress resilience, concentration, and mindfulness. The novelty of the research lies in its interdisciplinary approach, combining psychology, pedagogy, and elements of spiritual practices. Conclusions are drawn regarding the pedagogical significance of body-oriented methods in higher education and their prospects for implementation in the learning process.

Keywords: *Body-oriented practices, Sufi dhikr, emotional regulation.*

Введение

Современная система высшего образования сталкивается с множеством вызовов, связанных с психоэмоциональным состоянием студентов. Высокая учебная нагрузка, информационная перегруженность и социальные стрессоры способствуют развитию тревожности, эмоционального выгорания и негативного восприятия окружающего мира. В связи с этим возрастает необходимость поиска эффективных педагогических подходов, направленных на укрепление психического здоровья студентов и формирование у них позитивного отношения к жизни.

Одним из перспективных направлений является интеграция телесно-ориентированных практик в образовательный процесс. Такие практики, как суфийский зикр, сочетающий ритмичные движения, дыхательные техники и медитативные элементы, оказывают положительное влияние на психоэмоциональное состояние человека. Исследования показывают, что регулярное выполнение зикра способствует снижению уровня стресса, повышению концентрации внимания и развитию способности к саморефлексии [1, с. 34].

Несмотря на доказанную эффективность телесно-ориентированных практик в области психотерапии, их применение в педагогике остается недостаточно изученным. Адаптация таких методов в образовательной среде может способствовать не только улучшению эмоционального

благополучия студентов, но и повышению их учебной мотивации и академической успеваемости.

Таким образом, исследование возможностей интеграции телесно-ориентированных практик, в частности суфийского зикра, в педагогический процесс является актуальной задачей, направленной на формирование у студентов позитивного мировосприятия и повышение эффективности обучения.

1. Теоретические основы формирования позитивного мировосприятия у студентов

Формирование позитивного мировосприятия у студентов является одной из ключевых задач современного образования. Оно способствует повышению мотивации к обучению, улучшению психоэмоционального состояния и развитию устойчивости к стрессовым факторам. Исследования показывают, что студенты с позитивным мировосприятием демонстрируют более высокие академические результаты и лучше адаптируются к изменениям в образовательной среде [2, с. 34].

Психолого-педагогические подходы к формированию позитивного мировосприятия включают развитие эмоционального интеллекта, навыков саморегуляции и критического мышления. Особое внимание уделяется созданию поддерживающей образовательной среды, способствующей развитию у студентов чувства принадлежности и уверенности в своих силах [3, с. 45]. Важным аспектом является также внедрение практик, направленных на повышение осознанности и эмоциональной устойчивости.

Современная педагогика рассматривает мировосприятие как комплексный процесс, включающий когнитивные, эмоциональные и поведенческие компоненты. Формирование позитивного мировосприятия возможно через развитие рефлексии, использование техник когнитивной перестройки и телесно-ориентированных методов, которые позволяют студентам не только осознать свои эмоции, но и управлять ими в сложных ситуациях [2, с. 38].

Таким образом, формирование позитивного мировосприятия у студентов требует комплексного подхода, включающего развитие эмоциональных и когнитивных навыков, а также создание благоприятной образовательной среды. Интеграция телесно-ориентированных практик, таких как зикр, в образовательный процесс может способствовать укреплению личностных ресурсов студентов и их психологической адаптации в учебной среде.

2. Телесно-ориентированные практики в образовательном процессе

Телесно-ориентированные практики представляют собой методы, направленные на работу с телом для достижения психоэмоционального баланса и улучшения общего самочувствия. В контексте образовательного процесса такие практики могут быть использованы для снижения уровня стресса, повышения концентрации внимания и развития способности к саморегуляции у студентов.

Суфийский зикр — это духовная практика, включающая повторение имен Бога, ритмичные движения и контролируемое дыхание. Исследования показывают, что регулярная практика зикра способствует снижению тревожности и улучшению эмоционального состояния [4, с. 78]. В образовательной среде такие практики могут быть адаптированы для создания условий, способствующих личностному росту и повышению учебной мотивации.Включение телесно-ориентированных практик в образовательный процесс может способствовать формированию у студентов навыков саморегуляции, повышению устойчивости к стрессовым ситуациям и развитию позитивного отношения к миру. Кроме того, такие практики могут улучшить межличностные коммуникации и способствовать созданию благоприятной учебной атмосферы.

3. Эффективность интеграции телесно-ориентированных практик в образовательный процесс

Интеграция телесно-ориентированных практик в образовательный процесс требует тщательного подхода и учета специфики учебной среды. Исследования показывают, что такие практики способствуют развитию эмоционального интеллекта и повышению

стрессоустойчивости у студентов [3, с. 45]. Это особенно важно в условиях современного образования, где высокие нагрузки и информационная перегрузка могут негативно сказываться на психическом здоровье обучающихся.

Практическое применение зикра в учебном процессе может включать короткие сеансы медитации, направленные на расслабление и концентрацию, что способствует улучшению когнитивных функций и общей успеваемости студентов.

Заключение

Внедрение телесно-ориентированных практик, таких как суфийский зикр, в образовательный процесс представляет собой перспективное направление для повышения эффективности обучения и укрепления психоэмоционального благополучия студентов. Исследования подтверждают положительное влияние этих практик на эмоциональное состояние и когнитивные способности обучающихся.

Дальнейшие исследования в этой области могут способствовать разработке методических рекомендаций по интеграции подобных практик в учебные программы, что позволит создать более гармоничную и поддерживающую образовательную среду.

Таким образом, применение телесно-ориентированных практик в образовательной деятельности высшей школы является перспективным направлением, требующим дальнейшего изучения и адаптации. Их внедрение может стать эффективным инструментом психолого-педагогической поддержки студентов, способствуя их личностному развитию и формированию более гармоничного отношения к миру.

Литература

1. Третьяков Н.Ю. Духовный мир. Суфийская энергетическая практика. — СПб.: Диля, 2010. — 256 с.
2. Чумаченко, И. В. Позитивное мировоззрение, типология жизненного мира // Институт развития зауралья. — 2023. — С. 34, 38.
3. Кобзева, Н. В., Бахтамова, М. А. Формирование качеств эмоционального интеллекта студентов посредством психолого-педагогических технологий // Вестник психологии и педагогики. — 2022. — № 5. — С. 45.
4. Сидоров, А. Б. Суфийские практики: влияние на психоэмоциональное состояние. — М.: Психология и здоровье, 2015. — С. 78.

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПОДДЕРЖКА СТУДЕНТОВ С НЕУСТОЙЧИВОЙ Я-КОНЦЕПЦИЕЙ: СТРАТЕГИИ АДАПТАЦИИ К ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМУ ПРОЦЕССУ В ВУЗЕ

Оспанкулова Д.Д., Нурмаханбетов А.Л.
Казахского национального университета им. аль-Фараби
Алматы, Казахстан

Мақалада жоғары оқу орнында білім беру үдерісіне бейімделу контексінде тұрақсыз Мен-тұжырымдамасы бар студенттерді педагогикалық қолдау стратегиялары қарастырылады. Өзін-өзі қабылдаудың тұрақсыздығы студенттердің мазасыздық деңгейіне, оқу мотивациясына және әлеуметтік бейімделуіне әсері талданады. Мен-тұжырымдамасын нығайтуға бағытталған психологиялық-педагогикалық әдістер, оның ішінде оқытушылардың дараланған тәсілі, жағымды кері байланыс және интерактивті оқыту әдістерін қолдану қарастырылады. Зерттеудің жаңашылдығы студенттердің тұрақты өзіндік сәйкестігін қалыптастыруда және олардың академиялық жетістіктерінде педагогикалық қолдаудың маңыздылығын негіздеуде жатыр.

Түйін сөздер: *Тұрақсыз Мен-тұжырымдамасы, педагогикалық қолдау, студенттердің бейімделуі. мазасыздық.*

В статье рассматриваются стратегии педагогической поддержки студентов с неустойчивой Я-концепцией в контексте их адаптации к образовательному процессу в вузе. Анализируется влияние нестабильного самовосприятия на уровень тревожности, учебную мотивацию и социальную адаптацию студентов. Рассматриваются психолого-педагогические методы, направленные на укрепление Я-концепции, включая индивидуализированный подход преподавателей, позитивную обратную связь и использование интерактивных

методов обучения. Обоснована значимость педагогической поддержки для формирования устойчивой самоидентичности студентов и их академической успешности.

Ключевые слова: *Неустойчивая Я-концепция, педагогическая поддержка, адаптация студентов, тревожность.*

The article explores strategies for pedagogical support of students with an unstable self-concept in the context of their adaptation to the educational process in higher education. The impact of unstable self-perception on anxiety levels, academic motivation, and social adaptation of students is analyzed. Psychological and pedagogical methods aimed at strengthening the self-concept, including an individualized approach by teachers, positive feedback, and the use of interactive teaching methods, are considered. The novelty of the study lies in substantiating the importance of pedagogical support in shaping students' stable self-identity and their academic success.

Keywords: *Unstable self-concept, pedagogical support, student adaptation, anxiety.*

Введение

Адаптация студентов к образовательному процессу во многом зависит от их самоидентичности и уровня самопринятия. Я-концепция определяет, как человек воспринимает себя, оценивает свои возможности и взаимодействует с окружающим миром. Устойчивая Я-концепция способствует академической успешности и социальной адаптации, тогда как ее неустойчивость может вызывать тревожность, неуверенность и снижение мотивации.

Студенты с нестабильным самовосприятием чаще испытывают эмоциональное напряжение и трудности в учебе. В таких случаях педагогическая поддержка становится важным фактором, способствующим укреплению уверенности в себе и снижению тревожности. Использование позитивной обратной связи, индивидуального подхода и интерактивных методов обучения может помочь студентам укрепить свою самооценку и повысить адаптационные способности.

Исследование стратегий педагогической поддержки студентов с нестабильной Я-концепцией позволяет определить эффективные методы работы, направленные на их успешную адаптацию и повышение академической мотивации.

1. Неустойчивая Я-концепция и её влияние на студентов

1.1 Понятие Я-концепции и её типы.

Я-концепция является ключевым элементом самосознания личности, включающим представления человека о себе, его самооценку, эмоциональное отношение к себе и осознание своего места в обществе. Исследованием данного феномена занимались К. Роджерс, У. Джеймс, С.Л. Рубинштейн, Р. Бернс, В.В. Столин, С.Р. Пантелеев, А. Бандура и Р. Кеттелл. Изучение Я-концепции в различных психологических подходах позволяет глубже понять её влияние на психическое состояние человека и его поведение.

Одним из наиболее распространённых подходов к анализу Я-концепции является структурная классификация. Согласно К. Роджерсу, У. Джеймсу и С. Л. Рубинштейну, она включает три основные компонента: Я-реальное (как человек воспринимает себя в данный момент), Я-идеальное (каким он стремится стать) и Я-отражённое (каким он представляется в глазах окружающих) [1, с. 45-52]. Разрыв между Я-реальным и Я-идеальным может приводить к повышенной тревожности и неудовлетворённости собой, что объясняется теорией когнитивного диссонанса [2, с. 78-84].

Другой значимый аспект Я-концепции — её уровень самопринятия. Р. Бернс и В. В. Столин выделяли адекватную и неадекватную Я-концепции [3, с. 112-120]. Адекватная Я-концепция предполагает реалистичное восприятие своих возможностей и принятие своих сильных и слабых сторон. В то же время, неадекватная Я-концепция характеризуется завышенной или заниженной самооценкой, что может вызывать тревожность, внутренний конфликт и затруднять социальную адаптацию.

Помимо этого, важную роль играет эмоциональная окраска Я-концепции. По классификации Р. Бернса, она может быть позитивной (с высокой самооценкой, уверенностью в себе и стрессоустойчивостью) или негативной (с низкой самооценкой, самокритикой и склонностью к

тревожным расстройствам) [3, с. 112-120]. Исследования показывают, что у студентов с негативной Я-концепцией чаще возникают трудности в социальной адаптации и высокий уровень тревожности [4, с. 132].

С. Р. Пантелеев предложил классификацию Я-концепции по когнитивной структуре, разделяя её на дифференцированную (обладающую гибкостью в восприятии себя) и недостаточно дифференцированную (характеризующуюся размытыми границами самоидентичности) [5, с. 145]. Недостаточная дифференцированность может затруднять процесс самопознания и мешать социальной адаптации.

А. Бандура и Р. Кеттелл рассматривали Я-концепцию с точки зрения её устойчивости [6, с. 160-165]. Устойчивая Я-концепция формируется при стабильных представлениях о себе, тогда как неустойчивая подвержена внешним влияниям и изменяется в зависимости от ситуаций. Люди с неустойчивой Я-концепцией более уязвимы перед стрессами, особенно в периоды интенсивного обучения и социальной адаптации, например, в студенческом возрасте [6, с. 160-165].

1.2 Как неустойчивость Я-концепции связана с тревожными расстройствами

Неустойчивость Я-концепции, или нестабильное представление индивида о самом себе, является значимым фактором в развитии тревожных расстройств. Люди с размытыми или противоречивыми представлениями о себе часто испытывают повышенную тревожность, что связано с их неуверенностью и внутренними конфликтами [7, с. 15].

В статье «Тревожные расстройства: их место в современной систематике и подходы к терапии» подчеркивается, что такие расстройства часто сопровождаются соматическими симптомами, такими как учащенное сердцебиение, потливость и ощущение нехватки воздуха, что может усиливать чувство неуверенности в себе и способствовать дальнейшей дестабилизации Я-концепции [8, с. 22].

Психотерапевтические подходы, направленные на укрепление Я-концепции, играют ключевую роль в лечении тревожных расстройств. В методических рекомендациях «Принципы психотерапии тревожных расстройств невротического уровня» описаны современные методы психотерапии, такие как когнитивно-поведенческая терапия, которые способствуют формированию более стабильного и позитивного образа Я у пациентов, что, в свою очередь, снижает уровень тревожности [9, с. 30].

Обобщая сказанное, мы отмечаем, что укрепление Я-концепции является важным аспектом в профилактике и лечении тревожных расстройств. Понимание взаимосвязи между неустойчивостью самовосприятия и тревожностью позволяет разработать более эффективные психотерапевтические стратегии, направленные на улучшение качества жизни пациентов.

1.3 Проявления тревожности у студентов

Тревожность среди студентов — распространённое явление, обусловленное множеством факторов. Высокая учебная нагрузка, большой объём материала, строгие дедлайны и интенсивный ритм обучения нередко приводят к чувству нехватки времени и повышенному уровню тревожности. Особенно это проявляется в период сессий, когда студенты вынуждены жертвовать сном, что усугубляет стрессовое состояние.

Дополнительный источник тревожности связан с организационно-бытовыми трудностями. В крупных городах, таких как Алматы, многие студенты проживают далеко от университетов, а нехватка мест в общежитиях создаёт дополнительные сложности. Это увеличивает утомляемость и снижает способность к адаптации.

Для уменьшения тревожности необходимо внедрять поддерживающие программы, включая адаптивное планирование учебного процесса, психологическое сопровождение и создание комфортных условий для обучения и проживания.

2. Неустойчивая Я-концепция и её влияние на студентов

2.1 Роль преподавателя в формировании устойчивой Я-концепции

Преподаватель оказывает значительное влияние на формирование устойчивой Я-концепции студентов. Педагогическая поддержка способствует развитию самопонимания, уверенности в себе и эмоциональной устойчивости обучающихся. Создание условий, способствующих развитию позитивной Я-концепции, включает использование активных методов обучения и психологических средств, направленных на развитие самопонимания и уверенности в себе [10, с. 19; 11, с. 20].

Педагог, принимающий студента таким, какой он есть, и создающий ситуации успеха, способствует развитию позитивной самооценки и уверенности в своих силах. Это, в свою очередь, помогает студентам достигать внутренней согласованности личности и определяет интерпретацию их опыта [12, с. 15].

Следовательно, личностные качества преподавателя и его педагогическая поддержка играют важную роль в формировании устойчивой Я-концепции студентов, способствуя их успешной адаптации и профессиональному развитию.

2.2 Значение позитивного обратного отклика

Студенты интуитивно воспринимают отношение преподавателя, что определяет их эмоциональное состояние и академическую успеваемость. Позитивная обратная связь укрепляет уверенность в своих силах и повышает учебную мотивацию. Согласно теории бихевиоризма, разработанной Дж. Уотсоном, поведение формируется под влиянием внешних стимулов и подкреплений. В данном контексте положительная оценка со стороны преподавателя действует как фактор, который усиливает стремление студента к дальнейшему обучению [12, с. 165].

К. Г. Юнг подчеркивал значимость взаимодействия сознательного и бессознательного в процессе становления личности. Поддерживающий отклик со стороны преподавателя помогает гармонизировать эти процессы, укрепляет Я-концепцию студента и снижает уровень тревожности [13, с. 52].

Это позволяет сделать вывод о том, что, позитивная обратная связь играет важную роль в личностном развитии студента, формируя его самооценку, увеличивая учебную мотивацию и улучшая академическую успешность.

3. Эффективные стратегии педагогической адаптации

3.1 Индивидуальный подход

Индивидуальный подход в педагогической адаптации помогает студентам легче влиться в образовательный процесс, особенно в условиях повышенной учебной нагрузки. Гибкость преподавателя, учет личных особенностей обучающихся и создание комфортной атмосферы позволяют снизить уровень тревожности и повысить мотивацию. Важно предлагать вариативные формы обучения, адаптированные под разные стили восприятия информации, что делает процесс усвоения знаний более эффективным [16, с. 72].

3.2 Интерактивные формы обучения

Интерактивные формы обучения помогают студентам лучше усваивать материал, делая процесс более увлекательным и менее напряженным. Например, цифровые викторины, такие как Kahoot, превращают проверку знаний в игру, что снижает стресс и повышает мотивацию.

Живое взаимодействие, включающее ролевые упражнения, коллективные проекты и мотивационные игры, формирует комфортную образовательную среду. Такой формат обучения поддерживает активность студентов, способствует вовлеченности и облегчает усвоение материала через практический опыт и социальное взаимодействие.

Интерактивные формы обучения становятся эффективнее, когда включают систему поощрений, основанную на принципах оперантного научения. Например, использование баллов или дополнительных бонусов за активное участие стимулирует студентов без создания конкурентной среды. Такой подход помогает формировать положительное подкрепление, где оценка воспринимается не как способ соревнования, а как элемент мотивации и подтверждение успеха в освоении материала.

3.3 Создание условий для академической уверенности

Формирование академической уверенности требует комфортной образовательной среды, где студенты ощущают поддержку и вовлеченность. Важную роль играет не только доступность учебных материалов, но и эмоциональная поддержка со стороны преподавателей. Обратная связь, мотивация и признание усилий снижают тревожность, повышают уверенность в своих способностях и создают условия для эффективного усвоения знаний. Такой подход способствует формированию позитивного отношения к обучению и развитию самостоятельности [18, с. 112].

Заключение

Исследование показало, что неустойчивая Я-концепция существенно влияет на тревожность студентов, их самооценку и академическую успешность. Разрыв между Я-реальным и Я-идеальным, а также низкое самопринятие создают внутренний диссонанс, затрудняющий адаптацию в учебной среде.

Выявлены факторы, укрепляющие Я-концепцию: педагогическая поддержка, позитивное подкрепление и интерактивные методы обучения. Эмоциональная вовлеченность преподавателя и создание условий для академической уверенности снижают тревожность и повышают мотивацию. Следовательно, укрепление Я-концепции студентов должно быть важной частью образовательного процесса, влияя как на обучение, так и на психологическое благополучие.

Литература

1. Роджерс К. Клиент-центрированная терапия. – М.: Изд-во Института психотерапии, 2002. – С. 45-52.
2. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса. – СПб.: Питер, 2000. – С. 78-84.
3. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. – М.: Прогресс, 1986. – С. 112-120.
4. Столин В. В. Самосознание личности. – М.: Наука, 1983. – С. 132.
5. Пантелеев С. Р. Психология самосознания. – М.: МГУ, 1992. – С. 145.
6. Бандура А. Теория социального научения. – СПб.: Питер, 2000. – С. 160-165.
7. Иванов И.И. Тревожность как психологический феномен // Психологический журнал. — 2020. — Т. 41, № 3. — С. 10–20.
8. Петров П.П. Тревожные расстройства: их место в современной систематике и подходы к терапии // Вестник психиатрии. — 2019. — Т. 35, № 2. — С. 21–35.
9. Сидоров С.С. Принципы психотерапии тревожных расстройств невротического уровня // Методические рекомендации. — 2021. — С. 25–40.
10. Дутчина Е. В. Проблема развития Я-концепции личности студента. — Хабаровск: Изд-во Тихоокеанского государственного университета, 2010. — С. 19.
11. Попова Н. В. «Личностное Я» и «профессиональное Я» обучающегося в образовательной среде вуза // Педагогическое образование в России. — 2018. — №4. — С. 20.
12. Уотсон Дж. Б. Психология с точки зрения бихевиориста // Психологический журнал. — 1913. — С. 158–177.
13. Юнг К. Г. Архетипы и коллективное бессознательное. — М.: Канон+, 1997. — С. 45–67.
14. Сластёнин В. А. Педагогика: инновационные методы адаптации. — М.: Академия, 2015. — С. 70–85.
15. Зимняя И. А. Педагогическая психология. — М.: Логос, 2005. — С. 110–115.

EFFECTIVENESS OF THE COACHING APPROACH IN PERSONAL SELF-REALIZATION

Ibrayeva L. N.
Maqsut Narikbayev University
Astana, Kazakhstan

Бұл мақала білім беру ортасында тұлғаның өзін-өзі жүзеге асыру үдерісінде коучинг тәсілінің тиімділігін зерттеуге арналған. Зерттеуде коучингтің негізгі механизмдері, оның студенттердің жеке дамуына әсері және академик Т.Т. Тәжібаевтың психология және педагогика саласындағы идеяларымен байланысы қарастырылады. Ғалымның Қазақстандағы психологиялық ғылымды дамытуға қосқан үлесі тұлға қалыптасуы мен кәсіби өсу үдерісін қазіргі заманғы түсінуде маңызды болып қала береді. Зерттеудің әдістемелік негізіне тестілеу (Белбин тесті, «Өзін-өзі жүзеге асыру дөңгелегі»), сауалнама жүргізу және статистикалық талдау (ANOVA) кіреді. Алынған нәтижелер коучинг студенттердің өзіндік санасын, мотивациясын және өзін-өзі жүзеге асыру деңгейін арттыруға ықпал ететінін растайды.

Түйін сөздер: *коучинг, өзін-өзі жүзеге асыру, жеке даму, академик Т.Т. Тәжібаев, психологиялық ғылым, коучинг тиімділігі.*

Статья посвящена изучению эффективности коучинг-подхода в процессе самореализации личности в образовательной среде. В исследовании рассматриваются основные механизмы коучинга, его влияние на личностное развитие студентов, а также связь с идеями академика Т. Т. Тажибаева в области психологии и педагогики. Вклад ученого в развитие психологической науки в Казахстане остается значимым для современного понимания процессов становления личности и профессионального роста. Методологическая база исследования включает тестирование (Белбина, «Колесо самореализации»), анкетирование и статистический анализ (ANOVA). Полученные результаты подтверждают, что коучинг способствует повышению уровня осознанности, мотивации и самореализации у студентов.

Ключевые слова: *коучинг, самореализация, личностное развитие, академик Т.Т. Тажибаев, психологическая наука, эффективность коучинга.*

This paper explores the effectiveness of the coaching approach in the process of personal self-realization within the educational environment. The study examines the key mechanisms of coaching, its impact on students' personal development, and its connection with the ideas of Academician T.T. Tazhibaev in the field of psychology and pedagogy. The scholar's contribution to the development of psychological science in Kazakhstan remains significant for the contemporary understanding of personality formation and professional growth. The methodological framework of the study includes testing (Belbin's test, the "Wheel of Self-Realization" test), surveys, and statistical analysis (ANOVA). The findings confirm that coaching contributes to an increased level of self-awareness, motivation, and self-realization among students.

Keywords: *coaching, self-realization, personal development, Academician T.T. Tazhibaev, psychological science, coaching effectiveness.*

Introduction

The issue of personal development and self-realization remains one of the central topics in modern psychological science. Academician T.T. Tazhibaev made a significant contribution to the development of psychology in Kazakhstan by addressing the formation of personality in the context of national traditions, educational processes, and psychological support. His works, dedicated to the psychology of learning and professional development, remain relevant in the 21st century, as coaching methodology becomes increasingly in demand in educational practice.

The relevance of this study is driven by the need to find effective methods for supporting students in their personal and professional development. Coaching, as a tool for psychological support, is aimed at unlocking an individual's potential, developing self-regulation skills, and forming sustainable motivational strategies according to Avilés-Dávila A. F., Palacio M. E. M., Valle C. D. G. [1, p. 1025]. The effectiveness of coaching in the educational environment requires further scientific justification, which is the main objective of this study.

Problem Statement. The identification of the problem lies in the relative novelty of coaching in Kazakhstan, as its emergence dates back to the early 21st century according to the method of

Kudaibergeneva K. S., Kemesova A. M., Ryskulbekova K. K. [15, p. 121]. This situation creates a direct need for a deeper study of the effectiveness of coaching in the country, highlighting the lack of scientific research aimed at assessing the impact of the coaching approach on the process of personal self-realization. Due to the absence of relevant scientific works covering this aspect, there is a clear necessity for additional studies to systematically evaluate and analyze the influence of coaching on self-realization processes within the context of Kazakhstani society.

The purpose of this study is to determine the degree of effectiveness and impact of coaching methods on the process of personal self-realization among graduate students aged 20 to 23. The study examines both participants of coaching sessions and control groups, allowing for an assessment of the influence of coaching on self-realization and identifying the factors that have the greatest impact on this process.

Based on the relevance of the topic, the research hypothesis is formulated as follows: the application of coaching contributes to an increased level of self-realization among individuals who have undergone coaching sessions compared to the control group. An essential aspect of the study is the analysis of factors such as the qualification and experience of the coach, as well as the personality traits of the client, which may influence the results of coaching.

The research objectives include studying theoretical approaches to self-realization and coaching, as well as conducting a comparative analysis of the impact of different coaching methods. The study is expected to use various tools such as tests and surveys to obtain objective data on the impact of coaching on personal development and professional achievements.

Research Objectives:

- To examine existing theories and concepts of personal self-realization, as well as the foundations of coaching, to develop a theoretical framework for the study.
- To analyze the effectiveness of coaching in the process of self-realization.
- To compare the influence of different coaching factors on achieving positive results in the process of personal self-realization.
- To determine an effective coaching strategy for personal self-realization.

Research Methodology:

The study will include graduate students aged 20 to 23 (a total of 70 students). To obtain data, various research methods will be employed:

- **Belbin's Team Role Test:** This test aims to identify an individual's role within a team, allowing an assessment of their contribution to the overall team dynamics. Emphasizing the role aspect is crucial for understanding the relationship between self-realization and functioning in a group context.
- **Self-Realization Judgment Test:** This tool is designed to identify an individual's internal beliefs and assessments regarding their own process of self-realization.
- **Wheel of Self-Realization Test:** This test provides a comprehensive assessment of various aspects of self-realization, offering a holistic view of the factors influencing personal development.

Statistical Methods: The study will compare the focus group (participants undergoing coaching sessions) with the control group (those not receiving coaching). An analysis of variance (ANOVA) will be conducted to compare self-realization indicators before and after coaching intervention between the groups.

Theoretical and Practical Significance:

The results of this scientific study will contribute significantly to the understanding of the effectiveness of the coaching approach in the process of personal self-realization. These findings have the potential to inform the development of more effective coaching programs aimed at optimizing the self-realization process.

Scientific Novelty:

The results may serve as a foundation for improving awareness of coaching among students, promoting a broader dissemination of knowledge about the potential of coaching and its impact on personal growth.

Main Body

The research methods included both quantitative and qualitative approaches, allowing for a comprehensive analysis of the impact of coaching on the process of personal self-realization. The study involved 70 graduate students aged 20 to 23, enrolled in the psychology educational program as well as related fields such as management, pedagogy, and child psychology.

Several tests and methodologies were used for data collection. One of them was **Belbin's Team Role Test**, which helps determine each participant's role in team dynamics and their contribution to collective work. This test became a key tool for analyzing the relationship between group roles and the process of self-realization.

Additionally, the **Self-Realization Judgment Test** was applied to assess participants' internal convictions regarding their self-realization process, enabling an analysis of their subjective evaluation of personal development. Another instrument used was the **Wheel of Self-Realization Test**, which evaluates various aspects of self-realization and provides a comprehensive picture of the factors influencing personal growth.

For statistical data analysis, the **ANOVA (Analysis of Variance)** method was used. This allowed for a comparison of results between the group that underwent coaching sessions and the control group that did not, as well as an assessment of the statistical significance of changes in the level of self-realization before and after the intervention.

The study was conducted over a period of three months. At the beginning, participants were given tests to assess their initial level of self-realization. Then, the group that underwent coaching participated in six coaching sessions, held twice a month. The control group did not participate in coaching, which allowed for a direct comparison of results and an evaluation of the intervention's impact.

Findings

The study established that coaching had a positive impact on the level of self-realization among participants. The group that underwent coaching sessions demonstrated a statistically significant increase in self-esteem, confidence, and personal motivation. For instance, the average score on the Self-Realization Judgment Test increased by 15% compared to the initial results. It was also found that the qualification and experience of the coach, as well as individual characteristics of the participants, had a significant influence on coaching outcomes.

The Belbin Team Role Test results indicated that coaching participants improved their role within the group: 80% of them became more active and responsible in teamwork. The Wheel of Self-Realization Test showed that 70% of participants gained a clearer understanding of their personal goals and pathways to achieving them, which contributed to their professional development.

Conclusion

Based on the findings, it can be concluded that coaching is an effective tool for stimulating the process of personal self-realization. The application of coaching significantly enhances self-awareness, motivation, and confidence among students, particularly in the context of their professional and personal development. Additionally, coaching helps to develop strategies for overcoming barriers, fostering independence, and improving self-regulation skills.

However, despite the positive results, certain limitations of the study were identified, including the small sample size, potential individual differences among participants, and the influence of external factors such as the coach's level of training and the degree of student engagement. Therefore, future research should take into account a broader range of variables, including the duration of coaching interventions, comparisons of different methodologies, and an analysis of the long-term effects of coaching sessions.

This study confirms the hypothesis that coaching contributes to an improved process of self-realization, yet a more detailed empirical evaluation is required in different educational contexts.

The works of Academician T.T. Tazhibaev emphasize the importance of personal development through education and psychological support according to Namazbaeva Zh. I. [2]. In his research, he examined the psychological aspects of professional development and the need to adapt educational approaches to individual personality traits. Modern coaching, as one of the tools for personal growth, aligns with his scientific ideas, highlighting the development of self-awareness, independence, and responsibility. The integration of coaching approaches into educational programs can contribute to the formation of more self-aware, motivated, and psychologically resilient specialists, fully in line with the principles established by Academician T.T. Tazhibaev in his scientific legacy.

References

1. Avilés-Dávila A. F., Palacio M. E. M., Valle C. D. G. Impact of Coaching on the Development of Personal and Social Competences among Secondary School Students // Children. – 2023. – Т. 10, №6. – С. 1025.
2. Намазбаева Ж. И. Научное наследие академика Т. Т. Тажибаева // Вестник КазНУ. Серия психология, 2022.
3. Micieta B., Binasova V., Furmannova B., Gabajova G., Kasajova M., Martinkovic M. Implementing teacher coaching to improve student learning // EDULEARN21 Proceedings. – 2021. – С. 633–642. – IATED.
4. Pisklova M. V., Bekoeva M. I. Technology of pedagogical coaching as a basic model of supporting the personal development of students // SHS Web of Conferences. – 2021. – Т. 121. – С. 02001. – EDP Sciences.
5. Евдокимов И. М., Крутько И. С. Самореализация в коучинге как основа эффективной технологии развития и воспитания современного человека // Государственная молодежная политика: вызовы и современные технологии работы с молодежью. – Екатеринбург, 2021. – С. 136–142.
6. Петрова О. А., Шкабарина Н. Л. Коучинг как способ формирования мотивации достижения успеха у старшеклассников // Январские педагогические чтения. – 2021. – №7. – С. 92–96.
7. Шевякова А. Л., Петренко Е. С., Куттыбаева Н. Б., Уразбеков А. К. Особенности коучинга: кейс взаимодействия супервайзеров и торговых агентов // Креативная экономика. – 2021. – Т. 15, №3. – С. 1019–1038.
8. Легостаева Е. С., Максимов А. Ю. Коучинг как технология работы с лидерами организации // Научный взгляд в будущее. – 2019. – Т. 2, №12. – С. 69–75.
9. Митина Л. М. Психология профессионально-карьерного развития личности. – 2019.
10. Синицына В. А., Дедкова И. Ф. Коучинг-подход как один из методов мотивации студентов // Российская наука: вектор развития. – 2019. – С. 325–329.
11. Гульчевская Н., Эпова Н., Евтюхова В., Мельникова Ю., МакКрэкен Д., Борисова А., ... Конева Ю. Сборник тезисов IV Международной конференции «Коучинг в образовании» 22–24 ноября 2016 года. Часть 3. Коучинг в управлении образованием, дополнительном образовании и повышении квалификации, репетиторстве. – Litres, 2022.
12. Шевякова А. Л., Петренко Е. С., Куттыбаева Н. Б., Уразбеков А. К. Особенности коучинга: кейс взаимодействия супервайзеров и торговых агентов // Креативная экономика. – 2021. – Т. 15, №3. – С. 1019–1038.
13. Сейсекенова М. Б., Кыдырбаева Э. О. Коучинг как новое направление в управлении организацией // Вестник Кыргызско-Российского славянского университета. – 2018. – Т. 18, №3. – С. 32–35.
14. Rusilka A., DiDona T., Costa Z. Workplace coaching and self-actualization in the European Union, North America, and post-USSR countries // International Journal of Scientific and Research Publications. – 2017. – Т. 7, №7. – С. 32–41.
15. Кудайбергенева К. С., Кемешова А. М., Рыскулбекова К. К. Развитие педагогического коучинга в Казахстане // The edition is included into Russian Science Citation Index. – 2016. – Т. 121.

THE ROLE OF WILLPOWER QUALITIES IN THE DEVELOPMENT OF SELF-CONFIDENCE IN FUTURE EDUCATORS

Daukeeva A.У.
Nukus State Pedagogical Institute
Nukus, Uzbekistan

Мақалада болашақ мұғалімдердің өзіне деген сенімін дамытудағы ерікті әрекеттің рөлі, сонымен қатар, мақсатқа жету жолдары мен айқын тілектер мен ұмтылыстарды жүзеге асыруға тікелей көмектесу жолдары қарастырылады.
Түйін сөздер: *Педагог, өз-өзіне сенімділік, еріктік қасиеттер, мотивация, өзін-өзі басқару, өзін-өзі қорғау, өзіндік сана.*

В статье рассматривается роль волевого акта в развитии самоуверенности у будущих педагогов, а также пути достижения цели и прямое содействие реализации четких желаний и стремлений.
Ключевые слова: *Педагог, самоуверенность, волевые качества, мотивация, самоуправление, самозащита, самосознание.*

This article provides information on the role of willpower action in the development of future educators self-confidence, as well as the pathways to achieving goals and the direct contribution to the realization of clear desires and aspirations.
Keywords: *Educator, self-confidence, willpower qualities, motivation, self-regulation, self-defense, self-awareness.*

Introduction

The beginning of the willpower act in individuals truly finds its expression in a rational, purposeful decision regarding how to achieve goals, and in the fact that the paths to achieving these goals directly serve the realization of specific desires and aspirations. Data analysis shows that when a well-founded decision is made about the chosen and selected actions being effective, productive, and convenient for use, and the alignment with the goal is based on reliable evidence and factors, then this process occurs without significant difficulties. Nevertheless, in most cases, the decision-making process, the decision about choice, and the creation of a success mechanism turn into a complex process, resulting in a struggle of motives. Therefore, the processes of selection and achieving consensus are considerably prolonged. For example, if an individual has developed a desire to change jobs, other aspirations with different characteristics will dominate. They can also hinder the intention to change the workplace. In particular, although the desire to change jobs is related to the fact that the salary at the new workplace is slightly higher, it also requires adaptation to a new social environment, a heterogeneous team, unfamiliar conditions, and different requirements. As a result of such relationships, a struggle of motives arises, based on:

a) the need to give up the new job;

b) the need to give up the feeling of internal satisfaction;

c) the emergence of a valuable opportunity;

d) the need to turn away from other needs for the sake of its prospects. In the struggle of motives, reflections may arise regarding whether to approve, acknowledge, or disapprove of the acceptance of any decision, as well as the fact that the struggle of motives may lead to the application of contradictory and mutually exclusive actions, not limited to just their analysis and evaluation.

Mail part

As a result of the struggle between motives, the process of arriving at a specific decision or making a choice manifests itself, during which qualities such as doubt, lethargy, indifference, and indecision are expelled from the sphere of activity, and all attention is focused on implementing the decision and its execution. If after the decision has been made, cowardice continues to lead a person toward indecision, then willpower actions reflect a lack of zeal, determination, steadfastness, and striving toward the set goal. The individual prepares themselves mentally to achieve the goal, conducts a

comparative analysis of information regarding the discrepancies between psychological and statistical expectations, and generalizes them [1].

Such an attitude (necessity) aimed at overcoming internal contradictions is, firstly, linked to certain desires of the subject, entrenched negative habits (which have turned into dynamic stereotypes); secondly, a sense of adaptation to social life events; and thirdly, the struggle against disapproved moral and ethical principles, traditions, is directly governed by the willpower exertion, which has a unique characteristic of willpower action (regulatory function).

In social life, there are attempts to diminish the power of strong and determined aspirations that arise in human psyche. However, the very understanding of the possibility for the accepted decision to meet moral standards and principles of conduct holds social, socio-psychological, and universal psychological significance; it does not serve as a sufficiently strong factor to shift the individual from the "dead" point, as the functional system has weakened [2].

If the situation discussed above is understood by the individual as a social and personal duty, responsibility, accountability, determination, and perseverance, and if necessary stable internal experiences (regulatory feelings) are strengthened, then in such a situation, this leads to a genuine willpower effort that allows for the loss, weakening, and diminishing of aspirations. High feelings (duty, responsibility, accountability, patriotism, selflessness, etc.) reflect that moral and spiritual demands have become internalized, meaning they are transitioning into the individual's spiritual wealth, and the contradictions that arise between egoistic aspirations and altruistic desires in extraordinary situations have become the internal mechanisms of behavior. High feelings determine whether the struggle of motives will lean to the right or left and perform a regulatory function in ensuring the achievement of the goal. Only after conducting additional research in this area can one confidently and assertively express opinions about reality.

When discussing the volitional act in psychology, it is particularly emphasized that the internal mechanism of willpower effort manifests not only in the decision-making process but also during the execution phase when achieving high rates. The overall psychological significance of this is that the implementation of the accepted decision (execution) often encounters a variety of subjective and objective contradictions and difficulties, and overcoming them requires willpower effort and a state of tension [3].

As a result of the internal psychological struggle of the individual, if success is achieved, positive emotional experiences arise, such as the feeling of dominance over oneself, confidence in one's abilities, self-understanding, the ability to give oneself commands, self-control, and the awareness of the possibility of achieving the most important goals set before oneself (cognitive phenomenon). It is known that personal inclinations, general psychological attitudes (referred to as “Установка” in Russian), the influence of social attitudes (referred to as “Влияние” in Russian), and the adequately formed evaluation system based on one's role and status have particular significance in human development [4].

The analysis of quantitative results shows that willpower effort, which possesses specific characteristics for volitional actions, manifests not only due to the emergence of opposing states in the struggle of motives but also solely through overcoming objective difficulties in the process of executing the decision made by the individual. The analysis of the structure of the act of will demonstrates that this mental state allows for the explanation and interpretation of many characteristics of volitional activity. It is pertinent to note that volitional activity performs certain priority functions in the actions of the individual. These functions, first, enhance the qualitative level of the application of individual actions in practice; second, they create conditions for finding solutions to various problems that are of significant importance for a person's life and personal activity; third, they ensure the individual's penetration into the essence of the problem; and fourth, they serve to align the action of the volitional act with the goal [5]. Thus, the events that directly trigger the volitional actions of the individual emphasize integrity, dynamism, the relative specificity of the psyche, individual selfhood,

and the unity of experience and behavior, which should be given special attention. It is important to note that by observing these characteristics, we can see that they are not only interconnected but also capable of complementing each other. Within the framework of a systemic approach, one can encounter another interesting classification in the research of V.A. Gantzen.

Table 1 - Psychophysiological Characteristics

Psychic States	Manifestation of Psychophysiological Characteristics
Motivation of Volitional States (tension – relaxation):	Positive (inspiration, determination, optimism, readiness, preparedness, set, activation)
	Organic (hypoxia, fatigue, hunger, sexual tension)
Affective States ("pleasure-displeasure"):	Positive (joy, friendship, love, harmony)
	Negative (antipathy, resentment, enmity, hatred, anger)
Attention in Conscious States:	Distraction, concentration, extreme degree of protection or hyperprotection

Conclusion

The aforementioned scientific observations from all authors who approach the process of developing self-confidence from a general psychological and psychophysiological perspective have important significance for studying and analyzing social and psychological factors. From this viewpoint, it is appropriate to consider the process of developing self-confidence in modern students as a unique social-psychological phenomenon for study and research. Since the development of each individual or their ability to manage themselves at a literary level requires the investigation of a certain level of influencing social and psychological factors.

Reference

1. Cattell, R. B., & Nesselroade, J. R. (Eds.) (1988). Handbook of multivariate experimental psychology (2nd rev. ed.). New York: Plenum.
2. William James on Habit, Will, Truth, and the Meaning of Life, James Sloan Allen, ed. Frederic C. Beil, Publisher, ISBN 978-1-929490-45-5
3. Taylor, S. E. (2006). SOCIAL SUPPORT: A REVIEW. In M. P. Levine & P. L. Williams (Eds.), PSYCHOSOCIAL FACTORS IN HEALTH AND ILLNESS. New York: Wiley. - pp. 80-100.
4. Spearman C. The abilities of man. N. Y., 1927.; Higgins L. F. (1996) A Comparison of Scales for Assessing Personal Creativity in IS / L. F. Higgins // Proceedings of the 29th Annual Hawaii International Conference on System Sciences. - 1996. - pp. 13-19.
5. Wolfgang G. Bringmann, Ryan D. Tweney (Eds.): Wundt studies. Hogrefe, Toronto 1980, ISBN 0-88937-001-X.

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ПО МЕТОДУ СОЦИОМЕТРИИ И РИСУНОЧНЫМ ТЕСТАМ

Клычева З.П.
Институт переподготовки и повышения квалификации
Специалистов по физической культуре и спорту. г Нукус
Нукус, Узбекистан

Бұл мақалада тұлғааралық қатынастарды зерттеуге арналған белгілі социометриялық әдістер мен сурет тесттері берілген. Әдістер мұғалімге сыныптағы өте күрделі өзара қатынастарды зерттеуге, тұлғааралық өзара қатынас жүйесіндегі әрбір оқушының орнын анықтауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: социометрия әдісі, сурет тестілері, тұлғааралық қатынас, мұғалім, оқушы, көшбасшы, оқшауланған балалар, социометриялық жұлдыздар

В статье приводятся известные методы социометрии и рисуночные тесты для изучения межличностных отношений. Методы позволяют учителю изучить очень сложные взаимоотношения в классе, выявить и определить место каждого ученика в системе межличностных взаимоотношений.

Ключевые слова: *метод социометрия, рисуночные тесты, межличностные отношения, учитель, ученик, лидер, дети изолированные, социометрические звезды.*

This article provides well-known sociometric methods and drawing tests for studying interpersonal relationships. The methods allow the teacher to study very complex relationships in the classroom, identify and determine the place of each student in the system of interpersonal relationships.

Keywords: *sociometry method, drawing tests, interpersonal relationships, teacher, student, leader, isolated children, sociometric stars.*

Введение

Межличностные отношения возникают на основе личных симпатий и привязанностей детей. Ребенок стремится занять определённое положение в классе. Он по – своему воспринимает и переживает своё положение в классе, которое является очень важным для него.

Наиболее удобным психологическим методом изучения межличностных отношений является известный метод социометрии, означающий измерение межличностных отношений.

Учащимся были предложены 3 социометрических вопроса:

I) Кого из учащихся вашего класса вы пригласили бы на свой день рождения?

2) С кем из учеников вашего класса вы хотели бы сидеть за одной партой?

3) Представьте себе, что ваш класс собирается идти в поход в горы, кого из учеников вашего класса вы выбрали бы командиром похода?

На каждый вопрос надо было бы сделать 2-3 выбора, т.е написать фамилии учащихся. Далее, при анализе результатов исследования эти вопросы мы коротко назвали как: 1) «день рождение», 2) «сидеть за одной партой», 3) «командир похода».

Метод социометрии позволяет выделить четыре социометрические группы в межличностных отношениях в зависимости от полученного числа выборов. Так, учащиеся, набравшие 50-60% выборов, попадают в разряд «лидеры»; набравшие 70% и более выборов попадают в разряд «звезды»; учащиеся, набравшие 40% выборов попадают в группу «предпочитаемые»; учащиеся, набравшие 20% выборов в группу «пренебрегаемые», а учащиеся, не получившие не одного выбора, попадают в разряд «изолированные».

Основная часть

Наблюдение за учащимися позволяют учителю выявить, к какой группе можно отнести их. Однако не всегда мнение учителя совпадает с результатами социометрического опроса. Учитель иногда удивляется, что учащийся, казалось бы, со всеми данными «звезды» при социометрическом опросе получает незначительное число выборов, и наоборот, казалось бы «средний» учащийся получает большое число выборов в социометрическом опросе. Такой простой на первый взгляд метод позволяет учителю изучить очень сложные взаимоотношения в классе, выявить и определить место каждого ученика в системе межличностных взаимоотношений. Каждый вопрос в социометрии выбран не случайно и несет огромную смысловую нагрузку. Так, на вопрос о «дне рождения» при выборе учащиеся действуют по принципу «нравится» - «не нравится». Мотивом выбора «сидеть за одной партой» как правило является мотив «хорошо учиться», а мотивом выбора «командир похода» является мотив «умение организовать группу».

Конечно, не все дети могут и должны получить выборы по одному вопросу. Однако, проанализировав ответы учащихся на все три вопроса, можно получить представление о том, какое место занимает каждый учащийся в системе межличностных отношений, как он себя

чувствует в той или иной роли, и как это отражается на его отношении к учебной деятельности, к окружающим его учащимся, как это отражается на его личностных качествах.

Так, например, на вопрос «день рождения» как правило, учащиеся должны проявить много взаимных выборов. Так должно быть. Если таких выборов мало, то это говорит о том, что класс не дружный, не сплоченный. И учителю надо обратить на это внимание, чтобы организовать работу по сплочению ученического коллектива. Как правило, в дружном коллективе класс хорошо знает своего неформального лидера. Это должны показать ответы на вопрос о выборе «командира похода». И наоборот, если этот вопрос не выявляет лидера, то можно сделать вывод о том, что учащиеся плохо знают друг друга, обычно это конфликтный класс. Учитель, получив такие результаты, должен найти свои ошибки в воспитательной работе и организовать совместную деятельность учащихся по лучшему ознакомлению их друг с другом, по воспитанию уважения друг к другу.

Отвечая на вопрос, почему они выбирают того или иного учащегося, дети отмечают, что они выбрали их потому, что «они вежливы», «за доброту», «за ум, смелость», «не ссорятся», «является лучшим другом».

При ответах на вопросы, кого они не выбрали бы (на «день рождение», «сидеть за одной партой», «командир похода») дети отмечали, что они не выбрали бы таких детей, которые нарушают дисциплину в классе, дерутся, обзываются, невоспитанны.

Кстати, у детей, попавших в группу «изолированных», в табеле по поведению стоит оценка «удовлетворительно». Отметим, что дети с отрицательными чертами характера не нравятся большинству в классе и вызывают осуждение других.

Очень плохо, когда в классе выявляются дети, которые по методу социометрии попадают в группу «изолированные». С психологической точки зрения положение такого ребенка в классе можно назвать как «изгоя» класса. Как показывают наблюдения, такие дети обычно сидят за последней партой, малообщительны, скрыты, неуверенны в себе, замкнуты.

Если ребенок будет постоянно находиться в положении «изолированного», то рано или поздно это будет «трудный» ребенок, с непредсказуемым поведением, травмированной психикой и целым рядом отрицательных качеств. Такой учащийся чувствует себя ненужным в классе, боится выходить к доске отвечать, боится общаться со сверстниками. И это «не его вина, а его беда». Вина здесь в учителе, во взрослом, который не понимает психологических особенностей детских взаимоотношений, не знает, как воздействовать в такой ситуации и как помочь таким детям. А таких детей, к сожалению, очень много, они есть в каждом классе.

Отрицательные качества личности таких изолированных учащихся могут усиливаться благодаря их неблагоприятному положению, а в младшем и старшем подростковом возрасте могут прочно закрепиться в характере и перейти в устойчивый детский невроз.

С помощью специальных тестов мы изучали психологические качества личности учащихся. Нами было получено, что социометрические «звезды» характеризуются следующими личностными качествами: высокой самооценкой, уверенностью в себе, высоким уровнем общительности, жизнерадостностью, энергичностью, постоянным самоутверждением себя, демонстративностью поведения.

Для детей группы «изолированных» оказались характерными следующие качества личности: высокая тревожность, замкнутость в общении с одноклассниками, низкая самооценка, неуверенность в общении, агрессивность, впечатлительность, враждебность по отношению к окружающим.

Наблюдения показали, что «лидеры» обычно хорошо учатся, а изолированные учатся на «удовлетворительно», реже на «хорошо», часто уходят с уроков, дерутся на переменах.

Как видно из наших исследований, чем выше положение учащегося в классе, чем выше его авторитет среди одноклассников, тем больше положительных качеств личности у него

проявляется: и наоборот, чем ниже авторитет учащегося в классе, тем более он закрыт для общения, тем хуже учатся учащиеся и тем больше отрицательных качеств у них проявляется.

Для более всестороннего и глубокого изучения коммуникативных качеств личности учащихся начальных классов, а также подтверждения данных, полученных по результатам личностного опросника Р. Кеттелла, нами были использованы такие известные рисуночные тесты как тест «Рисунок семьи» (Г.Т.Хоментаускас), тест «Дом, дерево, человек», тест «Несуществующее животное».

В последнее время рисуночные тесты очень широко используются в психологической диагностике личности и узбекскими психологами. Эти тесты, действительно, позволяют получать очень серьезную информацию о проекции душевного состояния личности, а также выявить различные симптомокомплексы личности.

Остановимся на результатах исследования, полученных нами с помощью проективных рисуночных тестов. С помощью данной методики мы обследовали 150 учащихся со второго по четвертые классы. В данную выборку вошли учащиеся как с каракалпакским, так и с русским языками обучения. При анализе результатов исследования по рисуночным методикам, мы не разделяли учащихся на группы, в зависимости от языка обучения, так как в данных группах не было выявлено значительных различий.

Итак, на основании результатов, полученных по рисуночным тестам, все обследуемые нами учащиеся были разделены на три группы:

I группа - это учащиеся с выраженными лидерскими качествами - в их рисунках чувствуется жизнеутверждение, желание быть лидерами, любимыми и значимыми, таких оказалось 17% из всех обследуемых нами учащихся.

II группа - учащиеся эмоционально - чувствительные, робкие и ранимые, они менее уверенно чувствуют себя среди сверстников, однако также желают быть значимыми. Лидерские качества у них отсутствуют. Таких из обследованных нами оказалось 27% учащихся.

III группа - это учащиеся тревожно-мнительные, малоконтактные, дети, испытывающие трудности в общении. Таких из обследованных нами оказалось достаточно большое количество - 56% учащихся.

Полученные данные еще раз подтверждают наше предположение о важности изучения коммуникативных качеств личности учащихся в процессе их межличностного общения.

Результаты, полученные нами с помощью теста «Рисунок семьи» позволили нам выявить «Я» ребенка в системе межличностных отношений в семье, что очень важно для понимания личностных особенностей детей. Нами были проанализированы выделенные три группы детей по характеру их рисунка семьи.

Нами было выявлено, что учащиеся I группы с явно выраженными лидерскими качествами чувствуют себя комфортно в семье, они приняты, любимы и значимы в семье.

Вторая группа детей, названная нами как эмоционально-чувствительные, в своих рисунках семьи рисовали себя маленькими, незначительными, между ними и родителями присутствовали преграды в виде рамок, или других деталей, некоторые дети из этой группы совсем не рисовали своих мам и пап, говоря, что их нет дома, не осталось места на листе и т.д. Все это говорит о травматизации личности ребенка в семье.

III группа учащихся, тревожно- мнительные, малоконтактные учащиеся, испытывающие трудности в общении, в основном это дети, в рисунках которых проявлялось чувство отвержения их в семье, чувство покинутости. В рисунках семьи они не рисовали себя.

Результаты по тестам «Несуществующие животное» и «Дом, дерево, человек» подтвердили те личностные качества детей, по которым они были разделены на три обследуемые нами группы.

Отметим, что наиболее выраженными эти качества оказались в I и III группах. Так, в основном учащимся I группы с выраженными лидерскими качествами присуща эгоцентрическая

направленность личности, демонстративность в общении и поведении, значимость информации окружающих для себя (таблица 1 и 2).

У учащихся III группы, испытывающих трудности в общении в рисунках больше всего проявлялись признаки вербальной агрессии, низкая самооценка, скрытый страх.

Таблица 1 - Результаты исследовании по методике «Рисунок семьи»: симптокомплекси личности

Классы	n	Самооценка		Тревожность	Агрессивность	Я в семье		Эмоциональное тепло		Страхи
		Низ.	Высок.			Положит.	Отриц.	Не имеется	Имеется	
1-4	452	275	175	386	187	324	121	332	120	364
%		60,8	38,7	85,4	41,4	71,7	26,8	73,5	26,5	80,5

Результаты исследовании по рисуночному тесту «Несуществующие животное»: симптомокомлексы личности у учащихся с 5-й по 11-й классы (n=933) представлены в таблице 2.

Таблица 2 - Результаты исследовании по рисуночному тесту «Несуществующие животное»

Классы	n	Агрессия	Трудности в общении	Низ. самооценка	Выс. самооценка	Тревожность	Низ. самоконтроль	Выс. самоконтроль	Значимость окружающих о себе
5 – 8	525	360	285	278	248	331	213	308	336
		68,6%	54,3%	53,0%	47,2%	63,0%	40,6%	58,7%	64,0%
9- 11	408	240	251	226	171	259	162	254	257
		58,8%	61,5%	55,4%	41,9%	63,5%	39,7%	62,3%	63,0%
5-11	933	600	536	504	419	590	375	562	593
		64,3%	57,4%	54,0%	44,9%	63,2%	40,1%	60,2%	63,5%

Заключение

Таким образом, классному руководителю необходимо уметь хорошо ориентироваться детских отношениях, знать социально – психологические особенности межличностные отношений, чтобы направлять их оказывать нужное влияние. Результаты исследования позволяют по – новому взглянуть на сегодняшнего школьника, увидеть его проблемы и понять его таким, какой он есть.

Литература

1. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога в образовании. – М.: Владос, 1996. – 529 с.
2. Адизова Т.М. Ўқувчиларнинг шахслараро муносабатларининг психологик диагностикаси ва коррекцион ишлари. Тошкент: ТДПИ. 1997. – 58 б.
3. Леонтьев А.А. Психология общения. – М.: Смысл, 1999. – 365 с.

ИЗУЧЕНИЕ ШКОЛЬНОЙ МОТИВАЦИИ В УСЛОВИЯХ РАЗНЫХ ЯЗЫКОВ ОБУЧЕНИЯ

Клычева З.П.
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза
Нукус, Узбекистан

Бұл мақалада мектеп оқушыларының оқу іс-әрекетімен байланысты психологиялық мәселелері, балалардың құрдастарымен қарым-қатынас психологиясының мәселелері, қарым-қатынас процесіндегі мектеп оқушыларының тұлғасын қалыптастыру мәселелерін зерттеу бойынша психологиялық зерттеулерге талдау жасалған.

Түйін сөздер: *қарым-қатынас, тұлғаның қалыптасуы, бастауыш мектеп жасы, жасөспірімдік шақ, жоғары мектеп жасы, онтогенез, коммуникативтік іс-әрекет.*

В статье представлены исследования школьной мотивации в условиях с каракалпакским, узбекским и русским языками обучения в республике Каракалпакстан. Автором выявлены мотивы учения, динамика школьной мотивации, а также влияние языка обучения на процесс социализации современных учащихся.

Ключевые слова: *школьная мотивация, учащиеся, социализация, язык обучения.*

This article presents research on school motivation in conditions with Karakalpak, Uzbek and Russian languages of instruction in the Republic of Karakalpakstan. The author reveals the motives of learning, the dynamics of school motivation, as well as the influence of the language of instruction on the process of socialization of modern students.

Key words: *school motivation, students, socialization, language of instruction.*

Введение. Проблема исследования школьной мотивации актуальна, поскольку школьный возраст является одним из сложных периодов в жизни человека, а изучение мотивационной сферы детей, в основном подросткового возраста играет одну из ключевых ролей в процессе обучения и социализации личности учащихся.

Вопросами изучения мотивационной сферы занимались и занимаются очень многие ученые. Большую роль в этом изучении сыграли российские психологи: А.Н. Леонтьев, Л.И. Божович, А.К. Маркова и многие другие. В середине прошлого столетия Д.Б Эльконин и В.В. Репкин создали теорию учебной деятельности. В современном обществе проблема учебной мотивации продолжает интересовать исследователей.

Мотивация школьника рассматривается как видовое понятие по отношению к мотивации человека. В современных исследованиях (С.Л. Рубинштейна, Л.И. Божович, П.М. Якобсона, Ю.К. Бабанского, М.А. Данилова и Б.П. Есипова, В.С. Ильина, А.К. Марковой, М.В. Матюхиной, В.Ф. Моргуна, Г.И. Щукиной, В.И. Шкуркина, Р. Дрейкурса, Г. Розенфельда, В. Кнорзера, и др.) представлены структура и динамика, охарактеризованы детерминанты развития мотивации учебной деятельности, выделены пути и способы её формирования.

Основная часть. Таким образом, под мотивом мы будем понимать внутреннее побуждение личности к тому или иному виду активности, связанное с удовлетворением определённой потребности, а под мотивацией - всю совокупность различных побуждений: мотивов, потребностей, интересов, стремлений, целей, влечений, мотивационных установок, идеалов и т.п

Цель исследования – изучить психологические особенности школьной мотивации в условиях разных языков обучения.

Объектом нашего исследования являются учащиеся средних общеобразовательных школ разных регионов республики Каракалпакстан. Всего в данном исследовании приняли участие с 1-го по 11-е классы 1456 учащихся с каракалпакским, узбекским и русским языками обучения.

Предмет исследования: мотивы учения, оценка школьной мотивации, шкалы социализации по М. Рожкову.

Методы исследования: методика изучения мотивов учения школьников (Е.И.Рогов), методика оценки школьной мотивации Лускановой Н.Г., методики для изучения социализации личности воспитанника М.Рожкова.

Для изучения мотивов учения нами была использована методика изучения мотивов учения школьника Е.И. Рогова. Данная методика включает 30 показателей, которые предъявляются учащимся, из которых надо выбрать пять показателей, которые на их взгляд помогают им учиться и пять показателей, которые им мешают учиться.

Так на вопрос «Почему я учусь?» (что мне помогает учиться) отвечали учащиеся с 5-го по 11 –е классы. С каракалпакским, узбекским и русским языками обучения. Все ответы учащихся мы объединили и выбрали наиболее часто встречающиеся ответы. Вот какие мотивы помогают учащимся учиться:

1. Стремление принести пользу людям теперь или потом.
2. Желание стать хорошим специалистом.
3. Желание поступить в институт, колледж, работать на заводе, в учреждении.
4. Применение знаний в быту, на работе, дома, и в школе.
5. Выполнение заданий учителей.
6. Стремление получить похвалу, поощрение со стороны взрослых, сверстников.
7. Желание хорошо усваивать учебный материал и получить высокую оценку.
8. Учиться познавать новое очень интересно, приятно.
9. Хочу быть грамотным.
10. Для расширения кругозора.
11. Хочу быть полезным гражданином.

На вопрос «Что мешает мне учиться», учащиеся отметили следующие мотивы:

1. Боязнь наказаний со стороны родителей или учителей.
2. Осуждение со стороны товарищей
3. Плохо учиться – стыдно.
4. Желание получить отметку во что бы то ни стало.
5. Родители заставляют.
6. Просто привык учиться

Нами было получено, что во всех школах, независимо от языка обучения учащиеся с 5-го по 11-й классы выбирали похожие мотивы учения.

Для изучения отношения учащихся к школе, учебному процессу, эмоциональное реагирование на школьную ситуацию нами была использована методика Лускановой Н.Г. По данной методике нами были изучены учащиеся с 1 по 11 классы (Таблица 1).

В таблице № 1 приведены средние баллы по показателям школьной мотивации у учащихся с каракалпакским, узбекским и русским языками обучения.

Результаты исследований по анкете для изучения оценки уровня школьной мотивации представлены в таблице № 1 и рисунках 1-3. Из представленных данных получено следующее. Согласно интерпретации полученных баллов по школьной мотивации у учащихся в целом по всей выборке респондентов характерны такие показатели как: у учащихся 1-2 х классов уровень школьной мотивации соответствует среднему уровню учебной мотивации. Для этого уровня характерно следующее: отношение к себе как к школьнику практически сформировано. Дети успешно справляются с учебной деятельностью. В 3-4 классах уровень школьной мотивации повышается. Отношения к себе как школьнику сформированы, у учащихся есть желание выполнять требования школы (20-22 баллов), однако уже в 5-8 классах уровень школьной мотивации падает, а в 9-11 классах уровень школьной мотивации значительно снижается. (18 – 19 баллов). Это объясняется тем, что для учащихся начальных классов

ведущей деятельностью является учебная деятельность, в подростковом и раннем юношеском возрасте ведущей деятельностью становится общение.

Таблица 1 - Средние баллы по оценке школьной мотивации у учащихся с каракалпакским, узбекским и русским языками обучения

Классы	Язык обучения	Количество учащихся	Средние баллы
1-2	каракалпакский	40	21
1-2	узбекский	123	26
1-2	русский	74	21
3-4	каракалпакский	34	25
3-4	узбекский	114	27
3-4	русский	80	26
5-8	каракалпакский	156	22
5-8	узбекский	233	22
5-8	русский	160	23
9-11	каракалпакский	102	18
9-11	узбекский	172	19
9-11	русский	148	19
	Итого	1456	22

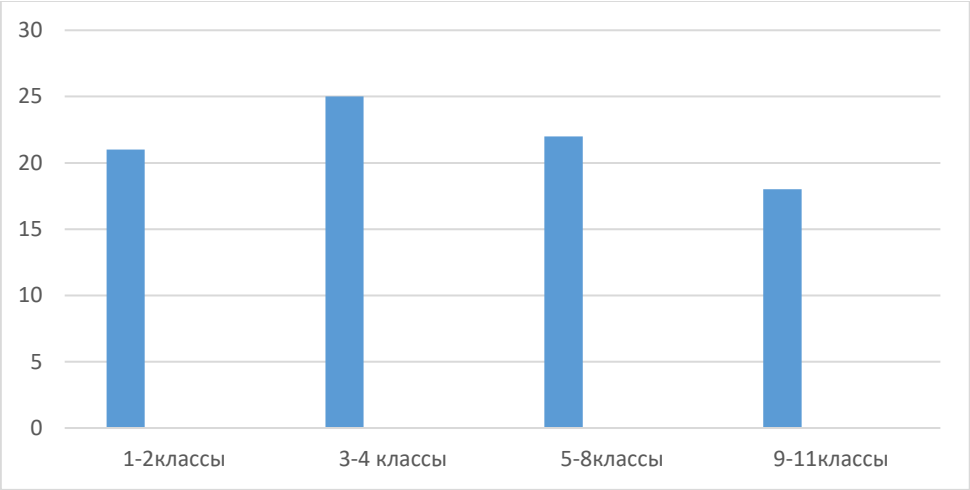

Рис. 1 - Средние баллы по школьной мотивации у учащихся с каракалпакским языком обучения

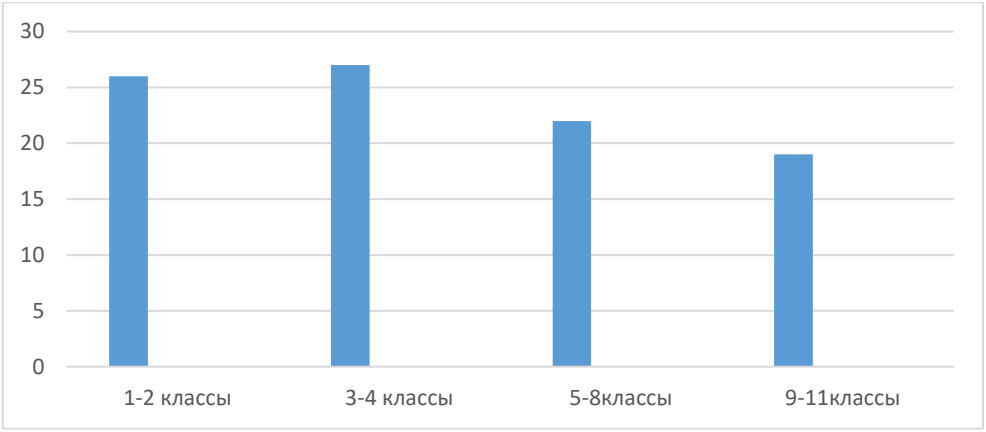

Рис.2 - Средние баллы по школьной мотивации у учащихся с узбекским языком обучения

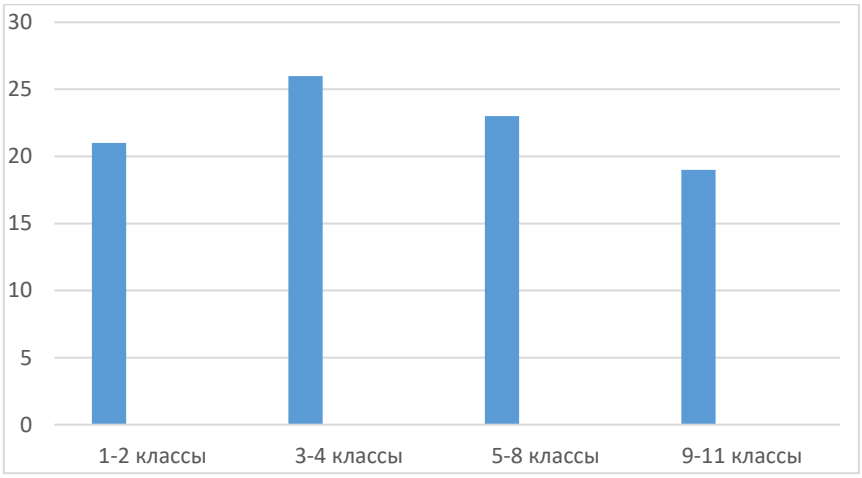

Рис. 3 - Средние баллы по школьной мотивации у учащихся с русским языком обучения

Заключение, выводы:

1.У учащихся 1 – 2 х классов уровень школьной мотивации соответствует среднему уровню учебной мотивации. В 3-4 классах уровень школьной мотивации повышается, однако в 5-8 классах уровень школьной мотивации падает, а в 9 -11 классах уровень школьной мотивации значительно снижается. Это объясняется сменой ведущей деятельности: для учащихся начальных классов ведущей деятельностью является учебная деятельность, в подростковом и раннем юношеском возрасте ведущей деятельностью становится общение.

2.Исследования показали, что язык обучения в школе влияет на процесс социализации школьников разных национальностей в учебно-воспитательном процессе, и может нести, как позитивное, так и негативное влияние на особенности школьной мотивации.

Литература

1. Алексеев В.А. Проблемы мотивации общественно полезной деятельности школьников. - М.: Наука, 2004, С. 103-107.

2. Божович Л.И. Личность и её формирование в детском возрасте. - М.,2000.

3.Маркова А.К., Матис Т.А., Орлов А.Б. Формирование мотивации учения. М., 1990.

4.Маркова А.К., Орлов А.Б., Фридман Л.М. Мотивация учения и ее воспитание у школьников. М., 1983.

5.Психологические методы изучения личности. М,1998.

METHODS, FORMS, AND TOOLS USED IN THE FAMILY EDUCATION SYSTEM

Doskhodjaeva A.,
Nukus State Pedagogical Institute
Nukus, Uzbekistan

Мақала ата-аналардың отбасында бала тәрбиелеуде қолданатын әдістерін, құралдарын және формаларын зерттеуге арналған. Мақалада отбасындағы бала тәрбиесінің сапасын арттыру мәселелері қарастырылған.
Түйін сөздер: *отбасы, тәрбие, әдіс-тәсілдер, формалар, балаларды тәрбиелеу құралдары.*

Статья посвящена изучению методов, средств и форм, используемых родителями в воспитании детей в семье. В статье обсуждены проблемы повышения качества воспитания детей в семье.
Ключевые слова: *семья, воспитание, методы, формы, средства воспитания детей.*

The article is devoted to the study of methods, means and forms used by parents in raising children in the family. The article discusses the problems of improving the quality of raising children in the family.
Keywords*: family, education, methods, forms, means of raising children.*

Folk pedagogy, based on examples of oral literature, has evolved as a rich cultural heritage, continuously shaping the upbringing of children. Folk pedagogy, ethnopedagogy, social pedagogy, and family pedagogy are closely connected genetically and serve effectively in solving educational issues. The upbringing of children in the family draws heavily from the life experiences passed down by previous generations.

Family Education and Traditional Pedagogical Methods**:**The family system in traditional societies applied various methods (forms) and tools for child-rearing based on oral literature and folk traditions. These methods were designed to make children spiritually rich, polite, and knowledgeable about their environment. For example, children were taught to respect and protect nature and its resources, understanding their importance in sustaining life.

One such practice includes the traditional way of asking for water in the evening when an unknown guest arrives:

"Suleiman, the saint of water,
I seek your permission,
A guest has come to our door,
May I ask for water, with permission?"

This practice shows respect for the sacred and teaches children the importance of rituals and the spiritual elements of daily life.

Family education in the past also focused on practical lessons, such as conserving water resources and safeguarding against potential harm from wild animals or other dangers. These practices formed an essential part of child-rearing and contributed to building a responsible, ecological mindset.

Games as Educational Tools:Traditional games played by children also had significant educational value. Games like "Shullyk" were designed to teach children focus, accuracy, and goal-oriented behavior. By aiming at a target, children learned to direct their attention, a skill that would later help them in various aspects of life. Similarly, games like “Tug of War” encouraged teamwork, strength, and the importance of physical activity, while “Koshpek” tested the children’s intellectual capabilities.

These traditional games, much like the educational methods derived from folk literature, play an essential role in shaping a child's character and moral development. Through these activities, children were taught valuable life lessons like cooperation, determination, and strategic thinking.

Folk Festivals and Rites of Passage**:**In traditional societies, there were various rites of passage and celebrations that emphasized the importance of family and community in child-rearing. These included events such as "Beshik Toi" (Cradle Celebration), "Tusau Kesu" (First Steps Celebration), and "Sundet Toi" (Circumcision Celebration). These ceremonies were not only moments of joy but also educational opportunities, imparting cultural values, respect for tradition, and love for the family.

Moral and Ethical Lessons from Folk Literature**:**The folk literature of Turkic peoples, especially the proverbs and sayings, has always been an essential tool for instilling moral values in children. Proverbs like “A girl’s place is at home, but her behavior should be exemplary in public” teach children the importance of good manners and the responsibilities of individuals in society.

Folk proverbs and sayings are also a tool for shaping a child’s worldview, teaching them about the value of honesty, loyalty, and respect for others. For example, a proverb like "Wealth is outside, but a person’s worth is within" reinforces the idea that internal qualities are more important than external appearances.

These proverbs, along with the lessons from folk heroes and legends, provide clear, concise, and meaningful guidance for children, helping them understand the societal and cultural norms that shape their behavior.The Role of Parents in Modern Child-Rearing:

In modern pedagogy, respect for the child's personality and recognition of their unique traits are crucial. Scholars believe that a child’s character is largely formed by the age of five, and their moral qualities continue to develop in later years. Therefore, the way a child is nurtured during their formative years will have a profound impact on their future life.In family education, two primary methods have proven particularly effective:

Persuasion:This method involves explaining to a child why they need to perform certain tasks. By using stories from folk literature—especially fairy tales, epics, and legends—parents can teach children important values, such as why washing hands before meals or being respectful to others is necessary. These lessons, instilled through folk narratives, remain with children as they grow older and apply them in everyday life.

Encouragement of Moral Development:Folk stories, especially those like "Betashar" (a ritual for newly married women), offer clear guidance on the values of family honor, respect for elders, and proper behavior. Proverbs such as "A girl’s place is at home, but her actions must be perfect in society" serve as reminders of these important lessons.

Family education remains one of the most effective ways to shape a child’s character. The methods, forms, and tools used in family pedagogy, deeply rooted in folk literature and traditions, continue to play a vital role in raising children with a strong sense of ethics, morality, and responsibility. By incorporating these practices into modern child-rearing, parents can ensure their children grow up to be wise, kind-hearted, and well-rounded individuals.

The importance of moral teachings, cultural practices, and folk wisdom cannot be overstated. They provide children with the foundation they need to lead fulfilling and meaningful lives.

References

1. Баўатдинова С. Сәлт-дастурге байланыслы қосықлар // ӨзРИАҚБ Хабаршысы. – Нукус, 2000. - № 2.
2. Мирзаев Т., Мусоқулов А., Саримсоқов Б. Ўзбек халқ мақоллари. – Тошкент: Шарқ, 2003. – Б. 224.
3. Кошғарий, Махмуд. Девону луғатит турк (Туркий сўзлар луғати). Уч томлик /Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М.Муталлибоев. – Тошкент: Фан, 1960. – Т. I. – 500 б.; 1961. – Т. II. – 428 б.; 1962. – Т. III. – 463 б.
4. Ал Бухорий, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил. Ҳадис. 4-китоб. Ал-Жомиъ ас-Саҳиҳ (Ишонарли тўплам). Арабчадан Абдулғани Абдуллоҳ таржимаси. – Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти, 1992. – 528 б.

СОТРУДНИЧЕСТВО СЕМЬИ И ШКОЛЫ ПО ПРИВИТИЮ УВАЖЕНИЯ К ВЗРОСЛЫМ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ ШКОЛ

Тасбаева Г.М.
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза
Нукус, Узбекистан

Мақалада бастауыш сынып оқушыларын үлкендерді құрметтеуге үйретудің тәрбиелік және психологиялық мүмкіндіктері және олардың үлкен отбасы мүшелері сияқты әрекет етіп, кейбір әрекеттерді өздері ұйымдастыруға тырысуы қарастырылады.
Түйін сөздер: *отбасы, сыйластық. дағдылары, үлкенді сыйлау, рухани-адамгершілік қасиеттері.*

В статье рассматриваются вопросы воспитания учащихся начальной школы уважать взрослых, возможности организации взаимодействия и ухода за пожилыми членами семьи.
Ключевые слова: *семья, уважительное отношение к взрослым, духовность и мораль.*

The article looks at the educational and psychological possibilities of teaching elementary school students to respect adults and how they can try to organize some activities on their own by acting like older family members.
Key words: *family, respect. skills, qualities of adult respect, spirituality, and morality.*

Учащиеся начальных классов с большей вероятностью будут выполнять свои обязанности серьезно и в соответствии с требованиями, которые в настоящее время существуют, поскольку обладают чертами уважающих их взрослых. Полное выполнение поставленной задачи способствует новым свершениям в ходе конкретной деятельности. Поэтому в обществе, где рыночные отношения имеют приоритет, ответственность системы непрерывного образования заключается в том, чтобы научить учащихся уважать взрослых.

С самого начала начального образования уместно обратить внимание на то, как у учащихся развивается уважение к взрослым. Ведь последующие этапы системы непрерывного образования строятся на тех характеристиках, которые студент развил за это время.

Предметом исследования стали вопросы вовлечения учащихся младших классов в образовательный процесс, а также педагогические технологии развития творческих способностей учащихся младших классов, дидактические факторы формирования познавательной активности учащихся младших классов, дидактические основы обеспечения коммуникативной грамотности учащихся младших классов, основы экономических знаний в начальном образовании, использование модульных технологий в обучении.

На уважение учащихся к взрослым во многом влияет их семья. Студенты проводят большую часть своей жизни в семьях. Дети, наученные действиям своих родителей или других членов семьи, пытаются организовать какую-то деятельность самостоятельно, подражая им. Однако из-за отсутствия жизненного опыта ученики младших классов иногда действуют не задумываясь и «не умея видеть» своих последствий. Во многих ситуациях это вызывает проблемы.

Поэтому особенно важно развивать у детей организаторские способности в семейной среде с учетом поведения различной социальной деятельности.

Родители или лица, отвечающие за воспитание детей, должны уделять этому вопросу пристальное внимание, если они хотят, чтобы у их детей в семье развивалось уважение к взрослым. Детям гармонично прививаются уважение к взрослым и духовно-нравственным ценностям, таким как порядок, ответственность за свои действия, дисциплина. Отсюда совершенно ясно, что отношения внутри семьи имеют прямое влияние на развитие у детей уважения к взрослым. В результате родители должны иметь возможность максимально использовать каждую возможность, обстоятельство и фактор, которые побуждают детей развивать уважение к взрослым.

Родители должны постоянно учить детей уважать взрослых.

Родители должны четко представлять себе проблемы и задачи их решения, прежде чем начинать воспитательную работу по развитию этого характера у детей.

Чтобы привить учащимся уважение к взрослым, желательно создать разнообразные объективные и субъективные семейные условия.

Согласно источникам, следующие цели (условия) эффективно влияют на развитие у учащихся качеств уважения к взрослым. Важно отметить, что хотя некоторые из высказанных мнений вполне обоснованы, другие неверны.

На развитие конкретных черт или способностей человека влияет множество факторов. Поэтому в качестве субъективных факторов, играющих значительную роль в развитии уважения детей к взрослым, мы считаем уместным отметить следующие:

Родители, другие старшие члены семьи, опекуны, отвечающие за воспитание детей, подают им личный пример, ответственно относясь к обустройству быта, организации дома, участию в профессиональной деятельности. продемонстрировать значимость ответственности за детей, их роль в формировании социальной идентичности, строгое соблюдение учащимися распорядка дня, установленного родителями. контроль и другие факторы

Родители должны уметь понимать суть проблемы и владеть теоретическими и практическими педагого-психологическими знаниями, связанными с развитием у взрослых уважения к взрослым, чтобы руководить деятельностью детей в семье. По мнению источников, родители должны использовать следующие критерии, чтобы привить детям черты уважения к взрослым в учебной и иной деятельности:

- информировать студентов о целях их образования, а также о их желании больше узнавать, учиться и проводить исследования по своей работе;
- духовное удовлетворение от учебных задач;
- способность терпеть безответственность других и обучать их действовать ответственно в своих собственных действиях.

Во многом обязанности семьи аналогичны обязанностям одного человека: использовать лучшие качества каждого члена семьи, включая каждого человека, для общего дела.

Установление семейных отношений составляет основу воспитания. Люди разного возраста, пола, характера, уровня знаний и специальностей могут уникальным образом проверить и укрепить свои человеческие отношения через семейные отношения. поле». Можно заметить, что эта семья имеет всеобъемлющий, многогранный и интересный опыт человеческих отношений, если человеческие отношения рассматриваются одновременно осознанно и ответственно.

Из вышесказанного совершенно ясно, что родителям необходимы перечисленные ниже педагогические знания и умения, чтобы эффективно прививать детям уважение к взрослым в семейной среде:

подход к развитию у детей уважения к взрослым как к важнейшему компоненту организации семейной жизни;

осознать, что уважение детей к взрослым является предпосылкой личного успеха;

быть примером для детей в ответственном подходе к повседневной жизни (отношениям с окружающими, родственниками, социальным отношениям) и профессиональной деятельности;

формирование у детей первых трудовых навыков до достижения ими школьного возраста; прививать им уважение к труду и тому, что из него получается; обучая их тому, что труд является основной формой человеческой деятельности и что он помогает людям полностью раскрыть свой потенциал посредством формирования идей;

В этом процессе они должны уметь правильно использовать мультфильмы – очень эффективный инструмент обучения дошкольников и младших школьников. Насколько это возможно, родителям следует смотреть мультфильмы вместе со своими детьми и после этого

беседовать с ними, чтобы убедиться, что дети полностью усвоили содержание мультфильма и что их просьбы повысят их влияние.

Родители должны иметь возможность работать с образовательными учреждениями в период начальной школы, чтобы привить своим детям уважение к взрослым. Поэтому при необходимых обстоятельствах школьное образование имеет возможность оказать педагогическую поддержку семьям. Этими возможностями являются формирование морально-нравственных качеств у учащихся, профилактика недостаточного усвоения учебных предметов, морального состояния учащегося, что проявляется в сотрудничестве с семьей по устранению негативных ситуаций, проявляющихся в его действиях. Кроме того, педагогический коллектив школы способен оказать необходимую педагогическую поддержку родителям, знакомя их с педагогическими достижениями и обучая передовому опыту работы.

К учащимся следует предъявлять одинаковые требования дома и в школе, их деятельность следует постоянно и последовательно контролировать, их следует поощрять вести себя, когда это необходимо, и им следует давать инструкции, как исправлять свои ошибки. А если ученик не желает исправлять свои ошибки, наказывать его различными способами (выговаривать, проявлять к нему недовольство, умерять), например, поход на организованную экскурсию, просмотр мультфильма, поход в зоопарк или поход в сад и на улицу с коллективом класса.) подходит для использования в обучении.

Основными субъектами формирования уважения к взрослым у школьников являются родители, взрослые члены семьи и относительно старшие дети, их поведение, их труд, их поведение, прежде всего взрослых. Важно учитывать связь зимы и игр (детских занятий).

Педагогические требования к деятельности детей, демонстрируемые ими примеры, объяснения и указания по организации тех или иных действий или занятий, формирование у них определенных умений, основанных на постоянных действиях, установление контроля над их деятельностью, поощрение или наказание детей в необходимых ситуациях являются эффективными методами формирования у детей дошкольного возраста уважения к взрослым. Используя свои педагогические знания, родители или взрослые, отвечающие за образование детей, могут достичь желаемого результата, если эти методы используются соответствующим образом.

Помимо образовательной среды, особую роль в развитии у детей, посещающих малокомплектные школы, уважения к взрослым, играет семья. Очень важно уметь распознавать и использовать потенциал семьи в этом отношении. Учебное заведение должно оказать семье педагогическую поддержку, чтобы максимально использовать эту возможность. Для организации педагогического сопровождения могут быть использованы следующие структуры:

Консультации с родителями по педагогическим и психологическим вопросам. Квалифицированные педагоги и психологи на консультациях должны предоставить теоретическую информацию о факторах влияния и способах их устранения. Родителей информируют о принципах эффективной организации обучения детей, правильном отношении родителей к ребенку и его личности, конфликтах, которые могут возникнуть в процессе обучения, формировании негативного поведения у ребенка. В центре особого внимания находится фундаментальная концепция педагогико-психологического консультирования, заключающаяся в обучении учащихся начальных классов навыкам поведения, таким как уважение к взрослым. Уместно подчеркнуть важность примера, подаваемого родителями или другими старшими членами семьи в воспитании у детей уважения к взрослым во время консультирования. Помимо повышения педагогических знаний родителей, педагогико-психологическое консультирование способствует сотрудничеству семьи и образовательного учреждения в развитии у учащихся младших классов уважения к взрослым.

Обмен лучшими практиками. На основе организации индивидуальных или общественных бесед, круглых столов, встреч с участием родителей распространяется передовой

опыт формирования у детей уважения к взрослым. Родители получат доступ к ценной информации о том, как дети эффективно развивают уважение к взрослым во время общения. Они оценивают правильность организуемого ими поведения, выявляют свои ошибки и таким образом пытаются их устранить. В ходе интервью, круглых столов и встреч квалифицированные педагоги с большим педагогическим опытом могут обобщить мнения родителей, выстроить их в определенную систему с педагогической точки зрения и прийти к единому выводу.

Встреча с родителями. Родительские собрания обычно проводятся в конце каждой четверти или учебного года в учебных заведениях. На родительских собраниях теперь регулярно обсуждаются следующие темы:

Родительские собрания проводятся не только для обсуждения вышеуказанных вопросов, но и для установления взаимной близости и сотрудничества между образовательным учреждением и семьей, как известно из опыта педагогики и школьной практики. создан для оказания родителям методической и педагогической поддержки и совместного решения вопросов, возникающих в воспитании молодежи. Сегодняшнее требование – возродить эту традицию. В результате родители постоянно жонглируют профессиональными обязательствами, глобальный поток информации все больше «притягивает» молодых людей, а международный Интернет и телевидение предоставляют множество материалов, пропагандирующих разнообразные моральные взгляды и идеи. Для того чтобы родители могли выбрать для своих детей наиболее подходящий метод усвоения приемлемой для них информации, им необходимо обладать обширными педагогическими знаниями и опытом. Сотрудничество учебного заведения с семьями в этом месте важно как никогда. В результате родительские собрания являются хорошим местом для проведения дискуссий, лекций и практических занятий по особенностям, конфликтам и перспективам детского образования.

Педагогическая поддержка семьи со стороны образовательного учреждения в форме педагогико-психологических консультаций, распространения передового опыта, родительских собраний с целью привития младшим школьникам уважения к взрослым, прежде всего, полезна для их знаний.

Литература

1. Джумаев М.Е. Воспитание педагогической культуры будущих учителей начальной школы в ходе образовательного процесса: Пед. название науки... дис. автореф. - Т.: 1999. - 214 с.

2. Ибодуллаева О.Н. Педагогические основы формирования гуманизма у учащихся младшего школьного возраста: Пед. название науки... дис. автореф. – Т.: 2005. – 19 с.

3. Иномова М. Духовно-нравственное воспитание детей в семье. - Т.: ТДПУ им. Низами, 1999. - 151 с.

4. Мусурмонова О. Формирование духовной культуры студентов. - Т.: Фан, 1993. - 118 с.

5. Наджмитдинова Т.Н. Дидактические основы формирования учебной деятельности младших школьников: Пед. название науки... дис. – Т.: 2006. – 159 с.

6. Есемуратова Т.А., Матмуратова Г.К Practical Conditions For The Formation Of Spiritual Needs In Primary School On The Basis Of Examples Of Folklore. International Journal of Advanced Science and Technology Vol. 29, No. 8, (2020)

СПЕЦИФИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ И ОСОБЕННОСТИ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ К ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Есемуратова Т.А.
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза
Нукус, Узбекистан

Мақала болашақ мұғалімдердің шығармашылық қабілеттерін дамытуға, кәсіптік колледждердегі педагогикалық шеберлік негіздеріне, болашақ мұғалімдерді бакалавриат жүйесінде кәсіби іс-әрекетке дайындауға, болашақ мұғалімдердің кәсіби біліктілігін арттыруға арналған. Дайындалу ерекшеліктері мен ерекшеліктері сипатталған.
Түйін сөздер: *болашақ мұғалім, кадр даярлау, педагогика, шығармашылық, үздіксіз білім, педагогикалық шеберлік.*

Статья посвящена развитию творческих способностей будущих учителей, основам педагогического мастерства в профессиональных колледжах, подготовке будущих учителей к профессиональной деятельности в системе бакалавриата, профессиональному развитию будущих учителей. Особенности и особенности подготовки описаны.
Ключевые слова: *будущий учитель, подготовка кадров, педагогика, творческие способности, непрерывное образование, педагогическое мастерство.*

The article is devoted to the development of the creative abilities of future teachers, the basics of pedagogical skills in professional colleges, the preparation of future teachers for professional activities in the bachelor's system, the professional development of future teachers. Features and specifics of preparation are described.
Keywords: *future teacher, training, pedagogy, creativity, continuing education, pedagogical skills.*

Воспитание здорового поколения, которое является нашим будущим, – это процесс, требующий большого внимания и внутренних конфликтов. Поэтому необходимо с большим энтузиазмом и придирчивостью наблюдать за процессом формирования учителя и ученика. Управляя педагогическим процессом, он должен обладать педагогическими знаниями и навыками. Только тогда учитель сможет овладеть сущностью и диалектикой педагогических явлений, методом педагогической работы, профессией и технологией, профессиональным педагогическим мастерством.

Педагог выполняет социальную миссию общества, поэтому при подготовке полноценных специалистов учитель должен отвечать определенным социально-политическим, педагогическим и личностным требованиям. Поэтому учитель обладает верой в идею самостоятельности, всесторонне развитым научным мышлением, знаниями, связанными с его профессией, т.е. глубоким знанием своего предмета, мастером педагогического общения, педагого-психологическими и методическими знаниями и умениями. быстро воспринимать, усваивать и оценивать различные педагогические ситуации. Необходимо обладать умением выбирать наиболее подходящие методы и средства педагогического воздействия.

За развитие отвечают способности и талант каждого человека. Способности человека основаны на его врожденных способностях, в зависимости от окружающей среды, в зависимости от полученного им образования и воспитания он растет и взрослеет в связи со своей работой. Однако следует отметить, что одного лишь влияния среды недостаточно для развития таланта. Самое главное – это образование и специальное образование.

Педагог, обладающий педагогическими знаниями и навыками, прежде всего должен знать методические основы педагогики, законы и факторы развития личности, сущность, цели и задачи программы подготовки кадров. Большинство педагогов, работающих в системе образования, глубоко осознают необходимость и значение педагогического мастерства в процессе обучения и воспитания.

По этой причине они стремятся постоянно совершенствовать свою квалификацию, приобретать современные знания и опыт в соответствии с высокими требованиями современности, работать творчески.

Что касается обучения и воспитания молодого поколения в процессе реализации системы непрерывного образования, то эту сложную и многогранную задачу могут выполнить только педагогические кадры, обладающие квалифицированными педагогическими навыками. Поэтому преподавание – это великое искусство. Тот или иной педагог не может легко достичь этого искусства самостоятельно. Для этого нужен только человек, имеющий огромное желание и энтузиазм стать настоящим тренером здорового поколения, быстро и глубоко понимающий требования времени, последовательно реализующий свой научный, общественно-политический уровень, педагогическое мастерство. этого могут добиться настоящие патриоты и трудолюбивые люди.

Педагогическое мастерство – это не врожденный талант или унаследованная черта, а продукт исследовательской и творческой работы. Эта многогранная педагогическая деятельность основана на творческом труде. Поэтому педагогическое мастерство не является стандартом для всех учителей, т. е. универсальным методом работы, а формируется и развивается в процессе работы и творчества каждого учителя.

В этом процессе другому учителю необходимо освоить педагогические навыки и опыт продвинутого учителя, творчески использовать их, обогатить свою работу передовым опытом. Педагогическое мастерство учителя проявляется в основном на аудиторных и аудиальных занятиях. По этой причине она должна быть научной, идеологической и популярной и должна быть связана с воспитанием и обучением студентов.

В образовательном процессе между преподавателем и учениками необходима живая речь, обмен идеями, искреннее отношение, уважение, сотрудничество в достижении главной цели. Содержание поверхностное, оторванное от практического опыта и жизни, состоящее из общих слов и сухих советов, поверхностно проводимое ради формальности, лекции и другие учебные мероприятия не интересуют студентов, академичны, недостаточно идеологически питают. Поэтому необходимо организовать учебную деятельность таким образом, чтобы под ее влиянием у учащихся возникали разные взгляды, научное мышление и убеждения по этому предмету.

Эффективность образовательно-воспитательного процесса должна быть выше, прежде всего, она зависит от научного потенциала преподавателя, репутации среди молодежи, личных качеств, научного таланта, опыта и навыков в сфере образования, взаимоотношений со студентами. Это зависит от сложившихся дружеских отношений.

Эффективность педагогической деятельности зависит и от педагогических способностей учителя. Профессор М.Очилов утверждает, что способности создаются и развиваются в процессе деятельности, и рекомендует следующие виды способностей учителя. Например, способность знать, способность объяснять, способность наблюдать, способность говорить, способность завоевывать репутацию, способность общаться. [1, с. 98]

Педагогические способности и умения формировались у учителя непросто. Чтобы достичь своей цели, человек, выбирающий эту профессию, должен постоянно учиться, учиться и искать, творчески работать, быстро понимать реальность нашей независимой страны и глубоко чувствовать, насколько необходим стране его труд.

Развитие профессиональной компетентности – это развитие творческой индивидуальности, формирование восприимчивости к педагогическим нновациям, способностей адаптироваться в меняющейся педагогической среде. Исходя из современных требований, предъявляемых к педагогу, образовательное учреждение определяет основные пути развития его профессиональной компетентности:

– инновационная деятельность педагога;

– участие в конкурсах профессионального мастерства, мастер-класса, форумах, фестивалях и т.п.;
– аттестация педагогов, повышение квалификации и т.д.
Особую роль в процессе профессионального самосовершенствования педагога играет его инновационная деятельность. В связи с этим становление готовности педагога к ней является важнейшим условием его профессионального развития.[2, с.83]

Размышляя о педагогическом мастерстве учителя, следует обратить внимание на его осведомленность, его верность национальной идее и идеологии, широту его знаний и мыслей, его отношение к своим обязанностям. В частности, необходимо учитывать необходимость владения учителем широким спектром представлений о педагогическом мастерстве. Потому что если знания и мысли человека не совершенны, он не сможет достичь зрелости. На самом деле человек решает тот или иной вопрос, конечно же, посредством мысли. Поэтому человек, стремящийся стать мастером педагогического мастерства, должен постоянно расширять свои знания, обновлять идеи и мысли, оказывающие морально-нравственное воздействие на ученика. Для этого ему следует много читать и учиться. При оценке педагогического мастерства учителя важно, чтобы он умел организовать обучение. Идеальная организация уроков и лекций в непрерывном образовании – первоочередная задача преподавателя. Темы, освещенные на высоком уровне, надолго остаются в сознании молодых людей и оказывают эффективное влияние на формирование их веры, убеждений и мировоззрений. Поэтому научный уровень учителя, его отношение к своему долгу, его страсть к обучению молодежи, его педагогическое мастерство впервые проявляются на уроках и лекциях. Качество урока и лекции также определяет уровень оценки деятельности учителя естественных наук.

Для овладения искусством преподавания обучение, организуемое учителем, является средством передачи глубоких знаний, служит зеркалом, показывающим, что нужно делать, чтобы стать достойным гражданином и строителем.

Пусть наша молодежь будет довольна уроками своих тренеров. Пусть в них пробуждаются романтические мечты, должно развиваться их мышление, возрастать практическая активность, творческие способности, страсть к учебе и работе. Пусть они почувствуют, что получили знания и навыки, получили духовное питание, а не теми оценками, которые получили после тренинга. Содержательное, интересное и понятное обучение прочно соединяет сердце и душу преподавателя и учеников, укрепляет искреннее уважение и взаимное доверие между ними. Для этого учителю необходимо прежде всего владеть своим предметом и методами его преподавания, высокой культурой, свойственной учителю-тренеру, уважению и любви к своим ученикам, интересу к их жизни и психическим состояниям, знаниям и пониманию, скромности. умение владеть своими эмоциями, своим внешним видом, внимание к культуре одевания, высокий уровень культуры речи, свою активность в общественных делах, особенно научно-просветительскую и духовную, среди населения они должны быть пропагандистами дела культуры. Только тогда наши воспитанники, являющиеся будущим нашей страны, будут с большим уважением и глубокой благодарностью упоминать имена своих тренеров.

Литература

1. Иногамов Р., Ташмуродова К. Педагогическая наука в 21 веке. Т. 2000. Издательство «Поколение Нового Века».
2. Utebaev T., Seytjanova U., Esemuratova T., Sarsenbaeva Z. Ul;wma pedagogika darslik T: 2022
3.Tilegenov A.T., Temirbekova A.O. Umumiy pedagogika O'quv qollanma Nukus 2024
4. Babsheva G.B. Boshlanǵich sinf o`quvchilarining o`quv-biluv motivatsiyasini rivojlantirishning didaktik tizimi (Qoraqalpoǵiston Respublikasi maktablari misolida) monografiya "Bilim" – 2023
5. Тасбаева Г.М. Саломова Ф.Х. Подготовка будущих учителей-логопедов самостоятельной профессиональной деятельности Научно-издательский центр АЭТЕРНА №5-2020 434-437 b.
6. Esemuratova T,. Matmuratova G. O'quvchilarda o'quv munazarasiga oid ko'nikmalarni shakillantirish pedagogic muammo sifatida. Fan va jamiyat 2024 (№4/2) 10-13 b.

THE IMPORTANCE OF USING NATIVE LANGUAGE IN GERMAN GROUPS

Esbergenova G.B.
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz
Nukus, Uzbekistan

Мақалада қарақалпақ отбасындағы өскелең ұрпақты тәрбиелеудегі халық мақал-мәтелдерінің орны мен маңызы қарастырылған. Қарақалпақ халқының мақал-мәтелдері жеткіншектерді туған жерін сүюге, кәсіпті меңгеруге, ұжым болып еңбек етуге, адалдыққа, ар-ожданы мол адам ретінде кемелдік табуға шақырады.
Түйін сөздер: *Отан, еңбек, жасөспірім, мақал-мәтел, тәжірибе, тарих, халық ауыз әдебиеті.*

В статье рассматриваются актуальные проблемы преподавания иностранных языков,. Разработаны и предложены инновационные методики преподавания иностранных языков.
Ключевые слова: *родной язык, интерференция, устная речь, подход, сравнение, произношение, лексико-грамматический, образование, содержание, психолого-педагогическая подготовка, методика.*

The article deals with the actual problems in the sphere of foreign language teaching. The best methods of mastering the foreign language have been worked out and proposed to instructors by methodologists and scientists.
Keywords: *native language, interference, oral speech, approach, comparison, pronunciation, lexical grammatical, education, content, psychological and pedagogical training, method.*

The role of the mother tongue, or native language, in foreign language teaching has been a topic of debate among linguists, educators, and researchers for decades. Traditionally, the use of the mother tongue in the classroom was discouraged, with the belief that immersion in the target language would lead to faster and more effective language acquisition. However, recent research and pedagogical approaches have recognized the value of integrating the mother tongue into the learning process. This essay will explore the various roles and benefits of utilizing the mother tongue in foreign language teaching.[1:235]

Foreign language learning is a complex process influenced by numerous factors, including the learner's native language. Several theories have emerged to explain how the native language affects the acquisition of a second or foreign language. This article explores some of the major theories that shed light on this phenomenon.

The native language serves as the cornerstone of all subsequent language learning endeavors. From infancy, individuals develop linguistic competencies, including grammar, vocabulary, and phonetics, within the framework of their mother tongue. These fundamental skills lay the groundwork for the acquisition of additional languages later in life. For instance, understanding concepts such as parts of speech, verb conjugations, and sentence construction is initially grasped through the native language. Consequently, many educators assert that proficiency in the native language directly correlates with the ease of learning a foreign language.

Although there is not much commonality between the Germanic and Karakalpak languages, their comparative study is of both theoretical and practical importance, as mentioned above. However, comparative typological studies on these languages are rare.

Teaching German requires students to study the phonological, morphological, syntactic and lexical systems of the mother tongue and to reveal the main typological features, so it is expedient to compare the studied German language with the mother tongue, to typologically describe some of their language units. Numerous observations and experiments show that the knowledge and skills acquired by students in their mother tongue have two different effects on German language teaching: 1) if some phonetic, lexical and grammatical features of both languages are similar, students learn these similar features of German quickly and easily; 2) if the phonetic, lexical, grammatical features of both languages are not similar, in some cases this leads to common mistakes of students. Therefore, a German teacher should

be familiar with the language being studied and the phonetics of the mother tongue. Only in this way can he be able to quickly prevent and correct the mistakes that most students make in the process of learning German. [2:57]

In foreign language classes, speech is taught first. In the course of the lesson, the teacher should pay attention to the forms of the student's speech, independent thinking, the ability to express their thoughts in a foreign language, written work, conversation, story, and thinking. In a foreign language class, the student is busy with preparation and speaking exercises.

Therefore, a person's manners are first and foremost reflected in his speech. Etiquette is the ability to convey the message that needs to be conveyed in a way that respects the listener and is in line with the literary norms of the language. This requires the speaker to have a deep knowledge of the language, as well as the ability to speak politely, pleasantly, kindly. There are also expressions of encouragement and gratitude in language, which should be included in everyday life, used in their proper place, along with the decoration of human behavior, as well as active words in the speech of the teacher. Such processes are reflected in the teacher's written and oral speech.

It is well known that every person living in a society is a separate speaker. The teacher is no exception. But the common language for teaching foreign languages to all of them is the common language - the only language of the society which is being studied.

Interference occurs when characteristics of the mother tongue affect pronunciation, grammar, and vocabulary in the target language. An example of interference is mispronouncing sounds that do not exist in the native language or using grammatical constructions typical of the mother tongue but incorrect in the context of German. For instance, Russian speakers might struggle with the absence of articles in their native language while learning German, where definite and indefinite articles play a crucial role.

To overcome interference, learners must be aware of the differences between their native language and German and actively work to correct errors. Effective methods include conscious practice and engaging with native speakers who can identify and help rectify mistakes.

The German language acquires speech skills and speech culture as a result of a thorough knowledge of the rules of language culture in speech activities, especially reading fiction, newspapers and magazines, watching radio and television, generally through the media and constantly working on himself. When it comes to speech culture, of course, there is also debate about the appropriate and inappropriate use of words in speech. We know that when the unit of language used is said to be right or wrong, of course, based on a certain dimension is referred to in linguistics as the norm of literary language. Only in a person who has a deep knowledge of the culture of literary language will a culture of professional speech be formed. Literary language and its norms cannot be mastered simply by interest or by dealing with it superficially only.

In addition to speaking in a literary language or conducting the lesson, the teacher should pay special attention to the extent to which the listener understands the language when choosing words. [3:125]

A change in the order of the letters in a word or a mispronunciation of a sound can change the lexical meaning, the grammatical form of a word.

They practice speaking, listening, reading and writing. The organization of the learning process is directly related to the purpose of the lesson.

Advantages of Using the Native Language

1. Reduced Anxiety and Enhanced Comfort: Using the native language can reduce anxiety and stress for learners, especially at the beginning stages of learning. This creates a more comfortable and conducive learning environment, leading to better engagement and participation.

2. Efficient Use of Time: Explaining difficult topics in the native language saves time compared to struggling with explanations solely in the target language. This efficiency can allow for covering more material within a given period.

So, it should be noted that in order for the young people of our future to become free-thinking, well-rounded individuals, it is necessary to develop them in all respects. In particular, the level of learning foreign languages should be used to achieve this goal by studying the psychological, physical and social aspects of students, to identify and eliminate negative psychological conditions that impede their freedom of expression and independent expression.

References:

1. *Соловова Е. Н. Методика обучения иностранным языкам. М:AST, 2008. 235с.*
2. *Farberman B .L. Advanced pedagogical technologies. - T. Fan Publicity of the Academy of sciences of the Republic of Uzbekistan, 2000.*
3. *J.Jalolov "Methods of teaching foreign languages" Tashkent, 1996.*

КЛАСТЕР ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ: КОНЦЕПЦИЯ РАЗВИТИЯ НЕПРЕРЫВНОГО ОБУЧЕНИЯ

Кенжебаева К.Б.
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза
Нукус, Узбекистан

Мақалада Өзбекстандағы жоғары педагогикалық білім беру жүйесіне инновациялық кластерлік модельді енгізу мәселелері қарастырылған. Педагогикалық кадрларды даярлау сапасын арттыру үшін білім, ғылым және өндірісті біріктірудің маңыздылығы атап өтіледі. Кластерлік тәсілге байланысты зерттеудің негізгі бағыттары талданып, оны қолданудың теориялық негіздері мен практикалық аспектілері қарастырылады. Шетелдік және ресейлік ғалымдардың білім беру кластерлері саласындағы тәжірибесіне ерекше назар аударылады, бұл оларды жүзеге асырудың ең тиімді формаларын анықтауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: *педагогикалық білім беру кластері, жаһандану, интеграция, жүйе, кластер субъектілері, кластерлік ұстанымдар, кластерлік бағыттар, кластерлік модель.*

В статье рассматривается внедрение инновационной кластерной модели в систему высшего педагогического образования Узбекистана. Подчеркивается важность интеграции образования, науки и производства для повышения качества подготовки педагогических кадров. Анализируются основные направления исследований, связанные с кластерным подходом, а также рассматриваются теоретические основы и практические аспекты его применения. Особое внимание уделяется опыту зарубежных и российских ученых в области образовательных кластеров, что позволяет определить наиболее эффективные формы их реализации.

Ключевые слова: *педагогический образовательный кластер, глобализация, интеграция, система, субъекты кластера, принципы кластера, направления кластера, кластерная модель.*

The article deals with the introduction of innovative cluster model in the system of higher pedagogical education in Uzbekistan. It emphasises the importance of integration of education, science and production for improving the quality of teacher training. The main directions of research related to the cluster approach are analysed, as well as theoretical foundations and practical aspects of its application are considered. Particular attention is paid to the experience of foreign and Russian scientists in the field of educational clusters, which makes it possible to identify the most effective forms of their implementation.

Keywords: *pedagogical educational cluster, globalisation, integration, system, cluster subjects, cluster principles, cluster directions, cluster model.*

Введение

В настоящее время в условиях Узбекистана создание нового механизма в системе высшего образования стало жизненно необходимым, при котором должны быть обеспечены как взаимный контроль между видами образования, так и конкуренция, а также баланс интересов. Исходя из высокой социальной значимости высшего образования для устойчивого развития общества, современные требования, существующие проблемы системы и разрозненность между образованием, наукой и производственными секторами требуют сегодня перехода на

кластерную модель развития непрерывного педагогического образования. В этом направлении в Нукусском государственном педагогическом институте были сделаны первые шаги. "Инновационный кластер педагогического образования" был определен как основное стратегическое исследовательское направление института. В настоящее время ведутся исследования научно-теоретических основ кластеризации педагогического образования и его практических аспектов.

В рамках кластерной модели:

- Обеспечивается тесное сотрудничество между высшими учебными заведениями, научно-исследовательскими центрами и производственными секторами.
- Содержание педагогического образования приводится в соответствие с современными требованиями.
- Научные исследования и инновационные подходы интегрируются в образовательный процесс.
- Укрепляется связь между образованием и производством, повышается эффективность подготовки квалифицированных педагогов.

Таким образом, инновационный кластер педагогического образования способствует непрерывной интеграции образовательного, научного и производственного процессов, что создает основу для коренного совершенствования системы высшего образования и повышения качества подготовки педагогических кадров.

Литературный обзор

Изучение и анализ исследований, посвящённых кластерному подходу в образовании, позволили объединить несколько точек зрения на этот вопрос. Таким образом, кластерный подход представляет собой:

- Механизм усиления организационных форм объединения отраслей (образование, экономика и др.), заинтересованных в достижении конкурентоспособной эффективности [1, 25].
- Структуру, состоящую из нескольких равноправных элементов, которые сохраняют свою полную функциональную работоспособность как самостоятельные компоненты [2].
- Средство поддержки инноваций в системе образование–наука–производство [3, 75].
- Инновационный и эффективный метод организации подготовки кадров для экономики будущего [4, 3].

Российскими учёными теоретические основы формирования и развития образовательных кластеров изучались в следующих направлениях:

а) Кластерный подход к профессиональному образованию (Б. Пугачёва, А. В. Леонтьев);

б) Теория деятельности и педагогического проектирования (В. В. Давыдов, В. П. Беспалько, Г. И. Ибрагимов, Б. Ц. Леднев, М. И. Махмутов, А. А. Сластёнин);

в) Концепция непрерывного образования (Б. С. Гершунский, Г. В. Мухаметзянова, А. М. Новиков);

На наш взгляд, целесообразно рассматривать указанные стратегии, обозначенные российскими исследователями, в качестве форм кластеров, а не их стратегий. Это объясняется тем, что данные подходы больше отражают различные формы и виды проявления кластера, нежели его целевые стратегические ориентиры.

Материалы и методы

Исследовательские материалы были изучены с применением комплекса методов, направленных на обеспечение адекватного анализа:

- Теоретические методы (аналитико-статистический, сравнительно-сопоставительный, моделирование);
- Диагностические методы (опросы, интервью, анкетирование, наблюдение, проектирование методик);
- Прогностические методы (экспертная оценка, обобщение независимых оценок);

- Математические и педагогические экспериментальные методы (статистическая обработка данных, графическое представление результатов и другие).

Результаты исследования

Основываясь на мнениях, высказанных в научной литературе относительно понятия «кластер», мы предлагаем следующее определение термина «педагогический образовательный кластер»: Педагогический образовательный кластер – это механизм, усиливающий интеграцию отдельных субъектов, технологий и человеческих ресурсов, которые находятся в тесной взаимосвязи и обладают равными правами, с целью удовлетворения потребности определенного географического региона в конкурентоспособных педагогических кадрах.

Кроме того, субъекты педагогического образовательного кластера опираются на следующие стратегии:

Географическая стратегия – с учетом территориального расположения;

Латеральная стратегия – в зависимости от взаимодействия с производством и академической наукой;

Технологическая стратегия – исходя из близости образовательных и воспитательных технологий;

Фокусная стратегия – объединение вокруг общей цели;

Качественная стратегия – с точки зрения организации и развития сотрудничества.

С этой точки зрения образовательный кластер является инновацией в узбекской педагогике. Он охватывает не только интеграционные процессы между различными уровнями образования, но и взаимодействие науки, образования и производства. Кроме того, кластер включает в себя сферы, связанные с управлением образованием, образовательными средствами и формами обучения.

В литературе субъекты, входящие в состав кластера, классифицируются в зависимости от характеристик производимой ими продукции, информации и знаний по следующим критериям:

- По форме взаимодействий;
- По структуре сотрудничества;
- По характеру деятельности участников;
- По природе возникновения;
- По типу основного ресурса;
- По степени гарантированности;
- По наличию географического компонента [7, 12].

Для определения четких целей и задач педагогического образовательного кластера, а также прогнозирования перспектив его деятельности, необходимо определить принципы, на которых он должен основываться. Исходя из принципов образовательной политики Узбекистана и существующих условий, целесообразно предложить следующие принципы педагогического образовательного кластера:

1. Естественная взаимосвязь – партнерство между субъектами кластера должно быть объективно обусловлено территориальными, отраслевыми или функциональными связями.

2. Целостность и непрерывность – субъекты кластера должны образовывать цепочку взаимосвязей, в которой каждый элемент выполняет свою четкую функцию, исключая разрывы в системе.

3. Последовательность – субъекты должны располагаться в вертикальной иерархии, обеспечивая поэтапное движение от простого к сложному.

4. Наследственность – кластер должен играть роль в передаче опыта, развитии наставничества и постоянном удовлетворении потребности в квалифицированных педагогических кадрах.

5. Современность – внедрение современных научных достижений, адаптация передового зарубежного опыта и рациональное использование информационно-коммуникационных технологий.

6. Целеустремленность – каждая деятельность в рамках кластера должна быть направлена на достижение конкретной цели, с возможностью прогнозирования и оценки ожидаемых результатов.

7. Общность цели – помимо индивидуальных задач, субъекты кластера объединяются вокруг глобальной цели.

8. Частный интерес – каждая организация или субъект кластера должен иметь юридические, социальные и экономические выгоды от участия в модели педагогического кластера.

9. Взаимный контроль – кластерная модель предполагает создание единой системы, в которой все субъекты заинтересованы в ее бесперебойной работе. Ошибки или недостатки одного субъекта могут повлиять на эффективность других, поэтому должна быть организована система взаимной оценки деятельности.

Обсуждение исследования

Кластер можно назвать определённой системой, однако у него есть отличия от обычной системы. Это специальная, уникальная система, которая улучшается при добавлении элементов, но при их удалении не наблюдаются катастрофические последствия. В ходе наших исследований мы выявили следующие отличительные черты кластера и системы:

1. Каждый элемент системы выполняет отдельную функцию, но они различаются по степени важности. В составе кластера элементы являются равноправными компонентами.

2. Если один из элементов системы выходит из строя, это может привести к некорректной работе всей системы или её полному выходу из строя. В кластере отказ одного элемента может снизить эффективность, но не остановит работу остальных.

3. Система может быть организована на основе механической взаимосвязи, тогда как элементы кластера должны обладать осознанной, естественной и целенаправленной взаимосвязью.

4. В системе не всегда требуется наличие частной заинтересованности элементов, однако в кластере без неё элементы не смогут функционировать.

5. В системе существует единая цель, которой подчиняются все элементы. В кластере, помимо общей цели, у каждого элемента есть своя собственная цель. При этом частные цели не менее значимы, чем общая.

6. Система представляет собой целостность, состоящую из отдельных частей, тогда как кластер — это целостность, состоящая из отдельных целостностей.

Значение педагогического образовательного кластера в различных сферах проявляется следующим образом:

В экономической сфере: способствует формированию эффективного рынка образовательных услуг.

В социальной сфере: помогает обеспечивать выпускников педагогических образовательных учреждений рабочими местами.

В маркетинговой сфере: распространяет инновационные образовательные технологии и новые возможности в учебно-воспитательной деятельности образовательных учреждений.

В правовой сфере: создает возможности для разработки нормативно-правовых основ, регулирующих сотрудничество в рамках кластера и перехода к новым формам управления образовательными учреждениями.

В педагогической сфере: формирует возможности для совместного проектирования подготовки педагогических кадров в системе непрерывного образования.

Заключение

В целом, педагогический образовательный кластер предполагает повышение эффективности за счет применения экономических моделей в сфере педагогики. Исследование его механизмов реализации, направлений, принципов, целей и задач на научной основе является актуальной проблемой для специалистов в данной области. В этом направлении мы предлагаем следующее:

1. Привлечение внимания научного сообщества к теме «Инновационный кластер педагогического образования».
2. Исследование стратегических направлений и принципов кластеризации педагогического образования.
3. Внесение изменений и дополнений в существующие нормативные документы, связанные с кластеризацией педагогического образования.
4. Творческое освоение передового зарубежного опыта в области образовательных кластеров.
5. Разработка эффективных механизмов внедрения инновационных кластеров педагогического образования в практику.

В целом, педагогический образовательный кластер, как инновационный подход в системе, способствует повышению его конкурентоспособности в условиях глобализации, укреплению кадрового потенциала, улучшению качества образования, а также ускорению обмена информацией и инновациями. Его субъекты, направления и принципы отвечают на многие важные вопросы, раскрывая сущность этого процесса.

Литература

1. Шамова Т.И. Кластерный подход к развитию образовательных систем // Взаимодействия образовательных учреждений и институтов социума в обеспечении эффективности, доступности и качества образования региона: Материалы 10 Международного образовательного форума (Белгород. 24–26 окт. 2006 г.): в 2 ч. / БелГУ, МПГУ, МАНПО; отв. ред. Т.М. Давыденко, Т.И. Шамова. Белгород: Издательство БелГУ, 2006. Ч. 1. С.25.
2. Беспалова Л. Что такое кластер? [Электронный ресурс] // URL: http://siok.rightside.ru/siok/ 2009-12-01-06-24-41. Загл. с экрана.
3. Осечкина Л.И. Кластерный подход как условие повышения эффиктивности деятельности вуза // Высшее образование в России. 2012. №8-9. С. 75. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/klasternyy-podhod-kak-uslovie-povysheniya-effektivnosti-deyatelnosti-vuza
4. Давыдова Н.Н., Игошев Б.М. и др. Образовательный кластер как системообразующий компонент региональной модели непрерывного педагогического образования // Педагогическое образование в России. 2014. № 10. С. 75. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/obrazovatelnyy-klaster-kak-sistemoobrazuyuschiy-komponent-regionalnoy-modeli-nepreryvnogo-pedagogicheskogo-obrazovaniya.

КОЛЛЕКТИВ УЧАЩИХСЯ КАК ОБЪЕКТ И СУБЪЕКТ ВОСПИТАНИЯ

Кенжебаева К.Б., Матмуратова Г.К.
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза
Нукус, Узбекистан

Мақалада ұжым тәрбиенің объектісі және субъектісі ретінде қарастырылады. Оның тұлғаны қалыптастырудағы рөлі, оның әлеуметтік көзқарастар мен жеке тұлғаның мінез-құлқына әсері талданады. Ұжымға педагогикалық әсер етудің негізгі әдістері, сондай-ақ ұжымның өзі өз мүшелерін тәрбиелеудің механизмдері қарастырылады. Ұжымның дамуындағы әлеуметтік-психологиялық климаттың, өзін-өзі басқарудың және дәстүрлердің маңыздылығы атап өтіледі.

Түйін сөздер: *ұжым, тәрбие, әлеуметтену, тәрбие субъектісі, тәрбие объектісі, педагогикалық ықпал, өзін-өзі басқару, әлеуметтік нормалар, тұлға, өзара әрекет.*

В статье рассматривается коллектив как объект и субъект воспитания. Анализируется его роль в формировании личности, влияние на социальные установки и поведение индивида. Освещаются основные методы педагогического воздействия на коллектив, а также механизмы, через которые он сам воспитывает своих членов.

Подчёркивается значение социально-психологического климата, самоуправления и традиций в развитии коллектива.

Ключевые слова. *коллектив, воспитание, социализация, субъект воспитания, объект воспитания, педагогическое воздействие, самоуправление, социальные нормы, личность, взаимодействие.*

The article examines the collective as an object and subject of education. Its role in the formation of personality, its influence on social attitudes and individual behavior are analyzed. The main methods of pedagogical influence on the team are covered, as well as the mechanisms through which the team itself educates its members. The importance of the socio-psychological climate, self-government and traditions in the development of the team is emphasized.

Keywords. *team, education, socialization, subject of education, object of education, pedagogical influence, self-government, social norms, personality, interaction.*

Коллектив играет важную роль в воспитании личности. Он может рассматриваться как объект воспитания, поскольку требует целенаправленного педагогического воздействия, и одновременно как субъект воспитания, так как влияет на своих членов, формируя их ценности, установки и поведение.

В основе современной идеологии воспитания лежит главная цель идеологии национальной независимости: объединять народ во имя великого будущего; побуждать каждого гражданина страны, независимо от его национальности, языковой и религиозной независимости к жизни с чувством постоянной ответственности за судьбу своей Родины; воспитывать гордость за богатейшее наследие предков, накопленные духовные ценности и благородные традиции; формировать высоконравственных и гармонично развитых людей. Хорошо организованное воспитание должно подготовить к трем главным ролям в жизни – гражданина, работника, семьянина. Конкретные качества личности и обязательства человека по выделенным направлениям.

Гражданин: выполнение гражданских обязанностей – чувство долга перед страной, обществом, родителями; чувство национальной гордости и патриотизма; уважение к Конституции государства, органам государственной власти, Президенту страны, символам государственности (гербу, флагу, гимну); ответственность за судьбу страны; общественная дисциплина и культура общежития; бережное отношение к национальным богатствам страны, языку, культуре традициям; общественная активность; соблюдение демократических принципов; уважение прав и свобод других людей; честность, правдивость, чуткость, милосердие; ответственность за свои дела и поступки; культура межнационального общения, уважение к народам других стран; религиозная толерантность и др.

Принцип коллективности воспитания – организация коллективной общности участников процесса воспитания. Научить ребенка соотносить личные потребности и социальные (общественные).

Коллектив – одно из важнейших достижений человеческой культуры. С древних времен в истории всех цивилизаций люди объединялись для совместного труда и решения жизненно важных проблем: преодоления последствий природных катаклизмов, изгнания врагов со своих земель, совершения религиозных обрядов. Так возникли добровольные дружины воинов, религиозные общины и братства, трудовые артели и цеха ремесленников, купеческие гильдии, студенческие землячества.

Коллектив – важнейшее достижение человеческой культуры и без него невозможна культурная идентификация личности.

Значение коллективных способов сотрудничества людей, их общечеловеческой солидарности со временем будет возрастать. Коллектив – естественная социальная среда, в которой происходит социализация детей и подростков. Коллектив (по выражению А.С.Макаренко) – своеобразный «гимнастический зал» для обретения и оттачивания опыта гражданского поведения. Коллектив способствует духовно-нравственному развитию личности, формированию опыта участия в коллективных формах организации труда.

Дети и подростки естественно объединяются в различные общности в игре, в спорте, в школьном и дворовом общении. В социальной психологии такие объединения получили название «самовозникающие группы». Их участников объединяют: общие интересы (обмениваются дискетками с компьютерными играми; вместе выгуливают своих собак); общие разговоры; тождественное положение (живут в одном дворе); чувство симпатии.

В самовозникающей группе всегда ярко выделяется лидер, вокруг которого строится общение. Эти группы создаются сразу, как только дети оказываются вместе.

Самовозникающие группы воспитателям нельзя игнорировать, тем более их запрещать, но данная группа не является коллективом.

Детский коллектив – явление педагогическое. Он создается по определенным педагогическим законам.

Детский коллектив – это такая группа детей, которую объединяют общие, имеющие общественно ценный смысл цели и совместная деятельность, организуемая для их достижения (А.С.Макаренко).

Признаки коллектива: 1. Общая общественно значимая цель.

2. Общая общественно значимая совместная деятельность для достижения поставленной цели.

3. Коллективные отношения взаимной ответственности.

4. Демократическое самоуправление (выборный руководящий орган – совет, штаб).

Детский коллектив – сложная социально-педагогическая система. Он обладает своей структурой, в которой две составляющие: неформальная структура (складывается стихийно) и формальная структура (организуется воспитателем).

Неформальная структура коллектива – система межличностных отношений детей, которая возникает стихийно с первых же контактов между ними.

Формальная структура коллектива строится на деловых (формальных) отношениях, на отношениях «взаимной ответственности».

Формальная структура воспитательного коллектива: 1. Первичный коллектив: класс, группа, кружок, секция, трудовое звено. 2. Общий коллектив – совокупность первичных (классных) коллективов. 3. Педагогический коллектив объединяет воспитателей и родителей.

Пути (условия) развития коллектива. Для успешного развития коллектива деятельность воспитанников (учащихся) должна строиться с соблюдением ряда условий, таких как умелое предъявление педагогических требований, формирование здорового общественного мнения, организация увлекательных перспектив, создание положительных традиций в коллективе. Педагогическое требование помогает навести порядок и дисциплину, вносит дух организованности, стимулирует развитие учащихся, помогает укреплять духовные взаимоотношения. Общественное мнение в коллективе – это совокупность обобщенных оценок, которые даются в среде воспитанников различным явлениям и фактам коллективной жизни. Перспектива – практическая цель, которая способна увлечь и сплотить воспитанников (А.С.Макаренко).

Особенно важным для развития коллектива А.С.Макаренко считал выбор цели. В практике воспитательной работы различают три вида перспектив: близкую, среднюю и далекую.

Близкая перспектива выдвигается перед коллективом, находящимся на любой стадии развития, даже на начальной. Примеры: совместная воскресная прогулка, поход в цирк или театр и т.д. Средняя перспектива – проект коллективного события, несколько отодвинутого во времени (подготовка к проведению спортивного соревнования, школьного праздника, литературного вечера).

Далекая перспектива – это отодвинутая во времени, наиболее значимая и требующая значительных усилий для достижения, цель (пример – цель успешного окончания школы и последующего выбора профессии).

Важным условием развития коллектива является организация самоуправления. Высший орган школьного самоуправления – собрание общешкольного коллектива. С перечисленными выше условиями развития коллектива тесно связано накопление и укрепление традиций. На всех стадиях развития коллектива сплачивают коллектив большие и малые традиции. Традиции – это такие устойчивые формы коллективной жизни, которые эмоционально воплощают нормы, обычаи, желание воспитанников.

Коллектив — это одновременно объект и субъект воспитания. Он требует целенаправленного формирования, но также сам воздействует на личность, способствуя её социализации. Важно организовать коллективную жизнь так, чтобы она способствовала развитию нравственных, коммуникативных и личностных качеств каждого участника.

Литература

1. История педагогики и образование/Под ред. А.И. Пискунова. - М., 2001.
2. Клонингер С. Теории личности. Учебник. «Питер». 2003.
3. Бабашева Г. Шахсларда муносабат турлари ва мулокат хакида тушунча. The role of exact sciences in the era of modern development (respublican sciences and practical conference) 4.06.2024
4. Utebaev T., Seytjanova U., Esemuratova T., Sarsenbaeva Z. Uliwma pedagogika darslik N: 2022
5. Nauruzbaeva A.S., Temirbekova A. Socialliq pedagogika oqiw qollanba T: 2021
6. Бабашева, Б. Г. (2023). ТАҚҚОСЛАШ ЁКИ ҚИЁСЛАШГА ДОИР МУСТАҚИЛ ИШЛАРГНИНГ БОШЛАНҒИЧ СИНФ ЎҚУВЧИЛАР БИЛИМИНИ ОШИРИШДАГИ АҲАМИЯТИ. Педагогика и психология в современном мире: теоретические и практические исследования, 2(9), 14-15.
7. Темирбекова, А. О. (2021, December). ОСОБЕННОСТИ СТИЛИСТИЧЕСКОГО УПОТРЕБЛЕНИЯ МЕЖДОМЕТИЙ В ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОМ И РАЗГОВОРНОМ СТИЛЯХ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ. In The 7th International scientific and practical conference “Modern directions of scientific research development”(December 22-24, 2021) BoScience Publisher, Chicago, USA. 2021. 880 p. (p. 660).
8. Кенжебаева, К. (2022). ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ МЫШЛЕНИЯ У БУДУЩИХ ПСИХОЛОГОВ. Евразийский журнал академических исследований, 2(12), 674-680.
9. Temirbekova, A. U. (2021). Emotional urges in karakalpak. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 11(5), 189-193.

РАЗВИТИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ ПРЕПОДАВАНИЯ ПЕДАГОГИКИ И КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ В ВЫСШИХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

Бабашева Г.Б.
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза
Нукус, Узбекистан

Интерактивті әдістер студенттердің сыни ойлауын, талдау дағдыларын және дербестігін дамытуға мүмкіндік беретін кәсіби және жеке құзыреттіліктерін дамытудың маңызды құралына айналуда. Мақалада педагогиканы оқытудың негізгі интерактивті әдістері, олардың студенттердің құзыреттілігіне әсері, сондай-ақ, білім беру үрдісіне енгізу перспективалары талданады.

Түйін сөздер: *интерактивті әдістер, педагогика, студенттердің құзыреттілігі, жоғары білім, білім беру технологиялары.*

Интерактивные методы становятся важным инструментом в развитии профессиональных и личностных компетенций студентов, позволяя формировать критическое мышление, аналитические способности и самостоятельность. В статье проанализированы ключевые интерактивные методики преподавания педагогики, их влияние на компетентность обучающихся, а также перспективы внедрения в образовательный процесс.

Ключевые слова*: интерактивные методы, педагогика, компетентность студентов, высшее образование, образовательные технологии.*

Modern approaches to teaching in higher education require the implementation of innovative pedagogical technologies that contribute to improving the quality of education. Interactive methods become an important tool in the development of

students' professional and personal competencies, allowing for the formation of critical thinking, analytical abilities, and independence. This article analyzes the key interactive methods of teaching pedagogy, their impact on students' competence, and prospects for implementation in the educational process.

Keywords: *interactive methods, pedagogy, student competence, higher education, educational technologies.*

Современная образовательная система претерпевает значительные изменения, связанные с цифровизацией и развитием новых методик преподавания. Одной из ключевых задач высших учебных заведений является формирование у студентов необходимых профессиональных и социальных компетенций, которые позволят им успешно адаптироваться в профессиональной среде.

Традиционные методы обучения, основанные преимущественно на лекционно-семинарской системе, уже не обеспечивают должного уровня вовлеченности студентов в учебный процесс. В связи с этим возрастают требования к использованию интерактивных методов преподавания, которые стимулируют активное участие студентов, развивают их аналитические способности и критическое мышление.

Цель исследования – анализ интерактивных методов преподавания педагогики и их влияния на развитие компетентности студентов в высших образовательных учреждениях.

Задачи исследования:

- Рассмотреть сущность и основные принципы интерактивного обучения.
- Определить влияние интерактивных методов на формирование ключевых компетенций студентов.
- Проанализировать перспективные технологии, направленные на повышение эффективности обучения в высшей школе.

Исследование проведено на основе анализа научной литературы, посвященной интерактивным методам обучения и их влиянию на образовательный процесс. Использованы методы сравнительного анализа, синтеза и обобщения научных данных. Дополнительно рассмотрены практические кейсы внедрения интерактивных технологий в педагогическое образование.

Эмпирическая база исследования включает:

- Данные о применении интерактивных методик в педагогических вузах.
- Анализ успешных образовательных программ, использующих активные методы обучения.
- Результаты наблюдений за учебными процессами, основанными на интерактивных технологиях.

Основные принципы интерактивного обучения. Интерактивное обучение направлено на создание образовательной среды, в которой студент выступает не пассивным слушателем, а активным участником процесса. Основные принципы интерактивного обучения включают:

- **Субъектность** – обучение строится на взаимодействии всех участников процесса.
- **Коммуникативность** – особое внимание уделяется диалогу, коллективной работе и обмену знаниями.
- **Практическая направленность** – студенты применяют знания в моделируемых или реальных ситуациях.
- **Рефлексия** – обязательное осмысление результатов деятельности, анализ успехов и ошибок.

Влияние интерактивных методов на развитие компетентности студентов. Компетентностный подход является основой современной образовательной системы. Введение интерактивных технологий способствует формированию у студентов следующих ключевых компетенций:

- **Когнитивные компетенции** – глубокое усвоение теоретического материала, развитие аналитического и критического мышления.
- **Коммуникативные навыки** – способность эффективно взаимодействовать с коллегами, работать в команде.
- **Профессиональные компетенции** – умение применять полученные знания в практических условиях.

Перспективные интерактивные технологии в высшем образовании. Среди наиболее эффективных интерактивных методик, применяемых в педагогике, можно выделить:

- **Кейс-метод** – рассмотрение и анализ реальных педагогических ситуаций.
- **Метод проектов** – самостоятельное исследование проблемы и поиск ее решения.
- **Ролевые и деловые игры** – моделирование профессиональной деятельности в учебных условиях.
- **Геймификация** – использование игровых механизмов для повышения мотивации студентов.

Современные технологии, такие как виртуальная и дополненная реальность, искусственный интеллект, цифровые образовательные платформы, также открывают новые возможности для интерактивного обучения.

Заключение. Интерактивные методы преподавания педагогики играют важную роль в подготовке высококвалифицированных специалистов, обладающих не только теоретическими знаниями, но и практическими навыками. Включение в образовательный процесс активных методов способствует формированию компетентности студентов, их профессиональной мобильности и готовности к самостоятельному принятию решений.

Перспективы дальнейших исследований заключаются в разработке новых методических подходов, совершенствовании цифровых образовательных технологий и адаптации интерактивных методов к индивидуальным потребностям обучающихся.

Литература

1. Боно Э. Серёзное творческое мышление. –Мн.: ООО “Попурри”, 2005. –С. 416.
2. Эргашев П.С., Анварова Д.М., Джумабаева М.Б. Тафаккур креативлигини ривожлантиришнинг амалий имкониятлари: янгича ёндашув зарурати хусусида айрим мулоҳазалар. Замонавий таълим/Современное образование. –Тошкент, 2014, №1. –Б. 49.
3. Hasanboyev J. va boshqalar. Pedagogika (pedagogika nazariyasi va tarixi). Oliy o'quv yurtlari uchun darslik. – Toshkent: Noshir, 2011.– 294-b.
4. Болтаева Ш. Бошланғич таълимда ўқувчилар ижодий фаолиятини ривожлантиришнинг ташкилий-педагогик асосларини такомиллаштириш. Пед. фан. бўй. фалс. докт. (PhD). – Самарқанд, 2019. 36-б.
5. Бакиева Ҳ. Бошланғич синф ўқувчиларида мустақил таълим орқали нутқ ва тафаккурни ривожлантириш методикаси. Пед. фан. бўй. фалс. докт. дисс. автореф. – Самарқанд, 2020. 20-б.
6. Babasheva B. G., Sanjarbek Y. SHAXSLARDA MUNOSABAT TURLARI VA MULOQAT HAQIDA TUSHUNCHA //The Role of Exact Sciences in the Era of Modern Development. – 2024. – Т. 2. – №. 5. – С. 9-12.
7. Babasheva B. Effective Methods of Instructing Primary Class Students to Creative Thinking //Journal of Advanced Zoology. – 2023. – Т. 44.
8. Babasheva B. G. Some Issues of Transmission of Written and Oral Speech of Primary Schoolchildren //Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture. – 2023. – Т. 4. – №. 6. – С. 13-16.
9. Бабашева Б. Г. ТАҚҚОСЛАШ ЁКИ ҚИЁСЛАШГА ДОИР МУСТАҚИЛ ИШЛАРГНИНГ БОШЛАНҒИЧ СИНФ ЎҚУВЧИЛАР БИЛИМИНИ ОШИРИШДАГИ АҲАМИЯТИ //Педагогика и психология в современном мире: теоретические и практические исследования. – 2023. – Т. 2. – №. 9. – С. 14-15.

О КОМПЕТЕНТНОМ ПОДХОДЕ К АНАЛИЗАМ РАССКАЗОВ НА УРОКАХ ЧТЕНИЯ НАЧАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Эшчанова Г.А., Халматова Г.Н.
Ургенчский государственный педагогический институт
Ургенч, Узбекистан

Мақалада оқытудың жетекші әдістері мен олардың жіктелуі, «Оқуға арналған кітап» оқулығындағы әңгімелерді талдауда қолданылатын инновациялық әдістер мен тәсілдер, олардың сабақтың тиімділігін арттырудағы рөлі баяндалады.
Түйін сөздер: *Құзыреттілік тәсіл, әдіс, зерттеу әдісі, И.Я. Лернер, дербес ойлау, тарихты талдау, мәселелік оқыту*

В статье описаны ведущие методы обучения и их классификация, инновационные методы и приемы, используемые при анализе рассказов в учебнике «Книга для чтения», и их роль в повышении эффективности урока.
Ключевые слова: *Компетентный подход, метод, метод исследования, И.Я. Лернер, самостоятельное мышление, анализ истории, проблемное обучение.*

This article describes the leading methods of education and their classification, the innovative methods and methods used in the analysis of stories from primary education "Reading books", and their role in improving the effectiveness of the lesson.
Key words: *Competence approach, method, research method, Ya. Lerner, independent thinking, story analysis, problem-based learning.*

Одним из ведущих методов компетентностного подхода к обучению является метод исследования, характеризующийся постановкой педагогом перед учащимися вопросов и заданий, направленных на усвоение знаний и самостоятельную практическую деятельность, требующих самостоятельной творческой деятельности в решении поставленной задачи. Этот метод можно использовать на уроках чтения начальных классов. Выдающийся педагог Ю. Лернер представил следующие характеристики метода исследования: [1, с.67]

- рациональное использование знаний и организация творческого поиска;
- приобретение навыка научного усвоения знаний;
- вызвать интерес и потребность в творческой деятельности.

Этот метод, направляющий студентов к исследованиям, включает в себя следующие методы обучения: сравнение новых доказательств с предыдущими, анализ известных фактов, консультирование и руководство, эксперименты, управление исследовательской деятельностью, а также оценку. Кроме того включает в себя такие методы усвоения знаний, как: исследование учебной проблемы, выдвижение гипотез, связанных с решением задачи, сопоставление полученных результатов с выдвинутыми идеями, обобщение выводов, сделанных по проблеме. Для этого перед учащимися ставятся направляющие к исследованию вопросы и задания, которые иногда могут быть решены на протяжении всего урока.

Исследовательско-ориентированные задания предполагают самостоятельную познавательную деятельность учащихся.

Русский ученый-методист Е. Мельникова предложила следующую классификацию методов. [2, с. 31] Это - постановка учебной задачи, диалог, представление темы мотивационными способами, представление отрывков из сказок, легенд и рассказов и других художественных произведений и т. д.

Мы можем ясно видеть это в анализе рассказов, представленных ниже в книгах для “Чтения”.

На стр. 154-156 “Книги для чтения” 4 - го класса Х. Тохтабоев написал повесть “Стоны ростков”. Два вопроса по тексту рассказа в таком объеме: 1. Почему росток стонал? 2. Как вы понимаете фразу "стонал"? Представлен как дидактический материал. История хорошо

подобрана. Произведение, подходящее по содержанию для детей этого возраста. Цель изучения этой истории в 4 классе состоит в том, чтобы привить учащимся чувство жалости, ответственности, долга, самосознания и жалости.

После ознакомления читателей с текстом произведения целесообразно обратиться к нему со следующими первыми вопросами и заданиями, с привлечением их к дидактическому анализу [3.154]. Прежде всего, скажите, какое дерево вы считаете декоративным? Попробуйте интерпретировать слов “живописный”. Чем они отличаются от фруктовых деревьев? Перечислите несколько декоративных и фруктовых деревьев. Продолжая беседу по содержанию текста, к воспитанникам обращаются с рядом вопросов и заданий: обратите внимание на то, как один из ‘“учеников” тащит свою мотыгу по асфальтированной дороге, другой кладет лопату на плечо вверх ногами, а другой тащит пустое ведро в сторону. Как вы думаете, это хорошо или плохо? Что, почему хорошо, а что плохо? 3.Как вы думаете, почему, когда дети ушли, " “клены смотрели друг на друга со смыслом?” Подумайте, какой, на ваш взгляд, может быть смысл? 4.Обратите внимание на высказывание второго росточка: “тело мое, если я-роса сосала своими веточками...” можете ли вы представить себе эту ситуацию? Поделитесь своими впечатлениями. 5.Обратите внимание на следующее предложение: “ростки были выносливы-у них была отличная выносливость, они были приучены к солнечным ирискам, к обезвоживанию, не заботясь о значительных трудностях”. Так почему же ростки погибли от обезвоживания? Подумайте, как, по вашему мнению, оба состояния связаны друг с другом. 6.“Вода! Вы верите, что он кричал: “что, черт возьми?” Вы когда-нибудь слышали такой призыв? Можно ли услышать, увидеть или почувствовать такой звук? Что, по вашему мнению, близко к жизненной истине? 7. Почему росток корыта, который был красив, с трудом думал о своих братьях и сестрах, не заботясь о себе? Что, сама вода ему не нужна? 8. В тексте рассказа есть фраза: “ведь они вкусно росли на сырых, богатых холмах у подножия гор, какое было бы слово, если бы они не были насильно переселены в эти места, когда их отпустили на произвол судьбы-я!” Как вы относитесь к этой идее? Как вы думаете, кто их заставил? Почему? 9. Подумайте о том, что в рассказе: “нежные ростки, которые ожесточенно отдают жизнь за каплю воды”. Думайте о них как о людях. Поговорите о страданиях этого состояния. 10.Обратите внимание на следующее предложение, взятое из текста произведения: "на следующее утро многие ростки не проснулись, не дойдя до ночной росы, один за другим умирали в дымке на палубе молитвенника..."как вы представляете себе гибель ростков от обезвоживания? Загляните внутрь себя, какие чувства у вас были в душе? Попробуйте найти название для этих чувств. 11.Обратите внимание на следующие высказывания красивого ростка: “нет,-вздрогнул росток корыта, – я не должен умирать, я живу, я живу!” о каком качестве характера свидетельствует это его высказывание? Как вы думаете, в чем особенность характера проростка? 12. Подумайте, почему люди, переходящие улицу, не слышали крика росточка? Знаете, о каком качестве это говорит людям? 13. Перечитайте следующее предложение, в котором описывается состояние проростка: неужели не придут дети, которые посадили меня сюда и тащили мотыгу по асфальту, – еще раз взглянув на начало улицы, Лара сказала теперь сосредоточьтесь на своей психике. Понаблюдайте за тем, что там происходит. 14.Характерной чертой исследовательско-эвристических бесед является то, что учащиеся усваивают новые знания в результате рационально поставленных учителем логических или проблемных вопросов и собственных возможностей и самостоятельного мышления. На уроках чтения начальных классов, организованных в форме исследовательско-эвристической беседы, как это было представлено выше, учитель последовательно обращается к ученикам с логическими и проблемными вопросами, тем самым выводя учеников на этап исследования. В процессе использования данного метода логические ответы учащихся на логические вопросы учителя смешиваются на протяжении всего урока, а иногда и в части урока в исследовательской деятельности. Такая отчасти исследовательская деятельность постепенно приводит учащихся к самостоятельному решению задачи, они делают собственные выводы,

ведут самостоятельную деятельность, выстраивают закономерности этого процесса, подходят к своей деятельности с внутренним интересом, осуществляют мыслительные операции. Именно при организации исследовательско-эвристических бесед используются эвристические разговорные, исследовательские и игровые методы обучения. Учащиеся же используют такие основные методы усвоения знаний, как: самостоятельное усвоение поставленной задачи, выполнение определенных ориентировочных заданий, планирование своей самостоятельной деятельности, участие в эвристических беседах, самостоятельное рассуждение.

Следовательно, у младших школьников, опираясь на вышеперечисленные вопросы и задания, растет самостоятельное мышление, развивается их мышление, повышается компетентность в работе с текстом, несомненно.

Литература

1.Лернер І. Я. Проблемное обучение. - Москва: Просвещение, 1994. – С. 67.

2. Мельникова Е. Л. Проблемный урок в начальной школе как открыть знания вместе с детми. //Начальная школа. –1999. – №5. – С. 31–37.

3. Матчонов С., Шожалилов А., Г. уломова х., Г. Сарыев, Долимов З.Книга для чтения. Учебник для 4 класса. Т.; 2020. В.-154- 156.

4. Матчонов С., Шожалилов А., Гуломова Х., Г. Сарыев, Долимов З.Книга для чтения. Учебник для 4 класса. Т.; 2020. В.- 34 -38 .

ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА ПРОГРАММИРОВАНИЯ В НЕЙРОПЕДАГОГИЧЕСКИХ ОСНОВАХ ЛИНГВИСТИКИ

Темирбекова А.О.
Нукусский государственный педагогический институт
Нукус, Узбекистан

Тезисте лингвистика мен нейропедагогиканың өзара байланысы талданады, тіл үйрену процесінің ғылыми негіздері мен тілдің дамуына ми қызметінің әсері қарастырылады. Тіл үйренудегі мидағы нейрондық желілер мен нейрокогнитивтік процестердің рөлі зерттеудің маңызды тақырыбы болып табылады. Бұл мақаланың мақсаты - нейропедагогикалық бағдарламаларды әзірлеу мен енгізудің артықшылықтарын, сондай-ақ ми мен тіл арасындағы күрделі өзара байланысты зерттеу болып табылады.

Түйін сөздер*: лингвистика, нейропедагогика, бағдарламалау теориясы, жасанды интеллект, кодтау, тіл үйрету технологиялары, нейрондық желілер.*

В тезисе анализируется взаимосвязь между лингвистикой и нейропедагогикой, исследуются научные основы процесса изучения языка и влияние активности мозга на языковое развитие. Роль нейронных сетей и нейрокогнитивных процессов в мозге при изучении языка является важной темой исследований. Нейропедагогика — научное направление, направленное на более эффективную организацию образовательного процесса с учетом мозговой деятельности и ее развития. Цель статьи - изучение преимуществ разработки и внедрения нейропедагогических программ, а также сложных взаимосвязей между мозгом и языком.

Ключевые слова: *лингвистика, нейропедагогика, теория программирования, искусственный интеллект, кодирование, технологии обучения языкам, нейронные сети.*

This thesis analyses the relationship between linguistics and neuropedagogy, exploring the scientific basis of the language learning process and the influence of brain activity on language development. The role of neural networks and neurocognitive processes in the brain in language learning is an important research topic. Neuropedagogy is a scientific direction aimed at more effective organisation of the educational process taking into account brain activity and its development. It is based on improving methods of language learning, understanding cognitive processes and knowledge consolidation. The aim of the article is to explore the benefits of developing and implementing neuropedagogical programmes, as well as the complex relationship between the brain and language.

Keywords: *linguistics, neuropedagogy, programming theory, artificial intelligence, coding, language learning technologies, neural networks.*

Процесс изучения языка тесно связан с активной работой психологического и интеллектуального потенциала человека, а также с процессами восприятия, обработки и запоминания новой информации. При изучении каждого нового языка учащийся не только осваивает новые слова или грамматические правила, но и развивает такие навыки, как мышление, логический анализ и коммуникация. В этом процессе важны не только внешняя структура языка или технические аспекты его изучения, но и психологические и когнитивные аспекты. Одним из наиболее эффективных подходов в изучении языков сегодня являются нейропедагогические методы. Нейропедагогика — это наука, занимающаяся организацией и управлением образовательным процессом с учетом психологических, когнитивных и биологических особенностей человека. Эта область направлена на глубокое изучение психологических процессов усвоения знаний, выявление сложных механизмов изучения языка и разработку наиболее оптимальных методов обучения. Нейропедагогические подходы рассматривают изучение языка не просто как запоминание грамматики или словарного запаса, а как развитие когнитивных процессов, эффективное усвоение знаний и формирование способности применять язык на практике.

Еще одним важным аспектом нейропедагогических методов является то, что они позволяют улучшить образовательный процесс, учитывая потребности учащихся, их индивидуальные психологические и когнитивные особенности. Каждый ученик обладает уникальными характеристиками, и в процессе изучения языка они по-разному реагируют на различные методы и подходы. Нейропедагогика учитывает этот фактор, способствуя разработке индивидуального подхода, что повышает эффективность его внедрения в образовательный процесс. Кроме того, с помощью нейропедагогических методов в изучении языка развивается способность учащихся к саморегуляции обучения, то есть их метакогнитивные навыки. Это превращает учащегося не просто в пассивного получателя знаний, а в активного обучающегося.

1. Взаимосвязь нейропедагогики и лингвистики

Нейропедагогика, как наука, изучающая функциональные возможности человеческого мозга в образовательном процессе, тесно связана с лингвистическими исследованиями. В процессе изучения языка мозг человека воспринимает различные сигналы и обрабатывает их. Нейропедагогика разрабатывает методы, позволяющие сделать этот процесс более эффективным.

Исследования в области психолингвистики показывают, что левое полушарие мозга отвечает за обработку языка, где важную роль играет процесс кодирования и систематизации информации. Этот механизм схож с процессом программирования: информация преобразуется в код, обрабатывается и затем выдается в виде результатов.

2. Теория программирования и лингвистическая модель

Языки программирования в определенной степени похожи на естественные языки, так как они также обладают грамматическими правилами и синтаксическими структурами. Например, синтаксис языков программирования Python и Java схож с правилами естественного языка, так как они работают на основе четко структурированных команд.

Обработка естественного языка (ОЕЯ) и лингвистическое моделирование способствуют развитию следующих технологий:

- Системы автоматического перевода (Google Translate, DeepL);
- Синтез и распознавание речи (Siri, Google Assistant);
- Автоматический анализ текста (ChatGPT, Bard);
- Инструменты искусственного интеллекта для изучения языков (Duolingo, Memrise).

Эти технологии позволяют ускорить процесс изучения языка и адаптировать его к индивидуальным особенностям учащихся.

3. Роль искусственного интеллекта и программирования в образовательном процессе

Технологии искусственного интеллекта совершили революцию в сфере нейропедагогики и лингвистики. Нейронные сети построены на принципах работы человеческого мозга и способны выполнять такие задачи, как понимание речи, перевод и создание текста.

Основные достижения программирования в образовательном процессе включают:

1. Адаптивные обучающие системы – позволяют студентам получать образование с учетом их индивидуальных особенностей.

2. Интеллектуальные ассистенты – анализируют тексты и предоставляют пользователям наиболее подходящие ответы.

3. Геймификация – делает процесс изучения языка более увлекательным за счет включения игровых элементов в обучающие программы.

Эти инструменты повышают эффективность изучения языка и усиливают его интерактивные аспекты.

4. Нейропедагогические методы программирования

Благодаря нейропедагогическому подходу технологии программирования адаптируются к образовательному процессу. Эффективными считаются следующие методы:

Кодирование и визуализация – программные коды объясняются в наглядной визуальной форме.

Виртуальная реальность (ВР) и дополненная реальность (АР) – обеспечивают иммерсивный образовательный опыт в изучении языков.

Исследования и анализ показывают, что влияние нейропедагогических методов на процесс изучения языка выражается в нескольких аспектах:

1. Когнитивное развитие: Нейропедагогические методы, например, использование иллюстративных и визуальных материалов, помогают улучшить память и внимание учащихся, что приводит к эффективным результатам в изучении языка.

2. Важность эмоционального состояния: Улучшение эмоционального состояния учащихся и их мотивация делают процесс изучения языка более эффективным и увлекательным. Позитивное отношение и высокая мотивация учащихся способствуют ускоренному усвоению языка.

3. Индивидуальный подход: Разработка нейропедагогических методов с учетом потребностей и способностей каждого учащегося позволяет достичь максимальных результатов в процессе изучения языка. Это дает возможность обучаться в соответствии с индивидуальным темпом учащихся.

4. Мотивация и активность: Чем выше интерес и мотивация учащихся, тем больших успехов они достигают в изучении языка, а также быстрее усваивают новый материал.

Кроме того, нейропедагогические подходы, учитывая взаимодействие когнитивных и эмоциональных процессов в изучении языка, вносят значительный вклад в общее развитие учащихся. Они оказывают положительное влияние не только на изучение языка, но и на личностное и интеллектуальное развитие учащихся.

Анализ и диагностика данных – уровень усвоения материала студентами анализируется с помощью искусственного интеллекта, который предлагает им соответствующие программы обучения.

Благодаря этим методам нейропедагогика и программирование гармонично сочетаются, способствуя дальнейшему развитию процесса обучения языкам.

Заключение

Нейропедагогические подходы представляют собой эффективные методы, объединяющие когнитивное и эмоциональное развитие учащихся в процессе изучения языка. Исследования и практика показывают, что влияние нейропедагогических методов на изучение языка не ограничивается лишь усвоением знаний, но также способствует улучшению когнитивных

процессов, таких как мотивация, внимание и память. Подобные подходы, в свою очередь, повышают эффективность изучения языка и положительно влияют на успехи учащихся. Воздействие на эмоциональное состояние учащихся, их заинтересованность и мотивация играют ключевую роль. Позитивное эмоциональное состояние и высокая мотивация ускоряют процесс изучения языка и делают его более результативным. Благодаря тому, что нейропедагогические методы ориентированы на индивидуальные потребности учащихся, каждый обучающийся может осваивать язык в своем темпе, что обеспечивает более успешные результаты. Кроме того, учет взаимосвязи между когнитивными и эмоциональными процессами способствует повышению эффективности изучения языка. Развитие когнитивных способностей учащихся и их психологическая поддержка облегчают процесс изучения языка и позволяют достичь хороших результатов в короткие сроки.

Нейропедагогические основы лингвистики развиваются как новое научное направление, включающее теорию и практику программирования. Интеграция искусственного интеллекта и программных технологий с лингвистикой может кардинально изменить методологию преподавания языков в будущем. В связи с этим расширение исследований в данной области является актуальной задачей.

Литература

1. Chomsky, N. (1957). Syntactic Structures. The Hague: Mouton.

2. Pinker, S. (1994). The Language Instinct. New York: William Morrow.

3. Mitchell, T. M. (1997). Machine Learning. New York: McGraw-Hill.

4. Jurafsky, D., & Martin, J. H. (2021). Speech and Language Processing. Pearson.

5. Программа Президента Республики Узбекистан «Цифровой Узбекистан – 2030» от 6 октября 2020 года.

6.Темирбекова А.О. Из историй программерования в нейропедагогических основах лингвистикий Мугаллим хам узликсиз билимлендириу №6 2023 395-403 с.

7. Temirbekova A.O. Lingivistikaning heyropedagogik asoslarida dasturlash nazariyasi va amaliyoti Мугаллим хам узликсиз билимлендириу №5/3 2023 180-190 b.

8. Utebaev T., Seytjanova U., Esemuratova T., Sarsenbaeva Z. Uliwma pedagogika darslik N: 2022

9.G.Esbergenova. Native language influence on learning a foreign language for local students of university. «Science and education in Karakalpakstan» 733 б.

THE POSITIVE AND NEGATIVE ASPECTS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN HIGHER EDUCATION

Khudaiberganova U.B., Ismailova A.S.
Urganch State Pedagogical Institute
Urgench, Uzbekistan

Жасанды интеллект (ЖИ) жоғары білім беру жүйесін түбегейлі өзгертіп жатыр. Ол жекелендірілген оқу тәжірибесін қамтамасыз етеді, әкімшілік тапсырмаларды автоматтандырады және ғылыми зерттеулердің дамуына ықпал етеді. Бұл мақалада университет ортасына ЖИ-ді интеграциялаудың артықшылықтары мен мәселелері қарастырылады. ЖИ тиімділікті арттырып, бейімделген оқытуды дамытуға және ғылыми ізденістерге үлес қосатындығы көрсетіледі. Алайда, академиялық адалдыққа қатысты мәселелер, оқытушылардың рөлінің төмендеуі және деректер қауіпсіздігіне байланысты қауіптер әлі де өзекті болып отыр. Әдебиеттерге жүйелі шолу мен құрылымдық теңдеулер моделін (SEM) пайдалану арқылы жүргізілген эмпирикалық талдау ЖИ-ді енгізуге жауапты көзқарастың маңыздылығын атап өтеді. Университеттер ЖИ-ді енгізуді этикалық ой-тұжырымдармен, оқытушылардың белсенді қатысуымен және деректер құпиялылығын қамтамасыз ету шараларымен үйлестіруі тиіс. Болашақ зерттеулер ЖИ-дің ұзақ мерзімді әсерлерін зерттеп, оны білім беру саласында жауапкершілікпен пайдаланудың үздік тәжірибелерін айқындауы қажет.

***Түйін сөздер**: Жасанды интеллект, жоғары білім, жекелендірілген оқыту, академиялық адалдық, деректер қауіпсіздігі, бейімделген оқыту, ЖИ этикасы, автоматтандыру, ғылыми зерттеулер, ЖИ енгізу.*

Искусственный интеллект (ИИ) меняет систему высшего образования, обеспечивая персонализированный опыт обучения, автоматизируя административные задачи и способствуя развитию академических исследований. В данной статье рассматриваются как преимущества, так и проблемы интеграции ИИ в университетскую среду, подчеркивается, как ИИ повышает эффективность, способствует адаптивному обучению и вносит вклад в научные исследования. Однако проблемы, связанные с академической добросовестностью, снижением роли преподавателей и рисками безопасности данных, по-прежнему остаются актуальными. Благодаря систематическому обзору литературы и эмпирическому анализу с использованием моделирования структурных уравнений (SEM), данное исследование подчеркивает необходимость ответственного подхода к внедрению ИИ. Университеты должны сочетать внедрение ИИ с этическими соображениями, вовлечением преподавателей и мерами по обеспечению конфиденциальности данных для обеспечения устойчивой и эффективной интеграции ИИ. Будущие исследования должны изучить долгосрочные эффекты ИИ и установить лучшие практики для его ответственного использования в образовании.

Ключевые слова: *Искусственный интеллект, высшее образование, персонализированное обучение, академическая честность, безопасность данных, адаптивное обучение, этика ИИ, автоматизация, научные исследования, внедрение ИИ.*

Artificial intelligence (AI) is reshaping higher education by providing personalized learning experiences, automating administrative tasks, and advancing academic research. This paper explores both the benefits and challenges of AI integration in university settings, highlighting how AI enhances efficiency, facilitates adaptive learning, and contributes to scientific research. However, concerns regarding academic integrity, the diminishing role of educators, and data security risks remain critical challenges. Through a systematic review of literature and empirical analysis using structural equation modelling (SEM), this study underscores the need for responsible AI implementation. Universities must balance AI adoption with ethical considerations, educator involvement, and data privacy measures to ensure sustainable and effective AI integration. Future research should explore long-term AI effects and establish best practices for its responsible use in education.

Key words: *Artificial intelligence, higher education, personalized learning, academic integrity, data security, adaptive learning, AI ethics, automation, scientific research, AI implementation*

Introduction. Artificial intelligence (AI) has increasingly permeated various aspects of society, including higher education. The rapid advancement of AI technologies has created new opportunities for enhancing educational processes, personalizing learning experiences, and facilitating academic research. AI-powered systems have revolutionized the way students engage with course materials, allowing for adaptive learning and automated assessment. However, the integration of AI in higher education also presents significant challenges, including concerns about academic integrity, the diminishing role of educators, over-reliance on AI systems, and risks associated with data security. This paper aims to analyse both the benefits and drawbacks of AI in higher education. It further provides recommendations for responsible AI implementation in academic settings.

Methods and Methodology. This study examines the role and impact of AI in higher education through a systematic review of scientific literature, international research reports, and case studies of AI applications in universities. The methodology includes structural equation modelling (SEM) to analyse students' attitudes toward AI-based learning tools, providing empirical insights into how AI affects engagement, academic performance, and ethical considerations in education. Additionally, qualitative interviews with educators and students have been conducted to gain deeper insights into practical applications and concerns surrounding AI integration in academic settings. The study also incorporates comparative analysis to evaluate AI adoption across different institutions and disciplines.

Results and Analysis

Positive Aspects of Artificial Intelligence

Personalized Learning and Adaptive Education

AI facilitates customized learning experiences by analysing individual student performance and adapting educational content accordingly. Adaptive learning systems, such as AI-powered tutors, provide tailored exercises and feedback, optimizing knowledge retention and comprehension. [2; 5]. AI-driven platforms can assess students' strengths and weaknesses, offering specific learning pathways

that cater to different learning styles. This ensures that students receive a more engaging and effective education. Moreover, AI can assist in language learning, STEM education, and specialized training programs by offering real-time adjustments based on student progress.

Efficiency and Automation

AI enhances efficiency in higher education by automating administrative tasks, such as grading assessments and managing coursework. This allows educators to focus more on instructional quality, student engagement, and research activities. [3; 32]. AI can streamline admissions processes, schedule management, and personalized career advising. Furthermore, automated grading systems and plagiarism detection tools ensure fair and objective assessment of students' work, reducing workload and human error. AI chat bots also assist students in navigating course requirements, deadlines, and administrative inquiries, improving overall efficiency.

Advancements in Scientific Research

AI plays a crucial role in accelerating academic research by processing large datasets, identifying patterns, and assisting in literature reviews. It also aids in automating aspects of academic writing and statistical analysis, enabling researchers to focus on critical thinking and innovation. [1; 13]. Machine learning algorithms can predict research trends, suggest relevant academic papers, and analyse complex data in fields such as medicine, engineering, and social sciences. AI-powered simulations and modelling software contribute to experimental research, enabling more precise and scalable studies.

Negative Aspects of Artificial Intelligence

Impact on Academic Integrity

The widespread availability of AI-powered tools, particularly generative models like ChatGPT, has raised concerns about academic dishonesty. Students may rely on AI-generated content for assignments, reducing the emphasis on independent critical thinking and intellectual development. [4; 61]. Universities must develop AI detection systems and ethical guidelines to address these concerns. Instructors need to implement innovative assessment methods that encourage critical analysis, collaboration, and original thought, reducing opportunities for AI-based misconduct.

Changing Role of Educators

The increasing integration of AI in teaching may diminish the traditional role of educators, potentially weakening student-mentor relationships and limiting interactive learning experiences. While AI can supplement teaching, it should not replace the human element essential for effective education. [3; 24]. Educators must adapt by embracing AI as a complementary tool rather than a substitute. AI-driven platforms should be used to enhance personalized mentoring, enabling teachers to identify student needs more effectively and provide tailored support. The need for emotional intelligence, creativity, and interpersonal skills in education underscores the importance of maintaining a strong human presence in academic institutions.

Data Security and Privacy Risks

AI systems often process vast amounts of student data, raising concerns about data security and privacy. Institutions must implement robust cybersecurity measures and ensure compliance with data protection regulations to mitigate potential breaches. [2; 5]. AI-based learning platforms must adhere to ethical data practices, ensuring that student information is not exploited for commercial purposes. Additionally, universities should educate students and faculty about best practices in data privacy, equipping them with knowledge on protecting their digital footprints in AI-enhanced learning environments.

Discussion

The findings suggest that AI holds significant potential to revolutionize higher education by making learning more personalized and efficient. However, its implementation must be carefully managed to address associated risks. Universities should adopt policies that promote ethical AI usage, such as AI-based plagiarism detection tools and academic integrity training programs. Additionally, faculty

members should receive training on integrating AI technologies into their teaching while maintaining meaningful human interactions. Data security protocols must also be strengthened to protect student information. AI literacy programs for students and educators should be incorporated into curricula, ensuring responsible AI utilization.

Furthermore, collaborative efforts between policymakers, educators, and technology developers are essential to shaping AI's role in education. Ethical considerations surrounding AI decision-making in academic evaluations and admissions should be rigorously examined. Implementing transparent AI algorithms and maintaining human oversight can ensure that AI applications remain fair and unbiased.

Conclusion. In summary, AI presents transformative opportunities for higher education, enhancing personalized learning, streamlining administrative tasks, and advancing academic research. However, it also poses challenges related to academic integrity, the evolving role of educators, and data privacy. To maximize AI's benefits while minimizing its risks, universities must implement clear policies, develop AI literacy among educators and students, and establish ethical frameworks for responsible AI usage. Future research should explore the long-term effects of AI on higher education and identify best practices for its sustainable integration. Moreover, institutions must foster a culture of critical AI engagement, ensuring that technology serves as an enabler rather than a replacement for meaningful education.

References

1. *Akinwalere, S.N., & Ivanov, V.T. (2022). Artificial intelligence in higher education: Challenges and opportunities.* Border Crossing, 12(1), *1-15.*
2. *Borisov, B., & Stoyanova, T. (2024). Artificial intelligence in higher education: Pros and cons.* SCIENCE International Journal, 3(2), *01-07.*
3. *Hanover Research. (2023). Benefits, challenges, and sample use cases of AI in higher education.*
4. *Sirghi, N., Voicu, M.C., Noja, G.G., & Socoliuc, O.R. (2024). Challenges of artificial intelligence on the learning process in higher education.* Amfiteatru Economic, 26(65), *53-70.*

THE ROLE OF EDUCATION IN FORMING THE THINKING OF YOUNG PEOPLE

Abdurakhmonov K.I., **Baxtigaliyeva A.**,
Tashkent Pharmaceutical Institute
Tashkent, Uzbekistan

«Дүниетаным» ұғымы — адамның айналадағы объективті әлем мен ондағы өз орнын түсінуіне қатысты көзқарастар жүйесі ретінде сипатталған. Ол адамның қоршаған шындыққа және өзіне деген қатынасын, сондай-ақ негізгі өмірлік ұстанымдарын қамтиды. Сонымен қатар, бұл көзқарастар арқылы айқындалатын инновациялық дүниетаным ұғымы да қарастырылады. Қазіргі қоғам өмірінің ерекшеліктері, жастардың дүниетанымының қалыптасуына әсер ететін факторлар сипатталған. Қоғамның әлеуметтік-экономикалық жағдайы мен жастардың оған қоятын талаптары арасындағы өзара байланыс көрсетілген. Жастардың инновациялық дүниетанымын қалыптастырудағы негізгі мәселелер белгіленген. Сондай-ақ, жастар арасында инновациялық дүниетанымды қалыптастыру тетіктері ұсынылған.

***Түйін сөздер**: стратегия, экономика, жастардың инновациялық әлеуеті, инновациялар, дүниетаным, инновациялық қызмет, социомәдени кеңістік.*

Описано понятие "мировоззрение" как система взглядов на объективный мир и место человека в нем, включающая в себя также отношение человека к окружающей действительности и к самому себе, а также основные жизненные позиции и инновационное мировоззрение, определяемое этими взглядами. Описана специфика современных условий жизни общества, определяющая формирование мировоззрения молодежи. Представлено соотношение социально-экономического состояния общества и требований молодежи к нему. Обозначены основные проблемы формирования инновационного мировоззрения молодежи. Представлены механизмы формирования инновационного мировоззрения молодежи.

***Ключевые слова:** стратегия, экономика, инновационный потенциал молодежи, инновации, мировоззрение, инновационная деятельность, социокультурное пространство.*

The description of the concept of "worldview" as a system of views on the objective world and a person's place in it, which also includes a person's attitude to the reality around him and to himself, as well as the basic life positions and innovative worldview determined by these views, is highlighted. The specifics of the modern conditions of society are described, which determines the formation of the worldview of young people. The ratio of the socio-economic state of society and the requirements of young people to it is presented. The main problems in the formation of the innovative worldview of young people are outlined. The mechanisms of formation of innovative outlook of youth are presented.

Keywords: *strategy, economics, innovative potential of youth, innovations, outlook, innovative activity, socio-cultural space.*

Relevance of the topic: The study of the formation of the value orientations of the Uzbek youth is currently important, as the country is trying to get out of the current worldview crisis. As you know, the well-being of tomorrow's society depends on the solution of the problem of modern youth.

The state, through social institutions, can influence the formation of the worldview of a modern young person, educate and develop in him those qualities that will be useful to him in the future, exploring the worldview of the youth of the present. These are issues of ideology, education and socio-historical circumstances in which the formation of the worldview of young people in Uzbekistan takes place. Thus, it will be important for us to study the structure of the worldview, its functions and features of formation, to highlight the essential characteristics of young people and the mechanisms of the formation of their worldview.

The important role of the younger generation in the rational transformation of the modern world, the enormous power of ideological and political instruments in the formation of public consciousness and the acuteness of urgent worldview problems determine the relevance of the topic of the work.

The purpose of the study is to provide a socio-philosophical understanding of the features of the formation of the worldview of young people in modern conditions, as well as the influence of the worldview of young people on social factors in the formation of innovative thinking.

To achieve the goal of this work, the following tasks were set:

- to identify contradictions, the most characteristic trends and determining factors in the formation of the worldview of young people in the context of deep social transformations and the de-ideologization of society;
- to analyze the main tools for shaping the worldview of young people in terms of interaction between the state and civil society in the field of ideology and individual freedom in choosing an ideological orientation;
- develop recommendations for optimizing the state policy in the ideological and educational sphere for the full implementation of the worldview aspirations of young people during the period of transformational processes in Uzbekistan and the world.

Theoretical and methodological foundations of the study.

The research methodology was based on the basic principles of dialectics (the principle of development, universal interconnection, historicism, the unity of the historical and the logical). The system method made it possible to analyze the features of the transformation of the worldview of young people. The historical method contributed to the identification of the connection between general social processes in modern Uzbekistan and changes in the worldview of young people. The comparative method made it possible to correlate the significance of the problems that concern the younger generation.

It is important to take into account that in modern conditions the role of social consciousness is increasing, which becomes an independent force that forms life. Considering this, we agree with the opinion of G.G. Diligensky that “the functioning and development of society is no longer determined unambiguously by objective technological, techno-economic, socio-economic processes; at least equal determining force are those processes that occur in the human mind, in the human psyche” [1].

The scientific novelty of the research is as follows:

1. It is substantiated that in society there was an internalization of democratic values by young people while maintaining the features of the paternalistic socio-cultural genotype of society, which led to the ambivalence of consciousness, fragmentation of political culture, worldview differentiation, aggravated by regional and economic differentiation. Positive and constructive aspects of differentiation are also explored.

2. It is determined that the values that unite the basic needs of young people: work, family and education should be updated in the state youth policy. Labor, love and knowledge are necessary factors in the formation of a holistic worldview, reflecting the essence of the volitional, value and cognitive components of the worldview, respectively.

3. It was revealed that the formation of a model of the future should directly reflect changes in the worldview of young people as the implementer of these trends, which is the principle of juvenile state policy.

4. The role of education in the reproduction and construction of the youth worldview is shown. It was revealed that at the present stage of world development, education acquires a priority character in relation to other spheres of society's activity in the issue of forming the worldview of the younger generation. The main directions and principles of educational policy are proposed, the essence of which is to substantiate worldview and ideological guidelines that reflect the evolutionary role of man in the system man-nature-society.

During the period of formation and development of a nationwide youth policy, the main issue is the possibility of using the innovative potential of the development of society, the bearer of which is the younger generation [2].

The collapse of the ideological guidelines of the community has caused worldview disorientation, which undoubtedly affects the search for vectors for the development of a new worldview, taking into account today's socio-political and economic processes in the world. The search and creation of such vectors are urgently needed by modern society, but mainly by the younger generation as an updated upcoming community and a direct executor of such vectors [3]. That is why this article will discuss such concepts as worldview, innovation, as well as the search for mechanisms that contribute to the formation of an innovative worldview of young people in the modern socio-cultural space.

As for the concept of "innovation", it can be characterized as the acquisition of new knowledge that improves or completely changes people's lives for the better, which brings additional value (as a rule, this is profit, advantage, leadership, progress).

Innovation is a tool of change that brings additional value, in most cases economic [4].

Thus, the concept of "innovative worldview" can be defined as a system of views on the world around and oneself through ways of obtaining new knowledge in order to change life and life orientations for the better, for progress. It should be noted that the modern state strategy for supporting youth is focused on the formation of creative, scientific and professional opportunities for young people, their intensive involvement in carrying out socially significant reorganizations in Uzbekistan, and the development of a sense of patriotism and civic responsibility among young people.

The formation and development of the scientific and innovative worldview of young people is a long and complex process, which includes a combination of components of the individual's inner world, as well as external conditions that affect a person [5].

The problem of education is also included in the set of problems that form the innovative worldview of young people.

At the same time, the solution to the difficulties of the younger generation is by no means only financial assistance to the education system. Young people are also affected by global social problems, rapidly changing social orientations and values, the unification and confrontation of cultures, the division and struggle of developed and developing states and the people living within them. The totality of such problems that accompany the life of a person unequivocally raises the question of changing the main positions in the relationship between man, nature and society.

It is impossible not to turn to such a significant phenomenon as socio-cultural space. Socio-cultural space is not just a neutral atmosphere on which interrelation and communication of people coexisting in the same socio-cultural world is carried out. This is a systemic characteristic of the social and internal state of society: it reflects the main priorities shared by different cultures, the attitude towards the world around us and its understanding by individuals in society.

The implementation of the strategic role of culture is the spiritual and moral basis for the formation of a harmoniously developed personality, development of the state, strengthening the unity of the Uzbek society, as well as the integrated development of tourism to familiarize citizens with the world cultural and natural heritage, taking into account ensuring economic and socio-cultural progress in the regions of the Republic of Uzbekistan.

In addition, one of the tasks of culture as one of the components that influence the formation of an individual's worldview is participation in the cultural life of citizens, as well as the realization of the creative potential of the nation.

One of the existing mechanisms that shape the worldview of young people is state support in accordance with the developed comprehensive state programs.

For example, until recently, the innovation policy of countries such as Canada, Germany, the Commonwealth of Australia, India, Singapore, and Switzerland was based solely on the idea of building modern development trends and the formation of high technologies and the globalization of innovative development. Over time, a more systematic, interdisciplinary, interdepartmental approach began to be used, which is built on the need to build not just an innovative economy, but a new innovative civilization. This model involves facilitating the access of small and medium-sized enterprises to the market through partial financing of their activities, the creation of innovative consulting centers with the aim of exchanging information between specialists in this industry, holding conferences and round tables [6].

The importance of the younger generation, as a rule, increases during the period of social changes. Table 1 shows the modern requirements of youth and society.

Table 1 - Compliance with the modern requirements of young people to society and its realities

Modern requirements of youth	Socio-economic state of society
Increasing requirements for the patriotic education of the younger generation and its socialization	Lack of integrated use of methods and approaches that influence the formation of a person's worldview through socio-economic, ideological, political and educational tools
The desire to see a high standard of living in society	Current social and financial instability
Striving for democracy and equality	The presence of old methods of educating the younger generation
Continuity of the process of socialization and cultural education	State underfunding of cultural institutions and educational institutions
Clearly formed system of values of society	Dual system of values
High welfare needs	The inability of the state to meet such needs for all segments of the population
Correspondence of words and deeds	Lack of a clearly developed mechanism of state support for youth

In this regard, we can conclude that the main problems in shaping the innovative worldview of young people are the following:

1) insufficient consistency in state legislation in modern innovation policy also affects the innovation system itself - the relations of subjects are not regulated in any way, their roles in this system are not defined, strategic goals and vectors for the development of science and technology are not identified;

2) the lack of a clear approved strategy for the socio-cultural policy of the country does not make it possible to carry out a full range of activities related to the involvement of young people and other segments of the population in this area, which has a positive effect on the formation of the worldview of young people;

3) the absence of a positive financial and economic environment, insufficient efficiency and effectiveness of public administration, theoretical forms of infrastructure, unplanned benefits and preferences, as well as the creation of artificial administrative barriers create difficulties.

Thus, the following mechanisms can be used to form the innovative outlook of the country:

1) application of a program-targeted approach at the regional and municipal levels, development of regional and municipal programs that include a set of measures to create an environment for the formation of an innovative worldview of young people by involving them in the socio-cultural space;

2) development of a single regulatory document aimed at determining the vectors of cultural development in the country;

3) formation of a set of by-laws that form the system of innovative development of the state

4) inclusion in the basic program of universities in all specialties of the discipline "Innovation processes in the Republic of Uzbekistan".

Conclusion:

The issues of the formation of the worldview of modern youth in modern conditions that we have considered allow us to take a fresh look at the problems of the younger generation.

Ideology can contribute to the formation of a model of the future, since the development of society cannot take place without specific guidelines. Such landmarks should be qualitatively superior to modern ones. The study of the worldview of young people as an actualized future is necessary for understanding the directions of state policy in the ideological sphere. Moreover, young people need to be involved in public policy, at least in those issues that concern them directly.

References

1. Diligensky G. G., Lektorsky V. A. Problems of an integral world (dialogue). II Questions of Philosophy. 1990, N12.
2. Lebedeva N.A. Mechanisms of Formation of the Scientific and Innovative Worldview of Student Youth // Modern Problems of Science and Education. – 2013. – №6; URL: www.science-education.ru/113-10822 (date of access: 01.09.2015).
3. Matveikin V.G., Dvoretsky S.I., Minko L.V., Tarov V.P. Innovative potential: modern potential and prospects for its development. M.: Mechanical engineering 2007. — p. 34–43.
4. Danilina M.V., Shcherbakova K.S. "Analysis of the innovation policy of the Russian Federation at the present stage" // Scientific and practical journal "Humanitarian scientific research", No. 10 (38), October, 2014
5. Alekseeva S.S. Motivation and stimulation of student youth for scientific and innovative activities at the university // Modern problems of science and education. - 2014. - No. 1; URL: www.science-education.ru/115-12247 (date of access: 15.08.2015).
6. Information and analytical collection based on the materials of parliamentary hearings and "round tables" of the Committee on Science and High Technologies of the State Duma of the Russian Federation of the Federal Assembly of the Russian Federation. Moscow: State Duma Publishing House (electronic), 2012
7. Nikitova A.V. Analysis of the state of the legal framework of the city of Moscow in terms of ensuring public participation in education management // Bulletin of the Russian New University. 2014. Issue 3. - P. 58–62.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АГРЕССИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ

Мирджалилова Б.Б., Асракулова С.
Ташкентский фармацевтический институт
Ташкент, Узбекистан

Жасөспірімдердің агрессивті мінез-құлқы — қазіргі қоғамның өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Жасөспірімдік кезең — бұл психологиялық дамудың қарқынды жүретін, эмоциялық тұрақсыздықпен, импульсивтілікпен және қоршаған ортаның ықпалына бейімділікпен сипатталатын кезең. «Жасөспірімдік кезең дағдарысы» ұғымы бұл кезеңнің күрделілігін ғана емес, сонымен қатар жасөспірімдердің агрессивті мінез-құлқының ерекшеліктерін түсіндіру үшін де қолданылады.

Түйін сөздер: *жасөспірімдік кезең, қылмыстылық, отбасы, педагогикалық және психологиялық факторлар, тұлғалық ерекшеліктер, фрустрация.*

Агрессивное поведение подростков представляет собой одну из актуальных проблем современного общества. Подростковый возраст характеризуется интенсивным психологическим развитием, эмоциональной нестабильностью, импульсивностью и уязвимостью перед влиянием окружающей среды. Понятие «кризиса подросткового возраста» применяется не только для того, чтобы подчеркнуть сложность этого периода, но и для объяснения особенностей агрессивного поведения подростков.

Ключевые слова: *подростковый возраст, преступность, семья, педагогические и психологические факторы, личностные особенности, фрустрация.*

Aggressive behavior of adolescents is one of the urgent problems of modern society. Adolescence is characterized by intensive psychological development, emotional instability, impulsiveness and vulnerability to environmental influences. The concept of "adolescent crisis" is used not only to emphasize the complexity of this period, but also to explain the peculiarities of adolescent aggressive behavior.

Ключевые слова: *Adolescence, delinquency, family, pedagogical and psychological factors, personality traits, frustration.*

Введение. Существующие на сегодняшний день теории по-разному трактуют причины и механизмы агрессивного поведения человека. Анализ ключевых направлений исследования агрессии позволяет выявить различные подходы, основанные на психологических и биологических концепциях. Некоторые исследователи связывают агрессию с инстинктивными проявлениями (C. Lombroso, Z. Freud, O. Erler, U. Nuris, R. Morris и др.), тогда как другие рассматривают её как следствие разочарования или подражания (D. Daller, L. Bedkovitz, D. Zillmann, A. Bedkovitz, D. Bandkovitz, V. Bronfenbrenner и др.).

Существует множество вариаций данных подходов, каждая из которых подтверждает ту или иную теорию на определённом уровне. В целом, большинство исследователей определяют агрессию как форму поведения, направленную на нанесение вреда или причинение оскорбления другому живому существу (R. Baron). Детальное рассмотрение данного понятия в научной сфере приводит к анализу целей агрессивных действий в контексте эгоистичной мотивации.

Общепринятое понимание агрессии в западной психологии заключается в том, что данный феномен рассматривается как негативное явление, тесно связанное с психологическим состоянием личности. Агрессия предполагает наличие намерения причинить вред, однако её нельзя рассматривать отдельно от общего контекста человеческого поведения. Она может вести как к разрушительным, так и к конструктивным последствиям, в зависимости от конкретной ситуации и применяемых методов.

Цель исследования – анализ особенностей агрессивного поведения подростков.

Задачи исследования:

✓ Определение границ данного явления, поскольку в психологии отсутствует единое универсальное определение агрессии;

✓ Выяснение, всегда ли агрессивное поведение носит исключительно негативный характер, либо оно может обладать конструктивными и адаптивными аспектами;

✓ Изучение влияния различных факторов (биологических и социальных) на формирование агрессивных тенденций у подростков.

Объект исследования – психологические особенности подросткового возраста.

Предмет исследования – проявления агрессивного поведения у подростков.

Методы исследования. В повседневной жизни термин «агрессия» охватывает широкий спектр различных действий, что затрудняет точное определение данного понятия. Нередко бывает сложно разобраться, что именно подразумевают люди, называя кого-либо агрессивным. В связи с этим важно дать чёткое определение агрессии, опираясь на её ключевые характеристики.

Теоретический анализ научной литературы показывает, что агрессию следует рассматривать как определённую форму поведения, включающую три ключевых компонента:

 нанесение вреда;
 наличие мотивации;
 объект воздействия.

Однако среди исследователей существует значительное расхождение во взглядах относительно определения мотива и объекта агрессии. Некоторые авторы (Dollar, N. Baron, D. Baron, D. Bashon) рассматривают агрессию как преднамеренное причинение ущерба. В то же время другие исследователи (Х. Хакхаузен, Л. Бедвиц, Д. Тедовиц, Р. Фелсон) подчеркивают, что агрессия тесно связана с намерением агрессора. Согласно их точке зрения, агрессия представляет собой осознанное действие, направленное на удовлетворение определённой потребности. Намерение само по себе выполняет мотивационную функцию, что позволяет рассматривать его как ключевой элемент агрессивного поведения.

Агрессия включает как эмоциональные, так и когнитивные компоненты. Исходя из этого, её можно разделить на два типа:

Эмоционально ориентированную, когда агрессивные действия совершаются импульсивно, без осознания их последствий.

Инструментальную, при которой агрессия используется для достижения определённой цели или выгоды. В обоих случаях объединяющим фактором является намерение атаковать.

В рамках данного исследования агрессия рассматривается как форма поведения, которая выражается в физических или вербальных действиях, направленных на причинение вреда другому живому существу, включая самого себя.

Определение агрессии позволяет выделить её основные характеристики:

Агрессия проявляется в поведении, причиняющем вред, будь то физический или вербальный. Нанесённый ущерб может выражаться как прямыми, так и косвенными последствиями агрессивных действий.

Агрессивные действия осознанны и преднамеренны. Намерение в данном случае понимается как сознательный выбор средств для удовлетворения потребности.

Действия, направленные на причинение вреда живым существам, должны квалифицироваться как агрессивные. Разрушение неодушевленных предметов можно считать агрессивным, если оно наносит ущерб благополучию человека или животных.

Самоповреждающее поведение также может быть классифицировано как форма агрессии, направленной на самого себя.

Авторы, изучающие подростковый возраст, выделяют ряд характерных особенностей и новообразований, присущих этому этапу онтогенеза:

 Интенсивное физиологическое развитие;
 Активное формирование мышления, ориентированного на взаимодействие с окружающими, способствующего развитию структурных элементов самосознания;
 Развитие способности к рефлексии и осознанию собственных эмоций;
 Формирование решительности, стремления к самовыражению и осознанию личных целей;
 Отделение себя от сверстников с целью самоидентификации.

Помимо перечисленных особенностей, исследователи отмечают высокий уровень агрессии у подростков в межличностных отношениях.

Анализ характеристик современных подростков с агрессивным поведением позволяет выделить такие факторы, как низкий уровень дохода, отсутствие увлечений, узкий кругозор и нестабильность интересов, эмоциональная жесткость, использование агрессии как способа самоутверждения и стремление к потребительскому образу жизни. При этом подростки с агрессивным поведением обладают определёнными социальными и интеллектуальными особенностями, воспринимая агрессию как средство достижения независимости и самосовершенствования.

В рамках данного исследования особое внимание уделяется механизмам идентификации и социализации, влияющим на личностное развитие.

Анализ результатов исследований.

Анализ полученных данных позволил выявить возрастные и гендерные различия в проявлении агрессии у подростков 13–16 лет. Рассмотрим основные результаты согласно использованным методикам.

Исследование показало, что, независимо от пола и возраста, подростки чаще проявляют агрессию по отношению к сверстникам. Учителя и родители реже становятся объектами агрессивного поведения. (Таблицы 1-4).

Наиболее высокий уровень агрессии зафиксирован среди мальчиков 13–14 лет: на учителей направлена агрессия в 34,4% случаев, на родителей – в 35%, на сверстников – в 45%. Достоверность различий составляет 1% ($p < 0,01$).

С возрастом уровень агрессивных реакций у мальчиков-подростков постепенно снижается.

Таблица 1 - Типы реакций в ситуации с фрустрацией подростков-мальчиков 13-14 лет в %.

п/н	Фрустри-рующий персонаж	Активно включаемый тип реакции				
		Адекватный лояльный	Неадекватный лояльный	Адекватный нелояльный агрессивный	Адекватный нелояльный игнорирующий	Пассивный тип поведения.
1	Учитель	18,1	25,3	34,4	10,1	12,1
2	Родитель	14,5	26,5	35	7	17
3	Сверстник	6	24	45	9	16

Преподаватель (15,7%), родители (25%) и сверстники (39%) и сверстники (39,9%) будут уменьшаться в ситуациях (15,7%) и родителей в возрасте 15-16 лет. Различия на 1% от уровня важности ($P < 0,01$) надежны.

Следует отметить, что агрессивный тип ответа останавливается путем прекращения количества ответов в ситуациях с учителем и будет заменен на 29,9%).

Таблица 2 - Типы реакций в ситуации с фрустрацией подростков-мальчиков 15-16 лет в %

п/н	Фрустри-рующий персонаж	Активно включаемый тип реакции				
		Адекватный лояльный	Неадекватный лояльный	Адекватный нелояльный агрессивный	Адекватный нелояльный игнорирующий	Пассивный тип поведения.
1	Учитель	29,9	26,7	15,7	9,4	18,3
2	Родитель	23,6	23,6	25	8	19,8
3	Сверстник	10,5	18,9	39,9	9,8	20,9

Исследование показало, что агрессивное поведение мальчиков-подростков является реакцией, лишенной структурных контактов человека, ответственного за имя, пол и адекватное. У мальчиков есть дети, независимо от возраста, в ситуациях, стоящих перед ними, существует широкий спектр реакций агрессии.

13-14 девочек отличался минимальной агрессией в ситуациях со всеми симптомами плода, и тип толерантности доминировал (второй порядок). По мере того, как мы расти, девочки - подростки увеличивают количество агрессивных реакций в состоянии фрустрации (таблица 3).

У подростков-девочек к 15-16 годам возрастает количество агрессивных реакций, направленных на учителей (36%) и сверстников (44,7%). Различия достоверны на 1%-м уровне значимости ($p < 0,01$).

Количество агрессивных реакций (таблица 4) в отношении к родителям также возрастает с 17,4% до 29,3% ($p < 0,01$), однако доминирующим типом реакции в ситуации с фрустрацией остаётся толерантный тип (второго порядка) реагирования (38%).

Таблица 3 - Типы реакций в ситуации с фрустрацией подростков-девочек 13-14 лет в %

п/н	Фрустри-рующий персонаж	Активно включаемый тип реакции				
		Адекватный лояльный	Неадекватный лояльный	Адекватный нелояльный агрессивный	Адекватный нелояльный игнорирующий	Пассивный тип поведения.
1	Учитель	12,5	45,1	17,5	17,3	7,6
2	Родитель	8,3	55,6	17,4	11,1	7,6
3	Сверстник	11,1	34	32,6	9	13,2

Таблица 4 - Типы реакций в ситуации с фрустрацией подростков-девочек 15-16 лет в %.

п/н	Фрустри-рующий персонаж	Активно включаемый тип реакции				
		Адекватный лояльный	Неадекватный лояльный	Адекватный нелояльный агрессивный	Адекватный нелояльный игнорирующий	Пассивный тип поведения.
1	Учитель	10,7	34	36	6,7	13,3
2	Родитель	9,3	38	29,3	16	7,3
3	Сверстник	11,3	18,7	44,7	14	11,3

Исследование показало, что агрессивное поведение подростков является реакцией, в значительной степени обусловленной недостаточной структурированностью самосознания, влияющего на гендерные аспекты и перспективы личностного развития. Девушки, независимо от возраста, демонстрируют склонность к агрессивным реакциям в ситуациях, затрагивающих их личностное становление и социальные роли.

Заключение

В ходе исследования была уточнена концепция агрессии. Мы рассматриваем агрессию как форму поведения, выраженную в физических или вербальных действиях, направленных на любое живое существо, включая проявления самоопределения.

Эмпирические данные продемонстрировали выраженные возрастные и гендерные различия в агрессивном поведении подростков. Мальчики в раннем подростковом возрасте чаще проявляют физическую агрессию и негативные формы поведения, тогда как у девочек более выражены вербальные проявления агрессии и враждебность.

С взрослением у мальчиков уровень агрессивных реакций снижается, что свидетельствует о повышении способности к разрешению конфликтов без применения агрессивных методов. В возрасте 15-16 лет они становятся более склонны к конструктивному взаимодействию.

Агрессивное поведение мальчиков-подростков обусловлено не только социализацией, но и недостаточной сформированностью самосознания, которое влияет на самоидентификацию и восприятие половой принадлежности. С возрастом у подростков мужского пола наблюдается тенденция к уменьшению агрессивных реакций в стрессовых ситуациях.

У девочек агрессивное поведение может быть ответной реакцией на кризисные моменты самосознания, связанные с гендерными и личностными аспектами развития. В целом, агрессивные реакции подростков женского пола чаще коррелируют с внутренними

переживаниями и изменениями, происходящими в процессе взросления. С возрастом девочки становятся более склонны к выражению агрессии в ситуациях фрустрации.

Литература

1. Адлер А. Наука о характерах. Понять природу человека; перевод Е. А. Цыпина. СПб.: Академический проект, 2019, 256 с.
2. Бандура А., Уолтерс Р. Подростковая агрессия. Изучение влияния воспитания и семейных ценностей. М.: Эксмо-Пресс, 2000 512 с.
3. Берковиц Л., Зимбардо Ф. Агрессия. Причины, последствия и контроль. СПб.: Прайм-Еврознак, 2002 512 с.
4. Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия. 2-е издание. СПб.: Питер, 2014, 416 с.
5. Лоренц К. Агрессия, или Так называемое зло. М.: АСТ, 2017 352 с.
6. Фрейд З. Недовольство культурой. М.: Фолио, 2013 222 с.
7. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. М.: АСТ, 2017, 736 с.
8. Личко А. Е. Типы акцентуаций характера и психопатий у подростков. М., 2016. 336 с.
9. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. СПб., 2007. 720 с.
10. Долгова А. И. Социально-психологические аспекты преступности несовершеннолетних. М., 1981. 160 с.
11. Москвичева Н. Л. Семья как среда формирования и развития ребенка // Семья: психология, педагогика, социальная работа / под ред. А. А. Реана. М., 2010. С. 229–289.
12. Реан А. А. Психология подростка. СПб., 2008. 504 с.
13. Асмолов, А.Г. Психология личности: культурно-историческое понимание развития человека / А.Г. Асмолов. – 5-е изд., стер. — М.: Смысл, 2019. – 448 с.

ПРИМЕНЕНИЕ ИНКЛЮЗИВНЫХ МЕТОДИК ПРЕПОДАВАНИЯ В ФАРМАЦЕВТИЧЕСКИХ ВУЗАХ

Зулфикариева Д.А., Хусаинова Р.А., Тошпулатова А.Д.
Ташкентский фармацевтический институт
Ташкент. Узбекистан

Фармацевтикалық білім тек теориялық білімді ғана емес, сонымен қатар студенттердің зертханаларда, дәріханаларда және медициналық мекемелерде алатын практикалық дағдыларын қажет етеді. Фармацевтикалық ЖОО-да инклюзивті білім беру ерекше білім беру қажеттіліктері бар студенттер үшін білім беру процесін бейімдеуге, оларға мамандық алуда тең мүмкіндіктер беруге бағытталған.
Түйін сөздер: *инклюзивті әдістеме, фармацевтикалық университет, саралап оқыту, кейс әдісі.*

Фармацевтическое образование требует не только теоретических знаний, но и практических навыков, которые студенты осваивают в лабораториях, аптеках и медицинских учреждениях. Инклюзивное обучение в фармацевтических ВУЗах направлено на адаптацию учебного процесса для студентов с особыми образовательными потребностями, обеспечивая им равные возможности для получения профессии.
Ключевые слова: *инклюзивная методика, фармацевтический ВУЗ, дифференцированное обучение, метод кейсов.*

Pharmaceutical education requires not only theoretical knowledge, but also practical skills that students master in laboratories, pharmacies and medical institutions. Inclusive education in pharmaceutical universities is aimed at adapting the educational process for students with special educational needs, providing them with equal opportunities to obtain a profession.
Keywords: *inclusive methodology, pharmaceutical university, differentiated learning, case method.*

Введение. Инклюзивное образование в высших учебных заведениях (ВУЗах) – это система, направленная на обеспечение равных возможностей для студентов с особыми образовательными потребностями. Оно предполагает адаптацию учебного процесса, методик преподавания и среды, чтобы создать комфортные условия для всех обучающихся. В данной статье рассмотрим ключевые методики преподавания в инклюзивном обучении, их принципы и практическое применение.

Особенности инклюзивного обучения в фармацевтическом ВУЗе

В отличие от многих других специальностей, фармацевтическое образование связано с лабораторными исследованиями, химическим анализом, работой с препаратами и документами. Это требует от преподавателей особого подхода при обучении студентов с ограниченными возможностями здоровья (ОВЗ).

Основные вызовы: физическая доступность лабораторий и учебных классов; безопасность работы с химическими веществами.

- Доступность учебных материалов (включая зрительные, слуховые и моторные адаптации).
- Возможность прохождения практики в реальных условиях.

Принципы инклюзивного образования в ВУЗах

Инклюзивное обучение основывается на следующих принципах:

- Доступность – обеспечение физических, информационных и учебных ресурсов для всех студентов, включая студентов с ограниченными возможностями здоровья (ОВЗ).
- Индивидуальный подход – учет особенностей каждого студента, использование адаптивных методов преподавания.
- Гибкость обучения – применение различных форматов занятий, технологий и инструментов, позволяющих учитывать разные потребности учащихся.
- Психолого-педагогическая поддержка – создание среды, в которой студенты чувствуют себя комфортно и могут развивать свои способности.

Методики преподавания в инклюзивном обучении

1. Дифференцированное обучение

Методика предполагает адаптацию учебных материалов и заданий в зависимости от индивидуальных возможностей студентов. Например, преподаватель может предложить разные уровни сложности контрольных заданий или альтернативные форматы сдачи (письменно, устно, в виде презентации).

Методы преподавания в инклюзивном фармацевтическом образовании: Дифференцированный подход к обучению.

Преподаватели могут адаптировать учебные материалы и задания в зависимости от потребностей студентов. Например:

Использование простых и четких инструкций для студентов с когнитивными особенностями.

Альтернативные формы сдачи лабораторных работ (например, устная защита вместо письменного отчета).

Разработка индивидуальных учебных планов при необходимости.

2. Проектное обучение

Этот метод позволяет студентам работать в группах над исследовательскими или практическими проектами. Для студентов с ОВЗ важно предусмотреть гибкость в выполнении задач, например, предоставить возможность использовать вспомогательные технологии или работать удаленно.

Практическое обучение и безопасность

Лабораторные занятия и практические работы требуют соблюдения строгих мер безопасности. Для студентов с ОВЗ могут быть предусмотрены:

Адаптированные рабочие места (например, регулируемые по высоте столы для студентов на инвалидных колясках).

Специальные приборы и оборудование (например, увеличительные экраны, автоматические дозаторы).

Дополнительные средства защиты (перчатки с усиленным сцеплением, противоударные контейнеры).

3. Использование цифровых технологий

Цифровые инструменты играют ключевую роль в инклюзивном обучении:

Аудио- и видеозаписи лекций для студентов с нарушениями слуха или зрения.

Онлайн-платформы с адаптивными интерфейсами.

Программы распознавания речи и экранные дикторы для студентов с ограниченными возможностями.

Использование цифровых технологий

Цифровые инструменты помогают студентам с ОВЗ осваивать теоретический и практический материал:

- Виртуальные лаборатории для студентов с ограниченной мобильностью.
- Программы для распознавания речи и экранные дикторы для студентов с нарушениями зрения.
- Электронные учебники с возможностью изменения шрифта, цветовой гаммы и озвучивания текста.

4. Метод тьюторского сопровождения

Тьютор или наставник помогает студенту адаптироваться к учебному процессу, ориентироваться в материалах и выполнять задания. Это особенно полезно для студентов с когнитивными или психическими особенностями.

Важную роль в инклюзивном обучении играет помощь наставника, который сопровождает студента в течение всего учебного процесса. Тьюторы могут:

Помогать студенту адаптироваться к учебной среде.

Объяснять сложные темы доступным языком.

Поддерживать коммуникацию между студентом и преподавателями.

5. Геймификация обучения

Применение игровых элементов (баллы, рейтинги, квесты) мотивирует студентов к активному участию в образовательном процессе. Для студентов с особыми образовательными потребностями могут быть предусмотрены персонализированные уровни сложности или альтернативные способы прохождения заданий.

6. Метод кейсов (Case-study)

Этот метод предполагает разбор реальных ситуаций и поиск решений. Он помогает студентам развивать критическое мышление и применять знания на практике. При инклюзивном обучении кейсы могут быть адаптированы с учетом потребностей студентов (например, использование наглядных материалов, простых формулировок, дополнительных пояснений).

Игровые технологии и работа с реальными кейсами помогают студентам лучше усваивать материал:

Симуляторы работы в аптеке позволяют моделировать различные ситуации (например, взаимодействие с пациентами, расчет дозировок).

Разбор клинических случаев помогает студентам учиться анализировать информацию и принимать решения.

Препятствия и способы их преодоления

Несмотря на прогресс в развитии инклюзивного образования, в ВУЗах остаются определенные барьеры:

Недостаточная подготовка преподавателей – необходимо проводить тренинги и курсы по инклюзивным методикам. Необходимы тренинги по работе с разными категориями студентов.

Отсутствие необходимых технических средств – важно внедрять современные технологии и адаптированные учебные материалы облегчающие учебный процесс.

Социальные стереотипы – требуется формирование толерантной среды и поддержка студентов со стороны преподавателей и одногруппников.

Трудности с прохождением практики – сотрудничество с аптеками и медицинскими учреждениями для создания доступных рабочих мест.

Заключение

Инклюзивное обучение в высших учебных заведениях – это не просто доступность образования, а создание комфортной и эффективной среды для всех студентов. Использование современных методик, цифровых технологий и индивидуального подхода позволяет обеспечить качественное обучение и успешную интеграцию студентов с особыми образовательными потребностями в академическую и профессиональную среду. Инклюзивное обучение в фармацевтических ВУЗах – это не только адаптация учебного процесса, но и подготовка студентов с ОВЗ к успешной профессиональной деятельности. Использование современных методик, цифровых технологий и индивидуального подхода позволяет создать комфортные условия для всех студентов, обеспечивая им равные возможности для получения качественного образования и будущего трудоустройства.

Литература

1. Михайлова Н.В., Степанова И.А. Инклюзивное образование в высшей школе: барьеры и пути преодоления // Педагогика и психология образования, 2021, №4, с. 67–75.
2. Иванов К.С., Петрова Л.Н. Использование технологий поведенческого анализа в инклюзивном обучении // Образование и наука, 2022, Т. 24, №2, с. 55–64.
3. Смирнова Т.В. Поведенческий анализ как инструмент инклюзивного образования // Вестник Московского университета. Серия 20: Педагогическое образование, 2020, №3, с. 98–107.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕТОДОВ ОПЕРАНТНОГО ОБУСЛОВЛИВАНИЯ В ФАРМАЦЕВТИЧЕСКИХ ВУЗАХ

Зулфикариева Д.А.[1], Ризаева Н.М.[1], Таирхужаева А.М.[2]
[1]Ташкентский фармацевтический институт
[2]Ташкентский государственный педагогический университет
Ташкент, Узбекистан

Фармацевтикалық университеттерде оқу тек теориялық білім алуды ғана емес, сонымен қатар практикалық дағдыларды, тәртіпті және кәсіби жауапкершілікті дамытуды талап етеді. Мінез-құлық терапиясында қолданылатын оперантты кондициялау әдістерін студенттерді ынталандыру, олардың мінез-құлқын түзету және оқу процесінің тиімділігін арттыру үшін пайдалануға болады. Бұл мақала фармацевтикалық білімге маркер экономикасын, дифференциалды күшейтуді, мінез-құлықты қалыптастыруды, мінез-құлық келісімшарттарын және тайм-аутты қалай біріктіруге болатынын қарастырады.

Түйін сөздер: *таңбалау экономикасы, дифференциалды күшейту, оперантты шарттау әдістері.*

Обучение в фармацевтических ВУЗах требует не только усвоения теоретических знаний, но и развития практических навыков, дисциплины и профессиональной ответственности. Методы оперантного обусловливания, применяемые в поведенческой терапии, могут использоваться для мотивации студентов, коррекции их поведения и повышения эффективности образовательного процесса. В данной статье рассмотрим, как токен-экономика, дифференцированное подкрепление, формирование поведения, поведенческие контракты и тайм-аут могут быть интегрированы в систему фармацевтического образования.

Ключевые слова: *токен-экономика, дифференцированное подкрепление, методы оперантного обусловливания.*

Education in pharmaceutical universities requires not only the acquisition of theoretical knowledge, but also the development of practical skills, discipline and professional responsibility. Operant conditioning methods used in behavioral therapy can be used to motivate students, correct their behavior and improve the effectiveness of the educational process. In this article, we will consider how token economics, differentiated reinforcement, behavioral shaping, behavioral contracts and time-out can be integrated into the pharmaceutical education system.

Key words: *token economy, differential reinforcement, operant conditioning methods.*

Введение. Поведенческая терапия, основанная на принципах оперантного обусловливания, играет ключевую роль в коррекции нежелательного поведения и формировании адаптивных навыков у детей и взрослых. Оперантное обусловливание, впервые описанное Б. Ф. Скиннером, основывается на том, что поведение человека определяется его последствиями. В данной статье рассмотрены основные коррекционные методы оперантного обусловливания, их эффективность и практическое применение. Оперантное обусловливание предполагает, что поведение можно изменять путем подкрепления и наказания. В основе метода лежат четыре ключевых механизма [1]:

Положительное подкрепление – поощрение желательного поведения (например, похвала, награды).

Отрицательное подкрепление – устранение неприятного стимула при желательном поведении (например, отмена дополнительных заданий за хорошее поведение).

Положительное наказание – введение неприятного стимула после нежелательного поведения (например, замечание или штраф).

Отрицательное наказание – лишение положительного стимула в ответ на нежелательное поведение (например, ограничение времени на игры).

Поведенческая терапия на основе оперантного обусловливания применяется в работе с детьми с расстройствами аутистического спектра (РАС), людьми с поведенческими проблемами, зависимостями и тревожными расстройствами.

Коррекционные методы в оперантной терапии:

1. Токен-экономика в обучении фармацевтов. Метод токен-экономики основан на системе условных поощрений (жетонов, баллов), которые можно обменять на реальные награды. Применяется в обучении детей с РАС, при коррекции поведения в школах, клиниках и реабилитационных центрах [1]. Пример применения:

Ребенку за выполнение домашнего задания выдается жетон. Набрав 10 жетонов, он может выбрать награду (игрушку, дополнительное время на игру и т. д.).

Преимущества:

Мотивирует на повторение желательного поведения.

Позволяет контролировать процесс обучения.

Прост в применении.

Ограничения:

Требует последовательного внедрения.

Может привести к зависимости от внешних наград.

Система жетонов (токен-экономика) может использоваться для повышения мотивации студентов к учебе и соблюдению профессиональных стандартов. Применение:

- Начисление баллов за активное участие в лекциях, успешное выполнение лабораторных работ, работу в студенческих научных обществах, участие в олимпиадах и научных конференциях.
- Накопленные баллы могут обмениваться на дополнительные бонусы, например, возможность пересдать тест без штрафных баллов или посещение дополнительного практикума. Также, в качестве бонуса можно зачислить участие в олимпиадах и получение 1,2,3-мест за выполнение самостоятельных работ.

Эффективность:

- Повышает вовлеченность студентов.
- Стимулирует активное участие в образовательном процессе.
- Формирует привычку к систематической работе.

2. Дифференцированное подкрепление для контроля дисциплины

Этот метод включает подкрепление только желательного поведения, при игнорировании или ослаблении нежелательного. Варианты:

- Дифференцированное подкрепление несовместимого поведения (DRA) – вознаграждение альтернативного поведения (например, вместо агрессии – просьба о помощи).
- Дифференцированное подкрепление низкой частоты поведения (DRL) – снижение частоты нежелательного поведения без полного его устранения (например, ограничение количества вопросов в классе).

Пример: если ребенок кричит, чтобы привлечь внимание, его просьбы игнорируют, но при нормальном общении – хвалят [2].

Фармацевтическое образование требует высокой концентрации внимания и ответственности. Метод дифференцированного подкрепления помогает управлять поведением студентов в учебной среде.

Применение:

- Подкрепление несовместимого поведения (DRA): если студенты проявляют пассивность на занятиях, активное участие в обсуждениях и задавание вопросов могут поощряться дополнительными баллами.
- Подкрепление низкой частоты поведения (DRL): уменьшение частоты опозданий на занятия путем предоставления бонусов студентам, которые приходят вовремя в течение определенного периода.

Эффективность:

- Улучшает дисциплину и ответственность студентов.
- Формирует навыки самоконтроля и самоорганизации.

3. Формирование поведения в практическом обучении

Метод поэтапного формирования поведения основан на постепенном подкреплении шагов, ведущих к желаемому результату.

Применение: Обучение детей навыкам самообслуживания (например, завязывание шнурков).

Коррекция речевых нарушений. Пример: ребенок, который не умеет чистить зубы, сначала получает подкрепление за то, что берет щетку, затем за то, что наносит пасту, и, наконец, за весь процесс чистки [3].

Практические занятия в лабораториях требуют точного соблюдения методик и алгоритмов работы. Метод пошагового формирования поведения (shaping) может быть использован для обучения сложным навыкам.

Применение:

- При обучении студентов приготовлению лекарственных форм (мазей, растворов, таблеток) можно подкреплять правильное выполнение каждого этапа: сначала подготовку рабочего места, затем точность взвешивания компонентов, затем корректное смешивание и т. д.
- В аптечном практикуме можно поощрять студентов за правильное взаимодействие с клиентами: уточнение симптомов, подбор препаратов, вежливое общение.

Эффективность:

- Помогает студентам уверенно осваивать сложные манипуляции.
- Снижает уровень тревожности при выполнении практических заданий.

4. Поведенческие контракты для повышения ответственности

Это соглашение между терапевтом, родителем или учителем и пациентом, где четко прописаны ожидаемые формы поведения и вознаграждения за их выполнение.

Пример: Если подросток не будет пропускать занятия в школе, он получит бонусы в виде дополнительных выходных.

Преимущества:

- Четкость правил и последствий.
- Повышение ответственности за собственное поведение [4].

В высших учебных заведениях поведенческий контракт – это соглашение между преподавателем и студентом, которое четко определяет обязанности, ожидаемые формы поведения и последствия их выполнения или невыполнения. Применение:

- Контракт может использоваться для студентов, которые систематически пропускают занятия или не выполняют лабораторные работы. В документе прописываются условия: посещение дополнительных занятий, сдача всех лабораторных отчетов в срок, участие в консультациях.
- В рамках подготовки к экзамену контракт может содержать обязательства студента, например, выполнение всех тестов на обучающей платформе в течение семестра, и, в случае выполнения, студент получает возможность пройти предварительную аттестацию. Эффективность:
- Развивает у студентов самостоятельность и дисциплину.
- Позволяет снизить количество академических задолженностей.

5. Тайм-аут как метод коррекции поведения

Метод временного исключения из ситуации в ответ на нежелательное поведение.

Пример: Ребенок, проявляющий агрессию, на 5 минут отстраняется от игры без физического наказания.

Ограничения: Не подходит для детей с тревожностью. Требует последовательности со стороны взрослого.

Хотя тайм-аут редко используется во взрослой аудитории, в фармацевтических ВУЗах он может применяться для контроля за дисциплиной в лабораториях и практических занятиях. Применение:

- Если студент нарушает технику безопасности в лаборатории (неправильно использует оборудование, отвлекается, не соблюдает инструкции), временное отстранение от практических работ может служить корректирующей мерой.
- В случае неадекватного поведения на занятиях (грубость, нарушение дисциплины) тайм-аут может применяться в виде временного отстранения от работы в группе с обязательным последующим разбором ситуации.

Эффективность:

- Формирует у студентов ответственность за свое поведение.
- Способствует соблюдению стандартов безопасности.

Заключение

Применение методов оперантного обусловливания в фармацевтических ВУЗах помогает повысить мотивацию студентов, улучшить дисциплину и усвоение сложных профессиональных навыков. Токен-экономика стимулирует активное участие в образовательном процессе, дифференцированное подкрепление формирует самодисциплину, метод формирования поведения помогает осваивать сложные манипуляции, поведенческие контракты способствуют ответственному отношению к обучению, а тайм-ауты обеспечивают соблюдение правил и норм. Интеграция этих методов в систему фармацевтического образования может значительно повысить его эффективность и качество подготовки будущих специалистов.

Литература

1. Александров Ю.И. Оперантное обусловливание как метод коррекции поведения: современные исследования // Вопросы психологии, 2021, №3, с. 18–27.
2. Журавлев А.Л., Котова С.А. Поведенческая терапия в психокоррекционной практике: принципы и методы // Клиническая и специальная психология, 2022, Т. 11, №2, с. 45–53.
3. Пономарев Д.В. Применение методов оперантного обусловливания в когнитивно-поведенческой терапии // Психологический журнал, 2020, Т. 41, №1, с. 88–97.
4. Скворцова Е.А. Оперантное обусловливание в терапии тревожных расстройств у студентов // Современные исследования в психологии, 2022, №5, с. 112–118.

МЕТОДЫ НАУЧНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ НАУКИ

Султанова Л.Б., Сирочева Ш.М.
Ташкентский фармацевтический институт
Ташкент, Узбекистан

Бұл мақалада педагогика ғылымындағы зерттеудің ғылыми әдістері берілген.
***Түйін сөздер**: мұғалім, педагогика ғылымы, әдістеме, ғылыми зерттеу әдістері, сипаттама, талаптар.*

В этой статье представлены научные методы исследования педагогической науки.
***Ключевые слова:** педагог, педагогическая наука, методология, методы научного исследования, описание, требования.*

This article presents the scientific methods of research of pedagogical science.
***Keywords:** educator, pedagogical science, methodology, scientific research methods, description, requirements.*

Введение

Педагогика исследует закономерности, структуру и механизмы организации воспитательного процесса, определяет содержание, принципы воспитательной и образовательной работы, формы, методы и пути их организации.

Воспитание, обучение и формирование личности-основная функция педагогики. Воспитание личности считается основным понятием в педагогике и относится к совместной деятельности семьи и общества, направленной на формирование гармоничной личности. С помощью воспитания предполагается определение духовных сторон личности человека. Преобразование мировоззрения, убеждений, добродетели, красоты, добра, справедливости в качества личности и умения осуществляется только с помощью воспитания. Деятельность, направленная на овладение совокупностью знаний, умений и навыков, необходимых для того, чтобы жить среди людей, жить и функционировать в жизни, выражает понятие обучения. В результате обучения человек получает необходимые знания и в дальнейшем получает возможность получать специальное образование различного уровня. В результате воспитания и обучения у человека формируются определенные качества личности. Через воспитание и обучение личность приобретает духовно-интеллектуальные качества, которых у нее не было раньше. Это состояние длится непрерывно на протяжении всей жизни человека и является фактором его развития.

Любая наука имеет свои методы исследования. С помощью этих методов он обогащает и обновляет свое содержание. В жизни и в теории познания объективного мира существуют вопросы о том, чему учить и как учить, кого как воспитывать, которые взаимосвязаны. Существует диалектическое единство между вопросами о том, что делать и как это делать.

Педагогика изучает существующие педагогические явления и процессы с помощью методов, соответствующих ее целям и задачам, с целью обогащения и обновления их содержания. В этом смысле под научно-исследовательскими методами педагогики понимается совокупность методов, приемов и средств исследования, познания внутренних коммуникаций и отношений, не свойственных реальным процессам воспитания, обучения и обучения подрастающего поколения.

Чем совершеннее, разумнее, правильнее будут выбраны научно-исследовательские методы педагогики, тем лучше будет обновляться и совершенствоваться учебно-воспитательное содержание, тем богаче будет педагогическая наука.[1]

М. Аскарова, М. Хайитбаев, М. S. Мишонов. Министерство высшего и среднего специального образования Республики Узбекистан. -Т:” толкование", 2008, с. 15.

Методы педагогического исследования — это способы получения научной информации с целью построения научных теорий, установления их связей, отношений, закономерных связей.

Помимо методов, пришедших из психологии, социологии, физиологии, математики, в педагогике широко используются методы самой педагогики.

Под научными методами исследования в педагогике мы понимаем способы и методы исследования внутренних связей и отношений, присущих процессам обучения, воспитания, развития подрастающего поколения, а также получения информации о них.

Общетеоретические методы в организации педагогических исследований: анализ, синтез, сравнение, индукция, дедукция, абстрагирование, обобщение, конкретизация, моделирование; социологические методы: анкета, интервью, рейтинг; социально-психологические методы: социометрия, тестирование, обучение; математические методы.

Методы педагогического исследования делятся на теоретические и практические (эмпирические).

Теоретические методы исследования объясняют и предсказывают явления, требуя систематизации, расширения, установления научных фактов, повышения достоверности полученных результатов, перехода от абстрактного к конкретному знанию, установления связей между различными понятиями и гипотезами, выделяют первичные и вторичные.[2]

Такой прочной и надежной философской основой педагогики является диалектический метод. В вопросе изучения явлений педагогики и установления их закономерностей выделяют два противоположных направления-метафизическое и диалектическое. Метафизики рассматривают явления и факты педагогики как неизменные, не имеющие отношения к другим общественным явлениям, кроме времени, места и конкретных условий.

При изучении педагогического опыта могут применяться следующие методы: наблюдение, эксперимент, беседа, изучение творчества воспитанников, изучение документации воспитательных учреждений".

1. Основные методы научно-педагогического исследования заключаются в изучении результатов деятельности, таких как наблюдение, беседа, проверка, экспериментальные методы.

2. В настоящее время он работает на основе следующих методов. Это: педагогическое наблюдение, анкетирование, изучение результатов деятельности учащихся и документов образовательных учреждений, педагогический эксперимент, моделирование, изучение и распространение передового опыта, обработка социологического, математического и статистического материала с использованием таких методов, как кибернетика, анкетирование, интервью и визуализация.

Педагогическое наблюдение носит комплексный и особый характер. При этом необходимо уметь видеть сущность наблюдаемого педагогического явления, определять диалектику взаимодействия действий учителя и ученика, индивидуальность каждого из них. Каждый педагог должен быть наблюдательным, уметь замечать детали тех или иных явлений и фактов, уметь их анализировать. Наблюдения эффективны, если они направлены на практическую и систематическую работу с определенной целью, организованы с учетом наиболее необходимых доказательств, своевременно сделанных педагогико-психологических выводов из данных наблюдений. Наблюдение может проводиться с целью совершенствования и совершенствования учебно-воспитательного процесса. Например, как растут дети в процессе обучения, как в процессах уроков реализуется единство познавательных и воспитательных задач; как активизируется мышление учащихся при изучении основ науки и т.д.

Он'. J. Под редакцией Юлдашева. Общая педагогика. – Т.: "Наука и техника", 2017, стр. 27.

В научном наблюдении иногда его эффективность снижается, если допустить такие ситуации, как то, что исследователь не видит устойчивой, поспешной и систематической работы.

Разговорный метод. Беседа, проводимая в научных целях, имеет четкую цель, задачу, форму и методику их проведения. Беседы бывают индивидуальные, групповые и командные. Чрезвычайно важно, чтобы исследователь мог вести беседу и направлять ее в нужное целевое русло. Собеседник обязан соблюдать следующие педагогические правила: а) предварительная постановка вопросов на собеседовании;

б) установить время и место;

в)обозначение участников беседы (количество, количество);

ж) откровенная беседа, создающая комфортные условия;

г) дать возможность собеседнику высказать свое мнение;

Д) не быть бдительным и бачкан;

J) иметь биографические данные о интервьюере;

з) своевременное освоение полученного материала и внесение дополнений. Сделать научный вывод из интервью.

Метод анализа школьной документации. Анализ школьной документации позволяет определить степень фактического исполнения законов государства, активности каждого работника, выявить недостатки и ошибки в их практической жизнедеятельности и повысить их ответственность за порученную работу. Школьные документы; все виды планирования; учет и отчетность по общеобразовательной деятельности; расписание уроков; количество учащихся; качество; распределение учебно - воспитательной работы; дела учащихся; классные журналы; дневники учащихся; тетради приказов; тетрадь решений педсовета; школьная смета; школьный паспорт; инвентарная книга и др.

При анализе документов особое внимание уделяется характеристике роста и сокращения контингента учащихся, отъезду детей в школу, уровню освоения ими отдельных предметов и по классам, правильной организации стимулирующих и карательных мер, педагогическому составу школы и учебно - материальной базе школы.

Методика изучения детского творчества. Изучение и анализ творчества учащихся, а также их различных видов деятельности (письма, дневники, эссе, картинки с высказываниями, выполненные практические работы, образцы, планы и отчеты) - один из эффективных методов педагогического исследования. Значение детского творчества состоит в том, что в нем четко раскрываются типичные способности и особенности подрастающего поколения.

Экспериментальный метод. Это слово в переводе с латыни означает испытание, эксперимент, направленный на достижение научной цели. Проводится в учебных заведениях с целью выявления и проверки полезности той или иной формы, метода и средства, используемых в учебно-воспитательной работе.

Методы эксперимента используются по-разному в зависимости от обстоятельств.

1. Естественный эксперимент (эксперименты Творца, изобретателя. В исходном случае известны учебно-воспитательные проблемы, выявляемые в процессе обучения учащегося на основе беседы, наблюдения и анкетирования, такие как самоконтроль).

2. Эксперимент по созданию сознания учащихся. (можно сказать, что эксперимент, в котором исследователь на основе примерного плана в каком-то смысле исследует методы, способы самоконтроля деятельности ученика в процессе обучения и делает определенный научно-педагогический вывод). Выводы, сделанные из этого метода, подвергаются контрольному эксперименту, чтобы их можно было применить ко всем остальным школам. А вынесенное педагогическое заключение, в свою очередь, является достижением педагогики как теории и методологии решения данного вопроса.

3. Естественный эксперимент основоположником этого является русский психолог А..F.Лазурского. В этом методе деятельность школы изучается в оригинале. Например, воспитатели школы-интерната были идентифицированы в естественном исследовании заботы учащихся о себе с помощью влажных и сухих дров, сжигаемых в печи.

Метод анализа и синтеза статистических данных.

Педагогическое исследование не может быть проведено без систематического изучения и обобщения необходимых статистических данных с определенной целью. Потому что эти данные важны в развитии закономерностей развития культуры, науки, воспитания и образования в нашем обществе. Увеличение бюджета государственного образования, увеличение количества детей в учебных заведениях, расширение внешкольных сетей, увеличение количества учебников, наглядных пособий, технических средств, подготовки педагогических кадров подтверждается статистическими данными.

Метод анкетирования. Анкета-французское слово, означающее проверка. Метод анкетирования-это метод опроса учащихся, который проводится в определенной форме с целью получения необходимой информации о качестве содержания учащихся, определения их мнений и взглядов, а также определения профориентации.

1. Анкеты не должны превращаться в источник и универсальный инструмент построения педагогической и психической характеристики учащихся.

2. Анкеты не должны быть слишком большими и расплывчатыми.

3. При проведении анкетирования необходимо учитывать возрастные особенности детей и уделять время в норме и т.д.

Социологический метод. При использовании перечисленных выше методов количество исследуемых учеников ограничено. В это время требуется массовое применение социологического метода к решению той или иной проблемы педагогической науки большинством учащихся. Например, чтобы определить, как школьники проводят свое свободное время, на основе вопросов анкеты в темпе проводится опрос многих учащихся и делается однозначный вывод. В последующие годы в педагогической науке широко используется математический метод и, в частности, методы обработки статистического материала.

Одним из методов научных исследований в педагогике является метод анализа теоретических педагогических идей. Этот метод не связан с научным обобщением глубоко важных вопросов воспитания. Возможно, при его реализации новые закономерности будут реализованы с помощью экспериментального метода (эмпирический метод).Это можно доказать на следующем примере. Развитие личности общего назначения происходит во взаимодействии с всесторонним развитием личности.

Заключение и обсуждение

А.С.Макаренко пришел к выводу, что человеческий организм развивается не по отдельности, а все одновременно в тесной взаимосвязи.

Из этого правильнее будет сделать такой вывод. Процесс воспитания должен обеспечивать всестороннее развитие личности.

Литература

1. Он’. Утанов. ”Теория и практика общей педагогики". Самарканд. 2016.

2. Педагогика, Т., 1996.

3. История узбекской педагогики, т., 1997.

4. Гурбанов Ш., Сейтхалилов Э., Национальная программа подготовки кадров: направления и проблемы педагогических исследований, т., 1999.

5. Антология узбекской педагогики [составители: к. Хошимов, С. Очил], 1-й, 2-й Дж.lar, т., 1995, 1999.

ИНТЕГРАЦИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИЕ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Ибрагимова Ф.Р.
Ургенчский государственный педагогический институт
Ургенч, Узбекистан

Мақалада қазіргі білім беру кеңістігі жағдайында әсіресе өзекті болып табылатын орыс тілін оқыту үдерісіне цифрлық технологияларды біріктіру талқыланады. Студенттердің ынтасы мен белсенділігін арттыруға көмектесетін онлайн курстар, мобильді қосымшалар және мультимедиялық ресурстар сияқты әртүрлі құралдар мен платформаларды талдайды. Динамикалық және тартымды тілдік ортаны құруға көмектесетін интерактивті технологияларды, соның ішінде бейнеконференцияларды, виртуалды сыныптарды және оқу ойындарын пайдалануға ерекше назар аударылады. Сонымен қатар, мақалада оқытуға цифрлық технологияларды енгізуге байланысты артықшылықтар мен қиындықтар қарастырылып, білім беру үдерісінде осы құралдарды тиімді пайдалану бойынша педагогтарға ұсыныстар берілген. Қорытындылай келе, цифрлық технологияларды сауатты кіріктіру орыс тілін оқытудың сапасын айтарлықтай арттырып, сыни ойлау мен оқушының дербестігін дамытуға ықпал ететіні баса айтылады.

Түйін сөздер: *онлайн курстар, мультимедиялық ресурстар, бейнеконференциялар, артықшылықтар мен қиындықтар, мұғалімдерге арналған ұсыныстар.*

В статье рассматривается интеграция цифровых технологий в процесс обучения русскому языку, что становится особенно актуальным в условиях современного образовательного пространства. Анализируется различные инструменты и платформы, такие как онлайн-курсы, мобильные приложения и мультимедийные ресурсы, которые способствуют повышению мотивации и вовлеченности учащихся. Особое внимание уделяется методам использования интерактивных технологий, включая видеоконференции, виртуальные классы и образовательные игры, которые помогают создать динамичную и увлекательную языковую среду. Кроме того, в статье обсуждаются преимущества и вызовы, связанные с внедрением цифровых технологий в преподавание, а также предлагаются рекомендации для педагогов по эффективному использованию этих инструментов в образовательном процессе. В заключение подчеркивается, что грамотная интеграция цифровых технологий может значительно улучшить качество обучения русскому языку и способствовать развитию критического мышления и самостоятельности учащихся.

Ключевые слова: *онлайн-курсы, мультимедийные ресурсы, видеоконференции, преимущества и вызовы, рекомендации для педагогов.*

The article examines the integration of digital technologies into the process of teaching the Russian language, which is becoming especially relevant in the modern educational environment. It analyzes various tools and platforms, such as online courses, mobile applications, and multimedia resources, which contribute to increasing student motivation and engagement. Special attention is paid to the methods of using interactive technologies, including video conferencing, virtual classrooms and educational games, which help create a dynamic and exciting language environment. In addition, the article discusses the advantages and challenges associated with the introduction of digital technologies in teaching, as well as offers recommendations for teachers on the effective use of these tools in the educational process. In conclusion, it is emphasized that the competent integration of digital technologies can significantly improve the quality of Russian language teaching and contribute to the development of critical thinking and independence of students.

Keywords: *online courses, multimedia resources, video conferencing, advantages and challenges, recommendations for teachers.*

В современном мире, где цифровые технологии проникают во все сферы жизни, образовательный процесс не остается в стороне от этих изменений. Интеграция цифровых технологий в обучение русскому языку становится не только актуальной, но и необходимой для повышения качества образования и адаптации его к требованиям времени. Учащиеся, выросшие в эпоху информационных технологий, ожидают от обучения интерактивности, разнообразия форматов и доступности материалов, что делает использование цифровых инструментов важным аспектом преподавания.

Цифровые технологии предоставляют уникальные возможности для создания увлекательной и динамичной языковой среды. Онлайн-курсы, мобильные приложения, мультимедийные ресурсы и интерактивные платформы позволяют не только разнообразить учебный процесс, но

и сделать его более эффективным. Они способствуют развитию навыков общения, критического мышления и самостоятельности учащихся, что особенно важно в условиях глобализации и межкультурной коммуникации.

Данная статья направлена на исследование различных аспектов интеграции цифровых технологий в обучение русскому языку. Мы рассмотрим, какие инструменты и методы могут быть использованы для повышения мотивации и вовлеченности учащихся, а также проанализируем преимущества и вызовы, связанные с внедрением этих технологий в образовательный процесс. В результате мы надеемся выявить ключевые факторы, способствующие успешному использованию цифровых технологий в преподавании русского языка, и предложить рекомендации для педагогов, стремящихся улучшить качество обучения.

Инструменты и платформы для обучения

Онлайн-курсы представляют собой один из наиболее эффективных инструментов, позволяющих учащимся изучать русский язык в удобном для них формате. Платформы, такие как Coursera, Udemy и специализированные сайты, предлагают разнообразные курсы, охватывающие все аспекты языка — от грамматики до разговорной практики. Эти курсы часто включают видеоуроки, тесты и интерактивные задания, что делает процесс обучения более увлекательным. [1]

Мобильные приложения также играют важную роль в обучении. Приложения, такие как Duolingo, Busuu и Lingvist, позволяют учащимся учить язык в любое время и в любом месте. Они предлагают игровые элементы, которые способствуют повышению мотивации и вовлеченности. Учащиеся могут отслеживать свой прогресс и получать мгновенную обратную связь, что делает обучение более персонализированным. [2]

Мультимедийные ресурсы, включая видео, аудио и интерактивные материалы, создают богатую языковую среду. Использование фильмов, подкастов и музыкальных произведений помогает учащимся погружаться в культуру и язык, а также развивать навыки аудирования и произношения. [3]

Интерактивные технологии

Видеоконференции и виртуальные классы становятся все более популярными в условиях дистанционного обучения. Платформы, такие как Zoom и Microsoft Teams, позволяют организовывать живые занятия, где учащиеся могут взаимодействовать друг с другом и с преподавателем в реальном времени. Это создает ощущение присутствия и способствует более активному участию в уроках. [4]

Образовательные игры также играют ключевую роль в создании динамичной языковой среды. Игры, направленные на изучение лексики, грамматики и фонетики, делают обучение более увлекательным и помогают учащимся лучше усваивать материал. Игровые элементы способствуют развитию командной работы и коммуникационных навыков, что особенно важно в изучении языка. [5]

Преимущества и вызовы внедрения цифровых технологий

Несмотря на множество преимуществ, внедрение цифровых технологий в обучение русскому языку также сопряжено с определенными вызовами. Одним из основных является необходимость обеспечения доступа к интернету и цифровым устройствам для всех учащихся. Неравномерный доступ к технологиям может привести к цифровому неравенству и затруднить процесс обучения для некоторых студентов. [6]

Кроме того, преподаватели должны быть готовы к использованию новых технологий и адаптации своих методов преподавания. Это требует постоянного обучения и профессионального развития, что может быть сложной задачей в условиях ограниченного времени и ресурсов.

Рекомендации для педагогов

Для эффективного использования цифровых технологий в обучении русскому языку рекомендуется:

Интегрировать разнообразные инструменты: использовать комбинацию онлайн-курсов, мобильных приложений и мультимедийных ресурсов для создания комплексного образовательного опыта.

Создавать интерактивные занятия: включать элементы видеоконференций и виртуальных классов для повышения вовлеченности учащихся.

Применять игровые методики: использовать образовательные игры для создания увлекательной и мотивирующей языковой среды.

Обеспечивать доступ к технологиям: работать над устранением цифрового неравенства, предлагая альтернативные способы доступа к материалам для всех учащихся.

Постоянно обучаться: педагогам следует активно развивать свои навыки в области цифровых технологий и адаптировать свои методы преподавания к новым условиям. [7]

Грамотная интеграция цифровых технологий в обучение русскому языку может значительно улучшить качество образования, повысить мотивацию и вовлеченность учащихся, а также способствовать развитию критического мышления и самостоятельности. В условиях современного образовательного пространства важно использовать все доступные инструменты для создания эффективной и увлекательной языковой среды, что, в свою очередь, поможет учащимся достигать высоких результатов в изучении языка.

Литература

1. Kukulska-Hulme A. (2012). Mobile Language Learning: How to Use Mobile Technologies to Support Language Learning. The International Journal of Mobile and Blended Learning, 4(2), 1-13. doi:10.4018/jmbl.2012040101

2. Godwin-Jones R. (2018). Emerging Technologies: Language Learning & Technology. Language Learning & Technology, 22(1), 1-12. Retrieved from LLT (http://llt.msu.edu/)

3. Stockwell G. (2010). Using Mobile Phones for Vocabulary Activities: Examining the Effect of the Mobile Phone on Vocabulary Learning. Language Learning & Technology, 14(2), 95-110. Retrieved from LLT (http://llt.msu.edu/)

4. Baker R. S. (2016). Stupid Tutoring Systems and the Future of Education. Computer Science Education, 26(4), 1-18. doi:10.1080/08993408.2016.1215341

5. Gee J. P. (2003). What Video Games Have to Teach Us About Learning and Literacy. Computers in Human Behavior, 19(1), 199-211. doi:10.1016/S0747-5632(02)00075-4

6. Eynon R., & Malmberg, L. E. (2011). A Typology of Digital Inequality: A Case Study of Young People in the UK. New Media & Society, 13(3), 507-525. doi:10.1177/1461444810383502

7. Koehler M. J., & Mishra, P. (2009). What Is Technological Pedagogical Content Knowledge (TPACK)? Contemporary Issues in Technology and Teacher Education, 9(1), 60-70. Retrieved from CITE Journal (https://www.citejournal.org/)

ИННОВАЦИОННЫЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ НА УРОКАХ ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ ДИСЦИПЛИН

Авезова Г.К., Рузматова Д.Ю.
Ургенчский государственный педагогический институт
Ургенч, Узбекистан

Бұл мақалада филологиялық білімге инновациялық педагогикалық технологиялардың трансформациялық әсері қарастырылған. Онда мәтінді талдауды жақсартатын және студенттер арасында технологиялық дағдыларды дамытатын Voyant Tools және AntConc сияқты сандық гуманитарлық құралдарды біріктіру талқыланады. Электрондық оқыту платформалары мен аралас оқыту үлгілерінің өсуі олардың өздігінен және бірлескен оқуды жеңілдетудегі рөлі үшін зерттеледі. Бұған қоса, мультимедиялық ресурстарды, соның ішінде бейнелер мен интерактивті әңгімелерді пайдалану студенттердің белсенділігін байытады, ал виртуалды шындық әдебиеттегі тарихи контексттерді тереңірек түсінуге мүмкіндік беретін әсерлі тәжірибелер береді. Соңында тіл мен әдебиетті оқытудағы динамикалық оқу орталарының маңыздылығына баса назар аудара отырып, әріптестердің

өзара әрекеттесуі мен кері байланысын жақсарту үшін әлеуметтік медиа мен бірлескен платформалардың әлеуеті талқыланады.

Түйін сөздер: *Филология, инновациялық педагогикалық технологиялар, цифрлық гуманитарлық ғылымдар, e-learning, аралас оқыту, мультимедиялық ресурстар, виртуалды шындық, бірлескен оқыту, әлеуметтік желілер, мәтінді талдау.*

В статье рассматривается преобразующее влияние инновационных педагогических технологий на филологическое образование. В ней обсуждается интеграция цифровых гуманитарных инструментов, таких как Voyant Tools и AntConc, которые улучшают текстовый анализ и способствуют технологическому мастерству среди студентов. Рассматривается рост платформ электронного обучения и смешанных моделей обучения на предмет их роли в содействии самостоятельному обучению и совместному обучению. Кроме того, использование мультимедийных ресурсов, включая видео и интерактивное повествование, обогащает вовлеченность студентов, в то время как виртуальная реальность предлагает захватывающие впечатления, которые углубляют понимание исторических контекстов в литературе. Наконец, рассматривается потенциал социальных сетей и совместных платформ в улучшении взаимодействия сверстников и обратной связи, подчеркивая важность динамической среды обучения при изучении языков и литературы.

Ключевые слова. *Филология, инновационные педагогические технологии, цифровые гуманитарные науки, электронное обучение, смешанное обучение, мультимедийные ресурсы, виртуальная реальность, совместное обучение, социальные сети, текстовый анализ.*

This article explores the transformative impact of innovative pedagogical technologies on philology education. It discusses the integration of digital humanities tools, such as Voyant Tools and AntConc, which enhance textual analysis and promote technological proficiency among students. The rise of e-learning platforms and blended learning models is examined for their role in fostering self-directed study and collaborative learning. Additionally, the use of multimedia resources, including videos and interactive storytelling, enriches student engagement, while virtual reality offers immersive experiences that deepen the understanding of historical contexts in literature. Finally, the potential of social media and collaborative platforms in enhancing peer interactions and feedback is addressed, highlighting the importance of a dynamic learning environment in the study of languages and literature.

Keywords*. Philology, innovative pedagogical technologies, digital humanities, e-learning, blended learning, multimedia resources, virtual reality, collaborative learning, social media, textual analysis.*

Введение

Область филологии — дисциплина, охватывающая изучение языков, литературы и культурных контекстов — претерпела значительные изменения в последние годы, особенно благодаря интеграции инновационных педагогических технологий. Эти достижения не только улучшают процесс преподавания и обучения, но и позволяют студентам взаимодействовать с текстами более осмысленно. В этой статье рассматриваются различные инновационные педагогические технологии, которые трансформируют филологическое образование, и обсуждаются их последствия для преподавания и обучения.

Цифровые гуманитарные науки представляют собой конвергенцию технологий и гуманитарных наук, позволяя филологам анализировать большие объемы текстов с беспрецедентной эффективностью. Такие инструменты, как «Voyant Tools» и «AntConc», играют ключевую роль в текстовом анализе, предлагая функции, которые позволяют студентам и исследователям визуализировать данные, выявлять закономерности и проводить качественный и количественный анализ текста.

Например, «Voyant Tools» предоставляет визуализации, которые могут отображать частоту слов, тенденции с течением времени и связи между различными текстами. Этот вид анализа может способствовать более глубокому пониманию литературных тем и языковых структур. «AntConc», с другой стороны, является инструментом корпусного анализа, который позволяет студентам работать с большими наборами данных текстов. Он позволяет пользователям выполнять поиск по конкордансу, исследовать частотность слов и анализировать словосочетания, что может пролить свет на язык, используемый в различных исторических и культурных контекстах (Baker, 2006).

Интеграция этих инструментов в учебную программу не только улучшает аналитические навыки студентов, но и снабжает их технологическими навыками, которые все чаще востребованы в академических и профессиональных условиях.

С развитием электронного обучения такие платформы, как «Coursera», «edX» и «Khan Academy», предлагают множество курсов, связанных с лингвистикой и литературным анализом. Эти платформы позволяют студентам изучать разнообразные предметы в своем собственном темпе, при этом получая доступ к высококачественным ресурсам и инструкциям. Гибкость онлайн-обучения поощряет самостоятельное обучение, жизненно важный навык в филологических исследованиях.

Модели смешанного обучения, которые сочетают традиционное образование с цифровыми ресурсами, предлагают еще один уровень гибкости и вовлеченности. Например, курс по сравнительному литературоведению может включать личные обсуждения, дополненные онлайн-форумами, где студенты могут делиться идеями и ресурсами. Эта модель способствует активному обучению и способствует созданию совместной учебной среды, что позволяет глубже вовлекаться в материал (Graham, 2006).

Использование мультимедиа в образовании доказало свою эффективность в повышении вовлеченности студентов. В филологии включение видео, подкастов и интерактивных симуляций может сделать сложные лингвистические концепции более доступными. Например, такие платформы, как «YouTube», могут размещать лекции по исторической лингвистике или литературной теории, позволяя студентам визуализировать концепции в режиме реального времени.

Более того, проекты цифрового повествования могут быть особенно полезны для вовлечения студентов в повествовательный анализ. Такие инструменты, как «StoryMapJS», позволяют студентам создавать интерактивные повествования, которые применяют лингвистические теории и литературный анализ в практических контекстах. Это приложение не только укрепляет их понимание повествовательных структур, но и поощряет творческое мышление (Harp, 2016).

Внедрение виртуальной реальности (VR) в образование представляет собой передовой подход, который может значительно улучшить филологические исследования. Воссоздавая историческую среду, VR может погрузить студентов в культурный контекст различных текстов, тем самым углубляя их понимание как языка, так и литературы. Например, симуляция VR, которая реконструирует театр «Глобус» Шекспира, может помочь студентам лучше оценить динамику елизаветинской драмы и ее лингвистические тонкости.

Учебные заведения начали изучать эти возможности. Программы, разработанные для VR, могут способствовать созданию иммерсивной среды обучения, в которой студенты взаимодействуют с текстами и их контекстами на сенсорном уровне. Потенциал VR для имитации исторической обстановки или визуализации сложных грамматических структур открывает новые возможности для вовлечения студентов в филологию (Salem, 2018).

Сотрудничество является неотъемлемой частью филологических исследований, и платформы социальных сетей могут развивать этот дух сотрудничества. Такие инструменты, как «Google Docs», «Slack» и «Trello», облегчают онлайн-обсуждения и групповые проекты, позволяя студентам работать вместе в режиме реального времени, независимо от их физического местонахождения. Такие платформы поощряют взаимодействие между коллегами, критические отзывы и обмен ресурсами, что вносит вклад в более насыщенный опыт обучения.

Кроме того, доски обсуждений и форумы на таких платформах, как «Reddit» или «Facebook Groups», могут предоставить студентам неформальные возможности для обсуждения лингвистических теорий и литературных текстов. Эти платформы позволяют студентам участвовать в более широких дискуссиях об их учебе, еще больше развивая свои аналитические навыки и укрепляя чувство общности (Garrison & Vaughan, 2008).

Искусственный интеллект (ИИ) играет все более заметную роль в образовании, предлагая возможности для персонализированного обучения, адаптированного к индивидуальным потребностям студентов. Технологии адаптивного обучения могут оценивать уровень владения языком учащегося в различных языковых областях, предоставляя индивидуальные ресурсы и упражнения, которые соответствуют его конкретному темпу и стилю обучения.

Например, приложения для изучения языка, такие как «Duolingo», используют алгоритмы ИИ для настройки уроков на основе производительности пользователя, усиливая сильные стороны и устраняя слабые. В филологическом контексте ИИ может использоваться для создания персонализированных списков чтения на основе языковых интересов или уровня владения языком учащегося, делая процесс обучения более целенаправленным и эффективным (Kukulska-Hulme & Shield, 2008).

В то время как интеграция инновационных технологий в филологию дает многочисленные преимущества, она также сопровождается проблемами. Преподаватели должны решать вопросы доступности, обеспечивая всем студентам необходимые ресурсы и поддержку для работы с этими технологиями. Кроме того, быстрый темп технологических изменений может затруднить для учреждений поддержание своих учебных программ в актуальном состоянии.

Кроме того, чрезмерная зависимость от технологий может потенциально снизить традиционные филологические навыки, такие как внимательное чтение и аналитическое письмо. Преподавателям важно найти баланс между использованием технологий и традиционными методологиями, чтобы сохранить целостность филологических исследований.

Заключение

В заключение следует отметить, что инновационные педагогические технологии трансформируют ландшафт филологии, предлагая преподавателям и студентам новые способы взаимодействия с языком и литературой. Благодаря инструментам, облегчающим цифровой анализ, платформам электронного обучения, мультимедийному взаимодействию, иммерсивным средам, сотрудничеству и персонализированному обучению, изучение филологии становится более доступным, динамичным и эффективным. По мере развития этих технологий для педагогов крайне важно принять сбалансированный подход, который охватывает инновации, сохраняя при этом базовые навыки, присущие дисциплине. Таким образом, будущее филологических исследований имеет большие перспективы, поскольку технологии прокладывают путь к обогащенному опыту обучения и более глубокому пониманию сложных взаимосвязей между языком, литературой и культурой.

Это расширенное исследование инновационных педагогических технологий в филологии подчеркивает не только достижения в этой области, но и критические соображения, которые должны учитывать преподаватели при интеграции этих технологий в свою практику преподавания.

Литература

1. Бейкер, П. (2006). «Использование корпусов в анализе дискурса». Лондон: Continuum.
2. Гаррисон, Д. Р. и Воган, Н. Д. (2008). «Смешанное обучение в высшем образовании: рамки, принципы и рекомендации». Сан-Франциско: Wiley.
3. Грэм, К. Р. (2006). "Системы смешанного обучения: определение, текущие тенденции и будущие направления". В «Справочнике по смешанному обучению: глобальные перспективы, локальные разработки», 3-21. Сан-Франциско: Pfeiffer.
4. Harp, S. F. (2016). "Вовлечение студентов с помощью цифрового повествования". «Educational Technology», 56(4), 26-29.
5. Kukulska-Hulme, A., & Shield, L. (2008). "Обзор обучения языку с помощью мобильных устройств: возможности и проблемы". «Zella, D. и F. Peters (ред.), Innovations in Language Learning and Teaching», 217-228.
6. Salem, S. (2018). "Виртуальная реальность для образования: обзор". «Journal of Digital Learning», 45(1), 1-10.

ОСНОВНЫЕ ФАКТОРЫ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА И ЗНАЧЕНИЕ СИСТЕМЫ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ПРЕДМЕТОВ В ОБУЧЕНИИ

Байжанова С.И., Панаева М.М.
Ургенчский государственный педагогический институт
Ургенч, Узбекистан

Бұл мақалада қазіргі уақытта білім беру жүйесіне кеңінен енгізіліп жатқан инклюзивті білім беруге кезең-кезеңімен көшу жағдайында білім беру жүйесінде не нәрсеге көңіл бөлу керек және оқытудағы педагогикалық пәндерді басқа пәндермен интеграциялау тәсілдері қарастырылады.
Түйін сөздер: *теңдік пен әділеттілік, қолайлы оқыту ортасы, сараланған тәсіл, процесс, педагогикалық тәсілдер, проблемалық әдіс, интеграция, кәсіби дайындық, әлеуметтік, эмоционалдық, ресурстардың әртүрлі формалары, қолайлы оқу ортасы.*

В статье рассматривается, на что следует обратить внимание в системе образования в условиях постепенного перехода к инклюзивному образованию, которое в настоящее время широко внедряется в систему образования, и подходы к интеграции педагогических дисциплин с другими дисциплинами в преподавании.
Ключевые слова: *равенство и справедливость, благоприятная среда обучения, дифференцированный подход, процесс, педагогические подходы, проблемный подход, интеграция, профессиональная подготовка, социальные, эмоциональные, различные формы ресурсов, благоприятная среда обучения.*

This article discusses the issues that need to be addressed in the education system in the context of the gradual transition to inclusive education, which is currently being widely implemented in the education system, and the approaches to integrating pedagogical disciplines with other disciplines in teaching.
Keywords: *equality and justice, a favorable learning environment, a differentiated approach, a process, pedagogical approaches, a problem-based approach, integration, professional training, social, emotional, various forms of resources, a favorable learning environment.*

Введение: Теоретические основы инклюзивного образования предусматривают создание системой образования равных возможностей для всех учащихся, учет их индивидуальных потребностей и адаптацию к развитию каждого учащегося. Основная цель инклюзивного образования - сделать образовательный процесс эффективным и благоприятным для каждого ребенка, независимо от его образовательного уровня, в том числе для детей с ограниченными возможностями или социально-гендерными, этническими или культурными различиями.

Рисунок 1 – Основы инклюзивного образования

«Равенство и справедливость» - важные понятия в педагогическом процессе, которые направлены на то, чтобы в образовании и воспитании учащихся учитывались потребности каждого учащегося, предоставлялись им равные возможности. О важности равенства и справедливости в педагогическом процессе можно отметить следующее:

Равенство: предоставление студентам одинаковых возможностей, ресурсов и поддержки. Это касается не только социального, но и интеллектуального и эмоционального развития.

Каждый студент должен иметь возможность получить образование с учетом своих индивидуальных особенностей.

Справедливость: Роль справедливости в педагогическом процессе заключается в учете разнообразных потребностей учащихся и оказании им соответствующей помощи. В справедливом образовании учитываются уникальные потребности и способности каждого учащегося, а учащимся с особыми потребностями предоставляются дополнительные ресурсы и поддержка.

Благоприятная среда обучения: Равенство и справедливость в образовательном процессе не ограничиваются созданием равных возможностей для учащихся. Это также включает в себя установление уважительных и честных отношений со студентами. Педагогам необходимо выбрать педагогический подход, соответствующий эмоциональному и интеллектуальному развитию учащихся. [1]

Дифференцированный подход: у каждого ученика своя скорость чтения, способности и методы обучения. Для обеспечения равенства и справедливости в педагогическом процессе необходимо предоставлять методы и материалы, соответствующие конкретным потребностям каждого учащегося.

Таким образом, равенство и справедливость служат обеспечению того, чтобы учащиеся имели одинаковые возможности для развития в педагогическом процессе. Это важно не только для обучения, но и для личностного роста учащихся.

Дифференцированное обучение: необходимость учитывать различные потребности и способности учащихся и разрабатывать методы и подходы обучения, подходящие для каждого. Это помогает студентам выбирать индивидуальные пути обучения. [2]

«Дифференцированное обучение» - это подход к обучению, который адаптирует образовательный процесс к индивидуальным потребностям, способностям и интересам каждого учащегося. Такой подход способствует повышению успеваемости студентов и фокусируется на выборе наиболее эффективных для них методов обучения. При дифференцированном обучении учитель может разделить учащихся на группы и адаптировать материалы и занятия в соответствии с их конкретными потребностями.

Дифференцированное обучение может учитывать следующие факторы:

Содержание – сложность и объем учебного материала.

Процесс – методы обучения и деятельность учащихся.

Продукт – результаты обучения учащихся или их достижения.

Среда обучения – адаптация среды обучения к требованиям. В то же время студентам могут быть предоставлены различные уровни руководства, ресурсов и дополнительной поддержки. Такой подход учитывает индивидуальные потребности учащихся и помогает развивать их уникальные способности и интересы. [3]

Поддержка, основанная на способностях и ресурсах: Учащиеся могут иметь особые потребности (инвалидность, трудности с изучением языка, социально-эмоциональные трудности и т. д.), поэтому в системе образования необходимы дополнительные ресурсы и поддержка. Это достигается с помощью специальных образовательных программ, вспомогательных технологий или педагогической поддержки.

«Поддержка на основе возможностей и ресурсов» относится к процессу надлежащего управления и поддержки ресурсов (финансовых, человеческих, технических и т. д.) и возможностей, необходимых организации или команде для достижения своих целей. Это означает, с одной стороны, развитие существующих возможностей, а с другой - предоставление необходимых ресурсов.

В этой связи основными элементами данного процесса могут быть:

Предоставление ресурсов: предоставляются материалы, финансовые ресурсы, оборудование и другие ресурсы, необходимые организации или команде.

Наращивание потенциала: создаются возможности для образования, обучения и обмена опытом с целью улучшения навыков команды и приобретения новых знаний и навыков.

Эффективное организационное управление: управленческие политики и стратегии разрабатываются для повышения производительности путем координации ресурсов и возможностей.

Поддержка инноваций: повышение эффективности возможностей и ресурсов команды за счет внедрения новых технологий и инновационных методов.

Педагогические подходы: В инклюзивном образовании педагоги должны использовать разнообразные педагогические подходы, методы и технологии, учитывая индивидуальные особенности учащихся. Это помогает студентам чувствовать себя свободно и в безопасности.

«Педагогические подходы» - это система различных методов и приемов, используемых педагогами для эффективной организации образовательного процесса, повышения уровня усвоения знаний обучающимися и достижения образовательных целей. Педагогические подходы могут различаться в зависимости от потребностей и особенностей учащихся. Некоторые педагогические подходы можно привести ниже. [4]

Индивидуальный подход - основанный на учете уникальных особенностей, способностей и потребностей каждого ученика. Такой подход помогает найти индивидуальные методы обучения студента.

Активный подход – подход, направленный на то, чтобы сделать студентов активными участниками. Учитель поощряет учеников мыслить самостоятельно, общаться, вести дискуссии и решать проблемы.

Конструктивистский подход. Согласно этому подходу, учащиеся создают новые знания на основе своего опыта и ранее изученной информации. Учитель поддерживает деятельность учащихся, но также помогает им формировать собственные мысли и понимание.

Дифференцированный подход – использование различных методов в соответствии с особенностями обучения, способностями и потребностями учащихся. Благодаря такому подходу учитель направляет учащихся на достижение высокого уровня успеваемости.

Проблемно-ориентированный подход – поощряет учащихся учиться, решая реальные жизненные проблемы. При таком подходе учитель учит учащихся мыслить самостоятельно и развивать творческий подход.

Эти подходы могут использоваться на каждом этапе образовательного процесса и имеют большое значение для улучшения отношения студентов к обучению. [3]

Культура и общество: Еще одним важным аспектом инклюзивного образования является уважение и учет культурных и социальных различий в образовательном процессе. Система образования уважает культурное и социальное происхождение каждого учащегося и способствует взаимному уважению и солидарности между ними.

Фраза «Культура и общество» может иметь много значений. Культура включает в себя общее мировоззрение общества, ценности, обычаи, искусство, литературу, науку и другие виды социальной деятельности. Сообщество - это группа людей, которые живут вместе, взаимодействуют и поддерживают друг друга. Так же, как культура влияет на общество, общество отражает культуру.

При рассмотрении взаимоотношений культуры и общества можно выделить несколько ключевых вопросов:

Роль культуры в обществе: Культура играет важную роль в формировании общества и определении отношений его жителей друг к другу. Культурные ценности определяют социальные нормы.

Эволюция культуры: По мере того, как меняется общество, меняется и культура. Технологии, экономика, политика и другие факторы влияют на культуру и ее место в обществе. Подготовка и развитие учителей: Для работы в сфере инклюзивного образования учителям

необходимо пройти специальное образование и методическую подготовку. Они должны понимать разнообразные потребности студентов и соответствующим образом организовывать процесс обучения.

Подготовка и развитие учителей являются одним из важнейших аспектов системы образования, обеспечивая качественное образование благодаря эффективным учителям. Особое внимание следует уделять подготовке и развитию учителей, поскольку они играют центральную роль в образовательном процессе.

Некоторые ключевые аспекты этого процесса могут включать:

Профессиональная подготовка: Оснащение учителей педагогическими, психологическими и методическими знаниями. Это включает в себя не только изучение технических аспектов преподавания, но и понимание и адаптацию к потребностям студентов.

Непрерывное профессиональное развитие: образование постоянно меняется, поэтому учителям необходимо постоянно знакомиться с новыми методами, технологиями и педагогическими подходами. Это можно сделать с помощью курсов повышения квалификации, семинаров и тренингов для учителей. [6]

Инновационные подходы: Обучение учителей инновационным методикам преподавания. Например, интерактивные уроки, методы онлайн-обучения, применение современных технологий в учебном процессе.

Наставничество и обмен опытом: поддержка новых учителей через систему наставничества со стороны опытных учителей. Это окажет им большую поддержку и поможет быстрее обрести уверенность в своей работе.

Развитие креативности и критического мышления: обучайте учителей методам, которые помогают учащимся развивать творческое мышление и навыки критического анализа.

Какие аспекты, по Вашему мнению, наиболее важны в подготовке учителей?

Адаптация учебных материалов: Учебные материалы и ресурсы, используемые для преподавания педагогических предметов, также должны быть адаптированы для каждого учащегося. Например, для учащихся с нарушениями зрения могут быть доступны книги со шрифтом Брайля или аудиокниги, а для учащихся с нарушениями слуха — субтитры или сигналы. [7]

Адаптация учебных материалов подразумевает адаптацию учебных материалов к потребностям, способностям и уровню учащихся с целью сделать процесс обучения эффективным и результативным. Необходимо учитывать следующие аспекты:

В процессе инклюзивного образования учащиеся по-разному реагируют на те или иные образовательные воздействия. Это зависит от их индивидуальных особенностей, уровня воспитания, а также от правильного и эффективного выбора и умелого применения методов воспитания. Правильный выбор методов обучения способствует повышению самообразовательной активности студентов в позитивном решении учебных задач.

В заключение следует отметить, что реализация теории инклюзивного образования и совершенствование методики преподавания педагогических дисциплин в условиях инклюзивного образования обеспечивает равноправие и доступность образования для всех с учетом разнообразных потребностей обучающихся. Это также повышает эффективность образовательного процесса и помогает максимально раскрыть потенциал каждого студента. Это позволяет обеспечить предоставление образования с учетом стиля обучения, способностей и потребностей каждого учащегося. Это позволяет студентам чувствовать себя ценимыми и понятыми. Обеспечение обучения учащихся посредством командной работы является одним из эффективных методов инклюзивного образования. Он поощряет общение и сотрудничество между студентами, создает возможности для обмена опытом и взаимопомощи.

Литература

1. Ахмадалиева, Д. (2020). Инклюзивное образование: теория и практика. Ташкент: Учитель.

2. Расулов, А. и Шукуров, Дж. (2021). Методика преподавания педагогических дисциплин. Ташкент: Наука.
3. Гаффаров, А. (2019). Инклюзивное образование и связанные с ним педагогические подходы. Самарканд: Самаркандский государственный университет.
4. Мирзаахмедов, М., и Каримова, С. (2018). Инклюзивный подход в образовании: теоретические и практические аспекты. Ташкент: Министерство высшего и среднего специального образования Республики Узбекистан.
5. Касимов, Ш. (2022). Преподавание педагогических дисциплин на основе инклюзивных методов. Ташкент: Илм.
6. Пиров, Б. (2021). Использование инклюзивных методов в образовании. Ташкент: Наука и техника.
7. Эргашев, Х. (2020). Педагогические стратегии в инклюзивном образовании. Ташкент: Учитель.

ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ В УСЛОВИЯХ ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗАЦИИ

Атамуратова М.М.
Ургенчский государственный педагогический институт
Ургенч, Узбекистан

Мақала білім беруді интернационалдандыру жағдайында жоғары оқу орындарындағы инновациялық технологиялардың рөлін талдауға арналған. Жаһандану үдерістері жағдайында университеттер білім беру үдерісінің сапасын арттыру, білімге қолжетімділікті жақсарту және халықаралық ынтымақтастықты нығайту үшін заманауи технологиялық шешімдерді пайдалануды талап ететін жаңа міндеттерге бейімделу қажеттілігімен бетпе-бет келіп отыр. Мақалада білім беру тәжірибесінің ажырамас бөлігіне айналған ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ), мобильді қосымшаларды, онлайн курстарды және қашықтықтан оқытуды пайдалануға қатысты негізгі аспектілер қарастырылады.

Негізгі сөздер: *инновациялық технологиялар, жоғары білім, интернационализация, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ), қашықтықтан оқыту.*

Статья посвящена анализу роли инновационных технологий в высших учебных заведениях в условиях интернационализации образования. В контексте глобализационных процессов университеты сталкиваются с необходимостью адаптации к новым вызовам, которые требуют применения современных технологических решений для повышения качества образовательного процесса, улучшения доступа к обучению и усиления международного сотрудничества. В статье рассматриваются ключевые аспекты, связанные с использованием информационно-коммуникационных технологий (ИКТ), мобильных приложений, онлайн-курсов и дистанционного обучения, которые становятся неотъемлемой частью образовательных практик.

Ключевые слова*: инновационные технологии, высшее образование, интернационализация, информационно-коммуникационные технологии (ИКТ), дистанционное обучение.*

The article analyzes the role of innovative technologies in higher education institutions in the context of internationalization of education. In the context of globalization processes, universities are faced with the need to adapt to new challenges that require the use of modern technological solutions to improve the quality of the educational process, improve access to education and strengthen international cooperation. The article examines key aspects related to the use of information and communication technologies (ICT), mobile applications, online courses and distance learning, which are becoming an integral part of educational practices.

Keywords*: innovative technologies, higher education, internationalization, information and communication technologies (ICT), distance learning,*

Введение

Инновационные технологии играют ключевую роль в процессе трансформации образования, в том числе высшего. Современные глобальные вызовы, включая интернационализацию высшего образования, требуют от учебных заведений адаптации к новым условиям. Ускоренное развитие технологий открывает перед университетами возможности для улучшения качества образования, повышения доступности и гибкости обучения, а также формирования международного научного и образовательного сообщества. В этом контексте инновационные

технологии становятся не просто инструментом улучшения качества образования, но и важным фактором повышения конкурентоспособности университетов на мировом уровне.

1. Интернационализация высшего образования: вызовы и возможности

Интернационализация высшего образования — это процесс расширения международного сотрудничества между учебными заведениями, усиления мобильности студентов и преподавателей, а также развития образовательных программ, ориентированных на международный контекст. Этот процесс обусловлен глобализацией, которая требует от университетов внедрения новых методов и подходов в образовании.

Основными целями интернационализации являются:

- Укрепление академической и научной мобильности.
- Привлечение студентов и преподавателей из разных стран.
- Создание конкурентоспособных образовательных программ, отвечающих мировым стандартам.
- Формирование единого образовательного пространства, где студенты могут получать знания, взаимодействуя с культурами и традициями разных стран.

Для успешной реализации интернационализации необходимо активно использовать инновационные технологии, которые способствуют улучшению качества образовательных услуг, оптимизации образовательных процессов и повышению доступности образования для студентов со всего мира.

Инновационные технологии в образовании включают в себя разнообразные инструменты, которые значительно расширяют возможности преподавания и обучения. К таким технологиям относятся:

- **Информационно-коммуникационные технологии (ИКТ)**: использование интернета, образовательных платформ, виртуальных и дополненных реальностей, а также искусственного интеллекта.
- **Мобильные технологии**: мобильные приложения для обучения, которые позволяют студентам учиться в удобное время и в любом месте.
- **Электронное и дистанционное обучение**: использование онлайн-курсов и виртуальных классов для обеспечения доступа к образованию независимо от географического расположения.
- **Гибридные формы обучения**: сочетание очных и онлайн-занятий, что позволяет сочетать удобство онлайн-обучения с преимуществами личного взаимодействия.

Использование этих технологий помогает не только улучшить качество образования, но и обеспечить университам возможность адаптироваться к меняющимся условиям глобализированного мира, поддерживать международные связи и привлекать студентов из разных уголков мира.

Одним из ключевых факторов, влияющих на процесс интернационализации, является развитие цифровых технологий. Внедрение инновационных решений в учебный процесс способствует созданию международных образовательных платформ, на которых студенты и преподаватели могут взаимодействовать независимо от их местоположения.

1.Онлайн-курсы и массовые открытые онлайн-курсы (МООС)

Один из ярких примеров инновационных технологий, которые обеспечивают международное сотрудничество — это онлайн-курсы и платформы для массового онлайн-обучения. Университеты по всему миру разрабатывают и предлагают курсы, которые могут проходить студенты из любой страны. Примером таких платформ являются Coursera, edX, FutureLearn и другие. Эти платформы позволяют обеспечить доступ к качественному образованию для студентов, которые по тем или иным причинам не могут учиться в традиционных вузах.

2.Виртуальные кампусы и международные образовательные сообщества

Современные университеты также активно разрабатывают виртуальные кампусы, которые представляют собой виртуальные пространства, где студенты могут не только обучаться, но и

участвовать в культурных и научных мероприятиях, обмениваться опытом и взаимодействовать с коллегами со всего мира. Виртуальные кампусы становятся важным инструментом для формирования международных образовательных и научных сообществ, что способствует развитию академического и культурного обмена.

3.Интеграция искусственного интеллекта и адаптивных технологий

Использование искусственного интеллекта в обучении дает возможность персонализировать образовательный процесс. Адаптивные образовательные системы, поддерживающие ИИ, могут подстраиваться под потребности каждого студента, предлагая индивидуальные пути обучения, что особенно важно в условиях глобализации и различных образовательных традиций. Это также способствует повышению качества образования и удовлетворенности студентов.

Преимущества использования инновационных технологий для студентов и преподавателей

Для студентов инновационные технологии в контексте интернационализации имеют несколько существенных преимуществ:

- **Доступность образования**. Студенты из разных уголков мира могут учиться в лучших университетах, не покидая своей страны, благодаря онлайн-образованию.
- **Мобильность и гибкость**. Возможность учиться в удобное время и в удобном месте, что особенно важно для международных студентов, позволяя им совмещать учебу с другими обязанностями.
- **Качество обучения**. Использование современных технологий в образовательном процессе способствует более глубокому и качественному усвоению материала, а также развивает навыки работы с новыми цифровыми инструментами.

Для преподавателей инновационные технологии открывают новые возможности для:

- **Усовершенствования образовательных программ**. Возможность создавать гибридные курсы, интегрировать современные средства обучения и оценивания.
- **Участия в международных проектах**. Преподаватели могут сотрудничать с коллегами из других стран, участвовать в международных научных и образовательных инициативах.
- **Обогащения профессионального опыта**. Преподаватели имеют доступ к международным платформам и могут обучаться у ведущих экспертов из разных уголков мира.

Несмотря на все преимущества, внедрение инновационных технологий в высшие учебные заведения сопряжено с рядом проблем и вызовов. Среди них можно выделить следующие:

- **Неравенство в доступе к технологиям**. В странах с низким уровнем экономического развития студенты могут столкнуться с проблемами доступа к интернету и современным устройствам, что ограничивает их возможности для участия в международных образовательных проектах.
- **Проблемы адаптации преподавателей**. Не все преподаватели готовы к внедрению новых технологий, особенно если они не имеют достаточного опыта работы с цифровыми инструментами.
- **Проблемы аккредитации и признания дипломов**. Международные образовательные программы могут сталкиваться с проблемами признания дипломов и курсов, особенно в разных странах, что может осложнять процесс трудоустройства студентов.

Будущее высшего образования, без сомнения, связано с дальнейшим развитием инновационных технологий. В условиях интернационализации образования можно ожидать:

- **Рост числа онлайн-платформ и курсов**. Ожидается, что количество онлайн-курсов и платформ продолжит расти, предоставляя студентам доступ к качественному обучению из любого уголка мира.
- **Развитие искусственного интеллекта и машинного обучения**. Внедрение ИИ в образовательный процесс позволит улучшить персонализацию обучения и повысить эффективность образовательных программ.

- **Глобальная интеграция образовательных программ**. Ожидается создание международных образовательных стандартов, которые обеспечат интеграцию образовательных программ и повысит мобильность студентов и преподавателей.

Заключение

Инновационные технологии являются важнейшим инструментом для успешной реализации интернационализации высшего образования. Они способствуют созданию гибких, доступных и качественных образовательных программ, обеспечивают мобильность студентов и преподавателей, а также поддерживают международное сотрудничество. Однако для полноценного внедрения этих технологий необходимо решать проблемы неравенства в доступе к ресурсам, обеспечивать подготовку преподавателей и работать над гармонизацией образовательных стандартов на международном уровне. В долгосрочной перспективе инновационные технологии будут играть ключевую роль в формировании глобального образовательного пространства, которое будет способствовать развитию науки, культуры и экономики на международном уровне.

Литература

1.Анисимова, В. В. (2019). Инновационные технологии в образовательном процессе высших учебных заведений. Москва: Изд-во "Высшая школа".

2.Беляева, Н. А. (2021). Интернационализация высшего образования: проблемы и перспективы. Санкт-Петербург: Изд-во "Наука".

3.Гребенников, Д. Л. (2020). Цифровизация образования: от теории к практике. Москва: Изд-во "Юрайт".

4.Иванова, Т. В. (2018). Глобализация и интернационализация образования: роль и влияние на высшие учебные заведения. Вестник образовательных технологий, 45(3), 12-18.

5.Козлова, И. В. (2017). Влияние инновационных технологий на развитие высшего образования в условиях глобализации. Мировая экономика и международные отношения, 61(4), 40-45.

6.Коваленко, С. А. (2022). Технологии дистанционного обучения в условиях интернационализации образования. Журнал "Технологии образования", 3(1), 34-40.

7.Мальцева, Е. И. (2020). Массовые открытые онлайн-курсы как средство интернационализации образования. Вопросы образования, 55(2), 21-29.

8.Рязанова, Л. И. (2021). Информационно-коммуникационные технологии в высшем образовании: современные тенденции и вызовы. Журнал высшего образования, 24(5), 5-12.

9.Шмидт, А. Б., & Федотова, М. С. (2019). Технологии виртуального обучения и их роль в международной академической мобильности. Вестник педагогических инноваций, 14(2), 56-63.

10. Yelland, N., & McLoughlin, C. (2020). Digital Education and Globalization: Opportunities and Challenges. Journal of Educational Technology & Society, 23(1), 12-19.

МАЗМҰНЫ

АЛҒЫ СӨЗ 3

Қ. Ж. Түймебаев
Мауленов А.А.
Қара шаңырақ қазұу -дың аңыз ректоры Төлеген Тәжібаев 8

Мынбаева А.К.
Вклад Т.Тажибаева и А.И. Сембаева в развитие истории педагогики и психологии Казахстана *(к 115-летию Т.Тажибаева и 120-летию А.И. Сембаева)* 11

Мамбеталина А.С., Абдыкаликова М.Н., Сисенова А.Т.
Исследование аутодеструктивных мыслей у молодежи 14

Болтаева Б.Х., Холбоева К.
Теоретические подходы к проблеме профессионального становления преподавателя высшей школы 18

Мыскин С.В.
Психология деструктивной речевой коммуникации 22

Сейітнұр Ж.С.
Психология тарихындағы редукционизм мәселесі 26

Нурмаханбетов А.Л.
Тенденции развития научных исследований (НИРС и НИРМ) кафедры общей и прикладной психологии КазНУ им.аль-Фараби 31

Абдыбекова Н.А., Калыбаев А.
Образование и цифровизация: как основной фундамент подготовки научно-педагогических кадров 34

Миралеева А.И., Книсарина М.М., Неталина Г.К.
Внедрение мер по улучшению благополучия обучающихся на примере ведущих университетов Западного Казахстана 39

СЕКЦИЯ I * SECTION I 45

БІЛІМ ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМ ТАРИХЫ, ҒЫЛЫМИ ИДЕЯЛАР ЖӘНЕ АКАДЕМИК Т.Т. ТӘЖІБАЕВТЫҢ БАСҚАРУШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ. ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАРДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛАР: ӘЛЕМДІК ПРАКТИКА ЖӘНЕ ОНЫ ШЕШУДІҢ ТӘСІЛДЕРІ

ИСТОРИЯ ОБРАЗОВАНИЯ И ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКИ, НАУЧНЫЕ ИДЕИ И УПРАВЛЕНЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АКАДЕМИКА Т.Т. ТАЖИБАЕВА. ИННОВАЦИИ В СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫХ НАУКАХ: МИРОВАЯ ПРАКТИКА И ПОДХОДЫ К ЕЕ РЕШЕНИЮ

HISTORY OF EDUCATION AND PSYCHOLOGICAL SCIENCE, SCIENTIFIC IDEAS AND MANAGEMENT ACTIVITY OF ACADEMICIAN T.T. TAZHIBAEV. INNOVATIONS IN SOCIO-HUMANITARIAN SCIENCES: WORLD PRACTICE AND APPROACHES TO ITS SOLUTION

Акажанова А.Т.
Қазақстандағы психологияның дамуы мен қалыптасуындағы Ресей ғалымдарының үлесі 45

Покровская А.В., Рогалева Л.Н., Ким А.М.
Современная зарубежная психология гольфа: системный подход ганзена и его применение 49
Алимкулова Ж.Ж.
Современные тенденции развития высшего образования в Республике Казахстан 52
Аймаганбетова О.Х., Сариева Э.М.
Адаптация и перевод психологических тестов: мировая практика и перспективы применения в Казахстане 54
Бердибаева С.К., Мүлік Б., Айткулова Ж.Б.
Стресстің Қазақстандағы мигрант жасөспірімдердің әлеуметтік-психологиялық бейімделуіне әсері 57
Бейсенбаева А.К.
Жасанды интеллект пен әлеуметтік зерттеулер: жасанды әдіс-тәсілдер мен практикалық қолданыстар 61
Сарсенбай А.Қ.
Жасанды интеллект және этика: цифрлық дәуірдегі адам құндылықтарын қорғау 66
Aliaskar A.A.
The Transformation of the English Language among students Influenced by the Internet: Changes and Impact on Students in Education and Upbringing… 70
Shuiinshali A.S., Liyasova A.A.
Socio-psychological Adaptation of Students with Special Educational Needs at in Higher Education. 74
Сайлинова К.К.
Әлеуметтік интеллектіні зерттеудегі психологиялық талдау мәселелері 80
Худайберганова У.Б., Исмаилова А.С.
Взаимосвязь генетических особенностей и детской психологии: на примере дошкольного образования 82

СЕКЦИЯ II * SECTION II 86

ЖЕКЕ ТҰЛҒАНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДЕНСАУЛЫҒЫ МЕН ӘЛ-АУҚАТЫ. ПРАКТИКАЛЫҚ ПСИХОЛОГИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ЗДОРОВЬЕ И БЛАГОПОЛУЧИЕ ЛИЧНОСТИ. ВОПРОСЫ ПРАКТИЧЕСКОЙ ПСИХОЛОГИИ ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫЕ

PSYCHOLOGICAL HEALTH AND WELL-BEING OF PERSONALITY. QUESTIONS OF PRACTICAL PSYCHOLOGY

Садвакасова З.М., Бейсекенова Д.Р., Каримова А.Б.
Сказкотерапия как инструмент психологического воздействия на девиантное поведение подростков 86
Қонысбай Т.Е., Аймаганбетова О.Х.
Уверенность и аутентичность как предикторы эмоционального и психологического благополучия 95
Бердібаева С.Қ., Бақытжан Е.Б., Нұржау Г
Әлеуметтік желілерді мәселелі пайдалану (Problematic social media use – PSMU) теориялық талдау 98
Сахыбаева А.Т., Аймаганбетова О.Х.
Психологические факторы и социальная динамика межэтнической напряженности в Казахстане 102
Иванов Д.В., Забродина О.В., Жусупова А. Н.
Особенности склонности к девиантному поведению подростков 105
Косыбаева Г.А., Аймаганбетова О.Х.
Проэкологическое поведение: понятие, виды и факторы, влияющие на его проявления 109
Устенко Д.С. Научный руководитель: **Нурмаханбетов А.Л.**
Взаимосвязь психологического состояния и физического здоровья 114
Рахатқызы Ш., Баймолдина Л.О.
Төтенше жағдайлар департаменті қызметкерлерінің эмоциялық жануының психологиялық ерекшеліктері 118
Садыкова Н.М., Маханбетжан Ә.С., Тұрақұл А.Е.
Жасөспірімдердің ата-аналармен қарым-қатынасының психологиялық ерекшеліктері 122
Галилолла А.Г. Научный руководитель: **Сейітнұр Ж.С.**
Психологические механизмы формирования самоопределения у школьников 125

Imanbayev N.
The impact of social networks on students' self-esteem.....128
Болтаева А.М., Жұмажан А.С.
Өзін-өзі бағалау мен мазасыздықтың өзара байланысының теориялық мәселелері.....130
Жумагулова К.С., Аймаганбетова О.Х.
Ценностные ориентиры в условиях цифровой эпохи.....133
Мусеева Г.О., Рысбекова Ж.К.
Эмоциональный интеллект как фактор адаптации к стрессу.....136
Әміржанқызы Ж., Ахтаева Н.С.
Психофизиологические механизмы влияния стресса на пищевое поведение у подростков……..140
Болтаева А.М., Мырзахметова Ж.Е.
Әлеуметтік желіге тәуелділіктің психикалық денсаулық пен эмоционалды сфераға әсері.....143
Болтаева А.М., Нұрғазина А.С.
Бітіруші курс студенттерінің мазасыздық ерекшеліктері.....147
Утарова А.К., Мадалиева З.Б.
Теоретический анализ мотивов супружеской неверности у мужчин и женщин.....150
Ниязқұл Ә.Ө., Сейтнур Ж.С.
Жизнестойкость как фактор адаптации студентов вуза.....153
Садыкова Н.М., Аскарова Ж.К.
Балалардың когнитивті дамуына ақпараттық технологиялардың әсері.....156
Женисова А.А., Ахтаева Н.С.
Копинг-стратегии у специалистов, работающих в экстремальных условиях: от медицинских работников до военнослужащих.....159
Садыкова Н.М., Кенеспаева Д.Т.
Ерлі-зайыптылық қатынастардың психологиялық негіздері мен сипаттамалары.....162
Адилова Э.Т., Жусупекова Ә.
Әлеуметтік медианың психологиялық әл-ауқат пен өзін-өзі бағалауға әсері.....165
Салимова Г.Е., Токсанбаева Н.Қ.
Студенттердің әлеуметтік ортаға бейімделудегі құндылық бағдарының қалыптасуына конформизмнің психологиялық әсері.....169
Нұрғыдыр М.Б., Тохтаров А.М.
Спортсмендердің фрустрация күйін қарым – қатынас арқылы реттеу ерекшелігі.....174
Қалымбетова Э.К., Жардамханова А.Р.
Жасөспірімдердің ассертивтілігінің өзін-өзі бағалауға әсері.....178
Тлеубай А.О., Бердібаева С.К., Есекина Н.Т.
Қаржылық стресс пен тұлғаның өзін-өзі бағалауының өзара байланысын зерттеу.....181
Қаймұханова Ж.Ж., Тленчиева Н.С.
Діни әдет-ғұрыптар мен рәсімдердің тұлғаның стресске төзімділігін арттыруға әсері.....185
Нұржау Г., Бердібаева С.К., Айткулова Ж.Б.
Әлеуметтік желілердегі мультфильм дердің балаларға әсері.....188
Азизова А.Ф., Баймолдина Л.О.
Студенттердің психологиялық денсаулығын зерттеу: қазіргі жағдайы және даму тенденциялары.....190
Аманжанқызы Ж., Токсанбаева Н.Б.
Жасөспірімдік ортадағы буллинг мәселесін теориялық талдау.....194
Садыкова Н.М., Мухамбетжан А.С., Турақұл А.Е.
Цифрлік дәуірдегі жас отбасылар:әлеуметтік медианың неке конфликтілеріне әсері.....197
Минашева А.Ж., научный руководитель Қасен Г.А.
Влияние порядка рождения в семье на формирование самооценки у подростков.....200
Ibrayemova E.B., Kassymova M.D.
Internet addiction, Stress and Assertiveness among Students: Psychological Aspects and Correction Strategies.....202
Дун Цзихуа, Баймолдина Л.О.
Анализ развития образования в области психического здоровья для студентов китайских университетов в контексте позитивной психологии.....205
Ахмедходжаева Р.Х-М., научный руководитель **Садвакасова З.М.**
Стресс-менеджмент: развитие навыков стрессоустойчивости.....210

Абдамова Д.А., научный руководитель **Садвакасова З.М.**
Психологические факторы, влияющие на религиозность у человека.....217
Орынбаева Г.Е., Рысбекова Ж.К.
Тип темперамента как фактор стрессоустойчивости: обзор теоретических подходов.....220
Антонова-Гайдамак О.В., научный руководитель: **Молдагалиев М. Ж.**
Формирование современной психодиагностической программы для создания
эффективного плана долгосрочной терапии.....223
Аманшина А., Нурмаханбетов А.С.
Социально-экономический статус семьи и его влияние на личностное развитие подростков.....230
Нұрдәулет Н., Садвакасова З.М.
Имидж в социальных сетях и его влияние на психологическое благополучие личности.....233
Яфаров Р.Р., Садвакасова З.М.
Психологический портрет личности военнослужащего в профессиональной деятельности.....235
Бақберген Е.М., Бердибаева С.К., Нуркабылова А.М.
Экранное время и стресс у студентов в Казахстане: педагогический анализ проблемы
и рекомендации.....238
Бақтығали А.М.
Связь экранного времени на качество сна и уровень усталости у студентов в образовательном
процессе.....241
Сейдеханова А.Н., научный руководитель **Мынбаева А.К.**
Связь саморегуляции со стрессоустойчивостью и уровнем прокрастинации
у студентов в образовательной среде.....244
Байдильдина А.Д., научный руководитель **Аймаганбетова О.Х.**
Гендерные стереотипы в образовательном процессе и их влияние на развитие девочек
в Казахстане.....248
Кудайберген С.А., научный руководитель **Хусаинова И.Р.**
Социально-психологический подход к детским психологическим травмам……..251
Мухамедгалиева А.М., Кабакова М.П.
Роль семьи в воспитании патриотизма и этнической самоидентификации:
этнопсихологический и педагогический аспекты.....253
Мурсалимова У.Д.
Принятие решений женщинами в условиях бытового насилия: социально-психологические
Аспекты.....256
Есимова А.Д., Аймаганбетова О.Х., Есимов Н.Б.
Алкогольная зависимость: признаки, причины, лечение.....261
Жубаназарова Н.С., Қабылғажы Е.
Студенттердің мотивациялық – құндылық бағдары мен оқу үлгерімінің өзара байланысы.....264
Жубаназарова Н.С., Талғатқызы Б.
Студенттердің мамандығына байланысты стресске төзімділігінің салыстырмалы талдауы.....269
Жұбаназарова Н.С., Шерехан А.Б.
Жасөспірімдер арасындағы буллингтің гендерлік ерекешеліктері.....273
Садреймова А.Ж., Ерік Е.
Тұрмыстық зорлық-зомбылықтан зардап шеккен әйелдердің психологиялық ерекшеліктері.....277
Жетенова Ж.Т.
Жасөспірімдердің эмоционалдық көңіл-күйінің әлеуметтік мәні.....280
Бейсенова Ж.Ж., Садырова А.Т., Идиятова Г.Ж.
Білім беру субъектілерінің психологиялық әл-ауқатын дамытудың теориялық талдануы.....282
Лимашева Л.А., Бердибаева С.К., Алимжанова А.Ш.
Ұялы байланысты проблемалық пайдалану жағдайының резильенттілік деңгейге әсері.....286
Ахметов К.Р.
Цифровая эмпатия: вызовы реальности.....291

СЕКЦИЯ III * SECTION III 296

ТҰЛҒА ДАМУЫ МЕН КӘСІБИ ӨСУДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТӘСІЛДЕРІ

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ И ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К РАЗВИТИЮ ЛИЧНОСТИ И ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО РОСТА

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL APPROACHES TO PERSONAL DEVELOPMENT AND PROFESSIONAL GROWTH

Ибраева Э.С.
Тіл үйренудегі әлеуметтік-психологиялық факторлардың рөлі.....296
Алиева П.С., Бекмухаммед А.Н.
Білім беру мазмұнын жаңартудағы маңыздылық.....299
Алиева П.С., Берікбаева Ә.Б.
Жобалық оқыту технологиясын қолданудың теориялық негіздері.....303
Алиева П.С., Букенова Д.Ә., Хайтбоев Ж.Ж.
Балалардың эмоционалды және когнитивтік өзін-өзі реттеудің маңыздылығы.....308
Алиева П.С., Мергенбаева А.А.
Оқу тәрбие үрдісінде мінез-құлық дағдылары қалыптастыру.....312
Шайкыбекова Б.К.
Бастауыш сынып оқушылардың танымдық қызығушылығын дамыту 316
Асилбаева Ф.Б., Абильбаев А.С.
Орта мектепте инклюзивті білім берудің теориялық аспектілері.....320
Әлқожаева Н.С., Мадиева Ж.М.
Ересек адамдарды тәрбиелеудің ерекшеліктері.....324
Садыкова Н.М., Маханбетжан Ә.С., Турақұл А.Е.
Жасөспірімдердің ата-аналармен қарым-қатынасының психологиялық ерекшеліктері.....328
Жумабаева М.Д.
Мектепке дейінгі білім беруде ақпараттық технологияларды қолданудың тиімділігі.....331
Лимашева Л.А., Көшербай Д.К.
Жасөспірімдердегі эмпатиялық қабілетті дамыту: психологиялық механизмдер мен шарттар.....334
Книсарина М.М., Хайырғалиева А.А., Сартова А.А.
Жеке даму мен кәсіби өсудегі эмпатияның рөлі.....339
Сухачева А.В.
Формирование профессиональных навыков педагогов для обеспечения психологической безопасности обучающихся в условиях цифровизации.....344
Болтаева А.М., Сурапша Ж.Б.
Жасөспірімдік кезеңдегі делинквенттілік пен мінез акцентуациясының өзара байланысы.....347
Адилова Э.Т., Қалаш А.
Мінез акцентуациясының әртүрлі типтері бар колледж студенттерінің әлеуметтік бейімделу ерекшеліктері.....350
Алимкулова Ж.Ж.
Эмоционалды интеллекттің ұйым қызметкерлері жұмысына әсері.....354
Айдарханова Д.М., Сейтнур Ж.С.
Психологические теории мотивации и их применение в управлении персоналом.....357
Базарғалиева Н.Ә.
Жоғары сынып оқушыларына кәсіби бағдар беру арқылы өзіндік бағалауы мен интеллектісін дамыту.....361
Kassymova M.D., Berdibayeva S.K., Yerlankyzy A.
Escapism in the Digital Age.....364
Кусаинова Э.С.
Самоидентификация и гендер: современные вызовы и взгляды.....368

Шатанова А.О.
Балабақшадағы балаларды дамытудың тиімді жолдары.....372
Мұханов А.М., Сулейменова Г.Б.
Өзін-өзі дамытатын эмоционалды интеллектісі басым тұлға тәрбиелеу.....376
Әбдрәшім Ә.Б., Бейсенбаева А.Е.
Оқушылардың тұлға болып қалыптасуына психологиялық тренингтердің рөлі.....380
Абдыманова Г.Ж.
Ағылшын тілі пәнін оқыту – оқу сауаттылығын дамыту құралы.....384
Мырзахан Ж., Борбасова Г.Н.
Жасөспірімдердің агрессиялық мінез – құлқын түзету.....387
Мінәсіпова А.Р., Садыкова Н.М.
Жоғары оқу орны оқытушыларының кәсіби деформациясының психологиялық ерекшеліктері.....392
Нұрмұхамедқызы Ж., Жапарқызы М., Тоқсанбаева Н.Қ.
Тұлғаның эмоциялық интеллектісін дамытуға қарым-қатынастың психологиялық әсері.....395
Айтақын А.Т.
Қазақ тілі сабақтарында диалогтік оқытудың маңызы.....398
Ким А.М., Оспанов Э.Б.
Система образования и искуство: между стандартизацией и творчеством.....400
Ажибекова Б.К.
Орыс мектептерінде қазақ тілін оқытудың тиімді әдіс тәсілдері.....404
Ильясова Ж.Ш.
Ағылшын тілін оқытудағы инновациялық әдістерді қолдану.....406
Сеитова Ж.К.
Әдебиеттік оқу пәнінен саралау тапсырмаларын қолданудың маңыздылығы.....409
Жақсылық И.С.
Ағылшын сабағында қолданылатын ойын түрлері.....412
Уканов Д.С., Ташимова Ф.С.
Интеграция телесно-ориентированных практик в образовательный процесс:
психолого-педагогический потенциал суфийского зикра.....414
Оспанкулова Д.Д., Нурмаханбетов А.Л.
Педагогическая поддержка студентов с неустойчивой Я-концепцией:
стратегии адаптации к образовательному процессу в вузе 416
Ibrayeva L.N.
Effectiveness of the Coaching Approach in Personal Self-Realization.....421
Daukeeva A.У.
The Role of Willpower Qualities in the Development of Self-confidence in Future Educators.....425
Клычева З.П.
Результаты исследования по методу социометрии и рисуночным тестам.....427
Клычева З.П.
Изучение школьной мотивации в условиях разных языков обучения.....432
Doskhodjaeva A.
Methods, Forms, and Tools Used in the Family Education System.....436
Тасбаева Г.М.
Сотрудничество семьи и школы по привитию уважения к взрослым у учащихся
начальных школ.....438
Есемуратова Т.А.
Специфические аспекты и особенности подготовки будущих учителей к профессиональной
деятельности.....442
Esbergenova G.B.
The Importance of Using Native Language in German Groups.....445
Кенжебаева К.Б.
Кластер педагогической подготовки: концепция развития непрерывного обучения.....447
Кенжебаева К.Б., Матмуратова Г.К.
Коллектив как объект и субъект воспитания.....451
Бабашева Г.Б.
Развитие интерактивных методов преподавания педагогики и
компетентности студентов в высших образовательных учреждениях.....454

Эшчанова Г.А., Халматова Г.Н.
О компетентном подходе к анализу рассказов на уроках «Чтение» начального образования……..…..457
Темирбекова А.О.
Теория и практика программирования в нейропедагогических основах лингвистики.....459
Khudaiberganova U.B., Ismailova A.S.
The Positive and Negative Aspects of Artificial Intelligence in Higher Education…….……..462
Abdurakhmonov Kh. I, Baxtigaliyeva A.
The role of education in forming the thinking of young people……465
Мирджалилова Б.Б., Асракулова С.
Психологические особенности агрессивного поведения в подростковом возрасте……..469
Зулфикариева Д.А., Хусаинова Р.А., Тошпулатова А.Д.
Применение инклюзивных методик преподавания в фармацевтических вузах……474
Зулфикариева Д.А., Ризаева Н.М., Таирхужаева А.М.
Использование методов оперантного обусловливания в фармацевтических вузах……..477
Султанова Л.Б., Сирочева Ш.М.
Методы научного исследования педагогической науки……...481
Ибрагимова Ф.Р.
Интеграция цифровых технологий в обучение русскому языку…….….485
Авезова Г.К., Рузматова Д.Ю.
Инновационные педагогические технологии на уроках филологических дисциплин…….….487
Байжанова С.И., Панаева М.М.
Основные факторы инклюзивного образовательного процесса и
значение системы педагогических предметов в обучении…….……...….491
Атамуратова М.М.
Инновационные технологии в высших учебных заведениях в условиях интернационализации…….....495

Ғылыми басылымы

Т. ТӘЖІБАЕВ ОҚУЛАРЫ
«БІЛІМ БЕРУ МЕН ПСИХОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ДАМУЫ:
ӨТКЕНІ, БҮГІНІ, БОЛАШАҒЫ»
Халықаралық ғылыми-практикалық конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ

Авторлық редакциямен шығарылды

ИБ № 15006
Басуға 10.05.2023 жылы қол қойылды. Пішімі 60×84 $^{1}/_{8}$.
Көлемі 37,0 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс. Тапсырыс № 882.
Таралымы 10 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.